

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის

290
1956 / 2
63

უ რ ო მ ე ბ ი

Т Р У Д Ы

ТБИЛИССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО

УНИВЕРСИТЕТА

ИЗДАТЕЛЬСТВО Т А Л И Н А

63

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
Издательство Тбилисского государственного университета имени Сталина

თბილისი

1956

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის

პროზები

Т Р У Д Ы

ТБИССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ СТАЛИНА

814

63

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
Издательство Тбилисского государственного университета имени Сталина

თ ბ ი ლ ი ს ი

1956

დაიბეჭდა სტადინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის სამეცნიერო საბჭოს დადგენილებით

სარედაქციო კოლეგია:

- ვ. კუპრაძე (მთავარი რედაქტორი)
- ილ. აბულაძე
- ნ. ალექსიშვილი
- ა. ბრეგაძე
- კ. გარდაფხაძე
- ლ. გორგილაძე
- პ. გუჯაბიძე
- ს. ჟღენტაძე
- ა. ჟანცხავაძე
- გ. ხავთასი
- ა. ხარაძე
- გ. ხუციშვილი

ზინაარსი

1. ს. ბერაძე, ქართული საზოგადოებრივ-ეკონომიური აზრის განვითარება ჟურნალ „საქართველოს მოამბეში“	1—32
2. ნ. ქოიავა, ქართლ-კახეთის ფინანსები XVIII საუკუნეში (1701—1761 წწ.)	33—65
3. ვ. ადვაძე, მატერიალური დაინტერესების პრინციპის როლი საკოლმეურნეო წარმოების განვითარებაში	67—91
4. გ. ტივაძე, მიწათმფლობელობის თიმარიოტული სისტემა როგორც სამხედრო-ფეოდალური ურთიერთობის საფუძველი ოსმალეთში	93—122
5. ვ. დონაძე, ინდოეთში ლაშქრობის ერთი პროექტის საკითხისათვის	123—152
6. კ. მეშველიანი, ბულგარელი ხალხის ბრძოლა თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ XV—XVI სს.	153—182
7. ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები სოფ. არკნეთში	183—206
8. ნ. კიკვაძე, არისტოტელეს მსჯელობის თეორია	207—223
9. გ. ნადარეიშვილი, განქორწინების წესი ფეოდალურ საქართველოში	225—248
10. ვ. ცისკარიძე, ლალიონის შემოქმედება	249—276
11. ნ. კეჭალმაძე, ჰომეროსის წინაღობინდელი პოეზიის საკითხისათვის	277—297
12. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, ფრანგი არმენისტები XIX საუკუნის პირველი ნახევრისა საქართველოს საარქივო მასალებით	299—310
13. თ. ამირაჯიბი, ბელინსკი ინგლისელი მწერლების შესახებ	311—338
14. ი. ცერცვაძე, „ცოდნის“ აღმნიშვნელი ზოგი ფუძე იბერიულ-კავკასიურ ენებში	339—343
15. კ. ჭრელაშვილი, -ბი სუფიქსი ბაცბურში	345—351
16. თ. მრევლიშვილი, კავშირი „ინი“ გოგოლის თხზულებებში	353—364
17. ვ. ყიფჯო, მართვის თავისებურებანი ა. ჩეხოვის ნაწარმოებების მიხედვით	365—382

18. ლ. ხატიაშვილი, ჩართულ წინადადებათა საკითხისათვის
თანამედროვე რუსულ ენაში 383—396
19. მ. მულკიჯანიანი, მიზნობრივი დამოკიდებულების გამო-
ხატვა ძეგლში „Повесть временных лет“ 397—419

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

20. კ. კეკელიძე, პროფ. ე. ჰონიგმანი პეტრე იბერიელისა და
ფსევდო-დიონისე არეოპაგელის თხზულებათა შესახებ . 421—431
21. სერგი ჟღენტი, ვ. ა. არტიოზოვი. Экспериментальная
фонетика 433—445

СОДЕРЖАНИЕ

63. тома

1. С. Берадзе, Вопросы развития грузинской общественно-экономической мысли в журнале „Сакартвелос моамбе“ 1—32
2. Н. Коява, Финансы Картли и Кахети в XVIII веке (1701—1761 гг.) 33—65
3. В. Адвадзе, Роль принципа материальной заинтересованности в развитии колхозного производства . . . 67—91
4. Г. Тивадзе, Тимариотская система землевладения как основа военно-феодалных отношений в Оттоманской империи 93—122
5. В. Донадзе, К вопросу о проекте русско-французского похода в Индию (Конец 1800 и начало 1801 гг.) . . 123—152
6. К. Мешвелиани, Борьба болгарского народа против турецких захватчиков в XV—XVI вв. 153—182
7. О. Джапаридзе, Археологические раскопки в селе Аркнети 183—206
8. Н. Киквадзе, Учение Аристотеля о суждении 207—223
9. Г. Надарейшвили, Бракорасторжение в феодальной Грузии 225—248
10. В. Цискаридзе, Творчество Лалиони 249—276
11. Н. Качакмадзе, Некоторые вопросы догомеровской поэзии 277—297
12. Л. М. Меликсет-Бек, Французские арменисты первой половины XIX века по архивным материалам Грузии 299—310
13. Т. Амираджиби, Английские писатели в критике Белинского 311—338
14. И. Церцвадзе, Некоторые основы, обозначающие „знать“ в иберийско-кавказских языках 339—343
15. К. Чрелашвили, Суффикс -bi в бацбийском языке . . 345—351

-
16. Т. Мревлишвили, Союз „ибо“ у Гоголя 353—364
17. В. Жидко, Особенности управления по произведениям
А. П. Чехова 365—382
18. Л. Хатиашвили, К вопросу о вводных предложениях
в современном русском языке 383—396
19. М. Мулкиджанян, Выражение целевых отношений в
„Повести временных лет“ 397—419

Критика и библиография

20. К. Кекелидзе, Проф. Э. Хонигман о Петре Ибере и
сочинениях пс.-Дионисия Ареопагита 421—431
21. Сергей Жгенти, В. А. Артемов. Экспериментальная
фонетика, 1956 433—445
-

სერგო ბერაძე

ქართული საზოგადოებრივ-ეკონომიური ურთიერთობების განვითარება ქრნალ „საქართველოს მოახლეობა“

შესავალი

მეცხრამეტე საუკუნის 50-60-იან წლების საქართველო ხასიათდება ფეოდალურ-ნატურალურ მეურნეობის ბატონობით და მასთან ერთად ბატონყმობის კრიზისის გამწვავებით. ფეოდალიზმის წიაღში აღმოცენებული კაპიტალისტური ურთიერთობანი თანდათან ვითარდებოდა, თუმცა ბატონყმობა მას აბრკოლებდა. მემამულეთა მიერ გლეხების გაძლიერებულ ექსპლოატაციას მიემატა ჩარჩ-ვაჭრების და მევახშეების მხრივ გლეხების ექსპლოატაცია.

ეკონომიური განვითარების ძალა რუსეთს და მასთან ერთად საქართველოს, განვითარების კაპიტალისტურ გზაზე აყენებდა; ამ ძალის თავიდან აცილება აღარ შეეძლოთ მებატონეებს; მათ არ შეეძლოთ დაშლის პროცესში მყოფი მეურნეობის ძველი ფორმების შენარჩუნება. ფეოდალური წარმოებითი ურთიერთობანი არ შეესაბამებოდნენ მწარმოებლური ძალების მაშინდელ დონესა და ხასიათს. ძველი წარმოებითი ურთიერთობანი ამუხრუჭებდნენ მწარმოებლურ ძალებს, მათ შორის კონფლიქტი იყო.

კონფლიქტი ფეოდალური წარმოებითი ურთიერთობათა და საზოგადოების მწარმოებლურ ძალებს შორის ვლინდებოდა მწვავე კლასობრივ ბრძოლაში მებატონეებსა და ყმა გლეხებს შორის. ძველი წარმოებითი ურთიერთობების ახალი წარმოებითი ურთიერთობებით შეცვლის მატერიალური წინამძღვრები კი აღმოცენებული იყო ფეოდალიზმის წიაღში და თანდათან ვითარდებოდა. ბატონყმური წყობილების სიღამპლე და უძლურება სავსებით ცხადყო ყირიმის ომმა. ეკონომიური განვითარების ძალისა და გლეხთა მასების ფართოდ გაშლილი ბრძოლის შედეგად გარდუვალი ხდებოდა ბატონყმობის მოსპობა. ამ მოვლენებმა „...აიძულა, — წერს ლენინი, — პირველი მემამულე, ალექსანდრე II, ელიარებინა, სჯობს გავათავისუფლოთ ზევიდან, ვიდრე ქვევიდან დავამხობდნენო“. ¹ 1861 წლის 19 თებერვალს რუსეთში გამოქვეყნდა „სავლენო რეფორმის“ მანდესტი. „სავლენო რეფორმას“ ლენინი

¹ ვ. ი. ლენინი, „სავლენო რეფორმა“ და პროლეტარულ-გლეხური რევოლუცია, თბ., ტ. 17, გვ. 127.

ახასიათებს როგორც ბატონყმურ რეფორმას, რომელიც შინაარსით ბურჟუაზიული იყო. „ეს იყო, — წერს ლენინი, — ნაბიჯი რუსეთის ბურჟუაზიულ მონარქიად გადაქცევის გზაზე“.¹

საქართველოში „საგლეხო რეფორმა“ ჩატარდა უფრო გვიან, სახელდობრ 1864—1871 წლებში. „საგლეხო რეფორმის“ შედეგად გლეხებმა საქართველოში. ისე როგორც რუსეთში, მიიღეს შეზღუდული პირადი დამოუკიდებლობა, მაგრამ დარჩნენ უმიწოდ. ხოლო მიზომილი ნადელებისათვის უნდა ეხდათ ღალა. დიდძალი ფეოდალური გადმონაშთების გამო მემამულეები გლეხების ველურ ექსპლოატაციას ეწეოდნენ. გლეხების ეკონომიური მდგომარეობა ძალზე გაუარესდა. საქართველოში „საგლეხო რეფორმა“ მებატონეებისათვის უფრო ხელსაყრელ, ხოლო გლეხებისათვის უარეს პირობებში ჩატარდა, ვიდრე რუსეთში.

„საგლეხო რეფორმის“ ადგილზე ჩატარების პროექტის შედგენა მეფის მთავრობის მიერ წინასწარ მინდობილი ჰქონდათ ქართველ მებატონეებს, რომლებიც ამ საკითხს იხილავდნენ თავის სასარგებლოდ თავადაზნაურთა საგანგებო კრებებზე. ქართველი თავადაზნაურობის უმრავლესობა უარყოფითად შეხვდა „საგლეხო რეფორმას“. ილია ჭავჭავაძე, თავადაზნაურობის უმცირესობასთან ერთად, გადაჭრით მოითხოვდა ბატონყმობის გაუქმებას და გლეხების მიწიანად განთავისუფლებას, რისთვისაც მას სიკვდილით დაემუქრნენ. საქართველოში 1864 წლის შემოდგომამდე ბატონყმობის გადავარდნაზე არამც თუ პრესაში წერა, არამედ ხალხში ლაპარაკიც კი აკრძალული იყო.

სწორედ ასეთ ვითარებაში გამოდიან სამოღვაწეო ასპარეზზე სახელოვანი ქართველი მესამოციანელები — ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, ნიკო ნიკოლაძე, ანტონ ფურცელაძე, გიორგი წერეთელი, ნიკო ლოღობერიძე, სერგეი მესხი, კირილე ლორთქიფანიძე, ბესარიონ ლოღობერიძე და სხვ. მათ იერიში მიიტანეს ბატონყმობისა და მისი დამცველი ფეოდალური იდეოლოგიის წინააღმდეგ. სამწერლო ასპარეზზე გაიმართა ბრძოლა ძველსა და ახალ თაობებს შორის, რაც ძველ იდეოლოგიასა და ახალ იდეოლოგიას შორის გამწვავებული ბრძოლის გამოხატულება იყო. იბრძოდნენ რა ფეოდალური არისტოკრატის წინააღმდეგ, ქართველი მესამოციანელები მთავარ ყურადღებას ხალხის ინტერესებს აქცევდნენ და ლიტერატურის მეშვეობით ხალხში დემოკრატიულობის პრინციპებს ნერგავდნენ. ქართველ მესამოციანელთა სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლის და მათი დემოკრატიული იდეის აღმოცენების ფესვები უპირველეს ყოვლისა თვით საქართველოს იმდროინდელ ეკონომიურ და სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებაში უნდა ვეძიოთ. სწორედ ამით იყო განპირობებული ის, რომ ქართველი მესამოციანელები იბრძოდნენ არა მხოლოდ სოციალური, ბატონყმური ჩაგვრის, არამედ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგაც.

ქართველი მესამოციანელები ანუ თერგდალეულები მეფის რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ გულმოდგინედ იბრძოდნენ. მაგრამ ამავე

¹ ვ. ი. ლენინი, „საგლეხო რეფორმა“ და პროლეტარულ-გლეხური რევოლუცია, თბ. ტ. 17, გვ. 127.

დროს ისინი დიდად აფასებდნენ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებს და უშუალოდ განიცდიდნენ მათ პროგრესული იდეოლოგიის ცხოველყოფელ გავლენას. სწორედ რუს რევოლუციონერ დემოკრატებში ხედავდნენ ისინი მხარდასა და საყრდენს ბატონყმური ჩაგვრისა და ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლაში. რუს რევოლუციონერ-დემოკრატების და უმთავრესად მათი ბელადის ნ. გ. ჩერნიშევსკის მოძღვრების ცხოველყოფელი ზეგავლენით მოხდა 60-იან წლების დამდეგს, ჯერ კიდევ პეტერბურგის უნივერსიტეტში მოსწავლე ქართველ სტუდენტების — თერგდალეულების ახალი იდეების ჩამოყალიბება. ეს გავლენა აშკარად ამჩნევია თერგდალეულების, პირადად ილია ჭავჭავაძის იმდროინდელ ნაწარმოებებს. ამ ახლად შეთვისებულ პროგრესულ-დემოკრატიულ იდეის საფუძველზე გაიშალა ბრძოლა თერგდალეულების მიერ ჯერ თავადაზნაურულ კონსერვატულ ორგანო „ცისკარში“, შემდეგ თერგდალეულთა პროგრესულ ორგანო „საქართველოს მოამბეში“ 1863 წელს.

„საქართველოს მოამბე“, შეიძლება ითქვას, რუს რევოლუციონერ-დემოკრატების პროგრესულ ორგანოს „სოვრემენიკის“ მოძმე იყო. ილია ჭავჭავაძე არ იფიქრებს და 80-იან წლებში სასოებით იგონებს და დიდად აფასებს „სოვრემენიკს“, რომელიც თავის დროზე ჩერნიშევსკის ხელმძღვანელობით გამოდიოდა. 1862 წელს იგი დახურულ იქნა, ჩერნიშევსკი კი დაპატიმრებული, რომლის ხსენება შემდეგ პრესაში აკრძალული იყო. ასეთ პირობებში ილია ჭავჭავაძე მაინც ახერხებს პრესაში რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და მათი ბელადის ჩერნიშევსკის დადებით შეფასებას. იგი წერს, რომ რუსეთში ახალმა თაობამ, ახალმა საზოგადოებამ, ე. ი. რევოლუციონერ-დემოკრატებმა, დაგმო, უარყო ძველი წყობილება და ახალი, სანატრელი ცხოვრებისთვის გაშალა ბრძოლა. „ის საზოგადოება, — წერს ილია, — მთელის თავის ძალღონით მიაწყდა ამ უშველებელ საქმეს უარყოფისას, და ყოველს მის მოქმედებაში ან წუნი და კიცხვაა დრო-გარდასულის ძველისა, ან მოძღვრება და ნატვრა ნელად აკვირტებულის ახლისა. უკეთესნი წარმომადგენელნი ამ საზოგადოებისა — პოეზიაში, მეცნიერებაში თუ პუბლიცისტიკაში, — სულ ამ დიდის საქმის მიმდევარნი იყვნენ დაუღალავად. მათის მართლა-და დაუფიწყარის ღვაწლით მაგ თამამმა უარყოფელმა მიმართულებამ ფეხი კარგად განხედ გაიდგა რუსეთში და ცხოვრების მოედანზე დაიჭირა ადგილი. ამ ახალი მიმართულების მესვეური იყო „Современник“-ი¹.

ილია ჭავჭავაძე ხაზს უსვამს იმას, რომ ძველი წყობილების მომხრეთა და მათ უარყოფელთა შორის ბრძოლა გამწვავდა და გაჩნდა ერთმანეთის საწინააღმდეგო „მამების ბანაკი“ და „შვილების ბანაკი“. ილია ამ ბრძოლაში უაღრესად მაღალ შეფასებას აძლევს „სოვრემენიკს“ და მის ხელმძღვანელ ჩერნიშევსკის. ილია წერდა: „...თითქმის მთელი რუსეთი გაიყო ორ დიდ

¹ ილია ჭავჭავაძე, შინაური მიმოხილვა, თხზ. სრული კრებული, გამ. 1955 წ., ტ. V, გვ. 88.

ბანაკად: ერთში მოექცნენ ძველის, არსებულის მომხრენი, მეორეში ძველი უარყოფელნი და ახლის მესვეურნი. პირველს ბანაკს დაერქვა „მამების ბანაკი“, მეორეს — „შვილებისა“... მინამ სახელოვანი „Современник“-ი თავში ედგა მას, რაც მეორე, „შვილების“ ბანაკად გადაიქცა, ძველის უარყოფას დაშჯდარი კჭუა და მეცნიერება წინ მიუძღოდა და ახლის მესვეურობა თავმინებებული არ იყო¹.

ძველი წყობილების წინააღმდეგ მებრძოლთა ტრიბუნა რუსეთში იმჟამად „სოვრემენიკი“, ხოლო საქართველში „საქართველოს მოამბე“ იყო.

ილია ჭავჭავაძის მიერ 1863 წელს დაარსებული ორგანო „საქართველოს მოამბე“ მთელ თერგდალეულთა კრებულს აერთიანებდა. ე. ი. „საქართველოს მოამბის“ ირგვლივ იყო შემოკრებილი ქვეყნის მოწინავე ძალები, რომელთა იდეალები ძირითადად ორი საკითხის განხორციელებას ემსახურებოდა: ბატონყმობის მოსპობას და ეროვნული თავისუფლების მოპოვებას. თერგდალეულთა მებრძოლი ორგანო „საქართველოს მოამბე“, გამომდინარე ცხოვრების ცვლილების გარდუვალობის აღიარებიდან, იცავდა და ქადაგებდა პროგრესულ-დემოკრატიულ იდეებს, ნაცვლად „ცისკრისა“, რომელიც ძველ ძალებს, რღვევის პროცესში მყოფ მეურნეობის ძველ ფორმებს იცავდა.

ილია ჭავჭავაძე 1888 წელს წერდა, რომ უფრონალ „საქართველოს მოამბის“ ირგვლივ შემოკრებილ თერგდალეულთა თაობა „აღზრდილი და განსწავლული იყო რუსულს მწერლობა-მეცნიერებაში და უცხო მწერლობაშიც, ისიც რუსულის შემწეობით... ნასწავლმა თაობამ, გარდა იმისა, რომ მოჰფინა, რამდენადაც შეეძლო, ჩვენს ქვეყანაში საყოველთაო ნათელი აზრები, ხელი მიჰყო საკუთარს ვითარებას. ამ ორს საგანს ერთსა და იმავე დროს ემსახურებოდა და ამ ნათელის აზრების მიხედვით ჩაუკვირდა ჩვენს ცხოვრებას, აღმოაჩინა ზოგი იმისი ღირსება-ნაკლულეგანება და ამით აღძრა იმ დრომდე მიძინებული საზოგადო აზრი, ვინც თვალიხილული იყო და ყურთასმენა ჰქონდა, ყველამ შეიგნო, თუ რა იყო მიზეზი ჩვენის დაქვეითებისა, რა იყო ხელჩასაჭიდებელი და საზრუნველი“².

რუსული პროგრესული მწერლობისა და მეცნიერების შემწეობით განსწავლულმა თერგდალეულებმა 60-იან წლებში, რამდენადაც შეეძლოთ, ნათელი, პროგრესულ-დემოკრატიული აზრები მოჰფინეს და ყურადღება საქართველოს ვითარებასა და სატკივარზე გაამახვილეს. მათ ყურადღების ცენტრში ქვეყნის დამაქვეითებელი მიზეზების მხილების და ქვეყნის ამაღორძინებელი ფაქტორების საკითხები დასვეს. ასეთი საკითხების დასმა და გაშუქება,

¹ ილია ჭავჭავაძე, შინაური მიმოხილვა, თბ. სრული კრებული. გამ. 1955 წ., ტ. V, გვ. 89, 93.

² ილია ჭავჭავაძე, „თერგდალეულნი“ და ახალი თაობა, თბ. სრული კრებული, გამ. 1953 წ., ტ. III, გვ. 311.

რსე როგორც თვით მესამოციანელთა სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლა, არა შემთხვევითი, არამედ ისტორიული ვითარებით დაპირობებული მოვლენა იყო.

ქართველმა მესამოციანელებმა, ანუ თერგდალეულებმა რუსულ რევოლუციურ-დემოკრატიულ მოძღვრებიდან შეითვისეს პროგრესულ-დემოკრატიული იდეები, ხოლო სოციალური რევოლუციის იდეა ვერ შეითვისეს. ამის მთავარი მიზეზი თვით იმდროინდელი საქართველო, მისი ეკონომიური და კულტურული ჩამორჩენილობა, პოლიტიკური და ეროვნული უუფლებობა იყო. ამიტომაც 1881 წელს, ილია წერდა: „...ჩვენ ქვეყანას სულ სხვა ტკივილი აქვს, სულ სხვა ფათერაკი სდევს. სცნეს, რომ ჩვენებური დღევანდელი დღე სულ სხვასა თხოულობს, სულ სხვასა ჰღალატობს“¹.

ილია ჭავჭავაძე აქ უჩივის ქვეყნის ისეთ ტკივილს, როგორიც იყო ეროვნული ჩაგვრა, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა. ჯერ ერთი, იგი ამ ტკივილს ამცნობს რუს პროგრესულ ავტორებს და სავსებით მართებულად მოელის მათგან დახმარებას. მეორე, ილია „საგლეხო რეფორმის“ შემდეგ სოციალური ჩაგვრის მოსპობის საკითხს გადაწყვეტილად თვლის და 80-იან წლებში ქადაგებს წოდებათა შორის თანასწორობის იდეას, იდეას, რომელიც უარყოფილი და დამსხვრეულ იქნა თვით ცხოვრების მიერ. ილიას ოცნება იყო გლეხების მიწით უზრუნველყოფა და მათი მეურნეობის გამართვა-გაძლიერება და აგრეთვე რეფორმის შემდგომ თავადაზნაურთა მამულებში მეურნეობის ინტენსიური განვითარება. ილია ფაქტიურად აგრარული კაპიტალიზმის იდეის მქადაგებელი გახდა. 80-იან წლების შემდეგ სამრეწველო კაპიტალიზმის განვითარებით და მუშათა მოძრაობის ზრდით გამოწვეულ ახალი პრობლემების გაგებასა და მათი დამუშავების გარდუვალობის ცნობამდე იგი აღარ მისულა.

ილია ჭავჭავაძე საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადი იყო; იგი მთელი ნახევარი საუკუნის მანძილზე ეწეოდა ქართველი ხალხის უკეთესი ცხოვრებისათვის უანგარო სამსახურს. იგი საზოგადოებრივი ცხოვრების თითქმის ყოველი საკითხის გადაჭრაში კალმით, თუ სიტყვით, ან თავის პრაქტიკული მოღვაწეობით მონაწილეობას იღებდა და კიდევაც წარუშლელი კვალი დასტოვა. ილია ჭავჭავაძეს, ბრწყინვალე მხატვრული შედეგების შემოქმედს, აქვს ნაწერები პუბლიცისტიკის, ფილოსოფიის, ეკონომიკის, ისტორიის, კრიტიკისა და ლიტერატურათმცოდნეობის, სოციოლოგიისა და პედაგოგიკის დარგებში. სპეციალურად ეკონომიურ საკითხებზე ილიას მეტწილად 80-იან წლებში აქვს დაწერილი ნაშრომები. მაგრამ იგი საზოგადოებრივი ცხოვრების ყოველგვარი საკითხების დამუშავების დროს ეკონომიურ ვითარებიდან გამოდინოდა და იხილავდა მას. ილიას ინიციატივით დაარსებულ „საქართვე-

¹ ილია ჭავჭავაძე, შინაური მიმოხილვა, თხზ. სრული კრებული, გამ. 1955 წ., ტ. V, გვ. 95.

ლოს მოამბეში“, იბეჭდებოდა ნაშრომები სალიტერატურო, ისტორიულ, საპოლიტიკო და სოფლის ეკონომიკის, კრიტიკის და ბიბლიოგრაფიის და სხვ. საკითხებზე¹. ოლონდ მას ეკრძალებოდა პოლიტიკური ცნობების და მათ შესახებ მსჯელობის ბეჭდვა. ჟურნალი გამოდიოდა მკაცრი ცენზურის პირობებში.

ჟურნალში საკმაო ადგილი ეთმობოდა დროის შესაბამის ეკონომიურ საკითხების განხილვას. საერთოდ ჟურნალის სტატიები, რა საკითხსაც არ უნდა ეხებოდეს გარკვეული მიზანდასახულებისაა. სხვადასხვა საკითხებზე დაწერილი ნაშრომები აქ ერთ მოტივს, ერთ კონცეფციას ექვემდებარებიან და აშკარად ჩანს ილიას წამყვანი და მაორგანიზებელი როლი. ჟურნალის ძირითადი მოტივი იყო ძველის, დრომოკმულის, სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის მხილება, ბატონყმობის ისტორიული განწირულების ჩვენება და, სამაგიეროდ, გამოვლენა და მხარდაჭერა ცხოვრების ახალი აღმონაცენის რომელსაც ძველი უნდა შეეცვალა და მის ნაცვლად გაბატონებულიყო, ე. ი. ჟურნალის პროგრამა იყო დემოკრატიული პრინციპების დანერგვა, ხალხის სამსახური, სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ ბრძოლა. ჟურნალში დაბეჭდილ ნაშრომების მთელი რიგი ადგილები ცენზურის მიერაა შეშინებული.

სულთამბუთავი, მკაცრი ცენზურული პირობები ბოკავდა და გასაქანს არ აძლევდა ჟურნალს. მისი რედაქტორი ილია ჭავჭავაძე 1863 წლის შემოდგომაზე დარწმუნდა, რომ ჟურნალის გამოცემის საქმე საფრთხეში იყო. იგი „საქართველოს მოამბის“ № 11-ში სინანულით წერს: „წარსულმა დრომა მრავალჯერ დაგვიბტიცა, რომ რასაც ჩვენ თითონ ვჰსთხოვდით ჩვენს ჟურნალსა, რასაც მისგან მოველოდით — ამას ყველაფერს წინ კედელი დახვდა. რასაკვირველია, ყოველს საქმეს დაბრკოლებაც თან მოსდევს ხოლმე, მაგრამ ჟურნალის საქმეში ზოგი იმისთანა დაბრკოლებაა, რომელიც უნდა ჰსძლიოს რედაქციამა და რომლის ძლევაც შეიძლება; ზოგი იმისთანაა, რომელთანაც ყოველი ბრძოლა, მეცადინეობა და თავგამოდება უქმია. „დრონი მეფობენო“ ნათქვამია, — ჩვენც ნებით თუ უნებლიეთ გულზე ხელი უნდა დაგვეკრიფნა.

ხოლო თუმცა გზა გახილული გვექონდა, მაგრამ გულწრფელად და გაბედვით ვიტყვი, რომ სხვის მოსაწონად არც ერთის ჩვენის გულითადის აზრისათვის არ გვიღალატნია, სხვის მოსაფერებლად არც ერთი გრძნობა არ გაგვიყიდინა... ჩვენ დავჩუმებულვართ და სვინდისისათვის კი არ გვიღალატნია. როგორც გონება ჩვენი ჰსჭრიდა, როგორც გული გვითხოვობდა — ისე ვლაპარაკობდით — თუნდ რომ ამით ჩვენს ჟურნალს ბოლო მოეღოს“².

ილია აქ გაბედულად ამხელს მკაცრ ცენზურას. „საქართველოს მოამბეში“ მიღებულ რადიკალურ ხაზის წინააღმდეგ ცენზურის გადაულახავი კედელი

¹ იხ. 1863 წელს გამოსაცემ „საქართველოს მოამბის“ რედაქტორის წინასწარი განცხადება ჟურნალ „ციკარში“, 1862 წ., № 10.

² ილია ჭავჭავაძე, რედაქციისაგან, „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 11, გვ. 3.

ალიმართა, ილიას, მინც ჰქონდა იმედი, რომ შეძლებდა ჟურნალის გამოცემის საქმის წარმართვას რადიკალური კურსის მიმართულებით. მაგრამ ამ გზით ჟურნალის მუშაობის წარმართვა შეუძლებელი გახდა ცენზურის სიმკაცრის გამო. სწორედ ეს იყო მიზეზი მისი დახურვისა. 1863 წელს გამოვიდა „საქართველოს მოამბის“ 12 ნომერი და მისი შემდეგ შეწყდა მისი არსებობა. „საქართველოს მოამბე“ ახალი მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა, ახალი გეზი დასახა ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარებაში.

1. „საქართველოს მოამბის“ ფილოსოფიური და პოლიტიკური პოზიცია

1862 წელს, ჟურნალ „ცისკარში“ დაიბეჭდა ახალი ორგანოს — „საქართველოს მოამბის“ რედაქციის შემდეგი წინასწარი განცხადება: „ამ ჟურნალში მთელი წლის განმავლობაში შემოვლენ შემდგომნი ნაწილები: 1. წმინდა სალიტერატურო... 2. ისტორიული... 3. საპოლიტიკო და სოფლური ეკონომია... 4. კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია... 5. სხვადასხვა ამბავი... 6. დამატება... ისტორიული ნაწილის რედაქტორობა იკისრა უფ. ნიკოლოზ ლოლოზბერიძემ, სხვადასხვა ამბავის უფ. დავით ყიფიანმა და საპოლიტიკო და სოფლურ ეკონომიისა უფ. ივანე სერგებრიაკოვმა“¹.

მესამე ნაწილი იყო „საპოლიტიკო და სოფლური ეკონომია“. პოლიტიკურ საკითხებზე წერა ეკრძალებოდა ჟურნალს და ასეთი სახელწოდების ნაწილი არც შეიძლება ქონებოდა მას. „საპოლიტიკო და სოფლური ეკონომია“ არის პოლიტიკური ეკონომია და სოფლური ეკონომია. მაგრამ პოლიტიკური ეკონომიის და „სოფლური ეკონომიის“ საკითხები დასმული და განხილული არა მხოლოდ ამ სპეციალურ ნაწილში, არამედ ჟურნალის სხვა ნაწილებშიც. ეს იმით აიხსნება, რომ თერგდალეულები, სავსებით მართებულად, ძველი წყობილების საწინააღმდეგოდ ახალი წყობილების უპირატესობას უმთავრესად ეკონომიური ფაქტორების საფუძველზე ასაბუთებდნენ.

„საქართველოს მოამბეში“ დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძის ყველაზე უფრო რადიკალური ხასიათის ნაწარმოებები, რომლითაც მან განაჩენი გამოუტანა ბატონყმობას. მეგალითად, მთლიანად დაიბეჭდა აქ „კაცია — ადამიანი?“, „კაკო ყაჩაღის“ პირველი ნაწილი, „გლახის ნაამბობის“ პირველი ნაწილი, ნაწყვეტები „აჩრდილიდან“, ფილოსოფიურ-პუბლიცისტური, საპროგრამო წერილი „საქართველოს მოამბეზედ“, ლექსები და სხვ. აქაა დაბეჭდილი ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსები და თერგდალეულების საგულისხმო ნაშრომები. ილიამ თავის ჟურნალში ფართოდ გაუღო კარი და ბეჭდავდა ისეთი ავტორების ნაშრომების თარგმანებს როგორც იყვენ: ბელინსკი, დობროლიუბოვი, გრიბოედოვი, ლერმონტოვი, ჰიუგო და სხვ. აქაა დაბეჭდილი ჟურნალის ირგვლივ შემოკრებილი მოწინავე ახალი თაობის წარმომადგენელთა ნაშრომები, რომელნიც გამსჭვალულია სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ ბრძოლის და საქართველოს ეკონომიური, კულტურული, ეროვნული აღორძინების სულისკვეთებით.

¹ „ცისკარი“, 1862 წ., № 10.

ილია ჭავჭავაძის ნაშრომი „საქართველოს მოამბეზედ“, რომელიც ჟურნალის პირველ ნომერშია დაბეჭდილი, შინაარსით ფილოსოფიურ-პუბლიცისტური ხასიათისაა. იგი, როგორც პროგრამული დოკუმენტი, განსაზღვრავს ჟურნალის პროგრესულ-რადიკალურ გეზს, მის ფილოსოფიურ და პოლიტიკურ პოზიციას. ამ ნაშრომში ილია ჭავჭავაძემ მოხდენილად გამოიყენა საზოგადოებრივი ცხოვრების ცვალებადობის, განვითარების დიალექტიკური იდეა და დაუპირისპირა იგი ძველი წყობილების უცვლელობის, მარადიულობის რეაქციულ იდეას.

ილია წერს: „ყოველი კაცი, რომელსაც კი თვალეზზედ ჩამოფარებული არა აქვს რა, ხედავს, რომ ცხოვრება რაც გუშინ იყო, ის დღეს აღარ არის, რომ იგი იცვლება, მიდის წინ და მოაქვს განახლება ყოველისფერისა. წესი, ჩვეულება, აზრი, გრძნობა, ენა, რომელიც მაგათი გამომეტყველია, ყოველივერი იცვლება მის ძლიერ გავლენისაგან“¹.

ილია ჭავჭავაძე გმობს უძრავობას და ძველი საზოგადოებრივი ცხოვრების მარადიულობის პრინციპს. ცხოვრება იცვლება. მაგრამ ეს ცვლა არის განვითარება. წინსვლა და არა უბრალო განმეორება საზოგადოების განვითარების სხვადასხვა ერთგვარი ფაზებისა. ილია გარკვევით ამბობს, რომ ცხოვრება იცვლება ისე, რომ მიდის წინ, ხდება განახლება, ძველის ადგილს ახალი იჭერს.

„ცხოვრება, — წერს ილია, — როგორც ყოველი მოზარდი, იზრდება, ჰყვავის, შოაქვს ნაყოფი და მერე ჭკნება — იმისათვის კი არა, რომ მოკვდეს და საუკუნოდ დაინარხოს, არამედ იმისათვის, რომ თავისაგან მოყვანილის ნაყოფისავე თესლზედ ამოიყვანოს სხვა ახალი, ნედლი ცხოვრება... ..გული სხვა-რიგად სცემს, როცა დედამიწაზედ ზამთრის შემდეგ მზე ამოხეთქავს მწვანე ბალახსა“².

გარკვეული დროის მიხედვით, როგორც წერს ილია, ცხოვრება ძველდება, მაგრამ ეს არ ნიშნავს საერთოდ ცხოვრების მოსპობას. ძველი ცხოვრების წიაღში ახალი, ნედლი ცხოვრების ფესვები იდგამს ფეხს; ძველს ცხოვრებას ახალი ცხოვრება ცვლის. ძველის, ე. ი. ბატონყმური წყობილების ახალი ცხოვრებით შეცვლის იდეის პროპაგანდა პროგრესული მოვლენა იყო იმჟამად. ძველი, ფეოდალური რეაქციული იდეოლოგიის წინააღმდეგ ახალმა, პროგრესულმა იდეოლოგიამ გამართა ბრძოლა. ილია აღნიშნავს იმ ქეშმარიტ ფაქტს, რომ „აზრთა მოძრაობაში, როგორც ყველაფერში ქვეყანაზედ, ერთი მეორეს ადგილს არ უთმობს უომრად, უბრძოლველად“³.

ილია მატერიალისტურად მსჯელობს ცხოვრებისა და ცნობიერების ურთიერთ დამოკიდებულების შესახებ, რომ ცხოვრება საფუძველია, ხოლო

¹ ილია ჭავჭავაძე, საქართველოს მოამბეზედ, თბ. სრული კრებული, გამ. 1953 წ., ტ. III, გვ. 56.

² იქვე, გვ. 57—58.

³ ილია ჭავჭავაძე, შინაური მიმოხილვა, თბ. სრული კრებული, გამ. 1955 წ., ტ. V, გვ. 88.

ცნობიერება, ხელოვნება და მეცნიერება მისი ასახვაა და მასზე პირუკუ მომქმედდი ფაქტორებია. „...ცხოვრება ძირია, ხელოვნება და მეცნიერება მასზედ ამოსული შტოები არიან... ცხოვრებაზედ ამოსული შტოები — მეცნიერება და ხელოვნება — ისხმენ ზედ ცხოვრების ნაყოფსა და როცა მოახწყვენ სათესლოდ, ისევ ცხოვრებასვე გადნოსცემენ ახალის ცხოვრების გამოსაკვანდავად. ამისთანა დამოკიდებულება აქვს ცნობიერებას ცხოვრებაზედ და ცხოვრებასა თავის რიგზედ — ცნობიერებაზედ“¹.

როგორც ვხედავთ, ილია ჭავჭავაძე ცხოვრებას თვლის პირველად ფაქტორად და მას ანიჭებს პრიმატს, შედარებით ცნობიერებასთან. მაგრამ ასეთ მატერიალისტურ მსჯელობასთან ერთად, ილია გულმოდგინედ იცავს იდეალისტურ კონცეფციას და დარჩა კიდევაც იდეალიზმის პოზიციაზე. მაგალითად, იგი აღამიანთა ისტორიის მამოძრავებელ ძალად ცოდნისა და მეცნიერების განვითარებას თვლიდა. „რა აახლებს, რა სცვლის და — თუ ცხოვრება ჯანმრთელია — რას მიჰყავს წინ? ცოდნასა, მეცნიერებასა, რომელნიც თვითვე ცხოვრების ნაყოფნი არიან“². შემდეგ კი წოდებათა შერიგების იდეალისტურ იდეას ქადაგებდა. ცოდნა და მეცნიერება, არიან რა ნაყოფი ცხოვრებისა, ილიას მტკიცებით, თვითონვე განსაზღვრავენ და ცვლიან ცხოვრებას. ე. ი. მისი აზრით, ცოდნა, მეცნიერება, ხელოვნება არის ისტორიის მამოძრავებელი ძალა.

ილია წერს: „მეცნიერება და ხელოვნება ახსნის ცხოვრების მოთხოვნილებასა, ცნობაში მოიყვანს „ახალსა“ და ამათ შემწეობით გადადის ეს „ახალი“ ისევ ცხოვრებაში და სცვლის ცხოვრებასა“³.

ე. ი. ახალი შეცვლის ძველს ცხოვრებასა — მეცნიერებისა და ხელოვნების შემწეობით. ილია ვერ ავიდა კლასობრივი ბრძოლის მნიშვნელობის გაგებამდე. ამით აიხსნება ის, რომ იგი მამოძრავებელ ძალად ცოდნასა და მეცნიერებას თვლიდა.

ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოების შესწავლამ იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ იგი ბატონყმობის მოსპობას შესაძლებლად თვლიდა როგორც ბრძოლის საშუალებით, ასევე ბრძოლის გარეშე, მეცნიერებისა და ცოდნის საშუალებით. ილიას ნაწარმოებები — „აჩრდილი“, „ქართულის დედა“, „კაკო ყაჩაღი“, „გლახის ნაამბობი“ ასახავენ, ამართლებენ ხალხის ბრძოლას ბატონყმობის წინააღმდეგ. აქ კი — ნაწარმოებში „საქართველოს მოამბეზედ“ ილია ჭავჭავაძე იმავე მიზნის — ბატონყმობის მოსპობის მიზნის მისაღწევად საკმაოდ თვლის მეცნიერებისა და ცოდნის განვითარებას. ნაწარმოებში „საქართველოს მოამბეზედ“ ილია იმ აზრს იცავს, რომ აღამიანები მეცნიერებისა და ცოდნის შემწეობით ახალ ცხოვრებას ამკვიდრებენ და ძველს მადლობით გაისტუმრებენ. იგი წერს: „მეცნიერება და ხელოვნება სხვა და სხვა გზით იკისრებენ ახალის ვი-

¹ ილია ჭავჭავაძე, საქართველოს მოამბეზედ, თბ. სრული კრებული, გამ. 1953 წ., ტ. III, გვ. 62—63.

² იქვე, გვ. 59.

³ იქვე, გვ. 62.

თარების ახსნასა, ცნობაში მოყვანასა. ამათი უკეთესი მიმდევარი, ხალხის დაწინაურებული თავობა, მაშინვე მიხვდება, — რომ დრო იცვლება, ჰგრძნობს, რომ ეცა ახალის სული გაზაფხულისა, განახლებისა, ჰგრძნობს, რომ ძველი ცხოვრება აივსო, დამწიფდა, რაც დათესილი იყო, იმის ნაყოფი მოიტანა და ეხლა ამ ნაყოფიდან უნდა გამოიკრიფოს ახალი თესლი ახალის ცხოვრების გამოსაკვანძავად, რათა მადლობით გაისტუმროს ძველი და სიხარულით მიეგებოს და ვზა გაუხსნას ახალსა“¹.

სკოლებისა და ლიტერატურის მეშვეობით ხალხში მეცნიერებისა და ცოდნის დანერგვის გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებდა ილია. მაგრამ ამ როლს პროგრესული ლიტერატურა მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეასრულებდა, თუ მისი ენა დაშორებული არ იქნებოდა ხალხის ენისაგან, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა წინათ ანტონ კათალიკოსის სკოლის წყალობით XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში და XIX საუკუნის პირველ ნახევარში. 60-იან წლებში ძველ თაობასა და ახალ თაობას შორის ენის ირგვლივ გაჩაღებული ბრძოლა იდეოლოგიური ბრძოლის გამოხატულება იყო. თერგდალეულებს, პირველ რიგში ილია ჭავჭავაძეს და აკაკი წერეთელს განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღვით ახალი ქართული საერთო ლიტერატურული ენის დამკვიდრების საქმეში.

ილია ჭავჭავაძე წერს, რომ იმდროინდელი ლიტერატურის ხალხისაგან მოწყვეტისა და ჩამორჩენის „უმთავრესი მიზეზი ის იყო, რომ თვით ლიტერატურის ენა დაშორდა ხალხის ენასა, ხალხს ისე ადვილად არ შეეძლო გაგება მისი, რასაც კითხულობდა — და ჩვენ ზემოთა ვსთქვით, რომ თუ ხალხი ვერ გაიგებს, არც ცხოვრებაში შეიტანს“². მესამოციანელებმა, ილიას და აკაკის მეთაურობით, მოახდინეს გარდატეხა — ძველი, ხალხისთვის გაუგებარი ენის ნაცვლად, მწერლობაში ახალი, ხალხისათვის გასაგები ენა დაამკვიდრეს. ამ გარდატეხას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, იგი ხასიათდება ლიტერატურული აღორძინების ხანის დაწყებით. ლიტერატურა ხალხს დაუკავშირდა და ამან მიანიჭა მას ძალა.

მაგრამ საინტერესოა ვიცოდეთ როგორ მოხდა ლიტერატურის დაკავშირება ხალხთან. რასაკვირველია, ხალხისთვის გასაგებ ენაზე წერას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს. მაგრამ მთავარი განმსაზღვრელი მაინც ნაწერის შინაარსია, მას ეკუთვნის პრიმატი. თუ ნაწერი შინაარსობრივად ასახავდა მშრომელის, გლეხის ინტერესს, ასეთი ნაშრომის შინაარსს წერა-კითხვის უცოდინარი გლეხიც კი (ცხადია, სხვების დახმარებით) ითვისებდა, მაგალითად, ლექსი არსენაზე, დანიელ კონჭაძის „სურამის ციხე“, დაწერილი მძიმე ენით, ხალხის საყვარელ წიგნს წარმოადგენდა და წარმოადგენს იმიტომ, რომ იგი პირველი ქართული ლიტერატურული ნა-

¹ ილია ჭავჭავაძე, საქართველოს მოამბეხედ, თხზ. სრული კრებული, გამ. 1953 წ., ტ. III, გვ. 60.

² იქვე, გვ. 64.

წარმოგვბია, სადაც კატეგორიულად და გაბედულადაა დაგმობილი ბატონ-ყმობა.

თერგდალეულთა, პირველ რიგში ილია ჭავჭავაძის და აკაკი წერეთლის, წარმატება და მწერლობის ღირსება იყო ის, რომ მათ, ქართული ლიტერატურული ენის რეფორმატორებმა, მწერლობაში დაამკვიდრეს ხალხისათვის გასაგები ახალი ქართული ენა და ამასთან ერთად, რაც მთავარია, მისცეს მას ახალი, პროგრესული შინაარსი. ენის ირგვლივ ძველ თაობასა და ახალ თაობას შორის ამტყადარ დედას იდეოლოგიური ბრძოლის მნიშვნელობა ჰქონდა იმიტომ, რომ ძველ ფეოდალურ იდეას, ბატონყმობის უცვლელობის, მის მარადიულობის რეაქციულ იდეას, ძველი წყობილების დამკვიდრება ახალი შინაარსის მქონე, დემოკრატიულ-პროგრესული იდეა დაუპირისპირდა. ვთქვათ, სადავო არ ყოფილიყო ენის საკითხი; ასეთ შემთხვევაში მაინც, მაშინ ექნებოდა ადგილი ბრძოლას ძველსა და ახალ იდეოლოგიას შორის. ამიტომაც, რომ ენის ირგვლივ ამტყადარი დედა იდეოლოგიური ბრძოლის გამონატურდება იყო. გამარჯვება მოიპოვა ახალმა ქართულმა სალიტერატურო ენამ, რადგან იგი ახალი შინაარსის, პროგრესული აზრის მქონე იყო.

ილია წერს: „გამოჩნდა საჭიროება იმგვარ ლიტერატურისა, რომელიც, როგორც ენით, ისე აზრის გამოთქმით, უფრო ადვილად უნდა ასრულებდეს ზემოთქმულს შეუამავლობასა მეცნიერების და ცხოვრების შორის“¹. დიანხ, ეგაა მთავარი. ლაპარაკია ისეთ ლიტერატურაზე, რომელიც, „როგორც ენით, ისე აზრის გამოთქმით“ ხალხის სამსახურში უნდა ჩამდგარიყო.

ეს ახალი აზრი, ე. ი. ქართველ მესამოციანელთა მოქმედების და მათი საბრძოლო ორგანოს „საქართველოს მოამბის“ დედააზრი, პროგრამა შეესაბინა აქვეს გადმოცემული თვით ილია ჭავჭავაძეს. იგი წერს: „ჩვენი საქმე საქართველოს ხალხის ცხოვრებაა; მისი გამჯობინება ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილია... ჩვენ ისე არ გავებრიყვდებით, რომ ჩვენ საკუთარ წესზედ მოვიდნომოთ ცხოვრების გატარება. თითონ ცხოვრება აღმოშობაგს ხოლმე თავისათვის წესსა, განსაზღვრავს ხოლმე თავის რჯულსა და კანონსა, — მხოლოდ ამ კანონსა გავება უნდა, გამოფენა საქვეყნოდ და შეძლებისამებრ გზის გახსნა, რომ მისი წარმოება არაფერმა არ შეაყენოს. ამიტომაც ჩვენის „მოამბის“ უმთავრესი საგანი აწინდელი ცხოვრება იქნება თავის სრულის წარმოებითა, სრულის ვითარებითა. რამოდენად შეიძლება ჩვენი ყურნალი ამის აღსრულებას — მაგას დრო და ჩვენი შეძლება გამოაჩენს: საქმეა ყოველისფერის გამომცდელი. ჩვენ წინადავს ვერას ვიტყვით ამის მეტსა, რომ აწინდელის ცხოვრების წრეში ჩადგომა გვინდა“².

აი ცხოვრების ახლებურად გარდაქმნის ის პროგრესული იდეალი, რაც ამოძრავებდა თერგდალეულებს და მათ სახელოვან წარმომადგენელს, ქართველი ხალხის მოამბეს ილია ჭავჭავაძეს. თერგდალეულების „საქართველოს

¹ ილია ჭავჭავაძე, საქართველოს მოამბეზედ, თხზ. სრული კრებული. გამ. 1953 წ., ტ. III, გვ. 65.

² იქვე, გვ. 66—67.

მოამბის“ უმთავრესი საგანი ახალი „ცხოვრების წრეში ჩადგომა“ იყო, ე. ი. მიზანი ბატონყმობის მოსპობა და ახალი ცხოვრების შექმნა იყო. მაგრამ ახალი ცხოვრების შექმნის პირობები თვით ცხოვრებისაგან გამომდინარეობს და იგი არაა ადამიანის ფანტაზიის შედეგი. ილია, გამომდინარე საზოგადოებრივი განვითარების კანონების მოქმედებიდან, გარდუვალად თვლის ბატონყმობის შეცვლას ახალი საზოგადოებრივი ცხოვრებით.

თუ როგორ უნდა გვესმოდეს ილიას დებულება—„აწინდელის ცხოვრების წრეში ჩადგომა“, ამის შესახებ განმარტებას თვითონ იგი იძლევა. „აწინდელ ცხოვრების ვითარება არა მარტო სადღეისო მოსავალია, რომელიც დღესვე უნდა დაიხარჯოს, არამედ მასში მომავლისათვისაც თესლი ურევია, როგორც წარსულში ერივა აწმყოსათვის. თუ ჩვენი ყურნალი დაპყურებს დღევანდელ ცხოვრების მოქმედებას, უფრო მაგ თესლისათვის დაპყურებს, რომ ეგ გამოჰკრიფოს ხალხისათვის“¹. ხალხის უკეთესი აწმყოს და მერმისის შესახებ ზრუნვა და ბრძოლა „საქართველოს მოამბის“ ამოცანა იყო.

ილია აღნიშნავს, რომ ცხოვრებას თავისი განვითარების კანონზომიერება ახასიათებს და იგი ადამიანის მიერ მოტანილ რიკრიკაზედ არ გამოიჭრება, რომ ცხოვრება ქმნის მეცნიერებას, მეცნიერება კი უკუმოქმედებს და ცვლის თვით ცხოვრებას. „მოამბის“ ამოცანაა მჭიდროდ დაუახლოვდეს ხალხს, დაეხმაროს ცხოვრების ძველი მდგომარეობიდან ახალ მდგომარეობაში გადასვლის საქმეს. ხოლო ხალხის მცნებაში ყველა წოდების—„დაბალის“ და „მაღალის“ ერთიანობა აქვს წარმოდგენილი. ილია წერს: „ცხოვრება თვითორჯულია, იგი არ გამოიჭრება ხოლმე კაცისაგან მოგონილ რიკრიკაზედ; რომ თუშკა იგი ბერდება, მაგრამ იმ სიბერის გამოცდილებით ისევ თავისთავად ახლდება და ჰყვავის; რომ მეცნიერება და ხელოვნება... იბადებიან ცხოვრებისაგან და არსებობენ ცხოვრებისათვის; რომ ივინი წინ მიდიან ცხოვრების ვითარებისა გამო და მერე თავის რიგზედ თვითვე წინ მიჰყავთ ცხოვრება; რომ რაც მაგათგან არის მოყვანილი ცნობაში და დამტკიცებული, ის გადადის ხალხში და იგი სცვლის ხალხის მდგომარეობასა და ცხოვრებასა; მაგ. დამტკიცებულ აზრების და ცნობების გადასვლის გაადვილება ჩვენის „მოამბის“ საქმეა... რომ ჩვენის ქვეყნის და ხალხის სიყვარულის სახელითა ძმურად ურთიერთს მხარი მისცენ და არ დაივიწყონ, რომ ხალხი დაბალი, თუ მაღალი — ყველა მოყვასია ჩვენი“².

აქ კატეგორიულადაა აღნიშნული, რომ ცხოვრების განვითარება და მისი ცვალებადობა გარდუვალია, რადგან იგი დაპირობებულია გარკვეული კანონზომიერებით. მეცნიერება და ხელოვნება, რომელნიც ცხოვრებისაგან იბადებიან, თანდათან ვითარდებიან, შემდეგ ზემოქმედებენ და გარდაქმნიან თვით ცხოვრებას ხალხის საკეთილდღეოდ. ხალხი კი წარმოდგენილია აქ

¹ ილია ჭავჭავაძე, საქართველოს მოამბეზედ, თბ. სრული კრებული, გამ. 1953 წ., ტ. III, გვ. 67.

² იქვე, გვ. 71.

ერთიანად, მის წოდებრივ და კლასობრივ წინააღმდეგობათა გარეშე. ილიას მსჯელობაში პროგრესულია ყურადღების გამახვილება ძველი ცხოვრების, ე. ი. ბატონყმობის ახალი ცხოვრებით შეცვლის გარდუვალობაზე. მაგრამ ბატონყმობის შემცველ ძალას იგი მეცნიერებისა, განვითარებისა და ცოდნის გავრცელებაში ხედავს, რაც საზოგადოების მამოძრავებელი ძალის იდეალისტური გაგებაა.

თერგდალეულები და მათი სახელოვანი წარმომადგენელი ილია ჭავჭავაძე გულმოდგინედ ასაბუთებდნენ ბატონყმობის ლიკვიდაციის გარდუვალობას. თერგდალეულები საერთოდ თავიანთ ნაწარმოებებში და კერძოდ თავიანთ საბრძოლო ორგანოში — „საქართველოს მოამბეში“ ქადაგებდნენ და ხალხში შექჷნდათ პროგრესულ-დემოკრატიული იდეები, ეწეოდნენ მეცნიერების პოპულარიზაციას და ზრუნავდნენ ხალხში ცოდნის გავრცელებაზე. ჟურნალ „საქართველოს მოამბეში“ საკითხები, ცხოვრებისა და მეცნიერების რომელ დარგსაც არ უნდა ეხებოდნენ ისინი, დამუშავებული და გაშუქებულია (რამდენადაც მკაცრი ცენზურის პირობებში კი შეიძლებოდა ეს), თერგდალეულთა პოლიტიკური და ფილოსოფიური საერთო კონცეფციის შესაბამისად. კონცეფციისა, რომელიც გადმოცემულია ილია ჭავჭავაძის საპროგრამო ნაშრომში — „საქართველოს მოამბეზე“.

ილიას ზემოაღნიშნულ საპროგრამო ნაშრომში „საქართველოს მოამბის“ პოლიტიკურ-ფილოსოფიური საერთო კონცეფციაა მოხაზული. იგი მოიცავდა არა მხოლოდ სოციალურ მოტივს — ბატონყმური ჩაგვრის, არამედ კოლონიური ჩაგვრის ლიკვიდაციის მოთხოვნასაც. ამით აიხსნება „საქართველოს მოამბის“ სხვადასხვა ქვეყნებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისადმი შეუწყობელი ყურადღება. შემთხვევითი არაა „საქართველოს მოამბეში“ დობროლიუბოვის თხზულებიდან — „მამა ალექსანდრე გავვაცი და მისი ქადაგება“-ს თარგმნის დაბეჭდვა, სადაც პოპულარიზებულია რევოლუცია, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა და კერძოდ გარიბალდი. იქ წერია: „...გარიბალდი რომ არ ყოფილიყო, ქვეყანა ორთავე — სიცილიისა იქნებოდა აქამდინაც ბორკილებში შეჭედილი“¹.

სოციალური და ეროვნული ჩაგვრის სხვადასხვა სახით მხილება და მათ წინააღმდეგ ბრძოლა დამახასიათებელია „საქართველოს მოამბესთვის“. ასეთი სულისკვეთებითაა გამსჭვალული, მცირე გამოჩაკლისის გარდა, ყველა ნაშრომი, რაც კი დაბეჭდილია ჟურნალში. მაგალითად, ისეთ ნაშრომშიც კი, როგორცაა დ. ავ-ის „სხვადასხვა ამბავი“, ავტორი მოუწოდებდა ადამიანებს საზოგადოებრივი საქმით დაინტერესებისაკენ. ამხელდა ბატონყმურ სოფელში გლეხთა მათხოვრულ ცხოვრებას და გადაკვრით ლაპარაკობდა ხელმწიფის წინააღმდეგ შესაძლო არეულობაზე, ე. ი. რევოლუციაზე. იგი წერდა: „შენს სოფელურ მდგომარეობას დააშტერდი მაინცა და იგრძნე იმისი ყოვლად წყლული სიღარიბე — სიბილწემდინ ჩაობებული... ვჰსთქვათ, მთელ ხალხსა საზოგადო აღრეულობა განეძრახოს და მოეხდინოს კიდევცა. როგორ უნდა

1 „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 1, გვ. 71.

გაგებდნა მთელ ხალხსა, მკითხველო, ხელმწიფის წინააღმდეგობა?“¹ ასეთ რო-
მელიმე დიდ სახელმწიფოდ უთუოდ რუსეთის იმპერიას გულისხმობდა ავტორი.
თუმცა ცენზურის თვალისასახვევად ავტორი წერს „როგორ უნდა გაგებდნა...
ხალხს... ხელმწიფის წინააღმდეგობაო“, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ცენზუ-
რას შაინც ბევრი ადგილი ამოუღია სტატიიდან. ავტორი იმავე გვერდის
ბოლოში, ბატონყმობისა და ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის გამართლების
მიზნით შაინც ახერხებს ასეთ დასკვნას: „უმიზეზოდ ხომ ქვეყანაზე არა მოხ-
დება რა!“².

გიორგი წერეთელი პირველად ყოვლისა სწორედ იმას უსაყვედურებდა
ჟურნალ „ცისკარს“, რომ იგი ხალხის მაჯისცემას არ გრძნობდა, პირიქით,
ფეოდალურ ურთიერთობათა მარადიულობის პრინციპს იცავდა და კონსერ-
ვატიზმით ხასიათდებოდა. გიორგი წერეთელი წერდა: „...როდესაც ხალხის ზი-
ტყვა, რომლის გამომთქმელათაც უნდა იყოს ყოველი ჟურნალი, არ უბნობს იმას,
რაც რომ სტანჯავს ხალხის ცხოვრებას, არ მუსრავს იმ ნაკლოვანებებს, რაც
რომ წინ უდგება ცხოვრების კეთილმდგომარეობას და არ აჩვენებს საზოგა-
დოებას სწავლისაგან გამოსაკვლევს ქეშმარიტებაებს და კანონებს, რომლების
ძალითაც ისპობა ეს ნაკლოვანებანი, მაშინ ყოველიფერი უნაყოფოა“³.

გ. წერეთელი, ისე როგორც ილია ჭავჭავაძე, ჟურნალის დანიშნულებას
ინაში ხედავდა, რომ იგი ცხოვრების კარდინალურ საკითხების გადაჭრისა-
თვის დახმარებოდა ხალხს. ასეთი საკითხის გადამჭრელ ძალად იგიც სწავლა-
განათლებას თვლიდა.

გ. წერეთელი უფრო მკაცრად ამხელს ბატონყმობას და საფუძვლიანად
ასაბუთებს მისი მოსპობის აუცილებლობას. იგი წერს: „რამდენიმე საუკუნის
წინ დაარსებული საზოგადო წყობილება და მისგან მონაპოვარი საშუალებაც
ველარ აკმაყოფილებს ამ ცხოვრების მოთხოვნილებას. აშკარაა, რომ საზო-
გადო ფორმამ განვლო თავის საუკუნე, დაძველდა და ამის გამო ან სულ
უნდა მოისპოს და ან გადაკეთდეს ახლად შემოსულ მოთხოვნილები-
სამებრ“⁴.

აქ საკმაოდ მისახვედრადაა გ. წერეთლის მიერ ნათქვამი, რომ საუკუ-
ნეების მანძილზე არსებული საზოგადოებრივი ფორმა, ე. ი. ბატონყმობა
მოძველდა და ცხოვრების მოთხოვნილებას აღარ აკმაყოფილებდა, ამიტომ
იგი უნდა მოსპობილიყო. ამრიგად, ეპოქის კარდინალურ საკითხში — ბატონ-
ყმობის ლიკვიდაციის საკითხში — თერგდალეულთა პოზიცია იყო პროგრესულ-
რადიკალური.

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 5, გვ. 75.

² იქვე.

³ გიორგი წერეთელი, „ცისკარს“ რა აკანებდა?, „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ.,
№ 5, გვ. 40.

⁴ იქვე, გვ. 46—47.

2. შრომის ნაყოფიერების ზრდისა და სოფლის მეურნეობის განვითარების საქმისათვის

თავისი რადიკალიზმით მეტად გამოირჩევა დავით ყიფიანის პოლიტიკურ-ეკონომიური ხასიათის ნაშრომი. სახელწოდებით „სხვადასხვა ამბავი“, რომელიც „საქართველოს მოამბის“ მეოთხე ნომერშია დაბეჭდილი. ავტორი ბატონყმობის უცვლელობის რეაქციულ იდეას უპირისპირებს საზოგადოების წინსვლის, განვითარების დიალექტიკურ იდეას. თავის პროგრესულ აზრს ანვითარებს საზოგადოების ისტორიის წინსვლის და შრომის ნაყოფიერების ზრდის ფაქტორების ანალიზის საფუძველზე. იგი უღმობლად ამხელს მონობას, ბატონყმობას, ეროვნულ ჩაგვრას და, პირიქით, აქებს და აღიძვრს თანასწორობას, რევოლუციას, რესპუბლიკას. მაგრამ ასეთი მახვილმინაარსიანი შრომის დაბეჭდვა რომ შესაძლებელი ყოფილიყო, ამიტომ, ცენზურის თვალის ახვევის მიზნით, ფაქტები მოტანილია ძველი დროისა და სხვა ქვეყნების მაგალითზე. ცენზურას მაინც ბევრი ადგილები ამოუღია.

დავით ყიფიანი დიდ რისკზე, თავგანწირვაზე მიდის და აცხადებს იმთავითვე, რომ მას ქართველობა ჰყავს მხედველობაში. იგი გაბედულად წერს: „ჩვენ რასაც ვიტყვით, მკითხველო, დარწმუნებული უნდა იყო, რომა ყოველისფერში, მეტადრე ლიტერატურაში, ჩვენ ქართველობა გვაქვს მხედველობაში, ამისათვის, გთხოვ, რომა სხვა და სხვა ქვეყნებისა სხვა და სხვა დროებაში მდგომარეობა, მთელი საზოგადოების თანამედროვე მაცოცხლებელი აზრები რომ წარმოგიდგინო ხოლმე, მოიფიქრე ხოლმე შენ ქვეყანაზე, ქართველობაზე, იმის მდგომარეობაზე“.¹ მაშასადამე, დავით ყიფიანს საქართველო აქვს მხედველობაში. გმობს ბატონყმობას და ცარიზმის კოლონიურ პოლიტიკას და ოცნებობს ახალ, საზოგადოებრივ წყობილების, რესპუბლიკის შექმნაზე.

თავის ნაშრომში, დავით ყიფიანი სწორედ იმ აზრს ამტკიცებს, რომ ცხოვრება არ შეიძლება იყოს უძრავი, უცვლელი, პირიქით, მისი ცვალებადობა და წინსვლა გარდუვალია. იგი მიმართავს იმ უდავო ფაქტს, თუ როგორ ცხოვრობდა საზოგადოება უძველეს დროში და როგორ წავიდა იგი წინ, განვლო რა განვითარების სხვადასხვა საფეხური. საზოგადოების საერთო ისტორიის განხილვას იგი მართებულად იწყებს საზოგადოებრივი ცხოვრების პირველადი ფორმის—სახლობის, ე. ი. ოჯახის განხილვით. ადამიანის დამახასიათებელი თვისებაა, რომ იგი საზოგადოებრივი არსება, საზოგადოების წევრია. ამის შესახებ იგი წერს: „კაცი ჯერ იმ აზრს მიხვდა, რომ კაცი მართოდ მართო უძლური ცხოველია, რომელსაც ძლიერება მაშინ მიეცა, როდესაც სხვათა შორის იცხოვრებს და იმათთან თანასწორობით“.²

ადამიანთა თანასწორობის იდეის პრობაგანდა წითელი ზოლივით დაყვება დავით ყიფიანის ნაშრომს. ამით აიხსნება ძველი საბერძნეთის რესპუბლიკის ქება-დიდება და პოპულარიზება. რომ იქ ადამიანთა „ამ ურთიერთი

¹ დავით ყიფიანი, სხვადასხვა ამბავი, „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 4: გვ. 95—96.

² „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 4, გვ. 99.

ერთი თანასწორობით შედგენილი საზოგადოება — იყო რესპუბლიკა (respublica)¹.

მაგრამ მონობის არსებობამ, თანაც მონათფლობელურ რომის სხვა ქვეყნებზე გაბატონებამ, თანასწორობა, რესპუბლიკა დაარღვია, დაშალა. „რაკი ბოლოს მაშინდელი ქვეყნიერება რომის მონა შეიქმნა, ამით ეს საგანი დაილია... აირია იმის ჭკუა გონების ერთი მიმართულება, და საზოგადოების კავშირი გაწყდა, თვითონ საზოგადოება დაირღვა და ხალხი გარყვნილების გზას დაადგა. რაკი გარყვნილობა შეადგება კაცსა, მაშინ ველარა ეშველება-რა ხოლმე, თუ არა ძირიანი ამოთხრა და განადგურება იმ წესისა და რიგისა, რა წესი და რიგი საზოგადოებას გარყვნის მიზეზს აძლევს“².

ასე შემოვლილი გზით, დავით ყიფიანი ეწეოდა სოციალური ჩაგვრის და ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის მხილებას და ძველი წყობილების დანგრევაში ხედავდა საზოგადოების ხსნას. ეს უფრო ნათლად ჩანს საფრანგეთის ბურჟუაზიული რევოლუციის პოპულარიზების მაგალითზე. იგი წერს: „მაშინდელი ფეოდალიზმი ყოველგზის წინაღუდგებოდა საზოგადოებით რიგსა... ყოველ სამართლიანობასა; ამ ფეოდალიზმმა ერთი სამართალი იცოდა — მძლავრობა და სხვა არაფერი“³. და სწორედ ბურჟუაზიული რევოლუციის გზით ბატონყმობის დამხობას ამართლებს და უჭერს მხარს იგი. ყიფიანი წერს: „რაკი... საზოგადოებაში უსამართლობა და წყობილობის ურიგობა იქამდინ მივიდა, რომა ხალხსა თავის დამონებაში — ლუკმა-პურის მოგების ღონისძიება აღარა ჰქონდა — მაშინ მოხდა ფრანციელების საზოგადო აღრევა, რევოლუცია... გარდაადგეს ყოველი ძველებური დაწყებულება, და რასაც მაშინდელი თანამედროვე სამართლიანობა მოითხოვდა, საზოგადოების რიგი ისე დააწყეს... მაშინ წამოდგა თავისუფლება როგორც კაცისა კერძობით, ისე ხალხისა საზოგადოდ... იმისი სარგებლობა უნდა ცხადად წარმოსადგენი იყოს, რომა როგორც კაცმა კერძობით, ისე მთელმა ხალხმა საზოგადოდ, ცხადად იგრძნონ და უფრო მტკიცედ, გონებიანად, აზრიანად აღსრულებაში მიიყვანონ“⁴.

დავით ყიფიანი, როგორც ვხედავთ, ბატონყმობის შეურიგებელი მტერია. იგი უღმობლად ამხელს მას და მართებულად თვლის რევოლუციის გზით მის დამხობას. ყიფიანი აღნიშნავს, რომ რევოლუციის გამარჯვების შედეგად თითქოს დამყარდა საფრანგეთში სამართლიანობა, თანასწორობა, თავისუფლება. იგი შემოვლითი გზით, მაგრამ საკმაოდ მისახვედრად, ურჩევდა აღამიანებს, მთელ საზოგადოებას, რათა წაეხრათ საფრანგეთის მაგალითისათვის და რომ „გონებიანად, აზრიანად აღსრულებაში მიიყვანონ“ იგი. აქ გამოთქმულია პროგრესული და თავის დროისთვის ძლიერ გაბედული აზრი.

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 4, გვ. 100.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 103.

⁴ იქვე, გვ. 106—107.

ბატონყმობის კრიზისის გამწვავების ეკონომიურ გამოხატულებას მწარმოებლური ძალების დამუხრუჭება, შრომის ნაყოფიერების ზრდის შეფერხება და მშრომელთა მეტისმეტი გალატაკება წარმოადგენდა. საზოგადოებრივი შრომის ბატონყმური ორგანიზაცია, დამყარებული გარეეკონომიურ იძულებაზე, ჯოხის დისციპლინაზე, არ უზრუნველყოფდა შრომის ნაყოფიერების ზრდას, პირიქით, აფერხებდა მის ზრდას. მემამულის მეურნეობაში მომუშავე ყმა გლეხს შრომის ნაყოფიერების გადიდების არავითარი სტიმული არ გააჩნდა.

გამოსავალი მაშინ თავისუფალ შრომაზე გადასვლა იყო, რაც ბატონყმობის გაუქმებას ნიშნავდა. ე. ი. ეკონომიური განვითარების მთელი მსვლელობა ეწინააღმდეგებოდა ბატონყმობას და კარნახობდა მის მოსპობას. ამით აიხსნება ის, რომ მესამოციანელები თავიანთ ნაწარმოებებში მოითხოვენ შრომის განთავისუფლებას, ხოტბას ასხამენ და აღიდეგენ თავისუფალ შრომას.

შრომის ნაყოფიერების ზრდის საკითხი ბატონყმობის კრიზისის გამწვავების პერიოდში ყველაზე უფრო მწვავე ეკონომიურ პრობლემას წარმოადგენდა. ამ მწვავე პრობლემას იხილავს დავით ყიფიანი ზემოაღნიშნულ ნაშრომში. ამ პრობლემასთან დაკავშირებითაა ნაშრომის „ჩრდილოეთის ამერიკის შეერთებული შტატები და იქაური ტყვეობა“ თარგმანი კირილე ლორთქიფანიძისა და მისივე შენიშვნები და აგრეთვე ბასტიას ნაშრომის თარგმანი დაბეჭდილი „საქართველოს მოამბეში“. დავით ყიფიანი ნაშრომში „სხვადასხვა ამბავი“ წერს: „აუცილებელი საჭიროება უნდა დავუმტკიცოთ, რომა ყოველმა კაცმა თავის მოქმედებაში და შრომაში ყოველი ბუნებისაგან მინიჭებული ძალა და ღონე გამოიჩინოს, რომა შრომა უფრო ნაყოფიერად ამარონ“¹.

როგორც ჩანს, საკმაოდ გასაგები ყოფილა ის, რომ შრომის ნაყოფიერების ზრდა მაშინ ძალზე შეფერხებული იყო. თერგდალეულები, კერძოდ დავით ყიფიანი, ამის მიზეზს ბატონყმობაში ხედავდნენ, რომ ყმას, რომელიც იძულებით შრომას ეწეოდა, მისი ნაყოფიერების გადიდება არ აინტერესებდა. შრომის ნაყოფიერების ზრდის მთავარ ფაქტორს მესამოციანელები, კერძოდ დავით ყიფიანი, შრომის განთავისუფლებაში ანუ თავისუფალ შრომაში ხედავდნენ.

დავით ყიფიანი წერს: „საზოგადოებაში ერთი ნაწილი, რომ სულ არ შრომობდეს და სხვისი შრომით ირჩენდეს თავსა, და იმ შრომასაც რომ თავისუფლება არა ჰქონდეს, ე. ი. ურთიერთნებაყოფლობაზე დამოკიდებული, რომ არ იყოს საზოგადოება ცუდია, თუ არა?... ეს მდგომარეობა ორივე ნაწილისათვის, მეტადრე მთელი საზოგადოებისათვის — სენია. აი რათა, ჯერა, მე რომ ეხლა თავისუფალი კაცი არ ვიყო, ფეხებში ბორკილი გაყრილი მქონდეს, ხეირიანი შრომა, ცხადია, არ შემეძლებოდა. ამას გარდა სხვა ვინ შეიტყობს, მე ვითარი შრომის ნიჭი მაქვს? რასაკვირველია არავინა ჩემი გუნე-

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 4, გვ. 106.

ბისა და სურვილის მეტი. ჩემი ნაყოფიერების წინააღმდეგობით ბატონმა კალოზე პურის გამწვანებელი, რომ გამხადოს, რასაკვირველია, ნახევარ ხორბალს ბზეს გავაყოლებ¹.

აქედან გამომდინარეობს ის, რომ ვარეეკონომიურ იძულებაზე დამყარებული შრომა არამცთუ შრომის ნაყოფიერების გადიდებას, არამედ, პირიქით, მის შემცირებას უწყობდა ხელს. ყიფიანი აქ ამხელს სოციალურ ჩავჯვრას; რომ ექსპლოატატორი სხვისი შრომით ირჩენდა თავს და მშრომელი კი ყოველგვარ თავისუფლებას მოკლებული იყო. მუშაობის პროცესში ყმის ინიციატივის, საკუთარ უნარის გამოჩენის სტიმული ჩაკლული იყო. ასეთი მუშაკი, ცხადია, ერთგულად არ იმუშავებდა, პირიქით, საქმე შეეძლო გაეფუჭებია. ამიტომ ამბობს ყიფიანი, რომ ბატონი თუ ძალდატანებით მამუშავეებს კალოზე—ნახევარ ხორბალს ბზეს გავატანდიო. ასეთი გამოთქმით ყიფიანი ყმების ურჩობას ამართლებს და ფაქტიურად მოუწოდებს მებატონეთა წინააღმდეგ საბრძოლველად.

დავით ყიფიანი როდი კმაყოფილდება შრომის თავისუფლების უპირატესობის მტკიცებით. იგი უფრო შორს მიდის, მაგალითად, მოითხოვს, რათა ყველა ეწეოდეს თავისუფალ ნაყოფიერ შრომას. იგი ამტკიცებს: „თავისუფალი შრომა უფრო ნაყოფიერია. მეორე ისა, რომა მთელ საზოგადოებაში ყოველი კერძობით კაცი უნდა იყოს მშრომელი და მშრომელი თავისუფლათა და მაშასადამე ნაყოფიერიცა“².

როგორც ვხედავთ, აქ დასაბუთებულია, ჯერ ისა, რომ „თავისუფალი შრომა უფრო ნაყოფიერია“, მეორე, საზოგადოების ყოველი წევრი უნდა ეწეოდეს შრომას. ეს მეორე დებულება სცილდება ბურჟუაზიულ მსოფლმხედველობის არეს, მაგრამ ავტორს არ განუფიქრებია იგი და არ მისულა ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციის უარყოფამდე. მაგრამ იმის მოთხოვნა, რომ ყველა შრომობდეს, მაჩვენებელია იმისა, რომ თერგდალეულები, კერძოდ დავით ყიფიანი, რუს სახელოვან რევოლუციონერ-დემოკრატების დიდ გავლენას განიცდიდნენ.

დავით ყიფიანი მართებულად სვამს და აშუქებს საკითხს იმის შესახებ, რომ საზოგადოების კეთილდღეობა თვით საზოგადოების ყოველი წევრის ნაყოფიერ მუშაობაზეა დამოკიდებული. იგი წერს: „თუ საზოგადოებაში ყოველი იმის წევრი ნაყოფიერთა შრომობს, საზოგადოებაც კეთილდღეობარეობაში შევა. საზოგადოების კეთილდღეობარეობასა კერძობით პირების კეთილ მდგომარეობაც უნდა მოჰყვეს თანა“³.

აზრი გასაგებია. დავით ყიფიანი აქ სწორედ იმას ამტკიცებს, რომ საჭიროა, რათა საზოგადოების ყოველი წევრი ეწეოდეს ნაყოფიერ შრომას და მაშინ, როგორც მთელი საზოგადოება, ასევე საზოგადოების თვითეული წევრი კეთილდღეობაში შევა. მაშასადამე, საზოგადოების სიმდიდრე, მისი კეთილ-

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 4, გვ. 109—110

² იქვე, გვ. 110.

³ იქვე, გვ. 110.

დღეობა შრომაზე ყოფილა დამოკიდებული, რაც სწორია. მაგრამ იგი ნიშნავს შრომითი ღირებულების აღიარებას. თუმცა მას შრომითი ღირებულების თეორიის გარჩევა აქ მოცემული არა აქვს. მაგრამ დავით ყიფიანი, ისე როგორც სხვა თერგდალეულები, სწორედ შრომითი ღირებულების თეორიიდან გამომდინარეობს, როცა საზოგადოების სიკეთის, ე. ი. სიმდიდრის შემქმნელად შრომას თვლის. ესეც სამოციანი წლების ქართული ეკონომიური აზრის პლიუსი და წარმატების დადასტურებაა.

განსაკუთრებულ ინტერესს, ვიმეორებთ, წარმოადგენს მოთხოვნა, რომ საზოგადოების ყოველი წევრი ეწეოდეს თავისუფალ შრომას. საზოგადოების თვითეული წევრისგან შრომის მოთხოვნა, კიდევ არ ნიშნავდა ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციის მოსპობის მოთხოვნამდე მისვლას. დავით ყიფიანი, როგორც ციტატიდან ჩანს, მსჯელობს ისეთი საზოგადოებრივი წყობილების შემოღებაზე, სადაც ადგილი აღარ ექნებოდა ბატონყმურ და კოლონიურ ჩაგვრას.

დავით ყიფიანის აზრით, საზოგადოების პროგრესი უმთავრესად შრომის ნაყოფიერების ზრდაზეა დამოკიდებული. შრომის ნაყოფიერების ზრდა კი, უპირველეს ყოვლისა დაპირობებულია შრომის თავისუფლებით. ამიტომ უნდა მოსპობილიყო ბატონყმობა, ანუ როგორც დავით ყიფიანი დაასკვნის— უნდა გატარებულიყო საზოგადოების სხეულში ქირურგიული ოპერაცია.

იგი წერს: „თავისუფალი შრომის მოკვეთა ჩვენ საზოგადოებაში ასი ათასი გლეხს მოსდიოდა და იმათ მებატონეებსა მრავალ თავადსა და აზნაურსა; ამას უთუოთა ჰკრძნობს ქართველობის კეთილშობილი ნაწილი და გლეხებს თავისუფალ შრომაზე დაყენება ეძლევათ. დროების დედააზრი, როგორც ჰმოქმედობს ამ მაგალითში, მკითხველო, იმას ეხლა შენც ადვილად მიხვდები... მაგრამ, ამავე მაგალითზე, მაინცა და მაინც რომ გამოჩნდეს იმავე დედა აზრის განუხორციელებლობა, მაშინ სხვა ღონისძიებას შეუდგება ლიტერატურა... ეს ღონისძიება შენზე რომ ვიხმარო, მკითხველო, ჩემი თავის გასამართლებლად, იმავე გვარი პატიოსანი სენიღისიანობა მექნება, რა სენიღისიანობაც ექიმსა აქვს ხოლმე, როდესაც ვისიმე სხეულითგან სენიანს ალაგს ამოსჭრის ხოლმე, რომა მთელმა სხეულმა კიდევ იცოცხლოს“¹.

თავის დროისთვის შესანიშნავი, პროგრესული აზრია აქ გამოთქმული. ჯერ ერთი, აღნიშნულია ის ფაქტი, რომ ბატონყმობის დროს საქართველოში „ასი ათას გლეხს“ მოკვეთილი ჰქონდა თავისუფალი შრომა. ყმა გლეხთა შრომა იძულებითი ხასიათის იყო და მისი ნაყოფიერება დაბალ დონეზე იდგა. მეორე, დ. ყიფიანი აღტაცებით აღნიშნავს, რომ „გლეხებს თავისუფალ შრომაზე დაყენება ეძლევათ“, ე. ი. ისპობოდა ბატონყმობა. მესამე, დ. ყიფიანი, სავსებით მართებულად, ბატონყმობის მოსპობაში ხედავდა ეპოქის დედააზრს. მეოთხე, თუ განზრახული „საგლეხო რეფორმა“ საქართველოში არ გატარდებოდა, მაშინ საზოგადოების სხეულიდან სენიანი ადგილის ამოკვეთა

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 4, გვ. 111.

ქირურგიული საშუალებით უნდა განხორციელებულიყო, ე. ი. ბატონყმობა რევოლუციის გზით უნდა მოსპობილიყო.

მაშინდელ ახლად ჩასახულ კაპიტალისტურ ურთიერთობათა ერთ-ერთ გამოხატულებას ბაზართან მემამულეების კავშირის გაძლიერება და საქონელბრუნვის პროცესში მათი ჩაბმა წარმოადგენდა. საქონელბრუნვის პროცესში ჩაბმის და მეტროპოლიის მრეწველობისათვის აქ ნედლეულის ბაზის გაძლიერების მიზნით იმხანად კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოებამ გაახშირა თბილისში სასოფლო-სამეურნეო გამოფენების მოწყობა. ეს ღონისძიება განხილულ იქნა „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე, როგორც სოფლის მეურნეობის განვითარების ფაქტორი. მაგალითად, ესტატე მაღალაშვილი თავის სტატიაში „სოფლური ეკონომიის წარმოების გამოფენა ტფილისში 13 ნოემბერს 1862 წ.“ იხილავს გამოფენის დადებით მნიშვნელობას, მაგრამ ამხელს და აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ ბატონყმობა ასეთი ღონისძიების გატარებას აფერხებდა.

ესტატე მაღალაშვილი წერს: „სამშობლო ქვეყნის მიწის თუ ხელობის ნაწარმოების გამოფენასა აქვს დიდი მნიშვნელობა: იგი წარმოადგენს თუ კარგად და ყურადღებით არის საქმე დაკერილი, რამოდენადაც შეიძლება სრულს სურათს სოფლურ ეკონომიის წარმატებისას და ახლო გვაცნობებს ქვეყნის მატერიალურ ღონისძიებას და შეძლებასა“¹. მაღალაშვილი აღნიშნავს, რომ სასოფლო-სამეურნეო გამოფენაზე მრავალფეროვნად უნდა იქნას წარმოდგენილი სხვადასხვა ადგილებიდან პროდუქცია, მათ შორის ხელობის, ე. ი. მრეწველური ნაწარმი, სახელდობრ, მიწათმოქმედების იარაღები. ყოველივე ეს წარმოგვიდგენს სოფლური ეკონომიის სურათს, ე. ი. „გვაცნობებს ქვეყნის მატერიალურ ღონისძიებას და შეძლებასა“.

მაღალაშვილი უფრო მეტ ამოცანას აყენებს სასოფლო-სამეურნეო გამოფენის წინაშე, სახელდობრ, იგი მარად მოქმედი სანიმუშო-საჩვენებელი პუნქტი ანუ თავისებური სკოლა უნდა გამხდარიყო. მაღალაშვილი წერს: „თვით მოწარმოეთათვისაც დიდად სასარგებლოა არამც თუ დროგამოშვებით გამოფენა მათის ნამუშევარისა, არამედ სამუდამოცა, თუ რომ ამის ღონისძიება იქნება. ამით შეუძლიათ გამოფენაში ნახონ ბევრნაირი მიწის საუკეთესო მოსავალი, სისრულეში მოყვანილი სამოქმედო იარაღი, ახალი აღმოჩენები. აქ გამოფენაში შეიძლება მოწარმოენი სხვადასხვა მხრიდან მოსულები ერთმანეთს შეხედნენ და გამოკითხვით, ლაპარაკით, აზრების გადაცემით მიიღონ რამე თავისა და მამულის სასარგებლო სწავლა და გამოცდილება“².

როგორც ვხედავთ, მაღალაშვილს დაუსვამს საკითხი მუდმივმოქმედ სასოფლო-სამეურნეო გამოფენის მოწყობის შესახებ. თანაც ისეთი გამოფენის შესახებ, სადაც ფართოდ იქნებოდა დემონსტრირებული როგორც სოფლის მეურნეობის ნაწარმი, ასევე მიწათმოქმედების ახალი და სრულყოფილი იარაღები.

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 2, გვ. 97.

² იქვე.

კერძო მეურნეობრივ ყაირათიანობის ბიჭვის მიმცემ, წამაქეზებელ ფაქტორს, მალალაშვილი კონკურენციაში ხედავდა. ჩანს იგი ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის, კერძოდ ადამ სმიტის ეკონომიურ თეორიას გაცნობილი ყოფილა. მისი აზრით, გამოფენა ანვითარებს კონკურენციას, ხოლო ეს უკანასკნელი კი კერძო მეურნის გულმოდგინეობას, უკეთ ცდასა და აღტკინებას იწვევს. ეს კი ბატონყმობის წინააღმდეგ იყო დაპირისპირებული.

მალალაშვილი წერს: „მარტო ერთი კონკურენცია (მოცილეობა საგნის უკეთესობაში) რამოდენა ღონეს მიჰსცემდა მოწარმოებასა და რამოდენად წინ წასწევდა საქმესა; და უკეთესი კონკურენცია სად იქნება თუ არა გამოფენაში, სადაც იმდენი ხალხი სინჯავს ნაწარმოებს და სადაც ხელობის ხელოვნებას, თუ მიწის გამოსავლის სიკეთესა... ერთის გამარჯვება, მეორესაც მოანდომებს საკუთლად გამარჯვებას და ეს მოუმატებს გულმოდგინეობას და ცდასა“¹. კონკურენცია აქ კერძო მეურნეობრივ ცხოვრების განვითარების მძლავრ ფაქტორადაა მის მიერ წარმოდგენილი. მაგრამ ასეთი კონკურენცია დამახასიათებელი იყო კაპიტალისტური მეურნეობისათვის და სწორედ მას ანიჭებს მალალაშვილი უპირატესობას, ე. ი. ამგვარი ეკონომიური მოტივით გმობს ბატონყმობას.

სახალხო მეურნეობის, კერძოდ, სოფლის მეურნეობის ანუ, როგორც თვითონ წერს, სოფლის ეკონომიის განვითარების აუცილებელ პირობად მიაჩნდა მას გამოფენის პრაქტიკის დანერგვა და კონკურენციის განვითარება. მალალაშვილი წერს: „ყოველ ხალხში, სადაც გაჩაღებულია სოფლური ეკონომიის წარმოება და ის ყოვლად შემძლებელი კონკურენცია, იქ ხალხი გამოფენას ელის როგორც დღესასწაულსა... აქ ჭკუა დღესასწაულობს თავის ძლიერებას, მხნეობა და მეცადინეობა — თავის გამარჯვებას, სწავლა და ცოდნა — თავის ნაყოფის სიკეთეს. დიახ, ეგ არის უქმე, დღესასწაულობა კაცის ჭკუისა და შრომის სასახელოდ და სადიდებლოდ!“².

ჯერ ერთი, მალალაშვილს იდეალად ჰქონდა წარმოდგენილი ხალხის ისეთი ცხოვრება, სადაც გაჩაღებული იყო „ყოვლად-შემძლე კონკურენცია“. მეორე, მალალაშვილის აზრით, გამოფენის ექსპონატები შრომის მიღწევის, მისი სახელის და დიდების მაჩვენებელია. აქ შრომის როლი და მნიშვნელობაა დაფასებული, ე. ი. დაფასებული უნდა ყოფილიყვნენ მშრომელები ანუ უნდა განთავისუფლებულიყვნენ ყმები.

მალალაშვილი თავისი სტატიის თითქმის ნახევარ ნაწილს 1862 წლის გამოფენის ნაყოფანებების მხილებას და კრიტიკას უძღვნის. იგი დაწვრილებით აწერს იმ გამოფენის სავალალო სურათს. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ფეოდალიზმის პირობებში გამოფენების ხეირიანი მოწყობა და „ყოვლად-შემძლებელი კონკურენციის“ განვითარება არ მოხერხდებოდა. მალალაშვილი გაბედულად წერს: „ჩვენდა საუბედუროდ, უფრო ბევრს ჩვენს მებატონეთაგანს არ ესმის ჯერ მიუცილებელი საჭიროება გამოფენისა და ამიტომაც გულ-

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 2, გვ. 97.

² იქვე, გვ. 98.

გრილად და თითქმის შეუტყობრად ჩაივლის ხოლმე მისი დაწესების დრო ჩვენს ქალაქშია“¹.

ბატონყმობის პირობებში სოფლის მეურნეობის განვითარებას, სხვადასხვა მიზეზთა შორის, მეტისმეტად აბრკოლებდა მამულების, საერთოდ მიწის ნაკვეთების გაუმიჯნაობა, რის გამოა ვახშირდა ურთიერთ დავა, ძალადობა, საჩივრები, რაც დიდძალ ხარჯებს მოითხოვდა, მწარმოებლური ძალების განვითარება კი ფერხდებოდა. ამხელს რა ამ დამაბრკოლებელ ფაქტს, ილია ჭავჭავაძე წერს: „ვინ არ იცის რანაირად არის დახლართული ჩვენში მამულ-დედულების საქმე. მთელ საქართველოში ოცი მამული არ იპოვება, რომ მოდავე არა ჰყვანდეს, სრულიად უდავო იყოს. ამ დავების და საქმის დახლართვის მიზეზი მრავალია, მაგრამ იმათ შორის უპირატესი ადგილი უჭირავს იმას, რომ თვითეული არ არის თვითეულად გამიჯნული და განსაზღვრული ჩვენს შორის. ეს უმიჯნავოდ მამულების ყოფნა ყველას ჩაიტყუებდა ხოლმე დავაში... როგორც წვიმის ნიაღვარი ისე მიეშო დავები სასამართლოებში, გაივსო სასამართლოები დავებითა“².

ამ დავებმა ისედაც უყარათო მემამულეებს გამოაცალა მამულების გამჯობესების სურვილი. ამ დავების შედეგად, წერს ილია, „სიმართლისადმი ნდობა აღარა გვაქვს და ჩვენს საკუთრებაზედაც არა ვართ დარწმუნებული. იმის გარდა რაც ფულად და დრო იკარგებოდა ჩივილში და დავიდარაბაში, ვილა მოსთელის? თვითონ მამულსაც ის ფასი აღარ ჰქონდა, რის ღირსიც იყო. ჩვენში შემოსავალი მამულს კი არა ხმარდება, არამედ დავიდარაბასა, ჩივილსა და სასამართლოებსა, შოდი აქა და მამული გამართე“³.

აქ შეუფერადებლად დახატულია ის სურათი, რასაც დაშლის პროცესში მყოფი ფეოდალურ-ნატურალური მეურნეობის ფორმები წარმოადგენდა. ისედაც დავალიანებული მემამულეები, დიდძალ ხარჯებს ეწეოდნენ მიწების გაუმიჯნაობასთან დაკავშირებულ დავასა და საჩივრებზე, მამულიდან შემოსავალი კი კლებულობდა. მამულის გამჯობესების სტიმულიც ჩაკლული იყო, რადგან ვაკეთებულ, გამჯობესებულ მამულს უფრო მეტი მიმტაცებელი — მოძალადე, მედავე გამოუჩნდებოდა, ვიდრე გაუკეთებელ მამულსა.

ადგილ-მამულის გამიჯნების დებულებას და 1862 წელს გამიჯნების (межевая) პალატის დაარსებას, ილია ჭავჭავაძე დადებითად აფასებდა, რადგან იგი თვლიდა, რომ ეს ღონისძიება მიმართული იქნებოდა ფეოდალურ თვითნებობის წინააღმდეგ. ამასთან დაკავშირებით ეწევა ილია იმ დროის ცნობილ ბურჟუაზიულ ეკონომისტების, კერძოდ რუსი ცნობილი ეკონომისტის ივანე კონდრატის ძე ბაბსტის ციტირებას, ბაბსტისა, რომელიც ილაშქრებდა ბატონყმობის წინააღმდეგ.

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 2, გვ. 97.

² ილია ჭავჭავაძე, საქართველოს გამიჯნების გამო, „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 2, გვ. 199. ამ სტატიაზე ავტორს ხელი არა აქვს მოწერილი.

³ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 2, გვ. 199, 200.

ილია ჭავჭავაძე წერს, რომ მამულების გაუმიჯნაობისა და ფეოდალური თვითნებობის შესახებ „ამბობს გამოჩენილი ეკონომი ბაბსტი: „პირველი და უმთავრესი საჭიროება ხალხის გამოწყობისა და კაპიტალის შექმნისა ის არის, რომ საკუთრება და ჭირნახული ხალხისა დაცული იყოს. როცა ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ ჩვენი ჭირნახულის ნაყოფი ჩვენთვის არ დაიკარგება და ფუჭად არ ჩაგვივლის, მაშინ ვინ გაექცევა შრომისა? მაშინ ხალხის ნაღვლის ნაყოფი სასწაულსაც მოახდენს ხოლმე და ხალხის კაპიტალი ნივთიერი თუ გონებითი საჩქაროდ გამრავლდება“¹.

ბაბსტის ნაწარმოებიდან ეს ამონაწერი შემთხვევით კი არაა ილიას მიერ აქ მოტანილი. ხალხის საკუთრება და ჭირნახული, როგორც აქ წერია, მაშინ არ იყო დაცული და ეს გარემოება აფერხებდა მეურნეობის განვითარებას და შრომის ნაყოფიერების ზრდას. ეკონომიური განვითარების აუცილებელ პირობად ი. ჭავჭავაძე, ისე როგორც ბაბსტი, თვლიდა იმას, რომ მიწაზე საკუთრება ჰქონოდა არა მხოლოდ თავადაზნაურობას, არამედ გლეხებსაც, რომ ხალხის მიერ შექმნილი ჭირნახული თვითონვე ხალხს მოეხმარა. მაგრამ ეს ნიშნავდა ბატონყმობის გაუქმებას, რაც ამავე დროს სტიმული იქნებოდა მაშინ შრომის ნაყოფიერების გადიდებისათვის.

ადგილ-მამულის გამიჯნის გატარებას ილია ჭავჭავაძე „სავლენო რეფორმისთან“ დაკავშირებულ მოვლენად თვლის, რაც მიმართული იყო ფეოდალური თვითნებობის წინააღმდეგ. ამიტომ წერს იგი: „მოვიდა დრო, რათა ყოველმა თავის წილი იცოდეს და თავისი საზღვარი. ამიტომაც არ ეჭაზნიკათ ეს ამბავი და ამტკიცებენ, რომ ეს საქმე უსარგებლოა. მაგრამ რამდენი საწყალი, დაჩაგრული კაცი, რამდენი ქვრივი-ოხერი ან ობოლი გაიხარებს, როცა მიეცემა ღონისძიება, რომ უშიშრად ამოიჩიქნოს თავისი საკუთარი მიწა, ჩააბინავოს რამდენიმე მარცვალი და უშიშრად ამოკრიფოს თავისი ოფლის ნაყოფი, რომლითაც გამოიკვებება როგორც თითონ, ისე წვრილ შვილიცა“².

ილია, გამიჯნაზე მსჯელობით, ფაქტიურად საწყალი, დაჩაგრული კაცის, „ქვრივი-ოხერი“-ს, დატაკთა მდგომარეობაზე ზრუნავდა. ილიას მიერ აქ მოხაზულია იდეა თავადაზნაურობის გარდა, გლეხების მიწის საკუთრებით უზრუნველყოფისა და ამ ნიადაგზე სოფლის მეურნეობის განვითარებისა.

3. ნათარგმნი ეკონომიური ლიგარაგუკის მსახეზე

„საქართველოს მოამბეში“ დაბეჭდილია ეკონომიური შინაარსის ნაშრომების თარგმანები. აქ პირველად ყოვლისა უნდა შევეხოთ თერგდალეულის, ე. ი. კირილე ლორთქიფანიძის მიერ რუსულიდან თარგმნილ სტატიებს.— „ჩრდილოეთ ამერიკის შეერთებული შტატები და იქაური ტყეობა“, რომელიც დაიბეჭდა „საქართველოს მოამბის“ მეთერთმეტე და მეთორმეტე ნომერებში. იგი თავისუფალ თარგმანის შთაბეჭდილებას ტოვებს; რომელსაც

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 2, გვ. 200.

² იქვე, გვ. 201—202.

ბლომად ახლავს მთარგმნელის ვრცელი შენიშვნები, რაც ფაქტიურად კ. ლორთქიფანიძის გამოკვლევას წარმოადგენს და მისივე სოციალ-ეკონომიურ შეხედულებათა გაგების საშუალებას გვაძლევს.

თვით ტექსტი, რომელიც ორი სტატიისა და ისტორიის კურსიდან თარგმანს წარმოადგენს, ამერიკის შეერთებული შტატების პოლიტიკურ წყობილებაზე, ზანგებით ვაჭრობასა და მათ ტყვეობაზე, ე. ი. მონობაზე და თავისუფალი შრომის უპირატესობაზე მოგვითხრობს. მაგრამ ჩვენთვის მთავარია სქოლიოებში დაბეჭდილი თვით კ. ლორთქიფანიძის ვრცელი შენიშვნები, განმარტებანი, სადაც ზოგიერთი ადგილი ამოღებულია ცენზურის მიერ. ამ ვრცელი შენიშვნებისა და განმარტებებიდან ნათლად ჩანს, რომ კ. ლორთქიფანიძე ბატონყმური და კოლონიური ჩაგვრის შეურთებელი მტერი იყო.

კ. ლორთქიფანიძე მოხდენილად უპირისპირებს თვითმპყრობელობას პარლამენტს და ამ უკანასკნელის პოპულარიზებას ეწვევა. იგი წერს: „პარლამენტი ჰქვია წარმომადგენლობითს კრებას, ე. ი. იმ პირთ კრებას, რომელნიც გამოირჩია ხალხმა იმისათვის, რომ ისინი იყვნენ ხალხის სურვილის და ჰაზრის წარმომადგენელნი, რომ იმათ ისე განსაჯონ ყოველივე საზოგადო საქმე, როგორც ხალხს უნდა და როგორც ხალხის საჭიროება მოითხოვს. ძველს საბერძნეთის სახელმწიფოებში, ათინაში და სპარტაში ყოველივე საზოგადო საქმეებს სწყვეტდა თვითონ ხალხი... ეგრობიულს სახელმწიფოებში წარმომადგენლობას აღარ აქვს არც ის იდეალური გარეგანი ფორმა, არც შინაგანი არსება. წარმომადგენლობა უნდა იყოს ხალხის ჰაზრის და ნების გამოთქმელი“¹.

კირილე ლორთქიფანიძე, როგორც ვხედავთ, პარლამენტს არა მხოლოდ აყენებს თვითმპყრობელობაზე მალდა, არამედ ამხელს კიდევაც ბურჟუაზიულ პარლამენტს, რომელიც არაა ხალხის ფართო მასების აზრის და ნების სრული გამომხატველი. მაშასადამე, კ. ლორთქიფანიძის იდეალს წარმოადგენდა ისეთი პარლამენტი, რომელიც მთელი ხალხის ინტერესებს გამოხატავდა.

კ. ლორთქიფანიძე ცალკე განმარტებას აძლევს კონსტიტუციურ სახელმწიფო წყობილებას და თვით კონსტიტუციას და მის პოპულარიზებას ეწვევა. აქვე განმარტავს დემოკრატიას. იგი წერს: „დემოკრატიაა ხალხის მმართველობა, ე. ი. იმისთანა ხალხის მმართველობა, რომელშიაც უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს ხალხსა, რომლის წევრებსაც თანასწორი სიმართლე აქვსთ. იმ კაცს, რომელიც ხალხის მმართველობის დაწესებისთვის ზრუნავს, ეძახიან „დემოკრატს“².

დემოკრატიულ წესწყობილებას აქებს კ. ლორთქიფანიძე, რადგან მასში ხალხს, მის წევრებს თანასწორი სიმართლე უნდა ჰქონდეთ. მაგრამ იგი თავის მსჯელობაში არ კმაყოფილდება ბატონყმობის დაგმობით. იგი აქ კომუნების,

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 11, გვ. 52.

² იქვე, გვ. 57.

ასოციაციის პოპულარიზებასაც ეწევა, ე. ი. კირილე მაშინ რევოლუციურ დემოკრატიების მოძღვრების საფუძველზე მდგარა. თანაც კირილე აქ ამტკიცებს, რომ უძველეს დროს კომუნური წყობილება ყოფილა გავრცელებული. კირილე წერს: „ესთქვათ რომ არის ერთი საზოგადოება, რომელშიაც კერძობით საკუთრება არ არის, ე. ი. საცა მიწა საზიაროა (საერთო, დაუყოფელი), საცა საზოგადოების წევრები ყველაფერს ზიარად მუშაობენ და შრომის ნაყოფს ზიარად ხარჯავენ, საცა ყველა წევრები თანასწორი სიმართლით სარგებლობენ, ყმაწვილებს საზოგადო ხარჯზედ ზრდიან და ასწავლიან, მმართველობა და მსჯელობა თვითონ ხალხს ეკუთვნის, აი ამისთანა საზოგადოებას უწოდებენ „კომუნას“. ძველს დროში ყოველს ხალხის საზოგადოებას რალაც ამისი მსგავსი დაწყობილება ჰქონიათ ე. ი. კომუნური“¹.

მართალია, კ. ლორთქიფანიძე კომუნიზმის მეცნიერულ განმარტებას არ იძლევა, მაგრამ იმ სახითაც კომუნის, ასოციაციის ხალხში პოპულარიზებას პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა. აქ ახალი აზრის გადმოცემას ჰქონდა ადგილი, აზრისა, რომ ისტორიულად გარდამავალია არა მხოლოდ ბატონყმობა, არამედ თვით კაპიტალიზმი. გადმოსცემს რა მოკლედ კომუნის, ე. ი. ამ შემთხვევაში ასოციაციის არსს, კირილე კაცობრიობის იდეალად კომუნურ წყობილების დაარსებას თვლის, მაგრამ ამის მიღწევა რევოლუციის გზით, ანუ როგორც იგი წერს, ღობეების გადამტყრევის გზით შეიძლებოდა. აქ ჩვენ სამოციანი წლების ქართული საზოგადოებრივ-ეკონომიური აზრის განვითარების შედეგთან, კულმინაციურ წერტილთან გვაქვს საქმე.

აი ეს ქართული საზოგადოებრივ-ეკონომიური აზრის უმაღლესი მწვერვალი სამოციან წლებში: „მუდამ ყოფილან, — წერს კირილე, — და არიან კიდევ იმისთანა კაცები, რომელნიც სრულს კომუნურს დაწყობილობაში ხედავენ ზოგად-წყობილების იდეალსა, და ამბობენ რომ კაცობრივობა ამ იდეალისაკენ მიისწრაფისო, რომ კაცობრიობის ზოგად-წყობილების პროგრესის, წინ მსვლელობა ის არისო, რომ ახლდებოდესო ძველებური კომუნური წყობილება, მაგრამ ამასთანავე უფრო იხსნებოდესო, უფრო სისრულეში მოდიოდესო. — კაცობრივობას ჯერ ვერ მიუწევიაო ამ იდეალთან სხვადასხვა გარეგან გარემოების გამო და ამისთვის ყოველი კაცი იმას უნდა სცდილობდესო, რომ ეს გარემოებანი ღობესავით გადაამტკრიოსო. მაგრამ იმათ ვინ აპყვება“².

აქ ბოლო სიტყვები „მაგრამ იმათ ვინ აპყვება“, ცხადია, ცენზურის თვალის ასახვევად დაწერილი. ფაქტიურად, როგორც ვხედავთ, კირილე ლორთქიფანიძე აქ ეწევა კომუნის წყობილების ქებას და პროპაგანდას. სისრულეში მოყვანილი კომუნური წყობილება, როგორც აღნიშნავს კირილე, კაცობრიობის იდეალს წარმოადგენს. მაგრამ მისი მიღწევა ბრძოლის გარეშე შეუძლებელია, ამიტომ ყოველი კაცი იმას უნდა ცდილობდეს, რომ დაბრკოლებანი ღობესა-

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 11, გვ. 62.

² იქვე, გვ. 63.

ვით გადაამტკრიოს, ე. ი. ძველი წყობილება რევოლუციის გზით დაანგრიოს და ახალი ააშენოს. დიდებული აზრია.

საკუთრივ ეკონომიური კატეგორიების განსაზღვრა-განმარტებაშიც, კირილე ლორთქიფანიძე თავისი დროის მოწინავე აზრის დონეზე დგას, წინააღმდეგია ვულგარული ეკონომიისა. ისეთ ეკონომიურ კატეგორიას, როგორცაა კაპიტალი, კირილე განმარტავს გაცილებით უკეთ, ვიდრე ვულგარული ეკონომიის წარმომადგენელი. კირილე წერს: „კაპიტალი — სერშია, ნაღდი ფული, რომლითაც ვაჭრობ, ან რამეს აკეთებ; ყოველისფერი რაც კი სარგებლობს, მთავნობს. ყველა ის სასარგებლო ან გამოსადეგი ნივთები, რაც ერთს კაცს ან საზოგადოებას აქვს და ატრიალებს თუ აღებ-მიცემაში, თუ სხვა რამეში“¹.

ცხადია, კ. ლორთქიფანიძეს არა აქვს კაპიტალის კემშარიტად მეცნიერული, ე. ი. მარქსისტული განმარტება მოცემული. კირილემ კაპიტალის მცნებაში მართებულად შეიტანა ფულის თუ სხვა დოვლათის მიერ სარგებლის, მოგების მიღება. მაგრამ მას მოცემული არა აქვს ზედმეტი ღირებულების და მისი შემქმნელი შრომის რაობის და სხვ. განმარტება. მაგრამ, კაპიტალის განსაზღვრა კირილეს მაინც გაცილებით უკეთესად აქვს მოცემული, ვიდრე ვულგარული ეკონომიის წარმომადგენლებს.

კირილე ლორთქიფანიძის მიერ რუსულიდან ქართულად ნათარგმნი — „ჩრდილოეთ ამერიკის შეერთებული შტატები და იქაური ტყვეობა“ შემთხვევით კი არ იყო „საქართველოს მოამბეში“ დაბეჭდილი. ამ ნაშრომში მხილებული და დაგმობილია ტყვეობა, ე. ი. ზანგების მონობა, დასაბუთებულია თავისუფალი შრომის უპირატესობა, შედარებით მონურ შრომასთან და ასეთი მოხვეული გზით მხილებულია, მკაცრად გაკრიტიკებული და დაგმობილია ბატონყმობა რუსეთში.

აღნიშნული ნაშრომის ტექსტში თავისუფლების იდეის ფართო პროპაგანდა იმდენად ახლოს მოხვედრია გულთან კირილეს, რომ იგი ვეღარ იკავებს თავს და აქვე სქოლიოში შენიშნავს: „ცხადია, რომ ამგვარად თავისუფლების განმარტებით ამოიფხვრება ბრმა, უგუნური თვით მონებლობა და შეიწყნარება ჭკუიანურის რწმუნების სიმართლე“². ბატონყმურ დესპოტიზმს მესამოციანელები თავისუფლების იდეას უპირისპირებდნენ. ამიტომ ამბობს კირილე „ამოიფხვრება... თვით მონებლობა“.

ბატონყმობის რეგრესულობის დამტკიცებაში მესამოციანელების ყველაზე მეტ საბუთიან ეკონომიურ არგუმენტს, როგორც ზემოთაც დავინახეთ, შრომის ნაყოფიერების საკითხი წარმოადგენდა. გარეეკონომიურ იძულებაზე დამყარებული ყმის შრომის ნაყოფიერება დაბალი იყო და არც იზრდებოდა. ანალოგიურ შემთხვევას ჰქონდა ადგილი აშშ პლანტაციებში, სადაც ზანგ მონებს ამუშავებდნენ პლანტატორები. ამ მაგალითის განზოგადებით, კირილე ლორთქიფანიძე ასაბუთებს მონის და ყმის შრომის ნაყოფიერების ვადი-

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 11, გვ. 81.

² იქვე, გვ. 66.

დების შექცობლობას და თავისუფალ შრომაზე გადასვლის გარდუვალობას.

კირილე წერს: „პლანტატორის მათრახი ყოველთვის, ყველგან და ყველადღისთვის—აი ამ გარემოებაში მუშაობს ტყვე, და როგორი გრძნობა უნდა აღძრას ამისთანა მუშაობამ მშრომელის გულში? როგორი ნაყოფი უნდა მოიტანოს ამისთანა შრომამ?“¹.

ღიას, მონის და ყმის იძულებით შრომას ნაყოფიერების გადიდება არ შეეძლო. კირილე, როგორც იმ დროის პროგრესული აზრის წარმომადგენელი, იმ აზრისაა, რომ წარმოებაში მუშის ამუშავება ჯოხის ნაცვლად, ფულით უნდა განხორციელდებოდა.

შრომის ნაყოფიერების ზრდის მთავარ ფაქტორად კირილე მონობის, ბატონყმობის გადავარდნას, შრომის თავისუფლებას, ნებაყოფლობას, თანხმობას თვლიდა. ამიტომ იგი წერს: „სიყვარული და თანხმობა არიან საჭირონი, რომ შრომას მიმზიდველობა და ნაყოფიერება მიეცეს, უამითოდ შრომა ძლიერ უსარგებლო ტანჯვა იქნება ყოველთვის“².

ამრიგად, გარეეკონომიურ იძულებაზე დამყარებული ყმის შრომა, არამც თუ ნაყოფიერებას გაადიდებდა, არამედ, იგი ნაკლებ სასარგებლო და მშრომელებისათვის კი ტანჯვა იყო. ამიტომ იბრძოდნენ მესამოციანელები ბატონყმობის გადავარდნისათვის.

„საქართველოს მოამბის“ მერვე და მეათე მუხებში დაბეჭდილია ფრანგი ცნობილი ვულგარული ეკონომისტის ბასტიას წიგნის—„ეკონომიური სოფიზმები“-დან ნაწყვეტი „მძარცველობის ფიზიოლოგია“-ს თარგმანი. ქართული თარგმანი შესრულებულია ვინმე ბ. ვ.-ის მიერ, რომელიც ამ წიგნის შესახებ სკოლაში შემდეგ შენიშვნას აკეთებს: „გამოჩენილი ფრანციის ეკონომისა ბასტიასაგან დაწერილია ეკონომიური სოფიზმები: თუმცა მთელი წიგნი ფრიად საგანგებო რამ არის და სასარგებლოცა როგორც ყველასთვის, ისე ჩვენთვისაც, მაგრამ მე იქიდან ამოვიღე მარტო ერთი ნაწილი „მძარცველობის ფიზიოლოგია“, რომელიც უფრო მეტად მოედგმის ჩვენს ცხოვრებასა და რომელმაც იქნება გვიშველოს ზოგიერთი რამე გავიგოთ და ამით ჩვენთვისაც უნაყოფო არ იქმნეს“³.

როგორც ვხედავთ, ბასტიას წიგნი, რომლის თარგმანი რუსულად 1863 წელს იყო გამოცემული, გარკვეული მიზნით უთარგმნიათ და დაუბეჭდიათ „საქართველოს მოამბეში“. იმიტომ, რომ ეს წიგნი, როგორც შენიშნავს მთარგმნელი, „უფრო მეტად მოედგმის ჩვენს ცხოვრებას“. ეს იმით აიხსნება, რომ ბასტია, როგორც კაპიტალიზმის ხელალებით დამცველი, ქადაგებდა კაპიტალიზმის უპირატესობას.

კაპიტალიზმის აპოლოგეტი ბასტია წერდა: „საპოლიტიკო ეკონომიამ ისიც დაამტკიცა, რომ ნებაყოფლობითი (Вольный) შრომა თავის ბუნებით პროგრესული, წარმატებითი არის; ხოლო შრომა მონისა ბუნებით უძრავია.“

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 12, გვ. 85.

² იქვე, გვ. 86.

³ „საქართველოს მოამბე“ 1863 წ., № 8, გვ. 65.

ამისა გამო ნებაყოფლობითი შრომის გამარჯვება მონის შრომაზედ აუცილებელია“¹. ბასტია ქადაგებდა ნებაყოფლობითი შრომისა და ცოდნის გავრცელებას, ამით ჩანს მოიხიბლნენ თერგდალეულები. მართლაც, ისინიც ხომ მიმართავდნენ ასეთ ქადაგს ბატონყმობის წინააღმდეგ? მაგრამ თერგდალეულები ბასტიასმაგვარი ვულგაროზატორები არ ყოფილან და კაპიტალიზმის პარამონიულობისა და მარადიულობის ბასტიასებრ ვულგარულ თეორიას არ იზიარებდნენ.

ბასტიას ნაწერები გამსჭვალულია იმ მიდრეკილებით და ამოცანით, რომ დაამტკიცოს და გაავრცელოს ცრუ თეორია კაპიტალიზმის დროის ყველა კლასთა შორის ინტერესთა პარამონიის შესახებ. ბასტია ერთი მუჭა კაპიტალისტების დიდძალ სიმდიდრეს მთელი ხალხის კეთილდღეობად, უშიშროებად და ყველას განათლებად თვლიდა. იგი წერს: „სიმდიდრე—ჩემის ფიქრით ორიოდე პირის შეძლება კი არ არის, არამედ კმაყოფილება, კეთილმდგომარეობა, უშიშარობა, დამოუკიდებლობა, განათლება ყველასი“². ეს არაა სწორი. კაპიტალისტური დაგროვების საყოველთაო კანონის მოქმედება იმაში გამოიხატება, რომ, ერთი მხრივ, სულ მეტად იზრდება სიმდიდრე ერთი მუჭა კაპიტალისტთა ხელში, ხოლო, მეორე მხრივ, სულ მეტად იზრდება მასების გაპროლეტარება, მუშათა კლასის და ყველა მშრომელთა გაღატაკება.

ბასტია ილაშქრებდა სოციალისტურ მოძღვრებათა წინააღმდეგ და გულმოდგინედ იცავდა კაპიტალიზმს. ეწეოდა რა დემაგოგიას, იგი წერდა: „ღვთის მადლით, ისტორია ამასაც გვაჩვენებს, რომ დღე და დღე როგორც სიამოვნება, ისე შრომა თანდათან ყველასათვის თანასწორად იყოფა“³. ეს, ცხადია, მტკნარი სიცრუეა. ნამდვილად კი კაპიტალიზმის დამახასიათებელია ბურჟუაზიის უშრომო შემოსავლის ზრდა და განცხრომით ცხოვრება, ხოლო მშრომელთა, პირველ რიგში, მუშათა კლასის გაღატაკება და მათხვერული ცხოვრება.

კ. მარქსმა სასტიკად ამხილა და გააკრიტიკა „ბასტიას, ვულგარულ-ეკონომიური აპოლოგეტიკის ამ ყველაზე ბანალური და ამიტომ ყველაზე ილბლიანი წარმომადგენლის“⁴ როლი და „თეორია“.

კაპიტალიზმის აპოლოგეტიკის და მისი მარადიულობის ვულგარულ პოზიციებზე არ მდგარან თერგდალეულები, მაგრამ ფეოდალურ იდეოლოგიის წინააღმდეგ ბრძოლაში ბასტიას გამოყენებას მიინც შეეცადნენ. იმათ იზიდავდა ბასტიას გამოთქმები ნებაყოფლობითი შრომის უპირატესობაზე, ცოდნის გავრცელებაზე, ჩაგვრის შენელებაზე. მაგალითად, ბასტია ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის ამოცანის შესახებ დემაგოგიურად შემდეგს წერს: „საპოლიტიკო ეკონომია ცდილობს დაჩაგრულებში განავრცელოს იმოდენა მახვილგონიერება, განათლება და სამართლიანი უნდობა, რომ დაჩა-

² „საქართველო თეორია“, 1863 წ., № 8, გვ. 74.

¹ იქვე, გვ. 66.

² იქვე, № 11, გვ. 89.

³ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, გამ. 1954 წ., გვ. 16.

გვრა უფრო და უფრო ძნელად ხდებოდეს და დამჩაგვრელისათვის საშიშარი იყოს. უნდა ვსთქვათ, რომ საპოლიტიკო ეკონომია თითონ დამჩაგვრელზე-დაც მოქმედობს“¹.

ცხადია, თერგდალეულები ასეთ გამოთქმებს იწონებდნენ და იყენებდნენ ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მაგრამ ბასტიას დემაგოგია და ეკლექტიზმი მაინც უნდა ყოფილიყო მხილებული და გაკრიტიკებული. ჯერ ერთი, რომელ მჩაგვრელებზე და ჩაგრულებზე ლაპარაკობს იგი? ზემოთ ხომ ირწმუნებოდა, რომ თანახმად კლასთა ჰარმონიულობის მისივე ცრუ თეორიისა, კაპიტალიზმის პირობებში თითქოს ყველანი თანასწორად ეწევიან შრომას და შეხმატკბილებულად იყენებენ სიმდიდრეს და სიამოვნებასაც ასევე ინაწილებენ. თუ კი ასეა, მაშინ მძარცველობა და ჩაგვრა ხომ შეუთავსებელია ჰარმონიასთან? სადაა აქ ლოდიკა? თუმცა ამას ბასტიასთვის რა მნიშვნელობა აქვს. ბასტია კაპიტალისტური საზოგადოების კლასთა ინტერესების ჰარმონიულობის ცრუ თეორიის მქადაგებელია. ჩაგრულებზე და მჩაგვრელებზე ლაპარაკს იგი მხოლოდ მშრომელთა მოტყუების მიზნით ეწეოდა. მეორე, ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის ამოცანა განა ჩაგრულთა, მშრომელთა ინტერესების დაცვაა? ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომია კაპიტალისტების ინტერესებს იცავს.

იმავე ბ. ვ.-ეს მიერ არის თარგმნილი პრუდონის სტატია — „სიღარიბე როგორც ეკონომიური პრინციპი“, რომელიც დაბეჭდილია „საქართველოს მოამბის“ მეათე ნომერში. პრუდონის ნაწერიდან ზოგიერთი ადგილი ალბათ მოსწონდათ თერგდალეულებს. მაგალითად, პრუდონი წერს: „ყოველიფერი რასაც კი ჩვენა ჰეფლობთ, რაც კი ჩვენ ვიცით, სულ შრომისაგან არის გამო-სული; შრომის მეოხებთა გვაქვს ჩვენ ყოველი მეცნიერება, ყოველი ხელოვნება, ყოველი სიმდიდრე“². შემდეგ იგი მსჯელობს მის მიერ შეთხზულ ეკონომიურ კანონებზე.

თერგდალეულებს ბატონყმურ და ცარიზმთან ბრძოლის დროს ალბათ მოსწონდათ პრუდონის მსჯელობა თანასწორობაზე, თანასწორობის შესახებ შეთხზულ კანონზე. პრუდონი წერს: „თანასწორობის კანონია ყველაზედ უდიდესი, თითქმის მხოლოდითი კანონი საპოლიტიკო ეკონომიისა, იმიტომ რომ ყოველი სხვა კანონები ამის სხვადასხვანაირი გამომთქმელები არიან და თითონ სიღარიბის კანონიც ამის ნაყოფია და სხვა არაფერი“³. თანასწორობის და გლეხების მიწის წვრილი საკუთრებით უზრუნველყოფის იდეა ამოძრავებდათ ფეოდალიზმის წინააღმდეგ მებრძოლ თერგდალეულებს.

მაგრამ თვით პრუდონი, წვრილბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის წარმომადგენელი, ანარქისტი, წინააღმდეგი იყო ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის და ქალის კაცთან თანასწორუფლებიანობის იდეისა. პრუ-

¹ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 11, გვ. 90.

² იქვე, № 10, გვ. 73.

³ „საქართველოს მოამბე“, 1863 წ., № 10, გვ. 81.

დონი, როგორც იდეალისტი, რევოლუციური მოძრაობის და კომუნისმის მოწინააღმდეგე, როგორც კაპიტალიზმის „განკურენის“ რეაქციულ იდეის დამცველი და მუშათა კლასში რეფორმისტული ილუზიების მთესველი მკაცრად იყო მხილებული და გაკრიტიკებული მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსების მიერ.

თერგდალეულები კაპიტალიზმის ანტაგონიზმის მოსალოდნელი გაღრმავების კვლევა-ძიებას არ ეწეოდნენ, რადგან დღის წესრიგში მაშინ ჯერ ბატონყმობის გადავარდნის საკითხი იდგა. მაშინ ყმების განთავისუფლება და მათი უზრუნველყოფა მიწის საკუთრებით დიდ საკითხს წარმოადგენდა და ამაზე ზრუნავდნენ თერგდალეულები.

* * *

მეცხრამეტე საუკუნის სამოციან წლებში თერგდალეულთა სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლას და მათ ტრიბუნას „საქართველოს მოამბეს“ უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ბატონყმობის უცვლელობისა და მარადიულობის ფეოდალურ-რეაქციულ იდეას თერგდალეულებმა საზოგადოებრივი ცხოვრების შეცვლის, დიალექტიკური განვითარების პროგრესული იდეა დაუპირისპირეს. მათ, ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით, დიდი როლი შეასრულეს ახალი, ხალხისთვის გასაგები ლიტერატურული ენის დამკვიდრებაში, ფართოდ გაშალეს ბრძოლა ბატონყმური დესპოტიზმის წინააღმდეგ და მწერლობასა და ხალხში დემოკრატიული პრინციპების დანერგვისათვის.

ბატონყმობის რეგრესულობის დამტკიცების და მწარმოებლურ ძალების ახალ ვითარებაში განვითარების დასაბუთების შესახებ, მათ მიერ ყველაზე მაგარ არგუმენტებად ეკონომიური ფაქტორები იქნა მომარჯვებული და გამოყენებული. გაშუქებულ იქნა შრომის ნაყოფიერების ზრდის, სოფლის მეურნეობის განვითარების, საკუთრების და სხვა ეკონომიური კატეგორიების საკითხები. მოცემულია სოციალისტური ასოციაციის თავისებური განსაზღვრა და მისი პოპულარიზება. „საქართველოს მოამბეში“ განხილული სოციალურ-ეკონომიური საკითხები და მათ შესახებ პროგრესულ შეხედულებათა განვითარება ქართულ საზოგადოებრივ-ეკონომიური აზრის ისტორიაში ახალი ეპოქის დასაწყისს წარმოადგენდა.

სტალინის სახელობის

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

პოლიტიკური ეკონომიის კათედრა

С. Берадзе

Вопросы развития грузинской общественно-экономической мысли в журнале „Сакартвелოს моамბე“

Резюме

Журнал „Сакартвелოს моамბე“ („Вестник Грузии“), основателем и редактором которого был известный общественный деятель Илья Чавчавадзе, издавался в 1863 году (вышло всего 12 номеров) и отображал острую классовую борьбу, развернувшуюся вокруг крепостного права. „Крестьянская реформа“ была проведена в Грузии с опозданием, в 1864—1871 гг., притом в наиболее тяжелых условиях для крестьян.

Группировавшиеся вокруг „Сакартвелოს моамბე“ грузинские шестидесятники, находясь под благотворным влиянием русских революционных демократов, решительно выступали против старых устоев общественной жизни и широко пропагандировали демократические идеи. Если в России того времени прогрессивным, воинствующим трибуном являлся журнал „Современник“, то в Грузии таковым являлся „Сакартвелოს моамბე“. На его страницах, в строжайших цензурных условиях, печатались статьи, разоблачающие социальное и колониальное угнетение. В этой борьбе грузинские шестидесятники находили полное понимание и поддержку у славных русских революционных демократов.

В противовес консервативному журналу „Цискари“ („Заря“), где пропагандировались идеи неизменяемости феодальных отношений, „Сакартвелოს моамბე“ последовательно разоблачал старые порядки, доказывал обреченность крепостничества. Теоретическим обоснованием неизбежности замены старого строя новым служат опубликованные в журнале статьи экономического характера. Именно здесь показана задержка роста производительных сил, падение производительности труда и снижение урожайности в условиях наличия внеэкономического принуждения к труду.

Авторы экономических трудов Дав. Кипиани, Е. Магалашвили, К. Лортикванидзе и др. убедительно доказывали преимущества вольнонаемного труда против крепостного. Грузинские шестидесятники прогресс общественной жизни связывали с ростом производительности труда. Главным же фактором роста производительности труда они считали вольнонаемный труд. Пропаганда идей преимущества вольнонаемного труда играла большую роль в борьбе с феодальной идеологией.

Грузинские шестидесятники считали причинами отставания экономического развития также натуральный характер феодального хозяйства и присущие ему рутинные методы работы и, показывая их обреченность, подчеркивали неизбежность развития рыночных отношений.

Они видели положительное значение в организации сельскохозяйственных выставок, устраиваемых тогда в Тбилиси, но одновременно указывали на недостатки и убогое состояние этих выставок.

В журнале печатались переводы на грузинский язык экономических трудов с целью показа преимущества производства, основанного на вольнонаемном труде.

Кирилл Лорткипанидзе в обширных примечаниях к переводам вкратце излагает здесь свои прогрессивные социально-экономические взгляды. Он признает республиканско-демократический государственный строй.

Выступление грузинских шестидесятников на арене общественной деятельности и издание ими „Сакартвелოს моамбе“ имело большое прогрессивное значение. Они противопоставили реакционной идее вечности феодализма прогрессивную идею неизбежности замены феодализма новым строем. Вопросы экономического развития они тесно связывали с необходимостью замены крепостного труда вольнонаемным трудом и распространением грамотности среди населения. Они способствовали тесному сближению грузинского народа с великим русским народом. Поставленные и развитые в „Сакартвелოს моамбе“ социально-экономические вопросы предзнаменовали тогда начало новой эры в истории грузинской общественно-экономической мысли.

ნიკოლოზ ქოიავა

ქართლ-კახეთის ფინანსები XVIII საუკუნეში* (1701—1761 წწ.)

1. მონოპოლიები და ბაჟები

მონოპოლია ეწოდება მეფის განსაკუთრებულ უფლებას ამა თუ იმ სახის წარმოება-ვაჭრობის ექსპლოატაციაზე, მონოპოლიის დაწესებას მიზნად აქვს შემოსავლის მიღება, შემოსავლის გადიდება. მონოპოლია შეიძლება არსებობდეს რამდენიმე სახისა. ერთ შემთხვევაში მეფეს მართლაც აქვს საკუთარი მონოპოლიური სამრეწველო ან სავაჭრო-საწარმო და ამ საწარმოს ექსპლოატაციას იგი თვითონ უშუალოდ აწარმოებს. მეორე შემთხვევაში შეიძლება მან თავისი საწარმო იჯარით გასცეს. მესამე შემთხვევაში მეფე უთმობს თავის უფლებას სხვას და ამაში უშუალოდ ღებულობს სათანადო საზღაურს. მეოთხე შემთხვევაში ამ საზღაურის აღება გაცემულია იჯარით. ფეოდალიზმის ფინანსების ისტორიაში ვხვდებით ოთხივე სახის, უფრო ხშირად მეოთხე სახის მონოპოლიებს.

მონოპოლია შეიძლება იყოს სრული ან ნაწილობრივი, პირველ შემთხვევაში იგი ვრცელდება საგნის წარმოება-ვაჭრობის ყველა სტადიაზე, მეორე შემთხვევაში—ერთ ან რამდენიმე სტადიაზე.

იმ შემთხვევაში, როდესაც მონოპოლიზებულია რომელიმე საქონლის შესყიდვა-გაყიდვა, წესდება როგორც ნაყიდობის, ისე გაყიდვის ფასიც, და ამ განსხვავებაში ჩართულია გადასახადიც. მაღალი მონოპოლიური ფასი შემოსავლის წყაროა. იმ შემთხვევაში, როდესაც დაწესებულია წარმოების რომელიმე სტადიის მონოპოლია, მეფე შემოსავალს ღებულობს იმ მტკიცე განაკვეთის სახით, რომელიც აიღება პროდუქტის ერთეულზე.

იმ პერიოდის ქართლში ჩვენ ვხვდებით ორ აშკარა ფისკალურ მონოპოლიას—არაყისა და სამღებროების მონოპოლიას.

* იხ. ნ. ქოიავა, ქართლ-კახეთის ფინანსები XVIII საუკუნეში (1701—1761 წწ.), სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 55, 1954, ამ სტატიაში განხილული იყო ხარჯები და შემოსავალი სახანო მამულიდან.

არაყხანის იჯარის შესახებ დასტურლამალში ვკითხულობთ: „ვინც იჯარად აიღებს არაყს, სხუა კაცი მის მეტი ვერც გაჰყიდის, ვერც იყიდის. სოფლის არაყს იყიდის ლიტრას სამს ბასტად, შაურად; მერმე დუათაშად გამოჰხდის და ექუტს შაურად ლიტრას გაჰყიდის, ჯან შვიდ შაურად“¹. აქედან ნათლად ჩანს, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს მონოპოლიასთან არაყის წარმოება-ვაჭრობის დარგში. მონოპოლია ნაწილობრივია, რამდენადაც სოფლად არაყის გამოხდა აკრძალული არ არის, მონოპოლიზებულია მისი „დუათაშად“ გამოხდა და გაყიდვა—ეს მონოპოლია ეკუთვნის, ერთი მხრით, წარმოების სფეროს, მეორე მხრით კი — ვაჭრობის სფეროს. ვფიქრობთ, რომ არაყის მონოპოლია ვრცელდებოდა მხოლოდ მეფის სახასო მამულზე.

კანონმდებელს კარგად ესმის, რომ მონოპოლისტ მოიჯარადრეს შეუძლია უზომო ფასების დაწესება და ამიტომ მონოპოლისტის უფლება ფასების დაწესებაში ფორმალურად მაინც შეზღუდულია. კანონმდებელი ზუსტად განსაზღვრავს სოფლის არაყის ფასს (სამი ბისტი ლიტრა) და „დუათაშად“ გამოხდილი არაყის ფასს (ექვსი, ხან შვიდი შაური ლიტრა).

ეს მონოპოლია იჯარით იყო გაცემული. იჯარის ფასს საფუძვლად ედვა განსხვავება ნასყიდობისა და გასაყიდ ფასს შორის. თვალსაჩინოა საგრძნობი განსხვავება ამ ფასებს შორის — სამი ბისტი და შვიდი შაური, ე. ი. 6 კაბ. და 35 კაბ.

დასტურლამალი გვაუწყებს, რომ შემოსავალი იჯარიდან შეადგენდა „ხან ოცდა თუთხმეტი, ხან ნეტ-ნაკლები“ თუნანს.

სამწუხაროდ, ჯერჯერობით მაინც, უფრო დაწვრილებით ვერაფერს ვიტყვით იმაზე, თუ როგორ იყო ორგანიზებული არაყის მონოპოლია.

მეორე ფისკალურ მონოპოლიას წარმოადგენდა სამღებროები. ეს მონოპოლია ეკუთვნოდა დედოფალს. იგი ვრცელდება მთელს ქართლზე. სადედოფლო დასტურლამალი აშკარად აცხადებს: „სადაც სამღებროები არის, ქართლსა თუ საბარათას-შვილოში, თუ ყაიყულს, სულ სადედოფლო არის“². ცხადად ჩანს, რომ მონოპოლიზებული წარმოების ის სტადია, რომელსაც წარმოადგენს ღებვა, ეკუთვნის წარმოების სფეროს. ქსოვილის წარმოების თვალსაზრისით ჩვენ საქმე გვაქვს ნაწილობრივ მონოპოლიასთან, მაგრამ ღებვის თვალსაზრისით—სრულ მონოპოლიასთან.

სამღებროებს განაგებს მღებართუხუცესი. ყველა სამღებრო ქალაქის მღებართუხუცესის ხელში იყო, ხოლო ზემოქართლისას ცალკე მღებართუხუცესი განაგებდა. მღებართუხუცესობა შრომითს ბეგარას წარმოადგენდა. დასტურლამალი აცხადებს, რომ ზემოქართლში მღებართუხუცესად ერთი კაცი ალიდან, ერთი ცხინვალიდან და ერთი გორიდან უნდა იყოს. ქალაქის მღებართუხუცესად იყვნენ ორი წინწყაროელნი და ორი თბილისელნი. მღებართუხუცესები დადგებოდნენ რიგით და სამღებროებს უწევდნენ მომსახურებას. ამგვარად, მომსახურება შეუწყვეტელი იყო, მაგრამ შემადგენლობა კი ცვა-

¹ დასტურლამალი მეფისა ვახტანგ მეექვსისა, რედაქტორობით პ. უმიკაშვილისა, ტფილისი, 1886. გვ. 6.

² იქვე, გვ. 125.

ლებადი. არავეითარი სხვა ცნობა სამღებროების და მათი შემოსავლის შესახებ ჩვენ ამ დროისათვის არ მოგვეპოვება. უდავოა, რომ ამ მონაცემების მიხედვით ჩვენ საქმე გვაქვს დედოფლის ფისკალურ მონოპოლიასთან და, მაშასადამე, გადასახადთან, სახელდობრ არაპირდაპირ გადასახადთან; მაგრამ ეს საქმარისი როდია; მნიშვნელოვანი და საინტერესოა იმის ცოდნაც, თუ რა სახის მონოპოლიასთან გვაქვს საქმე, რა წესით ხდება სამღებროების ექსპლოატაცია, რა ხასიათისა და რა მოცულობის იყო სამღებრო შემოსავალი. ამაზე პასუხს ჯერჯერობით ვერ ვღებულობთ.

დასტურლამალის იმ მუხლში, რომელსაც ჰქვია „ყასაბხანის იჯარისათვის“¹ ჩანს, რომ გასაყიდად დაკლულ საქონელზე აიღებოდა გადასახადი. გადასახადი აიღებოდა ნატურით, სახელდობრ ქონით, მაგრამ ამის განაკვეთები არა ჩანს. ამ გადასახადს ემატებოდა დაკლული საქონლის ტყავიც, ყასაბხანის შემოსავალი იჯარით იყო გაცემული და შემოსავალი შეადგენდა 3500 ლიტრა ქონს. ტყავი იჯარადარს უნდა მიეყრდა დაბალისათვის. ამ ოპერაციაში ადგილი აქვს ნატურალური გადასახადის სახით მიღებული ტყავის გაყიდვას. იჯარადარი აიღებდა დაბალისაგან ძროხის ტყავზე ორ შაურს, საქონელზე—შაურს, თიმენჯზე, შეშაზე, თხის ტყავზე—თითო ფულს², დაბალხანის შემოსავალიც იჯარით იყო გაცემული და შეადგენდა ხან 28 თუმანს, ხან მეტსა და ხან ნაკლებს. ორივე იჯარა მტკიცე კავშირშია ერთმანეთთან, მეორე პირველის გაგრძელებაა, ორივე ერთი კაცის ხელშია.

დასტურლამალის ცნობით, გორის ყასაბხანაშიც იგივე ტარიფი არსებობდა. გორის ყასაბხანის შემოსავალი ორ-სამ თუმანს შეადგენდა.

ამ დროს ქართლში, ისე როგორც ყველა ფეოდალურ სახელმწიფოში, ჩვენ შინაგანი საბაჟოები გვექონდა და ბაჟიც შინაგანი იყო; ჩვენ ახლა გვექნება საუბარი იმ გადასახადზე, რომელიც ბაჟის სახელწოდებით აიღებოდა შინაგან საბაჟოებში. მაგრამ ამასთანავე უნდა გვახსოვდეს, რომ ბაჟი ხშირად ეწოდებოდა სხვაგვარ გადასახდელებსაც (მისაგებელს), რომელზედაც ცალკე გვექნება საუბარი.

უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ ბაჟის აღება არ წარმოადგენდა მეფის პრივილეგიას მთელ ქართლში; ასეთი გადასახადის აღების უფლება მას ჰქონდა მხოლოდ საკუთარ მამულში. ყველა მემამულე იღებდა ასეთ შემოსავალს თავის მამულში, იგი დამოუკიდებლად აწესებდა ბაჟს და საბაჟო შემოსავალიც მას ეკუთვნოდა. ამრიგად, ბაჟი ეკუთვნოდა იმ ფეოდალს, რომლის ტერიტორიაზე იგი აიღებოდა. ამ შრომაში ლაპარაკია მხოლოდ იმ ბაჟზე, რომელიც შემოდიოდა მეფის სასარგებლოდ და რომელიც შეადგენდა ასეთი გადასახადის უდიდეს ნაწილს ქართლში, თუნდაც იმიტომ, რომ ქ. თბილისი, ყველაზე დიდი შემოსავლის ადგილი, მეფის განკარგულებაში იმყოფებოდა.

¹ დასტურლამალი, გვ. 92.

² იქვე, გვ. 92, 24.

ბაჟი დაწესებული იყო როგორც უცხოეთიდან შემოტანილ, ისე შინაგაბნი წარმოშობის საქონელზედაც. პირველ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ბაჟთან თანამედროვე ვაგებით (таможенный налог), მეორე შემთხვევაში კი—აქციზთან. დაბეგრული საქონლის სია საკმაოდ ვრცელია, მაგრამ, ჩვენი აზრით, სინამდვილეში ეს სია უფრო ვრცელი უნდა ყოფილიყო. ჩვენ ვგვონია, რომ ეს გადასახადი ეხებოდა ბაზარზე მოტანილი საქონლის უდიდეს ნაწილს, რომ დასაბეგრ საქონელთა სია, მოცემული დასტურლამალში, ეხება მხოლოდ მთავარ საგნებს, რომლისდა გვარად აიღებოდა ბაჟი სხვა საგნებზედაც; ჩვენამდე მოღწეული სიის მიხედვით კი, შეიძლება ითქვას, რომ იბეგრებოდა ყოველგვარი საქონელი, რომელიც ლეზულობდა ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვან მონაწილეობას მაშინდელ საკმაოდ სუსტ საქონელთბრუნვაში.

ბაჟის აღებას საქართველოში, ისე როგორც სხვა ყველა ფეოდალურ ქვეყანაში, საფუძვლად ედვა ანაზღაურება იმ სამსახურისა, რომელსაც ვითომ ფეოდალი უწევდა ვაჭარს. ფაქტიურად საქმე გვაქვს წმინდა ფისკალურ ინტერესებთან და წმინდა სახის გადასახადთან.

ბაჟი იყო ორი სახისა—შემოზიდვითი და გაზიდვითი. პირველი აიღებოდა შემოტანის დროს, მეორე კი—საქონლის გატანის დროს. სატრანზიტო ბაჟის ცნება არ არსებობდა XVIII საუკ. ქართლში, რადგანაც ყოველი საქონელი, რომელიც შემოტანილი და შემდეგ ისევ გატანილი იქნებოდა, დაიბეგრებოდა როგორც შემოტანის, ისე გატანის დროსაც.

აღსანიშნავია, რომ ბაჟი აიღებოდა იმდენჯერ, რამდენ საბაჟოსაც გაივლიდა საქონელი, ე. ი. დაბეგვრა იყო მრავალჯისი; ეს გარემოება აძვირებდა საქონელს, და ამიტომაც ვაჭარი იძულებული იყო ეძებნა მოკლე გზა მყიდველთან, ე. ი. გამყიდველი ცდილობდა გაეელო საბაჟოების რაც შეიძლება ნაკლები რიცხვი.

მნიშვნელოვანი და საინტერესოა საკითხი საბაჟო ტარიფის შესახებ, ე. ი. განაკვეთების იმ ერთობლიობის შესახებ, რომელიც არსებობდა მაშინდელ ქართლში.

უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ ტარიფი უცხოეთის საქონელზე ავტონომიური იყო, ე. ი. ცალმხრივად დადგენილი, და არა. საკონვენციო, ე. ი. დადგენილი ხელშეკრულების საფუძველზე.

ბაჟი ამ პერიოდში იყო ორი სახისა—სპეციფიკური და ფასეულობითი (ad valorem). სპეციფიკური ბაჟი აიღებოდა გარეგანი ნიშნების მიხედვით. ამ შემთხვევაში მასშტაბად აღებული იყო ან წონა, ან სიგრძე, ან მოცულობა, ან ცალთა რაოდენობა, ე. ი. ყველა გარეგანი ნიშანი, რომლებსაც იცნობს სპეციფიკური ბაჟის პრაქტიკა. დასაბეგრავი საქონლის მოცულობა, თავის მხრით, განიზომებოდა ან ურმით, ან საპალნით, მაგრამ საპალნეშიაც იყო განსხვავება: არჩევდნენ ცხენის საპალნესა და აქლემის საპალნეს. განაკვეთი განსხვავებულია იმისდა მიხედვით, თუ რით იქნებოდა საქონელი მოტანილი: ურმით, აქლემისა თუ ცხენის საპალნით. ფასეულობითი ბაჟი აიღებოდა როგორც საქონლის ფასის განსაზღვრული ნაწილი. თითქმის ყველა ბაჟი სპეცი-

ფიკური იყო, ფასეულობითი ბაჟი გამონაკლისს შეადგენდა, იგი აიღებოდა მხოლოდ ფარჩაზე, ე. ი. ფართელულზე.

სპეციფიკური ბაჟის არსებობის დროს საქიროა მრავალი განაკვეთების დაწესება, რამდენადაც ანგარიში უნდა გაეწიოს მრავალ სხვადასხვა ნიშანს, მაგრამ ასეთი ტარიფის არსებობის დროს საბაჟო შემოსავალი არ არის დამოკიდებული ფასების მერყეობაზე—სპეციფიკურის ბაჟი არ უწევს ანგარიშს საქონლის ფასს. ფასეულობითი ბაჟის არსებობის დროს შეიძლება იყოს ერთი განაკვეთი სხვადასხვა საქონლისათვის. ფასეულობითი ბაჟი უწევს ანგარიშს საქონლის ფასს, რადგანაც იგი აიღება როგორც ფასის განსაზღვრული ნაწილი; შემოსავალი ასეთი ბაჟიდან დამოკიდებულია ფასების მერყეობაზე, მაგრამ საქონლის ფასის დადგენა ძნელი და სადავო საქმეა. ასაღები თანხის გამონაგარიშება ძნელი საქმე იყო. მაშინდელ ქართლში ორივე სახის ბაჟი არსებობდა, მაგრამ უპირატესობა ჰქონდა სპეციფიკურ ბაჟს; ალბათ რთული სპეციფიკური ტარიფის დაწესება მაშინდელი საფინანსო ტექნიკის პირობებში უფრო ადვილ საქმედ იყო მიჩნეული, ვიდრე ფასის განსაზღვრა ბაჟის აღების დროს, განსაკუთრებით მონეტის გაფუჭების პირობებში.

საბაჟო განაკვეთი არ უწევდა ანგარიშს არც მყიდველის, არც გამყიდველის გადახდის უნარიანობას. მაგრამ ერთი რამ მაინც არ შეგვიძლია არ აღვნიშნოთ მაშინდელ საბაჟო პოლიტიკაში. კანონმდებელი ანგარიშს უწევდა ღარიბ კაცს. დასტურლამალში წერია: „ბანბის საპალნე, აქლემს ჰკიდია თუ ულაყსა, საპალნეზედ ორი აბასი არის; თუ ღარიბი კაცი მოიტანს, ერთი შაური მუშრიბასა არის“, ¹ ე. ი. ღარიბ კაცს უნდა გაეღო მხოლოდ ერთი შაური მსახურისათვის. მართალია, ჩვენ საქმე გვაქვს ძალიან მცირე გამონაკლისთან, მაგრამ სამართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ ეს გარემოება, რამდენადაც ასეთი შემთხვევა მეტად იშვიათია საბაჟო პოლიტიკაში.

როგორი ხასიათი ჰქონდა უცხოეთიდან მოტანილი საქონლის ბაჟებს—ფისკალური თუ მფარველობითი? ბაჟებს ფისკალური ხასიათი ჰქონდა, მაგრამ უკვე ამ პერიოდში ჩვენ ვპოულობთ მფარველობითი ბაჟების ჩანსახებსაც. ასეთ დასკვნამდე მივყავართ ჩვენ მაშინდელი ტარიფის შესწავლას. თავრიზის ფარჩაზე აიღებოდა თუმანზე 10 შაური, ე. ი. 5%, ურდრავის ფარჩაზე საპალნეზე 1 აბაზი, ურდრავის აბრეშუმზე საპალნეზე 9 მინალთუნი: „ჩვენის მოქალაქის აბრეშუმისა და ფარჩის საპალნეზედ სამ-სამი აბასი მუშრიბინა აიღების, რამდენიც საპალნე იქმნების“ ². ნათელია, რომ სამამულო წარმოშობის ქსოვილები სახელმწიფო მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა; საქართველოში ნაწარმოები ფარჩა-აბრეშუმი ფაქტიურად განთავისუფლებული იყო ბაჟისაგან, რამდენადაც გადასახდელი იყო მხოლოდ „მუშრიბინა“. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს საბაჟო პოლიტიკა გამომდინარეობდა ვახტანგ VI-ის მისწრაფებიდან აღედგინა და განეევითარებინა აბრეშუმის და ბამბის კულტურა საქართველოში. სახალხო მეურნეობის სხვა დარგები ან არ მოითხოვდნენ მფარ-

¹ დასტურლამალი, გვ. 100.

² იქვე, 101.

ველობას, რადგანაც იმყოფებოდა განვითარების ისეთ საფეხურზე, რომელიც ზედმეტად ქმნიდა ასეთ მთარველობას (მეღვინეობა, ენდრო) ანდა არავითარი პერსპექტივა არ ჰქონდა ახლო მომავალში. ამიტომ ყველა სხვა ბაჟს ფისკალური ხასიათი ჰქონდა.

ამ პერიოდში ჩვენ ვხვდებით დიფერენციური ბაჟების ჩანასახსაც-რუსეთთან დაახლოება, მასთან ფართო და მტკიცე სავაჭრო ურთიერთობის დამყარება გამომდინარეობდა მეფე თეიმურაზი II-ის მთელი პოლიტიკიდან. 1750 წ. ოსეთის გზის გახსნამ გამოაცოცხლა ქართლ-რუსეთის სავაჭრო ურთიერთობა. ამ სავაჭრო ურთიერთობის გაადვილების გაფართოების და განმტკიცების ერთ-ერთი საშუალება იყო დიფერენციური ტარიფის შემოღება იმ საქონელზე, რომელიც მიდიოდა რუსეთში და მოდიოდა რუსეთიდან: ასეთ საქონელზე საბაჟო ტარიფი შემცირებული იყო და შეადგენდა თუმანზე 25 კაპ., მაშინ როდესაც, ჩვეულებრივ, თუმანზე 50 კაპ. იყო. მაგრამ უკვე 1771 წ. ბაჟი ისევ გადიდებულ იქნა ჩვეულებრივ განაკვეთამდე. ამას არ ჰქონდა რეპრესიული ხასიათი, იგი ქვეყნის საფინანსო მდგომარეობით იყო გამოწვეული. შემდეგში სავაჭრო ურთიერთობა რუსეთთან ისევ მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა.

თბილისში თავრიზის ფარჩა იბეგრებოდა ფასეულობითი ბაჟით და ურდრავის კი—სპეციფიკური ბაჟით. გორში ორივე იბეგრებოდა სპეციფიკური ბაჟით; მაგრამ ბაჟი ურდრავის ფარჩაზე უფრო დაბალი იყო, ვიდრე თავრიზის ფარჩაზე. ამრიგად, კანონმდებელი არჩევდა ფარჩას მოტანილს თავრიზიდან და ფარჩას მოტანილს ურდრავიდან.

ბაჟი, როგორც ვთქვით, საქონლის გაზიდვაზედაც იყო, მაგრამ ამ პერიოდისათვის საკმაო ცნობები მასზე არ მოგვეპოვება¹.

დასტურლამალის მიხედვით საბაჟო ტარიფი XVIII საუკ. იმ პერიოდში, რომელსაც ახლა ვიხილავთ, შემდეგნაირი იყო. (ტაბულა ჩვენ მიერ არის შედგენილი მონაცემების საფუძველზე):

ს ა ქ ო ნ ლ ი ს დასახელება	დაბეგვრის ერთეული	განაკვეთი
თ ბ ი ლ ი ს ი		
თავრიზის ფარჩა	თუმანი	10 შაური
ურდრავის ფარჩა	საპალნე	11 აბაზი
ჩვენი მოქალაქის ფარჩა	საპალნე	3 აბაზი
აბრეშუმი	ბათმანი	1 აბაზი
აბრეშუმი	საპ. აქლემით	9 მინალთუნი
ჩვენი მოქალაქის აბრეშუმი	საპ. აქლემით	3 აბაზი

¹ იხ. ნ. ქოიავა, ქართლ-კახეთის ფინანსები მე-18 საუკუნეში (1762—1801 წწ.), კვლ.-მიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII, 1954.

ს ა ქ ო ნ ლ ი ს ღ ა ს ა ხ ე ლ ე ბ ა	ღ ა ბ ე გ ვ რ ი ს ო რ თ ე უ ლ ი	გ ა ნ ა კ ე ვ ი
ბამბა	საპალნე	2 აბაზი
ენდრო	საპ. აქლემზე	2 აბაზი
ენდრო	საპ. ცენზე	1 აბაზი
ერბო	საპ. აქლემზე	2 აბაზი
თაფლი	საპ. ცენზე	1 აბაზი
თაფლი	აქლემზე	2 აბაზი
წინდა	ცენზე	1 აბაზი
წინდა	საპ. აქლემზე	10 შაური
მატყლი	საპ. ცენზე	5 შაური
მატყლი	საპ. აქლემზე	2 აბაზი
ბრინჯი	საპ. ცენზე	1 აბაზი
ბრინჯი	აქლემზე	3 შაური
რკინა	ცენზე	2 შაური
რკინა	საპ. აქლემზე	3 შაური
შაბი	საპ. ცენზე	2 შაური
შაბი	აქლემზე	3 შაური
მარილი	ცენზე	2 შაური
ქიშიში	საპალნე	1 შაური
ქიშიში	საპ. აქლემზე	1— $\frac{1}{2}$ ლიტრა
თამბაქო	საპ. აქლემზე	1 ლიტრა
თამბაქო	საპ. ცენზე	1— $\frac{1}{3}$ ლიტრა
ზეთი	საპ. ცენზე	1 ლიტრა
ორაგული	საპალნე	1 აბაზი და $\frac{1}{2}$ შაური
გელაქნური (თევზი)	საპალნე	2 თევზი
ზმელი თევზი	საპალნე	12 თევზი
ნესვი	ურემი	18 შაური
სახამთრო	საპალნე	4 ნესვი
ტყე ურუმიდან	—	—
თუ მთაზე ჩვენი ქართველი ან თათარი აიყვანს და მოჰყიდის ვისმე	ტყვისთავი	3 მინალთური 1 აბაზი მსყიდველს
იმერეთში ნაყიდი ტყე	ტყვისთავი	6 მინალთური და 2 აბაზი
იმერეთიდან მოყვანილი და ქართლში გაყიდული ტყე	ტყვისთავი	3 მინალთ. მყიდველს 1 მინალთური მყიდველის და 3 მინალთ. გამყიდველს
ტივით მოტანილი ხე	ტივი	1 საუკეთესო ხე

ზ ე დ ნ ა რ თ ი მ ი ნ ბ ა შ ი ს ს ა ს ა რ გ ე ბ ლ ო დ

აბრეშუმი	საპალნე	შაური
ფარჩა	„—“	$\frac{1}{2}$ შაური
ბამბა	„—“	ბისტი
საყათი	—	2 ფული
თამბაქო	—	$\frac{1}{3}$ შაური
მარილი	საპალნე	1 ფული
თაფლი	—	2 ფული
მატყლი	—	4 ფული
თევზი	საპალნე	1 ბისტი
ცხვარი გასაყიდი	100	2 შაური
ცხვარი	ჯოჯი დიდი	1 ცხვარი
ცხვარი	ჯოჯი პატარა	ბატკანი

ს ა ქ ი მ ლ ი ს დასახელება	დაბეგვრის ერთეული	განაკვეთი
----------------------------	-------------------	-----------

ზ ე დ ნ ა რ თ ე მ ო უ რ ა ვ ი ს ს ა ს ა რ გ ე ბ ლ ო დ

აბრეშუმი ურუმის	ცხენზე	6 შაური
აბრეშუმი ურუმის	აქლემზე	3 აბაზი
ფარჩა	საპალნე	3 აბაზი
საყათი	საპალნე	13 შაური
ბამბა	საპ. ცხენზე	2 შაური
ბამბა	საპ. აქლემზე	13 შაური
თაფლი	საპ. ცხენზე	1 შაური
თაფლი	საპ. აქლემზე	2 შაური
ერბო	საპ. ცხენზე	1 შაური
ერბო	საპ. აქლემზე	2 შაური
მატყლი	საპ. ცხენზე	1 შაური
მატყლი	საპ. აქლემზე	2 შაური
ენდრო	საპ. ცხენზე	1 შაური
ენდრო	საპ. აქლემზე	2 შაური
წინდა	საპ. ცხენზე	1 შაური
წინდა	საპ. აქლემზე	2 შაური
ოკინა	საპალნე	1 შაური
ბრინჯი	საპალნე	1 შაური
შაბი	საპალნე	1 შაური
გ ო რ ი		
ფარჩა თავრიზის	საპალნე	3 მინალთუნი
ფარჩა ურდრავის	"	2 მინალთუნი
ენდრო	"	1 აბაზი
ბრინჯი	"	5 შაური
თევზი, ხიზილალა, ქონი, ერბო, მატყლი, ლახლლა, ბალანი	"	აბაზი

ბაჟი აიღებოდა როგორც ფულით, ისე ნატურითაც. უდიდეს ნაწილს შეადგენდა ფულადი ბაჟები. ბაჟი ნატურით აიღებოდა მხოლოდ ქიშიმიშხე, თამბაქოზე, თევზზე, ნესვზე, საზამთროზე. ამრიგად, ბაჟები ფულადი შემოსავლის დიდ წყაროს შეადგენდა.

როგორ იყო ორგანიზებული ბაჟის აღება. სამეფოში უკვე ამ დროს არსებობდა რამდენიმე საბაჟო: თბილისში, გორში, სურამში, ცხინვალში, ალში (უნდა გვახსოვდეს, რომ ლაპარაკია მეფისა და დედოფლის საბაჟოებზე). თბილისში საბაჟო მოწყობილი იყო ექვს კართან, ე. ი. ქალაქის ექვს შესასვლელთან.

საბაჟოს ემსახურებოდა სპეციალური მოხელეები—მებაჟეები.

საბაჟო შემოსავალი იჯარით იყო გაცემული. იჯარით გაიცემოდა ან საბაჟო პუნქტი მთლიანად, ან განსაზღვრული ბაჟი ყველა პუნქტში. ასე, მაგალითად, დასტურლამალში კვითხულობთ ტყვის ბაჟის შესახებ: „ქალაქისა, გორისა, ალისა თუ ვინა სხუაგან ყველას მებაჟე ერთნი იქნების. ცალცალკე ვერავისი დადგება ჯელმწიფის იჯარადრის მეტი“.

სამწუხაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება ამ დროისათვის ცნობები საბაჟო შემოსავლის შესახებ. ის ცნობები, რომლებიც ჩვენ გვაქვს, XVIII საუკუნის ბოლოს ეხება¹.

არსებობდა ზედნართიც ბაჟებზე მოურავისა და მოხელეების სასარგებლოდ. ზედნართი მოურავისათვის უფრო მაღალი იყო, ვიდრე მიწაშისათვის. ზედნართი პირველსათვის მთლიანად ფულადი იყო, ხოლო მეორისათვის მხოლოდ ცხვრის ბაჟი იყო ნატურალური.

ზედნართის გვერდით ანარიცხებიც არსებობდა მოხელეების სასარგებლოდ, მაგალითად, სახლთუხუცესისა და მდივანბეგების. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ის საბუთი, რომლის ძალით დაწესდა ანარიცხი ბაჟიდან კათოლიკოსის და სვეტიცხოველის სასარგებლოდ და რომელიც ხელმოწერილია მეფე თეიმურაზის მიერ 1750 წ. „ოდეს წყალობა მყო ღმერთმან ჩვენსა ზედან და ორისავ ტახტისა და სამეფოს გაერთება ინება, ამის წინათ არას დროსა და ჟამს არა ქნილიყო, რომ ოსეთზედ ქარავნის გზა ყოფილიყო და ამ მთის გზაზედ ქარავანი, ვაჭარი და სოფდაგარი მოსულიყო და ამ გზიდან ქალაქში სავაჭრო მოეტანათ, და ან ღმერთმან ჩვენ გვიმრავლ-წყალობა და ამ ჟამად ოსეთის გზით ქარავანმან იწყო სიარული და რადგან ღმერთმან ჩვენს მეფობაში უამრავი წყალობა მიიღო ჩვენზედ, ჩვენც ვიგულეთ და ვიგულმოდგინეთ და შემოვწირეთ: რაც ოსეთის გზით ვაჭარნი და ქარავანი ქალაქს მოვიდეს, ამ ოსეთის გზიდან მოსულის ვაჭრისაგან, რაც ბაჟი აიღებოდეს, ორს წილს ჩვენი მებაჟე ჩვენთვის აიღებდეს, და მესამედს კათოლიკოზ-პატრიარქის მებაჟეს მისცემდეს და პატრიარქს მთავრად ვაჭარნი ამ გზიდან მოსულს მესამედს ბაჟს, რომ ეს მესამედი ბაჟი სვეტიცხოველის ჩვენ მივართვით და შევწირეთ... გიბრძანებთ კარისა ჩვენისა ვექილ-ვეზირნო, ქალაქის მოურაო და მელიქ-მამისახლისო და მებაჟენო, ვინ გინდა ვინ ხართ და ანუ დღეის წალმა იქნებოდეთ—ნურავინ მკადრე იქნებით შეწირულობისა ამისა შლად და გამოწირვად“.

მეორე საბუთი გვაუწყებს, რომ ძველი დროიდან საკათალიკოსო ყმები და გლეხები იხდიდნენ ბაჟის ნახევარს თბილისში და ეს ბაჟი ეძლეოდა კათალიკოსს. 1750 წლიდან მათზე მთელი ბაჟი აიღებოდა. ეს ბაჟი მთლიანად ეძლეოდა კათალიკოსს².

ორივე გუჯარი დამტკიცებული იყო მეფე ერეკლეს მიერ განაწილებით. როგორც ჩანს, ეკლესია ძლიერ პრივილეგირებულ მდგომარეობაში იმყოფებოდა.

ბაჟების მოქმედება საქართველოშიც ისეთივე იყო, როგორც ყველგან, იგი ნაწილდებოდა უთანასწოროდ, მას რეგრესული ხასიათიც ჰქონდა,—მეძღების ზრდასთან ერთად მცირდებოდა გადასახადის ხვედრი წონა შემოსავალში.

¹ იხ. ნ. ქოიავა, ქართლ-კახეთის ფინანსები მე-18 საუკუნეში (1762—1801 წწ.). ვკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII, 1954.

² АКАК, т. II, გვ. 1134—1135.

კახეთის ბაჟების შესახებ ჩვენ მხოლოდ ის ვიცით, რომ ასეთი არსებობდა და ის გაცემული იყო იჯარით; განსაკუთრებული ლაპარაკია ყაზახის მიერ მოტანილ საქონლის შესახებ. ქვეითი ყაზახის მიერ მოტანილი საქონელი თავისუფალი იყო ბაჟისაგან, ხოლო ცხენოსნის მიერ მოტანილი საქონელი იბეგრებოდა; ბატონის სასარგებლოდ აიღებოდა ათისთავი, ე. ი. 10%¹; რომელიც შემდეგში ნაწილდებოდა ბატონსა, მოურავსა და ნაცვალს შორის².

2. პირდაპირი ბალანსაღები

პირველ რიგში აღსანიშნავია სამხედრო ბეგარა-ლაშქრობა. სამხედრო ბეგარა ვრცელდებოდა იმ გლეხებზე, აზნაურებზე, თავადებზე, ხელოსნებსა და ვაჭრებზე, რომელთაც იარაღის ტარება შეეძლოთ, და არა მხოლოდ სახასო მამულზე, არამედ მთელ სახელმწიფოზე. ლაშქრობაში მონაწილეს საკუთარი იარაღი უნდა ჰქონოდა. შეიძლებოდა თავის მაგივრად სხვისი, დაქირავებული პირის ვაჯახენა ჯარში.

სამხედრო ბეგარა საბოლოოდ ნატურალური გოდანსახადი იყო. სამხედრო ბეგარისაგან არავინ არ თავისუფლდებოდა.

ნადირობა არსებითად სამხედრო ვარჯიშს წარმოადგენდა; მას სამხედრო მნიშვნელობა ჰქონდა. გლეხი ფართო მონაწილეობას ღებულობდა ნადირობის მოწყობაში. მთელ რიგ სოფლებს ევალებოდა შევარდენისა და ქორის ბუდეების შენახვა. დასტურლამალში მოცემულია შევარდენის ბუდეების შენახვის წესები: „ეს ბუდეები, რომელიც რომლის სოფლისათვის მიგვიბარებია, იმათ ასრე შეინახონ, რომ კარგ გჭარად თქალი დაიჭირონ, რივისად კაცს დააყენებდნენ. რა ერთიც ალაგი ამ ოთარმა ბუდის გარშემო გაჩვენოსთ და გითხრასთ იმდენი ალაგი ყორულად შეინახეთ, იქ ნურავინ გაივლის, ნურცხეს მოსჭრიან. სადამდის ჩვენი ბაზიერი არ მივიდეს, ნურცავინ ბუდეში ჩაეკიდება, ნურც კვერცხს ნახვენ, ნურც ქულას ნახვენ; შორიდან თვალი ეჭიროს. რახან ჩვენი ბაზიერი მაგიდეს, იმან ანახვენოს; რაც იყოს, იმან ამოიყვანოს. ვინც უჩვენ-ბაზიეროდ ნახავს და ჩაეკიდების შეიდეულად ვაზღვევინებთ. ეს ბუდე ვისაც აბარია და დაგვიწერია, ესენი კარგად გაუფრთხილდნენ და დააყორულონ, რომ შევარდენმა იბუდოს“³. სოფელი პასუხისმგებელია იმისათვის; იბუდებს თუ არ იბუდებს შევარდენი. კანონმდებლის აზრით, შევარდენმა ყოველ მიზნეს გარეშე უნდა იბუდოს. იგი წერს: „თორემ შევარდენი თუ არ იბუდებს, რამდენიც ბუდე არის, ბუდის-თავს ყოველ წელიწადს ამ სოფლებს ოროლს მთავარს შავარდენს ვასყიდვინებთ; იცოდენ, არას გზით არ ვაპატიებთ“³. ზოგ შემთხვევაში შეიძლებოდა შევარდენის შეცვლა მისი ფასით. დასტურლამალი იძლევა სიას შევარდენის ბუდეებისა და იმ სოფლებისას, რომელთაც უნდა შეენახათ შევარდენის ბუდეები (სულ 12 ბუდეა), და

¹ ექვ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი, ტ. III, თბილისი, 1910 წ., № 160, მუხ. 4, 5, 20, 11.

² იქვე, გვ. 97.

³ იქვე, გვ. 97.

აგრეთვე სიას იმ ქორის ბუდეებისას, რომლებიც იმყოფებოდა სომხეთში (სულ 14 ბუდეა, იხ. გვ. 87). ქორის ბუდეების შენახვის წესები არ არის მოცემული დასტურლამაში, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესები ისეთივეა, როგორც შევარდნის ბუდეების შენახვისა. ნადირობის დროსაც გლეხები ღებულობდნენ მონაწილეობას, მაგალითად, ველის გარშემორტყმავი. ზემონათქვამიდან ნათლად ჩანს, თუ 1) რამდენად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ნადირობას, 2) როგორ დაწერილებით იყო მოწესრიგებული ეს საკითხი კანონმდებლობაში და 3) რამდენად მძიმე იყო ბეგარის ეს სახეც. სანადირო ბეგარისაგან არაფერ არ თავისუფლდებოდა.

ახლა შევჩერდეთ იმ გადასახადზე, რომელსაც მალი ეწოდებოდა და რომელიც შემოღებული იყო მონღოლთა დროიდან (XIII საუკ.); მისი დანიშნულება იყო ხარკის გაღება მონღოლებისათვის. მალი კვლავ შემოღებულ იყო XV საუკუნეში ალექსანდრე მეფის მიერ (1412—1443) როგორც გადასახადი, რომელსაც სპეციალური დანიშნულება ჰქონდა—თათრების მიერ დაზარეული ქვეყნის აღდგენა. ალექსანდრემ იგი ისევ გააუქმა, მაგრამ შემდეგ კვლავ იქნა შემოღებული როგორც მეფის შემოსავლის მუდმივი წყარო. XVIII საუკუნეში მალი წარმოადგენს სულადობრივ გადასახადს. გადასახადის გამომღები იყო როგორც სოფლის, ისე ქალაქის მოსახლეობა. მოქალაქენი, ვაჭრები და ხელოსნები ამ გადასახადს იხდიდნენ მხოლოდ თბილისსა და გორში, პრივილეგირებული მოსახლეობა გამორიცხული იყო გადამხდელთა რიცხვიდან. ამრიგად, მალის გადამხდელნი იყვნენ გლეხები, ვაჭრები, ხელოსნები. ამ გადასახადის გამომღებნი იყვნენ მხოლოდ შამაკელები და ისიც 18 წლიდან. ჩვენ მოგვეპოვება ცნობები გადასახადის განაკვეთების შესახებ.

მალით დაბეგვრის დროს განირჩეოდა მამულიანი და უმამულო. ასე, მაგალ., კანონმდებელი შულავრის შესახებ წერს, რომ ბოგანო ანუ უმამულო, იხდის 12 შაურს, ე. ი. ნახევარსო. ამრიგად, ბოგანოც იხდიდა მალს, ამიტომ არ არის მართალი ი. ლორთქიფანიძე, როდესაც იგი წერს, რომ „ბოგანო საზოგადოდ მალს არ იხდიდა“¹. ჩვენი დაკვირვებით, საერთოდ ბოგანო, როგორც წესი, იხდიდა ფულად გადასახდელებს და ნატურალურს კი არა.

მალის გადამხდელისათვის არსებობდა არა მხოლოდ ქვედა ასაკობრივი საზღვარი, არამედ ზედა საზღვარიც. გადამხდელი თავისუფალი იყო მალის გადასახადისაგან მას შემდეგ, რაც მისი შვილი დაქორწინდებოდა და დაიწყებდა მალის გაღებას. დასტურლამალის იმ მუხლში, რომელსაც ჰქვია „ახალის მოსულის კაცისათვის“², წერია: „ერთი კაცი რომ დაბერებული იყოს, და იმისი ორი და სამი შვილი მალს იძლევიდეს, იმ ბერს კაცს დაეთარწონ ნუ ჩაადებენ, მალს ნულარას ჰსთხოვენ“ (გვ. 11). შემდეგ „გორის გამოსაღებისა და რიგის ღებულებისათვის“ აღნიშნავს: „ამათვე აძეს მალი თავზედ ახალ ნაქორწილეზედ სამი აბაზი; ერთს წელიწადს უკან თავზედ მუდამ ექვ-

¹ ი. ლორთქიფანიძე, „ქვემო ქართლი, თბილისი, 1935, გვ. 86.

² იქვე, გვ. 10.

სი აბაზი ეთხოვების, სანამდის მამას შვილი დაუქორწილდების და მალს ძლევას დაიწყებს, მამას აღარ ეთხოვების“ (გვ. 19—20).

ამრიგად, დაბერებული კაცი იხდიდა მალს, თუ მას არ ჰყავდა მალის გადამხდელი შვილი; მალის გადახდა მემკვიდრეობით გადადიოდა და შეუწყვეტელი იყო. ეს იმას ნიშნავს, რომ ასაკობრივი ზედა საზღვარი არსებობდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ადამიანს ჰყავდა მალის გადამხდელი შვილები და რომ ეს ზედა საზღვარი არ იყო მტკიცედ შემოფარგლული, არ იყო დავშირებული განსაზღვრულ წლოვანებასთან.

მაშასადამე, მალის გაღების საერთო სურათი ასეთი უნდა ყოფილიყო: მალის გაღება იწყებოდა დაქორწინებიდან. დაქორწინებული პირველ წელს იხდიდა როგორც არადაქორწინებული, ხოლო შემდეგ ის იხდიდა გადიდებულ ვანაკვეთს. ადამიანს, რომელსაც მალის გადამხდელი შვილი გაუჩნდებოდა, თავისუფლდებოდა მალის გაღებისაგან.

მალის გადახდაში, როგორც ჩანს, ზოგიერთი შეღავათი არსებობდა. დაქორწინებული კაცი პირველი წლის განმავლობაში იხდიდა გადასახადს როგორც უცოლო; დაბერებული კაცი, თუ მას მალის გადამხდელი შვილი ჰყავდა, თავისუფლდებოდა მალის გაღებისაგან: ბოგანო მხოლოდ ვანაკვეთის ნახევარს იხდიდა.

საფინანსო პრაქტიკა იცნობდა მალის გაღებისაგან სრულ განთავისუფლებასაც, როგორც მეფის უდიდეს წყალობას.

დაბეგვრა ხდებოდა გადამხდელთა სპეციალური აღრიცხვისა და სათანადო დავთრების შედგენის საფუძველზე. მალის აღება სპეციალური მოხელის, მეშალის ხელში იყო.

კოდის პური უკვე ნატურალურ გადასახადს წარმოადგენდა. მისი გადამხდელი მხოლოდ სოფლის მოსახლეობა იყო. კოდის პურის გამომღებნი იყვნენ მამულიანი გლეხები, ბოგანო კი, როგორც უმამულო, განთავისუფლებული იყო მისი გამოღებისაგან. თითო კომლს უნდა გაეღო $4\frac{1}{2}$ კოდი, აქედან ორი—ათლიტრიანი კოდი პური (ხორბალი), და ორნახევარი—რვალიტრიანი კოდი ქერი, სულ 40 ლიტრა. კოდის პურს ემატებოდა ერთი ქათამიც და, ზოგ შემთხვევაში, ერთი ძარი ბზეც. ამრიგად, თითო კომლს უნდა ჩაებარებინა სახელმწიფოსათვის დაახლოებით 8,8 ფუთი ხორბალი და ქერი. გლეხი ვალდებული იყო ჩაებარებინა სახელმწიფოსათვის იმ ხარისხის საუკეთესო პური და ქერი, რომელიც მოდიოდა სოფელში. ამის შესახებ საინტერესო დარიგებას იძლეოდა დასტურლამალი: „ამბარდანმა ეს ქნას: რომელსაც სოფელში კი პური მოვა და ამ ალაგს გვარობს, იმ რიგის სოფლის კაცს კარგი პური და კარგი ქათამი გამოართვას; ნურც გლეხსა უზამს ძალასა, და ნურც ჩვენს სამსახურს წაახდენს. მეკოდისპურემ გლეხი კაცი უწინავე დაარიგოს, რომ ავს პურს არ დავიჯეროთქო, რომ გლეხი კაცი არ დასაჯონ, შეტყობინებული იქნების და როგორც ამათს ალაგში იქნების, იმ გჳარს პურს ჩაიტანს“¹.

¹ დასტურლამალი, გვ. 55.

კოდის პურის აღება ხდებოდა ხუთი თვის განმავლობაში—ივლისიდან—ნოემბრამდე. კანონმდებელი მოითხოვდა როგორც გადამხდელთა, ისე შემოსული პურის ზუსტ აღრიცხვას. მოხელეებს დეკემბერში უნდა ჩაებარებინათ მეფისათვის ანგარიში კოდის პურის აღების კამპანიის ჩატარების შესახებ. დავალების შეუსრულებლობას მოჰყვებოდა რეპრესიები როგორც მოხელის, ისე გლეხის მიმართაც. დასტურლამალში წერია: „თუ ამათმა მეკოდისპურემ, ამ ხუთს თუშში ეს კოდის პური მის ალაგს არ მიიბარეს, და ქრისტეს შობის თვეში ანგარიში არ მოგტყვეს მეკოდისპურემ იმ სახელობედ ჭელი აიღოს და ორმოცი მარჩილიც მოგტართუას; თუ გლეხმა კაცმა არ დაუჯგროს, ჩვენ მოგტახსენოს, ჩვენ ვიციით და იმ კაცმან“¹. კოდის პური ყოველ გლეხს უნდა ჩაებარებინა ან გორში, ან თბილისში.

ზოგ შემთხვევაში ადგილი ჰქონდა გლეხის განთავისუფლებას კოდის პურის გამოღებისაგან. ამ განთავისუფლების საფუძვლები ნათლად არ ჩანს. მაგრამ დასტურლამალი ყოველთვის აღნიშნავს, თუ რამდენია ამა თუ იმ რაიონში ბოგანო, განთავისუფლებული და გამოძღვნი.

კოდის პური შემოსავლის უდიდესი წყარო იყო. დასტურლამალის მოყვანილი მუხლიდან ჩანს, თუ რა მნიშვნელობას აძლევდა სახელმწიფო კოდის პურს. ამ გადასახადის ნატურალური ხასიათი ქმნიდა მის აღებისას ბევრ სიძნელეებს, აქედან გამომდინარეობს ის დარიგებანი, რომელსაც იძლევა დასტურლამალი.

მეორე ფულადი გადასახადი, რომელსაც ჩვენ ვხვდებით XVIII საუკუნეში, არის საურთი. ეს გადასახადიც ძველი წარმოშობისა იყო. მეფე სვიმონის (1558—1600) ერთ-ერთ წერილში მოხსენებულია ეს გადასახადი და მას ეწოდება „სათათრო საური“, რაც მისი წარმოშობისა და დანიშნულების მაჩვენებელია². იმ ცნობების მიხედვით, რომელიც ჩვენ მოგვეპოვება, ეს გადასახადი საკომლო იყო. ამ გადასახადის აღებისას განირჩევა მამულიანი და უმამულო ბოგანო გლეხი. მამულიანი იხდიდა წლიურად 14 შაურს, ხოლო ბოგანო ორ შაურს. ქალაქის მოსახლეობა თავისუფალი იყო საურის გაღებისაგან. საურის გაწერა და აღება სპეციალური მოხელის—მესაურის ხელში იყო. საურს მიზნობრივი დანიშნულება ჰქონდა; ის მიდიოდა ირანის შაჰის სასარგებლოდ, იგი ხარკს წარმოადგენდა. იშვიათი იყო განთავისუფლება საურის გაღებისაგან.

ბოლოს, შევჩერდეთ იმ გადასახადზე, რომელსაც „ბედნიერის ყუენის (ხელმწიფის) საფეშქაშო ტყვის ხარჯი“ ერქვა. ფორმალურად აქ საქმე გვაქვს ფეშქაშთან, ე. ი. ძღვენთან, რომელშიც შედიოდა ქალ-ვაჟიც, რომლებიც ვგზავნებოდა ირანის შაჰს. მაგრამ ეს ძღვენი სავალდებულო იყო და ფაქტიურად წარმოადგენდა გადასახადს, მიზნობრივ გადასახადს, რომლის დანიშნულება იყო ტყვეების შესყიდვა ირანის შაჰისათვის. ფართო მასებში ამ „ფეშქაშს“ სპარსული გადასახადი ერქვა. გადასახადი ფულადი იყო. იგი

¹ დასტურლამალი, გვ. 55.

² АКАК, ტ. I. № 8.

ერთადერთი გადასახადი იყო, რომელიც წარმოადგენდა არა საგანაკვეთო, არამედ საგანმანაწილებლო გადასახადს. ელს უნდა გაეღო ასი თუმანი; დასტურლამალში ფრიად ორიგინალურად არის ჩამოყალიბებული თბილისის მოხელეთა მოვალეობა: „ქალაქს საური და ტყვის ხარჯი არა ჰსძეს, მაგრამ რამდენსაც ბედნიერის კელმწიფის ფეშქაშს გაისტუმრებენ, ვინც ქალაქში სახლობან, ასი თუმანი ბატონს უნდა შემოაწიონ“ (გვ. 85); გორელებს უნდა გამოეღოთ 12 თუმანი; სომხეთის აზნაურიშვილებს უნდა გამოეღოთ ერთობრივ 18 თუმანი (გვ. 107—108). დასტურლამალი შემდეგ ჩამოთვლის ყველა იმ დასახელებულ ადგილს, რომელსაც უნდა გაეღო ეს სპარსული გადასახადი. ჩამოთვლილია 46 სოფელი, რომელსაც სულ უნდა გაეღო 78 თუმანი 5 მინალთუნი და ორი შაური. გადასახადის საერთო ჯამი შეადგენდა 308 თუმანსა და 2 შაურს.

ჩვენ არ ვიცით როგორ ნაწილდებოდა სპარსული გადასახადი „შეგდების“ შედეგად, მაგრამ შეიძლება დაახლოებით მაინც აღვადგინოთ სურათი. კანონმდებელი წინწყაროსათვის იძლევა არა მხოლოდ გადასახადის საერთო ჯამს, არამედ გადასახადის განაკვეთსაც. გადასახადი აიღებოდა კომლის მიხედვით, კომლზე იგი შეადგენდა სამ აბაზს მამულიანისათვის და ორ შაურს ბოჯანოსათვის. უნდა ვიფიქროთ, რომ სხვა ადგილებშიც კომლზე დაახლოებით ასეთი ოდენობის გადასახადი მოდიოდა.

რამდენადაც ეს ჩანს დასტურლამალიდან, მახტას გამომღები იყო ელი, თათრები. ეს გამოსაღები ფულადი იყო.

მახტა მერყეობდა თაბუნების მიხედვით. დაბნეული ელის თაბუნებს უნდა გაეღოთ კომლზე ხუთი აბაზი, ინდოს ლანჩპარს უნდა გაეღო თაბუნების მიხედვით ხუთი ან ერთი აბაზი. დედოფლის დასტურლამალის მიხედვით ელს უნდა აეღო კომლზე 14 შაური. ამრიგად, მახტის განაკვეთი ცვალებადი იყო. სამწუხაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება მასალა იმისათვის, რომ ამ პერიოდის მახტაზე უფრო დაწვრილებით ვიმსჯელოთ.

მახტას გვერდით არსებობდა გადასახადი ალაჩუნი. ეს გადასახადი დაწესებული იყო კახეთის ან სხვა კუთხის ელისათვის, როდესაც იგი ქართლში გადმოდიოდა. გადასახადი იყო როგორც ფულადი, ისე ნატურალური. დაბეგვრის ობიექტი ალაჩუნი იყო და შეადგენდა ალაჩუნზე ერთ ფლურს და პირზე შეიდ ცხვარს. როგორც ჩანს, გადასახადი ძალიან მაღალი იყო, და ასეთი მაღალი განაკვეთი იყო იმის მაჩვენებელი, რომ კანონმდებელი ცდილობდა ელის გამოყენებას ფისკალური მიზნით.

ნატურალური გადასახადების რიგს უნდა მივაკუთნოთ ის ბეგარა და ის ნატურალური გამოსაღები, რომელსაც ზოგ შემთხვევაში არა სამეფო გლეხი გაიღებდა მეფის სასარგებლოდ (მაგ., გზების გაყვანა-შენახვა, მასპინძლობა).

ცალკე ადგილი უკავია გადასახადების დარგში ე. წ. აღსამწერლოს. ქართლის აღწერა წარმოებდა პერიოდულად. ამ აღწერას აწარმოებდა სპეციალური პირი. დასტურლამალის მე-15 მუხლი იძლევა აღწერის წესებს; სხვათა შორის, იქ მოცემულია ცნობები აღსამწერლო გამოსაღების შესახებ.

გამოსაღები აიღებოდა კომლის მიხედვით და შეადგენდა ერთ აბაზს, ხოლო ბოგანოსათვის ორ შაურს. იმ სოფელში, სადაც აღმწერლები იყვნენ ჩამდგარი, გადასახადი ორჯერ ნაკლები იყო: ორი შაური და შაური; მაგრამ, სამაგიეროდ, სოფელს უნდა შეენახა აღმწერლები. თბილისში, სადაც აღწერა, დასტურლამალის მიხედვით „შვიდ წელიწადში ერთხელ მოხდების“ (გვ. 86), აღსამწერლო შეადგენდა კომლზე ორ შაურს. სააღმწერლო წარმოადგენდა მიზნობრივ გადასახადს.

გადასახადს წარმოადგენდა გამოსაღები იმ პირებისა, რომელნიც მეფის სახასოში ცხოვრობდნენ, მაგრამ მეფის ყმები არ იყვნენ. მაგ., ებრაელების გამოსაღები სანთლით.

დასტურლამალი (გვ. 12) აცხადებს, რომ „უნდა შეინახოს ჯოგის აჯილდა ყოველს ზამთარს.—ბატონის იარაღით მიბარებულთა: კათალიკოსმა—1, მთავარ-ეპისკოპოსმა—1, მრევლმა—1, მანგლელმა—1, ქვათახევის წინამძღვარმა—1, ბოვენელმა—1, ქსნის ერისთავმა—1, სარდარმა—1, ამილახორმა—1, ზემო ციციშვილმა—1, სომჯითის მელიქმა—1, ჯავახის-შვილმა—1“.

როგორც ჩანს, მაღალი წოდებაც არ რჩებოდა ბეგარის გარეშე, რამდენადაც მას დაეკლებული ჰქონდა აჯილდის, ე. ი. კარგი ჯიშის მოსაშენებლად გაშვებული ცხენის მოვლა. ექვი არ უნდა გვეპარებოდეს იმაში, რომ ამ ბეგარის გამღები ჩამოთვლილი პირების ყმები იყვნენ.

არ შევჩერდებით სხვა მაგალითებზე. ასეთი შემთხვევები იშვიათი იყო და, ცხადია, არ თამაშობდა დიდ როლს მეფის საფინანსო მეურნეობაში, ამით თავდება ამ პერიოდის გადასახადების სია.

გადავიდეთ ზოგიერთი საერთო ხასიათის შენიშვნაზე.

საგადასახადო სისტემაში მთავარი ადგილი უკავია, თუ არ ვილაპარაკებთ სამხედრო და სანადირო ბეგარაზე, ნატურალურ გადასახადს—კოდის პურსა და ფულად გადასახადებს: მალს, საურსა და ტყვის ხარჯს. სამივე სახის ფულადი გადასახადის წარმოშობის მიზეზია მტრის შემოსევა. საქართველოში მალი საბოლოოდ გადაიქცა მუდმივ გადასახადად, რომელიც იკრიბებოდა საერთო ხელმწიფის ხარჯების დასაფარავად, მაგრამ საური და ტყვის ხარჯი კი ამ პერიოდშიც აიღება ირანის შაჰის მისართმევად. გადასახადების უმნიშვნელოვანესი ნაწილი თავისი წარმოშობით უმაღლის საგარეო ურთიერთობას.

გადასახადების გადამხდელი იყო როგორც ქალაქის, ისე სოფლის მოსახლეობა. ისეთი გადასახადი, რომელსაც იხდიდა მხოლოდ ქალაქი, არ არსებობს. ასეთი მდგომარეობა შედეგია საქალაქო ცხოვრების სუსტი განვითარებისა ამ ხანაში. მაგრამ არსებობდა გადასახადები, რომლებიც აიღებოდა მხოლოდ სოფლად; ასეთი იყო კოდის პური, საური, ამ პერიოდში ჯერ კიდევ მახტა, ალაჩუნი. იმ გადასახადების რიგს, რომელიც აიღება როგორც ქალაქში, ისე სოფლადაც, ეკუთვნის მალი და ფაქტიურად ტყვის ხარჯი—სპარსული გადასახადი.

გადასახადების გამომღებია მთელი ქართლის და არა მხოლოდ სახასო მამულის დაბალი წოდება—გლეხები, ხელოსნები, ვაჭრები. მაღალი წოდება:

თავადი, აზნაური, სასულიერო წოდება და, როგორც წესი, საეკლესიო გლეხობა თავისუფალია გადასახადის გამოღებისაგან. უკანასკნელნი ვალდებული არიან სამხედრო ბეგრით, ნადირობითა და საურით.

ამ დროის ქართლში არსებობს როგორც ნატურალური, ისე ფულადი გადასახადებიც.

პროდუქტების სია, რომელიც შემოდის სხვადასხვა გადასახდელის სახით¹ მიღდება იმ პროდუქტებით, რომელნიც აიღებოდა სხვა გადასახდელების სახით. სიას ემატება ქიშმიში, თამბაქო და ხმელი თევზი, რამდენადაც ამ პროდუქტებზე ბაჟი აიღებოდა ნატურით.

როგორც ჩანს, რიცხვობრივად ჭარბობდა ფულადი გადასახადები. ქალაქის გადასახადები ყველა ფულადი იყო (მალი, საალმწერლო, ტყვის ხარჯი), ხოლო სოფლის გადასახადი კი ზოგი ფულადი იყო (მალი, საალმწერლო, მახტა, საური, ტყვის ხარჯი), ზოგი ნატურალური (კოდის პური), ზოგი კიდევ ნაწილობრივ ფულადი, ნაწილობრივ ნატურით (ალაჩენი). რომელი გადასახადების ხვედრითი წონა იყო უფრო დიდი სოფლის მოსახლეობის გადასახადებში, ნატურალური თუ ფულადი? ამ კითხვის გადაჭრის დროს არ ვიღებთ მხედველობაში მახტასა და ალაჩუნს, რამდენადაც მათი გადამხდელი არ იყო ქართლის ყმა-გლეხობა.

გლეხი მალის სახით იხდიდა სულზე 24 შაურს. ერთი კომლის ფარგლებში შეიძლებოდა ყოფილიყო მალის რამდენიმე გადამხდელი, მაგრამ ჩვენ გამოვდივართ იქიდან, რომ კომლში მალის ერთი გამომღები იყო. საურის სახით გლეხი იხდიდა 14 შაურს კომლზე და სპარსული გადასახადის სახით— 12 შაურს (აღებულია ის განაკვეთი, რომელიც მოცემულია წინწყაროსათვის). კომლის ფულადი გადასახადები სულ შეადგენდა 50 შაურს. სამართლის წიგნის ცნობით, კოდი პური ღირდა $1\frac{1}{2}$ შაური (მუხ. 129), ძვირობის დროს კი 8, 10 და 12 შაურიც კი (მუხ. 126). ქერის ფასი ჩვენ არ ვიცით, უეჭველად იგი უფრო დაბალი იყო, მაგრამ ნუ დაგვავიწყდება, რომ კოდის პურს გადასახადის სახით სხვა რამეც ემატებოდა (მაგ., ქათამი). ამიტომ დიდი შეცდომა არ იქნება, თუ ქერისათვის ავიღებთ იმავე ფასს, რაც ხორბლისათვის. ასეთ შემთხვევაში $4\frac{1}{2}$ კოდის ფასი იქნებოდა 8 შაური. როგორც ჩანს, ნორმალურ პირობებში კომლის გადასახადებში ფულადი გადასახადები დაახლოებით 8-ჯერ მეტს შეადგენდა, ვიდრე ნატურალური გადასახადები. პურზე ყველაზე უფრო მაღალი ფასების დროსაც კი ფულადი გადასახადი მეტი იყო ნატურალურ გადასახადზე. ამასთან, ჩვენ უნდა გვახსოვდეს, რომ ჩვენს ანგარიშში კომლის ფულადი გადასახადები უფრო შემცირებულია, ვიდრე გადიდებული, და კოდის პურის გადაყვანა ფულად გადასახადში მოხდა უფრო გადიდებული, ვიდრე შემცირებულ ფასებში.

აქედან ნათელია, რომ წინააღმდეგ ფეოდალური გამოსაღებისა, გლეხობის გადასახადებში ჭარბობს ფულადი გადასახადები. თუ მივიღებთ მხედ-

¹ 6. ქოიავა, ქართლ-კახეთის ფინანსები XVIII საუკუნეში, სტალინის სახელობის თსუ შრომები, ტ. 55, 1954.

ველობაში იმას, რომ ქალაქის გადასახადები ფულადი იყო, მაშინ საეცებით აშკარა გახდება, რომ გადასახადების საერთო ჯამში ქარბობდა ფულადი გადასახადები. ფული ფართოდ იყო შეჭრილი საგადასახადო სფეროში.

ყველა გადასახადი, როგორც ჩვეულებრივ ფეოდალურ სახელმწიფოებში, ქონებრივია.

საფუძვლად აღებული იყო თავი ან კომლი. აღსანიშნავია, რომ გადასახადის აღების დროს არ არის მოცემული თავის ან კომლთა დანაწილება მათი შეძლების მიხედვით, რასაც ხანდახან მაინც ადგილი ჰქონდა ფეოდალურ გადასახდელთა სისტემაშიც კი¹. კანონმდებელი ანგარიშს უწყევდა ერთ გარემოებას: მამულიანი თუ უმამულო იყო ადამიანი; უმამულო ნაკლებს იხდიდა (ან სულ თავისუფალი იყო), მაგრამ განაკვეთი ერთნაირი იყო შიგნით მამულიანსა და უმამულო გლეხებში. ერთნაირი განაკვეთი ბადებდა უთანასწორო დბეგვრას, რამდენადაც ლარიბი და მრავალრიცხოვანი ოჯახი იხდიდა იმდენს, რამდენსაც მდიდარი და მცირერიცხოვანი. ცხადზე უცხადესია, რომ ჩამოთვლილი გადასახადები შემოსავლის მიღების მარტივი და უხეში ფორმა იყო.

ყველა გადასახადი საგანაკვეთო იყო, ე. ი. აიღებოდა წინასწარი დადგენილი განაკვეთის მიხედვით. გამონაკლისს შეადგენდა სპარსული გადასახადი, რომელიც სარებარტიციო, განმანაწილებითი იყო, ე. ი. დადგინდებოდა ის თანხა, რომელიც უნდა გაეღო სოფელს; ეს თანხა შემდეგ ნაწილდებოდა ცალკე გადამხდელთა შორის. საგანაკვეთო გადასახადები, რასაკვირველია, უკეთესი იყო გადამხდელისათვის, რამდენადაც მან წინასწარ იცოდა განაკვეთი და თვითნებობა-ბოროტმოქმედებისათვის ნადავგი უფრო მცირე იყო.

ხელისუფლებისათვის კი უკეთესი იყო განმანაწილებითი გადასახადები, რამდენადაც იგი უზრუნველჰყოფდა წინასწარ დანიშნული თანხის მიღებას.

ხსენებულ გადასახადებში ჩვენ ვხედავთ სამ მიზნობრივ გადასახადს, ე. ი. ისეთს, რომელიც აიღება წინასწარ დასახული მიზნისათვის და რომელსაც აქვს თავისი სპეციალური დანიშნულება—ეს არის საური, სპარსული გადასახადი და აღსამწერლო.

ყველა გადასახადი დაწესებული იყო მტკიცე განაკვეთებით. როგორც ვხედავთ, გადასახადის აღების დროს გათვალისწინებული იყო მამულიანი და უმამულო გლეხის მდგომარეობა; განაკვეთი პირველისათვის უფრო მაღალი იყო, ვიდრე მეორისათვის, მაგრამ იგი, როგორც ვთქვით, ერთნაირი იყო მამულიანთა და უმამულოთა შიგნით.

საგადასახადო სისტემა იცნობდა შეღავათებსაც. ადგილი ჰქონდა გადასახადებისაგან ნაწილობრივ სრულ, დროებით ან მუდმივ განთავისუფლებას. უბედური შემთხვევა, მტრის თავდასხმა, მეფის წყალობა საფუძველი იყო ასეთი განთავისუფლებისათვის. მეფე ანთავისუფლებდა გადასახადებისაგან როგორც მამულის გაჩუქების დროს, ისე ასეთი შემთხვევის გარეშეც.

¹ 15. ქოიავა, ქართლ-კახეთის ფინანსები XVIII საუკუნეში, სტალინის სახელობის ოსუ შრომები, ტ. 55. 1954.

ცალკე გადასახადების გარჩევის დროს ჩვენ დავრწმუნდით იმაში, რომ ხდებოდა გადამხდელთა ზუსტი აღრიცხვა და შემდეგ საგადასახადო კამპანიის ჩატარების ანგარიშის შედგენა და წარდგენაც. აღვნიშნავთ იმასაც, რომ იმ აღწერებს, რომელთაც ადგილი ჰქონდა პერიოდულად, მიზნად ჰქონდა გადამხდელების აღრიცხვაც.

ჩვენ ნათლად დავინახეთ, რომ არა სამეფო გლეხებიც მთელ როგ გადასახადებს იხდიდნენ მეფის სასარგებლოდ. ცხადია, რომ ფინანსების დარგში ღობე მეფისა და სხვათა მიმუღებს შორის არც ისე მაღალი იყო.

კახეთშიც არსებობდა სხვადასხვა პირდაპირი გადასახადები; მათ შორის კოდის პურიც. კოდის პურის განაკვეთი არ ჩანს. ჩვენ ვხდებით კიდევ ერთ ნატურალურ გადასახადს: „აძეს მოყალნეს საბატონო ორს წელიწადში ერთხელ ორის წლის ძროხა“ (საქ. სიძგ., ტ. III, № 160. მუხ. 3). ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს საკმაოდ დიდ ნატურალურ გადასახადთან. ჩვენ ვხდებით ფულად გადასახადსაც; ერთი მათგანი უდრის მარჩილ უხალთუნს და მეორე „ოთხს აბაზს“ (იქვე, მუხ. 26, 22). ვფიქრობთ, რომ პირველ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მალთან და მეორე შემთხვევაში კი—საურთან. კახეთში რომ ეს გადასახადები არსებობდა, ჩანს მრავალი საბუთიდან (იხ. მაგ., დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, № 548). ცხადია, კახეთშიაც სამხედრო ბეგარა შეადგენდა მოსახლეობის ძირითად მოვალეობას¹.

¹ ამ შრომის დაწერის შემდეგ გამოქვეყნდა პროფ. ივ. სურგულაძის სტატია: „სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში მე-18 საუკუნის დასაწყისში“ (ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952 წ.).

ამ სტატიიდან ჩანს, რომ ავტორს დიდი ინტერესით და ყურადღებით აქვს შესწავლილი საკითხი. სტატიაში მოცემული დებულებანი არსებითად სწორად მიგვაჩნია, მხოლოდ, ვფიქრობთ, რომ ავტორმა, ერთი მხრით, გააფართოვა გადასახადების სია, რამდენადაც მასში შეიტანა პირისთავი, ნახირისთავი; ამ შემთხვევაში ჩვენი აზრით, საქმე გვაქვს ავტორის ტერმინი რომ ვიხმაროთ, პროდუქტად რენტასთან. მეორე მხრით კი, გადასახადების სია საგრძნობლად შევიწროვებულია, რამდენადაც მასში არ არის შეტანილი ბაჟები—არაპირდაპირი გადასახადები. ავტორს თავის შრომაში საუბარი აქვს პირდაპირ გადასახადებზე.

ყურადღებას იპყრობს ვ. გაბაშვილის სტატია „სათათრო გამოსადგებელი“ გვიანდელდოლურ, საქართველოში“ (საქართ. სსრ მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინსტ-ის მიმომხილველი, ტ. III, 1953).

ავტორი იხილავს „სათათრო გამოსადგებლებს“ (სათათრო საური, მალი, ულუფა, სატყვეო და სხვ.) საქართველოს მონღოლებთან, ყიზილბაშებთან, ოსმალებთან პოლიტიკური ურთიერთობის ფორმის თვალსაზრისით. ამხ. ვ. გაბაშვილი ამტკიცებს, რომ განსხვავებით მაღლისაგან, რომელიც მიწაზე დაწესებულ გადასახადს წარმოადგენდა და მონღოლთა და მაჰმადიანთა სახელმწიფოების სრულ ბატონობას გვაუწყებდა, საური მხოლოდ საქართველოს ვასალური დამოკიდებულების მაჩვენებელი იყო. ავტორი აცხადებს, რომ საური ფეშქაშის წყარო იყო და არა ხარკი ამ სიტყვის პოლიტიკური აზრით. ამავე დროს ავტორი კარგად გრძნობს, რომ საური მძიმე გადასახად იყო საქართველოს მშრომელებისათვის. ავტორის ვრცელი, ორიგინალური და საინტერესო მსჯელობა ჩვენ დამაჯერებლად მიგვაჩნია. მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ, იმუღებითი ფეშქაში არსებითად ხარკს წარმოადგენს; იგი ხარკს წარმოადგენს იმ შემთხვევაშიც, როდესაც მას ნატურალური ფორმა აქვს. ეს გარემოება არ სცვლის ამხ. ვ. გაბაშვილის ძირითად დასკვნას, რომ საური საქართველოს ვასალური დამოკიდებულების მაჩვენებელი იყო. ვფიქრობთ, სასარგებლო იქნება ხარკის სხვადასხვა ფორმის გარჩევა და გარკვევა რა პოლიტიკური ურთიერთობას გამოსახავს თვითიველი ფორმა.

3. მისაგებელი

ამ პერიოდში გადასახადების გვერდით ჩვენ ვხვდებით მრავალი სახის მისაგებელს. მისაგებელი, რომელსაც მაშინდელი ტერმინოლოგიის მიხედვით ხშირად ბაჟი ეწოდებოდა, ფორმალურად წარმოადგენდა მეფის ან მოხელის სპეციალური სამსახურის ანაზღაურებას, ფაქტიურად კი იგი გადასახადს წარმოადგენდა, რამდენადაც ხშირად მისაგებელის აღებას საფუძვლად არავითარი სამსახური არ ედვა, ანდა ეს სამსახური არ იყო გამოსაღების ეკვივალენტური.

მონეტის მოჭრა საზოგადოებრივი მნიშვნელობის აქტია, იგი სახელმწიფოს ხელში გადავიდა. მონეტის მოჭრა უნდა წარმოებდეს უსაფასუროდ ან ისეთი საფასურის აღებით, რომელიც ფარავს მონეტის მოჭრის ხარჯებს, მაგრამ ფეოდალურ სახელმწიფოებში მონეტის მოჭრა გადაიქცა შემოსავლის წყაროდ. ქართლშიც მონეტის მოჭრა მეფის მონოპოლიას შეადგენდა და ისეთ მონოპოლიას, რომელიც მას შემოსავალს აძლევდა; ეს ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ დასტურლამალი ითვალისწინებს ანარიცხებს ზარაფხანის შემოსავლიდან სახლთაუხუცესისა და მდივნების სასარგებლოდ. მონეტის მოჭრის საფასური ფაქტიურად გადაიქცა გადასახადად. მტკიცედ უნდა გვახსოვდეს, რომ აქ არ არის საუბარი იმ შემოსავალზე, რომელიც მიიღება მონეტის მოჭრის დროს ხურდა ფულის ნომინალური და რეალური ღირებულების განსხვავებიდან ან მონეტის გაფუჭებიდან; აქ ლაპარაკია მხოლოდ იმ შემოსავალზე, რომელიც შეიქმნება მონეტის შემკვეთელი პირის გადასახდელისაგან. 2000 მისხალზე სამეფოდ აიღებოდა 5 და წინედ 6 მინალთუნი. მინალთუნი შეიცავდა 8 მისხალს, ამრიგად, აიღებოდა 40 მისხალი ან 2⁰/₁₀—განაკვეთი საკმაოდ მაღალია.

ბაზარზე საქონლის აწონა ყაფანზე მონოპოლიზებული იყო. ყაფანი დიდი სასწორი იყო, რომელიც დაიდგმებოდა ბაზარზე და რომლითაც სარგებლობა შეეძლო ყოველ მოვაჭრეს განსაზღვრული ფასის გაღებით. „ფქვილზედ, ქერზედ, ბრინჯზედ, შაბზედ, წაბლზედ, ფეტვზედ—ერთს საპალნეს რომ ასწონენ, საპალნეზედ ბისტს გამოართმევენ. ბამბის ცალზე ერთ შაურს; ენდროს ცალზედ ნახევარს შაურს. აგრეთვე მატყლზედ, თაფლზედ, ერბოზედ ნახევარი შაური, საყათის ცალზედ ერთი შაური; გეჩენბაშის საპალნეზედ ბისტის; რკინის საპალნეზედ—ბისტის; ზეთისხილის საპალნეზედ შაური, ძროხაზედ შაური, ცხენზედ აბაზი, სავედარზედ ორი შაური“¹. აქ ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ საფასური დაწესებულია არა წონის ერთეულის, არამედ სპეციფიკური ნიშნების მიხედვით (ცალი, საპალნე). ყაფანის შემოსავალიც იჯარით იყო გაცემული და წლიური იჯარა შეადგენდა ორმოც თუმანს, თუმცა აქაც დასტურლამალი აცხადებს, რომ იგი ხან მეტი, ხან ნაკლები იყო.

ჩვენ აქ უეჭველად საქმე გვაქვს სამსახურთან, რომელსაც მეფე უწევს მოვაჭრეებს, მაგრამ სამსახურის ანაზღაურება ცილდება მისაგებელს და იქცევა გადასახადად.

¹ დასტურლამალი გვ. 91.

ყორადღებას იპყრობს აგრეთვე ის გარემოება, რომ ზოგი საქონლის აწონა ყაფანზე არ ხდებდა, მაგრამ გადასახადი მასზე მაინც აიღებოდა, — ამ შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს მოსაქრებელთან, რომლის აღება დავალებული აქვს ისევე ყაფნის იჯარადარს და რომლის შემოსავალი შედის ყაფნის იჯარის შემოსავალში.

შეგვიჩვენებთ იმ მისაგებელზე, რომელიც შეიძლება აღნიშნული იყოს როგორც სარეგისტრაციო. ეს მისაგებელი აიღებოდა რომელიმე გარიგების დამოწმების დროს, მისი რეგისტრაციის დროს. იგი, თავის მხრით რამდენიმე სახით არსებობდა.

საჩქემის ან საქორწილოს¹ სახელწოდების ქვეშ ჩვენ ვხვდებით გადასახდელს, რომელსაც იხდიდა საქმრო პირველი დაქორწინების დროს. გამოსაღები ფულადი იყო. გამოსაღებს ღებულობდნენ მოხელეები. საქმროსა ჩქემს იხდიდა არა მხოლოდ მოურავისა, არამედ, ზოგ შემთხვევაში, ნაცვლისა და მამასახლისის სასარგებლოდაც. მოურავი, როგორც წესი, ღებულობდა მარჩილს, ე. ი. სამ აბაზს, ხოლო ნაცვალი კი — აბაზს, მამასახლისი — ერთი შაურიდან აბაზამდე. სახელწოდება „საჩქემე“ წარმოიშვა იქიდან, რომ თავდაპირველად ამ ფულის დანიშნულება იყო ჩქემის შეძენა.

საქორწინო გამოსაღების მეორე სახე არის საქვრივო². საქვრივო გამოსაღების არსებობა ჩანს არა მხოლოდ დასტურლამალიდან, არამედ თვით სამართლის წიგნიდან (მუხ. 203) და ჩვეულებებიდან (მუხ. 65). ქვრივის ძალით გათხოვება აკრძალული იყო. საქვრივო იყო გამოსაღები, რომელსაც მამაკაცი იხდიდა ქვრივის შერთვის დროს.

დასტურლამალი სამართლის წიგნთან დამატებით ზუსტად განსაზღვრავს საქვრივო გამოსაღებს. საქვრივო აიღებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულითაც. იგი გაიღებოდა არა მხოლოდ მოხელეების, არამედ თვით მეფის სასარგებლოდაც. ამ გადასახადის აღების დროს გაირჩეოდა შინასოფლელი და გარესოფლელი. პირველ შემთხვევაში გამოსაღები არ აიღებოდა, მეორე შემთხვევაში კი, მეფე საქვრივოს სახით ღებულობდა ხარს, მოურავი კი — ცხვარს ან მარჩილს, მამასახლისი — აბაზს ან ორ შაურს. დასტურლამალში მრავალ შემთხვევაში არ არის აღნიშნული საქვრივო გამოსაღების ოდენობა ან თუ იმ სოფლისათვის; უბრალოდ აღნიშნულია, რომ სოფელს „სდეს“ ასეთი გამოსაღები, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ასეთ შემთხვევაშიც მისი ოდენობა უდრიდა ზემომოყვანილ ჩვეულებრივ ოდენობას. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ დაქორწინების დროს ეკლესიაც ღებულობდა თავის წილს, მაშინ გასაგები ვახდება რომ ცოლის შერთვა, განსაკუთრებით ქვრივისა, საქმალად ძვირი საქმე იყო².

¹ „საჩქემე“ და „საქვრივო“ პირობით შეგვაქვს მისაგებლებში.

² „საქვრივო“ და „საჩქემე“ ვრცლად აქვს განხილული პროფ. ივ. სურგულაძის სტატიის: „შემთხვევებთან დაკავშირებული (ექსტრა-ორდინარული გადასახდლები გვიანფეოდალურ საქართველოში), ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები. ტ. VII, გვ. 53.

მისაგებლის შემდეგი სახე იყო გასამყრელო. სამართლის წიგნი (მუხ. 98—115) დაწვრილებით აღგენს მამულის გაყოფის წესებს. გაყოფას მისი გაფორმება მოყვებოდა; თვითეულ მხარეს გაყოფის შემდეგ მიეცემოდა სათანადოდ გაფორმებული საბუთი (იხ. ჩვეულებანი, მუხ. 54). მამულის გაყოფა აკრძალული იყო ბატონის გარეშე. გასამყრელო იყო სწორედ გამოსაღები მამულის გაყოფის გაფორმებისათვის. გასამყრელო აღებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულითაც. მისი გაღება წარმოებდა მეფის, მოურავის, ნაცვლისა და მამასახლისის სასარგებლოდ. ბატონის წილის შესახებ სამართლის წიგნის 101 მუხლი აცხადებს, რომ გასამყრელოდ ხელმწიფეს ეკუთვნის ოცისთავი და დიდ თავადზე კი—სოფელიც; მეფეს უფლება ჰქონდა გასამყრელოდ მიღებული წილი ან დაეტოვებინა თავისთვის, ან გაეჩუქებინა ვისზედაც მოსურვებდა. ჩვენამდე მოღწეული საბუთები მოწმობს, რომ მეფე ხანდახან თავის წილს აჩუქებდა ან ერთ იმათგანს, ვინც გაყრილი იყო, ან კიდევ მესამე პირს. მოვიყვანთ ამის მაგალითს. იმ სიგელში, რომელიც ვახტანგ VI 1722 წ. მისცა ელიზბარ დავითაშვილს, წერია: „...გიბოძეთ თქვენ, ჩვენთა ერთგულთა და თავდადებით ნამსახურს ყმასა დავითაშვილს ელიზბარსა, შვილსა თქვენსა, გიორგისა, დავითსა და მომავალსა სახლისა თქვენისასა ყოველთავე მას ჟამს, ოდეს მოგვიდებით კარსა დარბაზისა ჩვენისასა, წყალობას დაგვე)აჯენით, ჩვენც ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი და გიბოძეთ: თქვენი გასამყრელოთ აღებული ტატიშვილი იოსებ, ამის ძმისწული შიო და სეხნია თავეთის (სიე) მამულითა და გოგის სოფელი მთლიე თავის შესავლითა და გასავლითა, მითითა და ბართა, ყოველის კაცის უცილებლად თქვენთვის გიბოძებია...“¹. არ შეგჩერდებით სხვა მრავალ მაგალითზე. ასეთი საჩუქარი ავალდებულებდა აზნაურს სამაგიერო მიერთვა მეფისათვის.

მოურავი გასამრჯელო აღებულობდა ხან ნატურით, ხან ფულით. ზოგ შემთხვევაში კანონმდებელი არჩევს „კარგს“ და „დაბალს“, ან „მცირე“ გადამხდელს, მაგრამ ამ ცნებათა კონკრეტული შინაარსი არ ჩანს; ნათელია მხოლოდ ის, რომ დაყოფას ორ ჯგუფად საფუძვლად უდევს ქონების სიდიდე. „კარგს“ უნდა ვაელო მოურავისათვის ხარი ან ძროხა, ხოლო „დაბალს“ კი ცხვარი. ერთს შემთხვევაში გვხვდება ფულადი გასამყრელო—ხუთი აბაზი, ისიც სადღედოფლო დასტურლამალში. ნაცვალი, ჩვეულებრივ, მარჩილს ან ცხვარს ღებულობდა, მამასახლისი—ზოგ ადგილას მარჩილს, ზოგ ადგილას კი მხოლოდ აბაზს, ზოგან შაურსაც კი; ზოგ შემთხვევაში უკანასკნელიც ნატურით ღებულობდა—ცხვარს ან მის ნახევარს. გასამყრელო არსებითად სამემკვიდრეო გადასახადი იყო.

გასამყრელოს გარდა, არსებობდა შესამყრელოც, რომელიც აღებოდა რამდენიმე ოჯახის ერთ ოჯახად შეყრის დროს, მაგრამ ჩვენ პირადად არ მოგვეპოვება ცნობები მისი შინაარსისა და მოცულობის შესახებ.

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 283.

მისაგებელი აიღებოდა მამულის გაყიდვაზე და ც. სამართლის წიგნი მოითხოვდა ყიდვა-გაყიდვის გაფორმებას (მუხ. 161). დასტურლამალიდან ჩანს, რომ მამულის გაყიდვაზე აიღებოდა მისაგებელი, ამას დასტურებენ ჩვეულებანი (მუხ. 1). თბილისის გარეშე ნასყიდობის საბუთის დამოწმება ხდებოდა მოწმეების მიერ და იქ საფასური არ აიღებოდა მეფის სასარგებლოდ. თბილისში ნასყიდობის საბუთი იწერებოდა მელიქის მიერ, მას ამოწმებდნენ მოწმეები. მისაგებელი მეფის სასარგებლოდ შეადგენდა 5% და გამორთმეოდა ან მყიდველს ან გამყიდველს; იმ შემთხვევაში კი, როდესაც შეთანხმებას ადგილი არ ჰქონდა, საფასურის გამომღები იყო გამყიდველი. მისაგებელი მოხელეების სასარგებლოდ თბილისშიც აიღებოდა. დასტურლამალში ამ გამოსაღებს ჩვენ ვხვდებით მხოლოდ ერთხელ, იმ ნაწილში, რომელიც ეხება ბოლნისს; უნდა ვიფიქროთ, რომ სხვაგანაც მისი აღების წესი იგივე იყო. ეს გამოსაღები პროპორციული იყო და შეადგენდა „თუმანზე“ ათ შაურს“ ანუ 5% მოურავის სასარგებლოდ, ხოლო მამასახლისისა და ნაცვლის სასარგებლოდ კი—თუმანზე ერთს შაურს, ე. ი. 0,5%. ზემოთხსენილი ცნობები ემთხვევა ერთმანეთს. თბილისის გარეშე მისაგებელი მამულის გაყიდვაზე მეფის სასარგებლოდ არ არსებობს, აქ ჩვენ ფაქტიურად საქმე გვაქვს გადასახადთან ქონების გადასვლაზე.

აღნიშნულ მისაგებელთა გვერდით მაშინდელ ქართლში არსებობდა სასამართლო მისაგებელიც, რომელსაც სამდივანბეგო ეწოდებოდა, თუმცა ეს მისაგებელი არ მიდიოდა მთლიანად მდივანბეგების სასარგებლოდ. სამდივანბეგოდ მოქალაქეზე აიღებოდა ათისთავი, გარეშე კაცზე ექვსისთავი და შემდეგ: „აქლემზედ სამი მინალთუნი, ტყვეზედ ორი მინალთუნი, ულაყს ცხენზედ სამი აბასი, ჭაკს ცხენზედ ორი აბასი, ძროხასა და ჯარზედ თითო აბასი, ჯორზედ ხუთი აბასი, დაბალს ულაყზედ ერთი აბასი, ცხენარსა და ღორზედ თითო შაური“¹.

ამ მისაგებელთა რიგში შეიძლება შეტანილ იქნეს აგრეთვე საიასაშლოც, ე. ი. გამოსაღები იმ პირთათვის, რომელნიც აწარმოებდნენ გამოძიებას და შემდეგ კი ასრულებდნენ განაჩენს.

დაბოლოს აღვნიშნავთ კიდევ ერთი მისაგებლის არსებობას — სამურდროსი ან საბეჭდავის. სამურდრო იყო გამოსაღები ბეჭდის დასმისათვის, რომლის შემდეგ საბუთს ძალა ეძლეოდა. ბეჭედი ჰქონდა სპეციალურ პირს, მურდრის ანუ მორდალის. სამურდრო, ერთი მხრით, შეადგენდა საკანცელარიო მისაგებელს (ცნობის მიცემა), მეორე მხრით—სანოტაროს (დოკუმენტების შემოწმება). დასტურლამალში მოცემულია სამურდრო ტარიფი (გვ. 51, 59; ცხრილი შედგენილია ჩვენ მიერ ნ. ქ.).

¹ დასტურლამალი, გვ. 59.

გლეხის გაცემასზე	კომლზე	მარჩილი
სამთურაოდ გაცემასზე	"	აბაზი და ორი ფული
გათარხნებაზე	"	6 შაური
კოდის პურის გაცემასზე	"	9 აბაზი
საბალახოს გაცემასზე	"	1 მარჩილი
ნახირისთავის გაცემასზე	"	1 მარჩილი
პირისთავის გაცემასზე	"	1 მარჩილი
გილიანს წამსველელზე	"	3 მინალთუნი
მუფასაზე	"	6 მინალთუნი
თათრის ჯამაგირზე	თუმანზე	1 შაური
ინამზე	"	1 აბაზი
ქალაქის ბაუის	"	?
ოქმზე	"	12 მინალთუნი
თამბაქოს იჯარაზე	"	1 შაური
ყაფნის იჯარაზე	"	1 შაური
ხარაფზე	"	12 მინალთუნი
დაბახანაზე	"	1 შაური
ბატონის განაჩენზე	"	1 აბაზი
აოაყხანის იჯარაზე	"	1 შაური
ცარიელი საკომლის მიცემა	"	6 შაური
ბუმთუქუნის ქარხნიდან	"	?
საპოვნი	"	1 ლიტრა
ბროწეული	"	5 ლიტრა
ხეთისხილი	"	1 ჩარეჭი
ხახვი	"	3 ლიტრა
აქლემზე	"	3 აბაზი
ულაყ ცხენზე	"	3 შაური
ჭაჭ ცხენზე	"	2 შაური
ტყავზე	"	1 აბაზი
კამბეჩზე	"	2 შაური
ჯორზე	"	1 აბაზი
ცხვარზე	"	2 ფული
ღორზე	"	2 ფული

ჩვენ ვხვდებით კიდევ ერთ მისაგებელს, ე. წ. სატარულოს, რომელიც ნიდიოდა მოურავის სასარგებლოდ და რომელიც წარმოადგენდა მის ანაზღაურებას სურსათით ვაჭრობაზე მეთვალყურეობისათვის. „კომლზედ სატარულო შაური ნახევარი“ აცხადებს დასტუოლანალი (გვ. 26). სატარულო აიღებოდა, როგორც ჩანს, კომლზე.

როგორც ვხედავთ, მაშინდელ ქართლში არსებობდა მრავალგვარი მისაგებელი, იგი, მცირე გამონაკლისის გარდა, ნიდიოდა მოხელეების სასარგებლოდ. მისაგებელთა უდიდესი ნაწილი ფულადი იყო. ზოგიერთი მისაგებლის (გასამყრელის) აღების დროს ცდილობდნენ „კარგის“ და „დაბალის“ გარჩევას — პირველისათვის დაწესებული იყო უფრო მაღალი განაკვეთი. ზოგი მისაგებლის (სასამართლოს) აღების დროს განიჩეოდა „მოქალაქე“ და „გარეშე“ კაცი, პირველისათვის განაკვეთი უფრო მცირე იყო, ვიდრე მეორისათვის. მისაგებელთა დიდი ნაწილი აიღებოდა მტკიცე განაკვეთის მიხედვით: ცალკე კომლზე, ცალკე პირზე, ცალკე საქონელზე, ცალკე საბუთზე, მიუხედავად ღირებულებისა; ზოგიერთი მისაგებელი (მამულის გაყიდვა, სასასამართლო, სამურდრო) პროპორციული იყო; ასეთი იყო ყველა, რომელიც აიღებოდა თუმანზე — განაკვეთი მერყეობდა $\frac{1}{2}\%$ -დან (თამბაქოს იჯარა) 17% -დღ (სამდივანბეგო — ექვსისთავი); იჯარით გაცემული იყო მხოლოდ ერთი მისაგებელი — ყაფნისა.

კახეთში ჩვენ ვხვდებით შემდეგ მისაგებლებს: საქვრივოს, გასამყრელოს, შესამყრელოს, სამორდროს. ექვი არ უნდა გვეპარებოდეს იმაში, რომ კახეთშიც არსებობდა სხვა სახის მისაგებლები, მაგრამ ჯერ-ჯერობით გამოქვეყნებულ მასალას მათ შესახებ ჩვენ არ ვხედავთ. საქვრივო გამოსაღების შინაარსი და მოცულობა არ ჩანს. აღსანიშნავია, რომ ქიზიყი თავისუფალი იყო საქვრივოსა და შესამყრელო გამოსაღებისაგან. გასამყრელო მოურავის სასარგებლოდ აიღებოდა: ერთი ხარი ან, თუ ხარი არ ჰყავდა, ოთხი მარჩილი. სამურდროს შესახებ ქიზიყის გარიგებაში წერია: „სახლთუხუცესი რომ წყალობის სიგელს დაბეჭდავს, საბეჭდავი უნდა მიეცეს, ისე მდივანს და ისე მორდალს შეძლებით“¹. აქაც ყურადღებას იპყრობს სიტყვა „შეძლებით“.

4. შემოსავალი სანაპოვოები

მეფის შემოსავალთა შორის ჩვენ ვხვდებით შემოსავალს აბანოდან. დასტურლამალში ვკითხულობთ: „აბანოს იჯარა ზოგჯერ ცოტა ყოფილა, და ახლა თორმეტს თუმნად არის, ზოგჯერ ცამეტად იქმნების“ (გვ. 6). რა სახის შემოსავალია ეს შემოსავალი? შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მეფე აბანოების მონოპოლიური მფლობელი იყო, რომ ეს აბანოები მას იჯარით ჰქონია გაცემული და ეს შემოსავალი წარმოადგენს სწორედ შემოსავალს აბანოების იჯარით გაცემიდან. მაგრამ მაშინდელი საბუთების გაცნობა ჩვენ გვარწმუნებს, რომ მეფე არ იყო აბანოების მონოპოლიური მფლობელი. მოვიყვანთ ერთ საბუთს, რომელიც ეკუთვნის 1751 წელს და რომლის შინაარსს გადმოგვცემს დ. ფურცელაძე: «В духовном завещании один из именитых в Тифлисе граждан, Даниил Эйнал-Меликов, предоставляя сыну своему Эйналу дом со двором, минеральные бани (известные и поныне под именем Эйналовских) и другие недвижимые имущества, жалуется, что не оставляет наличных денег...“².

ამრიგად, ეს შემოსავალი არ წარმოადგენს შემოსავალს მონოპოლიური აბანოების იჯარიდან.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აბანოების მოწყობა-ექსპლოატაციის უფლება მხოლოდ მეფეს ჰქონდა, რომ მეფე ლეზულობს შემოსავალს ამ უფლების დათმობიდან, რომ ეს შემოსავალი წარმოადგენს შემოსავალს ფისკალური მონოპოლიიდან. მაგრამ დასტურლამალიდან ჩანს, რომ საქმე გვაქვს არა ყველა აბანოსთან, არამედ კარის აბანოსთან (გვ. 76), ე. ი. სასახლის აბანოსთან (дворцовая баня). ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მეფესაც ჰქონდა აბანო ან აბანოები სხვების გვერდით, ამ აბანოების ექსპლოატაციას იგი აწარმოებდა არა უშუალოდ, არამედ იჯარით, აქედან გამომდინარეობს შემოსავალი აბანოს იჯარიდან.

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 160, მუხ. 27.

² „Грузинские крестьянские грамоты“, стр. 97.

მეორე საწარმო იყო სტამბა. სტამბა დაარსებული იყო მეფე ვახტანგის მიერ 1709 წ., თბილისის დროებითი ოკუპაციის დროს (1723—1735 წწ.) სტამბამ შეწყვიტა მუშაობა. მხოლოდ 1744 წ. ხელახლად განახლდა მუშაობა.

სტამბა ფაქტიურად მონოპოლიას წარმოადგენდა მთელ საქართველოს ტერიტორიაზე, რამდენადაც იგი თბილისის გარდა არსად არ არსებობდა. მაგრამ სტამბის დაარსებას, ცხადია, საფუძვლად ედვა არა შემოსავლის მიღება და მისი გადიდება, არამედ საზოგადოებრივ-კულტურული მოსახრებანი. სტამბის დაარსების დღე საქართველოს კულტურის საზეიმო დღე იყო.

სადედოფლო დასტურლამალში ვხვდებით შემოსავალს ქუზახანის იჯარიდან. ქუზახანა ეწოდებოდა ქურჭლის გამოსაწვევ ქურას, ქუზახანა იჯარით იყო გაცემული და შემოსავალი შეადგენდა სულ მცირე თანხას—20 მარჩილს, ე. ი. 60 აბაზს; რაც იმის მაჩვენებელია, რომ საქმე გვაქვს სულ პატარა საწარმოსთან. მაგრამ ქუზახანის შემოსავალიც ასრულებდა თავის პატარა როლს მაშინდელ სახელმწიფოს ფინანსებში და ჩვენ მას გვერდს ვერ ავუხვევთ.

მეფესა და დედოფალს მოეპოვებოდა სხვაგვარი საწარმონიც. ეს იყო დამხმარე საწარმონი, რომელნიც ემსახურებოდნენ მეფისა და დედოფლის საჭიროებას. ამ საწარმოებში ხდებოდა მათთვის საჭირო პროდუქტების დამზადება. ამ საწარმოთა პროდუქცია არ იყო დანიშნული გასაყიდათ, თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ მეფე და დედოფალი სხვებსაც აძლევდნენ ამ საწარმოებით სარგებლობის უფლებას—სათვალისწინებლად ან უსათვალისწინებლად.

დასტურლამალიდან ჩანს, რომ მეფის მეურნეობაში ადგილი ჰქონია იარაღის მზადებას. რასაკვირველია, იარაღის გამკეთებელი სახელოსნოები პირველ რიგში აკმაყოფილებდნენ იარაღით მეფის საჭიროებას. მეფისა და დედოფლის განკარგულებაში იმყოფებოდნენ: სანთლის ქარხანა, ზეთის გამოსახდელი ქარხანა, წისკვილები და სხვ.

დამხმარე საწარმოებიდან არავითარი შემოსავალი არა ჩანს. როგორც ვხედავთ, საწარმოთა რიცხვი ძლიერ ცოტა იყო. საწარმოთა დაარსებისათვის საფუძველი არ იყო,—არც ბაზარი იყო ფართო, არც სათანადო სახსრები ჰქონდა მეფეს.

ბოლოს, საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ სავსებით არ ვართ დარწმუნებული იმაში, რომ ჩვენ სწორად გვესმის შემოსავალი ქუზახანის იჯარიდან. შესაძლებელია, რომ აქ საქმე გვქონდეს სადედოფლო ფისკალურ მონოპოლიასთან, რომელიც განისაზღვრებოდა მხოლოდ დედოფლის სახსრამდენით.

5. სხვადასხვა შემოსავალი

მეფის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროდ უნდა ჩაითვალოს ნადავლიც. დაპყრობილი მიწა-წყალი მეფის საკუთრებას შეადგენდა. იგი მას გამოიყენებდა მისი სურვილის მიხედვით,—ან თავისთვის დაიტოვებდა, ან კიდევ ვააჩუქებდა მთლიანად, ან ნაწილობრივ. მოკლული მტრის ყოველგვარი იარა-

ლი მეფეს ეკუთვნოდა, მასვე ეკუთვნოდა მოკლულის ძვირფასი ქვებიც, როდესაც მეფე პირადად ლებულობდა მონაწილეობას ლაშქრობაში, მას შეეძლო აეღო ნადავლიდან რაც სურდა და ამაზე ზემოთ კიდევ „ფანჯიაქი“. ე. წ. მეხუთედი ნაწილი. ამ მეხუთედ წილს იგი ლებულობდა მაშინაც, როდესაც პირადად არ ლებულობდა მონაწილეობას ლაშქრობაში. მეფეს უფლება ჰქონდა თავისთვის წაეყვანა ტყვე, თუ იგი სხვა ქვეყნიდან ან სხვა რჯულისა იყო. თუ მეფე ტყვის წაყვანას არ მოისურვებდა, ტყვე ეკუთვნოდა იმას, ვინც მას წამოიყვანდა. თუ ტყვე ახლობელი მეზობელი იყო ან ქრისტიანი, მაშინ ტყვე წამომყვანს შეეძლო ებოძებია მეფისათვის, რომელსაც შეეძლო წამომყვანის დაჯილდოვება; ტყვის წამომყვანს შეეძლო მისი განთავისუფლებაც, მაგრამ გამოსასყიდი თანხის მიღებით¹.

ქართლს კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი შემოსავალი ჰქონდა. როგორც ცნობილია, 1748—1750 წწ. ნახიჭევნის, ერეგნის და განჯის სახანოები ქართლის ვასალები გახდნენ. ისინი ყოველ წელს მეფეს უგზავნიდნენ ხარკს².

ქართლის მეფის შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს შეადგენდა კონფისკაცია, ე. ი. ქონების იძულებითი და უსაფასუროდ ჩამორთმევა. ქონების კონფისკაცია ხდებოდა რაიმე სახელმწიფოებრივ დანაშაულის, არალოიალური და მტრული განწყობილების გამო მეფის მიმართ. კონფისკაცია წარმოადგენდა მტრის ეკონომიურისა და პოლიტიკური განადგურების იარაღს, იგი ფართოდ გამოიყენებოდა მეფის მიერ თავის პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეთა მიმართ: ამ იარაღს მეფე საკმაოდ ხშირად მიმართავდა და ეს იარაღი მას საკმაოდ დიდ შემოსავალს აძლევდა. ფეოდალური საქართველოს უთანხმოებანი, ფეოდალების სეპარატიზმი, ორიენტაცია სხვადასხვა უცხო სახელმწიფოებზე საკმაოდ ხშირად აძლევდა მეფეს საბაბს მიემართა კონფისკაციისათვის. ქონების ჩამორთმევა გათვალისწინებული იყო სამართლის წიგნის 177 მუხლით.

იმ პერიოდში კონფისკაციის ყველაზე უფრო ავალსაჩინო მაგალითის სახით მოვიყვანთ 1743 წ. თეიმურაზის მიერ არაგვის საერისთავოს ზელში ჩაგდებას და მისი მამულის თავის საკუთრებად გამოცხადებას.

ღეფიციტის დაფარვის ძირითად წყაროს, ჩვენი აზრით, შეადგენდა მონეტის გაფუჭება, რომელიც წარმოადგენდა საფინანსო ღონისძიებას და რომელიც სისტემატურად წარმოებდა ფეოდალურ საქართველოში, ისე, როგორც ყოველ ფეოდალურ სახელმწიფოში.

ვერცხლის მონეტების წონა შეამცირა ბაქარმა, შემდეგ თეიმურაზმა და შემდეგ კი მისმა შვილმა ერეკლემ. საუკუნის დასაწყისიდან XVIII საუკუნის სამოციან წლებამდე აბაზის წონა შემცირდა 7,30 გრამიდან 3 გრამამდე. ბაქარის დროს აბაზის წონის მთელი რიცხვი უდრიდა ხუთს, თეიმურაზის

¹ დ. ჩუბინოვი, ქართული ქრისტიანობა ანუ გამოკრებილი ადგილები ქართულთა წერილთაგან, სამართალი ბატონიშვილისა ვახტანგისა, СПб, 1846, მუხ. 178, 254, 255.

² იხ. ნ. ქოიავა, ქართლ-კახეთის ფინანსები მე-18 საუკუნეში, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII, 1954.

დროს ოთხს, ხოლო ერეკლეს დროს სამს, ყოველმა მათგანმა შეიტანა თავისი წვლილი მონეტის გაფუჭებაში. ფრიად მნიშვნელოვანი და საინტერესოა საკითხი იმის შესახებ, თუ რა ფინანსური ეფექტი ჰქონდა მონეტის გაფუჭებას, მაგრამ ამის დადგენა შეუძლებელია, რამდენადაც სათანადო მასალები არ მოგვეპოვება. იმისათვის, რომ გავიგოთ მონეტის გაფუჭების ფინანსური ეფექტი, საჭიროა ვიცოდეთ, რამდენჯერ მოხდა მონეტის გაფუჭება, როგორი იყო თვითეული მონეტის რეალური და ნომინალური ღირებულება ყოველი მოჭრის დროს, რამდენი მონეტა იყო მოჭრილი და სხვ., არცერთი ასეთი ცნობა ჩვენ არ მოგვეპოვება, და ასეთ გამოანგარიშებაზე, თუნდაც დაახლოებულზე, უარი უნდა განვაცხადოთ¹.

დეფიციტის დაფარვის მეორე წყარო იყო სესხები; მეფისა და დედოფლის პირადი სესხები;—სხვაგვარ სესხებს მაშინდელ საქართველოში ადგილი არ ჰქონდა. მაშინდელი საქართველო იცნობდა მხოლოდ შინაგან სესხებს². სამწუხაროდ, სათანადო ცნობების უქონლობის გამო, ჩვენ მოწყვეტილი ვართ შესაძლებლობას დავადგინოთ, რა როლს ასრულებდა სესხები დეფიციტის დაფარვაში, ბიუჯეტის რა ნაწილი იფარებოდა სესხების საშუალებით:

სხვადასხვა შემოსავლის შორის აღსანიშნავია ფეშქაშიც; ე. ი. ძღვენი, საჩუქარი. ფეშქაშის წყარო მრავალგვარი იყო. ფეშქაშს ღებულობდა მეფე, როგორც საკუთარი ქვეშევრდომებისაგან, ისე უცხო ქვეყნებიდანაც. ფეშქაში ხშირად და ბლომად შემოდებოდა; ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ არსებობდა სპეციალური დაწესებულება; ფეშქაშის ქარხანა, სადაც თავს იყრიდა შემოსული საჩუქრები. ამ ქარხანას მომსახურებობას უწევდნენ სპეციალური მოხელეები. ფეშქაში ფეოდალურ საქართველოში, ისე როგორც ფეოდალურ ევროპასა და აზიაში, დიდ როლს ასრულებდა მეფის ფინანსებში:

ფეოდალური ქართლის შემოსავალში საპატიო ადგილი უკავია ჯარიმას, რამდენადაც, მაშინდელი კანონების მიხედვით, მრავალ დანაშაულს მოჰყვებოდა ჯარიმის ვადახდა. აქ ჩვენ გვინტერესებს ამ ინსტიტუტის ფინანსური მხარე. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს: ქურდობა, სხვისი საკუთრების მიტაცება და დაკავება, ცილისწამება, ფიზიკური ზიანის მიყენება (ხელის მოტეხა, კბილის ჩავდება და სხვ.), როსკიპობა, კონტრაბანდა, უსამართლო გამოსაღების აღება, მეფის მამულის ექსპლოატაციის წესების დარღვევა (უჯეროდ წყლის დინება, მწვანის გასასყიდად დათვისვა იქ, სადაც ეს აკრძალულია, ბატონის ცხენების დაკარგვა, შევარდნის ბუდეების მეთვალყურეობის წესების დარღვევა, ანგარიშების თავის დროზე წარუდგენლობა და სხვ.). ხშირი იყო „შეიდუღლად ანაზღაურება“; მრავალ შემთხვევაში დაწესებული იყო მტკიცე განაკვეთები ჯარიმის სახით.

¹ იხ. ნ. ქოიავა, საქართველოს ფულის მიმოქცევა XVIII საუკ. ცალკე ამონაბეჭდი, თბ., 1946 წ. ნ. ქოიავა, ფულის ტრიალი რუსთველის ეპოქის საქართველოში, ვნიშვის მოამბე, III, 1938 წ. არის ცალკე ამონაბეჭდი.

² იხ. ნ. ქოიავა, კრედიტი XVIII საუკუნის საქართველოში, ცალკე ამონაბეჭდი, 1949 წ.

ქურდს ერთი შვიდად უნდა აენახლაურებინა მოპარული; იმ შემთხვევაში, თუ გამოტყდებოდა, ერთი ოთხად. თუ გაქურდული პიროვნება ეკუთვნოდა მაღალი წოდების წრეს, საზღაური მთლიანად მისი იყო. თუ გაქურდული პირი გლეხი იყო, ამ შემთხვევაში ნაწილი მიდიოდა ხაზინის სასარგებლოდ (ბატონისა და მოხელეების სასარგებლოდ).

ჯარიმა ფიზიკური ზიანის მიყენებისათვის ანუ გასამტეხლო შემდეგნაირად აიღებოდა: მისი გაღება ხდებოდა ორი პირის სასარგებლოდ— მოურავისა და ნაცვლისა. პირველი, როგორც წესი, ღებულობდა ხარს, ზოგ შემთხვევაში ძროხას, ხან ხუთ აბაზს ან 22 შაურს, ნაცვლის სარგო შეადგენდა ორი შაურიდან ორ აბაზამდე.

შედარებით მაღალია ჯარიმა მეფის მამულის ექსპლოატაციის წესების დარღვევისათვის. ასე, მაგალითად, უჯეროდ წყლის დინება ან გასასყიდად მწვანის დათესვა—12 მინალთუნი. ცხენის დაკარგვა ანაზღაურდებოდა ერთი შვიდად. არ შეეჩერდებოდა ჯარიმის სხვა განაკვეთებზე.

ამრიგად, ჯარიმა აიღებოდა ხაზინის სასარგებლოდაც. ჯარიმის ნაწილი ეკუთვნოდა ბატონს, ნაწილი მოხელეებს. ჯარიმა აიღებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულით. მეფეს უფლება ჰქონდა ეპატიებინა ჯარიმა: „ბატონი რომ გაუწყრეს ვისმე და ჯარიმა ჰსთხოვოს, თუ აპატივოს იასაული საიასაულოს მრთელს ნუ გამოართმევს, მესამედი გამოართმეას, მუშის ათის თავს იასაულოები ნუ აიღებენ; არც ყოფილა და ნურც აიღებენ“¹.

თავისებურ შემოსავალს წარმოადგენდა დარბევა. როდესაც ადგილობრივი ხელისუფლების წინადადებით სოფლის მცხოვრებნი არ გამოდიოდნენ საზოგადოებრივ სამუშაოზე, ჩვეულებრივ, მტრის წინააღმდეგ გასალაშქრებლად, სოფელი თავს ესხმოდა ამ კაცის სახლს, დამსხმელებს თან მიჰქონდათ მისი ქონება და ინაწილებდნენ მას. აქედან ნაწილს მოურავიც ღებულობდა,—წილის განსაზღვრა დამოკიდებული იყო მეფეზე.

მეფის სასარგებლოდ შემოდიოდა ბეთალმანი ქონებაც, ე. ი. მამული, რომელიც რჩებოდა უშვილო პატრონის სიკვდილის შემდეგ, პატრონი, რომელიც არ მოისურვებდა სხვა ნათესავებთან შეერთებას; მეფეს შეეძლო მისი მამულის გაჩუქება ვისზედაც მოისურვებდა².

მეფის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს შეადგენდა ამა თუ იმ სახის ქონების რეალიზაციაც. შემოსავალთა შორის ჩვენ ვხედავთ ერთს თავისებურ შემოსავალს, მეფის სასახლეში დაგროვილი ტყავის რეალიზაციიდან მიღებულ შემოსავალს. ტყავის შემოსავალი იჯარით იყო გაცემული და, როგორც დასტურლამალიდან ჩანს, „ხან ოცს თუმნად, ხან ნაკლებად“ (გვ. 81). ეჭვი არ არის, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც ადგილი ექნებოდა მეფის მიერ თავისი ნატურალური შემოსავლის ნაწილის გაყიდვასაც.

გაჭირვების დროს მეფე მიმართავდა თავის განძს. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა პაპუნა ორბელიანის ცნობა: „გამოიტანეს მეფეთა ჩვენთა

¹ დასტურლამალი, გვ. 42.

² სამართლის წიგნი, მუხ. 118.

თავისისა სალაროთი ოქროსა და ვერცხლის იარაღი, მისცეს ზარაფხანაში. მოაჭრევენეს ფლური და თეთრი და აძლევენენ ჯარისა. ცდილობდენ კიდევ შეყარასა ჯარისასა“¹.

ასეთი იყო მეფის სხვადასხვა სახის შემოსავალი, რომელშიც ფრიად მნიშვნელოვანი სახის შემოსავალსაც ვპოულობთ. ეს შემოსავალიც ნაწილობრივ ნატურალური, ნაწილობრივ ფულადი იყო.

ჯარიმა კახეთშიც შემოსავლის ერთ-ერთი წყაროა. ქურობისათვის ჯარიმა აქაც შეიღებულად აიღებოდა. ვასამტეხელო შეადგენდა ხარს მოურავის სასარგებლოდ და ზოგჯერ მარჩილს ბატონისა და მოურავის ნაცვლების სასარგებლოდ. ვასამტეხლო, რომელიც აიღებოდა ხუცესის გალახვისათვის ორ წილად ეკუთვნოდა ბატონს და ერთ წილად მოურავს. იმ შემთხვევაში, თუ ხუცესი ვალახვდა ვისმეს, სამართალი ბოდბელის იყო, „ბატონს საქმე არ აქვს, არც მოურავს“. საინტერესოა, რომ ჯარიმა აიღებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ დამნაშავე თორმეტ წელზე მეტი იყო; თუ თორმეტი წლისა არ იყო, ჯარიმა არ გამოერთმეოდა: „სიღებით ვალახონ და გაუშონ“².

ნარბევს გაიყოფდა სოფელი იმ შემთხვევაში თუ ბატონი ან მოურავი იქ არ იყო; წინააღმდეგ შემთხვევაში ნარბევი საბაბრად ნაწილდებოდა ბატონის, მოურავისა და სოფელს შორის. ნარბევი არსებობდა არა მხოლოდ ქიზიყში, არამედ კახეთის სხვა ნაწილებშიც. მაგრამ ცნობა ვანაწილების შესახებ არ მოგვეპოვება. თუ ლაშქარს კაცი დააკლდებოდა, ნარბევის ორი წილი ბატონისა იყო, ერთი კი მოურავისა.

ფანჯიაქის ორი წილი ბატონისა იყო და ერთი მოურავისა.

ბეთალმანის ქონების შესახებ შემდეგს ვკითხულობთ ქიზიყის ბაქების ვარიებებში. იმ ადამიანის სიკვდილის შემდეგ, რომელსაც არავინ რჩებოდა, დარჩენილი საქონლის ნახევარი ეკუთვნოდა ბატონს და ნახევარი კი მკვდარს, ე. ი. იხარჯებოდა მის დასაფლავებაზე. მკვდარს თუ ქვრივი რჩებოდა, 2 წილი მკვდრისა იყო, ერთი წილი ქვრივისა და ერთიც ბატონისა; თუ ქვრივი გათხოვდებოდა და იმავე მამულში რჩებოდა, მაშინ არც მამული გამოერთმეოდა და არც საქონლის მეოთხედი. თუ მკვდარს ქალი რჩებოდა, მამულიცა და საქონელიც იმისი იყო; თუ იგი სხვაგან გათხოვდებოდა, საქონელი მას რჩებოდა და მამული კი ბატონს. „ვაყი რომ იყოს, არა მოეშლება რა“ (იქვე, მუხ. 15—17).

* * *

ეკლესია ფეოდალური ქართლის სახელმწიფოებრიობის განუყრელი ნაწილი იყო. ეკლესიის ფინანსები დაკავშირებული იყო მეფის ფინანსებთან.

¹ ამბავნი ქართლისანი, საქართველოს ცხოვრება, მე-2 გამოცემა ჭიჭინაძის მიერ, თბილისი, 1913, გვ. 195.

² საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 160, მუხ. 7.

ეკლესიის ფინანსები სამეფო კანონმდებლობის საგანიც იყო. ჩვენ ვერ ავუხვევთ გვერდს ეკლესიის ფინანსებს და მოკლედ მიიხსენიებთ შეგჩერდებით მასზე.

ეკლესია, როგორც ვთქვით, თვითონ მსხვილი მემამულე იყო. თავისი მამულიდან ეკლესია ღებულობდა ისეთივე შემოსავალს, როგორც ყოველი მემამულე, საეკლესიო გლეხის გამოსაღები დიდად არ განსხვავდებოდა სამეფო გლეხის გამოსაღებებისაგან; ღალა, კულუხი, ძღვენი, მასპინძლობა, ბეგარა, მოხელეების ჭმევა, ნახირისთავი, პირისთავი, საბალახე, — აი ის შემოსავალი, რომელსაც ღებულობს ეკლესია. ეკლესიის ტყითა და წყლით სარგებლობის წესებიც ისეთივე იყო, როგორც საერთოდ ქართლში.

ეკლესიის სამფლობელოშიც ჩვენ ვხვდებით გადასახადებს ბაჟების სახით. საბაჟო პუნქტი იმყოფებოდა მცხეთაში, რომელიც მრავალი გზის პირზე იყო. დრამა, ე. ი. გამოსაღები ეკლესიის სასარგებლოდ წარმოადგენდა საბოლოოდ ისევე პირდაპირ გადასახადს, რომელიც აიღებოდა სოფელზე, ჩვეულებრივ, სამწელიწადში ერთხელ და შეადგენდა 12 ლიტრა ხორბალს კომლზე და ხარს მთელ სოფელზე.

მისაგებელიდან ჩვენ ვხვდებით საქორწილოს, საქვრივოს. თავისებური საფასურია, არსებითად, გადასახადი, გამოსაღები, რომელსაც ღებულობს ეკლესია სხვადასხვა საიდუმლოთა შესრულების დროს.

ეკლესიასაც მოეპოვებოდა თავისი დამხმარე საწარმონი; არ ჩანს, არსებობდა თუ არა საწარმონი შემოსავლის მიღების მიზნით, რაც გამორიცხული არ არის. ცნობილია, რომ ეკლესია აწარმოებდა სასესხო ოპერაციებს და ესეც მას შემოსავალს აძლევდა¹.

სხვადასხვა შემოსავალში ჩვენ ვხვდებით ნადავლს, ბეითალმან ქონებას, ჯარიმას, და მასში გასამტეხლოსაც. ნარბეგს, საჩუქრებს ეკლესიის სასარგებლოდ სხვადასხვა წოდების პირთაგან, ეკლესია ღებულობდა საჩუქრებს როგორც უძრავი, ისე მოძრავი ქონების სახითაც.

ეკლესია თავის მამულის ვარგშედაც ღებულობდა შემოსავალს სხვადასხვა გადასახდელების სახით. ამ გადასახდელების აღებას ეკლესია ამართლებდა იმ სამსახურით, რომელსაც იგი ვითომ უწევდა ადამიანს. დრამის გვერდით არსებობდა გადასახადი ყოველი საიდუმლოებათა შესრულებისათვისაც.

ეკლესიის შემოსავალიც როგორც ნატურალური, ისე ფულადი იყო, მაგრამ კარბობდა ნატურალური შემოსავალი.

განაკვეთები მერყეობდა სოფლიდან სოფლამდე, ძირითადად იგი ისეთივე იყო, როგორც მეფის სახასოში.

ეკლესიის შემოსავალი ამით არ ამოიწურებოდა. სახელმწიფო მეფის სახით ფართოდ აფინანსებდა ეკლესიას. ეკლესია საჩუქრების სახით ღებულობდა მამულებს. იგი განთავისუფლებული იყო სახელმწიფო გადასახადებისაგან,

¹ იხ. ნ. ქოიავა, კრედიტი XVIII საუკუნის საქართველოში, ცალკე ამონაბეჭდი 1949 წ.

გარდა საურისა და ლაშქარ-ნადირობისა. იშვიათ შემთხვევაში ხდებოდა განთავისუფლება ლაშქარ-ნადირობიდან და უფრო იშვიათ შემთხვევაში საურისაგან. მამულის ჩუქებას ეკლესიისათვის, როგორც წესი, მოჰყვებოდა განთავისუფლება ყველა გადასახდელისაგან, გარდა ზენოთ აღნიშნულისა. ამასთან უნდა გვახსოვდეს, რომ გაჩუქებული გლეხი, მას შემდეგ, რაც იგი გადადიოდა ეკლესიის ხელში, ფეოდალური ხასიათის გამოსაღებებს გაიღებდა ეკლესიის სასარგებლოდ (მაგ., ღალას, კულუხს, ბეგარას), მიუხედავად ამისა, საეკლესიო გლეხის საგადასახდლო ტვირთი მაინც უფრო მცირე იყო, ვიდრე სახასო და საბატონო გლეხისა, რამდენადაც იგი თავისუფალი იყო ზოგიერთი სახელმწიფო გადასახადისაგან. მართალია, ხშირად გაჩუქებულ გლეხს ევალებოდა სააღაპო გამოსაღები ეკლესიისათვის, მაგრამ ეს გამოსაღები მაინც უფრო მცირე იყო, ვიდრე ის გადასახადები, რომელნიც მას მეფისათვის უნდა ეძლია.

ეკლესია ლებულობდა ანარიცხებს სამეფო შემოსავლიდან და ზოგჯერ ზედნართიც არსებობდა სამეფო შემოსავალზე.

ეკლესიის ცალკე წარმომადგენლები ლებულობდნენ მტკიცე ჯამაგირსაც კი.

ეკლესიასაც თავისი ხარჯები ჰქონდა; იგი არ იყო თავისუფალი სამხედრო ხარჯებისაგან, რამდენადაც იგი არ იყო თავისუფალი ლაშქრობისაგან.

ეკლესიებისა და მონასტრების აგება, მოწყობა, შენახვა, საეკლესიო პერსონალის შენახვა, როგორც სასულიეროსი (კათალიკოსი, მიტროპოლიტები, ეპისკოპოსები, მღვდლები და სხვ.), ისე საეროსი (მოურავი, ნაცვალი და სხვ.) მოითხოვდა საგრძნობ ხარჯებს.

ეკლესიას სამეურნეო ხარჯებიც ჰქონდა, რამდენადაც იგი მემამულე იყო. ბოლოს, ნუ დაგვაფიწყდება, რომ იმ დროს, განსაკუთრებით სტამბის და სემინარიის დაარსებამდე, ეკლესია იყო სწავლა-განათლების გამავრცელებელი და ესეც მოითხოვდა გარკვეულ ხარჯებს.

ეკლესიაც, თავის ნებით, ასაჩუქრებდა მის წინაშე დამსახურებულ პირებს.

არავითარ არსებითს განსხვავებას კახეთისა და ქართლის ეკლესიის ფინანსებში აღვილი არ ჰქონდა.

* * *

ჩვენ გავაშუქეთ იმდროინდელი კახეთის ფინანსების საკითხები იმ ფარგლებში, რა ფარგლებშიც ეს შესაძლებელი იყო ჩვენს განკარგულებაში არსებული მასალების საფუძველზე. მაგრამ ის, რაც მოგვეპოვება, ცხადყოფს იმას, რომ კახეთის ამ პერიოდის ფინანსები ძირითადად ქართლის ფინანსების მსგავსი იყო; ეს ვახსენებთ არის: მრავალი საუკუნის განმავლობაში ისინი ერთი სახელმწიფოს ნაწილი იყვნენ და მხოლოდ დროებით სცილდებოდნენ ერთმანეთს, ხოლო დაცილების დროსაც კა მტკიცე ურთიერთობას იჩენდნენ.

კახეთისა და ქართლის ფინანსების ის ნაწილი, რომელიც ნათლად მოჩანს, მსგავსია ერთმანეთისა. უნდა ვიფიქროთ, რომ მსგავსია ის ნაწილიც, რომელიც არ მოჩანს ნათლად. მსგავსება არ გამორიცხავს ზოგიერთ განსხვავებას. აღსანიშნავია, რომ ქართლში ჩვენ არ ვხვდებით ზოგიერთ გადასახადს, რომელსაც ვხვდებით კახეთში¹.

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ფინანსებისა და კრედიტის
კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1954 წ. X. 25)

Н. Коява

Финансы Картли и Кахети в XVIII веке (1701—1761 г.)

В Картли и Кахети первой половины XVIII века царские финансы являются государственными финансами. В нашей работе финансы Картли и Кахети в XVIII веке (1701—1762 г. г.), опубликованной в 1954 г. в 55 томе Трудов Тбилисского государственного университета им. Сталина, мы осветили государственные расходы и доходы царя Картли от доменов в виде отработочной, продуктовой и денежной ренты. Данная статья занимается остальными царскими доходами.

В Картли среди царских доходов мы встречаем доходы от немногочисленных монополий, напр. от водочной монополии. Широко используются внутренние пошлины. Пошлины взимаются в определенных пунктах как с ввозимых, так и вывозимых товаров, как с товаров отечественного, так и с товаров иностранного происхождения. Пошлины были ценностные и специфические, натуральные и денежные. Все они были установлены односторонне, конвенционных пошлин не существовало.

К прямым налогам того времени надо отнести воинскую повинность и охоту, которая по существу являлась военным занятием. В списке налогов того времени встречаем: кодис-пури, мали, саури и др. Привилегированное сословие налогов не платило. Налоги платило как

¹ მაგ. „ორ წელიწადში ერთხელ ორის წლის ძროხა“ და სხვ. ნ. ქ.

сельское, так и городское население. Были налоги, которые платило только сельское население, но не было таких налогов, которое платило только городское население, что надо объяснить слабым развитием городской жизни. Существовали и целевые налоги, напр. налог для проведения переписи населения. Налоги делились на натуральные и денежные. По нашим расчетам удельный вес денежных налогов был выше, чем натуральных. В основу обложения были положены „душа“ или „дым“. Почти все налоги были окладные. Налоговое законодательство предусматривало различные льготы. Обложение было весьма неравномерным, поскольку не учитывался реальный доход плательщика налога.

Видное место в царских доходах занимали многочисленные пошлины: за чекан монеты, весовой сбор, судебные, нотариальные и др.

У царя было несколько мелких предприятий: серные бани, типография и др.

К доходным источникам царя относятся военные трофеи, подарки, штрафы, реализация имущества и др.

Постоянный дефицит вынуждал царя прибегать к порче монеты (с начала XVIII века и до шестидесятых годов того же века вес абаза уменьшился с 7,3 грамм до 3,0 грамм) и займам у своих подданных.

Сведений об объеме бюджета пока не имеется.

Изучение материалов, касающихся Кахети, приводит к тому заключению, что доходные источники Кахети аналогичны доходным источникам Картли.

3. აღვადი

**მაგნიტური ლინზების პრინციპის როლი საკოლმეურნეო
ნარკოზის განვითარებაში¹**

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XX ყრილობის გადაწყვეტილებებში მოცემულია ჩვენი სოციალისტური სახალხო მეურნეობის მძლავრი აღმავლობის დიდი პროგრამა. დიდი ამოცანებია დაყენებული სოციალისტური სოფლის მეურნეობის წინაშე. 1960 წლისათვის მარცვლეულის ყოველწლიური წარმოება აყვანილ უნდა იქნეს 11 მილიარდ ფუთამდე; 1960 წელს 1955 წელთან შედარებით ხორცის წარმოება უნდა გადიდდეს 2-ჯერ, რძისა — 95%-ით, მატყლისა 82%-ით, კვერცხისა — 154%⁰-ით და ა. შ.

ჩვენი სასოფლო-სამეურნეო წარმოების მიღწეული დონე ჯერ კიდევ მთლიანად ვერ აკმაყოფილებს სახალხო მეურნეობის გაზრდილ მოთხოვნილებებს. კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის მიერ ბოლო წლებში მიღებულ დადგენილებებში მოცემულია სოფლის მეურნეობის ზოგიერთი დარგის ჩამორჩენის მიზეზების ანალიზი და დასახულია ღონისძიებანი ამ ჩამორჩენილობის ლიკვიდაციისა და მთლიანად სოფლის მეურნეობის მძლავრი აღმავლობისათვის. ამ ღონისძიებათა შორის წამყვანი ადგილი უჭირავს წარმოების განვითარებით კოლმეურნეობათა და კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების პრინციპის თანმიმდევრულ გატარებას.

* * *

მარქსიზმ-ლენინიზმი გვასწავლის რომ „... წარმოება არის ბუნების საგნების მითვისება ინდივიდის მიერ გარკვეული საზოგადოებრივი ფორმის შიგნით და ამ ფორმის მეშვეობით“²; მაგრამ როგორც არ უნდა იყოს წარმოების საზოგადოებრივი ფორმა, მის მუდმივ ფაქტორებად რჩებიან მუშები და წარმოების საშუალებანი; მათი შეერთება გვაძლევს წარმოებას. ამ შეერთების ხასიათი და წესი ერთმანეთისაგან განასხვავებს სხვადასხვა საზოგადოებრივ ეკონომიურ ფორმაციას.

საწარმოო ძალთა განვითარებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს წარმოების საშუალებებთან სამუშაო ძალის შეერთების ხასიათს, რადგან იგი

¹ სტატიაში გადმოცემულია ავტორის სადისერტაციო ნაშრომის „მატერიალური დაინტერესების პრინციპის როლი საკოლმეურნეო წარმოების განვითარებაში (საქართველოს სსრ თელავის რაიონის ხუთი კოლმეურნეობის მაგალითზე)“ მთავარი შინაარსი.

² კ. მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, 1953. გვ. 262.

განსაზღვრავს მუშაკის მდგომარეობას წარმოებაში და, მაშასადამე, მისი შემოსავლის მიღების წესსა და ოდენობასაც, რაც თავის მხრივ აგრეთვე განსაზღვრავს მუშაკის დამოკიდებულებას წარმოებისადმი, შრომისადმი, მის დაინტერესებას თუ დაუინტერესებლობას წარმოების განვითარებით და საერთოდ—შრომის შედეგებით.

მარქსიზმ-ლენინიზმი კვლავწარმოების პროცესს იხილავს როგორც წარმოების, განაწილების, გაცვლისა და მოხმარების ერთიანობას. ამ ერთიანობაში განმსაზღვრელია წარმოება, რომელიც განსაზღვრავს ყველა სხვა დანარჩენს და კერძოდ განაწილების წესს. მაგრამ განაწილება პასიური შედეგი არ არის წარმოებისა. ჩამოყალიბებული განაწილების სისტემა თავის მხრივ აქტიურ ზემოქმედებას ახდენს წარმოებაზე, „განაწილება,—აღნიშნავს ვ. ი. ლენინი,—არის წარმოების გადიდების მეთოდი, იარაღი, საშუალება“.¹

განაწილება სხვადასხვა საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციაში სხვადასხვა ეკონომიურ კანონს ექვემდებარება და ამიტომ სხვადასხვანაირ ზეგავლენას ახდენს წარმოებაზე იმის მიხედვით, თუ როგორ სტიმულს აძლევს იგი უშუალო მწარმოებლებს, რამდენად ქმნის იგი მათ მატერიალურ დაინტერესებას წარმოების, შრომის ნაყოფიერების გადიდებით.

სოციალიზმამდე არსებულ კლასობრივ ანტაგონისტურ საზოგადოებებში, სადაც გაბატონებული იყო წარმოების საშუალებათა კერძო საკუთრება, წარმოების შედეგებიც მიითვისებოდა წარმოების საშუალებათა მესაკუთრეების მიერ, უშუალო მწარმოებლებს კი—მხოლოდ საარსებო მინიმუმი ეძლეოდათ, ამიტომ არ არსებობდა მათი ნამდვილი მატერიალური დაინტერესება წარმოების განვითარებით.

წარმოების საშუალებათა კერძო საკუთრებისა და ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციის მოსპობით და აქედან გამომდინარე მთელი შედეგებით, სოციალიზმის დროს შრომამ დაკარგა იძულებითი ხასიათი, როგორც ის იყო კაპიტალიზმის დროს, იქცა თავისუფალ, შემოქმედებით შრომად, შრომად თავისთვის, თავისი საზოგადოებისათვის. შეიქმნა უდიდესი იდეური სტიმულები შრომაში ადამიანთა ჩაბმისათვის. მაგრამ მხოლოდ იდეური სტიმულებით (თუმცა ისინი დიდ როლს თამაშობენ) სოციალიზმის დროს ჯერ კიდევ შეუძლებელია მილიონობით ადამიანთა ჩაბმა საზოგადოებრივ სასარგებლო შრომაში, მათი დაინტერესება წარმოების განვითარებით, რადგან სოციალიზმის დროს შრომა საზოგადოების ყველა წევრისათვის არ გამხდარა პირველ სასიცოცხლო მოთხოვნილებად, იგი საზოგადოების განვითარების ამ საფეხურზე, უპირველეს ყოვლისა, არსებობის საშუალებაა.

სოციალისტური წარმოების განვითარებისათვის აუცილებელია იდეური სტიმულებთან ერთად მატერიალური სტიმულების გამოყენებაც—წარმოების

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 32. გვ. 572.

განვითარებით მუშაკთა მატერიალური დაინტერესება. ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა, რომ მხოლოდ რევოლუციურ ენთუზიაზმზე დაყრდნობით, პირადი მატერიალური დაინტერესების გარეშე, შეუძლებელია კომუნისმთან მრავალი ათეული მილიონი ადამიანის მიყვანა. ამასთან მხოლოდ სოციალიზმი ქმნის წარმოების განვითარებით მშრომელთა ნამდვილ მატერიალურ დაინტერესებას, ხოლო თავიანთი შრომის შედეგებით საწარმოთა და თვითეული მუშაკის მატერიალური დაინტერესების პრინციპი წარმოადგენს მეურნეობის სოციალისტური წარმართვის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პრინციპს და მას იყენებენ კომუნისტური პარტია და საბჭოთა სახელმწიფო თავიანთ სამეურნეო პოლიტიკაში როგორც კაპიტალიზმიდან სოციალიზმში, ისე სოციალიზმისა და სოციალიზმიდან კომუნისმში თანდათანობითი გადასვლის მთელს პერიოდში. ამ პრინციპის გამოყენება უშუალოდ გამომდინარეობს სოციალიზმის ძირითადი ეკონომიური კანონისა და შრომის მიხედვით განაწილების ეკონომიური კანონის მოთხოვნებიდან.

შრომის მიხედვით განაწილების ეკონომიური კანონის მოთხოვნაა—მოხმარების საგნების განაწილება დახარჯული შრომის რაოდენობისა და ხარისხის მიხედვით ისე, რომ წარმოების მუშაკმა, რომელიც მეტსა და ხარისხიანად შრომობს მიიღოს მეტი მოხმარების საგნები, მეტი მატერიალური დოვლათი. რამდენადაც აქ თვითეული მუშაკის შრომის ანაზღაურება განისაზღვრება მისი მუშაობის შედეგებით და თვითეულის პირადი კეთილდღეობის ზრდის წყაროდ გამოდის მისი ინდივიდუალური და საზოგადოებრივი შრომის ნაყოფიერების ამაღლება, იმდენად შრომის მიხედვით განაწილების ეკონომიური კანონის მოქმედება ქმნის მუშაკთა პირად მატერიალურ დაინტერესებას წარმოების განვითარებაში. თვითეული ცდილობს აამაღლოს შრომის ნაყოფიერება, საზოგადოებას მისცეს მეტი შრომა, რათა მიიღოს მისგან შესაბამისად დიდი ანაზღაურება. ამას უპასუხებს შრომის მიხედვით განაწილება. შრომის მიხედვით განაწილება უზრუნველყოფს იმას, რომ განაწილება ხდება სოციალისტური წარმოების გადიდების მეთოდი, იარაღი, საზოგადოებრივ შრომაში მილიონობით ადამიანთა ჩაბმის საშუალება.

შემდეგ, წარმოების განვითარებით მუშაკთა მატერიალური დაინტერესების პრინციპის გამოყენების უდიდესი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ იგი წარმოების მუშაკებს ახალისებს თავიანთი პირადი შემოსავლისა და საზოგადოებრივი სიმდიდრის გადიდების მიზნით გაზარდონ შრომის ნაყოფიერება, გამოავლინონ და განავითარონ მთელი თავიანთი ნიჭი, უნარი და შესაძლებლობანი. ამით საზოგადოებასაც შესაძლებლობა ეძლევა თვითეული მისი წევრისაგან მიიღოს მაქსიმუმი იმისა, რის მოცემაც მათ შეუძლიათ.

ამრიგად, მატერიალური დაინტერესების პრინციპის გამოყენება როგორც მთლიანად საზოგადოებისათვის, ისე პიროვნებისათვის ობიექტურად აუცილებელია, შეესაბამება ორივეს ინტერესებს და მისი თანმიმდევრული გატარება უზრუნველყოფს პირადი და საზოგადოებრივი ინტერესების სწორ შეხამებას.

მატერიალური დაინტერესების პრინციპი სახელმწიფო საწარმოებსა და კოლმეურნეობებში სხვადასხვა ფორმით ხორციელდება; ეს განპირობებულია სოციალისტური საკუთრების ორ ფორმას შორის არსებული განსხვავებით. სახელმწიფო საწარმოებში ეს პრინციპი ძირითადად სამეურნეო ანგარიშისა და ხელფასის მეშვეობით, ხოლო კოლმეურნეობებში—შრომადლისა და რიგი სხვა ბერკეტების მეშვეობით ხორციელდება.

პირადი მატერიალური დაინტერესების პრინციპს ეწინააღმდეგება მოხმარების საგნების გათანაბრებითი განაწილება; უფრო ნაყოფიერ და ნაკლებნაყოფიერ, კვალიფიციურ და არაკვალიფიციურ, მძიმე და მსუბუქე შრომას შორის არსებობს განსხვავება, ამიტომ მათი შრომის შედეგები სხვადასხვაა, რაც მხედველობაში უნდა იქნას მიღებული შრომის ანაზღაურების დროს. განაწილებაში გათანაბრება ახშობს რა თავიანთი შრომის შედეგებით მუშაკთა მატერიალურ დაინტერესებას, აფერხებს, ამუხრუქებს სოციალისტური წარმოების წინსვლა-განვითარებას. ამიტომ კომუნისტური პარტია სოციალისტური მშენებლობის ყველა ეტაპზე და სახალხო მეურნეობის ყველა დარგში გადაჭრით იბრძოდა და იბრძვის განაწილებაში წვრილბურჟუაზიული გათანაბრების წინააღმდეგ.

კომუნისმისაკენ ჩვენი ქვეყნის წინსვლასთან ერთად მატერიალური დაინტერესების როლი წარმოების განვითარებაში კი არ მცირდება, არამედ კიდევ უფრო იზრდება. პარტიის XX ყრილობაზე აღინიშნა, რომ საჭიროა თანმიმდევრულად განვახორციელოთ მუშაკების პირადი მატერიალური დაინტერესების პრინციპი, რომელიც სოციალისტური წარმოების განუხრელი ზრდის უმნიშვნელოვანესი პირობაა.

მხოლოდ კომუნისტური საზოგადოების უმაღლეს ფაზაში, როცა მოხმარების საგნები განაწილდება საზოგადოების წევრთა მოთხოვნილების მიხედვით, ე. ი. როცა საწარმოო ძალთა, წარმოებით ურთიერთობათა და მშრომელთა კულტურული დონე უმაღლეს საფეხურზე იქნება აყვანილი, დაკარგავს თავის მნიშვნელობას მატერიალური დაინტერესების პრინციპი. აღამიანები იშრომებენ არა იმიტომ, რომ მათ ამ შრომით და ამ შრომის შესაბამისად მიიღონ მოხმარების საგნები, არა იმიტომ რომ მოიპოვონ უფლება განსაზღვრული პროდუქტების მიღებისა, არამედ იმიტომ, რომ შრომა მაშინ გადაქცეული იქნება მათ პირველ სასიცოცხლო მოთხოვნილებად.

* * *

მატერიალური დაინტერესების პრინციპი უდიდეს როლს თამაშობს საკოლმეურნეო წარმოებაში.

საკოლმეურნეო წარმოება სოციალისტური სახალხო მეურნეობის უმნიშვნელოვანესი შემადგენელი ნაწილია. კოლმეურნეობანი თავიანთ საქმიანობას ანხორციელებენ სახალხო მეურნეობის სხვა დარგებთან მჭიდრო კავშირსა და ურთიერთმოქმედებაში. საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქცია კოლმეურნეობათა საკუთრებაა. ამ პროდუქციის ნაწილი უნდა მიიღოს სახელმწიფომ სურსათით მოსახლეობისა და ნედლეულით მსუბუქი და კვების მრე-

წველობის უზრუნველსაყოფად. თვით კოლმეურნეობებში კვლავწარმოების პროცესი მოითხოვს აქ შექმნილი პროდუქციის ნაწილის გასხვისებას. ეს განპირობებულია შრომის საზოგადოებრივი დანაწილებითა და ამ პროდუქციაზე საკოლმეურნეო საკუთრების არსებობით. გაცვლა წარმოების ორ სექტორს შორის ხორციელდება ყიდვა-გაყიდვის მეშვეობით; ე. ი. სასაქონლო ურთიერთობის სახით. ამ ურთიერთობაში საბჭოთა სახელმწიფო იყენებს საკოლმეურნეო წარმოების განვითარებისა და სრულყოფისადმი კოლმეურნეობათა, როგორც სამეურნეო ერთეულთა მატერიალური დაინტერესების პრინციპს.

კოლმეურნეობათა სასაქონლო პროდუქციის უდიდესი ნაწილი სალდება სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების სახელმწიფო დამზადებების გზით, როგორცაა: სახელმწიფო სავალდებულო ჩაბარებანი, კონტრაქტაცია, სახელმწიფო შესყიდვები, მტს-ების მუშაობის ნატურანაზღაურება.

საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქტების სახელმწიფო დამზადებებმა უნდა უზრუნველყონ კოლმეურნეობათა საზოგადოებრივი წარმოების განუხრელი ზრდა გაფართოებული კვლავწარმოების ბაზაზე, კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესება წარმოების გადიდებით. აგრეთვე კოლმეურნეობათა მონაწილეობა საზოგადოებრივი საკიროების ხარჯებში, რომელსაც სახელმწიფო ეწევა, ე. ი. საკოლმეურნეო წმინდა შემოსავლის ნაწილის გადასვლა სახელმწიფოს ხელში. ეს ხორციელდება ფასების საბჭოთა პოლიტიკის მეოხებით.

სახელმწიფო სავალდებულო ჩაბარებანი ქალაქსა და სოფელს შორის საქონელბრუნვის ფორმაა. მას გააჩნია თავისებურებანი, რაც შემდეგში მდგომარეობს: საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქციის ეს ნაწილი მიეყიდება მხოლოდ სახელმწიფოს; ამასთან ეს მიეყიდვა სავალდებულოა, გადასახადის ძალა აქვს, თუმცა გადასახადი არ არის, რადგან „გადასახადი ნიშნაუს იმას, რასაც სახელმწიფო იღებს მოსახლეობისაგან სრულიად აუნაზღაურებლად“. ¹ სახელმწიფო კი კოლმეურნეობებს უხდის სახელმწიფო გეგმით განსაზღვრულ ფასს. ამავე დროს ეს ფასი მნიშვნელოვნად დაბალია როგორც სახელმწიფო შესყიდვის, ისე საკოლმეურნეო ბაზრის ფასებზე; სახელმწიფო სავალდებულო ჩაბარებათა წესით პროდუქციის მიეყიდვა ხორციელდება განსაზღვრული მტკიცე ნორმებით (კოლმეურნეობაზე მიმავრებული მიწის ფართობის მიხედვით) და წინასწარ დადგენილ ვადებში.

სახელმწიფო სავალდებულო ჩაბარებათა მეშვეობით ხდება უმთავრესად საკოლმეურნეო წმინდა შემოსავლისა და დიფერენციული რენტის ნაწილის გადასვლა სახელმწიფოს ხელში. ეს ხორციელდება იმით, რომ სავალდებულო ჩაბარებათა წესით დასამზადებელ პროდუქტებზე დადგენილია იმაზე დაბალი ფასები, ვიდრე მათი საზოგადოებრივი ღირებულებაა, აგრეთვე იმით, რომ დაწესებულია სავალდებულო ჩაბარებათა მაღალი ნორმები ისეთი კოლმეურ-

¹ ე. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 32, გვ. 358.

ნეობებისათვის, რომელთაც უკეთესი ხარისხის მიწები გააჩნიათ, ან რომელთა მიწები ახლოს მდებარეობენ გასაღების პუნქტებთან.

საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქტების სავალდებულო ჩაბარებათა პექტარობრივ პრინციპზე გადასვლამ, რაც 1940-1941 წლებში განხორციელდა, შექმნა კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესება წარმოების გადიდებით, მიწის, ვ. ი. ლენინის გამოთქმით, სასოფლო-სამეურნეო წარმოების ამ მთავარი საშუალების მაქსიმალური ეფექტური გამოყენებით. კერძოდ აქ უნდა აღინიშნოს შემდეგი გარემოებანი:

1. სავალდებულო ჩაბარებანი იზღუდება მტკიცე ნორმებით, რაც არ იზრდება სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობისა და მეცხოველეობის პროდუქტების ზრდასთან ერთად და უზრუნველყოფს კოლმეურნეობათა ხელში მთლიანი პროდუქციის უდიდესი ნაწილის დარჩენას. ასე მაგალითად, თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში 1955 წელს სავალდებულო ჩაბარებას მთლიან პროდუქციაში ეკავა: მარცვლეულისა 1,2%, რძისა 33,4% და ა. შ.

2. იმ პროდუქციაზე, რომელზეც სავალდებულო ჩაბარებანი ვრცელდება დაწესებულია ფასების ორადი სისტემა: სავალდებულო ჩაბარებათა ფასები და მათზე მაღალი შესყიდვის ფასები. სავალდებულო ჩაბარებათა მტკიცე ნორმებით შეზღუდვა კოლმეურნეობებს შესაძლებლობას აძლევს გაყიდონ თავიანთი ნამატი პროდუქცია შესყიდვისა და აგრეთვე საკოლმეურნეო ბაზრის მაღალ ფასებში, რადგან სავალდებულო ჩაბარებანი არ მოიცავენ კოლმეურნეობათა მთელ სასაქონლო პროდუქციას.

3. სავალდებულო ჩაბარებანი ეხება უმთავრესად ძირითად სასურსათო პროდუქტებს, რომელთა მოხმარება შეიძლება და მოიხმარება კიდევ ნატურალური ფორმით თვით წარმოების ადგილზეც, კოლმეურნეობებში, და რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი რჩება კოლმეურნეობის შიგნით სხვადასხვა საზოგადოებრივ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად, გასასხვისებლად და შრომადღებზე გასანაწილებლად. ასე მაგალითად, თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში სავალდებულო ჩაბარების, ნატურალური და სხვ. შესრულების შემდეგ საშუალოდ მარცვლეულის მთლიანი მოსავლის $\frac{1}{5}$ -მდე რჩება კოლმეურნეობის შიგნით და $\frac{1}{2}$ -მდე ნაწილდება შრომადღებზე. კოლმეურნეობებში დაინტერესებულნი არიან მეტი პროდუქციის წარმოებით, რათა უფრო მეტი დარჩეს მათ განკარგულებაში სახელმწიფოს წინაშე ვალდებულებათა შესრულების შემდეგ.

ამიტომ კოლმეურნეობებისათვის იმ პროდუქტების წარმოების ხელსაყრელობა, რომლებზედაც სახელმწიფო სავალდებულო ჩაბარებანი ვრცელდება, განხილულ უნდა იქნეს მთლიანი პროდუქციისა და არა მხოლოდ იმ ნაწილის მიმართ, რომელიც სავალდებულო ჩაბარებათა წესით მზადდება. ამ პროდუქციის განაწილება გვიჩვენებს, რომ აქაც უზრუნველყოფილია ამ პროდუქციის წარმოების გადიდებაში კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესება. თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში 1955 წელს 1945 წელთან შედარებით მარცვლეულის წარმოება 2,2-ჯერ და მეტად გადიდდა.

მრუხედავად სავალდებულო ჩაბარებათა ჰექტარობრივი პრინციპის უდიდესი მნიშვნელობისა, როგორც სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1953 წლის სექტემბრის პლენუმზე აღინიშნა, ადგილი ჰქონდა მის დარღვევებს, მოწინავე კოლმეურნეობებისათვის გაზრდილი ნორმების დაწესებას. ამის შესახებ აღინიშნა აგრეთვე სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1954 წლის თებერვალ-მარტის პლენუმზე და იგი მკაცრად დაგმობილ და აღკვეთილ იქნა.

მარცვლეულის წარმოების გადიდებით კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესების ზრდისათვის დიდმნიშვნელოვანია სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1954 წლის ივნისის პლენუმის გადაწყვეტილებით 1954 წლის მოსავლიდან დაწყებული მარცვლეულისა და ზეთოვანი კულტურების თესლის სახელმწიფო სავალდებულო ჩაბარების მოქმედი ნორმების შემცირება და გაზრდილ ფასებში ამ კულტურების სახელმწიფო შესყიდვის გადიდება. მარცვლეულის სავალდებულო ჩაბარებათა ნორმა თელავის რაიონის კოლმეურნეობებს 69,9⁰/₀-ით შემცირდა. ამის შედეგად შემცირდა სავალდებულო ჩაბარებათა წესით რაიონის კოლმეურნეობების მიერ სახელმწიფოსათვის მარცვლეულის მიყიდვა 1954 წელს 1953 წელთან შედარებით—58,8⁰/₀-ით.

უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებას, რომელიც ზრდის კოლმეურნეობათა მატერიალურ დაინტერესებას მარცვლეულის წარმოების გადიდებით, წარმოადგენს სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს 1955 წლის 16 ივლისის დადგენილება მარცვლეული კულტურების დამზადებისა და შესყიდვის ფასების გადიდების შესახებ. საქართველოს სს რესპუბლიკაში ხორბლის სავალდებულო ჩაბარების ფასები გადიდდა 83⁰/₀-ით, სიმინდისა—თითქმის 2,2-ჯერ და ა. შ.

1940-1941 წლებში მეცხოველეობის პროდუქტების სავალდებულო ჩაბარებათა გამოანგარიშების ჰექტარობრივ პრინციპზე გადასვლამ შექმნა კოლმეურნეობათა მძლავრი მატერიალური დაინტერესება მეცხოველეობის განვითარებით. თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის სულადობა 1953 წელს 1945 წელთან შედარებით თითქმის 1,5-ჯერ გადიდდა ცხვრისა და თხისა—2-ჯერ და მეტად, ღორისა—3-ჯერ და მეტად.

ამის შედეგად გადიდდა მეცხოველეობის პროდუქტების დამზადება. კერძოდ სავალდებულო ჩაბარებათა წესით მეცხოველეობის პროდუქტების დამზადება თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში 1952 წელს 1945 წელთან შედარებით გადიდდა ხორცისა—140,1⁰/₀-ით, რძისა—62⁰/₀-ით, მატყლისა—325/6⁰/₀-ით.

ამის გამო გაიზარდა სავალდებულო ჩაბარებათა ხვედრითი წონა კოლმეურნეობათა მეცხოველეობის მთლიან და სასაქონლო პროდუქტიაში. 1954 წელს იგი უდრიდა ხორცის მთლიან პროდუქტიაში—34,8⁰/₀-ს, რძის მთლიან პროდუქტიაში—23,2⁰/₀-ს, მატყლის მთლიან პროდუქტიაში—96⁰/₀-ს. სასაქონლო პროდუქტიაში: ხორცის—35,8⁰/₀-ს, რძის—44,1⁰/₀-ს, მატყლის—98,3 პროცენტს.

რაც უფრო დიდი რაოდენობით ბარდება საკოლმეურნეო წარმოების ამა თუ იმ სახის პროდუქტია სავალდებულო ჩაბარებათა წესით და რაც უფ-

რო დიდი ხვედრითი წონა უჭირავს მას კოლმეურნეობათა ამ სახის მთლიან და სასაქონლო პროდუქციაში, მით უფრო მეტი ზომით განსაზღვრავს სავალდებულო ჩაბარებებიდან მიღებული ფულადი შემოსავალი ამ სახის პროდუქციის წარმოების ხელსაყრელობას კოლმეურნეობებისათვის, მით უფრო მეტი მნიშვნელობა ენიჭება აქ სავალდებულო ჩაბარებათა ფასებს.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1953 წლის სექტემბრის პლენუმზე აღინიშნა, რომ სოფლის მეურნეობის რიგი მნიშვნელოვანი დარგები ჩამორჩნენ, რაც გამოწვეული იყო, უწინარეს ყოვლისა, ამ დარგების განვითარებაში კოლმეურნეობათა და კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების პრინციპის დარღვევით და რაც გამოიხატებოდა პირველ რიგში ამ დარგების პროდუქციაზე დამზადების ფასების დაბალი ღონით. ეს ეხებოდა პირველ ყოვლისა, მეცხოველეობას. მეცხოველეობაში დახარჯულ თვითეულ შრომადღეზე კოლმეურნეობები მეცხოველეობის პროდუქციის რეალიზაციიდან ბევრად ნაკლებ ფულად შემოსავალს იღებდნენ, ვიდრე სხვა დარგებში დახარჯულ ერთ შრომადღეზე. ასე მაგალითად, თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში საშუალოდ 1952 წელს მევენახეობაში დახარჯულ თვითეულ შრომადღეზე კონტრაქტაციის წესით ყურძნის რეალიზაციიდან მიღებულ იქნა 33,5 მანეთი, მაშინ როდესაც მეცხოველეობაში დახარჯულ თვითეულ შრომადღეზე მეცხოველეობის პროდუქტების ყველა სახის რეალიზაციიდან ამავე წელს მიღებულ იქნა მხოლოდ 6,7 მანეთი.

მეცხოველეობის განვითარებით კოლმეურნეობათა და კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების გაძლიერების მიზნით პარტიამ და საბჭოთა მთავრობამ დიდი ღონისძიებანი დასახეს. კერძოდ დამზადების ხაზით: გადიდა მეცხოველეობის პროდუქტების სავალდებულო ჩაბარებათა და შესყიდვის ფასები. პირუტყვისა და ფრინველის სავალდებულო ჩაბარებათა ფასები 5,5-ჯერ და მეტად გადიდა. რძისა და ერბო-კარაქისა—2 ჯერ; ხორცის შესყიდვის ფასები საშუალოდ 30%-ით, ხოლო რძისა 1,5-ჯერ გაიზარდა; კვლავ ხაზგასმულ იქნა მეცხოველეობის პროდუქტების სავალდებულო ჩაბარებათა მუდმივი ჰექტარობრივი ნორმების დაცვის აუცილებლობა; კოლმეურნეობებს ჩამოეწერათ სავალდებულო ჩაბარებათა წარსული წლების მთელი დავალიანება და სხვ.

საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქტების სავალდებულო ჩაბარებათა ფასების გადიდება ნათლად აისახა კოლმეურნეობათა ფულად შემოსავალზე. თელავის რაიონის კოლმეურნეობების მიერ მემცენარეობისა და მეცხოველეობის პროდუქტების სავალდებულო ჩაბარებებიდან 1955 წელს 1950 წელთან შედარებით 122,6 პროცენტით მეტი ფულადი შემოსავალი იქნა მიღებული.

* * *

სავალდებულო ჩაბარებანი მტკიცე ნორმებითაა შეზღუდული და უზრუნველყოფილია საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქციის ნამეტის დარჩენა კოლმეურნეობათა განკარგულებაში. ასეთ პირობებში სახელმწიფო შესყიდვების არსებობა უმნიშვნელოვანესი ბერკეტია წარმოების გადიდებით კოლ-

მეთურნობათა მატერიალური დაინტერესების საქმეში, რადგან სახელმწიფო შესყიდვის ფასები მნიშვნელოვნად მაღალია სავალდებულო ჩაბარებათა ფასებზე.

საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქტების სახელმწიფო შესყიდვების ისე, როგორც სახელმწიფო სავალდებულო ჩაბარებანი ქალაქსა და სოფელს შორის საქონელბრუნვის, სოფლის მეურნეობის პროდუქტების დამზადების ფორმა და უდიდესი სახალხო-სამეურნეო მნიშვნელობა აქვს. მისი მეშვეობით სახელმწიფო იღებს დამატებით სანედლეულო და სასურსათო რესურსებს.

სავალდებულო ჩაბარებათა ფასებთან შედარებით სახელმწიფო შესყიდვების მაღალი ფასების მიუხედავად თელავის რაიონის კოლმეურნეობათა სასაქონლო პროდუქციის რეალიზაციაში სახელმწიფო შესყიდვებს ბოლო წლებამდე მცირე ხვედრითი წონა ეკავათ. ეს გამოიწვეული იყო იმით, რომ შესყიდვის ფასები მაინც დაბალ დონეზე რჩებოდნენ. არ არსებობდა დასაქონლების სისტემა შესასყიდი პროდუქციის ანგარიშზე, აგრეთვე ავანსირება; ირღვეოდა სავალდებულო ჩაბარებათა პექტარობრივი ნორმები, რაც მოწინავე კოლმეურნეობებს შესაძლებლობას უკარგავდა მოეხდინათ თავიანთი ნამეტი პროდუქციის რეალიზაცია სახელმწიფო შესყიდვის ფასებში.

კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა მთავრობამ ბოლო წლებში ამ მიმართულებითაც მნიშვნელოვანი ღონისძიებანი გაატარეს, რამაც გამოიწვია კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესების ზრდა წარმოების გადიდებაში და სახელმწიფოსათვის ნამეტი პროდუქციის მიყიდვაში. კერძოდ: გადიდდა შესყიდვის ფასები; მოხდა გადასვლა შესყიდვების ხელშეკრულებით სისტემაზე; საკოლმეურნეო წარმოების რიგი პროდუქტების სავალდებულო ჩაბარებათა ნორმები მნიშვნელოვნად შემცირდა, რასაც მოჰყვა კოლმეურნეობათა განკარგულებაში ნამეტი პროდუქციის ზრდა; შემოღებულ იქნა შესასყიდი პროდუქტების ანგარიშზე კოლმეურნეობათა ავანსირება, აგრეთვე დასაქონლება სამრეწველო საქონლით. ყოველივე ამის შედეგად გაფართოვდა საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქტების სახელმწიფო შესყიდვები და გადიდდა კოლმეურნეობათა მიერ შესყიდვებიდან მიღებული ფულადი შემოსავალი. თელავის რაიონის კოლმეურნეობათა ფულადი შემოსავალი სახელმწიფო შესყიდვებიდან, უკვე 1953 წელს 1950 წელთან შედარებით, 180%-ით გადიდდა. შესყიდვების ფართოდ გაშლაში დიდ როლს ასრულებს სამრეწველო ნაწარმით კოლმეურნეობათა დასაქონლება, უმთავრესად ამის მეშვეობით იღებენ კოლმეურნეობები მათთვის საჭირო საწარმოო დანიშნულების საქონელს.

1955 წელს თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში შესყიდვის წესით დამზადდა სულ სავალდებულო ჩაბარებათა, შესყიდვების და ნატურანაზღაურების წესით დამზადებული ხორცის 46% და რძის—38,4%; ხოლო რაიონის კოლმეურნეობათა ფულადი შემოსავალი შესყიდვებიდან გადიდდა 1953 წელთან შედარებით 1954 წელს 140,5%-ით და 1955 წელს—270,9%-ით. შესყიდვებიდან მიღებული ფულადი შემოსავლის ხვედრითი წონა რაიონის

კოლმეურნეობათა მთელს ფულად შემოსავალში 1950 წლის 1,6% იდან გაიზარდა 8,6%-დე 1955 წელს.

* * *

თელავის რაიონის კოლმეურნეობათა ძირითადი დარგის—მევენახეობის პროდუქცია—ყურძენი კონტრაქტაციის წესით მზადდება. აქ ყურძნის წარმოების გადიდებისა და კონტრაქტაციის წესით მისი გაყიდვით კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესების საშუალებაა, პირველ ყოვლისა, ყურძნის დამზადების საკონტრაქტაციო ფასები, რაც უზრუნველყოფს კოლმეურნეობათა მაღალ ფულად შემოსავალს. ამ მხრივაც დიდმნიშვნელოვანია სკკპ ცენტრალური კომიტეტის და სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს 1956 წლის 30 ივნისის დადგენილება „ხილის, კენკრის და ყურძნის წარმოებისა და დამზადების გადიდების შესახებ“. ამ დადგენილებით ამიერიდან ხილის, კენკრის, ყურძნის და სხვ. დამზადება წარმოებს იმ ფასების მიხედვით, რომლებიც წარმოიქმნება საკოლმეურნეო ბაზრებზე დამზადების ადგილებში. ეს კიდევ უფრო გაზრდის კოლმეურნეობათა ფულად შემოსავალს და მამასადავს, მათ დაინტერესებას წარმოების გადიდებაში.

ყურძნის მთელი მოსავალი არ შეადგენს სასაქონლო პროდუქციას. ყურძნის ნაწილი (ამასთან მნიშვნელოვანი ნაწილი) კოლმეურნეობის შიგნით გადაამუშავდება, ან ნაწილდება შრომადღებზე. თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში ყურძნის სასაქონლო პროდუქციის ხვედრითი წონა მის მთლიან პროდუქციაში იზრდება; 16,7%-დან 1940 წელს ავიდა 47,3%-დე 1954 წელს.

ყურძნის წარმოების გადიდებითა და კონტრაქტაციის წესით მის გაყიდვაში კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესების შემდეგი მნიშვნელოვანი ბერკეტებია ჯილდო—წანამატების, ე. ი. პრემიების და ფულადი ავანსების სისტემა.

პრემიები გაიცემა საკონტრაქტაციო ხელშეკრულებით გათვალისწინებული ოდენობის ზევით ჩაბარებული ყურძნისათვის. 10%-მდე გადაჭარბებისას დამზადების ფასი იზრდება 20%-ით და 10%-ზე მეტი გადაჭარბებისას—50%-ით. პრემიები თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში არ ატარებენ სისტემატურ ხასიათს, რაც გამომდინარაობს იქიდან, რომ ყურძნის გადაამუშავება კოლმეურნეობაშიც ხდება, ზეგვემითი ჩაბარება კი იზრდება უხეშმოსავლიან წლებში.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტისა და სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს 1956 წლის 30 ივნისის დადგენილებით კოლმეურნეობებზე ფულადი ავანსები გაიცემა დასამზადებელი პროდუქციის საერთო ღირებულების 50%-ის ოდენობით (ნაცვლად 25%-ისა, რაც მანამდე იყო დაწესებული). აქედან 25% ამ პროდუქციის დამზადებაზე ხელშეკრულების დადებისას და 25% მას შემდეგ, რაც გამოირკვა თუ რა პირი უჩანს მოსავალს. ავანსები და მისი გაცემის ასეთი წესი ხელსაყრელია კოლმეურნეობებისათვის. ეს მათ უზრუნველყოფს ფულადი სახსრებით წლის განმავლობაში, მაშინ როცა მათი პროდუქცია მიიღება მხოლოდ წლის ბოლო თვეებში.

წარმოების გადიდებით კოლმეურნობათა მატერიალური დაინტერესების ზემოდ აღნიშნულ ღონისძიებათა თანმიმდევრული გატარების შედეგად დიდი წარმატებანია მიღწეული საკოლმეურნეო მევენახეობის განვითარების საქმეში, რაც გამოიხატება ვენახის ფართობის გადიდებასა, ყურძნის მოსავლიანობისა და საერთო მოსავლის ზრდაში. თელავის რაიონის კოლმეურნობებში ვენახის ფართობი 1955 წელს 1945 წელთან შედარებით გადიდდა 80,4%-ით, ყურძნის საერთო მოსავალი იმავე პერიოდში 263,1%-ით, ხოლო მისი მოსავლიანობა 1954 წელს 1940 წელთან შედარებით 5 ჯერ და მეტად. ყოველივე ამის შედეგად რაიონის კოლმეურნობებში გაიზარდა ყურძნის სასაქონლო პროდუქცია 1955 წელს 1945 წელთან შედარებით—8,4-ჯერ და მეტად.

სისტემატურად იზრდება კოლმეურნობათა ფულადი შემოსავალი ყურძნის რეალიზაციიდან. როგორც ყურძნის სასაქონლო პროდუქციის ზრდის, ისე დამზადების ფასების გადიდებითა და კოლმეურნობათა მიერ პრემიების მიღების შედეგად თელავის რაიონის კოლმეურნობათა ფულადი შემოსავალი კონტრაქტაციის წესით ყურძნის რეალიზაციიდან გადიდდა 1955 წელს 1945 წელთან შედარებით თითქმის 17-ჯერ, ხოლო მევენახეობიდან მიღებული ფულადი შემოსავლის ხვედრითი წონა რაიონის კოლმეურნობათა მთლიან ფულად შემოსავალში 1940 წლის 10%-დან ავიდა 61,4%-მდე 1955 წელს.

მევენახეობის განვითარებაში კოლმეურნობათა მატერიალური დაინტერესების შემდგომი ზრდისათვის მიზანშეწონილია ყურძნის მწარმოებელ კოლმეურნობათა დასაქონლება სამრეწველო საქონლით, მით უმეტეს რომ ამჟამად არა მხოლოდ ტექნიკური კულტურების მწარმოებელ კოლმეურნობების დასაქონლება ხდება, არამედ აგრეთვე იმ კოლმეურნობებისაც, რომლებიც შესყიდვის შესახებ სახელმწიფოსთან დადებული ხელშეკრულებით ყიდთან მემცენარეობისა და მეცხოველეობის პროდუქციას.

ყურძნის დამზადების საკონტრაქტაციო ხელშეკრულება ითვალისწინებს კოლმეურნობებისათვის ავანსის მიცემას იმ მიზნით, რომ კოლმეურნობა ამ თანხას ახმარდეს ვენახების მოვლისა და ყურძნის ხარისხის გაუმჯობესების ღონისძიებებს. ვაზის მოვლა კი ძირითადად დამოკიდებულია იმ კოლმეურნეთა შრომაზე და დაინტერესებაზე, რომლებიც მევენახეობის ბრივადებში მუშაობენ. ფულადი ავანსების გაცემა კოლმეურნეებზე და მათ შორის მევენახეობაში მომუშავე კოლმეურნეებზე აუცილებელია, რაც ჯერ კიდევ არ ხდება. ეს დაუშვებელია მით უმეტეს, რომ უკვე მიღებულია კოლმეურნეთა ყოველთვიური ფულადი და ნატურალური ავანსირების შესახებ პარტიისა და მთავრობის დადგენილება.

საკონტრაქტაციო ხელშეკრულებაში გათვალისწინებულია დამამზადებელი ორგანიზაციების მიერ კოლმეურნობებისათვის აგროპერსონალით საწარმოო დახმარების გაწევა. მიზანშეწონილი იქნებოდა დამამზადებელ ორგანიზაციებს ეკისრებოდეთ აგრეთვე კოლმეურნობების მომარაგება მევენახეობისათვის საჭირო ქიმიკატებით, შესაწამლი და სხვ. აპარატურით.

* * *

ქალაქსა და სოფელს შორის საწარმოო კავშირი ძირითადად მტს-ების მეშვეობით ხორციელდება. სახელმწიფო გაიღებს ხარჯებს მანქანა-იარაღებით მტს-ების აღჭურვისათვის და ამით მონაწილეობს კოლმეურნეობათა საზოგადოებრივი პროდუქტის შექმნაში. თავის მხრით, კოლმეურნეობანი მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების მიერ ჩატარებულ სამუშაოებისათვის სახელმწიფოს უნაზღაურებენ ხარჯებს ნატურალური და ფულადი ფორმით. კოლმეურნეობათა მიერ მტს-ების მუშაობისათვის ნატურანაზღაურება ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფორმაა სოფლის მეურნეობის პროდუქტების სახელმწიფო ცენტრალიზებული დამზადებისა, რაც დიდ როლს თამაშობს სურსათით მოსახლეობისა და ნედლეულით მსუბუქი და კვების მრეწველობის მომარაგების საქმეში. 1950 წელს თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში ცენტრალიზებული წესით დამზადებულ მარცვლეულში ნატურანაზღაურებით მიღებულ მარცვლეულს ეკავა 55%, 1954 წელს—81,1% და 1955 წელს—90,6% (თუმცა ეს ზრდა ბოლო წლებში გამოწვეულია მარცვლეულის დამზადებაში სავალდებულო ჩაბარებათა ხვედრითი წონის შემცირებით).

1954 წლამდე არსებული წესის მიხედვით ნატურანაზღაურება იზრდებოდა კოლმეურნეობებში მოსავლიანობის გადიდებასთან ერთად. ნატურანაზღაურება არ იზრდებოდა მხოლოდ 19 და მეტი ცენტნერი მოსავლიანობისას. ნატურანაზღაურების ასეთი სისტემა დიდი ზნის წინათ იყო შემოღებული; მაშინ მას გამართლებაც ჰქონდა; მაგრამ შემდეგში იგი მოსავლიანობის გადიდებაში კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესების შემაფერხებელი გახდა. იგი არ აძლევდა საკმაო სტიმულს, კოლმეურნეობებს მოსავლიანობისა და კოლმეურნეობებში სატრაქტორო სამუშაოების მოცულობის გადიდებისათვის, გაურკვევლობა და უმყარობა შეჰქონდა კოლმეურნეობათა საქმიანობაში.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1953 წლის სექტემბრის პლენუმმა მიზანშეწონილად ცნო ნატურანაზღაურების მანამდე არსებული სისტემის შეცვლა. 1954 წლიდან დაწყებული შემოღებულ იქნა მტს-ების მუშაობისათვის ნატურანაზღაურების მტკიცე დიფერენცირებული განაკვეთები ზონების მიხედვით, კოლმეურნეობებში მათ მიერ შესრულებული სამუშაოს სახეობათა მიხედვით; ამასთან გამოიყენება მტს-ების წამახალისებელი პრემიალური ანაზღაურება უხვი მოსავლის მიღებისათვის.

ნატურანაზღაურების ახალი მტკიცე განაკვეთები მნიშვნელოვნად დაბალია მანამდე არსებულთან შედარებით, რის შედეგადაც შემცირდა ნატურანაზღაურების მოცულობაც. სულ თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში ნატურანაზღაურების წესით 1955 წელს 29,1%-ით ნაკლები მარცვლეული დამზადდა ვიდრე 1952 წელს.

მტს-ების მიერ შესრულებული სამუშაოებისათვის ნატურანაზღაურების მტკიცე განაკვეთები მტს-ების წამახალისებელი პრემიის გამოყენებით (10% გვემის ზევით მიღებული მოსავლისა) სწორად ახამებს კოლმეურნეობათა და

სახელმწიფოს ინტერესებს, აძლიერებს კოლმეურნეობათა მატერიალურ დაინტერესებას საზოგადოებრივი მეურნეობის განვითარებაში.

ნატურანაზღაურების მტკიცე, რაიონების მიხედვით დიფერენცირებული ნორმების დაწესებით ჩვენ უკვე გვაქვს ძირითადად ერთი ადმინისტრაციული რაიონის შიგნით ყველა კოლმეურნეობისათვის სავალდებულო ჩაბარებათა, შესყიდვების და ნატურანაზღაურების ერთიანი ნორმები, (შესაძლებელია რაიონის შიგნით კოლმეურნეობების ბუნებრივ პირობათა დიდი განსხვავებას შემთხვევაში დაშვებულ იქნას სხვადასხვა ნორმები), ერთიანი განაკვეთები, სავალდებულო ჩაბარებათა და შესყიდვების ერთიანი ფასები. ამით კოლმეურნეობებს შექმნილი აქვთ ყველა პირობა გაადიდონ მოსავლიანობა და მეცხოველეობის პროდუქტულობა, აამაღლონ შრომის ნაყოფიერება, გაზარდონ სასაქონლო პროდუქცია.

* * *

საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქციის რეალიზაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფორმაა საკოლმეურნეო ვაჭრობა. 1955 წელს თელავის რაიონის კოლმეურნეობათა ხორცის სასაქონლო პროდუქციის რეალიზაციაში მისი ხვედრითი წონა უდრიდა 26,8%-ს, რძის სასაქონლო პროდუქციის რეალიზაციაში—17%-ს, მარცვლეულის სასაქონლო პროდუქციის რეალიზაციაში—19,6%-ს. საკოლმეურნეო ბაზრის ფასების არსებობა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ბერკეტია წარმოების გადიდებაში კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესებისათვის.

თელავის რაიონის კოლმეურნეობათა მემცენარეობის (გარდა ყურძნისა) და მეცხოველეობის პროდუქციის რეალიზაციიდან მიღებულ მთელ ფულად შემოსავალში საკოლმეურნეო ვაჭრობის წესით რეალიზაციიდან მიღებულ ფულად შემოსავალს 1950 წელს 78,7%, ხოლო 1955 წელს 52,9% ეკავა.

პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის მიერ ბოლო წლებში მიღებულ დადგენილებებში სათანადო ყურადღება აქვს დათმობილი საკოლმეურნეო ვაჭრობის გაუმჯობესებას, მის შემდგომ გაშლას, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ქალაქსა და სოფელს შორის სავაჭრო კავშირის განმტკიცებაში. იგი მნიშვნელოვანწილად უზრუნველყოფს ქალაქის მოსახლეობას სურსათით, ხოლო კოლმეურნეობებსა და კოლმეურნეებს ფულადი შემოსავლით, საკოლმეურნეო წარმოების პროდუქტების საკომისიო ვაჭრობა სამომხმარებლო კოოპერაციის მეშვეობით, რაც უკანასკნელ პერიოდში ფართოდ გაიშალა, აგრეთვე ამ მიზანს ემსახურება.

* * *

შრომის მიხედვით განაწილება და მამასადამე თავიანთი შრომის შედეგებით მუშაკთა პირადი მატერიალური დაინტერესების პრინციპი კოლმეურნეობებში ძირითადად შრომადღის—კოლმეურნეთა შრომისა და მოხმარების საზომის—მეშვეობით ხორციელდება.

შრომადღის შემოღება და მისი გამოყენება იმას არ ნიშნავდა, რომ აღარ მოხდებოდა ან არ მოხდება განაწილების ფორმების გაუმჯობესება

კოლმეურნეობებში. საკოლმეურნეო მშენებლობის პრაქტიკამ გვიჩვენა, რომ საკოლმეურნეო წარმოების განვითარებას თან სდევს შრომადღის როგორც შრომისა და მოხმარების საზომის სრულყოფა. ეს უზრუნველყოფს საზოგადოებრივი მეურნეობის განვითარებაში კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების ზრდას.

შრომის ანაზღაურების სანარდო სისტემა ყველაზე უკეთ უზრუნველყოფს თანამართ შრომის შედეგებით წარმოების მუშაკთა პირადი მატერიალური დაინტერესების განხორციელების ამოცანებს. ამიტომაცაა, რომ შრომის ანაზღაურების სანარდო სისტემა ანაზღაურების ძირითადი ფორმაა წარმოების მთავარ დარგებში. სასოფლო-სამეურნეო არტელის სანიმუშო წესდების მე-15 მუხლში აღნიშნულია: „სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოები არტელში ხორციელდება სანარდო სისტემის საფუძველზე“.

1948 წლამდე კოლმეურნეთა შრომის ძირითად ანაზღაურებაში ადგილი ჰქონდა გათანაბრების ელემენტებს, რადგან შრომადღეების დარიცხვისას ნაკლები ყურადღება ექცეოდა შრომის საბოლოო შედეგებს, მიღებული პროდუქციის რაოდენობა, რასაც უდიდესი ნიშნელობა აქვს შრომის ხარისხობრივი შეფასებისათვის. იმ ბრიგადების წევრები, რომლებიც შრომადღეების ნაკლები დახარჯვით აღწევდნენ მაღალ მოსავლიანობას, შემოსავალს უფრო ნაკლებს იღებდნენ, ვიდრე იმ ბრიგადების წევრები, რომლებიც მეტ შრომადღეებს ხარჯავდნენ მაგრამ მოსავალს ნაკლებს ღებულობდნენ. ეს ასუსტებდა უკეთესად მომუშავეთა მატერიალურ დაინტერესებას შრომის ნაყოფიერების გადიდებაში.

სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭომ 1948 წლის 19 აპრილს მიიღო დადგენილება, რომლითაც რჩევა მიეცათ კოლმეურნეობებს განაწილებინათ საკოლმეურნეო შემოსავალი წევრთა შორის შრომის საბოლოო შედეგების გავალისწინებით და ამ მიზნით რეკომენდებულ იქნა შრომადღეების დარიცხვისა და განაწილების შემდეგი წესები: 1) შრომადღეების დარიცხვა და განაწილება ბრიგადებსა და რგოლებზე მათთვის დაწესებული მოსავლის გეგმის შესრულების მიხედვით (დადგენილების მე-19 მუხლი); 2) შრომადღეების დარიცხვა და განაწილება ბრიგადებსა და რგოლებზე მათთვის დაწესებული მოსავლიანობის გეგმის შესრულების შედარებით მოსავლიანობის გეგმის შესრულებასთან საშუალოდ კოლმეურნეობაში (დადგენილების 20-ე მუხლი); 3) შრომადღეების დარიცხვა ბრიგადებსა და რგოლებზე ბოსტნეულ და სათიხნ კულტურების მოსავლის თვითეული ცენტნერის შრომადღეებში შეფასებათა მიხედვით. (დადგენილების 24-ე მუხლი).

1948 წლის შემდეგ შრომადღეების დარიცხვისა და განაწილების პირველი ორი წესი ფართოდ გამოიყენება კოლმეურნეობებში. 1952 წელს თელავის რაიონის 23 კოლმეურნეობიდან პირველ წესს იყენებდა 10 კოლმეურნეობა, მეორეს—8 და ორივეს ერთად—5 კოლმეურნეობა.

შრომადღეების დარიცხვისა და განაწილების პირველ წესს ის უპირატესობა გააჩნია, რომ იგი უშუალოდ უკავშირებს ბრიგადის, რგოლის მიერ გეგმის შესრულებას შრომადღეების დარიცხვასთან. კოლმეურნეებმა იციან

რომ მათ მიერ გეგმის გადაჭარბებით შესრულების თვითეული პროცენტისათვის დაერიცხებათ შრომადღებების ერთი პროცენტი.

თუმცა შრომადღებების დარიცხვისა და განაწილების მეორე წესი თვალნათლივ არ უჩვენებს დაერიცხებათ თუ არა კოლმეურნეებს დამატებით შრომადღეები საგეგმო მაჩვენებლების გადაჭარბებით შესრულებისათვის, ანდა რა ოდენობით დაერიცხებათ იგი; ეს იმიტომ რომ წინასწარ შეუძლებელია საშუალო საკოლმეურნეო ფაქტიური მოსავლიანობის ცოდნა, მაგრამ მაინც უმჯობესია მისი გამოყენება პრაქტიკაში როცა დაგეგმვა, საწარმოო დავალებების მიცემა ბრიგადებსა და რგოლებისათვის არ არის სრულყოფილი; როცა ზოგიერთ წლებში ბუნებრივ პირობათა გამო ძალზე დაბალია ან ძალიანაა მოსავლიანობა, რასაც პირველი წესის გამოყენებისას მოსდევს დიდი რაოდენობით შრომადღებების ჩამოწერა ან დამატებით დარიცხვა.

შრომადღებების დარიცხვისა და განაწილების პირველი ორი წესის გამოყენების დადებითი და მნიშვნელოვანი შედეგების მიუხედავად მათ მაინც გააჩნიათ ნაკლოვანებანი. მათი საერთო ნაკლი ისაა, რომ ისინი კოლმეურნეებს საკმაო სტიმულს ვერ უქმნიან შრომადღებების ხარჯვის ეკონომიისათვის, აგრეთვე ვერ სპობენ მთლიანად გათანაბრების ელემენტებს. ეს იმით არის გამოწვეული, რომ შრომადღებების დამატებითი დარიცხვისა და ჩამოწერის საფუძვლად რჩება ბრიგადის (რგოლის) მიერ ფაქტიურად გამომუშავებული შრომადღეები. პირველ და მეორე წესს გააჩნია სპეციფიკური ნაკლოვანებანიც.

პირველ წესის სპეციფიკური ნაკლი გამომდინარეობს მოსავლიანობის დაგეგმვაში არსებული ნაკლოვანებებიდან. შემინდვრობის ბრიგადებისათვის გაზრდილი გეგმების დაწესება იწვევდა შრომადღებების დაუსაბუთებელ განაწილებას მათ საზარალოდ. ამიტომ თელავის რაიონის კოლმეურნეობათა უმრავლესობა ბოლო წლებში გადავიდა შრომადღებების დარიცხვისა და განაწილების მეორე წესზე.

შრომადღებების დარიცხვისა და განაწილების სამი წესიდან ყველაზე პროგრესულია მესამე წესი; იგი უშუალოდ აკავშირებს შრომადღებების დარიცხვას ბრიგადის (რგოლის) მიერ მიღწეულ საწარმოო შედეგებთან. ბრიგადის (რგოლის) მიერ მიღებულ ყოველ დამატებით ცენტნერ მოსავალს მოსდევს შრომადღებების დამატებითი დარიცხვა თვითეული ცენტნერის შეფასებათა მიხედვით; იგი კოლმეურნეთა დაინტერესებას იწვევს არა მხოლოდ ზეგეგმითი მოსავლის მიღებაში, არამედ აგრეთვე შრომადღებების ეკონომიურად ხარჯვაში, რაც არ ითქმის პირველი ორი წესის შესახებ; იგი წარმოადგენს შრომის ანაზღაურების პირდაპირ სანარდო სისტემას და შესაძლებლობას გვაძლევს ვაქციოთ სანარდო პროგრესულად იმით, რომ გეგმის ზევით მიღებული თვითეული ცენტნერი მოსავლისათვის დაურიცხოთ შრომადღეები გადიდებული შეფასებებით. ამით გავზარდოთ ზეგეგმითი მოსავლის მიღებაში კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესება; იგი კოლმეურნეობას უჩვენებს ერთ ცენტნერ პროდუქციაზე შრომადღებების ხარჯვას და ამით სტიმულს

უქმნის მას, რომ გაზარდოს შრომის ნაყოფიერება, შეამციროს შრომის ხარჯვა პროდუქციის ერთეულზე.

შრომადღეების დარიცხვისა და განაწილების მესამე წესის უდიდესი მნიშვნელობის მიუხედავად მას ნაკლებად იყენებენ, ხოლო თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში სულაც არ გამოიყენება ბოსტნეულ და სათონ კულტურებზე, აგრეთვე ვენახზე, თუმცა არსებობს საამისო შესაძლებლობა და პირობები. საჭირო იქნება ახსნა-განმარტებითი მუშაობის ჩატარება და კოლმეურნეობებისათვის სათანადო დახმარების გაწევა შრომადღეების დარიცხვისა და განაწილების მესამე წესის გამოყენებაში.

შრომადღეების დარიცხვისა და განაწილების სამივე წესის გამოყენებისას ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება: კოლმეურნეებზე შრომადღეების დამატებითი დარიცხვის დროს, როცა ბრიგადა (რგოლი) ვალაქარებით ასრულებს საწარმოო დავალებას, ერთნაირი პროცენტით ერიცხებათ რა შრომადღეები, ამით იმ წევრებს, რომლებსაც მეტი შრომადღეები აქვთ, ე. ი. ბეჯით, აქტიურად მომუშავე კოლმეურნეებს ერიცხებათ მეტი დამატებითი შრომადღეები და ეს კარგია. მაგრამ შრომადღეების ჩამოწრისას, როცა ბრიგადა (რგოლი) ვერ ასრულებს გეგმას თვითივე კოლმეურნეს ჩამოეწერება შრომადღეების იმდენი პროცენტი, რამდენითაც ბრიგადამ (რგოლმა) ვერ შეასრულა მოსავლის მიღების გეგმა. ამით ყველაზე მეტად ის კოლმეურნეები ზარალდებიან, რომლებსაც მეტი შრომადღეები აქვთ გამომუშავებული ე. ი. ბეჯითი კოლმეურნეები. მართალია ბრიგადამ (რგოლმა) ვერ შეასრულა მოსავლის მიღების დაწესებული გეგმა, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ამ ბრიგადაში (რგოლში) მოწინავენი, განსხვავებული გულმოდგინების და სიბეჯითის კოლმეურნეები არ არიან. მოწინავენი აქაც არიან, რომელთაც მეტი შრომადღეები აქვთ გამომუშავებულნი და სწორედ რომელნიც შრომადღეების ჩამოწრისას ყველაზე მეტად ზარალდებიან. მიზანშეწონილი იქნება, რომ ბრიგადაში (რგოლში) გეგმის შეუსრულებლობის შემთხვევაშიც ხდებოდეს ბეჯითთა წახალისება; ყოველ შემთხვევაში არ ჩამოეწერათ მათ შრომადღეები, ხოლო სათონი კულტურების, აგრეთვე ვენახის გაპიროვნება, მოხდეს ინდივიდუალურად და გამოყენებულ იქნეს შრომადღეების დარიცხვისა და განაწილების მესამე წესი.

ბოლო წლებამდე თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში დანერგილი იყო ვენახის ფართობის ინდივიდუალური გაპიროვნება (ზოგიერთ კოლმეურნეობაში 1955 წელსაც იყო მცირე მოცულობით), რაც ცუდ შედეგს როდი იძლეოდა. ნაკვეთების ინდივიდუალური გაპიროვნების უპირატესობა იმაში მდგომარეობს, რომ თვითივე წევრმა წინასწარ იცის რა მოსავალი უნდა მოიყვანოს და რას მიიღებს როგორც დამატებითი ანაზღაურების გაცემის, ისე შრომადღეების დარიცხვის ხაზით, რომ მისი უკეთესად ნამუშევარი არ გაერთიანდება სხვათა ნაკლები ხარისხის ნამუშევართან, რომ იგი ზუსტად მიიღებს მისი შრომის რაოდენობისა და ხარისხის შესაბამისად. ამიტომ იგი მუყაითად შრომობს, ადრე მიდის სამუშაოზე და გვიან ბრუნდება, იზრდება მისი პასუხისმგებლობაც, ფაქიზად უვლის ნარგავებს, ნათესს, რასაც საბო-

ლორდ დადებითი შედეგები მოაქვს როგორც კოლმეურნეობებისათვის მთლიანად (იზრდება მოსავლიანობა და სავროთო მოსავალი), ისე თვით კოლმეურნეებისათვის (იზრდება მათი შრომის ანაზღაურება).

ბოლო წლებში ვენახების ინდივიდუალური გაპიროვნება თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში თითქმის აღკვეთილ იქნა. ამის გამამართლებლად ადგილებზე ის მოყავთ, რომ ნაკვეთების ინდივიდუალური გაპიროვნება თითქოს აღვივებდეს კოლმეურნეებში კერძომესაკუთრულ ტენდენციას, რაც არასწორია. ჩვენი კოლმეურნე გლეხობის მასას დიდი ხანია გამოუშუშავდა სოციალისტური შეგნება. თვითეულმა მათგანმა კარგად იცის, რომ ნაკვეთი, რომელიც მას ემაგრება მის საკუთრებად კი არ იქცევა, არამედ მასზე გაპიროვნებული საკოლმეურნეო სარგებლობის მიწაა და მის წინაშე მხოლოდ ერთი ამოცანა დგას—რაც შეიძლება უკეთ დაამუშაოს ეს ნაკვეთი და მიიღოს მეტი მოსავალი. ზოგიერთი ამხანაგი ადგილებზე იმითაც კი ამართლებენ ინდივიდუალური გაპიროვნების აღკვეთას, რომ კოლმეურნეთა უმრავლესობა კარგად უვლის მათზე მიმაგრებულ ფართობს და კულტურებს, მაგრამ ნაწილი ზარმაცობს და მათი ნაკვეთები დამუშავებული რჩება. ხოლო ბრიგადულად ან რგოლურად დამუშავებისას ასეთს ადგილი არა აქვსო. ამით აღიარებულია ის, რომ ნაკვეთების ბრიგადულად, რგოლურად დამუშავებისას ზარმაცებს შესაძლებლობა ეძლევათ გადააკისრონ სხვებს თავიანთი მონაწილეობა საზოგადოებრივ შრომაში, რაც გაპიროვნების დროს შეუძლებელია, საქიროა რომ კოლმეურნეობების ხელმძღვანელობამ ზარმაც კოლმეურნეთა მიმართ გამოიყენონ აღმზრდელითი და დისციპლინარული ღონისძიებანი და არ მისცენ მათ შესაძლებლობა თავი აარიდონ საზოგადოებრივ სასარგებლო შრომას.

კოლმეურნეობებში პირადი მატერიალური დაინტერესების პრინციპის თანმიმდევრული გატარებისათვის აუცილებელია, რომ სოფლის მეურნეობის კულტურების მოსავლიანობისა და მეცხოველეობის პროდუქტულობის, აგრეთვე ფულადი შემოსავლის ზრდასთან ერთად შრომადღებზე მეტი ნატურალური და ფულადი შემოსავალი გაიცემოდეს. იმ კოლმეურნეობებში, სადაც მაღალია შრომადღის ანაზღაურება, მნიშვნელოვნად მეტია კოლმეურნეთა აქტივობა და დაინტერესება საზოგადოებრივ მეურნეობაში მონაწილეობით.

სახელმწიფო საწარმოებში მოქმედი შრომის ანაზღაურების სისტემისაგან განსხვავებით შრომის ანაზღაურება კოლმეურნეობებში ნაკლებსრულყოფილია. მისი ნაკლია ის, რომ იგი არ არის მყარი და განსაზღვრული. კოლმეურნის შრომის ანაზღაურების მოცულობა დამოკიდებულია არა მხოლოდ მის მუშაობაზე, არამედ აგრეთვე მრავალ სხვა გარემოებაზე, რომელიც არ არის დაკავშირებული უშუალოდ ამა თუ იმ კოლმეურნის პირად მუშაობასთან, მის პირად მონაწილეობასთან საზოგადოებრივ წარმოებაში. შრომის ანაზღაურების დაბალი დონე—აი უპირველესი და უმთავრესი მიზეზი ჩამორჩენილ კოლმეურნეობებში კოლმეურნეთა სუსტი დაინტერესებისა საზოგადოებრივ შრომაში მონაწილეობით. ამიტომ შრომადღებზე პროდუქტებისა და

ფულის გაცემის გადიდება, ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ხერხია (და ამასთან ამოცანა) ჩამორჩენილ კოლმეურნეობებში კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების გადიდებისათვის, მათი შრომის დისციპლინის ამაღლებისათვის, ამ კოლმეურნეობათა სამეურნეო-ორგანიზაციული განმტკიცებისათვის.

კოლმეურნეთა შრომის ანაზღაურების ზრდა შეიძლება მიღწეულ იქნას, პირველყოვლისა, კოლმეურნეობათა საზოგადოებრივი მეურნეობის განვითარებით, სოფლის მეურნეობის კულტურების მოსავლიანობისა და მეცხოველეობის პროდუქტულობის გადიდებით. პრაქტიკა გვიჩვენებს, რომ შრომის ანაზღაურების დონე პირდაპირ დამოკიდებულია კოლმეურნეობის საზოგადოებრივი მეურნეობის განვითარებაზე, რის მაჩვენებელიცაა სასოფლო-სამეურნეო სავარგულთა ყოველ 100 ჰექტარზე მიღებული მოსავლისა და შემოსავლის ოდენობა.

შრომადლის ანაზღაურების გადიდებისა და, მაშასადამე, კოლმეურნეობათა საზოგადოებრივ მეურნეობაში შრომით კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების ზრდის უმნიშვნელოვანესი ფაქტორია წლის განმავლობაში კოლმეურნეობის მიერ მიღებული მოსავლის და შემოსავლის სწორი განაწილება, სახელმწიფოს წინაშე ვალდებულებათა შესრულებისა და გადასახადების გადახდის შემდეგ მათი სწორი დაყოფა სხვადასხვა საზოგადოებრივ ფონდებად და შრომადლებზე გასაცემ ფონდად, როგორც ეს სასოფლო-სამეურნეო არტელის სანიმუშო წესდებითაა გათვალისწინებული.

საკოლმეურნეო წარმოების წარმატებითი განვითარებისათვის აუცილებელია, რომ კოლმეურნეობათა ნატურალური და ფულადი შემოსავლის ის ნაწილი, რაც შრომადლებზე გასაცემად რჩება, საკმაო იყოს საზოგადოებრივი მეურნეობის განვითარებაში კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესებისათვის. რიგ კოლმეურნეობებში ნაკლებ ყურადღებას აქცევენ შრომადლებზე გასანაწილებელი პროდუქტებისა და ფულადი ფონდის შექმნას, არასაკმარისად ქმნიან ამ ფონდებს და ამის შედეგად დაბალია შრომადლის ანაზღაურება, რის გამო ასეთ კოლმეურნეობებში დაბალია კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესება საზოგადოებრივ შრომაში მონაწილეობით.

თელავის რაიონის ხუთი კოლმეურნეობისა და საშუალო სარაიონო მაჩვენებლების შესწავლით იმ დასკვნამდე მივდით, რომ შესაძლებელია იმ ნატურალურ და ფულად შემოსავალში, რაც კოლმეურნეობას რჩება სახელმწიფოს წინაშე ვალდებულებათა შესრულების შემდეგ, განისაზღვროს წილი, პროცენტი შრომადლებზე გასანაწილებელი პროდუქტებისა და ფულისა. თელავის რაიონის კოლმეურნეობათა უმრავლესობაში განსაკუთრებით არადაშკმაკოფილებლად და მდგომარეობა შრომადლებზე ფულისა და მეცხოველეობის პროდუქტების განაწილების მხრივ. საშუალოდ რაიონის კოლმეურნეობებში შრომადლებზე გასანაწილებელი ფულადი თანხის ხვედრითი წონა კოლმეურნეობათა მთლიან ფულად შემოსავალში 1955 წელს 30,5%-ს უდრიდა, ხოლო წინა წლებში უფრო დაბალი იყო. სოფ. შალაურის მალენკოვის სახელობის კოლმეურნეობაში კი 1955 წელს მთელი ფულადი შემოსავლის მხოლოდ 12,3% განაწილდა.

მეცხოველეობის განვითარებით კოლმეურნეობათა მატერიალური დაინტერესების ზრდისათვის აუცილებელია მისი პროდუქციის ნაწილის გაცემა შრომადღებზე. თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში იგი ძალზე მცირე ოდენობით ნაწილდება, ხოლო რიგ კოლმეურნეობებში წლების მანძილზე სულაც არ ნაწილდება.

საზოგადოებრივ მეურნეობაში მონაწილეობით კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების ზრდისათვის განსაკუთრებით დიდმნიშვნელოვანია მათი ყოველთვიური ნატურალური და ფულადი ავანსირება. რეგულარული ავანსირება იწვევს საზოგადოებრივ მეურნეობაში კოლმეურნეთა აქტივობის ზრდას. დიდდება შრომადღებების გამომუშავება, მალდება შრომის ნაყოფიერება და ა. შ. კოლმეურნეთა რეგულარული ფულადი ავანსირებისათვის გამოიყენება ავანსების ნაწილი, რომელსაც კოლმეურნეობა იღებს სახელმწიფოსათვის ჩასაბარებელი და მისაყიდი პროდუქციის ანგარიშზე. თვით კოლმეურნეობებშიც იქმნება გარდამავალი ნატურალი და ფულადი ფონდები წინა წლის მოსავლისა და შემოსავლისაგან, რომელიც მთლიანად არ განაწილდება შრომადღებების მიხედვით.

სკკპ XX ყრილობის დირექტივებში სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების 1956-1960 წლების მეექვსე ხუთწლიანი გეგმის შესახებ ნათქვამია: „ფართოდ იქნას გამოყენებული კოლმეურნეთა ყოველთვიური ავანსირება, როგორც კოლმეურნეობებში შრომის ნაყოფიერების გადიდების დიდმნიშვნელოვანი სტიმული“.

* * *

თავიანთი შრომის შედეგებით კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების მძლავრი ბერკეტია სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობისა და მეცხოველეობის პროდუქტულობის გადიდებისათვის კოლმეურნეთა შრომის დამატებითი ანაზღაურება, რომელიც შემოღებულია 1941 წლიდან.

დამატებითი ანაზღაურება გეგმის ზევით მიღებული მოსავლის ნაწილია, რომელიც მიდის უშუალოდ, შრომის მიხედვით განაწილების საერთო-საკოლმეურნეო ფონდის გავლის გარეშე, იმ კოლმეურნეთა განკარგულებაში, რომლებმაც მიიღეს დამატებითი პროდუქცია. ამრიგად იგი გვევლინება როგორც თავისებური ფორმა პრემიალური სისტემისა საკოლმეურნეო წარმოებაში. 1948 წელს თელავის რაიონის კოლმეურნეობებში მემინდვრობის ბრიგადების წევრთა 19,3%-მა და მევენახეობაში მომუშავეთა 10,6%-მა მიიღო დამატებითი ანაზღაურება. 1950 წელს მემინდვრობაში მომუშავეთა 26,1%-მა და მევენახეობაში მომუშავეთა 26,9%-მა. 1954 წელს კი შესაბამისად 18%-მა და 59,7%-მა.

1941 წლიდან შემოღებულმა დამატებითმა ანაზღაურებამ დიდი როლი შეასრულა საკოლმეურნეო წარმოების განვითარებაში. მაგრამ მისი გაცემის იმდროინდელი წესი მოქველდა და საჭირო გახდა მისი შეცვლა. მთელი ოლ-

ქის, რესპუბლიკისათვის დაწესებული იყო ერთნაირი ნორმა ზეგეგმითი მოსავლის ნაწილისა, რაც დამატებითი ანაზღაურების წესით გაიცემოდა. ასეთი საერთო ნორმების დაწესება რესპუბლიკის ყველა კოლმეურნეობისათვის, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან როგორც ბუნებრივ-ეკონომიური პირობებით, ისე წარმოების განვითარების დონით, აღარ შეეფერებოდა კოლმეურნეობათა წინსვლის ამოცანებს. ამიტომ სკკპ ცენტრალურმა კომიტეტმა და სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭომ 1956 წლის მარტის დადგენილებით საჭიროდ ცნეს დამატებითი ანაზღაურების გაცემის მანამდე არსებული წესის შეცვლა. ახალი დადგენილების მიხედვით დამატებით ანაზღაურებას აწესებს კოლმეურნეთა საერთო კრება. ამით კოლმეურნეობებს მიეცათ ფართო შესაძლებლობა გამოიჩინონ ინიციატივა, დააწესონ დამატებითი ანაზღაურების გაცემის წესი და ოდენობა, რომელიც მძლავრი მატერიალური სტიმული იქნება შრომის ნაყოფიერების გადიდებისათვის. ამასთან შრომის დამატებითი ანაზღაურების ახალი ნორმებისა და გაცემის წესის დადგენისას კოლმეურნეობებში აუცილებელია გათვალისწინებულ იქნას შემდეგი:

1) დამატებითი ანაზღაურების ახალმა ნორმებმა და გაცემის წესმა არავითარ შემთხვევაში არ უნდა გამოიწვიოს კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების შემცირება, პირიქით, უნდა გაიზარდოს მათი დაინტერესება საზოგადოებრივ შრომაში მონაწილეობით;

2) მიზანშეწონილი იქნება იმ კოლმეურნეობებში, რომელთაც ახასიათებს საზოგადოებრივი მეურნეობის განვითარების დაბალი დონე, დაწესებულ იქნეს დამატებითი ანაზღაურების წესით გეგმის ზევით მიღებული პროდუქციის უფრო მეტი ნაწილის გაცემა, ვიდრე იმ კოლმეურნეობებში, რომელთაც ახასიათებს საზოგადოებრივი მეურნეობის განვითარების მაღალი დონე;

3) თელავის რაიონის რიგ კოლმეურნეობებში ზოგიერთ კულტურაზე, მათ შორის ვენახზე, შესაძლებლად მიგვაჩნია კოლმეურნეთა საერთო კრების შეხედულებისამებრ დატოვებულ იქნეს დამატებითი ანაზღაურების გაცემის მანამდე არსებული წესი, რაც კოლმეურნეთა მატერიალური სტიმულირების მძლავრი ბერკეტია;

4) ამა თუ იმ დარგში გეგმის ზევით მიღებული მოსავლის ნაწილი დამატებითი ანაზღაურების წესით უნდა მიეცეთ სხვა დარგებში დასაქმებულ კოლმეურნეებსაც, რათა შეიქმნას კოლმეურნეობის ყველა წევრის მატერიალური დაინტერესება საზოგადოებრივი მეურნეობის ყველა დარგის განვითარებით.

უნდა ითქვას, რომ ჩვენი კოლმეურნეობების უმრავლესობაში ჯერ კიდევ ნაკლებია ინიციატივა ამა თუ იმ ღონისძიების განხორციელებაში, კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების ატსებული ფორმებისა და მეთოდების სრულად გამოყენებაში და იმ ახალის გამოძებნაში, რაც კი ხელს შეწყობს წარმოების ზრდას.

პარტიისა და მთავრობის მიერ ბოლო წლებში მიღებული დადგენილებებით კოლმეურნეობებისათვის უდიდესი შესაძლებლობანია შექმნილი გამო-

ავლინონ თავიანთი ინიციატივა, გამოიყენონ შრომის ძირითადი და დამატებითი ანაზღაურების ის ფორმები, რაც კი მეტ სტიმულს მისცემს კოლმეურნეებს გაზარდონ შრომის ნაყოფიერება. ჩვენი კოლმეურნეობები ამ შესაძლებლობებს ჯერ კიდევ საკმაოდ ვერ იყენებენ.

* * *

კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა მთავრობამ ბოლო წლებში უდიდესი ღონისძიებანი დასახეს მთელი სახალხო მეურნეობისა და კერძოდ სოფლის მეურნეობის სწრაფი აღმავლობისათვის. მიღებულ იქნა უმნიშვნელოვანესი დადგენილებანი, რომლებიც იქცნენ მთელი საბჭოთა ხალხის საბრძოლო პროგრამად. მიღებულ ღონისძიებათა შორის სკკპ XX ყრილობამ განსაკუთრებით დიდმნიშვნელოვნად ჩასთვალა:

სოფლის მეურნეობის დაგეგმვის ახალი წესის შემოღება, რამაც განავითარა კოლმეურნეთა შემოქმედებითი ინიციატივა;

სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის წარმოების გადიდებით კოლმეურნეობათა და კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების გაძლიერება;

კოლმეურნეობათა გაძლიერება ხელმძღვანელთა და სპეციალისტთა კადრებით ქალაქებიდან და სამრეწველო ცენტრებიდან მრავალი ათასი კომუნისტისა და უპარტიო მუშაკის სოფლად გაგზავნის გზით;

სოფლის მეურნეობის ტექნიკური აღჭურვილობის შემდგომი გაძლიერება, მტს-ებში მექანიზატორთა მუდმივი კადრების შექმნა და მტს-ების განმტკიცება ხელმძღვანელი და ინჟინერ-ტექნიკური კადრებით;

სახელმწიფო ასიგნობათა გადიდება სოფლის მეურნეობის განვითარებისათვის.

საკოლმეურნეო წარმოების განვითარებისათვის, ადგილობრივი რესურსების უკეთ გამოყენებაში კოლმეურნეობათა შემოქმედებითი ინიციატივის გაშლისა და საკოლმეურნეო წარმოების საქონლიანობის გადიდების საქმეში დიდი მნიშვნელობა აქვს სკკპ ცენტრალური კომიტეტისა და სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს 1955 წლის 9 მარტის დადგენილებას სოფლის მეურნეობის დაგეგმვის პრაქტიკის შეცვლის შესახებ.

მანამდე არსებული მეტისმეტი ცენტრალიზაცია სოფლის მეურნეობის დაგეგმვაში სახელმწიფოებრივი აუცილებლობით არ იყო გამოწვეული და ბევრ შემთხვევაში მეურნეობის არარაციონალურ გაძლოლას იწვევდა, ზღუდავდა კოლმეურნეობათა და მტს-ების ინიციატივას, მათ პასუხისმგებლობასა და დაინტერესებას წარმოების გადიდების საქმეში.

დაგეგმვის ახალი წესის მიხედვით ცენტრალიზებულად იგეგმება მხოლოდ დამზადებათა მოცულობა სავალდებულო ჩაბარების, მტს-ების მუშაობის ნატურანაზღაურების, კონტრაქტაციისა და შესყიდვის დარგში იმ რაოდენობით, რაც უზრუნველყოფს მოსახლეობის მოთხოვნილებას სურსათზე და მრეწველობისას — სასოფლო-სამეურნეო ნედლეულზე. წესდება აგრეთვე იმ სატრაქტორო სამუშაოთა საერთო მოცულობა, რომლებსაც მტს-ები ასრულებენ კოლმეურნეობებში.

კოლმეურნეობებში, ითვალისწინებენ რა სახელმწიფოსათვის მემინდვრობისა და მეცხოველეობის პროდუქტების ჩაბარების დავალებებს და ამ პროდუქტებზე კოლმეურნეობის და კოლმეურნეთა მოთხოვნების უზრუნველყოფას, თავიანთი შეხედულებით განსაზღვრავენ სათესი ფართობის ოდენობას კულტურების მიხედვით, მეცხოველეობის პროდუქტულობას და პირუტყვის სულადობას სახეების მიხედვით.

დაგეგმვის ახალი წესი სტიმულს აძლევს კოლმეურნეობებს რაც შეიძლება ეფექტურად გამოიყენონ მიწის სავარგულები, ნიადაგის, ჰაერის და მეურნეობის კონკრეტული პირობების შესაბამისად მიიღონ სასოფლო-სამეურნეო სავარგულთა ყოველ 100 ჰექტარზე რაც შეიძლება მეტი პროდუქცია.

დაგეგმვის ახალი წესის ამოსავალი საწყისია სასაქონლო პროდუქცია, მისი მოცულობა. ეს ასეც უნდა იყოს. სოციალისტურ სოფლის მეურნეობისათვის დამახასიათებელია მაღალი საქონლიანობა. 1926/1927 წლიდან 1952/1953 წლამდე სასაქონლო პროდუქცია ჩვენს ქვეყანაში გადიდდა: მარცვლეულის—თითქმის 4-ჯერ, კარტოფილის—4-ჯერ და მეტად, ხორცისა (ცოცხალი წონით)—2-ჯერ და მეტად, რძისა—3-ჯერ და მეტად. გადიდდა ტექნიკური და სხვ. კულტურების პროდუქციის წარმოება.

1953 წელს 1945 წელთან შედარებით თელავის რაიონის კოლმეურნეობათა სასაქონლო პროდუქცია გადიდდა: მარცვლეულისა—3,5-ჯერ და მეტად, მატყლისა—366,2%-ით, რძისა—222,6%-ით. ამასთან ერთად გაიზარდა სასაქონლო პროდუქციის ხვედრითი წონა საერთო პროდუქციაში. 1945 წელს რაიონის კოლმეურნეობის მარცვლეულის საერთო პროდუქციაში მისი სასაქონლო ნაწილი უდრიდა 17,8%-ს, ხოლო 1955 წელს—19,2%-ს. რძისა—1945 წელს—49,8%, ხოლო 1955 წელს—63%-ს. მატყლისა—1945 წელს—72,4%-ს, 1955 წელს—99,3%-ს.

კოლმეურნეობათა სასაქონლო პროდუქციის ზრდასთან ერთად იზრდება მათი ფულადი შემოსავალი როგორც აბსოლუტურად ისე სასოფლო-სამეურნეო სავარგულთა ყოველ 100 ჰექტარზე გაანგარიშებით. თელავის რაიონის კოლმეურნეობათა ფულადი შემოსავალი 1955 წელს 1945 წელთან შედარებით 175,8%-ით და 1950 წელთან შედარებით 97,7%-ით გადიდდა.

თელავის რაიონის კოლმეურნეობების მიერ საშუალოდ სასოფლო-სამეურნეო სავარგულთა ყოველ 100 ჰექტარზე 1945 წელს მიღებულ იქნა 51.332 მანეთი, 1950 წელს—69.920 მანეთი და 1955 წელს—120.460 მანეთი.

პარტიისა და მთავრობის მიერ ბოლო წლებში მიღებულმა დადგენილებებმა სოფლის მეურნეობის საკითხებზე კოლმეურნეობათა და კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების გაძლიერების, მტს-ების მუშაობის, სოფლის მეურნეობისადმი ხელმძღვანელობის გაუმჯობესების და სხვ. ხაზით ყველა პირობა შექმნეს სოფლის მეურნეობის მძლავრი აღმავლობისათვის, რომლის პირველი უმნიშვნელოვანესი შედეგები ჩვენ უკვე ვვაქვს ამ დადგენილებათა მიღების შემდგომ პერიოდში სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში მიღწეულ წარმატებათა სახით.

ჩვენი პარტიის ისტორიული XX ყრილობის გადაწყვეტილებებით შეიარაღებული საბჭოთა ხალხი, დიადი კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით წარმატებით წყვეტს კომუნისმის მშენებლობის ამოცანებს.

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
პოლიტიკური ეკონომიის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1955 წ. XII. 22)

В. Адвадзе

Роль принципа материальной заинтересованности в развитии колхозного производства

Резюме

В исторических решениях XX съезда Коммунистической Партии Советского Союза дана грандиозная программа нового мощного подъема социалистического народного хозяйства. Для решения задач, поставленных партией, важную роль играет неуклонное проведение в жизнь принципа материальной заинтересованности.

Принцип материальной заинтересованности предприятия и каждого работника в результатах своего труда, является одним из коренных принципов социалистического хозяйствования, мощным рычагом развития социалистического производства.

Большая часть товарной продукции колхозов реализуется по линии государственных заготовок сельскохозяйственных продуктов: государственные обязательные поставки, контрактация, государственные закупки, натуроплата за работы МТС.

Государственные заготовки колхозной продукции способствуют развитию общественного социалистического воспроизводства, материальной заинтересованности колхозов и колхозников в увеличении производства и переходу части чистого дохода колхозов в распоряжение государства для общегосударственных расходов.

Средствами обеспечения материальной заинтересованности колхозов в государственных обязательных поставках являются:

1. Твердые нормы поставок, которые обеспечивают оставление в колхозах большей части всей продукции. Так, например, в колхозах Телавского района в 1955 году удельный вес государственных обязательных поставок во всей продукции зерна составляет лишь 1,2%, молока—33,4% и т. д.

2. Наличие государственных закупок и колхозной торговли по более высоким ценам чем на госпоставках, обеспечивающие высокий де-

нежный доход колхозов. В 1955 году в колхозах Телавского района по государственным закупкам было заготовлено 46% мяса и 38,4% молока, от всей заготовленной продукции этих видов в колхозах района. Денежный доход колхозов от государственных закупок увеличился, в сравнении с 1953 годом, в 1954 году на 140,5% и в 1955 году на 270,9%.

3. В порядке обязательных поставок заготавливаются в основном продовольственные продукты, которые потребляются и на местах производства. При этом большая часть их остается в колхозах, для удовлетворения различных общественных нужд и распределения на трудодни.

В колхозах Телавского района 4/5 всего урожая зерна остается внутри колхозов, а половина распределяется по трудодням.

Введение в 1954 году твердых дифференцированных по зонам норм натуроплаты за работы МТС правильно сочетает интересы колхозов и государства, усиливает материальную заинтересованность колхозов, а также МТС в увеличении объема тракторных работ в колхозах и в повышении урожайности.

В результате снижения ставок натуроплаты за работы МТС, колхозы Телавского района в 1955 году сдали на 29,1% меньше натуроплаты, чем в 1952 году.

Постановления Коммунистической партии и Советского государства о снижении норм государственных обязательных поставок, об увеличении заготовительных цен на продукцию колхозного производства, об установлении твердых норм натуроплаты за работы МТС и др. усилили материальную заинтересованность колхозов и колхозников в деле увеличения производства в целом и в частности товарной продукции.

Ведущая отрасль колхозов Телавского района—виноградарство, продукция которого заготавливается контрактацией. Здесь важнейшими моментами материальной заинтересованности колхозов и колхозников в увеличении производства винограда и продажи через контрактацию, являются заготовительные цены, система премий-надбавок, а также денежное авансирование колхозов.

Большие успехи достигнуты в области виноградарства в колхозах Телавского района. С 1945 по 1955 гг. площадь виноградников увеличилась на 80,4%; производство винограда на 263,1%; урожайность же с 1940 по 1954 гг., увеличилась более чем в 5 раз. Товарная продукция винограда с 1945 по 1955 гг. возросла более чем на 8,4 раза.

Для усиления материальной заинтересованности в развитии этой отрасли хозяйства, целесообразно ввести отоваривание колхозов промышленными продуктами, авансирование колхозников также из той части авансов, которые получает колхоз от заготовительных организаций.

Личная материальная заинтересованность-же колхозников в результате своего труда, осуществляется в основном через трудодень.

Основная оплата труда колхозников производится в соответствии с правилами начисления и распределения трудодней, рекомендованными в постановлении Совета Министров СССР от 19 апреля 1948 года. Первые два способа начисления и распределения трудодней в соответствии с конечными результатами труда (19 и 20 пп. постановления) имеют ряд недостатков. Считаем целесообразным использовать третий способ (24 п. постановления) начисления и распределения трудодней на пропашные культуры, а также на виноградники.

Целесообразно не списывать трудодни с усердно работающих колхозников и в том случае, когда бригада (звено) в которых они числятся не выполнила план урожая. При этом необходимо использовать преимущество закрепления за колхозниками участков виноградников и пропашных культур.

В целях неуклонного роста материальной заинтересованности колхозников, необходимо систематическое увеличение оплаты трудодня, чего можно добиться достижением высокого уровня развития общественного хозяйства, правильным распределением урожая и доходов колхоза, а также ежемесячным денежным и натуральным авансированием колхозников.

В большинстве колхозов Телавского района неудовлетворительно поставлено распределение на трудодни продуктов животноводства и денег.

В 1955 году в среднем по району на трудодни было распределено только 30,5% всего денежного дохода колхозов, а, например в колхозе им. Маленкова, села Шалаури этого же района—лишь 12,3%.

Мощным рычагом материальной заинтересованности колхозников является дополнительная оплата труда за увеличение урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животноводства.

В 1954 году в колхозах Телавского района дополнительную оплату получили 18% членов полеводческих бригад и 59,7% членов виноградарских бригад.

Теперь, сами колхозы на общих собраниях колхозников устанавливают порядок и объем выдачи дополнительной оплаты. Целесообразнее было-бы в колхозах, где общественное хозяйство развито сравнительно слабо, установить выдачу большей части сверхплановой продукции, чем в колхозах с развитым общественным хозяйством.

Принятые Партией и Правительством в последние годы решения по сельскому хозяйству: о дальнейшем крутом подъеме всех его отраслей, об увеличении материальной заинтересованности колхозов и колхозников, об улучшении работы МТС и руководства сельским хозяйством и др. создали все условия для мощного подъема сельского хозяйства нашей страны.

ბ. ზივკაძე

მიწათმფლობელობის თივაკიოჯული სისჯეა რკოკრს სახელკრ-ჯეოკალური უკთიკრტოკის სეუკეველი რსეალეთში

მიწათმფლობელობის საკითხის ცალკე გამოყოფა შუა საუკუნეების დრო-
ინდელი საზოგადოების რთული და მრავალფეროვანი სოციალურ-პოლიტი-
კური ცხოვრებიდან ძალიან ძნელი ხდება, რადგან კაპიტალიზმამდე არსებულ
სოციალურ-ეკონომიურ ფორმაციათა საწარმოო ურთიერთობის ძირითად საყ-
რდენს, საერთოდ მიწის საკუთრება წარმოადგენდა, რომელთანაც მკიდრო-
ურთიერთობაში იმყოფებოდა ზედნაშენი თითქმის ყველა თავისი გამოე-
ლინებით.

„მიწა, აი დიდი ლაბორატორია, არსენალი, რომელიც იძლევა საწარ-
მოო საშუალებებსაც, შრომის მასალასაც, დასახლების ადგილსაც კოლექტი-
ვის ბაზის სახით. მიწას ადამიანები ეპყრობიან გულუბრყვილო უშუალოებით,
როგორც კოლექტივის საკუთრებას, მასთან ერთად, კოლექტივისას, რომე-
ლიც აწარმოებს და ხელახლად წარმოქმნის თავისთავს ცოცხალ შრო-
მაში“¹.

მიწათმფლობელობის საკითხის ცალკე შესწავლა მით უფრო რთული ხდე-
ბა, როცა საქმე გვაქვს ეგრეთწოდებულ „აზიური წარმოების წესის“ მქონე
ქვეყნებთან: ირანთან, ოსმალეთთან, ინდოეთთან და სხვ. ცნობილია,
რომ ამ ქვეყნების სოციალურ-ეკონომიური ყოფა-ცხოვრების ჯეროვანი შეს-
წავლა ჯერაც არ ატარებს სრულყოფილ სახეს.

„აზიური წარმოების წესის“ საკითხზე გამართულმა დისკუსიამ ერთ დროს
ფართო ხასიათი მიიღო. „აზიური წარმოების წესის“ ცალკე საზოგადოებრივ-
ეკონომიურ ფორმაციად აღიარების მოწინააღმდეგენი, სათანადო არგუმენტა-
ციის მომარჯვებით, კანონიერად უარყოფდნენ ასეთი ფორმაციის არსებობას,
მაგრამ იცავდნენ რა ამ საკითხში თანმიმდევრულად სწორ მეთოდოლოგიას,
ზოგი მათგანი ბოლოს, უკიდურესობაში ვარდებოდა. საკითხის ცალმხრივი

¹ К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производ-
ству, стр. 5—6, изд. 1940 г.

მიდგომით იჩქმალეობდა ის მნიშვნელოვანი განსხვავებანი, რომელნიც მიჯნაედნენ აღმოსავლურ სამხედრო-ფეოდალური წყობის მატარებელ ქვეყნებს ევროპის ფეოდალური ქვეყნებისაგან.

საკითხისადმი ასეთი მიდგომით სრულებით უგულვებელყოფილი იქმნებოდა აღმოსავლური ქვეყნების განვითარების თავისებური გზა; ევროპის სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები მათ მექანიკურად გადმოჰქონდათ აღმოსავლურ ქვეყნებზე. არსებითად ეს იყო ისტორიული ობიექტურობის უარყოფა და სინამდვილის დამახინჯება.

ერთსა და იმავე საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციაში მყოფ აღმოსავლურსა და დასავლეთის ქვეყნებს შორის არსებულ განსხვავებათა ფიქსირება, სულაც არ ნიშნავს ცალკე ფორმაციის დადგენას. „აზიური წარმოების წესის“ ცალკე სოციალურ-ეკონომიურ ფორმაციად აღიარება არ იქნებოდა სწორი თუნდაც იმიტომ, რომ მარქსიზმის ფუძემდებელნი ამ გამოთქმას ხმარობდნენ მხოლოდ აღმოსავლური ქვეყნების ისტორიული განვითარების თავისებურების გამოსახატავად და არცერთ თავიანთ შრომაში არ იძლეოდნენ (ისე როგორც სხვა საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციაზე) აზიური წარმოების წესისათვის მთლიან საზოგადოებრივი ფორმაციის რაიმე ძირითად კანონზომიერებას.

„აზიური წარმოების წესის“ ცალკე საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციად მაღიარებლებს თავიანთ არგუმენტად მოჰქონდათ ის, რომ აღმოსავლურ ქვეყნებში არ არსებობდა მიწაზე კერძო საკუთრება. ისინი სრულებით უგულვებელყოფდნენ ამ შემთხვევაში იმ გარემოებას, რომ მიწაზე კერძო საკუთრების არ არსებობა, თუმცა თავისთავად მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს საზოგადოებრივ ყოფაცხოვრებაზე, ის მაინც ვადამწყვეტი არაა ფორმაციის დადგენის საკითხში. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, კაპიტალისტურ ფორმაციას უნდა ჰქონებოდა მხოლოდ კერძო საკუთრება მიწათმფლობელობაზე და მასში ადგილი არ უნდა ჰქონოდა სხვა წყობილებათა ეკონომიურ გადმონაშთებს.

მიწის სახელმწიფოებრივი საკუთრების მნიშვნელობის შესახებ თავის შრომაში „აგრარული საკითხი და მარქსის კრიტიკოსები“, ლენინი წერდა: „ერთი მხრივ, ჩვენ სავსებით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ კაპიტალისტური მიწათმომკმედება მიწის კერძო საკუთრების გარეშე, და ბევრი თანამიმდევარი ბურჟუაზიული ეკონომისტი მოითხოვდა მიწის ნაციონალიზაციას. მეორე მხრივ, ჩვენ სინამდვილეშიც ვხვდებით მიწათმომკმედების კაპიტალისტურ ორგანიზაციას მიწის კერძო საკუთრების გარეშე, მაგ., სახელმწიფო და სათემო მიწებზე“¹.

აზიური წარმოების წესი, რაგინდ დიდი თავისებურებითაც უნდა განისაზღვროს მიწათმფლობელობის საკითხში, ამით იგი რაიმე სხვა საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციას ვერ შექმნის. აღმოსავლურ ქვეყნებს ეს თავი-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 149, გამოც. 1949 წ.

სებურება, ზოგიერთი სახეცვლით, მოპყვებათ ისტორიის ხანგრძლივ მანძილზე დაწყებული აღმოსავლური (აზიური) თემის თავისებურებიდან. აღმოსავლური თემი, ზოგიერთი სახეცვლით კარგად ეგუებოდა კერძო საკუთრებაზე დამყარებულ თითქმის ყველა სოციალურ ურთიერთობას: მონობას, ფეოდალიზმსა და კაპიტალისტურ წყობილებასაც კი.

ლენინი ამის შესახებ წერდა: „ტყუილად როდი შენიშნავს მარქსი რენტის ანალიზის დასაწყისში, რომ წარმოების კაპიტალისტური წესი თავიდანვე პოულუმს (და იმორჩილებს) მიწის საკუთრების სრულიად სხვადასხვანაირ ფორმას, დაწყებული კლანური და ფეოდალური საკუთრებით და გათავებული გლეხთა თემების საკუთრებით“¹.

მარქსის მიხედვით აღმოსავლური თემის შინაგანი სტრუქტურა შემდეგით განისაზღვრება: აღმოსავლური თემის თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ იქ მიწათმფლობელობის საკითხი მოცემულია მთელ რიგ კომბინაციებში. მიწის კოლექტიური საკუთრება არსებითად გადაქცეულია ჯგუფის მონოპოლიურ საკუთრებად, ჯგუფისა, რომლის სათავეშიც დგას დესპოტი. თავის მხრივ, ეს ჯგუფური საკუთრება გამოვლინდება დესპოტის სახით, რადგან საბოლოო ანგარიშით იგია ამ მონოპოლიური საკუთრების სათავეში. ამგვარად, გვარის საკუთრება გათქვეფილია ერთ პიროვნებაში, რომლის სასარგებლოდ მომხდარია გვარის უფლებათა უზურპაცია (იხ. მარქსის დასახელებული შრომა, გვ. 6—7).

აღმოსავლური თემის მნიშვნელოვანი თავისებურება მის ცხოველმყოფელობასა და მყარობაში მდგომარეობს. „ყველაზე მტკიცედ, ყველაზე ხანგრძლივად და შეურყევლად დგას აზიური ფორმა. ეს აიხსნება მისი წინაპირობებით, იმით, რომ ცალკეული პიროვნება არ ხდება თემიდან დამოუკიდებელი, რომ წარმოების მოცულობა გაანგარიშებულია მხოლოდ საკუთარი არსებობისათვის, რომ მიწათმოქმედება და ხელოსნობა ურთიერთ დაკავშირებულნი არიან და სხვ.“².

აღმოსავლური თემის შინაგანი სიმტკიცის გამო გარეგანი ფაქტორებიც მასზე ვერ ახდენდა მნიშვნელოვან გავლენას. ევროპაში კი თემური წყობილების რღვევა დაწყებული შინაგანი განვითარების საფუძველზე, სწრაფად ვითარდებოდა შემდგომ მთელი რიგი გარეგანი ფაქტორის ზეგავლენით. ბუნებრივია, რომ ასეთ ვითარებაში ევროპული თემის რღვევადი პროცესის დაჩქარებაზე არანაკლები გავლენა უნდა მოეხდინათ ახალ და ახალ დაპყრობებს.

„თემში, — წერს მარქსი, — რომელშიც თვითვე ინდივიდს ერგებოდა აკრის. ესა თუ ის რაოდენობა მიწაზე, ამას უკვე შეუძლებელს ხდიდა მოსახლეობის შემდგომი ზრდა. თუ ამ დაბრკოლების თავიდან აცილებისათვის მიღებული იქნებოდა ლონისძიებანი, მაშინ მიმართავდნენ კოლონიზაცი-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 142, გამოც. 1949 წ.

² К. Маркс, *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, стр. 18, изд. 1940 г.

ას, კოლონიზაცია კი დაპყრობითი ომების წარმოების აუცილებლობას იწვევდა. შედეგად — მონებისა და სხვა. *ager publicus*-ის ზრდა, მაგალითად, იგივეა; შედეგად — პატრიციები, რომელნიც მთლიანად კოლექტივის წარმომადგენელი არიან და სხვ. ამგვარად, ძველი კოლექტივის არსებობა შეიცავს რღვევის პირობებს, რომლებსაც ის ემყარება და შემდეგ გადადის თავის წინააღმდეგობაში¹.

საწარმოო ძალთა განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე დაპყრობითი ომების შედეგად მონობის წარმოშობა აუცილებლად იწვევდა საზოგადოების კლასებად დაყოფას ევროპული თემის შიგნით. ლენინი არაერთხელ აღნიშნავდა იმ გარემოებას, რომ მთელ რიგ ქვეყნებში კლასობრივი საზოგადოების საწყისები მონობაში უნდა ვეძიოთ. ევროპული თემის პირობებში კოლექტივის ის წევრი, რომელსაც დაპყრობის დროს ჰქონდა შესაძლებლობა ტყვედ ჩავარდნილი პიროვნების, როგორც მონის, თავის საკუთრებად გადაქცევისა და ომში გამარჯვების შედეგად ახალი მიწების ნაკვეთების თემიდან დამოუკიდებლად სარგებლობისა ეკონომიურად (და შემდგომ პოლიტიკურად) ხდებოდა ძლიერ პიროვნებად, რომლის დამორჩილებაც თემისათვის თანდათან უფრო ძნელდებოდა.

ისტორიას ახსოვს უამრავი მაგალითი მძლავრი პიროვნების მიერ თემის უფლებათა უზურპაციისა თემური მიწების მიტაცების საფუძველზე. ასე, მაგალითად: „უბრალო მთავარსარდლიდან ნამდვილ მეფედ ქცეულმა ფრანკების მეფემ, უწინარეს ყოვლისა, საუფლისწულო ქონებად აქცია ეს სახალხო საკუთრება, ხალხს მოპარა იგი და თავის ამაღლას აჩუქა და დაუმკვიდრა... ყველა მათ (ლაპარაკია მთავარსარდლის ამაღლის წვევებზე. — გ. ტ.) თავდაპირველად საჩუქრად მიეცათ სახალხო მიწის ნაკვეთები, შემდეგ ბენეფიციუმის სახით ეს მათ დაემკვიდრათ მეფის სიკვდილამდე; ამ გზით ხალხის ხარჯზე საფუძველი ჩაეყარა ახალ თავადაზნაურობას“².

რღვევის ასეთი გზით მიემართებოდა თითქმის ყველა ევროპული თემი სწორედ იმის გამო, რომ ადრევე მისი წევრები ცალკეულად ჰფლობდნენ მიწის ნაკვეთებს შიგნით თემის ფარგლებში. ამ შემთხვევაში აღმოსავლური ანუ აზიური თემი თავისებურ გამონაკლისს წარმოადგენდა. როგორც აღნიშნული იყო, მასში მიწები საერთო საკუთრებას წარმოადგენდა და როგორც თავდაპირველად, ისე შემდეგშიც არ იყო მოცემული საკმაო პირობები კოლექტივის წევრის თემისაგან დამოუკიდებელი და თავისუფალი მოქმედებისათვის, არა მარტო თემის შიგნით არსებულ მიწის ნაკვეთები მიმართ, არამედ თემის მიერ ახლად დაპყრობილი და ხელში ჩაგდებული მიწების მიმართაც: ამიტომ იყო, რომ აღმოსავლური თემის, უფრო სწორად, ამ თემის კოლექტივის წევრს, მიწების მესაკუთრედ გადაქცევა არ შეეძლო არც თემის შიგნით და არც დაპყრობების შემთხვევაში.

¹ К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, стр. 27, изд. 1940 г.

² ფ. ვნგელსი, ოჯახის, კრძოლ საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა, გვ. 155, გამოც. 1938 წ.

მაშასადამე, გარეგან ფაქტორებს დაპყრობების სახით არ შეეძლო მნიშვნელოვანი გავლენის მოხდენა აზიურ თემზე, რომელშიც მრეწველობა და მიწათმოქმედება ერთმანეთთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული. „მრეწველობისა და მიწათმოქმედების იმ მთლიანობაში, რომელიც უზრუნველყოფს არსებობას კოლექტივისას, რომელზედაც დამყარებულია საკუთრების ეს ფორმა, დაპყრობა არ წარმოადგენს ისეთ აუცილებელ პირობას, როგორც ესაა იქ, სადაც განსაკუთრებით ჭარბობს მიწის საკუთრება, მიწათმოქმედება. მეორე მხრივ კი: რაკი ცალკე ადამიანი საკუთრების ამ ფორმის არსებობისას არასოდეს არ ხდება მესაკუთრედ და არის მხოლოდ მფლობელი, არსებითად იგი თვითონაა გადაქცეული საკუთრებად და მონაა იმისი, ვისშიაც განსახიერებულია თემის მთლიანობა, ამიტომ მონობა აქ ძირს არ უთხრის შრომის პირობებს და არა ცვლის ურთიერთობის არსს“¹.

მარქსის აზრით, მონობა და ბატონყმური ურთიერთობა აღმოცენებულია გვაროვნული, თემური წყობილებისაგან და ამის გამო ისინი წარმოადგენენ განვითარების შემდგომ საფეხურს საკუთრებისას, რომელიც საწყისს ლეზულობს თემური წყობილებიდან. მათი აღმოცენება გარდაუვლად ცვლის თემის ვითარებას, მაგრამ აზიურ თემზე, რომელიც სხვა თემებზე უფრო კონსერვატიულია, მათი გავლენა უმნიშვნელო ხდება. ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ მონობამ ევროპის დასავლეთ ნაწილში მალე დაარღვია თემები, სწრაფად მოიკიდა ფეხი წარმოების ყველა დარგში და ასევე შედარებით მალე, კიდევ შეიცვალა ახალი საზოგადოებრივი (ფეოდალური) ურთიერთობით. რომის იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში კი მონობა დიდხანს არსებობდა ფეოდალური წყობილების გვერდით და ბიზანტიის იმპერიის „მემკვიდრესაც“ კი (ოსმალეთს) საკმაო საფუძველი დაუტოვა საოჯახო მონობის ფართოდ არსებობისათვის.

მ. ლევჩენკოს აზრით, ბიზანტიისა და, საერთოდ, აღმოსავლეთის ბაზარი, რომელთანაც არ წყდებოდა დასავლეთის ანტიკურობიდან მეჩვიდრეობით გადმოტანილი მონათმფლობელურ ურთიერთობაზე დამყარებული კავშირი, შუა საუკუნეების ეპოქაშიც მოიცავდა მონების მნიშვნელოვან მასას. ისტორიული წყაროები მიგვითითებს აღმოსავლური ქვეყნების მიერ მონური შრომის მნიშვნელოვანი რაოდენობით გამოყენებაზე საოჯახო მეურნეობაში, მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში².

მონათმფლობელობის ძლიერი გადმონაშთების გამო ბიზანტიის იმპერიაში ფეოდალიზაციის პროცესები ფერხდებოდა და მტკიცე ეულ ხასიათს ლეზულობდა. პროკოპი კეისარიელის ცნობები, ეგვიპტის პაპირუსები და სხვა ისტორიული წყაროები ერთხმად მიგვითითებენ იმაზე, თუ რამდენად მწვავე იყო უშუალო მწარმოებელთათვის სპეციფიკური ბიზანტიური ფეოდა-

¹ К. Маркс, *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, стр. 26, изд. 1940 г.

² Проблемы истории докапиталистических обществ, год издания пятый, ж 1 — 2, стр. 76.

ლიზმის ჩამოყალიბების ნელი პროცესი იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც რევოლუციონური მონათმფლობელობის მნიშვნელოვანი გადმონაშთები იყო შემონახული.

რა თქმა უნდა, აღმოსავლური თემი ჩვენ მიერ განსახილველი პერიოდის ოსმალეთში უცვლელი არ დარჩენილა, მაგრამ ისტორიის მანძილზე შეცვლილ საწარმოო ურთიერთობათა ფორმების შემდგომ განვითარებას მან მისცა თავისებური გეზი და მიმართულება. მან გავლენა იქონია ოსმალეთის არა მარტო ქალაქებზე, როგორც ადმინისტრაციულ ცენტრებზე, არამედ უფრო მეტი თავისებურება დააჩნია აზიურმა თემმა შუა საუკუნეების ოსმალეთის მიწათმფლობელობის სისტემას. ოსმალეთში საუკუნეების მანძილზე მიწაზე კერძო საკუთრების არ არსებობამ კი თავისებურად განსაზღვრა ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალური წესები.

ამიტომ იყო, რომ მარქსსა და ენგელსს აღმოსავლური ქვეყნების შესწავლის საქმეში ყველაზე მნიშვნელოვან განსახილველ ობიექტად აღმოსავლური (აზიური) თემი მიაჩნდათ მიწის კოლექტიური საკუთრებით, რაც არ ახასიათებდა ევროპული ქვეყნების ისტორიულ განვითარებას. ამის შესახებ მარქსი 1853 წ. ორ ივნისს ენგელსისადმი გაგზავნილ წერილში აღნიშნავდა: „ბერნიე მთელი აღმოსავლური მოვლენების ძირითად ფორმას სამართლიანად იმაში ხედავს, რომ აღმოსავლეთში (მას მხედველობაში აქვს თურქეთი, სპარსეთი, ჰინდუსტანი) მიწაზე კერძო საკუთრება არ არსებობდა. ეს ნამდვილი გასაღებია თვით აღმოსავლური ზეცისათვისაც...“¹.

აღმოსავლური ქვეყნებისათვის და კერძოდ ოსმალეთისათვის მიწაზე კერძო საკუთრების არ არსებობის დიდ მნიშვნელობას ენგელსიც ადასტურებდა, როცა მარქსს წერდა: „მიწის საკუთრების არსებობა, მართლაც, გასაღებს წარმოადგენს მთელი აღმოსავლეთისათვის. ამაშია მთელი პოლიტიკური და რელიგიური ისტორიის ფუძე“².

ამგვარად, აღმოსავლური (აზიური) თემი მისი კოლექტივით ევროპულ (ბერძნულ, რომაულ, გერმანულ) თემებთან და მათ კოლექტივებთან შედარებით მნიშვნელოვან სხვაობაში იმყოფებოდა, მაგრამ, მარქსის აზრით, „ყველა ამ კოლექტივების მიზანია არსებობის შენარჩუნება“. ამისათვის კი საჭიროა მოსახლეობის ზრდასთან დაკავშირებით მათი მატერიალური უზრუნველყოფა, რომ შესაძლებელი გახდეს მთლიანად კოლექტივის ხელახალი წარმოქმნა, ანუ განახლება. ამ ამოცანის გადაწყვეტისათვის არსებობდა ორგვარი გამოსავალი: ა) დარჩენილიყო კოლექტივი თემის თავდაპირვანდელ განსაზღვრულ ტერიტორიაზე (რაც უკვე საკმარისი აღარ იყო გაზრდილი მოსახლეობის გამოსაკვებად) და გაზრდილი მოთხოვნალებანი დაექმაცოფილებინა საწარმოო ძალთა შემდგომი განვითარების მეშვეობით — შრომის ნაყოფიერების გაზრდით და ბ) თუ ამას ის ვერ მოახერხებდა, როგორც შემოთ

¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, რჩეული წერილები, გვ. 74, გამოც. 1949 წ.

² იქვე, გვ. 75.

იყო აღნიშნული, მოეხდინა კოლონიზაცია, რაც თავის მხრივ აუცილებლად დაკავშირებული იყო დაპყრობითი ომების წარმოებასთან.

საწარმოო ძალთა განვითარება და შრომის ნაყოფიერების მნიშვნელოვანი ზრდა, როგორც ცნობილია, შეუძლებელი ხდება მიწის დამუშავების ტრადიციულ საშუალებათა გამოყენების პირობებში. ამასთან ისიც უნდა დაეძინოთ, რომ წარმოების ტრადიციული ხერხები და საშუალებანი უფრო დიდი ხნით ფეხმოკიდებულია მიწათმოქმედებაში, მაგრამ მიწათმოქმედებაცაა და მიწათმოქმედებაც. მარქსისტული თვალსაზრისით, თუ ჩვენ მოცემული გვაქვს მიწათმოქმედება მრეწველობის აზიურ შეერთებაში, წარმოების ტრადიციული ხერხები და საშუალებანი უფრო დიდი ხნით უცვლელი რჩება და ისინი ღებულობენ კონსერვატიულ თვისებებს. მარქსი ამის შესახებ აღნიშნავდა: „რამდენადაც თვით ხერხი წარმოებისა შეესაბამება ძველებურ ტრადიციებს (მიწათმოქმედებაში კი ტრადიციული ხერხი დიდხანს რჩება, უფრო დიდხანს მიწათმოქმედებისა და მრეწველობის აზიურ შეერთებაში) ე. ი. რამდენადაც ნაკლებ ცვლილებებს განიცდის ნამდვილი პროცესი, იმდენად მტკიცეა საკუთრების ძველი ფორმები და, მაშასადამე, კოლექტივისაც საერთოდ“¹.

ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალურ სახელმწიფოს, რომელიც აღმოცენებული იყო აზიური თემის საფუძვლებზე, არ შეეძლო გამოეყენებინა ჩვენ მიერ ზემოთ აღნიშნული პირველი გამოსავალი, ე. ი. საწარმოო ძალთა მნიშვნელოვანი განვითარება, და ამიტომ მის საარსებო ძირითად საშუალებად გადაიქცა სისტემატურ დაპყრობათა განვითარება, სადაც კი მისთვის საამისო შესაძლებლობა გაჩნდებოდა. ცნობილია, რომ ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფო ჩამოყალიბდა და განმტკიცდა იმ უამრავი დაპყრობითი ომების შედეგად, რომელნიც თურქების მიერ ტარდებოდა მცირე აზიაში, აფრიკასა და ევროპაში.

უკვე XVI საუკუნის დასაწყისში ბალკანეთის ნახევარკუნძული გადაიქცა თურქების დასაყრდენ ბაზად ევროპაში უფრო ღრმად შეჭრისათვის. თურქები, რომელთა კეთილდღეობაც დამოკიდებული იყო ახალ და ახალ დაპყრობილი ქვეყნების მცხოვრებთა ძარცვა-რბევაზე და მათ უმოწყალო ექსპლოატაციაზე, შეუჩერებლივ მიილტვოდნენ ავსტრიის, უნგრეთისა და პოლონეთის მდიდარი ტერიტორიებისაკენ. სისტემატურ დაპყრობათა შედეგად ოსმალთა განკარგულებაში აღმოჩნდა: მთელი ანატოლია, მესოპოტამია, სირია, პალესტინა, ეგვიპტე, ტრიპოლიტანია, ტუნისი, ალჟირი, ტრანსილვანია, მოლდავეთი, ყირიმის სახანო, ვალახია, ბოსნია, ბულგარეთი, რუმელია და სხვ.

ასე ჩამოყალიბდა ოსმალეთის ვეებერთელა იმპერია, რომლის წესწყობილება სამხედრო პრინციპებით განისაზღვრა, ხოლო რომლის დასაყრდენად გახდა ისეთი ქვეყნები, რომლებშიც აღრიდანვე შემონარჩუნებული იყო აზიურ თემები თავიანთი თავისებური მიწათმფლობელობით. ამგვარად, ოსმა-

¹ К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, стр. 28, изд. 1940 г.

ლეთის სახელმწიფოს ეკონომიურ საფუძვლად იქცა პირველად თემის კოლექტიური მიწის საკუთრება, რომელიც შემდეგ გარდაიქმნა ეგრეთწოდებულ სახელმწიფო საკუთრებად და რომელმაც თავისში შთანთქა სხვადასხვა ადგილას არსებული მიწის კერძო საკუთრება.

თურქების მიერ ახლად დაპყრობილი ადგილების დიდი უმრავლესობა, რომელიც დაპყრობამდე წარმოადგენდა ალოდიალურ (კერძო საკუთრების) მიწებს, ოსმალებმა გადააქციეს სახელმწიფოს საკუთრებად, რის შემდეგაც ისინი უკან დაუბრუნეს ოსმალეთის ხელისუფლებმა მიწების ძველ მებატრონეებს, როგორც საკარგავი (ლენური) მიწები დროებით მფლობელობაში.

არსლანიანს თავის შრომაში „Система сельского землевладения в Оттоманской империи“ მოჰყავს ჰამერის შრომიდან ისტორიული წყარო, სადაც ნათქვამია, რომ ანატოლიაში არსებობს საკარგავები (ლენები), რომლებიც ძველად ითვლებოდა ნამდვილ ალოდიალურ მამულებად, მაგრამ თურქების ბატონობის ხანაში ისინი საკარგავებად იქცნენ. თუ ასეთი თიმარების მფლობელთა გარდაცვალების შემდეგ მათ დარჩებათ ერთი ან ორი ვაჟიშვილი, მაშინ ასეთი თიმარები დაუყოვნებლივ უნდა გადაეცეთ მემკვიდრეებს მათ წინაპართა არსებულ საკუთრებაზე საპატივსაცემოდ.

აქედან ჩანს, თუ რამდენად „ფროხილად ეპყრობოდნენ“ თურქები თავდაპირველად ძველად არსებულ კერძო საკუთრებას დაპყრობილ ქვეყნებში. გარდაცვლილი მიწათმფლობელის მამული მის მემკვიდრეზე უნდა გადაემულიყო, ოღონდ ახლა უკვე ლენური მფლობელობის საფუძველზე. ამგვარად, ყოფილი ალოდი მაინც გადაიქცა საკარგავად, რამაც საბოლოოდ სახელმწიფოებრივი საკუთრების სახე მიიღო.

ჰამერის მიერ განხილულ სხვა ისტორიულ წყაროში ნათქვამია, რომ რუმელიაში არსებული მიწები არც სამეათედოა და არც საბეგარო, რადგან რუმელიის ოსმალთა მიერ დაპყრობის დროს მიწები არ იქნა განაწილებული გამარჯვებულთა შორის, როგორც სამეათედო მიწები; რომ რუმელიაში არსებული მამულები გამოცხადებულ იქნა სახელმწიფო საკუთრებად როგორც ყოფილი სათემო საკუთრება; რომ მათი დაწინდვა ან გაყიდვა ისევე აკრძალულია, როგორც ჩვეულებრივი სავაკუფო მიწებისა¹.

ახალ ქვეყნების დაპყრობის საქმეში თურქები თითქოს ხელმძღვანელობდნენ შარიათით, საიდანაც ამოკრეფილი იყო ომის შესახები საკითხები და მის საფუძველზე შედგენილი სპეციალური სამხედრო საქმიანობის წიგნი ეგრეთწოდებული „ქითაბი-უს-სიერი“. ამ წიგნში მოცემულ მითითებების მიხედვით დაპყრობილ ადგილებს თურქები ჰყოფდნენ ორ ნაწილად: 1) ერთი ნაწილი გულისხმობდა იმ ადგილებს, რომელიც თურქებს შეიარაღებული წინააღმდეგობის გარეშე „დანებდა“; ამის შესახებ „ქითაბი-უს-სიერი“ აღნიშნული იყო: „როდესაც იმამი ამა თუ იმ მხარეს იპყრობს არა იარაღის ძალით, არამედ სამშვიდობო ხელშეკრულებით, მაშინ როგორც თვითონ (იმამი), ისე მისი შემცვლელი ვალდებულია ღებულობენ შეასრულონ ხელშეკ-

¹ იხ. არსლანიანის დასახელებული შრომა, გვ. 16.

რულებით გათვალისწინებული პირობები. ასეთი მხარის მიწები მის მცხოვრებლებს ეკუთვნის. 2) თუ იმაში მხარეს იპყრობს შეიარაღებული ძალით, მაშინ ის თავისი ნება-სურვილით მიწებს უნაწილებს ჯარებს ან არადა უტოვებს მათ ძველ მფლობელებს¹. მაგრამ ძველი მეპატრონეებისადმი მიწების კვლავ მათთვის დატოვება ამ შემთხვევაში არ ნიშნავდა იმას, რომ მიწებს უტოვებდნენ მათ კერძო საკუთრებაში. თანახმად შარიათისა, დაპყრობილი მხარის მოსახლეობა მხოლოდ მიწების მფლობელად ითვლებოდა. მიწა ცხადდებოდა სადმერთო საკუთრებად (ფაქტიურად კი სახაზინოდ) და ადამიანებს მხოლოდ მიწით სარგებლობის უფლება ენიჭებოდათ.

„მაჯმა-ულ-ენგურში“ ნათქვამია: „შემდგომდროინდელმა ზოგიერთმა კანონმდებელმა დაადგინა, რომ მხარეები, რომლებიც შენაძენია სამშვიდობო ხელშეკრულების მიხედვით, აგრეთვე ის მხარეებიც, რომლებიც შეიარაღებული ძალით დაპყრობილი იქნა და რომელთა მიწებიც დაუმტკიცდათ მათ მცხოვრებთ, ისინი არ ეკუთვნიან არც მეთადებს და არც სახარაჯო მიწებს. მათ ეწოდებათ სამეფო მიწები (არდულ-ემირიე); მცხოვრებთ ისინი არ მისცე მათ საკუთრებაში. ეს მიწები ბეით-ულ-მალისათვის (ხაზინისათვის) იქმნა შემონახული, რის შემდეგ არაწესიერ იჯარად გაიცა იმ პირობით, რომ გლეხებმა დაამუშაონ ისინი და პროპორციონალური ხარაჯი (ხარაჯ-ულ-მუკასემე) გადაიხადონ. ეს გარემოება შემდეგ ცნობილი გახდა მეთადის სახელწოდებით“².

ასეთი მიწები არ წარმოადგენდა მათი მფლობელობის კერძო საკუთრებას; მათი გაყიდვა, გასაჩუქრება ან ვაკუუფად გადაქცევა ყოველად შეუძლებელი იყო. მეურნის გარდაცვალებისას, თუ მემკვიდრე არ დარჩებოდა, მიწა დაუყოვნებლივ უნდა გადაქცეულიყო ბეით-ულ-მალად.

ასეთი იყო დამპყრობლების მიდგომა ცალკეულ დაპყრობილ ქვეყნების მიმართ, მაგრამ დაპყრობილ ქვეყნებს შორის სხვაობა ტარდებოდა არა მარტო იმის მიხედვით, თუ როგორი გზით იქნა ხელში ჩაგდებული ესა თუ ის მხარე, არამედ იმის მიხედვითაც, თუ მასში ვინ მოსახლეობდა. დაპყრობილი მუსლიმანური ქვეყნები არ იხდიდნენ ჯიზიეს გადასახადს. ეს სავალდებულო იყო მხოლოდ სხვა სარწმუნოების მიმდევართათვის. სამეთადო მიწებად ითვლებოდა არაბეთის დაპყრობილი ადგილები სირიის საზღვრებიდან იემენამდე. სევაღ-ულ-ერაყის მხარე მექას გამოკლებით თავიდანვე აღიარებული იყო სახარაჯო მიწებად.

მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ დაპყრობილი ქვეყნებისადმი დამპყრობთა სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულების ძირითადი მიზეზი მაინც დაპყრობილი მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიური განვითარების თავისებურებაში უნდა ვეძიოთ. თავის დროზე ენგელსი აღნიშნავდა, რომ ყოველგვარ დაპყრობებში შესაძლებელია სამგვარი გამოსავალი. გამარჯვებული ერთი და-

¹ Гиргас, Права христиан на Востоке по мусульманским законам, стр., 16, изд 1855 г.

² გირგასის ხსენებული შრომა, გვ. 20 — 21.

მარცხებულს თავს მოახვევს თავის საკუთარი წარმოების წესს (მაგალითად, ამ საუკუნის ინგლისელები ირლანდიაში, ნაწილობრივად ინდოეთში); ან არა-და ის ტოვებს უცვლელად ძველს და ხარკით კმაყოფილდება (მაგ., თურქები და რომაელები), ან გამოჩნდება ურთიერთქმედება, რომელიც ახალი სინთეზისათვის იძლევა საწყისს (ნაწილობრივ ძველგერმანელთა დაპყრობის დროს). ენგელსის თქმით, ყოველგვარი დაპყრობა შეპირებულია დასაპყრობი ობიექტით. ბანკირის ქონება, რომელიც ქალაქებში გამოიხატება, სრულებითაც არ შეიძლება გამოყენებულ იქნას ბანკირის გამძარცველის მიერ, თუ იგი მათ არ წარადგენს იმ დაწესებულებაში, სადაც შესაძლებელი იქნება მათი განადგობა.

მართალია ის, რომ თურქები დაპყრობილი ადგილების მიმართ, როგორც ეს ზემოთ იყო აღნიშნული, შარიათითა და ყურანით ხელმძღვანელობდნენ, მაგრამ თვით ყურანი არა თანმიმდევარი აზრებისა და დებულებების შემცველი იყო, ამიტომ მის განმმართველებს იმის შესაძლებლობა ჰქონდათ, რომ ყურანის ცალკეულ დებულებათა განმარტება მოეხდინათ ისე, როგორც ეს მათ მიზანშეწონილად მიაჩნდათ. ვფიქრობთ არ იქნება ზედმეტი, თუ ამის საილუსტრაციოდ მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს.

ყურანის მიხედვით, დაპყრობილი ქვეყნების მცხოვრებლებმა უნდა გადაიხადონ ხარჯი ვაზიფე. ვადმოცემით, იგი დადგენილია ხალიფა ომარის მიერ. ყურანის განმმარტებელი შაფეის მიხედვით, ამ გადასახადის გაღებისას, ზორბლეთულის ერთ ჯერიფაზე უნდა აიღონ 4 დირეჰში, ქერისაზე — 2. ყურანის განმმარტებელი მალიქის მიხედვით, გადასახადის გაწერაში მიწის ფართობის სიდიდეს ნაკლები მნიშვნელობა გააჩნია და ამიტომ უფრო მიზანშეწონილი იქნებოდა მიწის ნაკვეთის შემოსავლიანობის მხედველობაში მიღება. იბნ ჰუბეირას მიხედვით, იმამების უთანხმოება გამოწვეულია ხალიფა ომარზე არსებული სხვადასხვა ვადმოცემით, ამიტომ, მიუხედავად მათი სხვადასხვაგვარი მოქმედებისა, ყველა მათგანი მაინც მართალია, რადგან ისინი ამ ხალიფას შითითებებით ხელმძღვანელობენ.

ყურანიდან გამომდინარე, დაპყრობილი ქვეყნების შესახები სხვა ძირითადი დებულებებიც ასევე სხვადასხვანაირად არის განმარტებული. ხალიფის მიხედვით, დაპყრობილი მიწები „უნდა გადაიქცეს ვაკუფად (სამეჩითო მიწებად — გ. ტ.) ევგოპტის, სირიისა და ერაყის მსგავსად“¹. მალიქის დადგენით, იმამს არა აქვს უფლება შეიარაღებული ძალით დაპყრობილი მხარე დაანაწილოს დამპყრობელთა შორის. ასეთი მიწა აღიარებული უნდა იქნას ვაკუფად. შაფეი აცხადებს, რომ ამგვარი მიწა უსათუოდ უნდა დანაწილებულ იქნას ჯარისკაცებს შორის და მხოლოდ ამ უკანასკნელთ აქვთ უფლება უარი განაცხადონ მიწის მიღებაზე და გამოაცხადონ ისინი ვაკუფად. ახმედის განმარტების მიხედვით, იმამი თავისი სურვილის მიხედვით უნდა მოქმედებდეს და გამომდინარე მუსლიმანობის ინტერესებიდან, ეს ადგილები სახაზინო მიწებად უნდა გამოაცხადოს.

¹ გირგასის აღნიშნული შრომა, გვ. 17.

სამხედრო-ფეოდალური ოსმალეთისათვის ეს უკანასკნელი განმარტება ყურანზე ძალიან ხელსაყრელი გამოდგა. მიწების სახელმწიფო საკუთრებად გამოცხადება და შემდეგ იჯარით გაცემა ანთავისუფლებდა თურქების გაბატონებულ კლასს მეურნეობის მოვლისაგან. განუწყვეტელ ომებში მყოფ ოსმალეთის სამხედრო წოდებას, რომელიც მხოლოდ მუსლიმანებისაგან შედგებოდა, არ ეცალა მეურნეობის უშუალო ხელმძღვანელობის გაწვევისათვის. გარდა ამისა, ფეოდალური დაქუცმაცების თავიდან აცდენისათვის უკეთესი იყო მიწების ერთ ხელში კონცენტრირება. რა თქმა უნდა, ყველა დაპყრობილ ადგილებში ერთბაშად არ ხდებოდა მიწაზე არსებული კერძო საკუთრების გადაქცევა სახელმწიფო საკუთრებად. ზოგიერთ დაპყრობილ ადგილებში XV საუკუნეშიც ჯერ კიდევ შემონარჩუნებული იყო მიწების კერძო საკუთრება. იგი გააჩნდათ ადგილობრივი მოსახლეობის ზედა ფენებს, რომელთაც დამპყრობლებმა დროებით შეუნარჩუნეს ის. მეორე მხრივ, ზოგიერთი დაპყრობილი ადგილი განაწილებულ იქნა გამარჯვებულთა შორის ეგრეთწოდებული მეთაფი მიწების სახით. მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი მიწის პატრონს სახელმწიფოსათვის შემოსავლის მეთაფი უნდა გადაეხადა, მისი მიწა მაინც კერძო საკუთრებას წარმოადგენდა. პატრონს შეეძლო ამ მიწის გასხვისება. ასეთი მიწების მნიშვნელოვანი რაოდენობა მოიპოვებოდა გეჯასისა და ბასრის მიდამოებში.

მიუხედავად ამისა, ჯერ კიდევ მაშინ, როგორც მესაკუთრენი ადგილობრივი მოსახლეობიდან, ისე მესაკუთრენი დამპყრობელთაგან, შეზღუდული იყვნენ არსებული თურქული ტრადიციებით და მათში კერძო საკუთრების შემდგომი განვითარება არამცთუ ვერ პოულობდა სათანადო ხელის შეწყობას, არამედ იგი ბრკოლდებოდა ამგვარ მეურნეობათა ზედმეტი დაბეგვრით და უზომო სხვადასხვა გადასახადით. განსაკუთრებით ეს ითქმის არა თურქული წარმოშობის მესაკუთრეებზე.

მეთხოთმეტე საუკუნის ბოლოდან, მაჰმუდ მეორის კანონმდებლობაზე დაყრდნობით, ზემოაღნიშნულ მიწაზე გადასახადების გაწერის შესახებ, თურქი მსაჯულები შემდეგ განმარტებას იძლეოდნენ:

ამა თუ იმ ადგილების დაპყრობის დროს საგადასახადო მიწები საკუთრების დამტკიცებით ეძლეოდათ არამუსლიმანებს იმ პირობით, რომ, გარდა სულადი გადასახადისა, მათ გაეღოთ აგრეთვე მიწის გადასახადი და ცალკე გამოსადები მოწეული ჭირნახულიდან. ეს უკანასკნელი (საშემოსავლო გადასახადი) მეთაფისაგან განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ იგი შედგება წლიური შემოსავლის მეთაფიზე უფრო მეტი ნაწილისაგან და იგი შეიძლება გაიზარდოს, ნიადაგის მდგომარეობის მიხედვით, წლიური შემოსავლის ნახევრამდე. მსაჯულები დასძენდნენ — ასეთი მიწები კერძო საკუთრებაშია და რომ ასეთებად ითვლებიან სევადულ-ერაყის მიწები¹.

ერაყის გარდა თურქებმა დროებით ხელუხლებლად დასტოვეს მიწათმფლობელობის ძველი წესები მიწაზე კერძო საკუთრების შემონახვით ზოგი-

¹ იხ. არსლანიანის დასახელებული შრომა, გვ. 15.

ერთ იმ ადგილშიც, რომელთა მესვეურებმაც დაპყრობის დროს თურქებს არ გაუწიეს წინააღმდეგობა და მიიღეს ისლამის სარწმუნოება. მაგრამ ეს იყო მხოლოდ პირველ ხანებში. მალე ამ ადგილებშიც კერძო საკუთრების გვერდით გაჩნდნენ მიწათმფლობელობის ოსმალური ფორმები, დაწყებული სახელმწიფო მიწების საკუთრებით და დამთავრებული მიწის სამეჩითო მფლობელობით.

დროთა მსვლელობაში კერძო საკუთრებაზე აგებული მამულების ეკონომიურმა შეზღუდვამ, ამ მამულების მასობრივმა კონფისკაციებმა და სხვ. მეთექვსმეტე საუკუნისათვის მიწაზე არსებული კერძო საკუთრება მაქსიმალურად შეამცირეს ოსმალეთში.

ამგვარად, ოტომანთა იმპერიაში, რაც დრო გადიოდა, თანდათან ჰკარგავდა თავის მნიშვნელობას მიწაზე არსებული კერძო საკუთრება და მის ანგარიშზე იზრდებოდა სახელმწიფო მიწების ფონდი. ხოლო რაც შეეხება მიწის სახელმწიფო საკუთრებას, როგორც ზემოთ იყო ეს აღნიშნული, იგი თავის საწყისებს ლეზლობდა აზიური თემიდან, რომელშიც თემური, კოლექტიური საკუთრება თავს იყრიდა სუვერენის — დესპოტის ხელში.

სახელმწიფოებრივ საკუთრებას მიწაზე, რომელიც დაპყრობათა მეშვეობით სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა, „მირიე“ ეწოდებოდა. დაპყრობების დროს ხელში ჩაგდებული მთელი ნადავლის (ამ შემთხვევაში, პირველყოფლისა, იგულისხმებოდა მიწა) ერთი მეხუთედი სახელმწიფო საკუთრებად ითვლებოდა. სახელმწიფო მიწები კონცენტრირებული იყო სულთანის (ამ შემთხვევაში, მარქსის გამოთქმით, დესპოტის) ხელში.

„მირიეს“ თავის მხრივ, ეკუთვნოდა:

1. საუფლისწულო მამულები, რომელთა შემოსავალი სახაზინო იყო,
2. დაუმუშავებელი მიწები,
3. სულთანის უშუალო განკარგულებაში მყოფი პირადი საუფლისწულო მამულები, რომელთა შემოსავალი ხმარდებოდა ჰარამხანას და სულთანის სხვა პირად მოთხოვნილებებს. მიწების ამ ნაწილს ხას ჰუმაიუნი ეწოდებოდა,
4. საიმპერიო საუფლისწულო მამულები, მიწების ეს ნაწილი ცნობილი იყო ემლაქი ჰუმაიუნის სახელწოდებით,
5. მიწები, გაცემული დროებით მფლობელობაში სულთანის დედისათვის; ეს მიწები ატარებდა სახელწოდებას „ხასუხერა“,
6. ასეთივე სახელწოდებას ატარებდა საუფლისწულო მამულები, რომლებიც დროებით მფლობელობაში ეძლეოდათ ვეზირებსა და ფაშებს,
7. საუფლისწულო მამულები, გაცემული ლივის უფროსებზე, მინისტრებზე და სასახლის უფროსებზე; ეს მიწები ცნობილი იყო არფალიკის სახელწოდებით,
8. სამხედრო საუფლისწულო მამულები, რომლებიც თავის მხრივ იყოფოდა ზიამთებად და თიმარებად.

ისლამის მიმდევართა წარმოდგენით, ყველა ეს მიწა ღვთის საკუთრებას წარმოადგენს და არავის არა აქვს უფლება მათი მისაკუთრებისა. მხოლოდ სულთანს შეუძლია გადასცეს ესა თუ ის მიწის ნაკვეთი ან მამული რომელი-

მე პიროვნებას დროებით მფლობელობაში, ვინაიდან სულთანია ღმერთის ერთად-ერთი წარმომადგენელი ამ საქმეში და მასშია განსახიერებული კოლექტიური მფლობელი.

სულთანი ამ მიწებს ურიგებდა გაბატონებული კლასის წევრებს იმისდა მიხედვით, თუ ვის რა „დამსახურება“ მიუძღოდა სახელმწიფოს წინაშე. უფრო სწორად რომ ვთქვათ, აღნიშნულ პირებს ფაქტიურად ეძლეოდათ არა მამულები, არამედ მამულების შემოსავალი. მიწის ნაკვეთების შემოსავლის გაცემა მოხელეებზე და სხვებზე წარმოებდა პირობით და დროებით. მამულის მფლობელის გარდაცვალების ან სულთანის მასზე განწყობის შემთხვევაში მამული დაუყოვნებლივ ჩამოერთმეოდა მას და გადაეცემოდა სახელმწიფოს. მთელ რიგ შემთხვევაში სულთანისადმი ურჩობის გამომჩენი ჰკარავდა არა მარტო მამულს, არამედ მთელ თავის ქონებასაც.

ჩეხელი თავადი ვრატისლავი, რომელიც მეთექვსმეტე საუკუნის მეორე ნახევარში მივილინებული იყო კონსტანტინოპოლში ავსტრიის დიპლომატიურ წარმომადგენელთა შორის, წერდა: „სანამ რომელიმე მათგანი (ლაპარაკია სულთანის მოხელეებზე. — გ. ტ.) ცოცხალია — იგი სახელოვანია, ხოლო გარდაცვალების შემდეგ, რაც კი რამ მას სიცოცხლეში გააჩნდა, ჩამოერთმევა ხაზინის სასარგებლოდ: — შენ იყავი ჩემი მონა, — ასე ეუბნება მას სულთანი, — ჩემი მეშვეობით გამდიდრდი და ამიტომ, რაც კი გააჩნია, მე უნდა დამიბრუნდესო“. ვრატისლავის თქმით, გარდაცვალებულის შვილები მემკვიდრეობით არ ღებულობდნენ რაიმე მამულს, გარდა იმისა, თუ მამა თავის სიცოცხლეში მიაწოდებდა მათ ფულად ღახმარებას, ანდა შეავედრებდა მათ სულთანს რაიმე თიმარის გაცემაზე¹.

თურქი მიწათმფლობელნი და სხვა მოხელეები ითვალისწინებდნენ რა ამ გარემოებას, წინასწარ ცდილობდნენ როგორმე თავი დაეზღვიათ სულთანის კონფისკაციებისაგან, ამიტომ მათ მფლობელობაში მყოფ მამულებს ისინი სწირავდნენ მეჩითებს, რომელთა ხელყოფა, ერთხანად, წესად არ იყო მიღებული. საეკლესიო საკუთრებად ქცეული მიწის (ვაკუფის) ჩამორთმევას სულთანები ერიდებოდნენ. იმ დროისათვის ცნობილი მკვლევარი ორიენტალისტი მურაჯა დოსონი ასევე ადასტურებს, რომ მამულების მფლობელნი თავიანთ მიწების ვაკუფად გადაქცევას ახდენდნენ იმ მიზნით, რათა თავი დაეზღვიათ „От описей султанов по закону присвоеному ими всякие имущества по смерти вельможей и чиновников общественных“².

ოსმალეთის კანონმდებლობა და ადათები მთლიანად მიმართული იყო იქითკენ, რომ მტკიცედ დაცულიყო მიწის სახელმწიფო საკუთრების ფონდის არა მარტო შენარჩუნება, არამედ მისი შემდგომი ზრდა, ურომლისოდაც სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფოს არსებობა წარმოუდგენელი ხდებოდა. ოს-

¹ К. Победоносцев, Приключение чешского дворянина Вратислава в Константинополе в тяжелой неволе у турок, с австрийским посольством 1591 г., стр. 57 — 58.

² Д'оссон, Полная картина Оттоманской империи, ч. I, стр. 413, изд. 1795 г.

მალეთში სახელმწიფო მიწების დაცვა და ბრძოლა მისი კერძო საკუთრებად გადაქცევის წინააღმდეგ თავიდანვე სავალდებულო მოვლენად იყო გადაქცეული.

მაჰმუდ მეორემდე ოსმალეთში არსებობდა ერთგვარი წესი, რომლის მიხედვითაც, თუკი სახელმწიფო მიწაზე ვინმე დარგავდა ხეხილს ან ააგებდა შენობას, მის მიერ დაკავებული მიწის ფართობი კერძო საკუთრებად იქცეოდა. მიუხედავად იმისა, რომ ბინების აგებისათვის ან რამდენიმე ხის დარგვისათვის სულაც არ იყო საჭირო დიდი ფართობების გამოყოფა, რომ სახელმწიფო მამულები — მიწები არ „შემცილებულიყო“, მაჰმუდ მეორემ დაადგინა: „თუ მიწის მფლობელი მოისურვებს ყანის ბაღად გადაკეთებას, ამაზე წინასწარ ნებართვა უნდა მიიღოს სიფაისაგან; იგი ასევე უნდა მოიქცეს შენობის აგების შემთხვევაშიც. ამასთან მიწაზე, რომელიც განკუთვნილი იქნება შენობისათვის ან ბაღისათვის, უნდა გაწერილ იქნეს საშემოსავლო გადასახადი ფულადი სახით და შემდეგშიც უნდა წარმოებდეს მისი გადახდევინება“¹.

მაგრამ მაჰმუდ მეორის კანონმდებლობა უფრო შორსაც მიდიოდა. მის თანახმად სახელმწიფოს უბრუნდებოდა არა მარტო თიშარის ან რომელიმე საკარგავის გარდაცვალებული მფლობელის მამული და ქონება, არამედ ვერეთწოდებული მულქიც, რომელიც კერძო საკუთრებას წარმოადგენდა მიწაზე და მეთხუთმეტე საუკუნის მეორე ნახევრამდე, ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანი რაოდენობით მოიპოვებოდა ოსმალეთის იმპერიის სხვადასხვა მხარეში.

მულქისა და კერძო პიროვნებათა მოძრავი ქონების სახელმწიფო საკუთრებად გადაქცევისათვის „ბედნიერების სასახლე“ უკიდურეს (უქანონო) ღონისძიებებსაც კი მიმართავდა. ამა თუ იმ გარემოების მომიზეზებით იგი მასობრივად ატარებდა კონფისკაციებს სახელმწიფოს სასარგებლოდ. ყოჯაღლის სანჯალის ყადიებისადმი გაგზავნილ სულთანის ბრძანებულებაში ნათქვამი იყო: „...და გარდა ამისა, აღნიშნული სანჯალის მდაბიო მოსახლეობიდან გარდაცვლილი პირის დარჩენილი ქონება, თუ ათი ათასი ან ათი ათასზე მეტი ღირებულებისაა, თანახმად განკარგულებისა, სახელმწიფო ბეთ-ულ-მალისათვის დააკავეთ, თუ ათი ათასზე ნაკლები იქნება სახალხო ბეთ-ულ-მალისათვის დააკავეთ“².

უნდა ითქვას, რომ ამ შემთხვევაში გამონაკლისს არ წარმოადგენდნენ ის პირნიც, რომელნიც ოსმალეთის ქვეშევრდომნი არ იყვნენ. განსაკუთრებით ეს ეხებოდა უცხოელ ვაჭრებს, რომელთა ქონება და საქონელი ოსმალეთში არაფრით იყო დაცული. სხვადასხვა საბაბით მათ ხოცავდნენ, ხოლო მათი საქონლის „მემკვიდრედ“ სულთანი იყო გამოცხადებული.

მარქსი თავის დროზე აღნიშნავდა, რომ ოსმალეთში არსებული წესების გამო ვაჭრობა ფერხდება და კაპიტალისტური განვითარება ისლამთან შეუ-

¹ არსლანიანის დასახ. შრომა, გვ. 25.

² Ömer Barkan, Osmanlı İmperatorluğunda çiftçi sınıfların hukukî statüsü, say: 58, yaprak 301, cilt X, 1937.

თავსებელი ხდებოა. უცხოელი ვაჭრების ქონების მითვისება ოსმალეთის ხელისუფალთა მიერ, ხშირ უკმაყოფილებას იწვევდა საზღვარგარეთულ სახელმწიფოებში, კერძოდ, რუსეთი ხშირად აწარმოებდა დავას ოსმალეთთან ფრთხილად მდებარე „ზაუმორშინის“ საკითხის ირგვლივ. ისტორიული წყაროები მიგვითითებს იმაზე, რომ ოსმალეთის სულთანები ხშირად ითვისებდნენ რუსი ვაჭრების მემკვიდრეობას თურქეთში.

კერძო პირთა მამულებისა და მოძრავი ქონების ხელში ჩაგდების მიზნით სულთანები არ უკადრისობდნენ შემდეგი ვერაგული ხერხების გამოყენებასაც: თავიანთ ქალიშვილებს (რომლებიც მრავალცოლიანობის გამო მათ დიდნი რაოდენობით მოეპოვებოდათ) ან ნათესავ ქალებს, განგებ ათხოვებდნენ ფაშებზე და დიდ თანამდებობის მქონე პირებზე იმ ანგარიშით, რომ შემდეგში ეს უკანასკნელნი (სიძეები) გამოეცხადებინათ მოლაღატებად და ამგვარი „მემკვიდრეობის“ საფუძველზე, სიკვდილით დასჯის შემდეგ, მოეხდინათ მათი ქონების მითვისება.

წყაროებიდან ვტყობილობთ, რომ ამგვარი კონფისკაციებით, უფრო მეტი ქონების ხელში ჩაგდების მიზნით სულთანის ქალიშვილს ათხოვებდნენ მცირეწლოვანს, რათა შესძლებოდათ მისთვის რამდენიმე ქმარის გამოცვლა და ყველა მათი ქონების კონფისკაცია. ამის შესახებ ინგლისელი ელჩი კონსტანტინებოლში — რიკოტი დამარწმუნებლად ვადმოგვცემს: „ამჟამად მყოფ სულთანის მამამ, სულთანმა იბრაჰიმმა, ძალიან მცირეწლოვან ასაკში გაათხოვა თავისი სამი ქალიშვილი. ერთ მათგანს ჰქვია ჯეალერხან სულთანი, რომელმაც უკვე მეხუთე ქმარი გამოიცვალა, და ამბობენ, რომ ისევ ქალიშვილად დარჩაო; უკანასკნელი მისი ქმარი იყო ისმაილ ფაშა, რომელიც გარდაიცვალა... და ახლა გათხოვილია ის ბუდიმელ გურჯი მაჰმუდ ფაშაზე, რომელიც ოცდაათი წლისაა, ძალიან მდიდარია და შეუძლია შესაფერისად აცხოვროს მისი უდიდებულესების შთამომავალი, თუმცა, საცოლეს მცირეწლოვანობის გამო, მას არა აქვს უფლება იცხოვროს ცოლთან, ისე როგორც არ ჰქონდათ ამის უფლება პირველ ქმრებს“¹.

ამგვარად, სამხედრო-ფეოდალურ ოსმალეთში მთელი ღონისძიება მიმართული იყო სახელმწიფო ქონებისა და მიწების გაფართოებისაკენ. დაპყრობებისა და კონფისკაციების შედეგად ევროპულ სახელმწიფოებშიც იქმნებოდა სამეფო მიწების ფონდები. ამ მხრივ შეიძლება დავასახელოთ, როგორც თვალსაჩინო მაგალითი, ფრანკთა მონარქია, დაწყებული ხლოდვიგიდან და დამთავრებული ეგრეთწოდებული კარლოს დიდით. მაგრამ იმ დროს, როცა აზიური თემის საფუძველზე წარმოქმნილ ოსმალეთის სახელმწიფოში სამეფო მიწის ფონდი, იქ არსებული ტრადიციების მიხედვით, ითვლებოდა „ღვთის საკუთრებად“ და ისლამის სარწმუნოების მიმდევართა თვალსაზრისით უნდა ყოფილიყო ხელშეუხებელი, ფრანკთა მეფეები სამეფო მიწებს ისე ეპყრობოდნენ, როგორც თავის პირად საკუთრებას.

¹ Monarchie turcique, décrite par Ricotti, ancien ambassadeur de France à Constantinople, Paris, 1741, p. 52.

ჯერ ერთი, რომ მიწების სამეფო ფონდიდან მეროვინგებისა და შემდეგ კაროლინგების დინასტიათა წარმომადგენელი შეუზღუდავად ურიგებდნენ მამულებს ცალკეულ პირებს კერძო საკუთრებაში. მართალია, ამ ფონდიდან ისინი მიწებს გასცემდნენ ბენეფიციუმების სახით დროებითა და პირობით მფლობელობაშიც, მაგრამ ქვეყნად გაბატონებული მიწის კერძო საკუთრების პირობებში მათ მიერ გაცემული ბენეფიციუმებიც ხშირად კერძო საკუთრებად იქცეოდა. უფრო მეტიც, ფრანკთა მეფეები მათ მესვეურებაში მყოფ სახელმწიფოს წარმოიდგენდნენ რა თავიანთ პირად საკუთრებად, მას უნაწილებდნენ მემკვიდრეობაში თავიანთ შვილებსა და შვილიშვილებს, რის გამოც დაქუცმაცებული ფრანკთა მონარქია ხშირად ჰკარგავდა პოლიტიკური მთლიანობის სახეს.

აზიური თემის მიწათმფლობელობის თავისებურებათა ტრადიციებმა შეუძლებელი გახადეს სულთანების მიერ სახელმწიფო მიწების თავიანთ საკუთრებად გადაქცევა ისე, როგორც ამას ახერხებდნენ ფრანკების მეფეები. აზიური თემის ამ თავისებურებათა პირობებში, მართალია, სულთანში იყო განსახიერებული მიწის საზოგადოებრივი საკუთრება, მაგრამ მისი კერძო საკუთრებად გადაქცევა სწორედ ამიტომვე იყო შეუძლებელი.

აზიური თემის ეგრეთწოდებული კოლექტიური საკუთრებიდან და მის სხვა თავისებურებათაგან გამომდინარეობდა აგრეთვე სულთანის ტახტის მემკვიდრეობის საკითხიც. ოსმალეთში სახელმწიფოს პოლიტიკური მთლიანობა ტრადიციულად უნდა ყოფილიყო დაცული ისევე, როგორც შეუძლებელი იყო სახელმწიფო მიწების მთლიანობისადმი რაიმე ხელყოფა. აქედან გამომდინარე, იკრძალებოდა სახელმწიფოს ყოველგვარი დანაწილება სულთანის შვილებს შორის. სამეფო ტახტის მემკვიდრედ — სულთანად მხოლოდ ერთი შვილთაგანი უნდა გამხდარიყო და ისიც არა უფროსი, არამედ ის, ვინც მამის გარდაცვალებისას ყველაზე უფრო ადრე მოვიდოდა პროვინციიდან¹ სატახტო ქალაქში (სტამბოლში) და დაასწრებდა ტახტის ხელში ჩაგდებას.

რა თქმა უნდა, ამ „დასწრების“ ორგანიზაციას მაინც სასახლის გავლენიანი წრეები ხელმძღვანელობდნენ, რომელნიც გარკვეული დროის მანძილზე საიდუმლოებაში ინახავდნენ სულთანის გარდაცვალების ამბავს მანამდე, სანამ ამას ფარულად არ აცნობებდნენ სულთანის იმ შვილს, რომელიც მათთვის უფრო მისაღები კანდიდატი იქნებოდა. თანახმად ზემოთ აღნიშნული ტრადიციებისა, რომელთა მიხედვითაც არ უნდა მომხდარიყო სულთანის შვილებს შორის სახელმწიფოს განაწილება, ტახტზე ახლად ასული სულთანი ვალდებული იყო დაეხოცა ყველა თავისი ძმა რა ასაკშიც უნდა ყოფილიყვნენ ისინი.

ჩებელი თავადი ვრატისლავი 1591 წელს კონსტანტინეპოლში ყოფნისას წერდა: „საიდუმლოდ მოვიდა რა კონსტანტინეპოლში სულთან მაჰმუდი, მაშინვე თოკით დაახრჩეს მისი 19 ძმა. ეს საქმე ჩაიდინეს მუნჯებმა, რომელნიც

¹ სულთანის (მამის) სიცოცხლეში მისი შვილები დაგზავნილი იყვნენ პროვინციების მმართველებად და კონსტანტინოპოლიდან დაცილებული იყვნენ სხვადასხვა მანძილით.

საგანგებოდ არიან დანიშნული ასეთი საქმეების (დახრჩობის) შესასრულებლადო¹.

სულთანების მიერ თავიანთი ძმების ულმოებელი განადგურების ჩვეულება ოსმალეთში გრძელდებოდა მეთვრამეტე საუკუნის მიწურულამდეც, თუმცა ამ ჩვეულების ოდნავი „შერბილება“ შეიმჩნეოდა მეთვრამეტე საუკუნის ორმოციანი წლებიდანაც. ინგლისელი ელჩი კონსტანტინეპოლში — რიკოტი 1741 წელს ამის შესახებ წერდა: „მაგრამ, როცა სულთანს ძმები ცოტა ჰყავს და მისი ბუნება უფრო მშვიდია ვიდრე მწვალებლისა, სულთანი კმაყოფილდება თავისათვის უშიშარ ადგილებში მათი მოთავსებით... და ჩააბარებს მათ სახანდო პირებს იმ მიზნით, რათა ისინი მეტეაქსურეობის ქვეშ ამყოფოს მთელი სიცოცხლის განმავლობაში. ყოველივე ამის გამო სულთანის ძმებსა და მონებს შორის განსხვავება არა რჩება, ვინაიდან მათ სხვებთან განსაუბრების საშუალებას არ აძლევენ. ასეთ მდგომარეობაში იმყოფება ახლანდელი სულთანის, მაჰმუდის, ორი ძმა. ისინი ისეთ სიბნელეში არიან მოთავსებული და მათზე ზრუნვა იმდენად ნაკლებია, რომ, გეგონებათ, ამ ქვეყნად ისინი სრულიად არ არსებობენო“².

მაგრამ, თუ სამხედრო-ფეოდალურ ოსმალეთში ცენტრალიზებული ხელისუფლების წარმოშობისა და განმტკიცების ბაზას წარმოადგენდა აღმოსავლური თემის კოლექტიური საკუთრება მიწაზე, რომელიც შემდეგში სახელმწიფო საკუთრებად გადაიქცა, სამაგიეროდ, ამ ცენტრალიზაციის ხელშემწყობი სოციალურ-პოლიტიკური მიზეზი უნდა ვეძიოთ იმ კლასობრივ ბრძოლებში, რომელნიც გამძაფრებული ფორმებით მიმდინარეობდნენ დიდი ხნით ოსმალეთის იმპერიის სხვადასხვა ნაწილში. ცნობილია, რომ ოსმალეთის სახელმწიფო აპარატის ცენტრალიზაცია თავისი განვითარების უმაღლეს საფეხურს აღწევს მეთექვსმეტე საუკუნეში სწორედ მაშინ, როცა ოსმალეთის იმპერია ყოველმხრივ მოიცვა გლახთა აჯანყებებმა.

მეთექვსმეტე საუკუნის მთელ მანძილზე რელიგიურ სამოსელში ვახვეული გლახთა აჯანყებანი ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალურ წყობილებას რიგ შემთხვევებში განადგურებით ემუქრებოდა. ასეთ ვითარებაში ოსმალეთის ხელისუფალთ თავისი ბატონობის შემდგომი შენარჩუნების მიზნით აუცილებლად ესაჭიროებოდათ მძლავრი სახელმწიფოებრივი აპარატი, რომლითაც მოახერხებდნენ „ურჩების“ დათრგუნვას.

XV — XVI საუკუნეებში ფეოდალურ ევროპაშიც წარმოებდა სამეფო ხელისუფლების ცენტრალიზაცია. წარმომადგენლობითი მონარქიიდან იქმნებოდა აბსოლუტური მონარქიები, მაგრამ იმდენად, რამდენადაც ეს ცენტრალიზაცია ხორციელდებოდა იქ ბურჟუაზიის გაძლიერების პირობებში, ე. ი. სასაქონლო მეურნეობის განვითარებასთან ერთად ევროპის აბსოლუტიზმიც წარმოადგენდა პროგრესულ მოვლენას.

¹ იხ. პობედონოსცოვის დასახელებული შრომა, გვ. 185.

² იხ. Монархия турецкая., стр. 71.

მსგავსი რამ არ შეიძლება ითქვას სულთანების სამეფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციაზე, ვინაიდან იგი ემყარებოდა რუტინული აზიური თემის თავისებურებებს, კონსერვატიულ გონება ჩლუნგობას და, მაშასადამე, მისი არსებობა და პოლიტიკური სიძლიერეც დამოკიდებული იყო არა შინაგან საწარმოო ძალთა შემდგომ განვითარებაზე, არა წარმოების გაფართოებულ წარმოქმნაზე, არამედ საკუთარი სამხედრო ძალების ზრდაზე და ახალ და ახალ დაპყრობათა განვითარებაზე. ამგვარად, სამხედრო-ფეოდალური ოსმალეთის საფუძვლებს ძირითადად სამხედრო პრინციპები განსაზღვრავდა.

სამხედრო-ფეოდალური ოსმალეთის აბსოლუტური მონარქი — სულთანი სახელმწიფოს განაგებდა ეგრეთწოდებული ვეზირების მეშვეობით. სულ ოთხი ვეზირი იყო. აქედან ერთი მათგანი უმაღლეს ვეზირად ითვლებოდა და ხშირ შემთხვევაში იგი იყო ოსმალეთის იმპერიის ფაქტიური ხელმძღვანელი, კოჩუბეი გომურჯოელის თქმით, ჰიჯრის 992 წლამდე (1584) უმაღლესი ვეზირები სრულიად დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ და არავის არ ეძლეოდა უფლება მათ საქმეებში ჩარევისა. უმაღლესი ვეზირის უფლებათა ზრდა უფრო თვალსაჩინო ხდებოდა ომიანობის დროს. სამხედრო ოპერაციების წარმოებისას, ოსმალეთის არმიის საერთო ხელმძღვანელობა (მთავარსარდლობა) უმაღლესი ვეზირის ხელში გადადიოდა, თუმცა, ზოგიერთ შემთხვევაში, სულთანები თვითონაც ხელმძღვანელობდნენ ლაშქრობას, თუ ამ უკანასკნელს ეძლეოდა დიდი მნიშვნელობა სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით.

რაკი სამხედრო-ფეოდალური ოსმალეთის ბუნებიდან გამომდინარეობდა განუწყვეტელი ომების წარმოება სულ ახალი დაპყრობების მიზნით, მისი პოლიტიკური წყობილებაც განისაზღვრა თავისებური კოსმოპოლიტური ტენდენციებით. სახელმწიფოებრივი აპარატის მაღალ თანამდებობებზე მნიშვნელოვანი რაოდენობით ინიშნებოდა გამაჰმადიანებული პირები დაპყრობილი ხალხებიდან. ოსმალეთის 48 უმაღლესი ვეზირიდან თურქული წარმოშობისა იყო ნხოლოდ 12. იბრაჰიმ-ფაშა წარმოშობით ალბანელი (პარგიდან) იყო, რუსტამ-ფაშა და ალი-ფაშა — დაღმაცვიდან, მაჰმუდ სოკოლი (Сокли) — ბოსნიიდან, გურჯი მაჰმუდ-ფაშა — საქართველოდან და სხვ. რიკოტი თავის შრომაში (გვ. 24) წერს: „მუფთი ქენანფაშას აკვირვებდა, რომ იმ ხანებში ჩვეულებად იყო ქცეული ვლახარაქნათ სულთანის სასახლეში ქართულად, მეგრულად, ბოსნურად და სხვ“.

ჩვენ მიერ მოხსენებული ჩეხელი თავადი ვრატისლავი ოსმალეთში ყოფნისას აღნიშნავდა: „მე არც ერთ ფაშაზე ოსმალეთში არ მსმენია, რომ ყოფილიყო თურქი. არც კონსტანტინეპოლში და თურქეთის მიწა-წყლის სხვა კუთხეში ფაშები არ არიან წმინდა თურქული წარმოშობისა. ყველა მათგანი მცირეწლოვან ასაკში წამოყვანილია ქრისტიანი მშობლებისაგან და შემდეგ გათურქებული“¹.

ეს გარემოება, მეორე მხრით, აიხსნებოდა თვით აზიური თემის შინაგანი ბუნებით. რაკი არ არსებობდა მიწაზე კერძო საკუთრება, კერძო საკუთ-

¹ იხ. პოხედროსცევის დასახელებული შრომა, გვ. 58.

რებისათვის შესაფერი მემკვიდრეობაც არ არსებობდა და ამ შემთხვევაში გვარი, როგორც მემკვიდრეობის განმანხორციელებელი, ზედმეტი ხდებოდა. ყოველივე ამან ოსმალეთში ზედმეტი გახადა საგვარეულო (შთამომავლებით) არისტოკრატის წარმოქმნა, რის გამოც მალალ თანამდებობაზე სხვადასხვა ეროვნებიდან ინიშნებოდნენ.

გარდა ამისა, ოსმალეთის მიერ ომების წარმატებით ჩატარებისათვის საჭირო იყო არა მარტო შემტევე ჯარებში მტკიცე დისციპლინის დანერგვა, არამედ მებრძოლთა იდეოლოგიური მომზადებაც. ამასთან, კოსმოპოლიტური ატიტუტაცია მიზნად ისახავდა დასაპყრობი მოსახლეობის ერთი ნაწილის თავის მხარეზე გადმობირებას. თუ რამდენად განვითარდა ოსმალური კოსმოპოლიტიტობა, ეს ზანს იქიდან, რომ თურქები თავიანთ თავს აღარ უწოდებდნენ თურქებს და ოსმალებად იხსენიებოდნენ, რადგან „თურქი“ სინონიმად გახდა „ოგუზისა“, ანუ „ულუზისა“, ხოლო ეს უკანასკნელი სამარცხვინო ჩამორჩენილობის — ველურობის სახელწოდებად იყო გადაქცეული.

ოსმალური კანონების კომენტატორად ჩვეულებრივ მუფტი ითვლებოდა, რომელიც ყოველგვარ კანონთა განმარტების საკითხს სულთანთან წინასწარ ათანხმებდა და ყურანზე დაყრდნობით სასამართლო საქმეებს აწესრიგებდა. სასამართლო და სასულიერო ხაზით მუფტობა სახელმწიფოში თავისებურ უმალღეს ინსტანციას წარმოადგენდა, ხოლო სულთანის ხელისუფლების შესუსტების პირობებში ზოგჯერ მუფტი სულთანსაც კი არ ეთანხმებოდა კანონის ამა თუ იმ განმარტებაში. საქველმოქმედო და საზოგადოებრივი ხასიათის წამოწყებანი უმთავრესად მეჩითების ხაზით წარმოებდა და იმდენად, რამდენადაც მეჩითების იდეურ ხელმძღვანელად მუფტი ითვლებოდა, ის ხშირად ერეოდა მეჩითების პრაქტიკულ საქმიანობაშიც საზოგადოებრივი მნიშვნელობის მქონე წამოწყებათა ხაზით.

აქვე უნდა ითქვას, რომ ზრუნვა საზოგადოებრივი მნიშვნელობის მქონე საქმიანობაზე, ანუ წარმოების ხელახალ წარმოქმნაზე ოსმალეთში, ისე როგორც სხვა აღმოსავლურ ქვეყნებში, ნაკლებად შეიმჩნეოდა. ენგელსი მარქსისადმი 1853 წლის 6 ივნისის მიწერილ წერილში, ჩამოთვლიდა რა აღმოსავლური ქვეყნების მმართველობის სამ დეპარტამენტს, წარმოების ხელახალი წარმოქმნის განყოფილებას ყველაზე ბოლოს იხსენიებდა. იგი აღნიშნავდა: „მთავრობას აღმოსავლეთში ყოველთვის სამი უწყება ჰქონდა: ფინანსები (ძარცვა ქვეყნის შიგნით), ომი (ძარცვა ქვეყნის შიგნით და უცხო ქვეყნებისა) და საზოგადოებრივი სამუშაოები (ზრუნვა რეპროდუქციისათვის)“¹.

ამ უკანასკნელ გარემოებას — საზოგადოებრივ სამუშაოებს, ძველ აღმოსავლურ ქვეყნებში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობოდა განსაკუთრებით ირივაციის საკითხში, მაგრამ აღმოსავლეთის ახალ სახელმწიფოებში, (ოსმალეთს, ირანსა და სხვ.) იგი კარგა ხანია მივიწყებული ჰქონდათ და ანვითარებდნენ მხოლოდ საგადასახადო სისტემისა და სამხედრო საქმეს.

ოსმალეთის იმპერიამ მართვა-გამგებლობის თვალსაზრისით დაყოფილი

¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, რჩეული წერილები, გვ. 75, გამოც. 1949 წ.

იყო ორ ნაწილად: რუმელიად და ანატოლიად (ოსმალეთის ევროპული და აზიური ნაწილები). ომიანობის დროს რუმელიის ჯარების მთავარსარდალი სულთანის მოადგილედ ითვლებოდა, ხოლო ანატოლიის პროვინციების (ბრუსის, სმირნის, კასტამონის, ანკარის და სხვ.) მთავარსარდალი კი ითვლებოდა ოსმალეთის აზიური ნაწილის ყველა შეიარაღებული ძალის ხელმძღვანელად.

სახელმწიფო ფინანსიურ საქმეებს განაგებდა ერთ-ერთი ვეზირი, რომელსაც დეფტერდარი ეწოდებოდა. როგორც მისი სახელწოდებიდანაც ჩანს, იგი „დავთრების“ გამგებელი იყო. ოსმალეთის იმპერიაში შემავალ ყოველ ვილაიეთზე ხუთ წელში ერთხელ დგებოდა საგადასახადო დავთარი, რომლის ასლი რჩებოდა მოცენულ ვილაიეთს, ხოლო დედანი იგზავნებოდა დეფტერდართან. ყოველგვარი გადასახადი და ხარკი იკრიფებოდა ამ დავთრების მიხედვით.

ფინანსიური განყოფილება იერარქიული სტრუქტურის მატარებელი იყო და შედგებოდა თორმეტი ქვეგანყოფილებისაგან. ამ განყოფილებაში თავს იყრიდა მთელი სახელმწიფო შემოსავალი, მაგრამ, გარდა გადასახადებისა და ხარკებისა, მის განკარგულებაში იმყოფებოდა სახელმწიფო მამულების უზარმაზარი ფონდიც. მის უფლებას წარმოადგენდა ყადაღის დადება იმ ვასალის მამულის შემოსავალზე, რომელიც უარს გამოაცხადებდა სამხედრო ვალდებულებათა შესრულებაში. ასეთ შემთხვევაში დეფტერდარი მოვალე იყო მამულის მფლობელის ახალი კანდიდატურა წაეყენებინა სულთანისათვის დასამტკიცებლად.

ოსმალეთის იმპერია დაყოფილი იყო 25 პროვინციად. კონსტანტინეპოლს თავისი მიდამოებით ცალკე მმართველობა გააჩნდა, ხოლო არქიპელაგის პროვინცია ექვემდებარებოდა საზღვაო უწყებას. პროვინციების მმართველს მირ-ლივა ეწოდებოდა, რომელსაც გასამრჯელოში, არსლანიანის თქმით, ეძლეოდა საუფლისწულო 1,200.000-მდე ასპერის შემოსავლით. თვითეული პროვინცია, ანუ ლივა იყოფოდა სანჯალებად (ოლქებად), რომელთაც ბეგები ხელმძღვანელობდნენ. ბეგებისათვის განკუთვნილი იყო მამულები, რომელთა შემოსავლიდან ბეგებს წილად ხვდებოდა 100-დან 500.000-მდე ასპერი. თვითეული სანჯალი მოიცავდა რამდენიმე ზიამეთსა და თიმარს.

ამგვარად, ძირითად ადმინისტრაციულ ერთეულებს ოსმალეთში ზიამათები და თიმარები წარმოადგენდნენ. ზიამათები და თიმარები ეწოდებოდა გლეხურ მეურნეობათა ისეთ რაოდენობრივ გაერთიანებას, რომლისაგანაც პირველ შემთხვევაში (ზიამათი) გაიღებოდა გადასახადი 20-დან 100 ათასამდე ასპერი, ანუ აღჩა, ხოლო მეორე შემთხვევაში 3-დან 20 ათასამდე. გლეხურ მეურნეობათა უფრო მსხვილი რაოდენობრივ გაერთიანებას ეწოდებოდა ხასი, რომლის გამოსაღები 100 ათას აღჩას აღემატებოდა.

სამხედრო-ფეოდალური ოსმალეთის იმპერიის მთელი ტერიტორია მოფენილი იყო ზიამათებითა და თიმარებით. ჰამერის გამოანგარიშებით, მართო აზრუმის სანჯალში 66 ზიამათი და 2219 თიმარი მოიპოვებოდა. რუმელიის ვილაიეთი, რომლის ბეგლარბეგის რეზიდენციას სოფია წარმოადგენდა,

შედგებოდა 24 სანჯალისაგან და, პროფ. სოკოლოვის თქმით 8,360 თიმარს და 914 ზიამათსა და ხასს შეიცავდა. მეჩვიდმეტე საუკუნის პირველი ნახევრისათვის ამ მამულების შემოსავლიანობის შესახებ არსლანიანი სათანადო წყაროებზე დაყრდნობით შემდეგ ცნობებს გვაწვდის: ვასალების საერთო შემოსავალი სამეფო და სახელმწიფო მიწებიდან უდრიდა 280.000.000 აღჩას, აქედან მარტო ზიამათებზე და თიმარებზე, რომლებიც სახელმწიფო მიწებს წარმოადგენდა, გაანგარიშებული იყო 245.000.000 აღჩა.

პროფ. სოკოლოვს რუმელიის თიმარების რაოდენობა 60 ათასამდე აჭყავს და, საერთოდ, ოსმალეთის შემოსავალს, ემყარება რა კონსტანტინეპოლში ყოფილ ვენეციელ დიპლომატიის წარმომადგენლის პავლე კონტარინის მიერ 1583 წლის მოცემულ ცნობას, 18 მილიონი დუკატით განსაზღვრავს. მაგრამ ამასთან ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა ზემოაღნიშნული ციფრი მიახლოებითი ხასიათისაა, რადგან მამულების აღწერა ოსმალეთში, რომელზედაც აღნიშნული ცნობებია დამყარებული, არქაული წესით ტარდებოდა და მთელ რიგ შემთხვევაში მოკლებულია სიზუსტეს.

ხასების, ზიამათებისა და თიმარების მფლობელების სახელწოდებანიც ამ ფლობელობის შესაბამისი იყო. ხასის მფლობელს ბეგი ეწოდებოდა, ზიამათისას — ზიმი, ხოლო თიმარისას — თიმარიოტი, ანუ სიფაი. ხასები, ზიამათები და თიმარები ეძლეოდათ გაბატონებული ფეოდალური კლასის წევრებს გარკვეულ სამხედრო და ადმინისტრაციულ მოვალეობათა შესრულებისათვის. ეს მფლობელობა არ წარმოადგენდა კერძო საკუთრებას. იგი დროებითი და პირობითი იყო. ეს გარემოება, ერთი მხრით, მოგვაგონებს ფეოდალურ ევროპაში არსებული ბენეფიციუმების სისტემას, მაგრამ მთლიანი იგივეობის აღიარება ბენეფიციუმებსა და თიმარიოტულ სისტემას შორის არ იქნებოდა სწორი, ვინაიდან ბენეფიციუმის გაცემა გულისხმობდა მიწის ფართობის გადაცემას მფლობელისადმი, ხოლო ოსმალეთში მფლობელთ ეძლეოდათ არა მიწები, არამედ ამ მიწებზე გადასახადების აკრეფის უფლება.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სწორედ ამიტომ უფრო ადვილი ხდებოდა ევროპაში საბენეფიციუმო მიწების ჯერ სამემკვიდრეო მფლობელობად, ხოლო შემდეგში კერძო საკუთრებად გადაქცევა. რასაკვირველია, ოსმალეთშიც წარმოებდა მსხვილი მიწათმფლობელების ბრძოლა დროებით ფლობელობაში მყოფ საშემოსავლო მიწების კერძო საკუთრებად გადაქცევისათვის, მაგრამ ხშირ შემთხვევაში იგი არ თავდებოდა მემამულეთა სასარგებლოდ, განსაკუთრებით სულთან მაჰმუდ მეორის (1451 — 1488) კანონმდებლობის შემდეგ, რომლითაც ლენური მემკვიდრეობა სავსებით უკუგდებულ იქნა და ამასთან ლენების გაცემა უშუალოდ სულთანის ხელისუფლებას დაექვემდებარა.

უფრო ადრე ლენების გაცემა ოსმალეთში ხდებოდა მსხვილი ფეოდალებისაგან დანიშნული პროვინციების მმართველების მიერ. ეს გარემოება საშიშროებას უქმნიდა სულთანის ხელისუფლებას იმის გამო, რომ იზრდებოდა ლენების მიმღებთა დამოკიდებულება პარტიკულარიზმის მქონე პროვინციების მმართველი მსხვილი ფეოდალებისაგან, რაც უფრო მეტად აძლიერებდა უკანასკნელთა გავლენას სახელმწიფოში. ამიტომ იყო, რომ მათი წარ-

მომადგენელი კოჩუბეი გომურჯოელი თავის რისალეში (მოხსენებით ბარათში) სულთანის მმართველობას სასტიკად აკრიტიკებდა ლენების გაცემის წესის საკითხში და მოითხოვდა ძველად არსებული წესის აღდგენას:

კოჩუბეი თავის რისალეში წერდა: „ერთი სიტყვით, მსხვილი და წვრილი მამულების ცუდ პირობებში ჩავარდნას მიზეზი არის ის, რომ მამულებში შექმნილ ვაკანტურ ადგილებზე ცალკეულ პირებს თვით სასახლის უმაღლესი ვეზირი ნიშნავს. თუ თავისუფალ ადგილებზე ბეგლარ-ბეგები უღირსებს დანიშნავენ ძველად, მაშინ დანიშვნის ღირსი პირები საჩივრულად მეფის სასახლეში მიდიოდნენ. ახლა კი როცა თვით უმაღლესი ვეზირი ნიშნავს ისეთ პირებს, რომელთაც ეს არ დაუმსახურებიათ, მაშინ ვისლა უნდა მიმართონ საჩივრით ღირსეულმა პირებმა?“¹

თავიდანვე მამულების გაცემა მთლიანად დაქვემდებარებული იყო სამხედრო საქმისადმი. მამულები ეძლეოდათ მხოლოდ ბრძოლის უნარის მქონე პირებს და გაცემული მამულის სიდიდეც იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ მის მიმღებს, როგორი წარმატება ექნებოდა მიღებული ბრძოლის ველზე. ამ გარემოებას თვალსაჩინოდ ადასტურებს თავის რისალეში კოჩუბეი გომურჯოელი. იგი გადმოგვცემს, რომ წვრილი მამულების მქონეთაგან ვინც ლაშქრობის დროს გამოიჩინდა არაჩვეულებრივ ვაჟაკობას და სარდლობას წარმოუდგენდა ათიდან—თხუთმეტამდე მოჭრილ თავს ან ენას, იგი ღირსეულ პირად ითვლებოდა და ამის გამო მას უფრო მსხვილი მამული ეძლეოდაო².

თვითეული ბრძოლის ჩატარების შემდეგ ოსმალეთის სარდლობა თვალყურს ადევნებდა მებრძოლის საქმიანობას, აწარმოებდა აღრიცხვას და თავისი გამოტანილი დასკვნის დასასაბუთებლად აგროვებდა მტრის სხეულის მოჭრილ ნაწილებს სათანადო ხელისუფალთათვის წარსადგენად. ოსმალეთის ისტორიოგრაფიაში ცნობილია უამრავი ფაქტი იმისა, თუ როგორ აწყობდა სარდლობა უამრავი კასრის გაგზავნას კონსტანტინეპოლში ადამიანთა დამარცხებული ყურებით.

არსებული თურქული წესების მიხედვით, თუ სუბაში (სამხედრო დანაყოფის ხელმძღვანელი) მოკლული იქნებოდა ბრძოლის ველზე და ფლობდა მამულებიდან შემოსავალს 20 — 50000 აღჩამდე, მის სამ შვილს თავდაპირველად არ შეეძლო მიეღოთ მამულები 6000, 5000 და 4000 აღჩაზე უფრო მეტი შემოსავლით. თუ მოკლული სუბაში ფლობდა მამულებს, რომელთაგანაც ის ღებულობდა 50-დან 100000 აღჩამდე, მაშინ მის შვილებს მიეცემოდათ მამულები არა უმეტეს 8000, 7000 და 6000 აღჩას შემოსავლით. მაგრამ, თუ სუბაში მოკვდებოდა ბრძოლაში მონაწილეობის მიღების გარეშე, მაშინ მისი ორი შვილი მიიღებდა თვითეულ თიმარს 5000 აღჩას შემოსავლით, ხოლო მესამეს მიეცემოდა თიმარი 4000 აღჩათი.

აქედანაც ჩანს, რომ თიმარებისა და ზიამათების გაცემის სისტემა

¹ В. Д. Смирнов, Кочубей Гомюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции, стр. 127, изд. 1873 г.

² აღნიშნული შრომა, გვ. 89.

მთლიანად დაპყრებული იყო სამხედრო საქმიანობაზე, დაპყრობებზე, იმ აგრესიულ პოლიტიკაზე, რომელსაც სისტემატურად ატარებდა სამხედრო-ფეოდალური ოსმალეთის სახელმწიფო. ამის საილუსტრაციოდ მოგვყავს რამდენიმე ამონაწერი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრიდან“, რომელიც შედგენილი იყო ოსმალეთის ხელისუფალთა მიერ 1595 წელს სამხრეთ საქართველოს დაპყრობისა და მისი აღწერის შედეგად¹.

ამ დავთრის 335-ე გვერდზე ნათქვამია: „მამული ერთი და ერთი ნაკვეთი წისქვილი სოფელ ფანაკში (ძღებარე) ნურაზიზის ძის გულაზიზ ზიმმის მფლობელობაში (მყოფი). ძველ დავთარში ჩაწერილია, რომ სამეფო ლაშქრობის შემთხვევაში დაუყონებლივ გამოდის სამხედრო სამსახურში“, და აქვე — „მამული ერთი და ერთი ნაკვეთი წისქვილი სოფელ ფანაკში (ძღებარე) — ۱۰۰-ის ძის ۱۰ ზიმმის მფლობელობაში (მყოფი). ძველ დავთარში ჩაწერილია, რომ სამეფო ლაშქრობის შემთხვევაში დაუყონებლივ გამოდის სამხედრო სამსახურში“. ვინმე ზაქარია გურჯის მფლობელობის შესახებ ამავე დავთრის 344-ე გვერდზე ნათქვამია: „მამული ერთი და ერთი ნაკვეთი წისქვილი, ۱۰۰-ის ძის ზაქარ გურჯის მფლობელობაში (მყოფი). ძველ დავთარში ჩაწერილია, რომ სამეფო ლაშქრობის შემთხვევაში დაუყონებლივ გამოდის სამხედრო სამსახურში“. დავთრის სხვა ადგილზე (გვ. 347) ვკითხულობთ „მამული ერთი და ერთი ნაკვეთი ვენახი, წისქვილი, სამი კაცი ისფენჯი და ამ (სამი კაცის გამოსაღები ცხვარზე გიორგი სოს(?) ის ძის მფლობელობაში (ა). ჩაწერილია ძველ დავთრის თანახმად, რომ ლაშქრობის შემთხვევაში დაუყონებლივ გამოდის სამხედრო სამსახურში“ და სხვა.

თიმარის მფლობელს, რომლის წლიური შემოსავალი არ აღემატებოდა 3000 აღჩას, ლაშქრობაში წასვლისას თავის ხარჯზე თან უნდა გაეყოლებინა ერთი მეომარიც. უფრო მსხვილი მამულების მფლობელი კი ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღებისათვის ცხადდებოდა დანიშნულ ადგილზე და თან მიჰყავდა მეომრები ყოველ 5000 აღჩაზე ერთი კაცის ანგარიშით. ამგვარად, თიმარების ყველა მფლობელი სამხედროვალდებული იყო და ამიტომ კოჩუბეი გომურჯოელი ამბობდა, რომ ჰიჯრის 992 (1584) წლამდე სოფლები და სახნავ-სათესი ადგილები ვაჟკაც-მეომართა ხელში იმყოფებოდაო. მისივე გადმოცემით, თიმარებისა და ზიამათების გადაცემა ვაჟკებისათვის და მით უფრო რაიათისათვის² კანონით სასტიკად იკრძალებოდა.

ამგვარად, მიწათმფლობელობა სამხედრო-ფეოდალურ ოსმალეთში დაკავშირებული იყო სამხედრო საქმიანობასთან და ოსმალეთის შეიარაღებული ძალების მეტ-ნაკლებობაც შეპირებული იყო მიწათმფლობელთა საერთო რაოდენობით. პროფ. სოკოლოვის ცნობით, სულთან სულეიმანისა და სელიმ II-ის

¹ იხ. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, გამოს. დოც. ს. ჯიქიას მიერ, 1941 წ.

² გლეხობისათვის.

დროს (1520—1574 წ. წ.) ოსმალეთში სიფაების რაზმები 130.000 კაცისაგან შედგებოდა. აქედან 80.000 ცხენოსანი რუმელიის თიშარების მფლობელებს წარმოადგენდა, ხოლო 50.000 — ანატოლიისას.

ჩვენ მიერ დასახელებულ არსლანიანის შრომაში (გვ. 8 — 9) მოტანილია ჰამერის მიერ მონახული ისტორიული წყარო, სადაც ნათქვამია: „თუ ლენის მფლობელი არ გამოდის მონაწილეობის მისაღებად ომში, მაშინ მის შემოსავალს ხაზინა ადებს ყადაღას. ვასალი, რომელიც 7 წლის განმავლობაში არ ასრულებს თავის მოვალეობას და არ ცხადდება ბეგლარ-ბეგთან, ჩაითვლება ქვეშევრდომად და ვალდებულია გადაიხადოს ნებაკი. ზიამათისა და თიშარის მფლობელთა შვილებს თავიანთი მამების სიცოცხლეში არა აქვთ უფლება მიიღონ ბერათი ცალკე მამულზე, მაგრამ უკანასკნელის მიღება მათ შეუძლიათ იმ შემთხვევაში, თუ მამის გარდაცვალების შემდეგ ისინი პრეტენზიას განაცხადებდნენ 7 წლის განმავლობაში და თუ მონაწილეობა ჰქონდათ მიღებული ერთ ლაშქრობაში მაინც, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი ქვეშევრდომად ხდებიან და, რადგან რეგისტრირებული არ არიან, უნდა გადაუხადონ თავიანთი ნებაკი სახელმწიფო გადასახადთა ამკრებლებს. ქვეშევრდომი წყვეტს ქვეშევრდომზე გაწერილი გადასახადის ვალებას მაშინვე, როგორც კი გახდება სიფაიად“.

სამხედრო-ფეოდალურ ოსმალეთში მთელი მოსახლეობა ძირითადად ორ ჯგუფად იყო გაყოფილი: 1) სამხედრო წოდება, რომელიც არავითარ გადასახადს არ იხდიდა, სარგებლობდა უდიდესი პოლიტიკური და ეკონომიური პრივილეგიებით; იგი წარმოადგენდა გაბატონებულ კლასს და ქვეყნის მმართველობის სათავეში იმყოფებოდა; 2) მოსახლეობის დიდი ნაწილი, რომელიც უმთავრესად დაპურობილ ერებისაგან შედგებოდა, ისლამის სარწმუნოების გარეშე იმყოფებოდა, იხდიდა უამრავ სხვადასხვა სახის გადასახადს და უუფლებო რაიად იყო წარმოდგენილი.

მებეგრე-გადასახადთა გადახდელი წოდებიდან სამხედრო წოდებაში ვისმეს გადასეღა კანონით იკრძალებოდა. „ნასიხათნამეში“ მრჩეველი სულთანს აფრთხილებდა: „არ შეიძლება იენიჩართა რიგებში რაიათიდან ან მოქალაქეთაგან ვისმეს გადაყვანა“. მეჩვიდმეტე საუკუნის მეორე ნახევრამდე ეს წესი მტკიცედ იყო დაცული. ამის მკაფიო დამადასტურებელია კოჩუბეი გომურჯოელის შემდეგი სიტყვები: „სოფლელებისა და მოქალაქეების მიერ თიშარებზე რაიმე სიგელის მიღების სურვილის გამოთქმა ბიწიერებად ითვლებოდა. თიშარების ვაცემა ამგვარი ადამიანთათვის წარმოუდგენელი იყო“. და როდესაც კასტობრივი კარჩაკეტილობა წოდებათა შორის აქა-იქ დაარღვია სავაჭრო კაპიტალმა და ოსმალეთის სახელმწიფოებრივ აპარატში კანტიკუნტად გამოჩნდა სხვა ფენების წარმომადგენელნიც, თურქეთის გაბატონებულმა კლასმა კოჩუბეი გომურჯოელის სახით სასტიკი პროტესტი განაცხადა. კოჩუბეი თავის რისალეში წერდა: „ასევე, ბოძების მინიჭებით, არ აჰყავდათ მსახურებად ვინმე, გადასახადთა გამღებ წოდებიდან და ვაჭრებიდან. ეს საზიანო იყო ორი მხრივ: ერთი, რომ გადასახადთა გამღები რაიები და მათი შვილები, როგორც კი გადაიქცევიან სახელმწიფოს მაღალი მოხელეების მსა-

ხურებად, წყვეტენ გადასახადების გაღებას, რის გამოც ზიანი აღდება როგორც სახელმწიფო ხაზინას, აგრეთვე მსხვილი და წვრილი მამულების მფლობელთ; მეორე, რომ რაია ეჩვევა ცხენზე ჯდომასა და ხმლის ტარებას, და ეს სიამოვნება იმდენად გაუჯდება მას თავში, რომ შემდეგისათვის ის არაფრით არ მოისურვებს ხელახლად რაიად გახდომას, ჯარშიც გამოუსადეგარი ხდება, ბოლოს და ბოლოს ის მიეტმასნება არამზადების ბრბოს და იწყებს სხვადასხვა ბოროტებასა და უწყსრიგობას¹.

მაგრამ ამ წოდებათა შორის არსებული კასტობრივი კარჩაკეტილობა ნაკარნახევი იყო არა მარტო ამა თუ იმ წოდების წარმომადგენელთა სოციალურ ეკონომიური მდგომარეობით, არამედ სარწმუნოებითაც. ყოვლად დაუშვებლად ითვლებოდა არამუსლიმან პირთა ყოფნა მაღალი მოხელეების თანამდებობაზე და მით უფრო მათ მიერ სამხედრო ხაზით პასუხსაგები ადგილების დაკავება. ცნობილია, რომ სამხედრო-ფეოდალური ოსმალეთის მიერ წარმოებული ყველა ომი, იქნებოდა ის თავდასხმის, თუ თავდაცვის ხასიათის მატარებელი, ცხადდებოდა ჯიხადად, ანუ გაზავათად (სარწმუნოების დაცვის ომად) და ასეთ ვითარებაში უცხო სარწმუნოების მქონეთა დაშვება სამხედრო ნაწილებში წარმოუდგენელი იყო.

ამგვარად, სამხედრო წოდება სიფაების სახით ღებულობდა მამულების შემოსავალს დიდი რაოდენობით, ეწეოდა ფუფუნებით ცხოვრებას და ომიანობის გარდა არავითარ სამეურნეო საქმიანობაში ის ჩაბმული არ იყო გარდა იმისა, რომ მშვიდობიან დროს ატარებდა აღმინისტრაციულ მოვალეობას. სულთან სულეიმანამდე მათი უმრავლესობა ქალაქად ცხოვრობდა და სავსებით გადაქცეული იყო პარაზიტულ ფენად. მიწათმფლობელობის თიშარიოტულმა სისტემამ და მასზე დამყარებულმა სიფაიობამ ოსმალეთში განაგრძო თავისი არსებობა 1844 წლამდე. სიფაების ფეოდალური ჯარის ნაწილებთან ერთად ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფოს მეორე მძლავრ დასაყრდენს წარმოადგენდა შეიარაღებული ენჩიჩარობა. ოსმალეთში იქნაზე არსებული სახელმწიფო საკუთრება დიდ ეკონომიურ შესაძლებლობას უქმნიდა სულთანებს, ფეოდალურ ევროპასთან შედარებით, ადრევე გაეჩინათ დაქირავებული შეიარაღებული ძალები ენჩიჩარების სახით და ერთგვარად დაეპირისპირებინათ ისინი ფეოდალური სიფაების ჯარებისათვის იმ შემთხვევაში, თუ უკანასკნელნი გაბედავდნენ ურჩობის გამოჩენას სულთანის ხელისუფლების მიმართ.

ენჩიჩართა დაქირავებული ქვეითი რაზმების ჩამოყალიბება ადრევე დაიწყო, ხოლო მათი საბოლოო გაფორმება მოხდა სულთან მურად პირველის დროს. ჩამოყალიბებულ ენჩიჩართა ორგანიზაციის — ორთალის ან ოჯახის (ასე ეწოდებოდა ენჩიჩარების კორპუსს) წინაშე დასახული ამოცანა — სულთანის ხელისუფლების დაცვა ყოველგვარი ხელყოფისაგან, მოითხოვდა არა მარტო იმას, რომ ენჩიჩარები არ ყოფილიყვნენ მამულების მფლობელნი,

¹ იხ. სმირნოვის დასახელებული შრომა, გვ. 218.

არამედ მათ უნდა გაეწევიტათ ყველა დამაკავშირებელი ძაფი როგორც ყოველგვარ ეროვნებასთან, ისე თავიანთ ნათესაებთან, ოჯახებთან და სხვ.

იენიჩართა რიგების შევსება წარმოებდა დაპყრობილ ქრისტიან მოსახლეთაგან ეგრეთწოდებულ „დევეშურმის“ მეშვეობით. დაპყრობილი მოსახლეობა ვალდებული იყო სხვა გადასახადებთან ერთად დამპყრობელთათვის მიეცა ფიზიკური თვალსაზრისით თავისი ყველაზე საუკეთესო შვილები 7 — 10 წ. ასაკში. ზოგიერთი მკვლევარის (ა. სკაჩკო) გამოანგარიშებით, სულთან სულეიმანის დროს დაპყრობილი მოსახლეობისაგან ყოველწლიურად „დევეშურმით“ მიჰყავდათ 40000-მდე ბავშვი. „დევეშურმით“ წაყვანილ ბავშვებს არაერთარი შესაძლებლობა არ ეძლეოდათ მშობლებთან დაკავშირებისათვის. მათ არ იცოდნენ თავიანთი წარმოშობის არც ადგილმდებარეობა, არც ეროვნება და მით. უფრო არც ძველი სარწმუნოება. ყველა მათგანი ვალდებული იყო მიეღო ისლამი და ამ სარწმუნოებისათვის ფანატიკურად სიცოცხლე შეეწირა. ისინი ბავშვობიდანვე სამხედრო წრეთნას გადიოდნენ. ნაწილი მათგანი იწრთენებოდა სტამბოლში სულთანის სასახლესთან არსებულ სპეციალურ სასწავლებელში, ხოლო სხვები ოსმალეთის სხვა ქალაქებში.

იენიჩარებს არ ჰქონდათ ცოლის შერთვისა და საერთოდ ოჯახის შექმნის უფლება. „ცოლის შერთვა (ამბობს კოჩუბეი გომურჯოელი) შეეძლოთ მხოლოდ ყოველმხრივ გამოუსადეგარ მოხუცებსა და დაავადებულ ინვალიდებს, და კიდევ იმ ბედნიერ პირებს, რომელთაც წილად ხვდებოდათ სულთანის სიძეებად გახდომა“ (იხ. სმირნოვის აღნიშნული შრომა გვ. 217). ამასთან, იენიჩართაგანს არ ჰქონდა უფლება ეთავა რაიმე წამოწყება ან ხელი მოეკიდა ხელოსნობისათვის.

იენიჩართა გამოკვება და შეიარაღება ხდებოდა სახელმწიფოს ხარჯზე. სულთან სულეიმანის დროს იენიჩართა შემადგენლობა დაყოფილ იქნა სამ ჯგუფად: პირველ ჯგუფში გაერთიანებული იყვნენ ის იენიჩარები, რომელნიც სამხედრო ვალდებულების უშუალო აღმსრულებელი იყვნენ. ეს ჯგუფი ახალგაზრდებისაგან შედგებოდა და სხვა ჯგუფებთან შედარებით უფრო დიდრიცხოვანი იყო. ამ თანრიგის თვითეულ იენიჩარს გასამრჯელო ეძლეოდა ყოველდღიურად 3-დან 7 ალჩამდე (დაახლოებით 21 ვერცხლის კაპიკიდან 49 კამდე).

მეორე ჯგუფს შეადგენდნენ ძველი, გამოცდილი და უკვე დამსახურებული იენიჩარები, რომელთა ყოველდღიური გასამრჯელო 9 ალჩიდან 12 ალჩამდე აღწევდა. პირველ ჯგუფთან შედარებით ესენი უფრო პრივილეგიურ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ როგორც ეკონომიურად, ისე უფლებრივადაც.

სულთან სულეიმანის დროს ყველაზე უკეთეს პირობებში აღმოჩნდა მესამე ჯგუფი, რომელიც ამავე დროს ყველაზე უფრო მცირერიცხოვანი იყო. ამ ჯგუფში მოხვედრა დიდ სიძნელებთან იყო დაკავშირებული. ამ კატეგორიაში გადაირიცხებოდნენ ის ჯარისკაცები და მეთაურნი, რომელნიც ბრძოლის ველზე დაიჭრებოდნენ და ამის გამო ინვალიდებად ითვლებოდნენ. მათი ყოველდღიური გასამრჯელო გამოიანგარიშებოდა 20-დან 30 ალჩას რაოდენობიდან.

სულთან სულეიმანის დროიდან იენიჩართა რაზმებს უფრო მეტი პრივილეგიები შეექმნათ. მათ მიეცათ უფლება ოჯახების გაჩენისა, ხელოსნობის წამოწყებისა და სხვ. მაგრამ, საბოლოო ანგარიშით, ეს გარემოება ხელს უწყობდა იენიჩარობაში მეურნეობისადმი ინტერესის ვალდებულებას და სამხედრო საქმის უგულვებლყოფას მათი ბრძოლის უნარიანობის შესუსტებით. ვ. მაკუშევი გადმოგვცემს თანამედროვის, გრადიჩის ცნობას იმის შესახებ, რომ „ამ ნაძირალების (ლაპარაკია იენიჩარებზე. — გ. ტ.) უზარმაზარი ხროვა ნთქავს ყველა სახელმწიფოებრივ გადასახადს; ამ ურჩთ, ზარმაცებს, ბილწთ, ბრძოლის უნარის სრულიად არ მქონეთ, საძაგელ გადაგვარებულთ, შესწევთ უნარი მხოლოდ ძარცვისა, მათმა თავაშვებულებამ ყოველგვარ საზღვარს გადააქარბა“¹.

როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, თურქების გაბატონებული კლასის ერთ ნაწილს (სიფაიებს) ეძლეოდა სახელმწიფოსაგან მიმუღები (ზიამათები, თიმარები) გარკვეული შემოსავლით, ხოლო იენიჩარებს ენიშნებოდათ ჯამაგირები და პენსიები. ამ კლასის უფრო მაღალი ფენა, რომელსაც დაკავებული ჰქონდა სახელმწიფო აპარატის ცალკეული თანამდებობანი, ღებულობდა ეგრეთწოდებულ „არფალიკებსა“ და „ხასებს“. ჰამერის მიერ განხილულ ისტორიულ წყაროში ნათქვამია: „ჩემი სამეფო მიწების თიმარები იმყოფება ჩემი დევთერდარების (ფინანსთა მინისტრების) მეთვალყურეობის ქვეშ, რომელნიც განაგებენ ყველა მათ შესახებ საქმეს. ჩემმა ვეზირებმა ჩემი საუფლისწულოთა შემოსავლის 3% უნდა მიიღონ. ვეზირები ღებულობენ 1200000 ასპერს, ბეგლარბეგები, 800000-დან 1.000.000 ასპერამდე და ა. შ. თუ საუფლისწულოთა მიცემის ნაცვლად მათ დაენიშნებათ ყოველწლიური გასამრჯელო, მაშინ ეს უკანასკნელი უმაღლესი ვეზირისათვის ყოველწლიურად უნდა უდრიდეს 150 — 240000 ასპერს და ა. შ.“ (იხ. არსლანიანის აღნიშნული შრომა, გვ. 8).

ამავე წყაროში ნათქვამია, რომ სანჯალბეგების შვილებს მიეცემათ 30000 ასპ. შემოსავლიანი თიმარები, ჩაუშების შვილებს — 10000 ასპ. შემოსავალი; მუფთიების შვილებს ენიშნებათ სტიპენდია ყოველდღიურად 60 ასპერი, ყადიასკერების შვილებს — 45, სულთანის სახელობის მეჩითთან დაარსებული აკადემიის პროფესორთა შვილებს — 20 ასპ. და ა. შ.

ამგვარად, სახელმწიფოებრივი აპარატი ოსმალეთში, წარმოადგენდა გაბატონებული კლასის ფართო ორგანიზაციას. თურქი გაბატონებული კლასი სხვადასხვა მდგომარეობის მიხედვით მთლიანად სახელმწიფო აპარატის უკან იფარებოდა და ქვეყნის შემოსავლის მითვისებას მასების ექსპლოატაციის ხარჯზე ახდენდა სახელმწიფო აპარატის მეშვეობით. აზიურ ქვეყნებში გაბატონებული კლასის მიერ სახელმწიფო აპარატის მეშვეობით ზედმეტი პროდუქტის მითვისების შესახებ მარქსი არაერთხელ აღნიშნავდა თავის შრომებში.

¹ В. Макушев, Болгария под турецким владычеством, преимущественно в XV и XVI веках, стр. 314 (Жур. Минист. народного просвещения, 1872 г, CLXIII).

ასე, მაგალითად, „კაპიტალის“ III ტომის პირველ ნაწილში ის წერდა: „მონათმფლობელურ ურთიერთობაში, ბატონყმურ ურთიერთობაში, მოხარკეობის ურთიერთობაში (რამდენადაც პრიმიტიულ თემებს მივიღებთ მხედველობაში) პროდუქტის მიმთვისებელი და, მაშასადამე, გამყიდველი არის მონათმფლობელი, ფეოდალური მებატონე, ხარკის მიმღები სახელმწიფო“¹. იქვე (288 გვ.) ნათქვამია: „აღნიშნულ წარმოების წესთა არსებობის დროს ზედმეტი პროდუქტის მთავარი მფლობელნი, რომლებთანაც ვაჭარს საქმე აქვს, — მონათმფლობელი, ფეოდალური მებატონე, სახელმწიფო (მაგალ. აღმოსავლეთის დესპოტი), — სიმდიდრის მომხმარებელს წარმოადგენენ“, და ბოლოს „კაპიტალის“ III ტომში მარქსი სიტყვა-სიტყვით აღნიშნავდა, რომ „ზედმეტი პროდუქტისა და ზედმეტი შრომის უდიდესი ნაწილი... მიდის... აზიაში სახელმწიფოს სასარგებლოდ“.

ამგვარად, თუ ფეოდალურ ევროპაში უშუალო მწარმოებლის ესკპლუატაციას უშუალოდ ფეოდალური კლასი აწარმოებდა, სამხედრო-ფეოდალურ ოსმალეთში, იგივე ფეოდალური კლასი, მშრომელთა მასების გაძარცვას ახდენდა თავის სახელმწიფო აპარატის მეშვეობით, რომლის ხელშიც თავს იყრიდა სახელმწიფო საკუთრებად ქცეულ თიშარების, ზიამათების, ხასების და სხვ. შემოსავალი.

დასასრულ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ოსმალეთის ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს ეკონომიური საყრდენის — მიწაზე არსებულ სახელმწიფოებრივი საკუთრების თავისებურებას, — ექსპლოატაციის თავისებური ფორმაც განსაზღვრავდა. მიწაზე კერძო საკუთრების არ არსებობის, უფრო სწორად — ნაკლებად არსებობის პირობებში, მიწის რენტა თითქმის აღარ განსხვავდებოდა სახელმწიფო გადასახადებისაგან, რადგან „თუ ესაა არა კერძო მიწის მესაკუთრენი, არამედ სახელმწიფო, — როგორც ამას აზიაში ვხედავთ, — რომელიც მათ უშუალოდ უპირდაპირდება მიწის მესაკუთრისა და იმავდროულად სუვერენის სახით, მაშინ რენტა და გადასახადი ერთმანეთს ემთხვევა, ანდა, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, მაშინ არ არსებობს არავითარი რენტა, რომელიც განსხვავებული იყოს მიწის რენტის ამ ფორმიდან. ასეთ პირობებში დამოკიდებულების ურთიერთობა არ საჭიროებს პოლიტიკურად და ეკონომიურადაც იმაზე უფრო მკაცრ ფორმას, რომელიც ამ სახელმწიფოს მიმართ ყველა ქვეშევრდომთა მდგომარეობას ახასიათებს. სახელმწიფო აქ მიწის უზენაესი მესაკუთრეა. სუვერენიტეტი აქ ნაციონალური მასშტაბით კონცენტრაციაქმნილი მიწის საკუთრებაა“².

მარქსის აზრით, სამხედრო-ფეოდალური ოსმალეთის, ისე როგორც სხვა აზიური ქვეყნების ყველა თავისებურება, სწორედ მიწის სახელმწიფო საკუთრებიდან გამომდინარეობს, ვინაიდან ბატონობასა და მოჩილებას აპირობებს ის სპეციფიკური ეკონომიური ფორმა, რომლის მეშვეობითაც აუნაზღაურებელი

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. 1, გვ. 283, გამოც. 1932 წ.

² კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. მეორე, გვერდი 310, გამოც. 1934 წ.

ზედმეტი შრომა უშუალო მწარმოებელთაგან ამოიქაჩება. რაკი აქედან ლებულობენ თავის საწყისებს საზოგადოების საწარმოო ურთიერთობანი, ამიტომ ზედნაშენიც თავისებურად გამოვლინდება იმისდა მიხედვით, თუ რა ისტორიულ პირობებში უხდება მას შემდგომი განვითარება.

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
შუა საუკუნეების ისტორიის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1956. VI. 16)

Г. Тивадзе

Тимариотская система землевладения как основа военно-феодальных отношений в Османской империи

Резюме

Анализируя военно-феодальные отношения в Османской империи, пришли к выводу, что все особенности османского строя зиждились на существовавшей в Турции, как и в остальных азиатских странах, государственной собственности на землю. Османская империя, в результате систематических завоеваний, превратила в свою территорию бывшие земли таких стран (Алжир, Тунис, Триполитания, Киренаика, Египет, Хиджаз, Йемен, Сирия, Карамания, Малая Азия, отчасти Балканы), в которых издревле укоренилась азиатская община с коллективным землевладением, в дальнейшем превратившимся в государственную собственность.

В османской империи все формы землевладения, начиная от хассов, зиаметов, тимаров и вплоть до вакуфов, по существу считались государственной собственностью за исключением мюлка, который не играл значительную роль в турецком землепользовании.

Концентрация в руках турецких султанов огромных земель дала им возможность, с одной стороны, усилить султанскую централизованную власть (по шариату установившимся в Турции традициям не допускался раздел государства между султанскими наследниками), а с другой стороны, раздачи гос. аппаратом зиаметов, хассов и тимаров между отдельными членами турецкого феодального класса, исключительно на основе военных принципов.

Владельцы хассов, зиаматов, тимаров, хисарских земель и т. д. считались военнообязанными и не имели права отчуждения своих владений. Эти владения, с внешней стороны, можно сравнить с бенефицией феодальной Европы, но по существу они отличались друг от друга. Если под бенефицией подразумевалась передача земли во временное владение, то турецкие феодалы получали не земли, а определенную часть дохода этих земель переведенного в акчах, или асперах.

Таким образом, турецкие феодалы не были непосредственно связаны с хозяйством. Оторванное от хозяйства турецкое военное сословие предавалось исключительно военному делу и не заботилось об экономическом улучшении хассов и тимаров, в результате чего благосостояние турок все более стало зависимым от систематических завоеваний.

Все усилия Османской империи были сосредоточены на военное дело. Зиммы и сипаи составляли феодальную конницу, а еничары — пехоту, основу султанской власти. С целью облегчения захватнической политики, проводился своеобразный космополитизм. На высших должностях, включая пост великого визиря, не редко назначались отуреченные лица, происходившие из завоеванных стран. По словам английского посла в Константинополе Рикота (первая четверть XVIII века), в серале султана превратилось в обычай говорить на боснийском, болгарском, грузинском и др. языках. До тех пор, пока в феодальной Европе не были созданы абсолютные монархии, господствовала феодальная разобщенность и не было силы противопоставить турецкой агрессии, а в самой Османской империи процесс гниения военно-феодальных отношений не достиг кульминационной точки, султанская Турция могла сохранить свой приоритет в военном деле. Еничары, сипаи и др. занимались явным грабежом и насилием на податное сословие внутри страны и за ее пределами.

Сопоставляя султанскую абсолютную власть с европейским абсолютизмом, которого классики марксизма считали прогрессивным явлением сравнительно с феодальной разобщенностью и феодальной анархией, приходим к выводу, что первая (султанская централизованная власть), по своей природе, далеко стояла от какого-либо прогрессивного проявления.

Процесс загнивания военно-феодальных отношений в Османской империи начался еще при султани Сулеймане (1520 — 1566) и быстрыми темпами прогрессировал на протяжении XVII века, когда в империи развернулись крестьянские восстания (Джелали) и национально-освободительные движения в завоеванных странах.

3. დონაჰი

ინდოეთში ლაშქრობის პირთი პროუჩის საკითხისათვის

რუსეთ-საფრანგეთის დაახლოების საქმეში, 1800—1801 წლების მიჯნაზე, მნიშვნელოვან როლს წარმოადგენდა ინდოეთში მათი ერთობლივი ლაშქრობის გეგმის შემუშავება და მისი რეალიზაციის ცდა 1801 წ. დასაწყისში.

რუსეთ-საფრანგეთის დაახლოების ტენდენცია 1800—1801 წლების მიჯნაზე საკმაოდ შორს წავიდა. პარიზის მოლაპარაკებამ ნიადაგი შეამზადა ამ ორი ქვეყნის დაკავშირებისა და ანტიინგლისური კავშირის ორგანიზაციისათვის. საფრანგეთ-რუსეთის დაახლოვება, სხვა ფაქტორებთან ერთად, ბიძგს აძლევს ინგლის-რუსეთის ურთიერთობის მკვეთრ გაუარესებას. ამის შედეგად 1801 წლის დასაწყისისათვის მათ შორის დიპლომატიური ურთიერთობა შეწყდა. ამას ზედ დაერთო რუსეთის მიერ ჩრდილოეთი ევროპის სახელმწიფოთა საზღვაო ლივის ორგანიზაცია (რუსეთი, შვეცია, დანია და პრუსია), რომლის მახვილიც ინგლისის საზღვაო ჰეგემონობის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ყოველივე ამან და აგრეთვე ინგლისის გემებსა და საქონელზე ემბარგოს დადებას პეტერბურგსა და რუსეთის იმპერიის სხვა ქალაქებში უაღრესად გააძლიერა ფიციხე მასალა ინგლის-რუსეთის ურთიერთობაში და შეამზადა ნიადაგი მათ შორის ომის გაჩაღებისათვის.

1801 წლის დასაწყისში ინგლისმა სათანადო სამხედრო ღონისძიებები განახორციელა რუსეთთან (და საერთოდ საზღვაო ლივაში შემავალ სახელმწიფოებთან) ომის დასაწყებად. ამ ღონისძიებებიდან აღსანიშნავია ინგლისის ძლიერი სამხედრო-საზღვაო ესკადრის (17 საბაზო გემის, 30 ფრეგატის და 1000 სადესანტო ჯარისკაცის შემადგენლობით) გაგზავნა ბალტიის ზღვაში ცნობილი აღმირალების პარკებისა და ნელსონის სარდლობით¹.

რუსეთის იმპერატორმა პავლე I-მა თავის მხრივ საპასუხო თავდაცვითი ღონისძიებები განახორციელა, როგორც ფინეთის ყურეში, ისე სხვაგან. მან, ამასთან ერთად, გადაწყვიტა საფრანგეთთან კავშირში მახვილი ჩაეცა ინგლისისათვის მის „პერიფერიაში“ და მით წაერთმია მისთვის რუსეთისათვის ზიანის მიყენების შესაძლებლობა. ასეთ „პერიფერიად“ მიჩნეულ იქნა ინგლისის კოლონიური ძარცვის ობიექტად ქცეული ინდოეთი, სხვადასხვა ინტე-

¹ Д. Милютин, История войны 1799 года между Россией и Францией в царств. имп. Павла I, СПб, 1857, т. 2, стр. 538.

რესებისა და მისწრაფებების მიუხედავად, რუსეთის და საფრანგეთის მმართველთა თვალთხედვა დროებით და გარკვეულ გარემოებათა შედეგად, დაემთხვა ინგლისის მიმართ გამოსაყენებელ ღონისძიებებს. ასე აღმოცენდა ამ ორი ქვეყნის ინდოეთში ერთობლივი ლაშქრობის გეგმა-პროექტი, რომლის ხასიათის ანალიზი წინამდებარე ნარკვევის მიზანს შეადგენს.

*
*
*

XVIII—XIX საუკუნეების მიჯნაზე ინდოეთი ინგლისელ კოლონიზატორთა დაპყრობისა და გაძარცვის ობიექტს წარმოადგენდა. ოსტ-ინდოეთის ინგლისური სავაჭრო-მონოპოლისტური ორგანიზაცია, როგორც ინგლისის გაბატონებული კლასების კონტრაგენტი, უშუალოდ ახორციელებდა ამ ქვეყნის დაპყრობისა და გაძარცვის საქმეს.

ყველა სახის უხამსი მეთოდების გამოყენებით ინგლისელმა კოლონიზატორებმა ამ დროისათვის უკვე დაიპყრეს ინდოეთის დიდი ნაწილი და იგი აღვირახსნილი ძარცვა-გლეჯის ასპარეზად აქციეს, ინდოეთის მოსახლეობის ველური ექსპლოატაცია ხორციელდებოდა კაპიტალის პირვანდელი დავროვების მეთოდებით. ყოველწლიურად, ინდოეთიდან ინგლისში იგზავნებოდა დიდძალი ნაძარცვი სიმდიდრე.

როგორც ცნობილია, ინდოეთის „მთელ ტომთა და რასათა“ გადაშენება, ამ ქვეყნის ბუნებრივი სიმდიდრეების და დოვლათის არაექვივალენტური მითვისება ინგლისში სამრეწველო გადატრიალებისა და იქ კაპიტალისტური ინდუსტრიალიზაციის ერთ-ერთი მთავარი პირობა გახდა.

ინდოეთის კოლონიური სამფლობელოების დაცვა მეტოქეების ხელყოფისაგან, ამ სამფლობელოთა სფეროს გაფართოება ახალი დაპყრობების მეშვეობით, ინგლისის გაბატონებული კლასების განსაკუთრებული „ზრუნვის“ საგანი გახდა ისტორიული განვითარების ამ ეტაპზე. ინგლისის საგარეო პოლიტიკაში ინდოეთის საკითხმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა. იგი აღმოსავლეთის „თავსატეხი“ საკითხის შემადგენელ ნაწილად იქცა.

ინგლისელი დამპყრობლები ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში მოველინენ ინდოეთის სანაპიროებს, მაგრამ მათთან ერთად ინდოეთს „ესტუმრნენ“ ფრანგი კოლონიზატორებიც. ამ ორ სახელმწიფოს შორის ათეული წლების განმავლობაში წარმოებდა სასტიკი შუღლი და ბრძოლა ინდოეთში უპირატესობისათვის შეიღწილიანმა ომმა ეს ბრძოლა ინგლისის სასარგებლოდ გადაწვიტა. ეკონომიურად და პოლიტიკურად უფრო განვითარებულმა და მოწინავე ინგლისმა სძლია ფეოდალური ურთიერთობის მარწუხებში მოქცეულ საფრანგეთს. საფრანგეთი გამოძევებულ იქნა ინდოსტანის სანაპიროებიდან (ორიოდე ბაჰის გარდა). ამ დროიდან მოკიდებული ინდოეთის დაპყრობისა და ძარცვის მონოპოლიური უფლება ინგლისელთა ხელში გადავიდა¹.

¹ ფრანგი ისტორიკოსებიდან ინგლის-საფრანგეთის ბრძოლას ინდოეთისათვის, ინგლისელთა ბატონობის დამყარებას ამ ქვეყანაზე და მის შედეგებს საკმაოდ ვრცლად აშუქებენ: Barchou de Penhoën, L. Inde sous la domination Anglaise, ტ. I—II. Paris, 1844; მისივე, Histoire de la conquête et de la fondation de l'Empire Anglaise dans l'Inde, ტ. I—IV, Paris, 1840—1841; Mardes, Histoire de l'Indie ancienne et moderne. Paris. 1846.

საფრანგეთი არასოდეს არ შერიგებია ინდოეთიდან გამოძევების ფაქტს და ხელი არ აუღია ამ ქვეყნიდან კონკურენტის გამოძევების განზრახვაზე. ინდოეთიდან ინგლისელთა გამოძევების სურვილი ამოქმედებს საფრანგეთის ყველა ხელისუფალს და მთავრობას XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. ბრძოლა ინდოეთისათვის წარმოადგენდა იმ სამკვდრო-სასიცოცხლო ქიშპობის მეტად მნიშვნელოვან ნაწილს, რომელიც ინგლის-საფრანგეთს შორის მიმდინარეობდა სავაჭრო-კოლონიური და საზღვაო უპირატესობისათვის XVIII საუკუნის II ნახევარში. ძველი პოზიციების აღდგენა ინდოეთში და იქედან ინგლისელ კოლონიზატორთა გამოძევება, როგორც საფრანგეთის მმართველთა განსაკუთრებული „ზრუნვის“ საგანი, მკაფიოდ თავს იჩენს იმ მრავალრიცხოვან გეგმებში, რომლებიც, ამასთან დაკავშირებით, შემუშავდა საფრანგეთში.)

ფრანგები ცდილობდნენ ზიანი მიეყენებიათ ძლიერი მეტოქისათვის — ინგლისისათვის ზღვაზეც და ხმელეთზეც. ინდოეთში შეჭრისა და იქიდან ინგლისელთა გამოძევების მრავალი გეგმიდან ნაწილი ითვალისწინებდა სათანადო ოპერაციის განხორციელებას ზღვით, ნაწილიც — ხმელეთის გზით. ლუი XVI მეფობის დროს სერიოზულად იხილავდნენ ასეთ გეგმებს და მათი შესაძლო განხორციელების პერსპექტივებს. მაგრამ ასეთი გეგმების სისრულეში მოყვანის სერიოზულ ცდებს რევოლუციამდელ პერიოდში ადგილი არ ჰქონია. ფეოდალური ურთიერთობის ხლართებში მოქცეულ ძველი რეჟიმის საფრანგეთს, რომელიც მოკლებული იყო ძლიერ სამხედრო-საზღვაო ფლოტს და სათანადო ფინანსიურ სახსრებს, არ შეეძლო სისხლი და ხორცი შეესხა ასეთი გეგმებისათვის. ამდენად აღნიშნული გეგმები სურვილებისა და მისწრაფებების სფეროს უფრო მიეკუთვნებოდა, ვიდრე მათი განხორციელების რეალურ ცდა-განზრახვის გამოხატულებას. ¹.

როგორც ცნობილია, ინგლის-საფრანგეთის ბრძოლა სავაჭრო-კოლონიური უპირატესობისა და მსოფლიო პირველობისათვის თავისი განვითარების ახალ ფაზაში შევიდა საფრანგეთის 1789—1794 წლების ბურჟუაზიული რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ. საფრანგეთის ბურჟუაზიამ, დაეუფლა რა სახელმწიფო ხელისუფლებას ამ რევოლუციის წყალობით, კონკრეტულად დღის წესრიგში დააყენა ინდოეთის საკითხი. მან საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივიდან ანოილო ზემოაღნიშნული გეგმები და იგი საფუძვლად დაუდო ინდოეთში შეჭრის ახალ გეგმებს. ეს გეგმებიც, როგორც ძველი გეგმები, ორი ვარიანტით ითვალისწინებდა ინდოეთამდე მიღწევას, აქედან ინგლისელთა განდევნას და იქ ფრანგთა ბატონობის აღდგენას — ზღვით და ხმელეთით.

საფრანგეთის ბურჟუაზიამ მხოლოდ 1798 წელს სცადა პრაქტიკული ნაბიჯები გადაედგა ამ მიმართულებით და მიზნად დაისახა ინდოეთში შეჭრის ერთ-ერთი გეგმის სისრულეში მოყვანა. მისი განხორციელება მან იტალიის

¹ აღნიშნული გეგმები სხვადასხვა დროს გამოაქვეყნეს ფრანგმა და უცხო ავტორებმა ინდოეთისათვის ინგლის-საფრანგეთის ასწლიანი ბრძოლის მიმოხილვის დროს და სხვადასხვა განმარტება მისცეს მათ. ფრანგ ავტორებთან ერთად, აღნიშნული გეგმების შესახებ თავიანთი აზრი

კამბანის დროს სახელმძღვანელო გენერალ ნაპოლეონ ბონაპარტეს დააკისრა. საფრანგეთის ცნობილი ლაშქრობა აღმოსავლეთისაკენ 1798 წ., კერძოდ ფრანგთა „მეჭრა ეგვიპტეში ნაპოლეონის საბრძოლოთ სხვა მნიშვნელოვან ამოცანებთან ერთად, ინდოეთის მიმართ საფრანგეთის ბურჟუაზიის ჩანაფიქრის რეალიზაციის ისახავდა მიზნად¹. ეგვიპტეში ფეხის მოკიდებით ნაპოლეონ ბონაპარტეს სურდა ექცია იგი მძლავრ შუალედ პლაცდარმად ინდოეთში ლაშქრობის მოსაწყობად შემდგომში. ეგვიპტეზე ლაშქრობის მომზადებისა და მისი განხორციელების პერიოდში ნაპოლეონს მიწერ-მოწერაც კი ჰქონდა სამხრეთ-დასავლეთ ინდოეთის ძლიერი ფეოდალური სამეფოს შინსურის სულთან ტიპუ სულთანთან, რომელიც ინგლისელთა დაუძინებელ მტერს წარმოადგენდა. ნაპოლეონი არწმუნებდა მას, რომ მალე გაუწვდოდა დახმარების ხელს ინგლისელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, როგორც კი მკვიდრად მოიკიდებდა ფეხს ეგვიპტეში. რასაკვირველია, ფრანგი გენერალი ტიპუ სულთანის მეგობრად იმიტომ ასალებდა თავს, რომ სურდა იგი იარაღად გამოეყენებია ინგლისელებთან ბრძოლის პროცესში².

თავის „მეგობრულ“ წერილში ტიპუ—სულთანისადმი აუწყებდა რა მას ეგვიპტეში ჩასვლას ურიცხვი და უძლეველი არმიით („avec une armée innombrable et invincible“), თავაზობდა მას თავის მეგობრობას ინდოეთში ინგლისის ბატონობის დასამხობად³.

ინგლისელები საკმაოდ შეშინებული იყვნენ ნაპოლეონის ამ განზრახვის გამო. ამიტომ ინგლისელი კოლონიური ხელისუფალნი სათანადო ზომებს ღებულბენ ინდოეთში და აძლიერებენ მისი დაცვის ღონისძიებებს. „ნაპოლეონი ინტრიგებს ეწეოდა აღმოსავლეთში, —წერდა მარქსი ამასთან დაკავშირებით ქრონოლოგიურ ამონაწერებში ინდოეთის შესახებ, —კალკუტელი „ვაჭრუკანები“ ცახცახებდნენ ასეთი კომბინაციის წინაშე: საფრანგეთი, სპარსეთი, ავღანისტანი“⁴.

ეგვიპტის გზით ინდოეთში ლაშქრობის განზრახვა მამინ განუხორციელებელი დარჩა. ეგვიპტის ექსპედიციამ, როგორც ცნობილია, მარცხი განი-

გამოთქვეს რუსმა ავტორებმაც. ამათგან შეიძლება დავასახლოთ: 1. Сб. „Царевъиство 11 марта 1801 года“, СПб. 1907 გვ. XXXIX; Ваторский, Проект экспедиций в Индию, предложениях Наполеоном Бонапарте императорам Павлу и Александру I в 1800 и в 1807—1808 гг. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, вып. 23, СПб, 1886 г., გვ. 7 და შემდეგი.

¹ ტყუილად როდი ავლებდა დირექტორია ეგვიპტის ექსპედიციის ხელმძღვანელს ნაპოლეონს (1798 წლის 12 აპრილის დადგენილებით) „გაემეგებია ინგლისელები აღმოსავლეთის ყველა სამფლობელოდან, სადაც იგი შეძლებდა შეღწევას. განსაკუთრებით კი განედგურებია მათი სავაჭრო ფაქტორები წითელ ზღვაზე“. „dont leurs comptoirs sur la mer Rouge“. Napoléon, I, empereur, Correspondance, Paris (1860—1861), ტ. IV, გვ. 52.

² ნაპოლეონისა და ტიპუ სულთანის მიწერ-მოწერისა და ნაპოლეონის გეგმების შესახებ ინდოეთის მიმართ ეგვიპტეზე ლაშქრობის პერიოდში იხ. Barchou ed Penhoën, დას. ნაშ. ტ. II, გვ. 326—329.

³ Napoléon I, empereur, Correspondance..., ტ. IV, ნაპოლეონის 1799 წლის 25 იანვრის წერილი ტიპუ—სულთანისადმი, გვ. 278.

⁴ K. Маркс, Хронологические выписки по истории Индии, М., 1947, стр. 105.

ცადა. ინგლისმა მაშინ მოახერხა და საფრანგეთის წინააღმდეგ ამხედრა როგორც თურქეთი, ისე რუსეთიც, ამგვარად, ინგლისმა მაშინ აქტიური როლი შეასრულა საფრანგეთის „წამოწყების“ ჩაშლის საქმეში. მაგრამ საფრანგეთის ბურჟუაზიას ამ მარცხით ხელი როდი აუღია ასეთ განზრახვაზე მონავალში. ლაშქრობის ერთი ვარიანტის ჩაშლის შემდეგ მან ხელი მიუყო მეორე ვარიანტის შემუშავებას და მისი განხორციელება დღის წესრიგში დააყენა.

1800—1801 წლების მიჯნაზე, როდესაც მეორე ანტიფრანგული კოალიცია დაიშალა და ინგლის-საფრანგეთის ბრძოლა ახალ ფაზაში შევიდა, ინდოეთიდან ინგლისის გაძევების ჩანაფიქრი საფრანგეთმა ისევ კონკრეტულ გეგმაში გამოსახა და ერთხელ კიდევ სცადა მისი სისრულეში მოყვანა. ამჯერად საფრანგეთმა გადაწყვიტა ინდოეთისაკენ ლაშქრობა მოეწყო ხმელეთის გზით, ირან-ავღანისტანზე გავლით, რუსეთთან კავშირში, მისი ტერიტორიის და სამხედრო ძალის გამოყენებით. ამის შესაბამისად, რაკი რუსეთი აგრეთვე დაინტერესებული იყო ზიანი მიეყენებია ინგლისისათვის და განხორციელება დივერსია მის წინააღმდეგ, შემუშავდა საფრანგეთ-რუსეთის ინდოეთში ერთობლივი ლაშქრობის გეგმა (1800 წლის დასასრულისათვის).

ისტორიულ ლიტერატურაში ცნობილია ინდოეთში რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის მოწყობის პროექტი — „1800 წელს ინდოეთში რუსეთ-საფრანგეთის ლაშქრობის პროექტი“-ს სახელწოდებით.

ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის შეხედულებით ეს გეგმა შემუშავებული იქნა პარიზში, პირადად ნაპოლეონ ბონაპარტის მიერ და აქედან გაეგზავნა პეტერბურგში პაფლე I-ს. მათივე აზრით, რუსეთის იმპერატორმა პარიზიდან გაგზავნილ გეგმაში შეიტანა ზოგიერთი ცვლილება და მისცა მას ის სახე, რომლითაც იგი ცნობილია დღემდე. მეორეთა შეხედულებით იგი შემუშავდა პეტერბურგში. მაგრამ ძველი ფრანგული გეგმების საფუძველზე.

აღნიშნული გეგმა (ფრანგულ ენაზე) პირველად ნახეს გრაფ სტეინგის ქალაქებში. იგი გამოქვეყნებულ იქნა მისი მემუარების მეორე ტომში (სხვა მასალებთან ერთად) 1845 წელს¹.

რუსულ ენაზე ეს გეგმა რამოდენიმეჯერ ითარგმნა და დაიბეჭდა სხვადასხვა პირის მიერ. 1873 წელს იგი დაიბეჭდა ჟურნალ „Русская

¹ Mémoires, posthumes du feldmaréchal Comte de Stedingk. Paris, 1945, ტ. II, გვ. 6—8; ამ მემუარებში ეს გეგმა ძალზე მუქი საღებავებით არის შეფასებული. იგი წოდებულია ხერულე, მოუმიწიფებელ გეგმად, რომელშიც გათვალისწინებული არ არის ის სიძნელებები. რომელთანაც დაკავშირებულია ინდოეთზე ლაშქრობა (გვ. 6); დ. მილიუტინის ცნობით კი ეს გეგმა პირველად გამოქვეყნებულა 1840 წელს ერთ ბროშურაში სათაურით: „Mémoire de Jeibnitz à Louis XIV sur la conquête de l'Égypte, publié avec une préface et des notes, par M. de Hoffmans, suivi d'une projet d'expédition dans l'Indie par terre, conserte entre le Premier consul l'Empereur Paul I. en 1800“. აქედან ეს გეგმა თარგმნილა რუსულად და გამოცემულა ცალკე ბროშურად გოლუბკოვის მიერ შემდეგი სახელწოდებით: „Проект сухопутной экспедиции в Индию, предложенный Императору Павлу Петровичу Первым консулом Наполеоном Бонапарте“, М., 1847. (ფრანგულ დედანზე მითითების გარეშე, თუმცა ფრანგ გამოცემელსაც არაფერი აქვს ნათქვამი, თუ რა წყაროდან სარგებლობდა იგი). Пер. с фр. Москва. 1847, Д. Милютин, დას. ნაშ., ტ. III, გვ. 667, მგ-90 შენ.

ცადა. ინგლისმა მაშინ მოახერხა და საფრანგეთის წინააღმდეგ ამხედრა როგორც თურქეთი, ისე რუსეთიც, ამგვარად, ინგლისმა მაშინ აქტიური როლი შეასრულა საფრანგეთის „წამოწყების“ ჩაშლის საქმეში. მაგრამ საფრანგეთის ბურჟუაზიას ამ მარცხით ხელი როდი აუღია ასეთ განზრახვაზე მომავალში. ლაშქრობის ერთი ვარიანტის ჩაშლის შემდეგ მან ხელმეორე ვარიანტის შემუშავებას და მისი განხორციელება დღის წესრიგში დააყენა.

1800—1801 წლების მიჯნაზე, როდესაც მეორე ანტიფრანგული კოალიცია დაიშალა და ინგლის-საფრანგეთის ბრძოლა ახალ ფაზაში შევიდა, ინდოეთიდან ინგლისის გაძევების ჩანაფიქრი საფრანგეთმა ისევ კონკრეტულ გეგმაში გამოსახა და ერთხელ კიდევ სცადა მისი სისრულეში მოყვანა. ამჯერად საფრანგეთმა გადაწყვიტა ინდოეთისაკენ ლაშქრობა მოეწყო ხმელეთის გზით, ირან-ავღანისტანზე გავლით, რუსეთთან კავშირში, მისი ტერიტორიის და სამხედრო ძალის გამოყენებით. ამის შესაბამისად, რაკი რუსეთი აგრეთვე დაინტერესებული იყო ზიანი მიეყენებია ინგლისისათვის და განეხორციელებია დივერსია მის წინააღმდეგ, შემუშავდა საფრანგეთ-რუსეთის ინდოეთში ერთობლივი ლაშქრობის გეგმა (1800 წლის დასასრულისათვის).

ისტორიულ ლიტერატურაში ცნობილია ინდოეთში რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის მოწყობის პროექტი — „1800 წელს ინდოეთში რუსეთ-საფრანგეთის ლაშქრობის პროექტი“-ს სახელწოდებით.

ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის შეხედულებით ეს გეგმა შემუშავებული იქნა პარიზში, პირადად ნაპოლეონ ბონაპარტის მიერ და აქედან გაეგზავნა პეტერბურგში პავლე I-ს. მათივე აზრით, რუსეთის იმპერატორმა პარიზიდან გაგზავნილ გეგმაში შეიტანა ზოგიერთი ცვლილება და მისცა მას ის სახე, რომლითაც იგი ცნობილია დღემდე. მეორეთა შეხედულებით იგი შემუშავდა პეტერბურგში, მაგრამ ძველი ფრანგული გეგმების საფუძველზე.

აღნიშნული გეგმა (ფრანგულ ენაზე) პირველად ნახეს გრაფ სტედინგის ქალაქებში. იგი გამოქვეყნებულ იქნა მისი მემუარების მეორე ტომში (სხვა მასალებთან ერთად) 1845 წელს¹.

რუსულ ენაზე ეს გეგმა რამოდენიმეჯერ ითარგმნა და დაიბეჭდა სხვადასხვა პირის მიერ. 1873 წელს იგი დაიბეჭდა ჟურნალ „Русская

¹ Mémoires, posthumes du feldmaréchal Comte de Stedingk. Paris, 1945, ტ. II, გვ. 6—8; ამ მემუარებში ეს გეგმა ძალზე მუქი საღებავებით არის შეფასებული. იგი წოდებულია ხერხულე, მოუშვიფებელ გეგმად, რომელშიც გათვალისწინებული არ არის ის სიძნელებები, რომელთანაც დაკავშირებულია ინდოეთზე ლაშქრობა (გვ. 8); დ. მილიუტინის ცნობით კი ეს გეგმა პირველად გამოქვეყნებულა 1840 წელს ერთ ბროშურაში სათაურით: „Mémoire de Jeibnitz à Louis XIV sur la conquête de l'Egypte, publié avec une préface et des notes, par M. de Hoffmans, suivi d'un projet d'expédition dans l'Indie par terre, concerté entre le Premier consul l'Empereur Paul I. en 1800“. აქედან ეს გეგმა თარგმნილა რუსულად და გამოცემულა ცალკე ბროშურად გოლუბკოვის მიერ შემდეგი სახელწოდებით: „Проект сухопутной экспедиции в Индию, предложенный Императору Павлу Петровичу Первым консулом Наполеоном Бонапарте“, М., 1847. (ფრანგულ დედანზე მითითების გარეშე, თუმცა ფრანგ გამოცემელსაც არაფერი აქვს ნათქვამი, თუ რა წყაროდან სარგებლობდა იგი). Пер. с фр. Москва. 1847, Д. Милютин, დას. ნაშ., ტ. III, გვ. 667, მე-90 შენ.

старина“-ს მე-8 ტომში (გვ. 401—410, პავლე I მიწერ-მოწერის დამატებით), 1880 წელს კი ა. სობოლევმა იგი გამოცა ცალკე ბროშურის სახით.

მოცემული გეგმის შესავალ ნაწილში მოხაზულია ინდოეთზე ვათვალისწინებული ექსპედიციის მიზანი. ასეთ მიზნად მიჩნეულია: 1) ინგლისელთა საბოლოო განდევნა ინდოეთიდან და ამ ქვეყნის განთავისუფლება ბრიტანელთა უღლისაგან; 2) ევროპის განათლებული სახელმწიფოების, კერძოდ საფრანგეთის მრეწველობისა და ვაჭრობისათვის ახალი გზების გახსნა ამ ქვეყანაში.

პროექტში კონკრეტულად დასახელებულია ის სახელმწიფოები, რომელთაც მონაწილეობა უნდა მიეღოთ ამ ლაშქრობა-ექსპედიციაში. ეს სახელმწიფოებია: საფრანგეთის რესპუბლიკა, რუსეთის იმპერია, გერმანიის იმპერია (ავსტრია). გეგმაში, ამასთან ერთად, ჩამოთვლილია როგორც ჯარის სახეობა და რაოდენობა, ისე ის მარშრუტიც, რომლითაც უნდა სისრულეში მოსულიყო ინდოეთში შექრა. გეგმით ლაშქრობაში მონაწილეობა უნდა მიეღოს სულ 70 ათას კაცს. აქედან 35 ათასი უნდა ყოფილიყო რუსეთის (10 ათასი კახაკის ჩათვლით) და 35 ათასი საფრანგეთის რესპუბლიკის. საფრანგეთის არმია ღუნაით და შავი ზღვით უნდა ყოფილიყო გადასროლილი რუსეთში. რუსეთის არმიის შესაკრებ პუნქტად და ლაშქრობის თავდაპირველ ბაზად გეგმის მიხედვით ვათვალისწინებული იყო ქალაქი ასტრახანი, ხოლო მოკავშირეთა გაერთიანებული არმიის მთავარ საოპერაციო ბაზად და მთავარი ბანაკის ცენტრად ირანის ქალაქი ასტრახადი, სადაც ეს ჯარები კასპიის ზღვით უნდა ყოფილიყო გადაყვანილი.

ასტრახადიდან საჭირო მზადების დასრულების შემდეგ, საფრანგეთ-რუსეთის არმია უნდა დაძრულიყო ინდოეთისაკენ ირან-ავღანისტანის გზით გერატზე, ფერახზე და ყანდაგარზე გავლით. გეგმა ითვალისწინებდა საფრანგეთის არმიის მიერ მთელი მანძილის გავლას საფრანგეთიდან ლაშქრობის საბოლოო პუნქტამდე—ინდის ნაპირებამდე 120 დღის განმავლობაში. ვინაიდან ნავარაუდები იყო ასტრახანიდან ინდის ნაპირებამდე მანძილი 55 დღის განმავლობაში ყოფილიყო დაფარული, ბუნებრივია, რომ რუსეთის არმიას დაახლოებით ნახევარი დრო უნდა დაეხარჯა გზაში, ვიდრე საფრანგეთის არმიას. გეგმაში ჩამოთვლილი იყო არმიების ზღვით გადაყვანის საშუალებები, და ის იარაღ-მოწყობილობა, სურსათ-სანოვავე, საზიდართა საშუალებები. რაც საჭირო იყო ცხენოსანი და ფეხოსანი ნაწილებისათვის ირან-ავღანისტანის ტერიტორიაზე ლაშქრობის დროს.

ლაშქრობის მარშრუტის ზონაში (ირანსა და ავღანისტანის ტერიტორიებზე) განლაგებული ფეოდალური სამთავროების ფეოდალურ მფლობელთა შესაძლებელი მტრული გამოსვლების თავიდან ასაცილებლად და მათი მხარდაჭერის უზრუნველსაყოფად, გეგმა ითვალისწინებდა სათანადო ზემოქმედების ღონისძიებებს. კერძოდ, ნავარაუდები იყო მათდამი მოწოდების გამოშვება, რომელშიაც ხაზგასმული უნდა ყოფილიყო ექსპედიციის კეთილშობილური მიზანი, მოკავშირეთა ძლიერება და ხანებისადმი მათი კეთილგანწყობილება. ამავე მოწოდებით მოკავშირეებს ისინი უნდა დაერწმუნებიათ მათი სამფლობელოების ხელუხლებლობაში, მკვიდრი მოსახლეობის დაბეგვრისა და

ძარცვის დაუშვებლობაში, მათი ადამ-ჩვეულებებისადმი პატივისცემაში და ა. შ. გეგმაში, დასასრულ, გათვალისწინებული იყო თუ როგორ და ვისი მეშვეობით უნდა მომხდარიყო ლაშქრობის დროს სურსათ-სანოვავის, ტანისამოსის, საზიდარების და სხვა საჭირო მოწყობილობის შეძენა, რა უნდა ეკეთებიათ იმ ინჟინრებს, ტოპოგრაფ-გეოდეზისტებს, მხატვრებს, მეცნიერებს და სხვებს, რომლებიც მონაწილეობას მიიღებდნენ ამ ექსპედიციაში.

ლაშქრობის გეგმას თანდართული აქვს რამდენიმე შენიშვნა, რომელსაც პირველ კონსულ ბონაპარტეს მიაწერენ და განმარტება-პასუხი ამ შენიშვნებზე თითქოს გაკეთებული იყოს პავლე I-ის მიერ. შენიშვნები ეხება საფრანგეთის არმიის მდინარე დუნაით გადაყვანის, სულთანის მიერ გზის მიცემის შესაძლებლობის, ინგლისის ფლოტის შავ ზღვაში საფრანგეთის არმიისათვის თავდასხმის მოსალოდნელობის და ასტრახადიდან ინდოეთამდე მოკავშირეთა არმიის წინაშე წამოჭრილი სიძნელეების საკითხებს. პასუხში გაბათილებულია აღძრული ექვები და გამოთქმულია რწმენა, რომ ლაშქრობის პროცესში მოკავშირეთა წინაშე წამოჭრილი ყველა დაბრკოლება დაძლეული იქნებაო. პასუხში, დასასრულ, ხაზგასმულია ირან-ავღანისტანის გზით ინდოეთში შეჭრის განსახორციელების სრული შესაძლებლობა, რის დასამტკიცებლადაც მოტანილია სათანადო ისტორიული მაგალითები ნადირ-შახის და ტახმასყული-ხანის ლაშქრობებიდან ინდოეთისაკენ¹.

ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის 1800 წლის პროექტის საკითხთან დაკავშირებულია იმ ლაშქრობის საკითხი, რომლის მოწყობის ცდასაც ადგილი ჰქონდა 1801 წლის დასაწყისში პავლე I-ის მიერ.

1801 წლის დასაწყისში, როდესაც ინგლისსა და რუსეთს შორის ომის რეალური საფრთხე შეიქმნა, რუსეთის იმპერატორმა პავლე I-მა, ინგლისის წინააღმდეგ გადადგმულ სხვა ნაბიჯებთან ერთად, განიზრახა სამხედრო დივერსია განეხორციელებია მის წინააღმდეგ. მან მოამზადა ლაშქრობა ინგლისის კოლონიაში—ინდოეთში შესაჭრელად და იქიდან ინგლისელთა განსადევნად. ლაშქრობა უნდა განხორციელებულიყო ხმელეთის გზით ორენბურგზე, იმიერკასპიისა და შუა აზიის ტერიტორიაზე (ხივა-ბუხარა) გავლით, კახაკთა ცხენოსანი არმიის ძალებით კავალერიის გენერალ ორლოვ I-ის სარდლობით.

აღნიშნული ლაშქრობის მზადებისა და ხასიათის შესახებ ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს პავლე I-ის ის ბრძანებულებები (სულ ხუთი), რომელიც მან გაუგზავნა დონის კახაკთა ატამანს გენერალ ორლოვ I-ს 1801 წლის იანვარ—თებერვალში².

¹ გეგმის შინაარსი გადმოცემულია ჟურ. „Русская старина“-ს ზემოთ დასახელებულ ნომერში გამოქვეყნებული ტექსტის მიხედვით, გვ. 401—410.

² პირველი ბრძანებულება დათარიღებულია 1801 წლის 12 იანვრით, მეორე—აგრეთვე 12 იანვრით, მესამე—13 იანვრით, მეოთხე—7 თებერვლით, მეხუთე—21 თებერვლით. ეს ბრძანებულებები რამდენიმეჯერ არის გამოქვეყნებული სხვადასხვა ჟურნალში. ამ ბრძანებულებათა ასლები დაცულია სახელმწიფო სამხედრო-ისტორიულ არქივში Ф. В. А. д. 323 л. 1—5; დანართის სახით იგი გამოქვეყნებულია ინდოეთზე ლაშქრობის პროექტთან ერთად ჟურნალ „Русская старина“-ში, 1873 წ., ტ. 8, გვ. 409—410.

პირველი ბრძანებულებით პავლე I აუწყებს გენ. ორლოვ I-ს მის გადაწყვეტილებას: მახვილი ჩასცეს ინგლისს იქ, სადაც იგი ნაკლებად მოელის ინდოეთში და ამ მიზნით მოაწყოს სათანადო ლაშქრობა. ამასთან დაკავშირებით იგი ავალებს დონის კაზაკთა ატამანს ფეხზე დააყენოს დონის კაზაკობა, შვაბიარალოს ისინი და დასძრას ორენბურგზე გავლით ხივა-ბუხარის გზით ინდოეთისკენ, თანდართული რუკის მარშრუტის შესაბამისად. ამ ბრძანებულებაში რუსეთში იმპერატორი დონის კაზაკებს ექსპედიციის საფასურად ჰპირდებოდა ჯილდოს ინდოეთის სიმდიდრეების სახით. მეორე ბრძანებულებაში პავლე I ერთხელ კიდევ მოაგონებს ლაშქრობის სარდალს: ინდოეთში შეტრის შემდეგ თქვენი ამოცანაა ბოლო მოუღოთ და მოსპოთ ინგლისელთა ვაჭრობა ამ ქვეყანაში, გაათავისუფლოთ მათგან დამონებული მკვიდრი მოსახლეობა და ინდოეთის მიწა-წყალი რუსეთის სამფლობელოდ აქციოთო. დანარჩენი ბრძანებულებები ეხება მარშრუტის დამატებით შესწავლა-დაზუსტების საჭიროებას, ინდოეთის მკვიდრი მოსახლეობისა და ხივა-ბუხარის ტერიტორიების მოსახლეობისადმი მეგობრული დამოკიდებულების საჭიროებას და სხვ. ორი უკანასკნელი ბრძანებულება იმ პერიოდს ეკუთვნის, როცა ლაშქრობისათვის საჭირო წინასწარი სამზადისი უკვე დამთავრებული იყო და ორლოვის კაზაკთა არმიას გეზი ჰქონდა აღებული ორენბურგის მიმართულებით¹.

გენერალმა ორლოვმა ენერგიულად მოკიდა ხელი დავალებული ლაშქრობის ორგანიზაციის საქმეს. მან თავის ხელქვეითებს დაუგზავნა განკარგულებები კაზაკთა რაზმების შედგენის, ცხენების, საზიდრების, სურსათ-სანოვავისა და ტანისამოსის შეგროვების შესახებ. მან, ამავე დროს, კავშირი გააბა ყალმუხებთან ლაშქრობაში მათი მონაწილეობის საკითხზე. ლაშქრობის მომზადებისათვის საჭირო ფულადი სახსრების, იარაღის, ტანისამოსის და რუკების მისაღებად გენერალმა ორლოვმა ურთიერთობა დაამყარა სამხედრო კოლეგიის ვიცე-პრეზიდენტ გენ. ლამბასთან, სარატოვის გუბერნატორ ლანსკისთან, ორენბურგის გუბერნატორ ბახმეტიევთან, ხარკოვის სამხ. ოლქის ინსპექტორ თავად გორჩაკოვთან, იმპერატორის გენ. ადიუტანტ ლივენთან და პროვიანტის დეპარტამენტის უფროს გენ. ადიუტანტ ობოლიანინოვთან. სახელმწიფო ხაზინიდან (დერჟავინისაგან) ორლოვმა მიიღო 1670285 მანეთი (და $\frac{1}{4}$ კაპიკი)².

¹ ა. მ. ტურგენევი თავის ავტობიოგრაფიულ ჩანაწერებში იძლევა ზოგიერთ ცნობას ამ ლაშქრობისათვის მზადების შესახებ. მაგალითად, მას მოტანილი აქვს ცნობა პავლე I-ის მიერ პეტრე-პავლეს ციხიდან გენერალ პლატოვის სახელდახელოდ განთავისუფლების შესახებ, რომელსაც, თითქოს, მან დაავალა დონზე გამგზავრება, ლაშქრობის ორგანიზაცია და მისი სარდლობა. იხ. Записки Александра Михайловича Тургенева („Русская старина“, 1886 г. январь, стр. 46—54).

ტურგენევის ეს ცნობა მცდარია. გენ. პლატოვი პავლე I-ის მიერ მართლაც იქნა განთავისუფლებული ამ პერიოდში, მაგრამ მისთვის არ დაუვალდებით ლაშქრობის სარდლობა, ვინაიდან სარდლად ორლოვი იყო დანიშნული. პლატოვს დაეკისრა მხოლოდ, ამ ლაშქრობის ავანგარდის უფროსობა.

² Баторский, დასახ. წერილი, გვ. 55—61.

გენერალმა ორლოვმა მოკლე დროში შეძლო საჭირო წინასწარი მზადების ჩატარება და დონის კაზაკთა მომზადება ინდოეთზე ლაშქრობისათვის. მთელი ლაშქარი (22507 კაცი თავისი არტილერიით)¹ მან გაყო 4 რაზმად (მოწინავე რაზმს გენ. მაიორი პლატოვი მეთაურობდა).

გზების შესარჩევად და საჭირო დახვერვის მოსაწყობად სათანადო რაზმის გაგზავნის შემდეგ, დონის კაზაკთა რაზმებმა 1801 წლის 27—28 თებერვალს უკვე დატოვეს შესაკრები პუნქტები და დაიწყეს ლაშქრობა დასახული მიმართულებით. ლაშქრობის თავდაპირველი მიმართულება იყო ყალმუხთა ველებიდან ვოლგისაკენ, რათა ვოლგაზე გადასვლის შემდეგ გეზი აეღოთ ორენბურგისაკენ.

მარტის შუა რიცხვებში ორლოვის სარდლობაში მყოფი არმია მიუახლოვდა მდინარე ვოლგას. საგრძნობი ზარალის ფასად ლაშქარმა მოახერხა მდინარეზე გადასვლა, რის შემდეგ მან გეზი აიღო ორენბურგისაკენ.

პავლე I-ის მკვლელობამ და ალექსანდრე I-ის გამეფებამ შეაჩერა ამ ლაშქრის შემდგომი წინსვლა.

*
* *

ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ლაშქრობის აღნიშნული გეგმისა და მისი რეალიზაციის შესაძლებლობის შესახებ საკმაოდ ვრცელი ლიტერატურა არსებობს. მის შესახებ წერდნენ რუსი ისტორიკოსები, ფრანგები, ინგლისელები და სხვები. ყოველი ავტორი, რომელიც ასე თუ ისე არკვევს რუსეთ-საფრანგეთის ურთიერთობის ხასიათს მე-18 — მე-19 საუკუნეების შიჯნაზე, იძლევა ცნობებს ამ გეგმის არსისა და მისი განხორციელების პერსპექტივების შესახებ.

აზრები, რომელიც მის შესახებ გამოითქვა ისტორიულ ლიტერატურაში, ურთიერთსაწინააღმდეგო ხასიათისაა. თვით საბჭოთა ისტორიოგრაფიაშიც კი არ არის შემუშავებული ერთიანი აზრი ამ გეგმის შესახებ.

ისტორიკოსთა ერთი ჯგუფის შეხედულებით მოცემული გეგმა არ წარმოადგენს რუსეთ-საფრანგეთის თანამშრომლობის შედეგს და რაიმე სერიოზული მნიშვნელობის დოკუმენტს. მათის აზრით, ეს გეგმა შემუშავებულია მეორეხარისხოვანი პირების მიერ, თუმცა ნაპოლეონ ბონაპარტეს დაკვეთით, და არა უშუალოდ მის მიერ. სამხედრო-ტაქტიკური თვალთახედვით ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის გეგმას ისინი თვლიან ზერელე, ნაჩქარევად შედგენილ გეგმად, რომელშიაც ასახული არ არის გათვალისწინებული ლაშქრობასთან დაკავშირებული ბევრი სიძნელე. დასასრულ, ისტორიკოსთა ეს ჯგუფი უარყოფს არა მარტო რუსეთის მონაწილეობას ამ გეგმის შემუშავებაში, არამედ ინდოეთში ლაშქრობის თაობაზე ნაპოლეონ ბონაპარტეს და პავლე I-ის რაიმე მოლაპარაკების ფაქტსაც².

¹ ზოგიერთთა ცნობით 40 ცხენოსანი პოლკი, ორი ცხენოსანი არტილერია, სულ 21651 კაცი და 44550 ცხენი. Окунь, История СССР 1796—1825 წწ. II, 1948 წ., გვ. 88.

² Н. Шильдер, Император Павел Первый, СПб. 1901, გვ. 417—420; К. Валишевский, Сын Великой Екатерины император Павел СПб., 1914, გვ. 494—495.

ამ შეხედულებას იზიარებს რუსეთის რევოლუციამდელ ისტორიკოსთა ერთი ნაწილი. ამავე თვალსაზრისს იცავს ზოგიერთი ფრანგი და ინგლისელი ბურჟუაზიული ისტორიკოსიც.

ისტორიკოსთა მეორე ჯგუფის აზრით, ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის გეგმა თვით ნაპოლეონ ბონაპარტეს მიერ არის შედგენილი. ამ გეგმის ნაპოლეონისეულ ავტორობას ისინი ამტკიცებენ გეგმის სერიოზული და ღრმა ხასიათით; სახედრო-სტრატეგიული მხრივ მისი, თითქოს, გენიოსური დამუშავებით, ავტორისაგან ლაშქრობის ყველა დეტალის ზუსტი გათვალისწინებით. ამ შეხედულების მომხრეებს სჯერათ, რომ თუ ეს გეგმა მოქმედებაში შევიდოდა და ინდოეთზე ლაშქრობა მოეწყობოდა, ეს ლაშქრობა წარმატებით დასრულდებოდა და მის წინაშე დასმული ამოცანა განხორციელდებოდა. ამ ჯგუფის ისტორიკოსებს სადაოდ არ მიაჩნიათ პავლე I-ის მონაწილეობა მოცემული გეგმის შემუშავებაში (დიუროკს მიაწერენ გეგმის თავდაპირველი პროექტის პარიზიდან პეტერბურგში ჩატანას). რევოლუციამდელ ისტორიკოსთა ნაწილთან ერთად საბჭოთა ისტორიკოსთა უმრავლესობა იცავს და ავითარებს მეორე აზრს მოცემული გეგმისა და მასთან დაკავშირებული საკითხების შესახებ (ზოგიერთი არსებითი კორექტივით).

ხემოთ მოტანილ პირველ შეხედულებას მოცემული გეგმის შესახებ ყველაზე მკაფიოდ ავითარებენ რუსი ისტორიკოსები მილიუტინი, ვალიშევსკი და კორნილოვი, ფრანგი ისტორიკოსები დრიო და სორელი და Mémoires-ის გამომცემლები, მეორეს—ფორსოვი, ბატორსკი, ბურჯალოვი, ოკუნე და ანტიუხინა. ერთგვარად შუალედ პოზიციაზე დგანან რუსი ისტორიკოსი შილდერი, ინგლისელი ისტორიკოსი როიზუ, ამერიკელი ავტორი მეხენი და სხვები.

ვალიშევსკი არ უარყოფს საფრანგეთის და მისი პირველი კონსულის დაინტერესებას ინდოეთზე ლაშქრობის პროექტებით. მას ამ დაინტერესების დასამტკიცებლად სათანადო ცნობები მოაქვს. კერძოდ მას მოტანილი აქვს ო. მეარას მიერ წმ. ელენეს კუნძულზე ნაპოლეონისაგან გაგონილი შემდეგი ნათქვამი: „პავლე I რომ ცოცხალი ყოფილიყო, თქვენ უკვე დაკარგული გეგნებოდათ ინდოეთი. ჩვენ ორთავემ ერთად შევადგინეთ მისი დაუფლების პროექტი“¹. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, იგი კითხვითი ნიშნის ქვეშ სვამს მოტანილი გეგმის რეალობას და უარყოფს პავლე I-ის და ნაპოლეონ ბონაპარტეს შეთანხმებას ინდოეთზე ლაშქრობის შესახებ. ვალიშევსკის აზრით, რომ სათანადო მოლაპარაკებას ადგილი ჰქონოდა და შეთანხმება არსებობდა, რომ ლაშქრობის გეგმა ნაპოლეონ ბონაპარტეს და პავლე I-ის თანამშრომლობის ნაყოფი ყოფილიყო, სპრენგპორტენის და კოლიჩევის საქმეებში მას სათანადო კვალი დარჩებოდა. გეგმის პარიზში შედგენას და მის პეტერბურგში ჩატანას დიუროკის ან სხვა პირის მეშვეობით, ვალიშევსკი აგრეთვე

¹ Le mémorial de Sainte-Hélène par le comte de Las Cases suivi de Napoléon dans l'exil par O'Méara, Paris. 1842. ტ. I, გვ. 384; К. Валишевский, დას. ნაშ. გვ. 495.

უარყოფს იმ მოტივით, რომ დიუროკი პეტერბურგს პავლე I-ის სიკვდილის შემდეგ ჩამოვიდა და არავითარი ცნობები ამ გეგმის შესახებ ფრანგულ და რუსულ ოფიციალურ საქმეებში არ შენახულაო. პავლე I-ის მიერ 1801 წლის დასაწყისში შემზადებულ ლაშქრობას ვალიშევსკი სეპარატულ და თან გიჟურ, ნაპოლეონთან შეთანხმების გარეშე მოწყობილ წამოწყებას უწოდებს¹.

მილიუტინი თავის შრომის მეორე ტომის ბოლოს, აღნიშნავს რა ინგლისსა და რუსეთს შორის 1801 წლის დასაწყისში საომარი ვითარების აღმოცენების ფაქტს, გაკვრით ეხება ინდოეთზე ლაშქრობის საკითხსაც. იგი ზერელეს, მოუმზადებელს და ავანტიურისტულს უწოდებს პავლე I-ის განზრახულ სეპარატულ ლაშქრობას ინდოეთისაკენ, თანაც საექვოდ ხდის ერთობლივი ლაშქრობის სინამდვილეში არსებობასაც, უწოდებს რა მას ზერელეს და უსაფუძვლოს². ამ აზრს იგი ასაბუთებს Mémoires-დან (ტ. VII, გვ. 6; ტ. VIII, გვ. 62) იმ გამოძახილის შესახებ ცნობების მოტანით, რომელიც ლაშქრობის პროექტს ჰქონია მაშინ ინგლისსა და სხვაგან³.

კორნილოვიც, მილიუტინის მსგავსად, უგულვებელყოფს საფრანგეთ-რუსეთის ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის 1800 წლის გეგმის სერიოზულობას და არ მიაჩნია იგი ნაპოლეონ ბონაპარტისა და პავლე I-ის თანამშრომლობის ნაყოფად. რაც შეეხება პავლე I-ის „წამოწყებას“—ორლოვის კაზაკთა ლაშქრობას ინდოეთისაკენ, იგი მას თვლის არა მარტო უაზროდ, არამედ რუსეთის იმპერატორის სიგიჟის მაჩვენებლად⁴.

ფრანგი ისტორიკოსი ალბერტ სორელი, თავის ცნობილ მრავალტომეულ წიგნში საფრანგეთის რევოლუციისადმი ევროპის დამოკიდებულების შესახებ. გაკვრით ეხება ამ საკითხს. ერთდერთ რეალურ ფაქტად სორელი მიიჩნევს ნაპოლეონ ბონაპარტის მისწრაფებას მახვილი ჩაეცა საფრანგეთის დაუძინებელი მტრისათვის—ინგლისსათვის არა მარტო ევროპაში, არამედ თვით ინდოეთშიაც. ასევე რეალურ ფაქტად მიაჩნია მას პავლე I-ის ბრძანებულებები გენ. ორლოვისადმი და ამ უკანასკნელის არმიის დაძვრა ინდოეთისაკენ; ყველა დანარჩენი ამბავი, რაც ერთობლივი ლაშქრობის გეგმასთან არის დაკავშირებული, სორელის აზრით, ზეპირთქმულებას, ადამიანთა ფანტაზიის ნაყოფს, ე. ი. არარეალურ, მონაჰორ ამბავს წარმოადგენს. ამიტომ არის, რომ იგი ირონიულად გადმოსცემს აღნიშნული გეგმის დეტალებს და კითხვის ნიშნის ქვეშ სვამს საფრანგეთის 35 ათასიანი არმიის რუსეთ-ირან-ავღანისტანის გზით ინდოეთისაკენ გაგზავნის განზრახვის რეალობას⁵.

დაახლოებით ასეთსავე აზრს ანვითარებს მეორე ფრანგი ისტორიკოსი

¹ იქვე К. Валишевский, დას. ნაშ., გვ. 494—495.

² Д. Милютин, დას. ნაშ., ტ. II, გვ. 537—538; ტ. III, გვ. 667.

³ იქვე, ტ. III, გვ. 667.

⁴ А. Корнилов, Курс истории России XIX века, ч. 1—2. М., 1912, стр. 71.

⁵ А. Сорель, Европа и франц. революция, СПб., 1906, ტ. VI, გვ. 93—94.

(ორიენტალისტი) დროიც. მასაც არ სჯერა, რომ მოცემული ლაშქრობის გეგმა რუსეთის და საფრანგეთის მთავრობების მიერ შეთანხმებულად იყო შემუშავებული და სწორ ვარაუდზე აგებული¹.

ცნობები ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის გეგმისა და მისი ხასიათის შესახებ მოტანილი აქვთ „Mémoires-ის“ გამომცემლებსაც. კერძოდ იქ მოტანილია ამონაწერი იმ მოხსენებიდან, რომელიც პრუსიის მინისტრ ჰარდენბერგს (მემუარების ავტორს, რომლის ჩანაწერები და ოფიციალური ქაღალდები მისი სიკვდილის შემდეგ სხვებმა გამოცეს) მიუღია თავისი ლონდონელი აგენტისაგან. ინგლისელი აგენტი თავის მოხსენებაში პრუსიის მინისტრს აცნობებდა ერთ-ერთი ოფიციალური და გავლენიანი ინგლისელის აზრს იმის შესახებ, თუ რა შეხედულების იყვნენ ინგლისში ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმის შესახებ ან როგორ გაიგო ინგლისის დიპლომატიამ ამ გეგმის არსებობის შესახებ. იქვე მოტანილია მეორე ცნობაც: პარიზელი აგენტის მსგავსივე მოხსენება იმის შესახებ, თუ რას ფიქრობდნენ ამ გეგმის შესახებ საფრანგეთის წრეებში.

პარიზელი აგენტი აცნობებს რა ჰანდენბერგს ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმის არსებობის შესახებ („d'un plan de guerre contre les Indes“) უწოდებს მას (გეგმას) მისტიკურს და ავადმყოფი ტვინის ნაყოფს², პარიზელი აგენტის წერილში რამდენიმე მოსაზრებაა (სიძნელებია ჩამოთვლილი) გამოთქმული, რომლითაც იგი ასაბუთებს გეგმით გათვალისწინებული ლაშქრობის უაზრობას და განუხორციელებლობას. ეს მოსაზრებებია: ორი ქვეყნის არმიის გაერთიანებისას მისი მართვის სიძნელები, ირან-ავღანისტანის ფეოდალურ მფლობელთა (მარშრუტის ზონაში) არაკეთილგანწყობილება მოკავშირეებისადმი, გადაზიდვის საშუალებათა სიმცირე და თურქეთის შესაძლებელი წინააღმდეგობა შავ ზღვაზე (ინგლისთან ერთად)³.

დაახლოებით ასეთივე მოსაზრებაა გამოთქმული ამ გეგმის შესახებ ლონდონელი აგენტის წერილშიაც.

„...Grace à l'activité de la diplomatie anglaise, nous venons d'apprendre l'existence d'un accord secret entre l'empereur de Russie et Napoléon“, რომლის მიზანსაც შეადგენს ინგლისის მდიდარი სამფლობელოების დაპყრობა ინდოეთში, — წერდა ჰარდენბერგს ლონდონელი აგენტი⁴. მართალია, წერილში აღნიშნულია, რომ ცნობამ ინდოეთზე განზრახული ლაშქრობის შესახებ ინგლისში შეშფოთება გამოიწვიაო, მაგრამ ავტორი დასძინს: ეს შეშფოთება ხალხს მოედო, მთავრობა კი მშვიდადა და მღელვარებას არ ავლენსო. წერილს, ავტორის (ინგლისელი. ვ. დ.) აზრით, რუსებს და ფრანგებს ინდოეთის დაპყრობისა და იქიდან ინგლისელთა განდევნის განზრახვის სისრულ-

¹ E. Driault, „La question d'Orient depuis ses origines jusqu' à nos jours, Paris, 1909, გვ. 71—82; მისივე, Napoléon et l'Europe, 1800—1803, Paris, 1910, გვ. 149—150.

² Mémoires tirés des papiers d'un homme d'Etat . . . Paris. 1831—1838, ტ. 8, გვ. 64.

³ Mémoires . . . დას. ტომი, გვ. 65.

⁴ იქვე, გვ. 66—73.

ლემი მოყვანა არ შეეძლოთ. ინგლისი ძლიერია ზღვაზე, მას აშკარა უპირატესობა აქვს ვაჭრობასა და მრეწველობაში, მას მკვიდრად აქვს ფეხი მოკიდებული ინდოეთში, სადაც ძლიერი სამხედრო ძალა გააჩნია; ყველაფერი ეს, ინგლისელი აგენტის შეხედულებით, ინგლისის სასარგებლოდ ლაპარაკობს. რუსები და ფრანგები ინდოეთში შექრის ცდისას დიდ სიძნელეებს წააწყდებიან, რის გამოც ამ ქვეყანაში ვერ შეიჭრებიანო, — განაგრძობს წერილს ავტორი. მაგრამ მათ რომ მოახერხონ და ინდოეთამდე მიიღწიონ, სულერთია იქიდან მალე იქნებიან გამოძევებული-ო, — დასკვნის თავის მოსაზრებას ეს აგენტი. პარიზელ აგენტის მსგავსად, ეს აგენტიც აღნიშნულ გეგმას უაზრო წარმოსახვისა და ზერელე გააზრების ნაყოფს უწოდებს¹.

ავტორთა დიდი ნაწილი, რომელიც უარყოფითი აზრისაა რუსეთ-საფრანგეთის ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის გეგმისა და მისი რეალიზაციის ცდის შესახებ, სწორედ „Mémoires“-ში მოტანილ შეხედულებებს და გამომცემელ ფრანგ რედაქტორთა დასკვნებს ემყარება.

მეორე შეხედულება ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის გეგმისა და განხორციელების შესაძლებლობის საკითხის შესახებ განვითარებული აქვს პოდპოლკოვნიკ ბატორსკის თავის ვრცელ ნარკვევში, „Проект экспедиции в Индию, предложенных Наполеоном Бонапарте императорам Павлу I и Александру I в 1800 и в 1807—1808 гг.“.

ბატორსკის ნარკვევი ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველ ნაწილში განხილულია ინგლის-საფრანგეთის ბრძოლა ინდოეთისათვის, ინდოეთზე ლაშქრობის რამდენიმე ფრანგული გეგმა და თვით 1800 წლის გეგმა (გვ. 1—61), სათანადო დასკვნებით. ნარკვევის მეორე ნაწილი მიძღვნილია ალექსანდრე I ის პერიოდში (1807—1808 წწ.) შემუშავებული სათანადო გეგმებისადმი.

ეხება რა საფრანგეთის ისტორიულ მისწრაფებას დაებრუნებია ძველი პოზიციები ინდოეთში და გამოეძევებია იქიდან ინგლისელები, ავტორი ეგვიპტის ექსპედიციაში სამართლიანად ხედავს ამ მისწრაფების ერთ-ერთ კონკრეტულ გამოხატულებას. 1800 წლის გეგმა ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის შესახებ, ავტორის აზრით, აღმოცენდა როგორც მორიგი ცდა სისრულეში ყოფილიყო მოყვანილი საფრანგეთის მანამდე განუხორციელებელი ლტოლვა ინდოეთისაკენ. ამ გეგმის შემუშავებას, მიუხედავად იმისა, რომ ექსპედიციის იდეა ახალი არ იყო, ბატორსკი მთლიანად ნაპოლეონ ბონაპარტეს მიაწერს, ვინაიდან ხმელეთის გზით ინდოეთზე ლაშქრობის მოწყობა შეუძლებელი იყო რუსეთის მონაწილეობის გარეშე. ამიტომ, ბატორსკის აზრით, პირველმა კონსულმა საჭიროდ მიიჩნია რუსეთიც ჩაება მისი განხორციელების საქმეში და ამ თანამშრომლობის საჭიროება სათანადო გეგმაში გამოხატა. ბატორსკის აზრით, რუსეთის მონაწილეობა ინდოეთზე ლაშქრობაში ნაპოლეონს ესაჭიროება არა მარტო სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით, არამედ პოლიტიკური მოსაზრებითაც. რუსეთთან კავშირ-მეგობ-

¹ Mémoires, ... დას. ტომი, გვ. 74

რობა, რუსეთის ჩაბმა აღმოსავლეთის ლაშქრობაში საფრანგეთს მისცემდა საჭირო შესვენებას ევროპაში და შეასუსტებდა რუსეთის ყურადღებას ევროპის ამბებისადმი¹.

ბატორსკი დარწმუნებულა, რომ ინგლის-რუსეთის ომის შემზადების ვითარებაში პავლე I-მა მართლაც განიზრახა მახვილი ჩაეცა ინგლისისათვის ინდოეთში, მაგრამ, ამავე დროს, იგი ფიქრობს, რომ სათანადო აზრი რუსეთის იმპერატორს ჩაესახა ნაპოლეონის პროექტის გაცნობის შემდეგ, მაგრამ იგი კითხვის ნიშნის ქვეშ სვამს საკითხს იმის შესახებ, თუ როგორ და როდის გაიცნო პავლე I-მა ნაპოლეონისეული პროექტი². ბატორსკი ღრმად არის დარწმუნებული, რომ პავლე I მართლაც გაეცნო ფრანგულ-ნაპოლეონის პროექტს. მას პავლე I-ის ლაშქრობა ინდოეთისაკენ 1801 წლის დასაწყისში ამ პროექტის ანარეკლად და მისი განხორციელების ცდად (თუმცა წარუმატებელ) მიაჩნია³.

არჩევს რა ინდოეთზე ლაშქრობის პროექტს სამხედრო-სტრატეგიული თვალთახედვით, ბატორსკი, მართალია, ხაზს უსვამს მისი განხორციელების გზაზე წამოკრილ დიდ სიძნელეებს (უგზობობა, სურსათის ნაკლებობა, სიშორე, საზილარ საშუალებათა სიმცირე და სხვ.), მაგრამ არ მიიჩნევს მას ფანტაზიის ნაყოფად და მას განსახორციელებელ წამოწყებად თვლის. ინგლისელთა მდგომარეობა ინდოეთში XVIII—XIX საუკუნეების მიჯნაზე მას მიაჩნია მეტად მერყევად და არასახარბიელოდ და ამას ნაპოლეონის გაბედული პროექტის განხორციელების ერთ-ერთ ხელშემწყობად ფაქტორად მიიჩნევს.

ფირსოვი თავის წერილში „Отношения Англии и России в царствование императора Александра I“⁴, შესავალ ნაწილში ეხება რა პავლე I-ის საგარეო პოლიტიკას. მოკლედ აღნიშნავს ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის პროექტის შესახებაც. ემყარება რა ო. ზეარას მოტანილ ცნობას წმ. ელენეს კუნძულზე ნაპოლეონის განცხადების შესახებ, ფირსოვი აღნიშნულ პროექტს თვლის ნაპოლეონ ბონაპარტისა და პავლე I-ის შეთანხმება-თანამშრომლობის ნაყოფად. „შეთანხმება რუსეთსა და საფრანგეთს შორის მიღწეულ იქნა. გადაწყვეტილი იქნა, რომ რუსეთის და საფრანგეთის არმიები გადასხმული იქნებოდა კასპიის ზღვის სპარსეთის სანაპიროზე და სპარსეთის ყურით გაემართებოდნენ ინდოეთისაკენ“,—წერს ავტორი⁵.

ამგვარად, ფირსოვის აზრით, ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის გეგმა-პროექტი საფრანგეთის პირველი კონსულის და რუსეთის იმპერატორის წინასწარი შეთანხმების ნაყოფს წარმოადგენდა, იგი განხილულ იქნა პარიზშიაც და პეტერბურგშიაც და სამხედრო-სტრატეგიული თვალთახედვით საფუძვლიანად იყო შემუშავებული.

¹ იხ. ზემოთ დასახელებული კრებული: Сбор. геогр. и топог..., გვ. 7, 10—11.

² იქვე, გვ. 39.

³ იქვე, გვ. 52.

⁴ მოთავსებულია ჟურნალში „Древняя и новая Россия“ № 3, 1878 წ., გვ. 242—266.

⁵ Фирсов, დას. წერილი, გვ. 244.

რევოლუციამდელი ისტორიკოსებიდან, აღნიშნულ ისტორიკოსებს გარდა, ინდოეთზე ლაშქრობის პროექტს შეეხნენ აგრეთვე შილდერი და სუვორინი.

შილდერი ფანტასტიურ გატაცებად თვლის პავლე I-ის განზრახულ ლაშქრობას ინდოეთზე, თუმცა, ამასთან ერთად, აღნიშნავს ნაპოლეონ ბონაპარტეს მიერ ასეთსავე გატაცებისა და მისგან სათანადო პროექტის შემუშავების ფაქტს. კახაკების გაგზავნა ინდოეთისაკენ პავლე I-ის მიერ, შილდერს მიაჩნია ზერედე, მოუმზადებელ, აუცილებელი დამარცხების პერსპექტივების მქონე ავანტიურისტულ, ისიც სეპარატისტული ხასიათის¹ წამოწყებად.

სუვორინი პავლე I-ის ლაშქრობასა და საფრანგეთის ინდოეთისაკენ სწრაფვას შორის ხედავს გარკვეულ კავშირს. მას იგი მიაჩნია რუსეთის ცლად სერიოზული დარტყმა ეგვიპტისა ინგლისისათვის. მაგრამ იგი, ამავე დროს, კითხვის ნიშნის ქვეშ სვამს საკითხს იმის შესახებ, იყო თუ არა პავლე I-ის კახაკების ლაშქრობა ინდოეთისაკენ განკერძოებული მოქმედება, თუ იგი გამოძინარეობდა რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი მოქმედების გეგმიდან².

ინგლისელი ისტორიკოსებიდან რუსეთ-საფრანგეთის ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის პროექტისა და მისი განხორციელების ცდის შესახებ მკაფიოდ გამოთქვეს აზრი სუტერლან ედუარდსმა [H. Suterland Edwards] და ჯონ ჰოლანდ როუზმა [John Holland Rose].

პირველი ისტორიკოსი სპეციალურ ნაშრომს უძღვნის ამ საკითხს. წიგნი დაწერილია ინგლის-რუსეთის ურთიერთობის გამწვავების პერიოდში (1885 წ.) ამიტომ იგი ისტორიულ ექსკურსებს ამ საკითხის შესახებ იყენებს იმისათვის, რომ „დაამტკიცოს“: რუსეთი ისტორიულად მისიწრაფოდა ინდოეთის დასაპყრობად, რათა გაეძევათ იქიდან ინგლისელები. პავლე I-ს სუტერლან ედუარდსი უწოდებს რუსეთის პირველ იმპერატორს, რომელმაც რეალურად დააყენა ინდოეთში შეჭრისა და იქიდან ინგლისელთა განდევნის საკითხი [„... the first Russian sovereign who conceived the idea of sending troops to India for the express purpose of injuring England and of destroying her

¹ Н. Шильдер, Император Павел Первый, СПб., 1901, стр. 417.

² Сб. „Цареубийство“ 11 марта 1801 года, СПб., 1907 г., стр. 44 (X IV); მხედველობაში მისაღები არ არის დობროკლონსკი, რომელიც ეწევა პავლე I-ის იდეალიზაციას და მას უმისარაინდს უწოდებს. ინდოეთზე ლაშქრობას, რომელიც პავლე I-მა წამოიწყო, იგი იმით ხსნის, რომ, თითქოს „დიდი საქმეები აღადგინოვნებდა რუსეთის მონარქს, რომელიც მის მიერ მოყვარული რუსეთის დიდების სიყვარულით იწვიდა“ და განგის ნაპირებთან გამარჯვების მოპოვებით სურდა რუსეთის სამხედრო დიდება უკვდავების გვირგვინით შეემკო „(Доброклонский“, Краткая история Русской дипломатии“, Москва, 1830, გვ. 96, 99); რუსული მემორანდო ლიტერატურიდან ინდოეთზე ლაშქრობის პროექტისა და მისი სისრულემი მოყვანის განზრახვის შესახებ საინტერესო ცნობები აქვს მოტანილი ტურგენევს. იგი გენიალურს უწოდებს ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის პროექტს და მას პანიბალის იმ გეგმას ადარებს, რომლითაც ამ უკანასკნელს სურდა იტალიის დაპყრობა (Записки Александра Михайловича Тургенева „Русская старина“, 1886 года, январь, гв. 47—48.

domination in Hindostan was the Emperor Paul“¹. ავტორი ფიქრობს, რომ ინდოეთზე ლაშქრობის განზრახვა პავლე I-მა გაუზიარა ნაპოლეონ ბონაპარტეს, რომ მან შეადგინა ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმის ორი ვარიანტი: სპარსეთ-ავღანისტანის გზით და შუა აზიის გზით. 1800 წლის ცნობილ პროექტს იგი უწოდებს პირველი კონსულისა და პავლე I-ის თანამშრომლობის ნაყოფს.

ამდენად, ამ ინგლისელ ავტორს სადაოდ არ მიაჩნია პავლე I-ის და ნაპოლეონ ბონაპარტეს თავდაპირველი შეთანხმება ინდოეთზე ლაშქრობის მოწყობის შესახებ. მაგრამ იგი ფიქრობს, რომ საფრანგეთი და რუსეთი საბოლოოდ ვერ შეთანხმდნენ ერთობლივი ლაშქრობის მოწყობის დეტალებში. ამან, მისი აზრით, აიძულა პავლე I დამოუკიდებელი ნაბიჯი გადაეღვა და კახაკები გაეგზავნა ინდოეთისაკენ („the alliance however, between France and Russia came to an end, and all idea of Russo-French expedition to India war lost sight of“²).

როგორც მოკლედ ჩერდება რუსეთ-ინგლისის ურთიერთობის მკვეთრი გაუარესების ფაქტზე 1800 წლის დასასრულისათვის და მასთან დაკავშირებით გადმოცემს რუსეთ-საფრანგეთის ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის გეგმის მოკლე შინაარსს. მისი შინაარსის გადმოცემისას იგი იძლევა კრიტიკულ შენიშვნებს მის შესახებ, რის შემდეგაც აღნიშნავს პავლე I-ის მიერ მოწყობილი ლაშქრობის ფაქტს. დასასრულ, როგორც აღნიშნავს, რომ ინგლისში იცოდნენ ამ გეგმის არსებობის შესახებ, მაგრამ არაფერს ამბობს მის შესახებ, თუ რა ნაბიჯები გადაიდგა იქ ამასთან დაკავშირებით³.

ამერიკელი ავტორი კაპიტანი მეხენი მოკლედ ეხება ინგლის-საფრანგეთის ბრძოლას ინდოეთისათვის, კერძოდ ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის 1800 წლის პროექტს. იგი, მართალია მასში ხედავს ამ ორი ქვეყნის თანამშრომლობის შედეგს და ერთგვარ მნიშვნელობას აძლევს თვით ამ პროექტს, მაგრამ პერსპექტივის თვალთახედვით არ არის მის შესახებ დადებითი შეხედულების. თუმცა იგი უშვებს ფრანგებისა და რუსების მხრივ ინდოეთის დროებითი დაპყრობის ფაქტს. მაგრამ საერთოდ მიაჩნია, რომ ეს „წამოწყება“ საბოლოოდ მარცხით დამთავრდებოდა. ინგლისელები, მისი აზრით, რომელთა ხელში იყო საზღვაო ბატონობა, ძლიერი ეკონომიკა და ფინანსები, მალე შეძლებდნენ მდგომარეობის გამოსწორებას და თავიანთი ბატონობის აღდგენას ინდოეთში⁴.

¹ Russian projects against India from the czar Peter to general Skobelev, by H. Suterland Eduards. London. 1885. გვ. 32.

² იქვე, გვ. 38.

³ The life of Napoleon... by Jhon Holland Rose. London. 1907., ტ. I, გვ. 260—263.

⁴ А. Мэхэн, Влияние морской силы на французскую революцию и империю. (1793—1819).—М., 1940, ტ. I, გვ. 249; გარდა აღნიშნული ავტორებისა, ამ გეგმის კერძოდ სამხედრო-სტრატეგიული თვალთახედვით მისი ღირებულების შესახებ, თავიანთი აზრი გამოთქვას სხვა ავტორებმაც. ამათგან შეიძლება დასახელებულ იქნენ ხრულევი (С. А. Хрулев, „О походе в Индию“, „Русский архив“, 1881 г., кн. 3, გვ. 42—66), ჩინაჩევი

საბჭოთა ისტორიკოსები პროფესორი ოკუნი, პროფესორი ბურჯალოვი, ანტიუხინა და ნაროჰნიცკი უარყოფენ რევოლუციამდელი რუსი ისტორიკოსების ზემოთ მოტანილ შეხედულებას ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის გეგმის აღმოცენებისა და ხასიათის შესახებ.

პროფ. ოკუნის შეხედულებით, ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმა საფუძვლიანად იყო შემუშავებული, როგორც ღრმა ოპერაცია, რომელშიაც რუსეთს და საფრანგეთს უნდა მიეღოთ მონაწილეობა; ექსპედიციის გეგმა პეტერბურგში იყო შემუშავებული, მაგრამ მას აჩნდა ფრანგული წარმოშობის კვალი. გეგმა ითვალისწინებდა, ყველა დეტალს, რაც უზრუნველყოფდა მის უდავო წარმატებას; ამ ლაშქრობაში მონაწილეობის დროს რუსეთს არა მარტო სამხედრო-პოლიტიკური, არამედ სავაჭრო-ეკონომიური მოტივებიც ამოქმედებდა; მისივე აზრით, ერთობლივი ლაშქრობის პროექტმა სერიოზული შემფოთება გამოიწვია ინგლისში¹, დასასრულს, ოკუნი ამტკიცებს: რომ ორენბურგ-შუა აზიის გზით პავლე I-ის ლაშქრობა ინდოეთისაკენ ერთობლივი ლაშქრობის გეგმიდან გამომდინარეობდა და მის შესავალსა და ნაწილს წარმოადგენდა; ამ ლაშქრობით რუსეთს სურდა არა მარტო წინასწარ მოესინჯა ნიადაგი, არამედ უზრუნველყო წამყვანი როლი როგორც ლაშქრობაში, ისე ინგლისელთაგან „განთავისუფლებული“ ინდოეთის „ათვისებაში“. თანაც მორალური ზემოქმედება მოეხდინა ინგლისზე. ეს ლაშქრობა საფუძვლიანად იყო მოფიქრებული და ორგანიზებული და წარმატების იმედსაც იძლეოდა-ო².

დაახლოებით ასეთსავე აზრს ავითარებს პროფ. ბურჯალოვიც. მას სარწმუნოდ მიაჩნია 1800 წლის პროექტის ფრანგული წარმოშობა. იგიც აღიარებს, რომ ეს პროექტი ნაპოლეონ ბონაპარტესა და პავლე I-ის თანამშრომლობის ნაყოფი იყო, საფუძვლიანი მოფიქრების შედეგს წარმოადგენდა და სამხედრო სტრატეგიის მხრივ შეიძლებოდა მისი სისრულეში მოყვანა³.

ანტიუხინა აგრეთვე მიიჩნევს, რომ ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის გეგმა ნაპოლეონ ბონაპარტის უშუალო მონაწილეობით იყო შემუშავებული. ემყარება რა სტედინგის ცნობას, მას სრულიად სარწმუნოდ მიაჩნია აზრი ნაპოლეონის მიერ პეტერბურგში დიუროკის ვაგზავნის შესახებ, რათა იქ იგი პირადად მოლაპარაკებოდა რუსეთის იმპერატორს ინდოეთზე გათვალისწინებული ლაშქრობის გეგმის დეტალებისა და მისი განხორციელების პირობე-

(Чихачев, О возможности осуществления Россией экспедиции в Индию“, მონს. ბარათი, მოთ. კრებულში—Материалы по Азии, вып. 23, СПб, 1886, 105 და შემ.) და უსახელო გერმანელი ავტორი („О походе сухим путем в Индию“, ჟურ. „Вестник Европы“, ч. 39, 1808, № 13, გვ. 176—178). აღნიშნული ავტორების დასკვნით ისტორიული მაგალითები იმის სასარგებლოდ ლაპარაკობენ, რომ ხმელეთის გზით ინდოეთზე ლაშქრობის მოწყობა შესაძლებელია.

¹ С. Окунь, История СССР 1796—1825. Курс лекции, Ленинград, 1948, стр. 86—87.

² С. Окунь, დას. ნაშრ. გვ. 87—88.

³ Э. Буржалов, Царизм в борьбе с Французской революцией, М. 1940, стр. 43—44.

ბის შესახებ. ანტიუხინას შეხედულებით ექსპედიციისათვის მზადება წარმატებით მიმდინარეობდა და იგი, ალბათ, წარმატებით დამთავრდებოდა, რომ პავლე I-ის მოულოდნელ სიკვდილს ხელი არ შეეშალა მისთვის. მასაც პავლე I-ის მიერ დონის კახაკთა გაგზავნა ორენბურგ-შუა აზიის გზით ინდოეთისაკენ მიაჩნია არა დამოუკიდებელ ნაბიჯად, არამედ შემუშავებული გეგმის რეალიზაციის ცდად, ერთობლივი ექსპედიციის გეგმის ნაწილად და ისიც გონივრულად და საფუძვლიანად შემუშავებულ წამოწყებად¹.

ნაროჩნიცკის პავლე I-ის მიერ 1801 წლის დასაწყისში მოწყობილი ლაშქრობა ინდოეთისაკენ მიაჩნია პავლე I-ზე ნაპოლეონ ბონაპარტეს ზეგავლენის შედეგი. ნაპოლეონ ბონაპარტემ-ო, წერს იგი, —... увлек сумасбродного царя химерической затей похода казаков на Индию через Среднеазиатские пустыни“.²) მაგრამ ამ საკითხის შესახებ მას საერთოდ მხოლოდ გაკვრითი ცნობები აქვს მოცემული.

ასე დეას ისტორიულ ლიტერატურაში საკითხი ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის 1800 წლის გეგმისა და პავლე I-ის მიერ 1801 წლის დასაწყისში ინდოეთისაკენ მოწყობილი ლაშქრობის შესახებ.

როგორც უკვე დავინახეთ, აღნიშნულმა საკითხმა ბევრი ისტორიკოსის ყურადღება მიიპყრო; მის შესახებ ბევრი აზრი გამოითქვა. საბჭოთა ისტორიულმა მეცნიერებამ. ყველაზე მოწინავე მეთოდოლოგიისა და კვლევის მეთოდების მქონემ მსოფლიოში, თავისი სიტყვა თქვა მის შესახებ, თუმცა გაკვრით და ზოგადად. მიუხედავად ამისა, ჩვენის აზრით, ამ საკითხზე ჯერ კიდევ არ არის გაცემული სავსებით ნათელი და ამომწურავი პასუხი. რომ არაფერი ვთქვათ რევოლუციამდელ რუს და საზღვარგარეთელ ისტორიკოსთა შეხედულებების შესახებ, მოცემულ საკითხზე თვით საბჭოთა ისტორიკოსების მიერ გამოთქმული მოსაზრებების ნაწილის გაზიარებაც არ შეიძლება სერიოზული კორექტივის გარეშე. აღნიშნულის გამო, ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია ზოგიერთი მოსაზრება გამოვთქვათ აღძრული საკითხის შესახებ და შეძლებისდაგვარად დავასაბუთოდ იგი.

პირველ ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენ მიუღებლად მიგვაჩნია რევოლუციამდელი რუსი და ფრანგი ისტორიკოსების ნაწილის შეხედულება ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის 1800 წლის გეგმის ფანტასტიურობისა და მისი სინამდვილეში არ არსებობის შესახებ. კატეგორიული განცხადება იმის შესახებ, რომ ასეთი გეგმა სინამდვილეში არ არსებობდა და იგი პარიზში ან პეტერბურგში სათანადო უწყებების და პიროვნებების მიერ არ ყოფილა შემუშავებული, რომ იგი ყალბია და შემდეგში უცნობი პიროვნების მიერ არის შედგენილი, არაფრით არ არის დასაბუთ-

1. В. Антюхина, Англо-французская борьба за Индию в эпоху Наполеона I. Ученые записки Ленинградского гос. университета № 36; серия истор. наук, вып. 3, стр. 257—277.)

2. А. Нарочницкий, Международные отношения европейских государств с 1794 по 1830 гг., М., 1946, стр. 17.

ბული. მითითება იმაზე, რომ რუსეთის და საფრანგეთის ოფიციალურ დოკუმენტებში არ არის დაცული არა თუ რაიმე ცნობა ამ ლაშქრობის შესახებ, არამედ თვით გეგმაც, საბუთად არ გამოდგება. რა ვუყოთ, რომ ეს გეგმა შემთხვევით იქნა ნაპოვნი სტედინგის მემუარებსა და სხვა ქალაქებს შორის და არა სათანადო სამინისტროების არქივებში. განა ცოტაა ისტორიაში ისეთი ამბავი თუ ფაქტი, რომლის შესახებ ოფიციალური წყაროები არაფერს არ ამბობენ (თუ დაკარგულა) და მათ შესახებ შემთხვევითი და არაპირდაპირი ცნობები მოუთხრობენ კაცობრიობას. ასევე უსაბუთოდ მიგვაჩნია მათი განცხადება, რომ ამ გეგმის შემუშავებას ტყუილბუბალოდ მიაწერენ ნაპოლეონ ბონაპარტეს და პავლე I-ს, სინამდვილეში კი მათი თანამშრომლობა 1800—1801 წწ. მიჯნაზე ინდოეთში ლაშქრობის მოწყობის თაობაზე კონკრეტული ფაქტებით არ დასტურდება.

ვითარება, რომელიც შეიქმნა ევროპის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, კერძოდ კი რუსეთ-საფრანგეთის და რუსეთ-ინგლისის ურთიერთობაში 1800—1801 წლების მიჯნაზე, პირიქით, ადასტურებს ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმის აღმოცენების შესაძლებლობას და საჭიროებას და რუსეთ-საფრანგეთის თანამშრომლობას ამ ნიადაგზე.

ექვს გარეშეა, რომ აღნიშნული გეგმა შემუშავდა ნაპოლეონ ბონაპარტეს განკარგულებით და მას რამდენადმე საფუძვლად დაედო მანამდე არსებული შესაბამისი გეგმები თუ გეგმების მონახაზები. რუსეთთან დაახლოების ვითარებაში ლაშქრობის ახალმა გეგმამ ძველთან შედარებით საგრძნობი ცვლილება განიცადა. მასში გათვალისწინებულ იქნა ინდოეთზე ლაშქრობაში რუსეთის აუცილებელი თანამონაწილეობა. ეს თანამონაწილეობა ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმაში განაპირობა: 1) ლაშქრობის სახმელეთო ნარშრუტმა, რაც ითვალისწინებდა რუსეთის ტერიტორიის, ადამიანთა და მატერიალური რესურსების გამოყენებას ამ მიზნისათვის; 2) ნაპოლეონის მისწრაფებამ სავსებით აემხედრებია ინგლისი და რუსეთი ურთიერთის წინააღმდეგ და რუსეთი ინგლისთან ბრძოლაში თავის იარაღად ექცია; 3) რუსეთის საგრძნობმა დაინტერესებამ სეროიზული დარტყმა მიეყენებია იმჟამად მისი მტრისათვის—ინგლისისათვის სწორედ აღმოსავლეთში. მითითება იმაზე, რომ მოცემული გეგმა, თითქოს, ზერელეა, მოკლებულია გონივრობის კვალს და აღნიშნულის გამო გამორიცხულია მის შედგენაში ნაპოლეონ ბონაპარტეს მონაწილეობა, სრულიად დაუსაბუთებელია და სუბიექტური მოსაზრებების ნაყოფს წარმოადგენს. პირიქით, ჩვენს მიერ აღნიშნული გეგმა, რომლის შინაარსიც საკმაოდ ვრცლად მოვიტანეთ ზემოთ, გონივრულობისა და სეროიზული მოფიქრებულობის კვალს ატარებს. მასში მოცემულია ცდა—გათვალისწინებულიყო ის ეკონომიურ-პოლიტიკურ და გეოგრაფიულ ფაქტორთა დიდი ნაწილი, რაც უზრუნველყოფდა გათვალისწინებული ლაშქრობის წარმატებას. ასეთი გეგმა არ შეიძლებოდა რომელიღაც ავანტიურისტის მიერ ყოფილიყო შედგენილი. მას უდავოდ ატყვია სამხედრო-სტრატეგიული საქმის საფუძვლიანი მცოდნის ხელი. ამდენად საფრანგეთის პირველი კონსულის (რუსეთის სამხედრო სპეციალის-

ტებისა(ც), ასე თუ ისე მონაწილეობა მის შემუშავებაში ექვს გარეშე უნდა იქნეს მიჩნეული.

მაგრამ, ჩვენი აზრით, არ არსებობს ყველა საბუთი ავტორიტეტული მტკიცებისათვის, რომ მოცემული გეგმა ყველა მისი დეტალებით პარიზშია შედგენილ-შემუშავებული და შემდეგ გადაგზავნილი პეტერბურგში. ჩვენ აგრეთვე ვერ გავიზიარებთ ზოგიერთი საბჭოთა ისტორიკოსის მიერ უდავოდ მიჩნეულ აზრს იმის შესახებ, რომ ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმა იდეალური გეგმაა, გენიალური სტრატეგის მიერ არის მოხაზული და სრულყოფილია ყოველმხრივ.

ყოველგვარი მსჯელობა მოცემული გეგმის თავდაპირველი ხასიათისა და მისი შედგენის ადგილ-დროის შესახებ ზოგადი და აბსტრაქტული მსჯელობაა მანამ, სანამ მის შესახებ რაიმე ახალი მასალა არ აღმოჩნდება. ჯერჯერობით კი ჩვენს განკარგულებაშია მხოლოდ ერთადერთი გეგმა-პროექტი, ამიტომ იგი მიჩნეული უნდა იქნეს სწორედ თავდაპირველი გეგმის ასლად. თუმცა, რასაკვირველია, კითხვა იმის შესახებ, თუ როგორ მოხდა ეს გეგმა სტედინგის ქალაქებში და არ აღმოჩნდა იგი არსად საარქივო ფონდებში, დღემდე კითხვად რჩება და ნათელი პასუხის გაცემა—არ შეიძლება.

ჩვენ სადაოდ და სათუოდ მიგვაჩნია მოცემული გეგმის შემუშავებაში რუსეთ-საფრანგეთის თანამშრომლობის მასშტაბი. დღემდე არ არის სავესებით გამოჩვენებული საკითხი იმის შესახებ, თუ როდის და როგორ გაუზიარა ბონაპარტემ თავისი გულის ნადები ინდოეთზე ლაშქრობის მოწყობის შესახებ რუსეთის იმპერატორს. ბერნონვილსა და დიუროკს (რომელთაც თითქოს გეგმა პარიზიდან ჩაიტანეს პეტერბურგში თუ ბერლინში) ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოეპოვებათ. ჩვენ ვერ გავიზიარებთ პრაფ. ოკუნის დაბეჯითებით განცხადებას ამ გეგმის პეტერბურგში შედგენის შესახებ. ოკუნს ამ განცხადების დასასაბუთებლად არავითარი საბუთი არ მოაქვს. იგი, ალბად, ემყარება იმ შენიშვნებს, რომელიც ამ გეგმას აქვს თანდართული და პასუხს, რომელსაც პაულე I-ს მიაწერენ. მაგრამ ეს შენიშვნები და პასუხი საბუთად არ გამოდგება, სხვა რაიმე საბუთი კი, რომლის საფუძველზედაც შეიძლება დღეს ამ კითხვაზე ნათელი პასუხის გაცემა, არ მოგვეპოვება. ამდენად ვარაუდის სფეროს არც ოკუნის განცხადებაც არ შორდება. თვით ამ შენიშვნების და პასუხის ავტორების საკითხიც არ არის სავესებით გარკვეული. შეიძლება დავუშვათ, რომ გეგმის ეს დამატებები მართლაც ნაპოლეონ ბონაპარტეს და პაულე I-ს ეკუთვნის. მაგრამ ხომ შესაძლებელია იგი საგარეო საქმეთა სამინისტროების მუშაკებს შემუშავებიათ საფრანგეთის პირველი კონსულისა და რუსეთის მონარქის პირადი მითითებებით?

სამხედრო-სტრატეგიული თვალთახედვით ინდოეთზე ლაშქრობის 1801 წლის გეგმა, მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ დეტალურად და გონებამახვილურად იყო შედგენილი, მაინც არ წარმოადგენდა სრულქმნილ, გენიალური სტრატეგის ხელით მოხაზულ გეგმას, როგორც ეს ზოგიერთებს ჰგონიათ. იგი მხოლოდ ზოგად ხაზებში უპასუხებდა დანიშნულებას. ამ პროექტში გათვა-

ლისწინებული არ იყო ზოგიერთი მეტად მნიშვნელოვანი მომენტი, რომელზედაც დამოკიდებული იყო ამ პროექტით გათვალისწინებული ლაშქრობის წარმატება. საერთოდ კი მთელი პროექტი მისი პრაქტიკულად განხორციელების პერსპექტივის თვალთახედვით, ჩვენის აზრით, ერთ მეტად გაბედულ, მაგრამ ამავე დროს სარისკო და ძნელად განსახორციელებულ წამოწყებად უნდა იქნეს მიჩნეული.

ძალიან ძნელი წარმოსადგენია, რომ საფრანგეთის და რუსეთის არმიებს ჩეტარებიან ლაშქრობა და მისულიყენენ დანიშნულ ადგილას ინდისა და განგის ნაპირებამდე დროის იმ რეგლამენტში, რომელიც გეგმით არის გათვალისწინებული (სულ 120 დღე). ჩვენ ვფიქრობთ, ეს რეგლამენტი ჯეროვანად არ ითვალისწინებდა არმიის ზღვით გადაზიდვის სიძნელეებს ტრანსპორტის საშუალებათა სიმცირის გამო; აგრეთვე არტილერიის, საჭურვლის, სურსათ-სანოვაგის, ფურაჟის და არმიისათვის საჭირო სხვა საშუალებათა გადაზიდვისათვის საჭირო საზიდრებისა და სხვათა მეტად დიდი რაოდენობის საჭიროებას ხმელეთზე ლაშქრობის დროს. ჩვენის აზრით, მოცემულ პროექტში არსებითად უგულვებლყოფილია კლიმატური პირობებისა და უგზოობის ფაქტი როგორც რუსეთის ტერიტორიაზე, ისე განსაკუთრებით სპარსეთსა და ავღანისტანში. მოკავშირეთა არმიას გზაში, განსაკუთრებით სპარსეთისა და ავღანისტანის ტერიტორიებზე, გაცილებით მეტი სიძნელეები შეხვდებოდა, ვიდრე ეს ლაშქრობის პროექტით არის ნავარაუდევო. უწყობა, უგზოობა, ცხელი ქარები, უდაბნო ზონების სილისა და ქვიშის მოქმედება, მაღალმთიანი გადასასვლელები ავღანისტანში თითქმის გამორიცხავდა ჩვეულებრივი საზიდარების გამოყენებას საჭურვლის გადაზიდვისათვის, დააბრკოლებდა არტილერიის გადატანას. იგი იძულებულს გახდოდა მოკავშირეთა ლაშქრის სარდლობას პერიოდულად შეეცვალათ გათვალისწინებული მარშრუტი, თანაც დიდად შეენელებიათ ლაშქრობის ტემპები. თუ მხედველობაში მივიღებთ ზემოთ აღნიშნულ გარემოებებს, შეიძლება დავასკვნათ: ლაშქრობა რაინის ნაპირებიდან ინდოსტანის დიდი მდინარეების სანაპირომდე გაგრძელდებოდა არა ოთხი ან ხუთი თვე, არამედ გაცილებით მეტი, საშუალოდ 160—180 დღე.

ლაშქრობის პროექტში და პავლე I პასუხში ვითომდა ნაპოლეონის შენიშვნებზე აღნიშნულია, რომ მარშრუტის ზონაში უხვად მოიპოვება (в изобилии) სურსათ-სანოვაგე და ცხენ-ჯორების საკვებიო. სინამდვილეში ეს ასე როდი იყო. სპარსეთისა და ავღანისტანის ტერიტორიების უდაბნო და მთიან ზონებში, სადაც მარშრუტის მიხედვით უნდა გაეგლოთ მოკავშირეთა ჯარებს, არც სურსათ-სანოვაგის და არც ფურაჟის სიუხვეს არ ჰქონდა ადგილი. საკუთარი მარაგის სიმცირისა და გადაზიდვის სიძნელეების გამო სავსებით მოსალოდნელი იყო მოლაშქრეთა რიგებში შიმშილის და პირუტყვის საკვების ნაკლებობას ეჩინა თავი, რაც თავის მხრივ უარყოფით გავლენას მოახდენდა მოკავშირეებზე, გაადიდებდა ლაშქრობის დროის რეგლამენტს და შეასუსტებდა არმიის ბრძოლისუნარიანობას.

ლაშქრობის პროექტში გათვალისწინებული იყო სპარსეთისა და ავღანისტანის ტერიტორიებზე მარშრუტის ზონაში განლაგებული მაჰმადიანი ხან-

ემირების გულის მოგება საჩუქრებით, დაპირებებით, ლაშქრობის მიზნების ხაზგამსმელი დეკლარაციის გამოქვეყნებით, მათ შორის წინასწარ სათანადო ახსნა-განმარტებითი ხასიათის მუშაობის ჩატარებით და ამ გზით მათი ნეიტრალიტეტის უზრუნველყოფას (თუ არ დახმარებას ყოველ შემთხვევაში). მაგრამ, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს ზომები და თვით ლაშქრობის დიდი მასშტაბი ვერ იქნებოდა საკმაოდ დიდი გარანტია იმისათვის, რომ საცვებით გამოირიცხული ყოფილიყო მარშრუტის ზონაში მცხოვრები ტომებისა და ფეოდალ-ხანთა გამოსვლა მოკავშირეთა წინააღმდეგ. მოკავშირეებს ინდოეთამდე მისაღწევად უნდა გაველოთ ფორმალურად დამოუკიდებელი და ნეიტრალური ქვეყნების — ირანის და ავღანისტანის ტერიტორიები და ამდენად უნდა დაერღვიოთ ამ ქვეყნების სუვერენიტეტი. უდავოა, რომ ამას უნდა გამოეწვია ამ სახელმწიფოთა ძმართველობისა და ცალკეული ტომების გულისწყრომა და აღშფოთება. მათგან აღნიშნული ლაშქრობა შეფასებული იქნებოდა როგორც აშკარა აგრესია, ამ ქვეყნების შინაგან საქმეებში ჩარევა, დამოუკიდებელ ტომთა სამფლობელოებზე ხელყოფა. ამიტომ ყველა, ზემოთ აღნიშნულ ზომათა მიღების მიუხედავად მაინც მოსალოდნელი და აუცილებელი იყო ამ ლაშქრის მიმართ მტრული აქტები. კერძოდ ავღანისტანის ტერიტორიაზე, რომლის მომთაბარე და თავისუფლებისმოყვარე ტომები მეტად მტრულად იყვნენ განწყობილნი ყოველგვარი უცხოური მოძალადეების მიმართ. ინგლისელ კოლონიზატორთა აგრესიულმა აქტმა ავღანელი ტომების მიმართ და მათმა საპასუხო გამანადგურებელმა დარტყმებმა XIX ს. I და II ნახევარში ცხადპყო, თუ რა ძლიერ ძალას და დაბრკოლებას წარმოადგენდნენ ისინი ყოველგვარი აგრესიისათვის, კერძოდ არააზიური სახელმწიფოების მიერ.

თუ გავითვალისწინებთ უარყოფითად მოქმედ დაბრკოლებათა ზემოთ აღნიშნულ ფაქტორებს, უნდა დავასკვნათ, რომ რუსი და ფრანგი მოკავშირეები ლაშქრობის პროექტით გათვალისწინებულ პირობებში ლაშქრობის მოწყობის შემთხვევაში დიდ სიძნელეებს წააწყდებოდნენ. მოკავშირეთა არმია გზაშივე დაკარგავდა ცოცხალი ძალის, ცხენების და საქურველის მნიშვნელოვან ნაწილს და უკეთეს შემთხვევაში ინდოსტანის საზღვრებს მიაღწევდა დაცემული მორალური განწყობილებით, მკვეთრად შესუსტებული ბრძოლისუნარიანობით.

ლაშქრობის პროექტში, მართალია, აღნიშნულია, რომ მოკავშირეთა არმიამ ინდის ნაპირებთან მიღწევისთანავე უნდა დაიწყოს საომარი მოქმედებაო, მაგრამ იგი არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ ვისთან და რა ძალებთან მოუხდება მას ბრძოლა, ვინ იქნება მისი მოწინააღმდეგე და ვინ მოსალოდნელი მოკავშირე. მართალია, საფრანგეთს მოეპოვებოდა ინდოეთში მოკავშირეები, მაგრამ ეს მოკავშირეები იმყოფებოდნენ არა ინდის აუზში, საიდანაც უნდა დაწყებულიყო მოკავშირეთა საომარი ოპერაციები, არამედ სამხრეთ ინდოეთში, მალაბარისა და კორომანდელის ნაპირებზე, გეოგრაფიულად საკმაოდ შორს მანძილზე ინდის ნაპირებიდან. პროექტში სრულებით დიად არის დატოვებული საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა მოქცეულიყო ეს არმია მტრზე გამარჯვების შემთხვევაში, ვისი მმართველობა უნდა დაემყარებია მას, ანდა რო-

გორ მომხდარიყო ლაშქრობის უკან დაბრუნება, საფუძვლიანი და ზუსტი სამხედრო-სტრატეგიული გეგმა კი აუცილებლად უნდა იძლეოდეს პასუხს ასეთ კითხვებზე.

მოკავშირეთა არმიას საომარი მოქმედება უნდა გაეჩაღებია ინდოეთის დამპყრობ ინგლისელ კოლონიზატორთა და მათი ადგილობრივი აგენტურის წინააღმდეგ. მას ფორმალურად ბორკილი უნდა აეყარა ინდოეთისათვის, გაეთავისუფლებია ეს „ლამაზი და მდიდარი ქვეყანა ბრიტანეთის უღლისაგან“ და გაეხსნა ამ ქვეყნის კარები „განათლებული ევროპული ერების“ მრეწველობისა და ვაჭრობისათვის. ლაშქრობის ეს „კეთილშობილური მისია“ თითქოს, უზრუნველყოფდა ინდოეთის მოსახლეობის დიდი ნაწილის მორალურ, სამხედრო და პოლიტიკურ მხარდაჭერას მოკავშირეთა არმიისადმი. მაგრამ სინამდვილეში, როგორც ვიცით, ლაშქრობის მიზანი სულ სხვა იყო. საფრანგეთის ბურჟუაზიას სურდა რუსეთის დახმარებით მართლაც გაეძევებია ინგლისელი კონკურენტები ინდოეთიდან. მაგრამ არა ამ ქვეყნის განთავისუფლების მიზნით, არამედ იმისათვის, რომ ინგლისელ კოლონიზატორთა უღლის ნაცვლად მისთვის ფრანგ კოლონიზატორთა უღელი დაედგა. დამპყრობლები მალე გამოავლენდნენ თავიანთ ნამდვილ სახეს მკვიდრი მოსახლეობის მიმართ და აიძვებდნენ მათ თავიანთ წინააღმდეგ. ასეთ შემთხვევაში სავსებით მოსალოდნელი იყო, რომ ინგლისელი კოლონიზატორები, რომელთაც მუხანათობის, ვერაგობის, დემაგოგიისა და მოსყიდვის უფრო მეტი გამოცდილება და პრაქტიკა გააჩნდათ, ისევ შეატრიალებდნენ ომის ბედს მათდა სასარგებლოდ. მით უფრო, რომ ზღვა მათ ხელში იყო და ამ გზით მუდამ შესძლებდნენ დამატებითი ძალების გადასროლას ინდოეთში. ამგვარად, ძალიან საეჭვო იყო ინდოეთში მიღწეული მოკავშირეთა არმიის შემდგომი პერსპექტივა, მისი წარმატების შესაძლებლობა.

აღნიშნულის გამო, ჩვენ არასწორად და დაუსაბუთებლად მიგვაჩნია პროფ. ოკუნის აზრი, რომლითაც იგი ინდოეთზე რუსეთ-საფრანგეთის ერთობლივი ლაშქრობის გეგმას თვლის ყოველმხრივ ზუსტად შედგენილ სამხედრო-სტრატეგიულ გეგმად და მიაჩნია, რომ გეგმით გათვალისწინებული დრო, მარშრუტი, გადაზიდვის საშუალებები, არმიის რაოდენობა და თვით ინდოეთში არსებული მდგომარეობა აღნიშნული წამოწყების წარმატებას უზრუნველყოფდა.

დასასრულ, სავსებით რეალური იყო მოკავშირეთა შორის კონფლიქტის აღმოცენების შესაძლებლობა, მით უფრო რომ, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ფრანგებს ინდოეთის დაპყრობა და გაძარცვა სურდათ და ამდენად განზრახვა არ ჰქონდათ ამ ქვეყნის ძარცვის საქმეში რუსი მოკავშირეებიც მოეწვიათ. კიდევ რომ დაუშვათ გათვალისწინებული ოპერაციის დროებითი წარმატება და „გათავისუფლებულ“ ინდოეთზე საფრანგეთ-რუსეთის Condominium-ის დაწესება, ყოველივე ამას ეფემერული ხასიათი ექნებოდა და პირველ დროებით წარმატებას მალე სრული მარცხი უნდა მოყოლოდა. ლაშქრობის ფინალური აქტის შესახებ კი, როგორც უკვე ნათქვამი იყო, საფრანგეთ-რუსეთის 1801 წლის პროექტი პასუხს არ იძლევა.

რუსეთ-საფრანგეთის განზრახული თანამშრომლობა, ინდოეთიდან ინგლისელთა განდევნის საქმეში—გარეგნულად მათი პოლიტიკური და სამხედრო კავშირის გამოხატულება იყო. მაგრამ სინამდვილეში ეს ასე როდი იყო. პირველ ყოვლისა, არასწორად მიგვაჩნია პროფ. ოკუნის შეხედულება, რომ 1801 წლის დასაწყისისათვის რუსეთსა და საფრანგეთს შორის უკვე მიღწეული იყო გულთბილი კავშირ-შეთანხმება. თუ ამ კავშირ-მეგობრობის სურვილის გარეგნულ დემონსტრაციას საფრანგეთის მხრივ არ მივიღებთ მხედველობაში, ასეთი კავშირი ჯერ კიდევ არ იყო მიღწეული. მეორედ, ლაშქრობის წარმატების შემთხვევაშიც კი რუსეთს არ შეეძლო რაიმე არსებითი სარგებელი მიეღო მის შედეგად, სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით ინგლისისათვის დარტყმის მიყენების გარდა, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, რუსეთის მხრივ ინდოეთზე ლაშქრობის აუცილებლობა არ გამომდინარეობდა ამ ქვეყნის სასიცოცხლო ინტერესებიდან, მას სერიოზული ეკონომური სარჩული არ ედო საფუძვლად. ვითვალისწინებთ რა ზემოთ აღნიშნულს, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ რუსეთის მხრივ გეგმით ინდოეთზე გათვალისწინებულ ლაშქრობაში მონაწილეობა არ იქნებოდა გამართლებული და სათანადოდ ანაზღაურებული. საფრანგეთს სურდა ესარგებლა რუსეთის ტერიტორიით, ჯარით და რესურსებით, გამოეყენებია იგი იარაღად და საზარბაზნე ხორცად. ლაშქრობის შედეგები — ინგლისელთაგან განთავისუფლებული ინდოეთი—ფრანგებს სურდათ მონოპოლიური ბატონობისა და ძარცვისათვის.

ამგვარად, კატეგორიულად უარყოფთ რა ტრაფარეტულ აზრს იმის შესახებ, რომ ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის 1801 წ. გეგმა ნაღრძობი ტვინის პროდუქტი, უაზრო, ფანტასტიური რამ უნდა ყოფილიყო, ჩვენ ამავე დროს ვერც იმ შეხედულებას გავიზიარებთ სავსებით, რომელიც აღნიშნულ გეგმას მიიჩნევს უნაკლო, სრულყოფილ გეგმად, რომელშიც, თითქოს პირველ კონსულ ბონაპარტეს მთელი თავისი სამხედრო გენია და გამოცდილება ჩაეკსოვოს.

პავლე I-ის მიერ 1801 წლის თებერვალში მოწყობილი ლაშქრობა ინდოეთისაკენ არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს საკმაოდ გონივრულ და უეჭველი წარმატების პერსპექტივების მქონე სამხედრო-სტრატეგიულ ოპერაციად. ჩვენ ვიზიარებთ ნაროჩინცკის ზემოთ მოტანილ აზრს ამ ლაშქრობის ქიმიურიული ხასიათის შესახებ. ამავე დროს, ჩვენ იგი არ მიგვაჩნია რუსეთ-საფრანგეთის ინდოეთზე ერთობლივი ლაშქრობის გეგმა-პროექტის სისრულეში მოყვანის ცდად. ჩვენის აზრით, პირიქით, ეს სალაშქრო წამოწყება იმის მომასწავებელი იყო, რომ ერთობლივი ლაშქრობის პროექტის რეალიზაცია შეფერხდდა ან უკეთესი მომენტისათვის გადაიდო. მოცემული პროექტის განხორციელება კი პრაქტიკულად შეუძლებელი გახდა, ალბათ, თვით ამ პროექტის სირთულისა, სარისკო ხასიათისა და რუსეთ-საფრანგეთის კავშირის პერსპექტივების გაჭიანურების გამო. სწორედ ამიტომ რუსეთში საჭირო გახდა ლაშქრობის ახალი გეგმის შემუშავება ახალი მარშრუტით, საფრანგეთის თანამშრომლობის გარეშე. აქედან გამომდინარე, ჩვენ ეს ლაშქრობა მიგვაჩნია რუსეთის სეპარტულ ნაბიჯად, რუსეთის ისეთ სამხედრო-სტრატეგიულ

წამოწყებად, რომელსაც მხოლოდ იდეის მხრივ აჩნდა ფრანგული კვალი, მაგრამ არ ყოფილა შეთანხმებული ნაპოლეონ ბონაპარტესთან.

პროფ. ოკუნის, პროფ. ბურჯალოვის და რამდენადმე ანტიუხინას ზემოთ მოტანილი შეხედულება ამ ლაშქრობის შესახებ, რომლითაც იგი მიჩნეულია ერთობლივი ლაშქრობის გეგმის ვარიანტად, რუსეთის ეკონომიური და სამხედრო-სტრატეგიული ინტერესებიდან გამომდინარე სერიოზულ და საფუძვლიან მომზადებულ წამოწყებად, — არ მიგვაჩნია ჯეროვნად დასაბუთებულად. ასევე არ შეგვიძლია გავიზიაროთ მათივე აზრი იმის შესახებ, რომ პავლე I-ს სიკვდილს ხელი რომ არ შეეშალა, ეს ლაშქრობა თავის დანიშნულებას შეასრულებდა და რუსეთის კაზაკთა არმია თითქოს ინდოეთამდე მიაღწევდა.

გარდა სამხედრო-სტრატეგიული მოსაზრებებისა, რუსეთის სეპარატულ ლაშქრობას ინდოეთში 1801 წ. დასაწყისში, არ შეიძლებოდა ჰქონოდა სერიოზული ეკონომიური სარჩული. ინდოეთში შეჭრისა და ამ ქვეყნიდან ინგლისელთა განდევნის განზრახვა უმთავრესად ინგლისზე ზემოქმედების მოსახდენად გამიზნული დივერსიული წამოწყება იყო. მას ინგლისი უნდა აეძულებია ან საცესებით ხელი აეღო რუსეთის წინააღმდეგ განზრახულ ომზე, ანდა, უკიდურეს შემთხვევაში, შეენელებინა თავისი აქტივობა ბალტიის ზღვის აუზში. ინდოეთამდე მიღწევა და ინგლისელთა განდევნა აზიის ამ რაიონიდან ლაშქრობის მაქსიმალურ სამხედრო-სტრატეგიულ მიზანს შეადგენდა. ინდოეთში ფეხის მოკიდებისა და იქიდან ინგლისელთა განდევნის შემდეგ ეს ლაშქრობა, როგორც ცნობილია, არავითარ კონკრეტულ ამოცანას არ სახავდა. რასაკვირველია, ასეთ ამოცანად ჩვენ ვერ მივიჩნევთ პავლე I-ის დაპირებას კაზაკებისადმი: თქვენი ექსპედიციის საფასური იქნება ინდოეთის სიმდიდრე, რომელიც თქვენ განკარგულებაში იქნებაო.

მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში რუსეთს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ინდოეთთან იმდენად ფართო სავაჭრო ეკონომიური ურთიერთობა, რომ ცარიზმს რუსი მემამულეებისა და ვაჭრების ინტერესების შესაბამისად მისი დაპყრობა დაესახა მიზნად. სუსტი სავაჭრო ურთიერთობა ამ ორ ქვეყნას შორის, გეოგრაფიული სიშორე, აზიის ჯერ კიდევ დამოუკიდებელი სახელმწიფოს არსებობა, მათ შორის, ასეთი განზრახვის წარმოშობის საწინააღმდეგო ფაქტორებს წარმოადგენდა.

პავლე I-ის წინამორბედი იმპერატორი ეკატერინე მეორე დაინტერესებული იყო ინდოეთთან ვაჭრობის გაფართოვებით. ხედავდა რა მის უმნიშვნელო მოცულობას, მას განზრახვა ჰქონდა ინდოეთთან სავაჭრო ურთიერთობა დაემყარებია სახმელეთო გზით, სპარსეთის ტერიტორიის გამოყენებით. იგი, ამასთან დაკავშირებით, მოლაპარაკებსაც კი აწარმოებდა სპარსეთის მთავრობასთან ინდოეთამდე სატრანზიტო გზის დათმობის შესახებ. მაგრამ ეკატერინე II-ს, რომელიც ბევრ „მოუგვარებელ საქმეებს“ აგვარებდა და ომებს აწარმოებდა, ფიქრადაც კი არ მოსვლია ინდოეთის დაპყრობა. პირიქით, მას ხშირად უყვარდა თქმა: „La Russler à. asser de terres et de produits pour à avoir pas besoin d'aller faire des conquêtes aux Indes“.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ რუსულ რევოლუციამდელ ისტორიოგრაფიაში (ინგლისის ისტორიოგრაფიის ზეგავლენით) გავრცელებული შეხედულება იმის შესახებ, თითქოს მეფის რუსეთი ისტორიულად ისწრაფოდა ინდოეთისაკენ (პეტრე I დროიდან მოკიდებული), მოკლებულია საფუძველს. მართალია, ინდოეთზე ლაშქრობის გეგმები, ინდოეთის სიმდიდრისა და ბაზრის გამოყენების სურვილები რუსეთის მეფეებს, სასახლის წრეებს და სამხედრო კამარილას ჰქონდა, მაგრამ ეს სურვილები ინდოეთის დაპყრობის კონკრეტულ ცდაში არ გადაზრდილა არც ეკონომურ-სავაჭრო და არც სამხედრო-სტრატეგიული ინტერესები და მოსახრებები არ ამოქმედებდა რუსეთს XIX ს-ის შუალედამდე იმდენად, რომ ინდოეთის დასაპყრობად მას რეალური ნაბიჯები გადაედგა. ასეთ აზრს თვით ინგლისის გაბატონებული კლასები და კოლონიზატორული მთავრობა ავრცელებდნენ, რათა დაეფარათ თავიანთ დაპყრობით—აგრესიული პოლიტიკა და თავდამცველის ნიღბით შემოსილიყვნენ. მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როდესაც რუსეთი დამკვიდრდა ა. კავკასიაში, თავის გავლენას დაუქვემდებარა ირანი, ფეხი მოიკიდა შუა აზიაში და მიუახლოვდა ავღანისტანს, თანაც დიდად გაზარდა სამრეწველო საქონლის ექსპორტი მახლობელ აღმოსავლეთში, რეალურად შეიძლებოდა აღმოცენებულიყო ინდოეთის საკითხი და პრაქტიკულად დღის წესრიგში დასმულიყო მისი დაპყრობის ამოცანა. მანამდე კი, თვით პავლე I-ის გეგმები ინდოეთის მიმართ არ ემყარებოდა რუსეთის მემამულეთა და მსხვილ ვაჭართა „მოთხოვნილებებს“ და ინტერესებს. რუსეთ-აზიის კომპანიის შექმნა პავლე I-ის მიერ, რის შესახებაც მოგვითხრობს პროფ. ოკუნი, არავითარ შემთხვევაში არ მოასწავებდა რუსეთ-ინდოეთს შორის ფართო სავაჭრო ურთიერთობის არსებობის გამოხატულებას. პირველ ყოვლისა, იგი უმთავრესად წინა აზიისა და შუა აზიისათვის იყო შექმნილი. მეორეც მას მიზნად ჰქონდა მომავალში დაემყარებია ინდოეთთან ის ურთიერთობა, რაც არ არსებობდა იმჟამად.

სამხედრო-სტრატეგიული თვალთახედვით 1801 წლის ლაშქრობას ვერ მივიჩნევთ მომზადებულ და წარმატების პერსპექტივის მქონე წამოწყებად. ის მარშრუტი (ორენბურგი-იმიერკასპია—ხივა-ბუხარა), რომელიც თითქოს სავაჭრო მოსახრებებთან იყო დაკავშირებული და რომლითაც უნდა განხორციელებულიყო ინდოეთში შეჭრა, არ წარმოადგენდა ამ ლაშქრობის წარმატებისათვის გონივრულად შერჩეულ მარშრუტს, როგორც ეს ზოგიერთებს მიაჩნიათ. ჩვენის შეხედულებით, კახაკთა ცხენოსანთა ლაშქარი მცირე არტილერიითურთ (სულ 22 ათას კაცამდე) არ იყო საკმარისი იმისათვის, რომ მოცემულ ვადში წარმატებით დაეძლია შორეული მარშრუტის სიძნელები და ბრძოლისუნარიანი მისულიყო ინდის ნაპირებამდე. ზურგს მოწყვეტილი, კომუნეკაციებს მოკლებული რუსეთის არმია ინდოეთში შეჭრისთანავე, საჭირო შესვენება-შევსების გარეშე იძულებული იქნებოდა ბრძოლაში ჩაბმულიყო ინგლის-სიპაელთა არმიის წინააღმდეგ. გაუწვიდა თუ არა მას ხელს საფრანგეთი? ამაზე პასუხის გაცემა ძნელია. ეგვიპტეში დამკვიდრების შემთხვევაშიც კი საფრანგეთს არ შეეძლო თავისი ძალები გადაესროლო

ინდოეთში, ვინაიდან ეს გადასროლა უნდა განხორციელებულიყო ზღვით. ძლიერი ფლოტი (აბუჯირის კატასტროფის შემდეგ) საფრანგეთს არ გააჩნდა, ინგლისი კი კვლავინდებურად ბატონობდა ზღვებზე. ამასთან ერთად პავლე I-ის ლაშქრობა არ ითვალისწინებდა საფრანგეთის თანამშრომლობას რაიმე სახით. არ იყო გამორიცხული ინდოელ ტომთა ნაწილის გადაბირება და გადასვლა რუსთა მხარეზე, მაგრამ ეს შეიძლებოდა მომხდარიყო ცოტა უფრო გვიან, როცა რუსეთის არმია უკვე მოიპოვებდა პირველ წარმატებებს ინდოეთში.

ინგლისელთა განდევნის შემთხვევაშიც კი რუსეთი ვერ დამკვიდრდებოდა ინდოეთში და ვერ დაამყარებდა თავის ბატონობას მის ხალხზე და მიწა-წყალზე. ჯერ ერთი, ამას ხელს შეუშლიდა გეოგრაფიული სიშორე და საზღვაო გზით მასთან ურთიერთობის დამყარების შეუძლებლობა. მეორედ, თვით საფრანგეთი, ინგლისის დამარცხების შემთხვევაში, არავითარ შემთხვევაში არ დაუშვებდა რუსეთის ბატონობის დამყარებას ინდოეთზე და ეცდებოდა მის განდევნას ამ ქვეყნიდან უმოკლეს დროში. ამგვარად, ჩვენის აზრით, ამ ლაშქრობას არ შეიძლებოდა ჰქონოდა დიდი პერსპექტივები და წარმატება.

დასასრულ, ორიოდ სიტყვა ლაშქრობის მარშრუტის აგვარებიანობის შესახებ.

ეს მარშრუტი, როგორც უკვე აღვნიშნავდით, უფრო გრძელი იყო, ვიდრე ერთობლივი ლაშქრობის გეგმით გათვალისწინებული მარშრუტი. კაზაკთა ცხენოსან ლაშქარს უნდა გაეგლო გრძელი გზა: დონის ნაპირებიდან ვოლგამდე, ვოლგიდან ორენბურგამდე, ორენბურგიდან იმიერკასპიის ტერიტორიამდე, იმიერკასპიიდან ხივამდე, ხივიდან ბუხარამდე, ბუხარიდან ავღანისტანამდე, ავღანისტანიდან ინდის ნაპირებამდე. ამ გრძელ გზაზე რუსეთის ლაშქარს უნდა გადაეღაზა რამდენიმე დიდი მდინარე, ავღანისტანის მთიანეთი, ხაიბერის და ბოლანის გადასასვლელი, უწყლო, ქვიშიან უდაბნოთა დიდი სივრცე. კლიმატის და რელიეფის მრავალფეროვნებას, უდაბნოების დიდი სივრცის დაძლევის სიძნელეებს ლაშქრობის გეგმა და პავლე I-ის განკარგულებები მხოლოდ ზოგადად ითვალისწინებდა. ამ სიძნელეებთან ერთად მარშრუტის ზონაში რუსეთის ლაშქარს სხვა დაბრკოლებებიც შეხვდებოდა. კერძოდ საფრანგეთის მოსალოდნელი იყო ხივის და ბუხარის ემიგრების მტრული გამოსვლა და ავღანისტანის მომთაბარე ტომთა პერიოდული თავდასხმები თვით ინდის ნაპირებამდე. ლაშქრობის პირველმა ნაბიჯებმა ვოლგამდე, იქედან კი ორენბურგისაკენ, კაზაკთა არმიას უკვე შეუქმნა სერიოზული სიძნელეები. ეს სიძნელეები და მისგან გამოწვეული დაბრკოლება კი თანდათანობით ვაიზრდებოდა გზაში შემდგომ წინსვლასთან დაკავშირებით. ეს კი უდავოდ ჩაშლის წინაშე დააყენებდა მთელ წამოწყებას.

ამგვარად, საფრანგეთ-რუსეთის ინდოეთზე ლაშქრობის 1800 წლის გეგმა-პროექტი და მისი სისრულეში მოყვანის ინიციატივა საფრანგეთს ეკუთვნოდა, თუმცა მის შემუშავებაში პავლე I იღებდა მონაწილეობას. იგი იყო საფრანგეთის ბურჟუაზიის მისწრაფების გამოხატულება გამოეძევებია

აღმოსავლეთიდან, კერძოდ კი ინდოეთიდან მისი დაუძინებელი მტერი ინგლისი და თვით დაემყარებია თავისი ბატონობა მასზე. ნაპოლეონ ბონაპარტეს განზრახვა—განეხორციელებია ლაშქრობა რუსეთის მონაწილეობით, მიზნად ისახავდა რუსეთის ცოცხალი ძალის, ტერიტორიის და რესურსების გამოყენებას, რუსეთ-ინგლისის საბოლოოდ წაქივებას ურთიერთშორის, რუსეთის ყურადღების შესუსტებას ევროპული პრობლემებისადმი და მის წარმართვას აღმოსავლეთისაკენ. ეს პროექტი, რომლის შემუშავებაში ნაპოლეონისა და პავლე I მონაწილეობის მასშტაბის საკითხი არ არის სავსებით გარკვეული, არ წარმოადგენდა უნაკლოს და გენიალური სტრატეგის ჩანაფიქრის სწორუბოვარ განსახიერებას. ამიტომ მისი წარმატების პერსპექტივები საკმაოდ საეჭვო იყო. თვით ამ გეგმა-პროექტის სისრულეში მოყვანის სიძნელებმა და რუსეთ-საფრანგეთის ინტერესთა მოუთრებლობამ ჩაშალა მამინ მისი განზორციელების შესაძლებლობა. პავლე I-ის მიერ 1801 წ. თებერვალში განზრახული ლაშქრობა რუსეთის სეპარატული ნაბიჯი იყო, რომელიც, თუმცა იგი ზერელე და მოუშნადებელ ხასიათს ატარებდა, მიზნად ისახავდა ინგლისისათვის მახვილის ჩაცემას მის კოლონიურ პერიფერიაში.

შპაროვაი და ლიტერატურა

1. Napoléon I, empereur. Correspondance, pub. par ordre de l'empereur Napoléon III, Paris (1860—1861), t. IV.
2. Mémoires tirés des papiers d'un homme d'Etat sur les causes secrètes qui ont déterminé la politique des cabinets dans les guerres de la Révolution depuis 1792 jusqu'en 1815, Paris, 1831—1838, t. VIII.
3. Mémoires posthumes du feld-maréchal comte de Stedingk, Paris, 1845.
4. Barchou de Penhoën. L'Inde sous la domination Anglaise, t. I—II, Paris, 1844.
5. Mardes, Histoire de L'Indie ancienne et moderne, Paris, 1886.
6. Le mémorial de Sainte-Hélène..... par O. Méare, Paris, 1842.
7. E. Driault, La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours. Paris, 1909.
8. მისივე, Napoléon et L'Europe... 1800—1803, Paris, 1910.
9. Russian projects against India from the czar Peter to general Scobelev by H. Sutherland Edwards, London, 1885.
10. The life of Napoleon... by Jhon Holland Pose, London, 1907, t. I.
11. К. Маркс, Хронологические выписки по истории Индии, М., 1947.
12. А. Т. Мэхэн, Влияние морской силы на французскую революцию и империю (1793—1819), М., 1940, т. I.
13. А. Сорель, Европа и Французская революция, СПб., 1906, т. 6
14. Проект русско-французской экспедиции в Индию 1800 г.: „Русская старина“, 1873 г., кн. 8, стр. 401—410.
15. Сборник „Цареубийство 11 марта 1801 года“, СПб., 1907 г.
16. Баторский. Проект экспедиции в Индию в 1800 и в 1807—1808 гг. (см. Сборник географич. топогр. и статистич. матер. по Азии, вып. 28, СПб., 1885).
17. Д. Милютин, История войны 1799 года между Россией и Францией в царствовании импер. Павла I, СПб., 1857, т. 2.
18. Записки Александра Михайловича Тургенева: „Русская старина“ 1886 г., январь.
19. Н. Шильдер, Император Павел Первый, СПб., 1901 г.

20. К. Валишевский, Сын Великой Екатерины император Павел, СПб., 1914.
 21. А. Корнилов, Курс истории России XIX века, ч. I—II, М., 1912.
 22. Н. Фирсов, Отношения Англии и России в царствование импер. Александра I: „Древняя и новая Россия“, т. 3, 1878 г.
 23. С. Доброклонский, Краткая история Российской дипломатии, М., 1830.
 24. С. Б. Окунь, История СССР (1796—1825), Л., 1948.
 25. Е. Н. Бурджалов, Царизм в борьбе с французской революцией, М., 1940.
 26. А. А. Нарочницкий, Международные отношения европейских государств в 1794 по 1830 г., М., 1946.
 27. В. Антюхина, Англо-французская борьба за Индию в эпоху Наполеона I: Учение записки Ленинград. гос. университета, № 36, серия ист. наук, вып. 3.

სტალინის სახელობის
 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
 ახალი ისტორიის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1956. II. 15)

В. Донадзе

К вопросу о проекте русско-французского похода в Индию (конец 1800 и начало 1801 гг)

Резюме

В настоящей работе кратко изложено содержание упомянутого проекта, разобраны взгляды по данному вопросу дореволюционных исследователей. Подвергнуты анализу взгляды советских историков.

В результате анализа источников и литературы, автор работы приходит к оригинальным выводам, согласно которым отвергаются старые воззрения и вносятся ряд существенных коррективов в воззрения, распространенные среди советских исследователей по данному вопросу.

Автор приходит к следующим выводам:

1. Идея объединенного русско-французского сухопутного похода в Индию возникла в период кратковременного сближения России и Франции на грани 1800—1801 гг. В основу означенного проекта легли старые планы, существующие во Франции (в царств. Людовика XVI) об изгнании англичан из Индии.

2. Материалы, находящиеся в нашем распоряжении, не дают возможности установить точную дату составления этого проекта, они недостаточны также для выявления характера русско-французского сотрудничества в составлении этого проекта.

3. Данный проект хотя хорошо продуман, однако не является совершенным и гениальным планом, как это утверждает ряд исследователей. Успешность продуманного похода на основе означенного проекта следует поставить под сомнение.

4. Осуществлению этого проекта помешал ряд причин, в том числе противоречия между Россией и Францией.

5. Военный поход, предпринятый Павлом I в Индию в начале 1801 года, являлся сепаратным шагом, не вытекающим из проекта объединенного русско-французского похода.

К. Мешвелиани

Борьба болгарского народа против турецких захватчиков в XV—XVI вв.

Буржуазная историография, находящаяся на службе империализма, вопреки историческим фактам, всеми силами старается доказать отсутствие в Османской империи широкого народного движения покоренных народов против турецких завоевателей.

Выполняя социальный заказ, буржуазные ученые Турции, Западной Европы и США закрывают глаза на тот факт, что жестокая эксплуататорская и ассимиляторская политика турецких захватчиков в покоренных странах ставила покоренные народы в невыносимые условия и что завоеванные народы постоянно вели борьбу за свое освобождение.

Заявляя что на Балканском п-ове не было настроений для борьбы против „мусульман ни до ни после турецкого завоевания“ буржуазные историки исходят из того, что турецкое завоевание якобы имело для завоеванных народов „положительные моменты“, что турецкое завоевание „улучшило“ положение завоеванных народов.

Такое мнение довольно долго держалось и относительно Болгарии. Болгарский ученый И. Д. Шишманов, например, приходит к выводу, что если до XVI века болгары не восставали, то это отчасти благодаря тому обстоятельству, что турецкое владычество в начале было сносным и даже имело некоторые преимущества в сравнении с политическим строем средневековой Болгарии¹. Другой болгарский ученый П. Миятев считает, что первые 150 лет турецкого господства прошли в мире благодаря тому, что турецкое владычество принесло болгарам облегчение и их новые подданные не имели причин негодовать. Для подтверждения такого вывода автор прибегает к ссылке на то, что никакие документы того времени не говорят о противном².

¹ И. Д. Шишманов, Увод в историята на българското възраждане. Сборник „България 1000 години 927—1927“, София, 1930 стр. 285.

² П. Миятев, Опит за възстание в Македония през 1564 г. (според един турски документ). „Македонски преглед“, 1938 г., год 11, кн. 1—2, стр. 142.

Аналогичную точку зрения можно встретить и в трудах других ученых.

К сожалению, в пределах журнальной статьи мы не имели возможности коснуться вопроса о так называемом „улучшении“ положения болгарского народа после установления турецкого господства. На самом деле положение болгарского народа с турецким завоеванием не улучшилось, а ухудшилось.

Хищнический характер установившейся в Болгарии военно-феодальной системы османского государства своей эксплуатацией поставил болгарский народ в невыносимые условия существования.

Жестокая ассимиляторская политика турецких захватчиков, ставившая целью укрепление позиций захватчиков путем увеличения мусульманского населения, к стати сказать, не давшая захватчикам желаемых результатов, была страшным бичом для болгарского народа, грозившим потерей национальной самобытности.

Необеспеченность личности, постоянные грабежи и убийства, дискриминационная политика захватчиков усугубляли и без того тяжелое положение болгарского народа.

В связи с вышесказанным никаким образом не может быть принят тезис, будто с установлением турецкого господства положение болгарского народа улучшилось, и поэтому не только не имели места антитурецкие выступления, но и вообще не было настроений борьбы против турок. В действительности факты свидетельствуют о том, что болгарский народ сразу же после порабощения страны начал вести борьбу против иноземных захватчиков.

* * *

Первое известное восстание против турок произошло в первом десятилетии XV века.

В начале XV столетия турки должны были сосредоточить свое внимание и все свои силы против наступающих на них с Востока монголов во главе с Тимуром. В 1402 г. при Ангоре султан Баязид потерпел поражение, и сам попал в плен. В османской империи начинается междоусобица. Сыновья Баязида начинают борьбу за престол, которая длится несколько лет. Балканские народы, в том числе и болгарский народ, вынуждены были участвовать в этой борьбе. Войны между соперниками происходили в основном на территории Болгарии и трудности связанные с войнами—грабежи, насилия и убийства—всей тяжестью ложились на болгарский народ. Какие бесчинства чинили турки местным жителям, видно из следующего эпизода. Один из сыновей султана Баязида—Муса, прозванный славянами „разбойником“, в отместку за убийство своего брата Сулеймана (Мюсюмана) находящегося в то время в союзе с ним, приказал вырезать всех жителей деревни, где был убит Сулейман, а деревню сжечь¹.

¹ Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съставил и редактирал Н. Тодоров, София, 1953, стр. 11.

Именно в этот период, период смут, была сделана болгарами попытка освобождения.

Восстание началось в северозападном районе Болгарии, в районе реки Тимока, под руководством Фружина—сына Тырновского царя Ив. Шишмана и Константина—сына Видинского царя Срацимира. Об этом восстании имеется только весьма лаконичное сообщение Константина философа, в написанном им в 1431 г. „Житии Стефана Лазаревича деспота Сербского“. Судя по этому сообщению восстали болгарские города в долине реки Тимока и в окрестностях Пирота. Но сюда прибыл со своими войсками Сулейман, сын Баязида, и усмирив восставших¹.

В 1410 г. в период распрей между сыновьями Баязида попытка восстания имела место в Старой Загоре.

Как видно из упомянутого нами выше жития Стефана Лазаревича, в западных пограничных с Сербией районах Болгарии в 1413 г. вновь вспыхнуло восстание против турок, которое было подавлено Мусой—тогдашним правителем Европейской Турции. К восставшим присоединился турецкий комендант тамошних крепостей Гамуз бей (Хамоузоу). Муса, взяв крепости Сврлиг и Сокольніцы, пленив Гамуз-бея, отправил его в Адрианополь, где и казнил его. Жителей близлежащих восставших районов завоеватели выселили².

Однако, никакие репрессии не могли сломить болгарский народ и заставить его отказаться от борьбы за свободу и независимость.

Проезжающий в 1433 году Болгарию путешественник Бертрандон де ла Брокьер, описывая Софию, замечает, что „Большая часть жителей Софии и окрестных сел—болгаре. Турок здесь не много, это дает другим (болгарам.—К. М.) большое желание освободиться от рабства, если бы могли надеяться, что кто-нибудь поможет им в этом“^{3а}.

Большую надежду на освобождение вызвали у болгар походы польского и венгерского короля Владислава III и венгерского воеводы Яноша Хуняди 1443 и 1444 гг., к которым присоединился также сербский деспот Бранкович.

24 декабря 1443 г. при горе Куновиц Владислав наголову разбил турок. По договору, заключенному в Сегедине турки вынуждены были предоставить независимость Сербии и Албании.

Хотя во время военных действий войска Владислава и заняли Софию и продвинулись еще дальше на юг, но впоследствии они должны были

¹ Гласник српског ученог друштва, кн. 42, стр. 292.

² Гласник 42, стр. 306—307.

³ К. Иречек, Стари пътешествия по България от 15—18 с. „Периодическо списание българското книжно дружество в София“, кн. III, 1882 г., стр. 77., а также Положението на българския народ под турско робство, Документи и материали. Съставил и редактирал Н. Тодоров, София, 1953 г., стр. 31.

отступить, так что Болгария и Валахия по окончании военных действий остались за турками.

Борьба коалиционных сил против турок была облегчена кроме других обстоятельств еще и тем, что в это время усилилось партизанское движение на Балканах.

Во многом способствовало этой борьбе и восстание в Албании, поднятое героем Албанского народа Скандербегом. Тут же отметим, что в войсках Скандербега сражалось много болгар. Когда восстал Скандербег „Большая часть албанцев и болгар Деберска встали на его сторону“¹. Болгар в Албании было много. Из болгар состояла, как указывает один из современников, стража Скандербега².

В 1444 году Владислав и Янош Хуньяди вновь вторгаются в Болгарию для изгнания турок. По замыслу руководителей похода в случае победы над турками управление Болгарией передавалось Яношу Хуньяди³, который ради этого и согласился участвовать в походе. Выступив с войском, гораздо более малочисленным, чем в предыдущем походе⁴, Владислав в весьма короткое время завоевал придунайские земли от сербских границ до Варны. Такому быстрому продвижению Владислава, по мнению болгарского ученого М. Дринова, способствовала крайне слабая колонизация Северной Болгарии турками⁵.

Другая причина несомненно заключалась в том, что когда войска Владислава перешли Дунай в Болгарии, началось освободительное движение покоренных народов. Население, смотревшее на христианское войско, как на освободителей, массами присоединялось к нему для совместных действий против турок. В Северной Болгарии,—пишет болгарский ученый И. Митев в своем труде „Кратка история на българския народ“,—освободительное движение приняло формы восстания⁶.

10 ноября 1444 г. при Варне встретились войска Владислава с войсками султана Мурада. Христианское войско было разбито наголову. „Для Польши и Греческой империи битва при Варне—результат венецианских и папских интриг—была гибельной“,⁷ писал К. Маркс. Сражение при Варне, фактически решило исход борьбы за Балканский полуостров. Вме-

¹ Ив. Пастухов, Българска история, т. II, София, 1945 г., стр. 127.

² М. Дринов, „Нови паметници за историята на българите и на техните съседы“. Периодическо списание на българското книжовно дружество, год I, кн. I, Браила, 1870 г., стр. 57.

³ Хр. Кесяков, Бележки за положението на България към края на 15 век. „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, кн. VII, 1892 г., стр. 442.

⁴ М. Дринов, Историческо осветление. Периодическо списание... кн. VII, 1864 г., стр. 8.

⁵ Там же.

⁶ И. Митев, Кратка история на българския народ, София, 1951 г., стр. 97.

⁷ Архив Маркса и Энгельса, том VI, стр. 200.

сте с этим погибло, начавшееся в Болгарии, широкое освободительное движение.

В дальнейшем вплоть до правления султана Селима (1512—1520 гг.) мы не имеем каких-либо сведений о восстании или, хотя-бы о подготовке восстания против турок. Но это, думаем, еще не означало, что болгары отказались от борьбы. Надо полагать, что сведения об этом не сохранились. Что болгары и в этот период думали об освобождении и боролись, об этом свидетельствует гайдучество и сведения путешественников (об этом ниже).

(События имевшие место в Болгарии в годы правления Султана Селима I, в результате которых оказались отуреченными целые области Болгарии, определяются историографией как результат турецкой ассимиляторской политики, что конечно, верно.

Но интересно выяснить, чем было вызвано такое разорение и отуречение огромных районов. А было оно вызвано, как указывает неизвестный автор „Повести о втором разорении Болгарии“, докладом патриарха, дожившего султану следующее: „Есть среди твоих подданных болгарский род, люди суровые, в боях непобедимые и, если не смирить их полностью, восстанут против тебя и возьмут у тебя землю свою. Нужно разорить их важнейшие места и уничтожить начальников этих городов, и тогда будешь спокоен...“¹.

Таковыми городами, т. е. центрами откуда можно было ожидать подготовки и руководства восстанием, по мнению патриарха, являлись — „столичный град Тырнов и Андрианов град во Фракии“.

Ознакомившись с текстом „Повести“, становится ясным, что ее автор виновником постигшего Болгарию несчастья, считает Константинопольского патриарха, которого он называет „вторым дьяволом, вторым Иудой и Арием“. Но тут возникает вопрос, какая причина могла вынудить Константинопольского патриарха призвать султана для разорения болгарских христиан. Несмотря на то, что греческое духовенство всецело поддерживало турецкую политику экономического и политического порабощения болгарского народа, как мы полагаем оно не пошло бы на такой шаг, (хотя бы из фискальных соображений), если бы ее власти и турецкому господству, на которое оно опиралось, не угрожала бы серьезная опасность со стороны порабощенного ими болгарского народа.)

Поэтому, думается, что приведенное выше мнение Константинопольского патриарха, что если болгар не смирить полностью, то те восстанут против султана и отнимут землю свою, не выдумка патриарха, а реальность. Очевидно Константинопольский патриарх имел какие-то сведения о

¹ Положенieto на българския народ... стр. 78; В. Ламанский, Болгарская словестность XVIII в., Журнал Министерства народного просвещения, сентябрь 1869 г., стр. 117.

готовившемся или уже подготовленном в Болгарии восстании и предупреждал султана об этой опасности.

Поиски султаном „главного места“ и указание патриарха на Тырново и Адрианополь, как нам кажется, подтверждают догадку о готовившемся восстании, так как султан, задавая вопрос — „где их главное место?“ — спрашивал не о главных, центральных районах всей Болгарии (которые он, наверное знал), а о центрах, о главных районах, в которых назревали, готовились бунты и восстания.

Кроме того, обращает на себя внимание тот факт, что хотя турки и проводили политику отуречения христианского населения, но предпринятие турками указанного массового отуречения болгар не имело прецедента. Это, как нам кажется, также наводит на мысль о том, что турки были чем-то серьезно обеспокоены, и именно поэтому, в целях уничтожения опасности провели отуречение и разорение целых областей.

[Исходя из всего вышесказанного мы склонны думать, что массовое разорение и отуречение целых районов Болгарии в годы правления Селима I, — результат не только турецкой ассимиляторской политики, но и следствие назревавшего, а может быть и начавшегося в Болгарии восстания против турецкого господства, о размахе которого свидетельствуют карательные силы турок и значительная территория подвергшаяся разорению.

Вот картина разорения Болгарии.

В 1522 г.¹ султан Селим I разгневанный докладом патриарха, как сообщает автор „Повести“, разорил болгарские земли от Адрианополя до Софии. Северная Болгария была разорена от Дуная до Старой Планины, от Черного моря до Видина, действовавшим в союзе с султаном 46 тысяч татарским войском. Македония была разорена везирем султана от Друма до Боснии. „Тогда были потуречены Деспот Планина, Есино, Крупник, Кочани. Тогда же и Тырновская патриархия была сожжена, а патриарх убит“².]

О стихийном выступлении крестьян против турок, а также войников³, которые, якобы, были привилегированы, сохранились некоторые сведения в турецких документах. Правда, эти сведения, например, сведения о выступлениях крестьян в Прилепской околии свидетельствуют, что восстания, бунты носили локальный и стихийный характер, но все же в них заметны

¹ Год в источнике указан неверно, так как в 1522 г. султаном был не Селим I, а Сулейман Великолепный.

² В. Ламанский. Болгарская словесность XVIII в. ЖМНП. Сентябрь 1869 г. стр. 117.

³ Войниками назывались лица, несшие военно-вспомогательную службу во время войны, а в мирное время исполнявшие обязанности конюхов, а так же другого рода работы при султанском дворе, хотя войники были освобождены от ряда налогов, их положение было весьма тяжелым. Неверно считалось что войники находились в привилегированном положении.

попытки организованности, и видна борьба болгарского народа против захватчиков. Так, из приказа визиря Мустафа-паши Прилепскому кадию видно, что в Прилепской околии в 1564 году имело место довольно сильное восстание крестьян, охватившее ряд сел; восставшие имели своих руководителей, имена которых упоминаются в приказе. Это были: Димитри Истале (Сталев) из села Стока, поп Димитри из села Градишница, Матьо Никола из села Пестия, Истопан (вместо Истоян—Стоян), Пийо (Шейо) и поп Яков из села Старуна¹.

Под их руководством восстание, как видно, длилось довольно долгое время, так как упомянутый приказ, требовавший схватить руководителей, был вторым приказом, посланным кадию.

В приказе отмечается также, что так как упомянутые выше лица были причиной бунта и неподчинения закону и поймать их не удалось, поэтому восставшие не были усмирены.

Тот факт, что руководителей, подстрекателей было приказано схватить и наказать публично, а других бунтовщиков доставить в столицу с тем, чтобы затем их послать на галеры, как нам кажется, свидетельствует о том, что турецкие власти были всерьез обеспокоены событиями в Прилепской околии.

Турецкие документы упоминают также о бунтах и неповиновениях воинов, которые, якобы были привилегированы. Это еще раз подтверждает то, что так называемая „привилегированная райа“ подобно остальному населению находилась в тяжелом положении. Так в приказе 1566 г. кадиям Ямбола, Силистры, Никополя, Орехово, Плевена, Врацы, Ловечи, Златицы, Ески-Хисры, Тырново, Шумена, Разграда сказано, что многие воинники этих околий уклонились и не явились в назначенные места для покоса и участия в походе. Кадиям предписывалось „заслуженно“ и примерно наказать ослушников².

Как видно из приказа 1575 г. Пловдивскому кадию³ воинники села Отлук-Кьой Татар-Пазарджикской околии уже не только высказывали неповиновение, а открыто бунтовали долгое время, скрывали других воинов от чиновников, скрывали умерших, а баштину их делили между собой.

Среди непокорных воинов было 11 зачинщиков, которых звали, Райко, Недко, Пейю, Кодостосини (?) Доть, Донче, Неделко, Момче, Мадланко, Митре, Ломчо. Благодаря их подстрекательству некоторое время тому назад—говорится в приказе—взбунтовались воинники султанской конюшни, которые должны были направиться в поход. Зачинщиков предписывалось наказать каторжными работами.

¹ П. Миячев, указ. соч., стр. 145—146, а также „Документи за българската история“, т. III, часть I, стр. 2, док. 3.

² Документи за българската история, т. III, часть I, стр. 4, док. 8.

³ Там же, стр. 13, док. 29.

Все вышеприведенные факты свидетельствуют о том, что болгарский народ с первых же дней порабощения вел борьбу против своих поработителей, не хотел мириться с неволей.

Однако, бунты и восстания, как и всякие другие восстания средневековья, охватывавшие порой большую территорию, носили стихийный характер и были плохо организованы как все крестьянские восстания средневековья.

Другим самым широко распространенным методом борьбы, к которому прибегало болгарское население в борьбе против своих угнетателей уже с начала XV-го столетия, была партизанская борьба, гайдучество. Гайдуками, писал родоначальник марксистской пропаганды в Болгарии Д. Благоев, были „отдельные решительные, смелые болгары, которые с ружьем и ятаганом местили турецким, греческим и даже болгарским мучителям притесненного народа“¹.

В турецкой и вообще в буржуазной историографии распространено мнение, будто имевшиеся акты мести со стороны болгарских гайдуков, народных мстителей, дело рук разбойников—социально опасных для всего общества личностей.

Однако, имеющиеся документы свидетельствуют об обратном. Турецкие феодалы и должностные лица вообще называли разбойниками всех, кто проявлял непокорность и боролся с ними. Достаточно сослаться на уже приведенный выше приказ Прилепскому кадию, чтобы стало ясно, кого турки называли „разбойниками“. В этом приказе турецкие власти разбойниками называют руководителей восставших Дмитрия Сталева, священника Дмитрия, Матьо Никола, Стояна Пийо и священника Якова. В приказе ни слова не говорится о грабежах, а лишь указывается, что они, Сталев и другие стали причиной бунта и неподчинения закону зимии в указанной нахии².

Следовательно, турецкие власти называли этих лиц разбойниками только потому, что они проявили неподчинение и призывали население к восстанию.

Совершенно прав, поэтому, П. Миятев, когда пишет: что, как видно из этого документа бунтовщики эти не совсем обыкновенные разбойники, а люди, которые раскрывали глаза своим соплеменникам и призывали их к восстанию. „То обстоятельство—указывает далее Миятев,—что среди указанных лиц названы два священника, еще одно указание, какие это были разбойники“³.

¹ Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, Москва, 1944 г., стр. 12.

² П. Миятев, указ. соч., стр. 144.

³ Там же, стр. 144.

Очевидно, что упоминающиеся в турецких документах и сведениях путешественников „разбойники“ были на самом деле народными мстителями, которых народ любил, укрывал от турок и прославял в своих песнях. Гайдуки были „разбойниками“ для господствующего класса, против которого гайдуки боролись, не жалея сил, бросив семьи, близких, иста за оскорбления, притеснения, ограбления и т. д.

Гайдуческое движение, которое было следствием жесточайшей эксплуатации и ассимиляторской политики турецких завоевателей, возникло уже в начале XV века и с течением времени все больше усиливалось и расширялось. Было оно стихийным явлением, однако, факт этот был знаком „нашей политической жизни, непрерывной борьбы за свободу и независимость“, ¹ — писал крупный болгарский революционер XIX века Георгий Раковский.

К сожалению, отсутствие достаточного количества материалов лишает нас возможности подробно ознакомиться с размахом деятельности гайдуков в XV и XVI вв., между тем, судя по тому, как многие путешественники этих времен в своих записях описывают опасность нападения „разбойников“ — гайдуков и меры предосторожности, которые принимали турки в особенно опасных местах, а также по другим косвенным документам, можно с уверенностью сказать, что гайдучество было широко распространенным явлением. Упомянутый нами путешественник Бертрандон де ла Брокьер, описывая Стару Планину, писал, — „долина заканчивалась у горы... покрытой лесом. Это место и прежде было обеспокаиваемо разбойниками и очень опасно для проезда“ ². Этот же автор пишет, что близ Гомюрджины, у развалин крепости Кулони, жители окрестных лесистых гор были людьми плохими и разбойниками ³. Сведения эти Бертрандон де ла Брокьер почерпнул, вероятно, от сопровождавших его турок, на которых местные гайдуки, очевидно, не раз нападали.

Путешественник Стефан Герлах также описывает опасность нападения гайдуков. Поэтому, посольство, с которым он следовал, всегда сопровождалось большим числом вооруженных турок, а в отдельных, особо опасных местах, охрана еще больше усиливалась ⁴.

Против все разраставшегося гайдуческого движения, с целью обезопасить дороги и горные проходы от нападения гайдуков, турки вынуждены были принимать различные меры. У горных проходов, переправ и вдоль дорог, где часто происходили нападения гайдуков, выставлялись вооруженные охранники дервенджии, которые несли дежурства на постах.

¹ Г. Раковский, Българските хайдуту, Букурещ, 1867 г., кн. I, стр. 13.

² К. Иречек, Стари пътешествия... Пер. сп., кн. III, 1882 г., стр. 76.

³ Там же, стр. 70—71.

⁴ К. Иречек, Стари пътешествия... Пер. Сп., кн. VI, 1883 г., стр. 21.

Нападавшие на турецких порабитителей гайдуки пользовались поддержкой и сочувствием населения.

Так, в жалобе монахов монастыря „Св. Ивана“ говорится, что спахи Али-Челеби, дом которого был разграблен и подожжен „разбойниками“, вместе с другими турками бросился преследовать не „разбойников“, а разорять — райю христиан и монахов, обвиняя их в соучастии¹.

Гайдуцкие четы — отряды, во главе которых стояли смелые и сильные гайдуки, обычно состояли из 10 — 20 человек, но известны случаи, когда гайдуками составлялись отряды и большей численности. Путешественник Герлах, например, пишет, что близ Баточины действовал отряд, состоящий из 80 человек².

Как видно из документов, гайдуцкое движение со второй половины XVI в. становится более организованным. Оно принимает более организованный характер. Так, из документов видно, что составляются гайдуцкие отряды значительной силы, в 300 и больше человек, которые действуют более организовано. Таким был, например, отряд под руководством Човдар воеводы к концу XVI века, действовавший в районе Кожух-планины³.

Для проведения крупных операций гайдуцкие отряды объединялись в большие соединения. Такое большое соединение гайдуков в составе 2.000 человек весной 1595 г. совершило нападение на Софию⁴. В этом нападении, по мнению Словейкова, участвовал и Човдар-воевода, которому удалось захватить софийского пашу, зарубив которого, на части, по кускам разбросал по софийским улицам⁵.

Таким образом мы видим, что гайдуцкое движение, возникшее еще в начале XV века, с течением времени все расширялось и принимало более организованный характер, хотя в основном оставалось стихийным. Гайдуцкое движение имело огромное значение в освободительной борьбе болгарского народа против турецких захватчиков.

(Находившееся в исключительно тяжелом положении болгарское население, помимо активного способа борьбы против захватчиков и угнетателей, прибегало и к пассивному сопротивлению, что выражалось в саботаже, в забрасывании, необработке земель и уходе в горные труднодоступные районы.

¹ Д. Ихчиев, Турските документи на Рильския манастир, София, 1910 г., стр. 322.

² К. Иречек, „Стари пътешествия... Пер. Сп., кн. VII, 1883 г.; стр. 22.

³ И. Настухов, назв. соч., т. II, стр. 472.

⁴ Ив. Настухов, указ. соч., т. II, стр. 472.

⁵ Там же, стр. 472.

Много упоминаний о необработке земель имеется в сведениях путешественников. Из этих же сведений можно почерпнуть факты и о бегстве населения.

Вот, что пишут путешественники.

Путешественник Бенедето Рамберти (1534 г.), проезжавший через Балканский полуостров, писал, что от Дубровника до Константинополя страна непривлекательна и необработана, но не по вине природы, а ради безопасности населения¹.

Путешественник Дерншвам также замечает, что от Царьграда до Софии красивая местность, чернозем, однако земля пуста, большая часть ее необработана. Пшеница, ячмень и просо еще были на-корню. Видно, продолжает Дерншвам, что тут было много виноградников, но теперь все пусто и заросло бурьяном. О местности между Софией и Вакарелом Дерншвам также пишет, что она красива и приятна, но давно заброшена и заросла бурьяном, по этим зарослям можно судить, что здесь не работали долгое время². То же говорит Дерншвам и о других районах.

О запустевших и необработанных землях говорится и у других путешественников, Pigafetta (1567 г.), Canave (1573 г.), Austell (1586 г.)³, Стефан Герлах (1578 г.), Мельхиор Безольт⁴.

Нужно отметить, что некоторые путешественники, как, например, Рамберти или М. Безольт, не понимая создавшихся между завоевателями и поработанными, отношений, необработанность земель приписывали беспечности и лени населения.

Безольт, например, отмечая, что земля в Болгарии обработана в сравнении с Сербией хуже, далее замечает, что „мы пили и на этой земле вино плохого качества, это не по причине земли или виноградников (так как виноградники чрезвычайно хороши), а по той причине, что жители не имели жилищ... нужно отметить, их (жителей) беспечность и лень“⁵.

Рамберти, М. Безольт и другие, в основном, были по своему социальному положению людьми высокого происхождения, находящиеся в составе западноевропейских посольств в Турции, и конечно, с классовой точки зрения, они не могли понять истинных причин, по которым болгарское насе-

¹ К. Иречек, Стари пътешествия.. Пер. Сп., кн. IV, 1882 г.; стр. 38.

² Положението... стр. 35—36.

³ Б. Цветкова, Приносът към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в. Известия на института за българска история, кн. 5, 1954 г., стр. 92.

⁴ Положението на българския народ..., стр. 42, а так же Ив. Шишманов, Стари пътувания през България, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1891, кн. IV, стр. 441.

⁵ Ив. Шишманов, Стари пътувания..., стр. 441—442.

ление не обрабатывало или плохо обрабатывало землю, считая причиной этого — лень и беспечность крестьян, а не беспощадную феодальную эксплуатацию.]

Причина того, что большое количество земель не обрабатывалось, одна, — это — непосильная эксплуатация и грабеж населения со стороны турок. Нужно заметить, что не в пример другим путешественникам создавшееся положение понимает происходивший из бедной семьи, путешественник Стефан Герлах. Вот как сами крестьяне, по словам Герлаха раскрывают причину необработки земель.

„Селяне говорят, — пишет Герлах, — если начать обрабатывать много (земель. — К. М.), то у них отнимут турки. Поэтому они работают только, чтобы иметь хлеб насущный, и сеют столько, чтобы хватило на один год...“¹.

Отсюда ясно видно, какие враждебные отношения существовали между болгарскими крестьянами и турецкими завоевателями. Можно также проследить, что болгары всеми силами, иногда даже в ущерб себе, старались, чтобы туркам доставалось как можно меньше от их труда, от благ их земли.

Это было формой борьбы и протеста, оказываемого болгарским крестьянством турецким захватчикам.

Немаловажное значение имеют факты ухода населения в малодоступные районы.

Факты эти свидетельствуют о непосильной феодальной эксплуатации болгарского крестьянства и в то же время означают, что крестьянство не мирилось с создавшимся положением, боролось и протестовало, как могло. Иногда они, бросая плодородные земли, селились в местах менее выгодных для обработки, лишь бы быть подальше от грабителей.

Болгарское крестьянство уходило от центральных дорог, опасаясь грабежей и насилия со стороны завоевателей. Вот почему вблизи дорог нельзя было найти провиант, за исключением больших городов.

Упомянутый путешественник Брокер (1433 г.) писал: „Нигде нельзя было остановиться, нигде не было провианта, кроме больших городов, и по дороге все нужно было носить с собой, все то, кому что нужно было“².

„Христиане часто по досадной гордости и безстыдности турок, — пишет другой путешественник, Бусбек (1533 г.), — удаляются, устраниются от главного пути в места непроходимые, малоплодородные, но зато более безопасные... Турки, видя, что приближаются к таким местам, где не было вина, напоминали нам, чтобы пораньше отыскать и свадиться им. (Выше

¹ Положение то на болгарския народ..., стр. 42.

² К. Иречева, Стари пътешествия... Пер. сп., кн. III, 1882 г., стр. 71.

Бусбек говорит, что вино имеется не во всех селах и особенно его нет в тех, где нет христиан)¹.

Последняя фраза Бусбека подтверждает высказанную мысль, что, у дорог, в связи с уходом населения в горы, трудно было найти продовольствие, а особенно вино, которое производилось только христианами.

Путешественник Герлах замечает, что: „угнетение до того невинно, что даже целые села убегают и переселяются в пустынные места“².

Факты саботажа и бегства неопровержимо свидетельствуют о том, что болгары не мирились с турецким господством и всеми имеющимися способами, активными и пассивными средствами вели возможную в тогдашних условиях борьбу против своих поработителей.)

* * *

Исключительно большое значение для разоблачения мифа, созданного буржуазными учеными о том, что якобы на Балканском полуострове не было настроений для борьбы против завоевателей, и что болгарский народ после завоевания оказался в сравнительно лучшем положении, имеют сведения современных авторов, путешественников. В этих сообщениях даются слышанные лично авторами стремления и пожелания народа. Почти все сведения одинаково указывают на то, что балканские народы, в том числе и болгарский, на протяжении всего турецкого господства стремились освободиться от ненавистного режима захватчиков.

Эти же сведения доказывают, что стремление освободиться было вызываемо тяжелыми условиями, в которые попало болгарское крестьянство.

Кроме указанного нами выше сообщения Брокера (1443 г.) о стремлении болгар к освобождению, можно привести данные еще целого ряда авторов разных времен, касающихся не только Болгарии, но и других народов Балканского полуострова. Эти авторы, так же как и Брокер указывают на огромное стремление болгар и других балканских народов, освободиться от турецкого ига. Об этом пишет очевидец событий второй половины XV в. серб Михаил Константинович³, известный итальянский гуманист Буонакорси, по прозвищу Каллимах (1490)⁴, путешественник Куринешич

¹ К. Иречек, Стари пътешествия..., Пер. Сп., кн. VI, 1883 г., стр. 10—11.

² Там же, стр. 38.

³ Мијајла Константиновича, србина из Островице историја или летопис турски, списани око 1490. „Гласник ерског ученог друштва“, Београд, 1865 г., кн. XVIII, стр. 153.

⁴ X. Кесаков, Положението на България към края на 15 в. (според италиански хуманист Ф. Буонакорси) „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. Кн. VI, 1891, стр. 179.

(1530 г.),¹ путешественник Корнелий Шепер (1553 г.)², М. Барбаро и другие. Из этих сообщений хорошо видно, какой ненавистью к своим захватчикам были переполнены поработанные народы.

Нужно заметить, что несмотря на иноземное иго, ни на минуту не прекращались связи болгар с другими народами Балканского п-ова, а так же с братским русским народом. Однако, действительной помощи со стороны Русского государства до тех пор, пока Россия не ликвидировала бы татарское иго, не укрепила бы своего международного положения и не стала бы сильным централизованным государством, болгары не могли ожидать. Болгарский народ и другие народы Балканского полуострова, видя мощь турецкого государства и видя тяжелое положение России³, питали надежду на помощь со стороны западных государств, ибо только на свои силы они рассчитывать не могли.

Народы Балканского полуострова вправе были ожидать помощи от Западной Европы. Большая историческая заслуга народов Балканского полуострова, в том числе и болгарского народа, состояла в том, что они на своих плечах вынесли всю тяжесть борьбы против турецких завоевателей, а после завоевания, ведя с захватчиками постоянную борьбу, значительно ослабили дальнейшее продвижение турок в Европу.

Однако, помощь с Запада не приходила. Создаваемые европейскими государствами коалиции еле сдерживали натиск турок, а не то чтобы им удалось прийти на помощь балканским народам. Другие сведения, аналогичные вышеуказанным, свидетельствуют, что болгарский народ не только никогда не мирился с созданным положением, но постоянно вел борьбу против захватчиков и всегда был готов при помощи извне, окончательно сбросить с себя ненавистное турецкое иго.

Мы подчеркиваем необходимость помощи извне, так как в XV в. и почти до конца XVI в. в Болгарии не было таких условий, которые могли бы обусловить возникновение организованного антитурецкого движения. В этот период Турецкое государство находилось в зените своего могуще-

¹ К. Иречек, Стари пътешествия по България от 15—18 ст.; Периодическо Списание..., кн. IV, 1883 г., стр. 80.

² Ив. Шишманов, Стари пътувания през България... Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. IV, 1891 г. стр. 385.

³ Нужно отметить, что хотя балканские народы понимали тяжелое положение России, они все же верили в ее освободительную миссию. Эта вера нашла свое выражение в легенде о „дядо Иване“ могучем исполине, который должен прийти и освободить их. В образе „дядо Ивана“ балканские народы видели сильное Русское государство. Легенда эта берет начало, со времени женитьбы Ивана III на Софии Палеолог сестре последнего византийского императора, когда в связи с этим, у балканских народов создалось представление, что к России перешло и право на византийский престол.

ства, его хорошо вооруженная многочисленная армия легко смогла бы подавить всякое сопротивление безоружного, жестоко угнетенного народа.

С этой точки зрения, с точки зрения помощи извне и укрепления морального фактора, для болгарского народа огромное значение имело освобождение России от татарского владычества и превращение ее в сильное централизованное государство.

Русско-болгарские связи, берущие начало в глубокой древности, не прекращались и в XV—XVI вв., в основном, эти связи поддерживались через духовенство и носили религиозный характер. В тяжелые годы турецкого господства разорвавшиеся монастыри и церкви Балканского полуострова, в том числе и Болгарии, часто обращались за материальной помощью к русским государям¹.

Особенно участились случаи прихода за милостыней на Русь, начиная с XVI в. С этого времени „Московское правительство уже выступает вполне определенно в положении защитника поработенных народов православного Востока“².

Православное духовенство Балканского полуострова, отмечая все нарастающую мощь Русского государства, видит в его лице не только источник материальной помощи, но и защитника и покровителя от притеснений турок. Об этом, например, хорошо свидетельствует просьба монахов Пантелеймонова монастыря к Ивану IV. В доставленной монахами в августе 1550 г. грамоте старцы писали... „и о том тебе Царю и Государю челом бьем и плачемся: умиосердись и покажи милость, оборони нас, пошли до Турецкого Султана своего посланца, оборонить нас своим Царским словом. Мощно тебе Царю и Государю, солнцу христианскому второму Константину на земле, сие дело досветь своим Царским приказом: нбо слышали от наместников турецких: если бы царь Московский до нашего Султана Сулеймана послал посла и грамоту, чтобы с вас дани не брались и вернули вам пашни, какие поотнимали греки, и отдали бы вам записи крепкие то бы вас никто ничем не трогал“³. Интересно отметить, что русское правительство откликнулось на просьбу монахов и послало султану соответствующую грамоту⁴.

Думается, приведенные слова свидетельствуют о том, что в правящих кругах Турции за Русским государством признавалось право покровитель-

¹ Сношения России с Востоком по делам церковным, Спб., 1858 г., а также Н. Ф. Кантерев, Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. Сергиев Посад, 1914 г., стр. 105.

² М. Н. Гихомиров, Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в.: Славянский Сборник, Огиз, 1947 г., стр. 181.

³ Сношения России..., стр. 67.

⁴ Там же, стр. 68—69.

ства православному духовенству и это признание было вызвано в основном все возрастающей мощью Русского государства, а не добрыми намерениями турецкого правительства.

Постепенно вера в Россию, как защитника и покровителя христиан распространилась и на народные массы. В лице Русского государства балканские народы, в том числе и болгары, видели своего освободителя.

В 1575 г. Мальтийский рыцарь, посланный Дон-Жуаном Австрийским в Турцию, писал, что все народы Болгарии, Сербии, Боснии, Морей и Греции „не надеются, что их освободит от турецкого рабства чья-либо рука, кроме его“, — то-есть великого князя Московского¹.

Почти то же самое пишет в 1576 г. венецианский посланник в Турции Яков Соранцо², а также далматинский епископ Чедолини³. Он также отмечает необходимость привлечения России к союзу против турок.

Судя по некоторым данным, нужно предполагать, что русское правительство, заинтересованное в положении дел на Балканах, старалось иметь там лиц, которые осведомляли бы его о состоянии христиан и положении Турции вообще. Все это делалось, очевидно, для того, чтобы по мере возможности помочь христианам.

Борис Годунов — фактический руководитель внешней политики при царе Федоре Ивановиче (1598 г.) — в грамоте к патриарху Иеремии, уехавшему из России, писал, чтобы тот сообщал из Константинополя „и как ныне держит царство Мурат-Салтан? Нет ли розни в Панах и насильствия христианству лишнего нет ли? с кем Султану Турецкому война?“...⁴.

Таким же представителем России на Балканах был и тырновский митрополит Дионисий. Митрополит Дионисий приезжал в Россию. Его проезд, как совершенно правильно предполагает М. Н. Тихомиров⁵, преследовал не только церковные, но и политические цели. Это видно хотя бы из того, что в Россию он приезжал в период подготовки восстания, одним из организаторов которого являлся.

Указанное выше положение можно проследить и по наказу, данному думой послу Григорию Нашекину, отправившемуся из России в Константинополь в 1592 г. Нашекину предписывалось в Константинополе во всем советоваться с патриархом Иеремией и с тырновским митрополитом Дио-

¹ В. В. Макушев, Болгария под турецким владычеством преимущественно в XV—XVI в. МНП май, 1872 г., часть 163, стр. 321, примечание 1.

² В. В. Макушев, Там же, стр. 320.

³ Флоринский, Воззрения южных славян на Русь: Славянское обозрение, 1892 г., т. III, год I, октябрь, стр. 200.

⁴ Пришествие в Россию патриарха Иеремии: ЖМНП, 1840, январь, стр. 125, стр. 59.

⁵ М. Н. Тихомиров, Указ. соч., стр. 281.

нением, который в бытность свою в Москве вызвался служить государевым послам¹.

Очевидно Дионисий в бытность свою в Москве, „вызвавшись служить государевым послам“, помогать им советом и давать информацию о положении в Болгарии, уведомлял Россию о задуманном болгарами деле.

М. Н. Тихомиров в указанном выше сочинении совершенно правильно считает, что первый приезд Дионисия стоял в тесной связи с крупным освободительным движением, которое в это время охватывало южнославянские страны².

Все вышеуказанные факты ясно говорят за то, что болгарский народ со дня своего порабощения вел борьбу против захватчиков всевозможным в тех условиях средствами и пытал надежду на освобождение, в котором огромное значение придавалось помощи со стороны русского народа.

С течением времени борьба болгар за освобождение все более усиливалась и организовывалась, а в конце XVI века вылилась в мощное организованное, антитурецкое восстание, известное под названием Тырновского восстания 1598 г. Это было первым организованным и мощным восстанием в последующей цепи восстаний болгарского народа против турецких захватчиков. В то же время это восстание было одним из тех восстаний в самой Турции, которые потрясали ее могущество.

Усиление борьбы болгарского народа со второй половины XVI века было предопределено начавшимся с этого времени внутренним кризисом и началом разложения прежних форм военно-ленной системы турецкого государства.

С этим, в свою очередь, было сопряжено неимоверное усиление гнета болгарского народа, его разорение и обнищание.

* * *

И без того тяжелое положение болгарского народа к концу XVI в. еще больше ухудшилось в связи с кризисом турецкой военно-ленной системы. С наступлением кризиса варварская и угнетательская турецкая военно-ленная система еще больше усилила степень эксплуатации болгарского народа.

Кризис, охвативший Османскую империю с конца XVI столетия, был подготовлен всем предшествующим ходом ее развития. Зенита своего могущества турецкое военно-феодальное государство достигло при султানে Сулеймане Великолепном (1520—1566 гг.).

Характерной чертой Османского государства, при слабом развитии производительных сил, являлось то, что оно не могло существовать без

¹ Н. Ф. Кантерев. Указ. соч., стр. 281.

² М. Н. Тихомиров, Цитированное сочинение, стр. 195.

войны. Войны и связанные с ними грабежи были одним из основных видов источников дохода турецких феодалов.

Однако, „захват имеет повсюду очень скоро конец“¹. — указывал К. Маркс. И действительно, с XVI века политическая обстановка в Восточной Европе меняется не в пользу турок. Внешняя опасность ускорила создание здесь крупных многонациональных государств. В связи с этим возможности ведения наступательных войн у Турции все более и более сокращались.

Турецкие феодалы синахи, для которых в связи с сокращением войн прекращался один из основных видов дохода, устремляли свои жадные взоры на свои владения, на „землю и труд крестьян“, которые теперь должны были стать „главным и почти единственным источником“² их доходов.

Поэтому, начавшийся после смерти султана Сулеймана Великолепного кризис государства, выражался в изменениях в феодальном строе.

Немаловажную роль в углублении кризиса, вместе с другими факторами, сыграло относительное развитие и усиление товарно-денежных отношений и появление ростовщического капитала. Ростовщический капитал способствовал ухудшению положения трудящихся. Маркс указывает, что „При азиатских формах ростовщичество может существовать очень долго, не вызывая ничего иного, кроме экономического упадка и политической корруции“³.

Турецкие синахи, видя, что на войне никаких выгод найти нельзя, стали стремиться вести свое собственное хозяйство и меньше всего интересовались своими обязанностями рыцарей-воинов. „Теперь было бы верней называть их купцами, чем воинами“⁴ — говорит о янычарах Павел Джорджич один из организаторов тирновского восстания.

Вот как османский писатель первой половины XV века Кочибей Гомюрджинский описывает синахов, которые свои личные интересы ставили выше государственных и из — „рыцарей“-синахив“ превращались в „феодалов-помещиков“.

„...есть люди, имеющие по 20—30 и даже по 40—50 больших и малых поместий, плоды которых они пожирают, а случись императорский поход, то говорят про себя: „только бы на смотре быть“, дадут тысячи две белячков на харчи, оденут вместо кирасы и лат, в армяк да шапку и пойдут в поход несколько носильщиков и верблюдинок каждого на ломовой лошади; а сами в роскоши и удовольствиях в ус себе не дуют, хоть

¹ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. I 1930 г., стр. 248.

² А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочибей, Ученые записки института востоковедения VI, 1953 г., стр. 215

³ К. Маркс, Капитал, т. III, изд. 8-ое, М., 1932 г., стр. 428.

⁴ В. Макушев, указ. соч., стр. 319.

целый город разрушется... живут себе по княжески; а чтоб подумать о вере и государстве—это совсем и в голову им не придет"¹.

Большие земельные участки оказались в руках ростовщиков, безгранично эксплуатировавших крестьян. Чтобы быстрее в десятикратном размере восполнить затраты, понесенные при покупке земель, они безжалостно грабили население.

Турецкие помещики-феодалы, отданную им во временное владение землю, стали превращать в наследственную собственность. Крупными земельными участками владели и ростовщики, скупавшие земли. Феодалы нередко для сохранения прав на землю посвящали ее в вакуф, так как посвященные в вакуф земли не могли быть отобраны.

Такое положение способствовало уменьшению мощи турецкого войска; в связи с чем еще больше сокращалось число грабительских войн. Увеличивая земельные владения и превращая их в свою собственность, турецкие феодалы-землевладельцы усилили и феодальную эксплуатацию населения. Стремясь иметь большие доходы и богатства, феодалы требовали у крестьян налог деньгами. Денежная рента для них, в условиях развития товарно-денежных отношений, была более выгодной.

Гоняясь за деньгами, феодалы постоянно повышали налоги. Касаясь этого вопроса, Кочибей в своем рисале (трактате) отмечает, "...увеличились и налоги, с увеличением же налогов усилились и притеснения райи, и государство расстроилось. Вместо прежних 40—50 белячков взимавшихся с каждого платящего дома, теперь берут в пользу государственной казны 200 белячков с души"² и т. д.

"Словом,—пишет Кочибей,—такого стеснения и угнетения, в каком находятся бедные поселяне, никогда, ни в одной стране света, ни в одном государстве не было"³.

Дубровчанин Павел Джорджич, один из организаторов Тырновского восстания 1598 г., в письме к германскому императору Рудольфу II в 1597 г., сообщая ему о больших переменах, имевших место в Турции, о положении народа писал следующее:

"...Спахии (спахиогланы) и янычары... насильно отнимали у христиан различное имущество—деньги, жито, вино и все другое, что им попадет. Кроме того, они, (христиане,—К. М.) измучены налогами, если даже оставим в стороне другие повинности, там, где раньше платилось по 60 аспр с человека, три года назад, когда я находился в Болгарии, начали платить по 400—500 аспр, а теперь, как я слышал, налоги достигли 800—1000 аспр. К этим (притеснениям,—К. М.), неволе, надо прибавить рос-

¹ В. Д. Смирнов, Кочибей Гемюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции, Спб., 1873 г., стр. 124.

² В. Д. Смирнов, Цитированное соч., стр. 142.

³ Там же, стр. 142.

товничество, которое таково, что все погребены без надежды на то, что могут когда-либо освободиться от него, если даже продадут все свое имущество вместе с детьми¹.

Путешественник Герлах (1578 г.)—замечает: „Болгары терпят много насилий от турок. Они ничего не имеют, кроме насущного питания, и поэтому прекрасная страна по долинам и холмам обыкновенно пустует, потому что они не имеют никакой пользы от своей работы, да и турки отнимают у них все и насилюют их женщин“².

Указывая на эксплуатацию сипахиями болгарских крестьян, Герлах замечает, что сипахи „обирают несчастных людей до того, что у них едва остается хлеб для пропитания. Ни один сипахи не допускает, чтобы его крестьянин ел щипленка.

Щиплят, овощи, деньги—все они отбирают у них. А у тех, которые далеко живут.—К. М.) от Константинополя, кроме того, насилюют жен и детей, а несчастные крестьяне должны молчать“³.

Такое положение вызывало недовольство в завоеванной Болгарии и являлось одной из причин освободительного движения покоренного народа.

Не лишено интереса сообщение анонимного автора—болгарина, который, по мнению В. Ламанского, жил, вероятно, во второй половине XVI века и не позднее первой половины XVII века. Этот болгарин в своем труде, отмечая изменение отношений господствующего класса к „бедным и сиротам“ указывает, что если раньше турки были „кротки“, „справедливы“ и „милостивы“ к „бедным и сиротам“, то теперь стали несправедливы, злы, сердиты и ненавидят их.

„Вот это все зло начал чинить,—пишет автор, имея в виду турок,—и стало невозможно в царстве том никому“⁴.

Тяжело было и трудно сиротам и всем людям тогда, в то время, пишет анонимный автор, заботы, страх и мука были у людей и днем и ночью; тяготы, голод и нужда преследуют их. Днем люди желают скорого наступления ночи, чтобы скрыться от преследования волков и медведей (т. е. турок.—К. М.), чтоб те не ели бы их живыми⁵.

Весьма важное, как нам кажется, значение имеет выражение автором твердой уверенности в скором освобождении от турецкого господства, которое у него олицетворено в господстве антихриста. Автор

¹ Н. Милев, Един неиздан документ за българската история (1597 г.): Известия на исторического дружество в София, кн. IV, 1915 г., стр. 95—96.

² Положения на българский народ..., стр. 40.

³ Там же.

⁴ В. Ламанский, Непорешенный вопрос, ЖМНП, 1869 г., июль, ч. СХLIV, стр. 95.

⁵ Там же, стр. 93.

надеется, что господь бог не оставит своего создания (т. е. болгар.—К. М.) и не оставит мучиться много дней. Господь сократит (сокосит) годы, дни, и часы их царства. Он господь, прекратит его царство и он уйдет в ад¹.

Можно было бы привести и другие данные, свидетельствующие о резком ухудшении положения болгарского народа.

Резкое ухудшение положения способствовало дальнейшему росту антифеодального и национально-освободительного движения.

Между тем внешнеполитическое положение Турецкой империи ухудшалось. По отношению к Турецкой империи европейские государства занимали разные позиции: одни, например, Франция и Англия, были заинтересованы в сближении с Турцией как в экономических, так и в военных целях, в основном против возрастающей мощи Габсбургов. Но другие государства, как Испания, итальянские города и Папское государство, Австрия, Польша, сознавали необходимость отражения турецкой агрессии².

Эти государства старались использовать в своих целях силу Русского государства. Однако русское правительство, основной задачей которого во внешней политике была борьба за Балтийское море, не намеревалось таскать каштаны из огня для других.

В числе государств, заинтересованных в отражении турецкой агрессии, находилась и Австрийская империя. Надеясь изгнать турок из Европы, Папа и Габсбурги мечтали о присоединении освобожденных земель к своим владениям. В распространенных в конце XVI века проектах изгнания турок из Европы, наряду с предполагаемыми восстаниями местного населения, раздачи им оружия, предполагалось послать на Балканы хороших проповедников для скорейшего обращения православных в католическую веру³.

Австрийское правительство, начав войну против турок в 1593 году, стремилось использовать недовольство и национально-освободительное движение поработанных турками народов в помощь своим войскам. Для этой цели в Балканские страны были посланы агенты. Они должны были поднять местное население против турок. Для этой же цели использовались находящиеся в Балканских странах иностранные купцы, имевшие торговые колонии в разных городах и широкие связи среди городского населения. Однако австрийцы, вызвав своими подстрекательствами восстания, не ока-

¹ В. Ламанский, Цит. соч., стр. 102—103.

² История Болгарии, т. I, стр. 196, Академиздат.

³ В. Макушев, Восточный вопрос в XVI и XVII в., Славянский сборник, т. III, 1876 г. отдел первый, стр. 2—3.

звали им никакой помощи. Основная задача австрийцев состояла в том, чтобы использовать их восстания для ослабления Турции, а в случае успеха присоединить Балканы к своим владениям.

Начавшаяся в 1593 году война между Австрийской империей и Турцией послужила толчком для начала новых, более сильных и организованных выступлений порабощенного болгарского народа против своих поработителей.

Увеличение числа турецкого войска на Балканах, в связи с войной, привело к еще большему ухудшению положения болгарского народа и в то же время беспредельно увеличило ненависть последних к своим угнетателям.

„Там, где прежде было 4 янычара, теперь их 80,—замечает Джорджич. Янычары и сивахии, отправляясь в поход, грабят христиан и насилуют детей на глазах у родителей... и турки, совершающие такие злодеяния, остаются не наказанными“... Болгаре истинно расположены к христианам и ненавидят турок, — продолжает Джорджич, — „очевидно турки имеют в собственном доме врага“...¹.

Страшные злодеяния и смерть сеяли всюду идущие или возвращающиеся с похода турецкие войска. „Лютые и прискорбные времена“, — отмечает летописец. Другой свидетель пишет, что „не было места, где бы не лежали мертвые; холмы, долины, поля все было полно тогда мертвыми телами“².

Неимоверное ухудшение положения народа в сочетании с надеждами на освобождение в ходе австро-турецкой войны, обещания оказания помощи австрийским правительством послужили предпосылкой нового мощного подъема освободительного движения. В разных местах Болгарии с началом австро-турецкой войны начали вспыхивать более или менее сильные восстания, усилилось гайдуческое движение. Однако, они не имели между собой связи, были стихийны. С появлением же организующего начала эти отдельные выступления в 1598 г. вылились в мощное Тырновское восстание.

Первоначальные успешные действия австрийских войск побудили Валахского господаря Михаила Храброго, Молдавского господаря Арона и Трансильванского князя Сигизмунда Батория отказаться от вассальных обязательств по отношению к султану и заключить союз с австрийским

¹ В. Макушев, Болгария под турецким., ЖМНП, часть 163. стр. 319.

² А. Стоянович, Стари српски заниси и натписи, Цитировано по Милеву, Католичката пропаганда в България през XVII в., 1914, София, стр. 12.

³ С. Н. Палаузов, Румынские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении, Сиб., 1859 г; стр. 38—41.

императором Рудольфом II. Войска под руководством Михаила Храброго несколько раз переходили Дунай и вели бои с турецкими войсками в Северной Болгарии³. Михаилу во время этих походов относительно легко удавалось овладевать не только прибрежными дунайскими болгарскими городами, но и значительно углубиться в средние области страны. Судя по тому, что во время отдельных походов Михаилу за короткое время удавалось захватить значительные области и много городов при небольшом количестве войск, можно предпологать, что в этом деле ему огромную помощь оказывали восставшие болгары. В сражениях, даваемых Михаилом туркам, болгары принимали самое активное участие.

Кроме того имеются сведения о сильных восстаниях в Болгарии.

Сведения о крупном восстании болгар против турок в 1596 г. дает, например, проезжавший из Софии в Нишь, путешественник Фридрих Зайдель. Он в своем дневнике записал, что, когда он проезжал через Нишь, по обеим сторонам дороги и перед двумя воротами города видел много сотен свежеструбленных голов христиан, бедных болгарских крестьян, убитых в честь султана. Турки мотивировали их наказание тем, что они восстали против турецкого султана¹.

В мае 1598 г. восстание вспыхнуло в городе Валесе². Любопытно, что в городе во время восстания оказался Охридский архиепископ Варлаам, которого впоследствии турки казнили. Возникает вопрос не был ли архиепископ Варлаам единомышленником Охридского патриарха Афанасия, который очень старался добиться помощи у иностранных государств и организовать восстание христиан на Балканском полуострове.

Деятельность патриарха Афанасия, архиепископа Варлаама, а также Охридского монаха Захария, который, по словам Афанасия, пользовался большим влиянием в стране и имел переписку с Неаполитанским вице-королем³, говорит за то, что в Южной Болгарии, в частности в среде Охридского духовенства, шла подготовка к крупному восстанию, которое при содействии иностранных государств положило бы конец турецкому господству.

Нам кажется, можно было бы предполагать о связях между руководителями готовившихся восстаний в Северной и Южной Болгарии.

В период австро-турецкой войны гайдуцкое движение значительно усилилось. Соединение болгарских гайдуков во главе с болгаринном из Видина Баба Новаком действовало в составе войск Михаила Храброго.

В самой Болгарии гайдуцкие отряды представляли немалую опасность для турок. Организуя крупные соединения, гайдуки нападали даже на

¹ И. Пастухов, Българска история, т. II, стр. 483.

² Там же.

³ В. Макушев, Восточный вопрос..., стр. 16.

большие города. Так, например, как уже было сказано весной 1595 г. 2 тысячи гайдуков совершили нападение на Софию.

Вместе с тем как все больше и больше усиливалось и ширилось антитурецкое движение, с началом последнего десятилетия XVI века в стране началась подготовка организации массового движения за восстановление государственной независимости Болгарского государства.

Для выяснения развернувшихся в конце XVI в. событий большое значение имеют два письма дубровницкого купца Паоло (Павла) Джорджича, долгое время проживавшего в Болгарии и являвшегося одним из организаторов первого мощного и организованного восстания в Болгарии—Тырновского восстания 1598 г. Первое письмо, датированное 1595 г. адресовано трансильванскому князю Сигизмунду Баторию, а второе датированное 1597 г., адресовано австрийскому императору Рудольфу II. Первое письмо было опубликовано В. Макушевым², второе на болгарском языке Н. Милевым³. Оба этих важных документа вновь опубликованы на болгарском языке в сборнике документов и материалов, отредактированном Н. Тодоровым⁴. Из этих писем видно, что в связи с кризисом турецкой империи во второй половине XVI в. положение болгарского народа еще больше ухудшилось. В первом из писем Джорджич пишет о готовности болгар начать восстание против завоевателей, а во втором уже говорится о подготовке Тырновского восстания 1598 г.

Как видно по одному из писем Джорджича во главе заговорщиков подготавливавших восстание стояли Теодор (Тодор) Балина, „первый благородный человек Никонольского санджака, который пользовался большим влиянием среди христиан этой страны в виду своего благородного происхождения и своего достоинства“ и Тырновский архиепископ Дионисий Рали.

Из письма Павла Джорджича императору Рудольфу II от 22 февраля 1597 г. видно, что архиепископ Дионисий и Балина проделали большую работу, они привлекли к руководству восстания 4 архиреев: Иеремию Русенского, Спиридона Шуминского, Теофана Ловчанского и Мефодия (от Романии(?)). Кроме них в заговор были вовлечены двенадцать тырновских священников и восемнадцать мирян из „первенцев“ и видных людей Тырнова. Все они, вместе с архиепископом поклялись до смерти бороться за задуманное дело⁴.

¹ В. В. Макушев. Болгария под турецким владычеством, преимущественно в XV—XV вв. ЖМНП, октябрь, 1872 г., часть 163.

² Н. Милев. Един неиздаден документ за българската история (1597 г.) в журнале „Известия на историческо дружество в София“, София, 1915 г., кн. IV.

³ „Положението на българския народ под турско робство. Документи и Материали, составил и редактировал Н. Тодоров, София, 1953 г.

⁴ Н. Милев, Един неиздаден документ..., стр. 97.

Как видно из того же документа, заговорщики решили организовать выступление не только духовенства, городских жителей, ремесленников и торговцев, но и крестьян. С этой целью Теодор Балина, „как человек почитаемый и уважаемый всеми болгарами“¹, в течение 21 дня объезжал всю Болгарию и не оставил неносещенным ни одного села, где бы ему не присягнули и „во-изьвите“ и богатые люди. Особенное внимание обратил Балина на организацию восстания в предгорьях Старой-Планины, „где живут храбрые люди имеющие оружие“, (имат пушки, archibus)². И действительно, поездка Балины увенчалась успехом. Жители Старой-Планины предложили занять все проходы в горах, чтобы ни один турок не смог бы там пройти. Затем Балина, как пишет Джорджич, вернулся в дом свой (върнал се в у дом си), то-есть в Никополь, так как известно, что он был из Никополя, где вместе с ним 23 священника и 40 мирян дали клятву в три дня взять город изнутри, хотя город был укреплен стеной³.

В подготовке восстания принимали участие и дубровницкие кушцы, сам Павел Джорджич, братья Скоркочевичи и Иван Маринич. Еще в 1595 году Джорджич писал Сигизмунду Баторию, что он беретя организовать восстание в хорошо знакомой ему Варне, Шумле и Провато (Провадия — К. М.), а Скоркочевичи организуют восстание в Рушук и Тырнове⁴ и что, если Баторий пришлет помощь болгарам, те единодушно восстанут против турок и до последнего человека будут пытать свое счастье⁵.

Они же поддерживали связь с иностранными государствами.

Как видно, руководители ожидали, что в восстании примут участие около 25-000 болгарских храбрых воинов⁶ и еще 1500⁷ албанцев, проживающих в Болгарии.

¹ Н. Милев, Един неиздаден документ... 97.

² Очевидно, в других районах дело с оружием обстояло хуже.

³ Там же, стр. 98. В Истории Болгарии т. I Академиздата 1953 г. на стр. 197 говорится, что „тырновчане обещали в три дня изнутри взять город“, и дается ссылка на приводимое нами место письма Джорджича. Однако нужно заметить, что в письме не дается название города, жители которого обещали взять его изнутри за 3 дня. Там говорится, что „Когда свършил това, което му е било възложено от Преосвещения Архиепископ... върнал се в у дома си“,... значит в Никополь, жителем которого он был, а не в Тырново. Следовательно обещание взять город изнутри дали не тырновчане, а никопольцы.

⁴ В. Макушев, Болгария под турецким..., стр. 320. Проф. В. Златарский, в статье „Български възстания и опит за възстания до средата на XIX в.“ в сборнике „България 1000 години“ считает, что город Провато, называемый Джорджичем, это город Плавдив. Более вероятно, что это расположенный ближе к Варне и Шумле (Шумени), город Провадия.

⁵ Н. Милев, Католичката пропаганда..., стр. 169.

⁶ В. Макушев, Болгария под турецким..., стр. 317.

⁷ Там же, стр. 316.

Как видно, в 1596 г. уже было подготовлено все для начала восстания. В этом году Теодор Балина, сообщая Сигизмунду Баторию разные сведения о движениях турецких войск, писал; „Все мы, как духовные, так и светские видные и простые люди этих стран просили Вашу светлость, как нашего милостивого господаря, соблаговолите ради бога и выплите нам хорошего начальника с известным числом людей, чтобы восстала и Болгария“¹.

22 февраля 1597 г. Павел Джорджич сообщает, теперь уже Рудольфу II, что подготовка восстания настолько достаточна, что желать лучшего нельзя². Далее Джорджич выражает твердую уверенность, что при условии соответствующей помощи со стороны Рудольфа II и Сигизмунда Батория турки будут изгнаны из Балканского полуострова.

О готовности болгарского народа к борьбе писал Сигизмунду также архиепископ Дионисий³.

Возникает вопрос, что же вынуждало руководителей восстания обратиться к помощи извне, ведь по их же словам видно, что для выступления все было готово? Как совершенно правильно указывается в „Истории Болгарии“, причина этого заключалась в следующем: руководители понимали, „что почти безоружный народ даже в случае организованного выступления на территории всей страны не мог бы один на один успешно бороться с сильной турецкой армией“⁴.

С целью добиться вооруженной и денежной помощи от Австрии к Рудольфу II в начале 1597 г. ездили Теодор Балина и Павел Джорджич. В переговорах участвовали также представители Сигизмунда Батория и Михаила Храброго. О переговорах уведомлялся и главнокомандующий австрийскими войсками эрцгерцог Матвей. Прося помощи, руководители подробно описывали положение в Болгарии и готовность народа сбросить с себя ненавистное иго.

Долгие переговоры закончились тем, что Рудольф II обещал послать в Болгарию 6000 воинов (2000 всадников и 4000 пехотинцев), а также выслать на место в Западную Болгарию, сообразно времени и обстоятельству деньги. Болгары в свою очередь обещали платить вспомогательной австрийской армии, как только она переправится через Дунай⁵.

Еще раньше Дионисий и Балина добились от Сигизмунда обещания послать помощь Болгарии. Он обещал выслать две тысячи воинов⁶. Поддержку обещал также Михаил Храбрый.

¹ Н. Милев, Католишката..., стр. 169—170.

² Н. Милев, Един неиздаден..., стр. 98.

³ Н. Милев, Китолишката..., стр. 170.

⁴ История Болгарии, Академиздат, т. I, стр. 197.

⁵ Н. Милев, Католишката..., стр. 170; Златарский, стр. 711.

⁶ Там же.

Однако дальнейший ход событий на Балканах показал, что все эти обещания так и остались обещаниями. Разногласия между Сигизмундом и Михаилом, а затем в июле 1597 г. признание Михаилом покровительства султана и начавшаяся неудача австрийцев в войне с турками, лишили болгар обещанной помощи. Без помощи извне руководители восстания выступить долго еще не решались.

Только в 1598 г., когда Михаил Храбрый, вновь отказавшись от покровительства султана, признав покровительство Австрии и получив от нее военную помощь, открыл военные действия против Порты и по настоянию болгар¹ вторгся в Болгарию, захватив Никополь, Видин, Врацу и другие города, а также свыше 2000 сел², продвигался к Софии, в Болгарии началось восстание. Не получив ожидаемой помощи, но будучи готовыми к выступлению, болгаре поступили совершенно правильно, приурочив восстание к вторжению Михаила Храброго.

Обыкновенно авторы, называя год восстания, не указывают месяца. Если довериться С. Н. Палаузову, который пишет, что в 1598 г. Михаил перешел Дунай и вторгся в Болгарию в сентябре и вернулся обратно в Валахию в начале ноября³, то естественно, раз мы указываем на то, что восстание было приурочено ко времени вторжения Михайла в Болгарию, нужно полагать, что восстание вспыхнуло именно в это время года.

К сожалению, о ходе восстания сохранилось очень мало сведений. Центром восстания был город Тырново, старая столица Болгарии. Царем был провозглашен не то мнимый, не то подлинный потомок последней династии болгарских царей, Шишман III. Очевидно, восстание вспыхнуло и в других городах, а также в сельских районах. Судя по тому, что после подавления восстания десятки тысяч болгар переселились в Валахию, спасаясь от мести турецких захватчиков, можно сказать, что этим большим народным восстанием охвачена была значительная часть северной Болгарии.

Большое число переселившихся людей свидетельствует о том, что хотя восстание подготовлялось духовенством и „первенцами“—его основной движущей силой были народные массы, крестьяне, низшие и средние слои городского населения, не желавшие больше терпеть турецкое иго. Восстание оказалось кратковременным. Причиной поражения восстания были надо думать: слабая организованность и разрозненность восставших. Плохо вооруженные, они не смогли устоять перед сильными турецкими войсками, поражению не мало способствовало поспешное отступление из Болгарии Михаила Храброго. В начале ноября 1598 г. Михаил, оставив занятые

¹ Там же, Златарский, там же.

² Н. Милев, Католиката..., стр. 170.

³ Палаузов, Назв. соч., стр. 43.

города, вернулся в Валахию. Вместе с ним в Валахию перешла значительная часть болгар. Число это, как указывает Н. Милев, согласно разным сведениям, значительно колеблется. Называется 16.000, 40.000 и 60.000 переселенцев¹. Эти цифры свидетельствуют, как нам кажется, о том, что болгарское население, после подавления восстания подверглось массовым репрессиям. Поэтому, они должны были покинуть свою родину.

О последующей судьбе большинства руководителей ничего не известно. Известно, что Шишман III бежал в Россию², а архиепископу Дионисию удалось пробраться в Валахию, а затем в Семиградье³.

Так плачевно закончилась эта попытка болгар сбросить турецкое иго и восстановить государственную независимость Болгарии.

Мы полагаем, что ни в коем случае нельзя расценивать это восстание болгарского народа, известное под именем Тырновского, как „попытку болгарских нотаблей сбросить с себя под руководством дубровницких капиталистов и европейских феодалов турецкое владычество“⁴. Первым опровержением этого опять-таки является участие в восстании широких слоев населения.

Хотя „нотабли“, духовенство, купцы и являлись организаторами восстания и связывающим звеном с ожидаемой помощью извне, без всеобщего стремления болгарского народа к освобождению вряд ли им удалось бы поднять восстание. Поэтому, это восстание нужно расценивать не как попытку „нотаблей“ сбросить турецкое иго, а как попытку части болгарского народа покончить с ненавистными захватчиками.

Несмотря на поражение, восстание 1598 г. имело огромное значение в народно-освободительном движении болгарского народа, так как это было первым организованным выступлением ставившим целью восстановить независимость Болгарского государства.

Поражение, однако, не сломило стремление народа к освобождению. В дальнейшем борьба болгарского народа против турецких захватчиков все больше и больше усиливается.

Таким образом, как показывают имеющиеся документы, болгарский народ со дня установления турецкого господства начал борьбу против захватчиков. Эта борьба с течением времени все больше усиливалась и находила свое выражение в самых различных формах. Борьба болгарского народа за улучшение своего положения носила антифеодальный характер и усиливалась национальными противоречиями.

¹ Н. Милев, Католиката..., стр. 170.

² См. ст. Ламанского в ИМНП, 1869 г.

³ Documente privitoare la istoria, Românilor. cules de Eudoxiu de Hurmuzaki p. III. 1880 стр. 400. док. СССXXIII.

⁴ Н. С. Державин, История Болгарии. М. 1947, т. III, стр. 119.

Невыносимое положение болгарского народа еще больше ухудшилось с наступлением кризиса турецкой империи и послужило толчком к усилению борьбы болгарского народа против своих поработителей.

Имеющиеся сообщения путешественников позволяют сказать, что в XV—XVI вв. так же, как и в последующие столетия, болгарский народ стремился к освобождению. Особенно большую надежду питал болгарский народ в отношении Русского государства, к концу XV в. ликвидированного татарское владычество. Как свидетельствуют документы, укрепление авторитета России среди христианских подданных турок сильно беспокоило правящие круги османской империи.

На протяжении первых двух веков турецкого господства, так же как и впоследствии болгарский народ вел борьбу против поработителей самыми различными методами. Одной из самых характерных и распространенных форм борьбы было гайдуцкое движение. Гайдуцкое движение, начавшееся и организовывающееся, имело огромное значение для освободительной борьбы болгарского народа. Гайдуцкое движение тесно было связано с народом и пользовалось его поддержкой и покровительством.

Немалое значение имела форма пассивной борьбы, находившая свое выражение в бегстве населения в горы и труднодоступные районы, в саботаже.

Имеющиеся документы и материалы подтверждают, что в XV—XVI вв. в Болгарии не раз вспыхивали восстания против захватчиков. Однако все эти выступления носили разрозненный, стихийный, мало организованный характер. Естественно, они не могли дать желаемого результата. Однако, нужно заметить, что к концу XVI в. восстания принимают более организованные формы. Тырновское восстание 1598 г. было первым таким мощным организованным восстанием, ставившим целью восстановление независимости Болгарского государства.

Именно благодаря постоянной, напряженной борьбе болгарского народа против захватчиков, турецкие ассимиляторы не смогли добиться порабощения болгарского народа и его уничтожения.

Тбилисский государственный университет
имени Сталина

Кафедра истории средних веков

(Поступило в редакцию 25. X. 1953)

3. მეშვიდე

ბულგარელი ხალხის ბრძოლა თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ XV—XVI სს.

რეზიუმე

ბულგარეთში თურქთა ვაბატონებისთანავე ბულგარელი ხალხი იწყებს ბრძოლას თურქ დამპყრობელთა წინააღმდეგ. ეს ბრძოლა წლების განმავლობაში სულ უფრო ძლიერდებოდა და სხვადასხვა ფორმას ღებულობდა.

ბულგარელი ხალხის აუტანელი მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა თურქეთის იმპერიის კრიზისთან დაკავშირებით, რამაც ბიძგი მისცა ბულგარელი ხალხის ბრძოლის გაძლიერებას მჩაგვრელთა წინააღმდეგ.

მოგზაურთა არსებული ცნობები უფლებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ XV—XVI სს. ისევე როგორც მომდევნო საუკუნეებში, ბულგარელი ხალხი ილტვოდა განთავისუფლებისაკენ. ბულგარეთის ხალხი განსაკუთრებით დიდ იმედს ამყარებდა რუსეთის სახელმწიფოზე.

თურქთა ბატონობის პირველი ორი საუკუნის მანძილზე, ისევე, როგორც შემდეგ, ბულგარელი სხვადასხვა ხერხებით იბრძოდა დამპყრობელთა წინააღმდეგ. ამ ბრძოლის ერთ-ერთ თავისებურ და გავრცელებულ ფორმას გაიდუქური მოძრაობა წარმოადგენდა. ამ მოძრაობას, რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ხალხთან და მისი მხარდაჭერითა და მფარველობით სარგებლობდა, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა.

არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა პასიური ბრძოლის ფორმას, რომელიც გამოიხატებოდა მოსახლეობის მიუვალ მთებში გახიზნვასა და საბოტაჟში.

არსებული მასალები ადასტურებენ, რომ XV—XVI სს. ბულგარეთში არაერთხელ ჰქონია ადგილი ხალხთა აჯანყებებს. მაგრამ ყველა ამ აჯანყებას დაქსაქსული, სტიქიური, ცუდად ორგანიზებული ხასიათი ჰქონდა და, ამდენად, მას არ შეეძლო დადებითი შედეგი მოეტანა.

XVI ს. მიწურულიდან ბულგარელი ხალხის აჯანყებები უკეთ ორგანიზებულ ფორმას იღებს. 1598 წ. ტირნოვოს აჯანყება იყო პირველი ისეთი მძლავრი, ორგანიზებული გამოსვლა, რომელიც მიზნად ისახავდა ბულგარეთის სახელმწიფოს დამოუკიდებლობის აღდგენას.

დამპყრობელთა წინააღმდეგ ბულგარელი ხალხის სწორედ ამ განუწყვეტელი დაძაბული ბრძოლის შედეგად თურქმა ასიმილატორებმა ვერ შეძლეს ბულგარელი ხალხის დამონება და განადგურება.

მ. ჯაფარიძე

არქეოლოგიური გათხრები სოფ. არქანთში

უკანასკნელ ხანებში შიდა ქართლში, სამხრეთ-ოსეთის ტერიტორიაზე, ფართოდ გაიშალა არქეოლოგიური სამუშაოები. კვლევა-ძიების შედეგად აქ მიკვლეული იყო რიგი მეტად მნიშვნელოვანი ძეგლებისა, უპირატესად ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანისა. უფრო მოგვიანო საფეხურის მასალები ამ რაიონიდან სადღეისოდ ნაკლებად არის შესწავლილი. ამიტომაც 1951 წ. სამხრეთ-ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ერთ-ერთ მიზანს შეადგენდა სხვა პერიოდის ძეგლებთან ერთად, შეესწავლა აგრეთვე ანტიკური ხანის მასალები. ექსპედიცია სამუშაოებს ძირითადად აწარმოებდა ზნაურის რაიონში. ეს რაიონი, სამხრეთ-ოსეთის სხვა რაიონებთან შედარებით, არქეოლოგიურად დღემდე ნაკლებად შესწავლილი იყო. უკანასკნელ წლებში ამ რაიონში არქეოლოგიურ დაზვერვებს აწარმოებდა საქ. მეცნ. აკადემიის სამხრეთ-ოსეთის სამეცნიერო-საკვლევო ინსტიტუტის თანამშრომელი არქეოლოგი ე. პჩელინა. მან ზნაურის რაიონში რამდენიმე მეტად მნიშვნელოვან ძეგლს მიაკვლია. ერთ-ერთი სწორედ სოფ. არქანეთის სამაროვანი იყო¹.

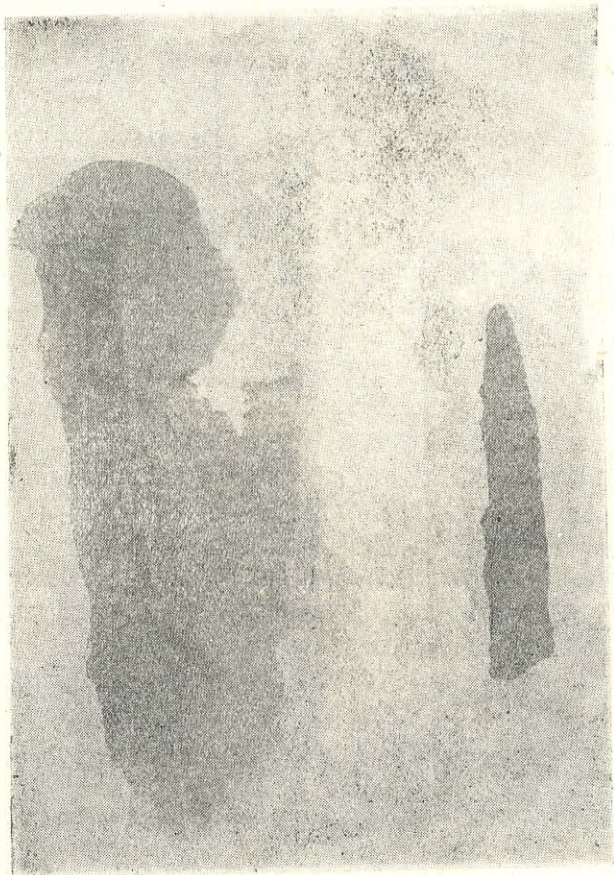
სოფ. არქანეთი სტალინრიდან დაშორებულია 15—16 კმ. იგი მდებარეობს მდინარე ყორნისის ფრონეს მარცხენა ნაპირზე.

გათხრები დავიწყეთ ფრონეს მარჯვენა ნაპირზე — ადგილი „ველები“. ე. პჩელინას დაზვერვების დროს აქ თითქოს რაღაც ძველი მეტალურგიული სახელოსნოს ნაშთებისათვის მიუკვლევია და მასალაც შეუგროვებია. საკონტროლო გათხრებმა არაფერი შოგვცა. შესაძლოა აქ მართლაც, როგორც ე. პჩელინა ფიქრობს, საშუალო საუკუნეების სახელოსნოს ნაშთი იყო, მაგრამ ამჟამად მისგან არაფერი დარჩენილა.

ფრონეს მარჯვენა ნაპირზე კიდევ ერთი ადგილი დავზვერეთ — „ტბის გზა“. ხევის ქრილში კარგად მოჩანდა ხახშირითა და ნაცრით ამოვსილი ორმო. ორმიდან მრავლად ამოდიოდა, ნახშირისა და ნაცრის გარდა, დამწვარი თიხის კურკლის ფრაგმენტები, ორმოს ძირზე (სიღრმე—1,72 მ.) აღმოჩნდა.

¹ ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომლები: ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. დღონტი, არქიტექტორი ს. ბოლქვაძე, გ. რუსეიშვილი, სამხრეთ-ოსეთის სამეცნიერო-საკვლევო ინსტიტუტის თანამშრომელი არქეოლოგი ე. პჩელინა, ასპირანტი ვ. ლიუბინი და აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომელი ო. ჯაფარიძე.

ძლიერ დაზიანებული კერის ნაშთი. მას შერჩენილი ჰქონდა აღმოსავლეთით ერთი რიყის ქვა და დასავლეთით თიხის კედლის ნაწილი. კერის თავზე ნაპოვნი იყო ძლიერ დაზიანებული ბრინჯაოს სატევარი, მის მახლობლად კი რკინის დანის ფრაგმენტი (სურ. 1). სატევარი ფოთლისებრი მოყვანილებისაა; მას ვიწრო ქედიანი პირი აქვს. ამ ტიპის სატევარი ძირითადად შიდა ქართლში გვხვდება. კარგად არის იგი წარმოდგენილი სამთავროს ორმო-სამარხებში. ერთი ამგვარი სატევრის პირი აღმოჩნდა ფლავისმანის სამაროვანზე¹.

სურ. 1

ამ ტიპის სატევრები შეიძლება მივაკუთვნოთ გვიან ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპს, ე. ი. იმ ხანას, როდესაც რკინა ჯერ კიდევ არა ჩანს. დღემდე აღმოჩენილი ვიწრო-ქედიანი ფოთლისებრი სატევრის პირის ყველა ცალი ურკინო

¹ ს. მაკალათია, ფლავისმანის უძველესი ნეკროპოლი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. 5, თბილისი, გვ. 230, სურ. 11.

კომპლექსებშია ნაპოვნი, განსაკუთრებით ეს კარგად ჩანს სამთავროს მასალებში. აქ ამ ტიპის სატევრები აღმოჩენილია ორმოსამხართა უძველეს ფენაში, სადაც რკინა ჯერ კიდევ არ გვხვდება. როგორც ჩანს, უფრო მოგვიანო ხანის სამარხებში ვიწრო-ქედისანი სატევრები აღარ გვხვდება. ჩვენ მიერ აღმოჩენილ სატევრის პირთან, როგორც აღვნიშნეთ, ნაპოვნი იყო რკინის დანა. ვარდა ამისა, კერის ძირის პრეპარაციის დროს აქვე აღმოჩნდა რკინის უცნობი ნივთი და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. სამწუხაროდ, სატევრის პირთან ერთად აღმოჩენილი რკინის ნივთები იმდენად დაზიანებულია, რომ მათი ფორმის გარკვევა თითქმის შეუძლებელია. ამიტომ ამ კომპლექსის თარიღის შესახებ ძნელდება რაიმეს გარკვევით თქმა, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენი სატევრის პირს იმ პერიოდს ვერ მივაკუთვნებთ, რომელსაც ჩვეულებრივად მსგავს სატევრის პირებს აკუთვნებენ. ეს მასალა უფრო მოგვიანო ხანისა უნდა იყოს და შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ ტიპის სატევარი აქ გვიანობამდე შემორჩა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს პირველი შემთხვევაა ამგვარი სატევრის პირის აღმოჩენისა შედარებით მოგვიანო ხანის კომპლექსში. ძნელია გარკვევით თქმა, თუ რას უნდა წარმოადგენდეს ეს ძეგლი. ეგებ ნამოსახლარი ადგილი იყო. ყოველ შემთხვევაში, იგი ძველი მეტალურგიული სახელოსნოს ნაშთი არ ჩანს, როგორც ეს ე. პჩელინას ეგონა პარაველად.

სოფ. არკნეთში რამოდენიმე ადგილასაა დამოწმებული ძველი ნამოსახლარის ნაშთები. რა თქმა უნდა, ყველა ამ ადგილის შემოწმება ვერ მოვახერხეთ. ჩვენ მხოლოდ კიდევ ერთი ნამოსახლარი ადგილი შევისწავლეთ. ეს ადგილი სოფლიდან მდებარეობს დაახლოებით ერთი კმ. დაშორებით, გრძელას ხევის მარცხენა ნაპირზე, ხასიანთ გორის ძირზე. ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ადგილს „გორებს“ უწოდებს. ხევის კუთხეში ზედაპირიდან დაახლოებით 1,5—2,0 მ. სიღრმეზე მოჩანს 0.40—0.50 მ სისქის ნაცროვანი ფენა. ის საკმაოდ დიდ მანძილზე გრძელდება, ზოგან წყდება და შემდეგ სხვადასხვა სიღრმეზე კვლავ ჩნდება. დაზვერვების დროს აქ ე. პჩელინას შეაპრიალა კერამიკის ფრაგმენტები და აგრეთვე ერთი მოზრდილი „როდინის“ ქვა უპოვია.

ზედაპირიდან დაახლოებით 1.0 მ სიღრმეზე, უშუალოდ კულტურული ფენის ზევით, სამარხი აღმოჩნდა. მიცვალებული პირდაპირ მიწაში იყო ჩასვენებული, იწვა მარცხენა გვერდზე, თავით ჩრდ.—აღმოსავლეთისაკენ. მარცხენა ხელი სახესთან ჰქონდა მიტანილი, მარჯვენა კი მუცლის არეში ედო. ფეხები სწორი კუთხით ჰქონდა მოხრილი. მიცვალებულს თან ახლდა ბრინჯაოს ორი სამაჯური: ერთი ბრტყელი იყო და შუაზე მკვეთრად გამოსახული ქედით ხასიათდებოდა, მეორე კი მავთულისა, რომელსაც თავები წაწვრილებული და ერთმანეთისაგან დაცილებული ჰქონდა. ბეჭებთან ერთი დამტვრეული შავი ქოთანის იდო. სამარხში თორმეტი სხვადასხვა ზომის სერდოლიკის მძივი აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, მძივები სამარხში მოუფანტიათ, ვინაიდან ზოგი თავის ქალასთან აღმოჩნდა, ზოგი მუცლის არეში და ზოგი ფეხებთან.

როგორც შემდეგ გაირკვა, ეს სამარხი კულტურულ ფენას არ უკავშირდებოდა და მასზე გაცილებით უფრო ახალგაზრდა უნდა ყოფილიყო, სამარხში მოპოვებული ინვენტარის მიხედვით იგი შეიძლება დავათარილოთ ძვ. წ.

VI—V სს. ამაში განსაკუთრებით გვარწმუნებს აქ აღმოჩენილი ბრინჯაოს სამაჯურები, რომლებიც სწორედ ამ პერიოდის სამარხებისათვის არის დამახასიათებელი.

რაც შეეხება კულტურულ ფენას, იგი გაცილებით უფრო ძველი უნდა იყოს. ფენაში დიდი რაოდენობით გამოჩნდა კერამიკის ფრაგმენტები, უპირატესად შავბრიალა. აქა-იქ ამოდიოდა საქონლის ძვლები. 1,15 მ სიღრმეზე გამოჩნდა ძლიერ დაშლილი კერის ნაშთი. სამწუხაროდ, კერა ძალზე დაშლილი იყო და ამიტომ ძნელდება თქმა, თუ რა ფორმისა უნდა ყოფილიყო იგი. კერა ირგვლივ რიყის ქვებით იყო შემოწყობილი და შეძვედ თიხით შელესილი. კერის მახლობლად აღმოჩნდა ორმო, საიდანაც დიდი რაოდენობით ამოდიოდა ნახშირი და ნაცარი. საფიქრებელია, რომ ეს სპეციალურად ნაცრის ჩასაყრელი ორმო უნდა ყოფილიყო.

ზედაპირიდან დაახლოებით 2,30 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა მოწითალო თიხატყეპნილი „იატაკი“. „იატაკზე“ მრავლად აღმოჩნდა თიხის ქურქლის ფრაგმენტები. საფიქრებელია, რომ აქ საცხოვრებელთან გვექონდეს საქმე, რომლის იატაკიც თიხით იყო მოტყეპნილი. კერის გვერდით მის სამხ. აღმ. აღმოჩნდა მოზარდის ჩონჩხი, ძლიერ მოკვანტული. სამარხში არაფერი იდო, რაკავშირშია ეს სამარხი ამ საცხოვრებელთან, ჩვენთვის სავსებით გარკვეული არ არის. არ არის გამორიცხული, რომ ეს სამარხი ამ საცხოვრებლის თანადროული იყო და შესაძლოა იგი მიცვალებულის დასაფლავების შემდეგ მიატოვეს. ამგვარ მაგალითებს არქეოლოგიაში ადრეული პერიოდიდან საკმაოდ ვხვდებით. მიცვალებულის საცხოვრებელ ადგილზე დასაფლავების ფაქტი უკვე პალეოლითიდანაც ცნობილი¹. საყურადღებოა, რომ მიცვალებულს უპირატესად კერასთან ან მის მახლობლად ასაფლავებენ. ზოგიერთი მკვლევარი ამას იმით ხსნის, რომ იმდროინდელი ადამიანის წარმოდგენით, მიცვალებული კოლექტივის წევრი რჩება და ცოცხლებთან ერთად მასაც კერასთან თავის ადგილი უნდა ჰქონოდა². ეს წესი, როგორც ჩანს, შემდეგ ხანებშიც გრძელდება. მ. ფოსმა კუბენინოს, ნეოლითური სადგომის გათხრის დროს კერის მახლობლად სამი სამარხი აღმოაჩინა³. ე. კრუპნოვმა ალხასტინის ნამოსახლარის ფართობზე ქვედა ფენაში ერთი სამარხი იპოვნა. მიცვალებულსთან არაფერი არ ჰქონდა ჩატანებული⁴. კუბენინოს ერთ-ერთ სამარხში, ჩონჩხის გარდა, სხვა არაფერი აღმოჩნდა⁵. ამოივად, ადვილი დასაშვებია, რომ „გორების“ ნამოსახლარზე კერის მახლობლად აღმოჩენილი სამარხი ნამოსახლარის თანადროული იყო. რა თქმა უნდა, ჩვენ არც საშუალება და არც დრო გვექონდა მთლიანად გავვეწინინა ეს ფენა. მას საკმაოდ დიდი ფართობი

¹ М. Е. Фоссе, Погребения на стоянке Кубенино, Труды Государственного исторического музея, вып. VIII, Москва, 1933, стр. 80.

² იქვე, გვ. 82

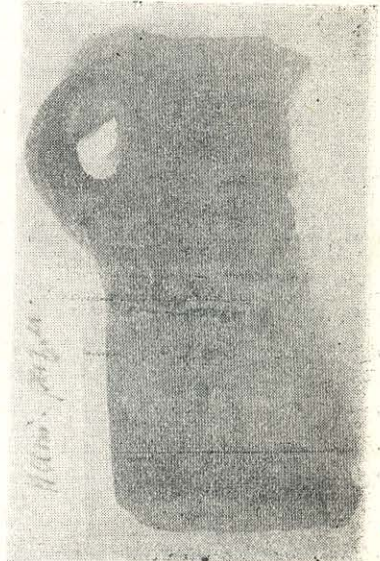
³ იქვე, გვ. 75.

⁴ Е. И. Крупнов, Археологические памятники ассинского ущелья. Труды Государственного исторического музея, вып. XII, Москва, 1941, стр. 168.

⁵ М. Е. Фоссе, დასახ. ნაშრ., გვ. 78.

უკავია. მაგრამ ის მასალა, რომელიც აქ აღმოჩნდა, ვფიქრობთ, იმაზე მიუთითებს, რომ აქ რაღაც ნამოსახლარი უნდა ყოფილიყო. მრავლად აღმოჩენილი მსხვილფეხა საქონლის ძვლები აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ აქ მესაქონლეობა საკმაოდ მაღალ საფეხურზე იდგა. მესაქონლეობის გვერდით, როგორც ჩანს, ვითარდებოდა მიწათმოქმედებაც. ამას ერთგვარად ადასტურებს ე. პჩელინას მიერ აქ აღრევე ნაპოვნი ხელსაფეჭავის მოზრდილი ქვა და აგრეთვე მრავლად აღმოჩენილი ქურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც, საფიქრებელია, მარცვლეულის შესანახად უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი.

აქ აღმოჩენილი კერამიკული მასალა ძლიერ დამტვრეულია და მისი აღდგენა შეუძლებელია. თიხის ქურჭლის ნატენებიდან უნდა აღვნიშნოთ ერთი ქურჭლის ორი ფრაგმენტი (სურ. 2). სამწუხაროდ, ამ ქურჭლის ფორმის აღდგენა შეუძლებელია. იგი საკმაოდ სქელკედლიანი უნდა ყოფილიყო. ქურჭელი, ჩანს, კარგად ყოფილა ნაკეთები, იგი შავი ფერისაა, აქა-იქ მოწითალო ზოლები გადაკრავს. ერთ-ერთ ფრაგმენტზე შემორჩა ყური. იგი პატარა ზომისაა და პირს ზემოდან გადადის კალათისებურად. ორივე ნატენზე, გარეთა პირზე, მიძერწილი აქვს რამდენიმე საკმაოდ მრზრდილი კობი. საფიქრებელია, რომ ამ კობებს დეკორატიული დანიშნულება ჰქონდა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქურჭლის კობებით შემკობა ჩვენში უკვე ენეოლითიდან გვხვდება. თრიალეთში, ბეშთაშენის ციკლოპური ნაგებობის ქვედა კულტურულ ფენაში, აღმოჩნდა ქურჭელი, რომლის ზედა ნაწილი წყვილ-წყვილი კობებითაა შემკული. ვანსაკუთრებით მრავლად გვხვდება თრიალეთში კობებით შემკული ქურჭელი შუა ბრინჯაოს ხანაში. ამგვარად შემკული ქურჭელი აღმოჩნდა აგრეთვე ქვასათალში. ქურჭლის შემკობის ეს წესი კარგად არის ცნობილი გვიან ბრინჯაოს ხანაშიც. სამთავროს ერთ-ერთ ორმოსამარხში აღმოჩნდა ერთი სამფეხა ქურჭელი, რომელსაც ზედა ნაწილზე კობები აქვს მიძერწილი. თრიალეთში ამავე პერიოდის სამარხში ნაპოვნია თიხის ქურჭელი, რომელიც ოთხივე მხარეს შემკულია წყვილ-წყვილი მოზრდილი კობებით.

სურ. 2

ძნელი სათქმელია, რა ფორმისა უნდა ყოფილიყო ჩვენი ქურჭელი. საფიქრებელია, რომ მას ქვაბისებრი მოყვანილობა ჰქონდა, არცთუ ისე ღრმა, იგი ორყურა უნდა ყოფილიყო. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამგვარი ქურჭელი პირს ზემოდან მიძერწილი ყურებით, ჩვენთვის სრულიად უცნობია.

რა დროის უნდა იყოს ეს ნამოსახლარი, ჯერჯერობით გარკვევით თქმა ძნელია. მაგრამ რამდენადაც კერამიკის ტიპის მიხედვით შეიძლება ლაპირაკი,

იგი ქვასათალის შავპრიალა ქურქლებს უახლოვდება, შესაძლოა მისი თანადროული იყოს და შუა ბრინჯაოს ხანის გვიან საფეხურს მიეკუთვნოს.

არქნეთის მიდამოებში მიკვლეული იყო აგრეთვე ორი სამაროვანი. ერთი, რომლის გათხრა ექსპედიციამ ვერ მოახერხა, მდებარეობს სოფლიდან დაახლოებით 1—1½ კმ დაშორებით. ამ ადგილს მოსახლეობა „გძელას“ უწოდებს. აქ, 1950 წ. ერთ კოლმეურნეს (ე. კოტოლოვი) შემთხვევით უპოვნია რკინის შუბის პირი, ბრინჯაოს სპირალური რგოლები და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. ნივთები მას სტალინირის მუზეუმისათვის ჩაუბარებია. სამაროვანი, როგორც ჩანს, ძლიერ დაზიანებული უნდა იყოს. ზედაპირზე დიდი რაოდენობით ჩნდება კერამიკა.

მეორე სამაროვანი მდებარეობს სოფლის მახლობლად დაახლოებით 500 მ დაშორებით ხევას მარჯვენა ნაპირზე. ამ ადგილს ადგილობრივი მოსახლეობა „ვასასწყაროს“ უწოდებს. აქ წყალდიდობის შემდეგ ხშირად პოულობენ ხოლმე სხვადასხვა ნივთებს. წელს ერთმა მოსწავლემ შემთხვევით იპოვნა რამდენიმე ნივთი და ერთი მონეტა. ეს მასალა დღეს სტალინირის მუზეუმშია დაცული.

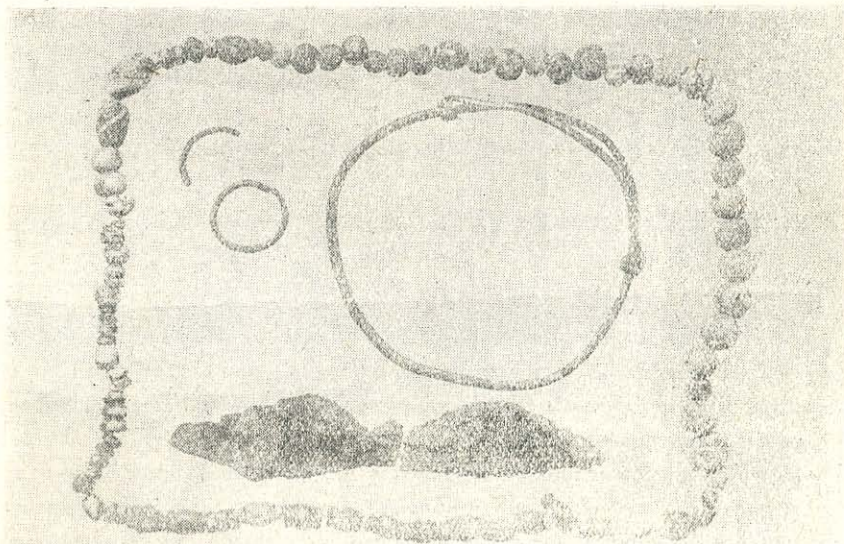
მიწის ჩაიორეცხვის შედეგად ვასასწყაროს სამაროვანზე სამარხები მეტიმეტად ზედაპირულად არის, დაახლოებით 0,10—0,15 მ სიღრმეზე, რის გამოც სამარხების დიდი ნაწილი ძალზე დაზიანებულია. ჩვენ აქ გავთხარეთ სულ რვა სამარხი, ექვსი ორმოსამარხი, ერთი ქვევრსამარხი და ერთი ც მოზრდილი ქილა, რომელშიც ორი ჩვილი ბავშვის ჩონჩხი იღო. ორმოსამარხიდან სამი ხელუხლებელი იყო დანარჩენი სამი კი, სამწუხაროდ, მეტად დაზიანებული აღმოჩნდა.

ორმოსამარხი № 1 (0,50 მ სიღრმეზე) მიცვალებული პირდაპირ მიწაში იდო მარცხენა გვერდზე ძლიერ მოკუნტული ფეხებით, თავით ჩრდილოეთით. აღსანიშნავია, რომ ეს სამარხი უშუალოდ ქვევრსამარხის თავზე იყო და მიცვალებულს ფეხები ქვევრსამარხში ჰქონდა მოთავსებული (სურ. 3).

ორმოსამარხში აღმოჩნდა თიხის ორი ქურქელი: თავისქალისა და გულმკერდის არეში მრავლად აღმოჩნდა სხვადასხვა ფორმისა, ზომისა და მასალის მძივები; ერთ-ერთ ხელზე მიცვალებულს ვერცხლის მავთულის სამაჯური ეკეთა; თავის ქალასთან ვერცხლის ორი რგოლი აღმოჩნდა, ალბათ, სასაფეთქლე რგოლები; აქვე იდო ერთი ძლიერ დაზიანებული ბრტყელი ვერცხლის რგოლი; სამარხის ჩრდილო ნაწილში ნაპოვნი იყო რკინის დამტვრეული ნივთი, ალბათ, დანა და ობსიდიანის პატარა ლამელა.

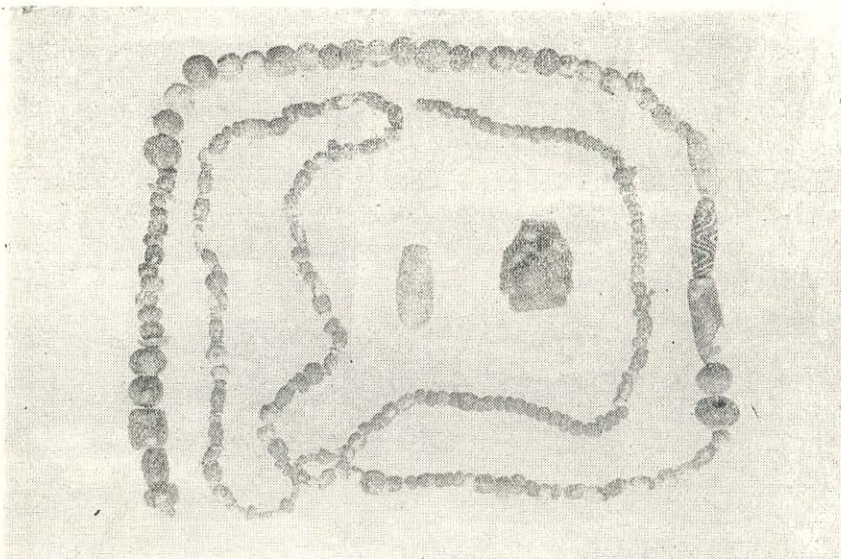
გარდა ინვენტარისა, სამარხში აღმოჩნდა აგრეთვე ცხოველების ძვლები. სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში, სახის წინ, მსხვილფეხა საქონლის ძვლები იდო (ქვედა ყბა, წვივის ძვალი, ფალანგა). ფეხებთან აღმოჩნდა წვრილფეხა საქონლის ძვლები (სურ. 4).

სურ. 4

ორმოსამარხი № 2. სამარხი ზემოდან დაფარული იყო თიხის თხელი ფენით. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნებოდა, რომ თითქოს სამარხი საგანგებოდ იყო ზემოდან თიხით შელესილი. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასეთივე რამ ორმოსამარხის № 4 პრეპარაციის დროსაც შეგვხვდა. სამარხს ზემოდან აქაც გამომწვარი თიხის თხელი ფენა ჰქონდა გადაკრული და ერთ კუთხეში დაშლილი პატარა კერის ნაშთიც აღმოჩნდა. საფიქრელია, რომ სამარხს საგანგებოდ ფარავდნენ თიხის ფენით.

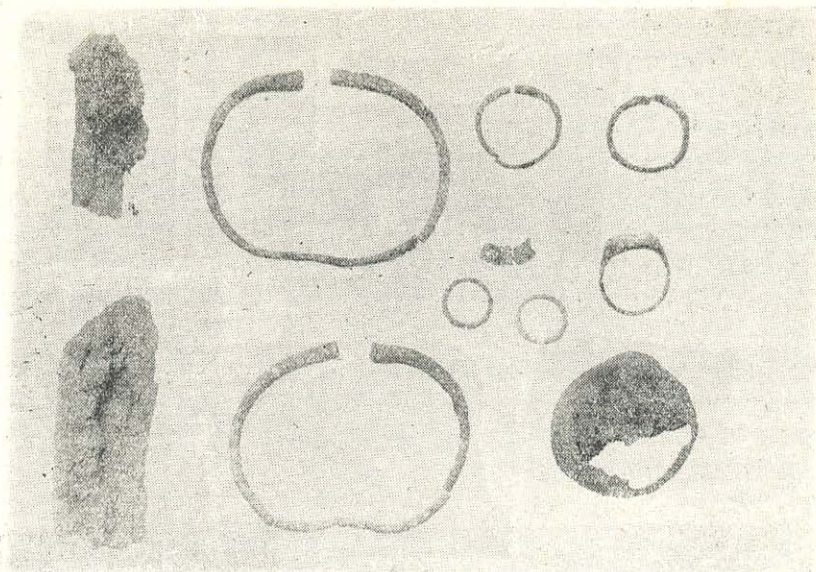
თიხის ფენის აღების შემდეგ ზედაპირიდან 0,05 მ სიღრმეზე გამოჩნდა მიცვალებულის ძვლები, რომლებიც პირდაპირ მიწაში იდო. სამწუხაროდ, ძვლები ძლიერ დაშლილი იყო და ამიტომ ძნელი იყო მიცვალებულის პოზის ზუსტად გარკვევა. როგორც ჩანს, იგი ძლიერ მოკუნტული უნდა ყოფილიყო, თავით — სამხრეთ-დასავლეთით.

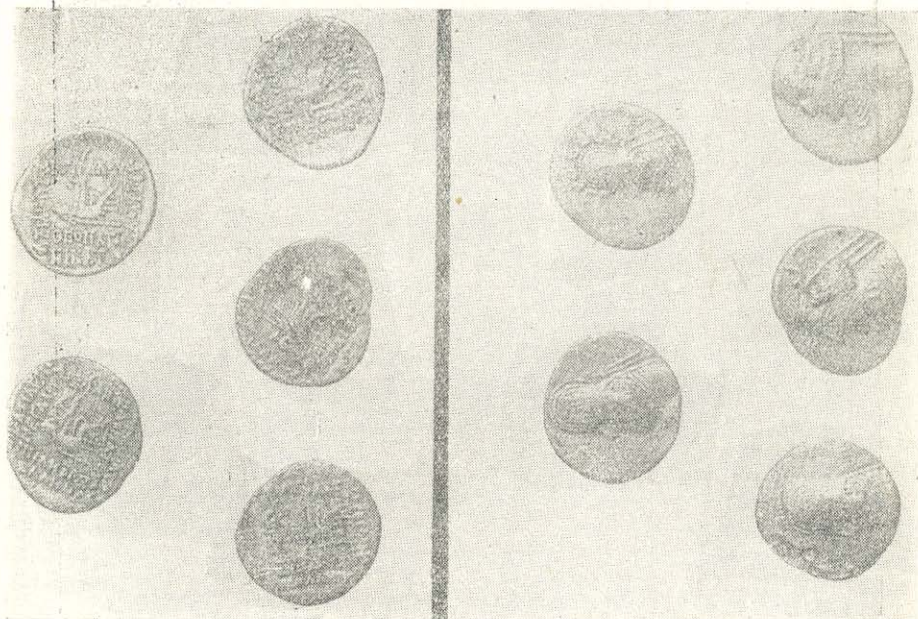
სურ. 5

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ორმოსამარხი № 2 ვასასწყაროს სამაროვანზე აღმოჩენილ ორმოსამარხთა შორის ყველაზე მდიდრულია. სამარხში ექვსი თიხის ჭურჭელი იდო. გულმკერდის და თავისქალის არეში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა სხვადასხვა ფორმისა და ზომის მძივები სერდოლიკის, მინის, პასტის და სხვა. აღსანიშნავია ერთი მოზრდილი ლურჯი ფერის მძივის ფრაგმენტი, რომელიც ყვითელი ფერის „წინწკლებითაა“ შემკული (სურ. 5). მიცვალებულის ორივე ხელზე თითო ორად გატეხილი ბრინჯაოს თავებგასქელებული სამაჯური ეკეთა. თავის ქალასთან ორი პატარა ზომის რგოლი აღმოჩნდა, ალბათ, ყურსაკიდები. ერთი ბეჭედი ლურჯი მინის გემით, ძლიერ დაზიანებული ვერცხლის ბრტყელი რგოლი, ერთი ბრინჯაოს ეყვანი რკინის ენით. სამარხში სხვადასხვა ადგილას აღმოჩნდა სამი რკინის დანა (?), ძლიერ ნაკლები, და ერთი რკინის გაურკვეველი ნივთი (სურ. 6). საყურადღებოა აქ ნაპოვნი ხუთი ვერცხლის პართული მონეტა: ორი სინატრუკის (77—70 წ. ძვ. წ.), ორი ორად I (57—37 წ. ძვ. წ.) და ერთი ფრატ III (70—57 წ. ძვ. წ.) (სურ. 7).

ორმოსამარხი № 6 (0,75 მ სიღრმეზე). სამარხში სამი მიცვალებული აღმოჩნდა. აღმოსავლეთ ნაწილში ორი მიცვალებული ესვენა. ერთი

სურ. 6

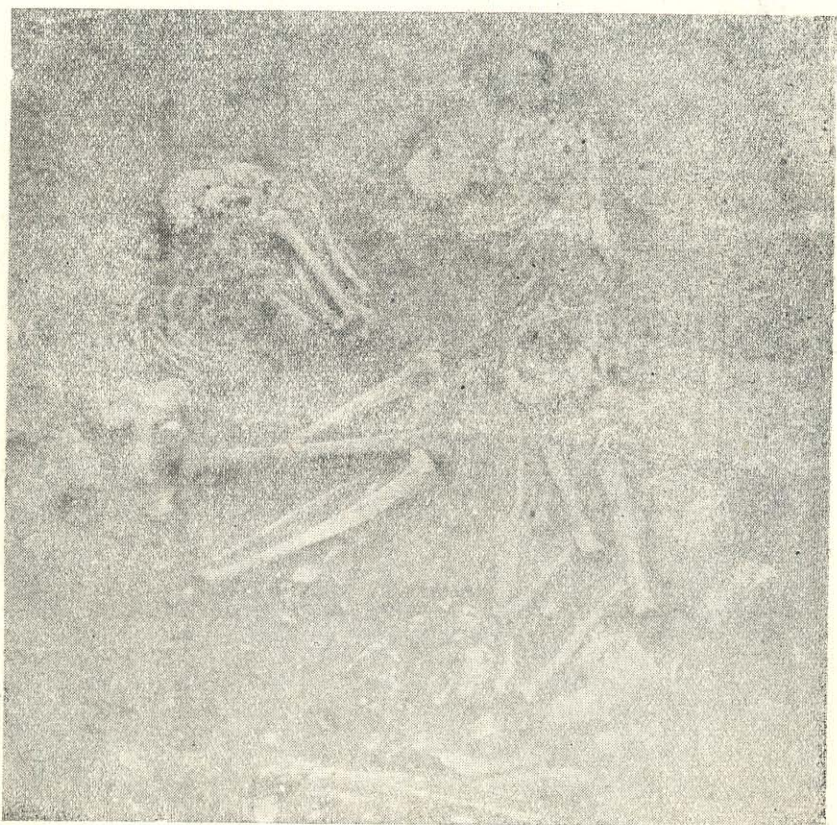

სურ. 7

მიცვალებული მეორეზე ედო. ქვედა მიცვალებულის ძვლები ძალიან ცუდად იყო დაცული და ამიტომ მისი პოზის გარკვევა ძნელია. შესაძლოა იგი გულ-აღმა იწვა გაშოტილი. თავი მას მოწითალო ფერის ქურჭელზე ედო. ზედა მიცვალებულს თავი ქვედა მიცვალებულის მუცლის არეში ედო: ფეხები ძლიერ მოკრუნჩხული ჰქონდა (სურ. 8).

მესამე მიცვალებული სამარხის დასავლეთ ნაწილში ესვენა, დაახლოებით 0,10 მ დაშორებული პირველ ორს. იგი ძლიერ მოკუნტული იყო, გვერდში მწოლარე სახით აღმოსავლეთით. მას იგივე მიმართულება ჰქონდა, როგორც პირველ ორს (№ 5). მესამე მიცვალებულს თან არაფერი ჰქონდა ჩატანებული. შესაძლოა იგი უფრო გვიანდელი ხანის ჩაშვებული სამარხი იყოს.

პირველსა და მეორე მიცვალებულთან აღმოჩნდა თიხის სამი ქურჭელი, პასტისა და მინის მძივები, ბრინჯაოს რგოლები, ბეჭედი ვერცხლისა ორად გატეხილი, სამაჯური რკინის წვრილი მავთულისა, ნაკლული და რამდენიმე რკინის გაურკვეველი ნივთი.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, ამ სამაროვანზე კიდევ სამი დაზიანებული ორმოსამარხი აღმოჩნდა. ამ სამარხებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა ორმოსამარხი № 4. ამ სამარხსაც, ისევე როგორც ორმოსამარხს № 2, ზემოდან თიხის თხელი ფენა ჰქონდა გადაკრული. აქვე აღმოჩნდა ძლიერ დაშლილი კერის ნაშთი. მას აქეთ-იქით თითო მოზრდილი რიყის ქვა ჰქონდა შემოწყობილი და შემდეგ თიხით იყო შელესილი. კერის მახლობლად დაახლ. 0.30 მეტრის დაშორებით აღმოჩნდა მთლიანი ღორის ჩონჩხი. კერის გარშემო დიდი რაოდენობით ამოდიოდა საქონლის ძვლები. აქვე აღმოჩნდა რაღაც მოზრდილი ცხოველის ძვლები და ძვლებთან ბრინჯაოს ექვანი რკინის ენით. მიცვალებულის ძვლებიდან მხოლოდ ბარძაყის ძვლები იყო შემორჩენილი. სამარხში აღმოჩნდა ერთი ბრინჯაოს გემიანი ბეჭედი და თიხის კუჭრქელი. როგორც უკვე ზემოთ გვექონდა აღნიშნული ორმოსამარხის № 2 აღწერისას, შესაძლოა აქაც სამარხს საგანგებოდ გადააკრეს თიხის ფენა, ერთ ნაწილში სპეციალურად ააგეს კერა და შემდეგ, ეგების, რაღაც სამგლოვიარო ცერემონიალი სრულდებოდა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს ორმოსამარხები ინვენტარითაც უახლოვდება ერთმანეთს. სამწუხაროდ, ორმოსამარხში № 4 მხოლოდ ორი ბრინჯაოს ნივთი აღმოჩნდა, მაგრამ ეს ნივთები ძალიან ახლო დგანან ორმოსამარხ № 2-ში აღმოჩენილ ბრინჯაოს ექვანთან და ბეჭედთან. სხვა ორმოსამარხში ამგვარი ნივთები არ შეგვხვედრია. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ორმოსამარხი № 4, ისევე როგორც ორმოსამარხი № 2, გამოირჩეოდა თავისი ინვენტარის სიმდიდრით დანარჩენ ორმოსამარხებისაგან. როგორც ჩანს, ეს ორი სამარხი სხვა ორმოსამარხებისაგან განსხვავდება აგრეთვე მიცვალებულის დასაფლავების წესითაც. სამარხს ზემოდან გადააფარებდნენ თიხის თხელ ფენას და შემდეგ, შესაძლოა, რაღაც სამგლოვიარო ცერემონიალი სრულდებოდა.

სხვა ჩაშლილ ორმოსამარხიდან აღსანიშნავია სამარხი № 3. ეს სამარხიც ძლიერ დაზიანებული იყო და აქ აღამიანის მხოლოდ ერთი ძვალი აღმოჩნდა. აქვე იდო მსხვილფეხა საქონლის რამდენიმე ძვალი. ამ ძვლების მახლობლად ორ ადგილას აღმოჩნდა რკინის ნივთების მთელი გროვა.

ვასასწყაროს სამაროვანზე მოპოვებული მასალა განსაკუთრებით საყურადღებოა იმით, რომ, რამდენადაც ვიცით, ამ პერიოდის სამარხები სამხრეთ-ოსეთიდან დღემდე შედარებით ნაკლებად არის შესწავლილი.

ორმოსამარხში აღმოჩენილი ინვენტარი ძირითადად სამკაულებისაგან შედგება. იარაღი სამარხებში თითქმის სრულიად არ გვხვდება, თუ არ ჩავთვლით ზოგიერთ სამარხში ნაპოვნ რკინის მეტად დაზიანებულ ნივთებს, რომელთაგან ზოგი რკინის დანა უნდა იყოს. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ პერიოდის სამარხებში ჩვეულებრივად როგორც წესი, ძირითადად სამკაულები გვხვდება ხოლმე. ვასასწყაროს სამაროვანზე სამკაულები უპირატესად ბრინჯაოსაგანაა ნაკეთები. ვერცხლის მხოლოდ რამდენიმე ნივთი აღმოჩნდა. ერთი ვერცხლის სამაჯური ნაპოვნი იყო ორმოსამარხში № 1.

ამ ტიპის სამაჯურები კარგად არის ცნობილი ამ პერიოდის სამარხებში. საქართველოს ტერიტორიაზე ეს სამაჯურები ფართოდ იყო გავრცელებული.

ბული ძვ. წ. მიწურულში და ახ. წ. დამდეგს. რამდენიმე ამგვარი ოქროს სამაჯური გამოქვეყნებული აქვს ე. პრიდიკს ბორიდან¹. ამავე ადგილიდან ერთი სამაჯური ინახება საქ. სახ. მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებაში, შემთხვევით აღმოჩენილი 1929 წ. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კაბინეტში დაცულია ერთი კოლექცია, შემთხვევით აღმოჩენილი სოფ. ნახშირგორაში. აქ სხვა ნივთებთან ერთად ერთი ამ ტიპის სამაჯურიცაა. სამთავროს სამაროვანმა რამდენიმე ასეთი სამაჯური მოგვცა. ცნობილია იგი აგრეთვე კლდეებიდან. ერთი ამგვარი სამაჯური აღმოჩნდა არმაზის ზევის სამაროვანზე სამარხი № 9. ორი მსგავსი სამაჯური ნაპოვნი იყო ბაგინეთის სამარხში. ამ ტიპის სამაჯურები ცნობილია აგრეთვე საქართველოს გარეთაც. რამდენიმე ამგვარი სამაჯური აღმოჩნდა ყობანის გვიანი ხანის სამარხში, ერთი ცალი ნაპოვნი იყო დალაგაკაჟში² და სხვ. მრავლად აღმოჩნდა ეს სამაჯურები ტანაისის გათხრების დროს³. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ ტიპის სამაჯურების სხვადასხვა დროის კომპლექსებში გვხვდება. როგორც ჩანს, ეს სამაჯურები დროის საკმაოდ დიდ მონაკვეთზე იყო გავრცელებული. საკმაოდ სამართლიანად აღნიშნავს ტ. კნიპოვიჩი, რომ ამ ტიპის სამაჯურები დამახასიათებელია ძვ. წ. უკანასკნელ საუკ. და ახ. წ. პირველ საუკ. კომპლექსებისათვის⁴.

სხვა ვერცხლის სამკაულებისაგან აღსანიშნავია ამავე სამარხში ორი რგოლი, ალბათ, საყურე და ერთი ბრტყელი, ძლიერ დაზიანებული, ვერცხლის ფირფიტის რგოლი. ერთი ამგვარი რგოლი აღმოჩნდა ორმოსამარხში № 2. ერთი ორად გატეხილი ვერცხლის ბეჭედი იღო ორმოსამარხში № 6. ამით ამოიწურა ვასასწყაროს სამაროვანზე აღმოჩენილი ვერცხლის ნივთები.

რკინისაგან ნაკეთები სამკაულებიც ძალზე იშვიათია აქ. ორმოსამარხში № 5 აღმოჩნდა ძლიერ დაზიანებული რკინის ნივთი, ალბათ, ფიბულა. ერთი რკინისაგან ნაკეთები სამაჯური იღო ორმოსამარხში № 6. გარდა ამისა, კიდევ ორიოდ რკინის ნივთია ცნობილი აქ, რომლებიც შესაძლოა სამკაულიც იყო, ოღონდ იმდენად არის ამჟამად დაზიანებული, რომ გარკვევა შეუძლებელი ხდება. რკინის ნივთთაგან აღსანიშნავია სამარხებში აღმოჩენილი დანები. მარტო ორმოსამარხში № 2 სამი რკინის დანა იღო. ერთი რკინის დანა ნაპოვნი იყო ორმოსამარხში № 1. სამწუხაროდ, ეს დანები იმდენად დაზიანებულია, რომ მათი ფორმის გარკვევა ძნელდება.

ყველაზე ჭარბად ლითონის სამკაულთაგან სამარხებში წარმოდგენილია ბრინჯაოს ნივთები. ბრინჯაოს სამაჯურები მხოლოდ ერთ სამარხში გვხვდება (ორმოსამარხი № 2). ამ სამარხში მიცვალებულს ორივე ხელზე თითო ორად გატეხილი სამაჯური ეკეთა. ორივე სამაჯური სავსებით ერთნაირი ფორმისაა; შუა ნაწილი შედარებით წვრილია და ბოლოებისკენ თანდათანობით სქელ-

¹ М. Е. Придик, Новые кавказские клады, МАР, вып. 34, Ленинград, 1914, 83-97, табл. II, 3, 15.

² МАР, VIII, табл. LXXII, 10; XXXIV, 11; XXXIX, 16.

³ Т. И. Книпович, Танаис, М.—Л., 1946, стр. 60, 17 а.

⁴ იქვე.

დებამ; ზურგი თითქმის სწორი აქვთ. უნდა აღვნიშნოთ, რომ სავსებით ამგვარივე სამაჯური აღმოჩნდა ქვევრსამარხში.

ჩვენში ამ ტიპის სამაჯურები საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული ელინისტურ ეპოქაში და თითქმის მის მიწურულამდე აღწევენ. ჩვენი სამაჯურები ძალიან ახლო დგას 1913 წ. გურჯაანთან ნაპოვნ ქვაყუთში აღმოჩენილ სამაჯურებთან. აქ სხვა ნივთებთან ერთად ექვსი სამაჯური აღმოჩნდა, ამათგან რამდენიმე სავსებით ისეთივე მოყვანილობისაა, როგორც არკნეთისა¹. საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებაში ინახება კიდევ ერთი კოლექცია გურჯაანიდან შემთხვევით ნაპოვნი თხრილის გაჭრის დროს 1932 წ. ამ კოლექციაში ერთი ამგვარი სამაჯურია. ალაზნის არხის გაჭრისას ალაზნის პირას 1925 წ. თიხის ჭურჭელთან ერთად შემთხვევით ნაპოვნი იყო ამ ტიპის სამაჯური. რამდენიმე ნაკლები საცაჯურები ცნობილია ყაზბეგის მასალებიდან². ჩვენს სამაჯურებს უახლოვდება დაბლაგომის ქვევრსამარხში აღმოჩენილი სამაჯურები, თუმცა ჩვენებს შუაში ჩაზნექილობა იმდენად აღარ ეტყობათ³. ცნობილია ამგვარი სამაჯურები ჩრდ. კავკასიაშიც. პ. უვაროვას ბოლოებ გამსხვილებული სამაჯური გამოქვეყნებული აქვს ჩმიდან, მეორე კი ყობანიდან⁴.

ბრინჯაოს ბეჭედი ორ სამარხში შეგვხვდა. მოყვანილობით ეს ბეჭდები სავსებით ერთნაირია. ორივეს მინის გემა აქვს. ორმოსამარხში № 4 აღმოჩენილ ბეჭდის გემაზე გამოხატულია ორი ერთმანეთის გვერდით მდგომი ცხვარი. წინა ხედზე მდგომი ცხვარი მთლიანად ჩანს, მეორისა კი მხოლოდ თავი მოჩანს. უნდა აღვნიშნოთ, რომ წყვილი ცხოველის გამოხატულებიანი გემა ჩვენში არსად გვევლინება. სამაგიეროდ ეს მოტივი კარგად არის ცნობილი პერიძულ-რომაულ გლიპტიკაში.

მეორე ბეჭედი აღმოჩნდა ორმოსამარხში № 2, მასაც მუქი ცისფერი ინტალიდი ამკობს. გამოსახულება ძალიან მკრთალად არის გამოსული. როგორც ჩანს, ორიგინალი, საიდანაც უნდა ყოფილიყო ჩამოსხმული ეს გემა, არ იყო ღრმად ნაკეთები. ამჟამად გამოსახულება ძალზე ბუნდოვანია იმის გამო, რომ მინა ირიზებულია. პოზისა და ჩაცმულობის მიხედვით გემაზე გამოსახული ფიგურა სიუხვის ქალღმერთი, ფორტუნა უნდა იყოს.

თითქმის ყველა ორმოსამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს მავთულის რგოლები. ეს რგოლები თითქმის ყოველთვის მიცვალებულის თავის ქალასთან იდო ხოლმე და, როგორც ჩანს, საფეთქლის რგოლები უნდა იყოს.

დასასრულ, ბრინჯაოს ნივთებიდან უნდა აღვნიშნოთ ბრინჯაოს ორი ეჭვანი, ორივეს კარგად აქვს შერჩენილი რკინის ენა სხვადასხვა ფორმისა და მოყვანილობის. ბრინჯაოს ეჭვნები ხშირად გვხვდება ამ პერიოდის სამარ-

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триаleti, Тбилиси, 1941, стр. 33, рис. 34.

² П. С. Уварова, Коллекции Кавказского музея, т. V, Тбилиси, 1902, стр. 15, №№ 246—252; табл. III.

³ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ.

⁴ МАК. VIII, ტ. ბ. LVI, XLIV.

ხებში. ჩვენი ეჭვნები უახლოვდება 1924 წ. დილომში აღმოჩენილ სამარხში ნაპოვნ ეჭვანს¹.

კარგად არის წარმოდგენილი ამ ორმოსამარხებში მძივები. უპირატესად აქ მინის და მინისებრი პასტის მძივები გვხვდება. მძივები ნაირი ზომისა და მოყვანილობისაა; ზოგი მილისებურად წაგრძელებულია, ზოგს კასრისებრი ფორმა აქვს, ზოგი მრგვალია და სხვ. გვხვდება აგრეთვე მოზაიკური მძივები. მაგ., მრგვალი, ლურჯი ფერის თეთრ წრეში ჩასმული ლურჯი „თვალებით“, მრგვალი მძივები, რომელთაც სიგრძივ დაუყვება სხვადასხვა ფერის (ლურჯი, მწვანე, თეთრი, ყვითელი) ზოლები; გვხვდება აგრეთვე კასრისებრი მოყვანილობის მძივები, რომელთაც სიგრძეზე გრეხილად დაუყვება ნაირი ფერის ზოლები. რამდენიმე სამარხში აღმოჩნდა სერდოლიკის მძივები. სერდოლიკის მძივები შედარებით იშვიათია. აღსანიშნავია, რომ სხვადასხვა ფორმის სერდოლიკის მძივებს შორის გვხვდება აშკარად უფრო ადრეული ხანის სამარხებისათვის დამახასიათებელი მძივები. მაგ., ორმოსამარხში № 2 სხვა სერდოლიკის მძივებს შორის აღმოჩნდა ერთი დახერხილი მძივი, რომელიც კარგად არის ცნობილი გვიან ბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხებში. აგრეთვე არქაული ფორმის მძივი იდო ქილაში, რომელშიც ორი ჩვილი ბავშვის ჩონჩხი აღმოჩნდა. ამ ფორმის მძივები ანტიკური პერიოდის სამარხებში ჩვეულებრივ არ გვხვდება. თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ რამდენიმე შემთხვევა გვაქვს, როდესაც ამ ტიპის მძივები უფრო მოგვიანო ხანის კომპლექსშია მოქცეული. სერდოლიკის რამდენიმე დახერხილი მძივი აღმოჩნდა დაბლაგომის ქვევრსამარხში № 1. ამ ტიპის მძივები აღმოაჩინა ა. უვაროვმა არმავირ—ბლურზე ამავე პერიოდის ორ სამარხში². საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიურ განყოფილებაში დაცულია გ. ჩიტაიას და ს. მაკალათიას მიერ მოპოვებული მასალა ზემო-ავჭალიდან. აქაც ანტიკური პერიოდის სამარხში ნაპოვნია ერთი მოზრდილი სერდოლიკის დახერხილი მძივი. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ არქაული ფორმის სერდოლიკის მძივები შედარებით მოგვიანო ხანის სამარხებში ძოხვდა ძველი სამარხებიდან. როგორც აღნიშნული გვქონდა, არქნეთში ვასასწყაროს სამაროვნის მახლობლად მიკვლეული იყო უფრო ადრეული ხანის სამაროვანი და, შეაძლოა, ამ სამაროვანზე აღმოჩენილი მძივები შემდეგ თავის მიცვალებულს ჩააყოფეს ქირისუფლებმა.

ვასასწყაროს სამაროვანზე აღმოჩენილი მძივები ბევრ საერთოს პოვლობს ზემო-ავჭალის სამარხში ნაპოვნ მძივებთან. მსგავსი მძივები კარგად ცნობილია სამთავროს ძვ. წელთაღრიცხვის უკანასკნელი საუკუნოების—ახ. წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეების სამარხებისათვის. ზოგიერთი მძივი ახლო დგას მცხეთაში შემთხვევით აღმოჩენილ ამავე პერიოდის სამარხებში ნაპოვნ მძივებთან. საქართველოს მუზეუმში დაცულია 1920 წ. მცხეთაში გ. ხუბეროვის ეზოში შემთხვევით აღმოჩენილი ერთი კოლექცია. ამ კოლექ-

¹ ს. მაკალათია, 1920—1924 წწ. საქართველოში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლის დათარიღებისათვის, საქ. მუხ. მოამბე, ტ. 4, თბილისი, 1928, გვ. 172,

² В. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. II, стр. 51.

ციის მძივები უახლოვდება ჩვენს მძივებს. განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ მოგრძო შავი ფერის მინის მძივი, თეთრი ტალღებით შემკული, რომელიც სავსებით ისეთივე ფორმისაა, როგორც ვასასწყაროს სამაროვანის ორმოსამარხში № 2 აღმოჩენილი მძივი¹. მძივებზე ჩვენ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, ვინაიდან ისინი დამახასიათებელი არიან ამ პერიოდის სამარხებისათვის და კარგად არიან ცნობილი როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლების იქით. აღვნიშნავთ მხოლოდ ორმოსამარხში № 2 ნაპოვნ ერთ მოზრდილ მძივს. ამ მძივის მხოლოდ ერთი ნახევარი აღმოჩნდა. იგი ლურჯი ფერისაა და შემკულია მოყვითალო ფერის „თვალეებით“. ეს მძივი ძლიერ უახლოვდება პ. უვაროვას მიერ გამოქვეყნებულ ერთ მძივს კორცადან². უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ ტიპის მძივები სადღეისოდ ჩვენში შედარებით იშვიათად გვხვდება და უფრო მეტად ჩრდ. კავკასიისათვის დამახასიათებელი ჩანს.

დასასრულ, უნდა შევჩერდეთ ვასასწყაროს სამაროვანზე აღმოჩენილ მონეტებზე. აქ ხუთი მონეტა აღმოჩნდა ორმოსამარხში № 2. ყველა მონეტა პართულია და მიეკუთვნება პირველ საუკუნეს ძვ. წ-ით. პართული მონეტები ჩვენში კარგად არის ცნობილი, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოდან. დასავლეთ საქართველოში მათ შედარებით იშვიათად ვხვდებით. ჩვენში მრავლად არის აღმოჩენილი I საუკ. ახ. წ. მოჭრილი პართული მონეტები და ამ პერიოდში აქ ისინი რომაულ დენარს უწევენ მეტოქეობას; I საუკ. ძვ. წ. მოჭრილი პართული მონეტები საქართველოში შედარებით იშვიათია³.

ინვენტარის განხილვის შემდეგ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს სამარხები ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის I საუკუნეს მიეკუთვნება. გარდა მონეტებისა, ამას სხვა მონაცემებიც გვაფიქრებინებს. ზურგსწორი, ბრლოებგასქელებული სამაჯურები, როგორც აღნიშნული გვექონდა, დამახასიათებელია ელინისტური ხანისათვის, განსაკუთრებით მისი მიწურულისათვის. მ. ლორთქიფანიძის აზრით, ორმოსამარხებში აღმოჩენილი ბეჭდები კარგად თარიღდება ძვ. წ. I საუკუნით⁴. ვერცხლის სამაჯურის მსგავსი სამაჯურები, როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ტ. კნიპოვიჩი, დამახასიათებელია ძვ. წელთაღრიცხვის უკანასკნელი საუკუნეების და ახ. წ. პირველი საუკუნეების კომპლექსებისათვის⁵. დილომთან ნაპოვნ სამარხს, სადაც ჩვენი ექვანის მსგავსი ექვანი აღმოჩნდა და აგრეთვე ერთნაირი ფორმის მძივი, ს. მაკალათია მონეტების მიხედვით ახ. წ. I საუკ. მიაკუთვნებს⁶. ვფიქრობთ, რომ ამავე პერიოდისა უნდა იყოს ვასასწყაროს სამაროვანის ორმოსამარხები, ე. ი. I საუკ. ძველი და ახალი წელთაღრიცხვისა.

¹ ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრ., ტაბ. 18, 8.

² МАК, VIII. табл. XCI, 8.

³ მონეტები გაარკვევს და ცნობა მათ შესახებ მოგვაწოდეს ნუმისმატებმა თ. აბრამიშვილმა და დ. კაპანაძემ, რისთვისაც მათ დიდ მადლობას მოვასწენებთ.

⁴ ვსარგებლობთ შემთხვევით და უღრმეს მადლობას მოვასწენებთ საქ. მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტის გამგეს მ. ლორთქიფანიძეს, რომელმაც აგვიწერა და გავგისახლვრა გლიპტიკური მასალა.

⁵ Т. Книпович. Танаис, М.—Л., 1949, стр. 60.

⁶ ს. მაკალათია, ციტ. ნაშრ., გვ. 171.

ვასასწყაროს სამაროვანზე აღმოჩნდა მოწითალო ფერის ორყურა ქილა, რომელშიც ორი ჩვილი ბავშვის ჩონჩხი იღო (სურ. 9). ქილა გვერდზე იყო წაწოლილი, პირით ჩრდ.-აღმოსავლეთით. ბავშვები რამდენიმე თვისა უნდა ყოფილიყვნენ, აქედან ერთი რამდენადმე უფროსი ჩანს. თავები ორივეს ქურკლის ყელისაკენ ჰქონდა მიქცეული. ბავშვებს თან ახლდათ ყვითელი პასტის და ლურჯი ფერის მინის წვრილი მძივები და ორი სერდოლიკის მძივი; აქედან ერთი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დახერხილი; წვრილი მავთულისაგან ნაკეთები ორი პაწია რგოლი; რკინის რაღაც ნივთის ნატეხი და ერთი ნიჟარა ქაური. რა დროისა უნდა იყოს ეს სამარხი გარკვევით თქმა ძნელია. ვფიქრობ, რომ შესაძლოა ეს სამარხი ორმოსამარხების თანადროული იყოს. თითქმის ანალოგიური ბრინჯაოს რგოლები, ოღონდ შედარებით დიდი ზომის, გვხვდება ორმოსამარხებში; საერთოდ, ეს რგოლები დამახასიათებელია ამ პერიოდის სამარხებისათვის, მათ ვხვდებით სამთავროში და სხვაგან.

სურ. 9

აღსანიშნავია, რომ სამთავროს სამაროვანზე რამდენიმე მოზრდილი ქილა აღმოჩნდა, რომელშიც ბავშვის ჩონჩხი იყო მოთავსებული. ზოგიერთი ქილა ფორმით ძალიან ახლოსა დგას ჩვენს ქილასთან. აქაც ღია ფერის ორყურა ქილებია სამარხად გამოყენებული. სამწუხაროდ, თითქმის ყველა ეს სამარხი სრულიად უინვენტაროა და ამიტომ მათი ასაკის შესახებ ძნელია რაიმეს გარკვევით თქმა (ქვევრსამარხი № 32; ქვევრსამარხი № 90 და სხვ.).

დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ვასასწყაროს სამოვანზე აღმოჩნდა ერთი ქვევრსამარხი. ქვევრი ძლიერ დამტვრეული და გვერდზე წაწოლილი

იყო (მიმართულება სამხრ.-აღმ.). ქვევრს გარედან წითელი ზოლები დაუყვება. ქვევრი თითქმის მთლიანად რიყის ქვებით იყო ამოვსებული. შიგ ორი მიცვალებული აღმოჩნდა, ძლიერ მოკრუნჩხული, გვერდზე მწოლარე. მიცვალებულს თან ჩატანებული ჰქონდა ორი შავი ფერის ჭურჭელი. ერთი დაბალყელიანი ცალყურა სასმისი, მეორე კი—წაწვეტილძირიანი ჭურჭელი (სურ. 10). ერთ-ერთ მიცვალებულს ორივე ხელზე თითო სამაჯური ეკეთა. ერთი ბოლოებგამსხვილებული, ზურგსწორი, მეორე კი—ბრინჯაოს წვრილი მავთულისაგან ნაკეთები, ძლიერ ნაკლული. აქვე იღო ბრინჯაოს ბრტყელი ბეჭედი, სამი ბრინჯაოს მავთულის სასაფერთქვე რგოლი და ერთი რკინის ძლიერ დაზიანებული ნივთი, შესაძლოა ფიბულა. სამარხში მრავლად აღმოჩნდა აგრეთვე მძივები: სერდოლიკის, მინის პასტის და სხვ. (სურ. 11).

სურ. 10

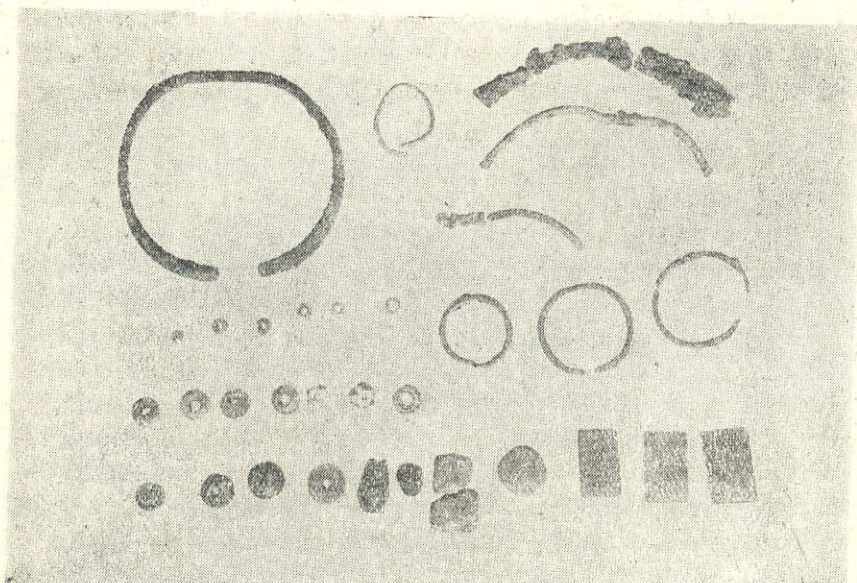
განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ ნაპოვნი ერთი მრგვალი ლურჯი მინის სკარაბეოიდი და იმავე ფერის და მასალის ზუთი საბეჭდავი¹. ყველა ნაკეთებია ერთნაირი მასალისაგან, ლურჯი მცირედ გამჟვინვალე მინისგან; მხოლოდ ისინი ელფერით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან (სურ. 12). სკარაბეოიდის ფორმის მძივსაკიდის პირზე, როგორც ჩანს, თავის დროს რაღაც გამოსახულება უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, ამჟამად გამოსახულების გარჩევა ძალიან ძნელია. შესაძლოა აქ გრძელბოლოიანი ფრინველი იყო გამოსახული.

ყველა საბეჭდავი გულმკერდის არეში იყო ნაპოვნი, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ისინი საკიდად იყო გამოყენებული. საბეჭდავი ათწახნაგა პარა-

¹ ორი საბეჭდავი იმდენად დაზიანებულია, რომ მათ შესახებ არაფრის თქმა არ შეიძლება.

ლელობიპედის ფორმისაა; პირი ბრტყელი აქვს, ზურგი კი წაკვეთილ პირამიდას წარმოადგენს; სიგრძე დატანებული აქვს ნახვრეტი ზონარისათვის. ჩვენს საბეჭდავებზე სხვადასხვა გამოსახულებაა მოცემული.

1. ეს საბეჭდავი კარგად არის დაცული. ყალიბიდან ამოღების შემდეგ ოსტატს, როგორც ჩანს, იგი გულმოდგინეთ დაუმუშავებია, თუმცა გამოსახულება, ერთგვარად თითქოს მონისლულია, რაც ჩვეულებრივად ახასიათებს ამგვარ საბეჭდავებს, მაგრამ მაინც მკვეთრად არის გამოსულა.

სურ. 11

საბეჭდავზე მოცემულია ნადირობის სცენა. მონადირე ცხენზე ზის და ზე აპყრობილ ხელში შუბი უჭირავს, რომელსაც ყალუზე შემდგარ ლომს სტყორცნის. შუბი ლომს წინა თათში მოხვედრია. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ სავსებით ანალოგიური სიუჟეტი მოცემულია ბ. კუფტინის მიერ თრიალეთში აღმოჩენილ ერთ-ერთ საბეჭდავზე. მაგრამ, სამწუხაროდ, თრიალეთის ცალზე ცხოველის გამოსახულება ძალზე დაზიანებულია. მ. მაქსიმოვა, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა საქართველოში აღმოჩენილი შუშის მრავალწახნაგა საბეჭდავები, ვარაუდით აღნიშნავს, რომ შესაძლოა აქ უკანა ფეხებზე შემდგარი დათვი იყოს გამოსახული¹. ჩვენი და წალკის საბეჭდავების შედარების დროს საქ. მუზ. გლიპტიკის კაბინეტის გამგე მ. ლორთქიფანიძემ იმდენი რამ საერთო ნახა დეტალებში, რომ მას დასაშვებად მია-

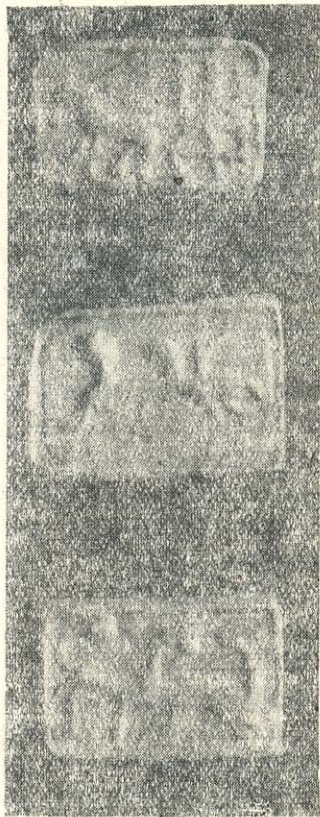
¹ М. И. Максимова, Стеклопечати многогранные, найденные на территории Грузии, вблизи м. Мама, т. X, Тбилиси, 1941, გვ. 83.

ჩნია ის მოსაზრება, რომ წალკის საბეჭდავი და ვასასწყაროს საბეჭდავი ერთი დედანისაგან იყოს ჩამოსხმული. მისი აზრით, წალკის საბეჭდავზედაც ლომი უნდა იყოს გამოსახული.

2. ეს საბეჭდავი სავსებით იგივე ტექნიკითაა ნაკეთები. აქაც გამოსახულება საკმაოდ ბუნდოვანია და მკრთალი. გამოსახულება სქემატურია. ჩამოსხმის შემდეგ საბეჭდავი ოსტატს გულმოდგინეთ დაუმუშავებია. საბეჭდავზე გამოხატულია ირემი, რომელიც უკან იყურება. იგი ლომს გაურბის, ლომი დაეწია ირემს და მარცხენა თათი ირმის ზურგზე აქვს დადებული. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ლომის ფიგურა მეტისმეტად უსიცოცხლოა; კისერი მას უჩვეულოდ აქვს წაგრძელებული (ეს, ალბათ, უხეირო ჩამოსხმის შედეგია); კუდი ზევითაა აწეული, ფეხები გადმოცემულია სწორი ხაზით.

მსგავსი შინაარსის გამოსახულებას ვხედავთ გორის რაიონში აღმოჩენილ საბეჭდავზე (დაცულია ხელოვნების მუზეუმში). მ. მაქსიმოვა აღნიშნავს, რომ ეს მოტივი წინა აზიაში უნდა შექმნილიყო, საიდანაც იგი ბერძნულ ხელოვნებაში გადავიდა. V—VI საუკ. ამ სიუჟეტს ხშირად ვხვდებით ბერძნულ საბეჭდავებზე და აგრეთვე მცირე აზიაში ბერძნულ ქალაქების მიერ მოჭრილ მონეტებზე¹. მაგრამ, როგორც მ. მაქსიმოვა აღნიშნავს, გორის რაიონში აღმოჩენილი საბეჭდავის გამოსახულება განსხვავდება ბერძნულ გემებზე მოცემულ ამგვარ გამოსახულებისაგან. თავისი ტექნიკური შესრულებითა და ქრის მანერის მიხედვით იგი ახლოდგას ადგილობრივ საბეჭდავებთან. ანალოგიური შინაარსის საბეჭდავი დაცულია ერმიტაჟში².

3. ეს საბეჭდავიც თავისი მოყვანილობით სავსებით ისეთივეა, როგორიც წინა ორი. საბეჭდავზე გამოხატულია ეტლი, რომელშიც ერთი ცხენია შებმული. სადავეები სწორი ხაზითაა გადმოცემული. ეტლს კვადრატული მოყვანილობა აქვს. საერთოდ გამოხატულება სქემატურია. მსგავსი შინაარსის გამოხატულება საქართველოში ჯერჯერობით ჩვენთვის უცნობია. გეომეტრიულ და ადრეარქაული ხანის ბერძნულ

სურ. 12

¹ М. И. Максимова, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 83.

² იქვე, გვ. 84.

გლიბტიკაში გვხვდება ეტლში შებმული ცხენის გამოხატულება¹. ანალოგიურ სიუჟეტს, ოღონდ განსხვავებულ კომპოზიციით, ვხვდებით, მაგალითად, სუზას ცილინდრებზე.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ ტიპის საბეჭდავები ძირითადად აღმ. საქართველოში გვხვდება. რამდენიმე ამგვარი საბეჭდავი, როგორც ვთქვით, აღმოჩნდა თრიალეთში ელინისტური ხანის სამაროვანზე². სამთავროში ერთი ლურჯი მინის საბეჭდავი ჯერ კიდევ ფ. ბაიერნს უპოვნია. სამთავროს არქეოლოგიური გათხრების დროს სამხ. უბანზე ქვევრსამარხებში აღმოჩნდა ორი ლურჯი მინის საბეჭდავი³. ერთი ცალი ცნობილია გორის რაიონიდან⁴. ერთი ამგვარი საბეჭდავი, ახალციხეში აღმოჩენილი, ინახება სტალინირის მუზეუმში. საქ. მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებაში დაცულია ერთი საინტერესო კოლექცია, შემთხვევით აღმოჩენილი ლოქინში გათხრილ ორ ქვაყუთში. ამ კოლექციაში სხვა ნივთებთან ერთად მინის სამი საბეჭდავია. დასავლეთ საქართველოში ამ ტიპის საბეჭდავი დღემდე მხოლოდ ერთადერთია ცნობილი კლდეთიდან. საქართველოს ფარგლებს გარეთ ლურჯი მინის საბეჭდავი ჯერჯერობით მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი, გამოქვეყნებული პ. უვაროვას მიერ აულ კორცადან⁵.

ზემოაღნიშნული საბეჭდავების განხილვისას მ. მაქსიმოვა მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ამ საბეჭდავების ქვის ორიგინალები ძირითადად მცირე აზიიდან შემოდის და ჩვენი მინის საბეჭდავები მათ პირს წარმოადგენენ. მის მიერ განხილულ შვიდი საბეჭდავიდან ექვსი მცირე აზიურ საბეჭდავების პირს წარმოადგენს და მხოლოდ ერთი, წალკაში ნაპოვნი, ბერძნულ-სპარსული გემის პირიდან უნდა იყოს გადმოღებული⁶. ორიგინალები ამ საბეჭდავებისა, როგორც ჩანს, მცირეაზიური უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ლურჯი მინის ბეჭდები კი უკვე ადგილობრივი ნახელავი უნდა იყოს. მასალის, ტექნიკისა და ფორმის ერთგვარობა, გამოხატულების ერთნაირად გადმოცემის ხერხი უთუოდ ადასტურებს იმას, რომ ეს საბეჭდავები ადგილობრივი წარმოშობისა უნდა იყოს, მით უმეტეს, რომ მუქი ლურჯი ფერის მინის საბეჭდავები საქართველოს გარეთ, ერთი შემთხვევის გარდა, სხვაგან უცნობია⁷. საყურადღებოა, რომ ჩვენში ამავე მასალიდან მზადდებოდა არა მარტო საბეჭდავები, არამედ მძივები. ასეთი მძივები კარგად არის ცნობილი სამთავროდან⁸. ვა-

¹ М. И. Максимова, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 86.

² В. А. Куфтин, *Археологические раскопки в Триалети*, стр. 31.

³ М. И. Максимова, *დასახ. ნაშრ.* стр. 75, М. И. Максимова, *Геммы из некрополя Мцхеты—Самтавро*, საქ. მუზ. მოამბე, ტ. XVI В თბილისი, 1950, გვ. 263

⁴ М. И. Максимова, *Стеклнные многогранные печати, найденные на территории Грузии*, стр. 83.

⁵ МАК VIII, стр. 183, табл. СХХVIII, 43.

⁶ М. И. Максимова, *დასახ. ნაშრ.*, стр. 88.

⁷ М. И. Максимова, *დასახ. ნაშრ.*, стр. 91, М. И. Максимова, *Геммы из некрополя Мцхеты—Самтавро*, стр. 233.

⁸ М. И. Максимова, *Стеклнные многогранные печати, найденные на территории Грузии*, стр. 91.

სასწყაროს ორმოსამარხებში მრავლად არის აღმოჩენილი ამგვარი მძივები. ამავე მასალისაა ზემოაღწერილი სკარაბეოიდი. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში ჩვენში ფართოდ იყენებდნენ ლურჯი მინისაგან ნაკეთებ ნაწარმს.

ამრიგად, ვასასწყაროს ქვევრსამარხში აღმოჩენილი საბეჭდავები კიდევ ზედმეტი საბუთია იმისა, რომ ეს საბეჭდავები გავრცელებული იყო იმ პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოში. საყურადღებოა ის, რომ ჩვენი საბეჭდავები ემსგავსებიან სიუჟეტით სხვა ამგვარსავე საბეჭდავებს და, გარდა ამისა, ერთ-ერთ საბეჭდავზე მოცემული გამოხატულება დღესდღეობით სრულიად უცნობი იყო.

ქვევრსამარხში კარგად არის წარმოდგენილი მძივები, უმთავრესად მინისა. მინის მძივები სხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობისაა. აქ უპირატესად მრგვალი ფორმის წვრილი მინის მძივები გვხვდება. აქვე აღმოჩნდა ერთი ლურჯი ფერის მძივი, რომელსაც თეთრ წრეში ჩასმული ლურჯი „თვალში“ აქვს. ეს მძივი თითქმის სავსებით ისეთივეა, როგორც ორმოსამარხში № 1 ნაპოვნი ამგვარივე მძივი, ოღონდ უფრო პატარა ზომისაა. სერდოლოვის მძივებიდან მხოლოდ ორს აქვს მოგრძო ფორმა, დანარჩენები მრგვალი ფორმისაა.

ქვევრსამარხში აღმოჩენილ ბრინჯაოს ნივთებიდან პირველ რიგში უნდა აღვნიშნოთ სამაჯურები. ერთი მათგანი მთელია. მას აქ არ შეეხებოდა, ვინაიდან, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნული გვქონდა, იგი სავსებით ისეთივე ფორმისაა, როგორც ორმოსამარხში № 2 ნაპოვნი სამაჯურები. რაც შეეხება მეორე სამაჯურს, იგი, სამწუხაროდ, ძალზე დაზიანებულია და მისი მოყვანილობის შესახებ რაიმეს გარკვევით თქმა ძნელია. სამაჯური მრგვალი ბრინჯაოს მავთულისაგანაა ნაკეთები; მას ზურგი, როგორც ჩანს, ოდნავ ჩახნეტილი უნდა ჰქონოდა. ამ ტიპის სამაჯურები, როგორც ცნობილია, ფართოდ იყო გავრცელებული ელინისტურ ხანაში. რაც შეეხება აღმოჩენილ სამ რგოლს, ისინი ძალიან ახლო დგანან ორმოსამარხებში ნაპოვნი ამგვარსავე რგოლებთან, რომლებიც, როგორც უკვე ვთქვით, საფიქრებელია, სასაფეთქლე რგოლები უნდა ყოფილიყო. ასეთი რგოლები ხშირად გვხვდება ამ პერიოდის სამარხებში. დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ, ერთი ბრინჯაოს ფირფიტის სადაბეჭდი; შუა ნაწილი მას შედარებით ფართო აქვს; ბოლოებისაკენ იგი თანდათანობით ვიწროვდება.

ქვევრსამარხში მხოლოდ ერთი რკინის ნივთი შეგვხვდა ისიც იმდენად დაზიანებული, რომ ძნელია რაიმეს გარკვევით თქმა. შესაძლოა იგი უბრალო იყოს.

თიხის კურკელი აქ მხოლოდ ორი აღმოჩნდა. ერთი მათგანი ცალყურა, სადა სასმისია. იგი შავი ფერისაა, თხელკედლიანი. კარგად ნაძერწი. მეორე კურკელიც შავი თიხისაა, კარგად ნაკეთები. მას ძირი წაწვეტილი აქვს. მუცლის შუა ნაწილზე მკვეთრად გამოხატული ფართო ღარი შემოუყვება. რადანნიშნულებისა უნდა ყოფილიყო ეს კურკელი ძნელი სათქმელია. შესაძლოა იგი ნელსაცხებისათვის იყო განკუთვნილი. ამგვარი ძირწაწვეტილი თიხის კურკელი ცნობილია ამ პერიოდის სამარხებიდან. ბ. კუფტინმა თრიალეთში ელინისტური ხანის სამაროვანის გათხრების დროს აღმოაჩინა ამ ტიპის ორი

ქურჭელი¹. ერთი სავსებით ასეთივე ქურჭელი ნაპოვნი იყო ვასასწყაროს სამაროვანის ორმოსამარხში № 6. საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებაში ინახება შავი ფერის ძირწაწვეტილი ქურჭელი შემთხვევით აღმოჩენილი ზემო-ავჭალაში ჰიდროელსადგურის მშენებლობის დროს 1925 წ. ამ ქურჭელს მუცელი შედარებით უფრო მოგრძო აქვს და მუცელზე სიგრძივ არამკვეთრი ღარები დაუყვება. ამავე განყოფილებაში დაცულია ერთი მოწითალო ფერის ძირწაწვეტილი ქურჭელი, აღმოჩენილი მცხეთის საღვურის მიდამოებში 1926 წ. აქვე ინახება ერთი ამგვარი შავი ფერის ქურჭელი. იგი ახალციხის მუზეუმს გადმოუცია და მისი აღმოჩენის ადგილი, სამწუხაროდ, უცნობია. უნდა აღვნიშნოთ, რომ სამთავროს მოგვიანო ხანის სამარხებში და, კერძოდ, კი ქვევრსამარხებში ამ ტიპის ქურჭელი არ გვხვდება. ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ სამთავროში ამ პერიოდში ძირითადად ღია ფერის ქურჭელია გავრცელებული, შავი ფერის ქურჭელი აქ თითქმის აღარ გვხვდება.

ვასასწყაროს სამაროვანზე ნაპოვნი ქვევრსამარხი ამ ტიპის სამარხის აღმოჩენის პირველი შემთხვევაა თანამედროვე სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიაზე. როგორც ვიცით, ქვევრსამარხები კარგად არის ცნობილი საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში². უნდა აღვნიშნოთ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში სამარხის ეს ტიპი შედარებით გვიან შემოდის. აქ იგი, როგორც ჩანს, გვიან ელინისტურ ხანაში ვრცელდება³. დასავლეთ საქართველოში კი, პირიქით, ამ პერიოდისათვის ქვევრსამარხი უკვე გამოდის პრაქტიკიდან⁴. სამარხად გამოყენებული ქვევრი სრულიად არ განსხვავდება მცხეთის, ზემო-ავჭალის, აზერბაიჯანისა და, საერთოდ, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში სამარხად გამოყენებული ქვევრისაგან. აქაც დაახლოებით თანამედროვე საღვინე ქვევრის მსგავსი ქვევრია გამოყენებული.

ქვევრსამარხის ინვენტარის შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ იგი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გავრცელებული ქვევრსამარხების თანადროული უნდა იყოს. სამთავროს სამაროვანის ქვევრსამარხები მიეკუთვნება II—I საუკ. ძვ. წ.⁵ ამივე პერიოდისაა აგრეთვე აზერბაიჯანში აღმოჩენილი ქვევრსამარხები. უნდა აღვნიშნოთ, რომ აქ ქვევრსამარხები ჩვენი წელთაღრიცხვის I საუკუნეებში კიდევ აგრძელებს არსებობას⁶. ჩვენში სამარხის ეს ტიპი ძველ წელთაღრიცხვასთან ერთად ისპობა და ახალწელთაღრიცხვში აღარ გადმოდის. ყოველ შემთხვევაში სადღეისოდ ჩვენს ხელთმყოფი მასალებიდან ასე ჩანს. ვასასწყაროს სამაროვანის ქვევრსამარხი ასაკით შორს არ უნდა იყოს

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, გვ. 31, ტაბ., 4.

² М. М. Иващенко, Кувшинный могильник в Западной Грузии, Советская археология, т. XIII, М.—Л., 1950, стр. 320.

³ იქვე, გვ. 330.

⁴ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., стр. 34; Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. II, стр. 76.

⁵ М. М. Иващенко, დასახ. ნაშრ., გვ. 329.

⁶ С. Казнев, Г. Асланов, О двух кувшинных погребениях, Материальная культура Азербайджана, II, Баку, 1951, стр. 209.

წასული აქვე აღმოჩენილ ორმოსამარხებისაგან. როგორც უკვე ზემოთ გზა და გზა აღვნიშნავდით, ქვევრსამარხებში და ორმოსამარხებში ანალოგიური ინვენტარი შეგვხვდა. მძივებზე რომ არაფერი ვთქვათ, რომლებსაც ბევრი რამ აქვთ საერთო ორმოსამარხებში აღმოჩენილ მძივებთან, ამ სამარხში სავსებით ერთნაირი სამაჯურები გვხვდება. გარდა ამისა, გარკვეული მსგავსება შეიმჩნევა აგრეთვე თიხის ჭურჭელშიც¹ აქაც და იქაც შავი ფერის კარგად გამომწვარი ჭურჭელი გვხვდება და ერთ-ერთ ორმოსამარხში (6), როგორც უკვე აღვნიშნული გვქონდა, ისეთივე ძირწაწვეტილი ჭურჭელი აღმოჩნდა, როგორც ქვევრსამარხში. მაგრამ, მიუხედავად ინვენტარის ასეთი მსგავსებისა, არა გვგონია, რომ ეს სამარხები სავსებით თანადროული იყოს. მით უმეტეს, რომ აქ აღმოჩენილი ზოგიერთი ნივთი, მაგ., სამაჯურები, საერთოდ, კარგად იყრიან ცნობილი ელინისტურ ეპოქაში. იგივე შეიძლება ითქვას ზოგიერთ მძივზე: მაგ.: „თვალებიანი“ მძივები, როგორც სამართლიანად აღვნიშნავს ე. ალექსევა, დროის საკმაოდ დიდ მონაკვეთში გვხვდება¹. შორს რომ არ წავიდეთ, შეგვიძლია დავასახელოთ თუნდაც ურეკის სამარხი, რომელსაც ა. აფაქიძე მე-4 საუკ. ახ. წ. მიაკუთვნებს, სადაც სავსებით ანალოგიური „თვალებიანი“ მძივები შეგვხვდა². ვფიქრობთ, რომ ვასასწყაროს ქვევრსამარხი ორმოსამარხთან შედარებით რამდენადმე უფრო ძველი უნდა იყოს. ამას გვაფიქრებინებს ისიც, რომ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქვევრსამარხი უშუალოდ № 1 ორმოსამარხის ქვეშ იღო. უფრო მართებლად მიგვაჩნია ქვევრსამარხი ძვ. წ. II—I საუკ. დავათარილოთ.

ვასასწყაროს სამაროვანზე აღმოჩნდა აგრეთვე ერთი რალაც ნაგებობის ნაშთი. იგი, როგორც ჩანს, ხისა უნდა ყოფილიყო თიხით შელესილი. გამომწვარ თიხას ახლაც კარგად ეტყობა ხის კვალი. ორგან შემორჩენილი იყო ხის დანახშირებული ძელი. ნაგებობის სამხრეთ კუთხეში აღმოჩნდა ცხოველის დამწვარი ძვლები. აქვე ნაპოვნი იყო ნამგლისებრი რკინის დანა, ორი ერთმანეთზე გადაბმული ბრინჯაოს რგოლი და ბრინჯაოს სამაჯური. ძნელია გადაჭრით თქმა, რა უნდა ყოფილიყო ეს ნაგებობა. შესაძლოა იგი სამარხი ნაგებობა იყო, რომელიც შემდეგში გაუძარცვავთ. ამას ერთგვარად გვაფიქრებინებს ნაგებობის პრეპარაციის შედეგად აქ აღმოჩენილი ნივთები. ეს ნივთები ძალიან ახლო დგანან სამარხში აღმოჩენილ ინვენტართან. საფიქრებელია, რომ ეს ნაგებობა სამაროვანის თანადროული იყო.

სტალინის სახელობის

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
 არქეოლოგიის, ხელოვნებათმცოდნეობის
 და ეთნოგრაფიის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1955. I V. 15)

¹ Е. Алексеева. Поздне-Кобанская культура центрального Кавказа, Ученые записки ЛГУ, серия исторических наук, вып. 13, Ленинград, 1949, стр. 196.

² ა. აფაქიძე, გვიანი ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ურეკიდან, საქ. სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV B, თბილისი, 1947, გვ. 110.

О. Джанаридзе

Археологические раскопки в селе Аркнети

Резюме

Археологическая экспедиция Института истории имени академика Н. А. Джавахишвили Академии Наук Грузинской ССР совместно с Юго-Осетинским Научно-исследовательским институтом в 1951 году свои работы в основном вела в Знаурском районе, в селе Аркнети и с. Одзора. В селе Аркнети был раскопан могильник, было вскрыто шесть могил — четыре грунтовых и два — кувшинных. В грунтовых погребениях покойник лежал сильно скорченный на боку. Инвентарь грунтовых погребений состоял в основном из украшений (бронзовые и серебряные браслеты, бронзовые перстни, кольца, бусы сердоликовые, стеклянные и другие, рис. 4, 5, 6). В одном погребении было найдено пять парфянских монет I века до н. э. (рис. 7). Грунтовые погребения датируются первым веком до н. э. и первым веком н. э.

Кроме грунтовых погребений на этом же могильнике было вскрыто два кувшинных погребения. В одной из этих могил было найдено два костяка младенцев (рис. 9). Инвентарь состоял из пастовых и сердоликовых бус, двух бронзовых колечек, обломка железного предмета и одной раковины кауры.

Во втором кувшинном погребении лежало два покойника, при которых обнаружены: два глиняных сосуда, бронзовые браслеты, бронзовые височные кольца, перстень, пастовые, стеклянные и сердоликовые бусы, стеклянные многогранные печати и др. (рис. 11, 12). Кувшинные погребения аркнетского могильника датируются II—I вв. до н. э.

Кроме могильника, в селе Аркнети экспедиция провела незначительные раскопки культурного слоя, повидимому, поселения, где найдены черепки глиняной посуды, остаток очага и др.. Этот культурный слой, повидимому, относится к переходной стадии от средней к поздней бронзы.

3. ნაღარიპივილი

განქორწინების წესი ფორმალურ საქართველოში *

საკითხი განქორწინების შესახებ ისტორიულად აღიარებულია როგორც ერთ-ერთი რთული საკანონმდებლო საკითხთაგანი.

ქორწინება წარმოადგენს ოჯახის საფუძველს, ხოლო ეს უკანასკნელი კი მთელი საზოგადოების სოციალური უჯრედი. განქორწინება ობიექტურად წარმოადგენს ოჯახის საფუძვლის—ქორწინების დარღვევას და ამით თვით ოჯახის დამრღვეველ ძალასაც. სახელმწიფო ხელისუფლება, კანონმდებლის სახით, არ შეიძლება ინდეფერენტულად იყოს განწყობილი განქორწინების საკითხისადმი, თუნდაც იმიტომ, რომ ეს უკანასკნელი სახელმწიფოს ინტერესებსაც შეეხება. იმიტომ, ყოველგვარი უგულვებელყოფა განქორწინების საკანონმდებლო წესებისა, საბოლოო ანგარიშით, სახელმწიფო ინტერესების ხელყოფად იქცევა. ქორწინებაში მყოფი ერთ-ერთი პირის მხრით განქორწინება უცილობლად გავლენას ახდენს მეორე მხრის ცხოვრებაზე, აგრეთვე შვილების ბედზე. იმიტომაც, როგორც მარქსი წერდა, თითქმის ქორწინების ყოველი დარღვევა ეს არის ოჯახის დარღვევა, და რომ თუნდაც წმინდა იურიდიული თვალსაზრისით, ბავშვების და მათი ქონების მდგომარეობა არ შეიძლება დამოკიდებული გავხადოთ მშობლების თვითნებური სიხედულობისაგან და იმისგან, რაც რომელიმე მათგანს მოეპოვებოდა.¹

სახელმწიფოდ ორგანიზებულ საზოგადოებაში ოჯახური წყობილება მთლიანად ექვემდებარება საკუთრების ურთიერთობას, ეს უკანასკნელი კი წარმოებითი ურთიერთობის იურიდიულ გამოხატულებას წარმოადგენს. ისტორიული მატერიალიზმის თანახმად, აღდამიანთა საარსებო საშუალებათა წარმოება, კვების საგნების, ბინის, ტანსაცმლის და ამისთვის აუცილებელი იარაღების წარმოება წარმოადგენს მიზეზს, რომელნიც საზოგადოების და საზოგადოებრივი წესწყობილების, მათ შორის ოჯახური წყობის განვითარებას განსაზღვრავენ. საარსებო საშუალებათა წარმოების წესი არის საზოგადოების ფიზიონომიის განმსაზღვრელი ძალა.

ამასთანავე, უეჭველია, რომ საზოგადოების განვითარებისათვის მნიშვნელობა აქვს აღდამიანთა მოდგმის განგრძობას — „აღდამიანთა წარმოებას.“ ოჯა-

* იბეჭდება შემოკლებით.

¹ К. Маркс, Проект закона о разводе, Маркс и Энгельс, Соч., т. 1, изд. второе, М., 1955, стр. 162.

ხი წარმოადგენს ამ მხრივ მეტად მნიშვნელოვან სოციალურ უჯრედს, სადაც ხორციელდება ერთ-ერთი აუცილებელი პირობათაგანი საზოგადოების არსებობისა—უმშუალო ცხოვრების აღწარმოება, წარმოება თვით ადამიანებისა, განგრობა მოდგმისა.

რა თქმა უნდა, სახელმწიფოსათვის და საზოგადოებისათვის ქორწინებას აქვს დიდი მნიშვნელობა, როგორც აქტს, რომელიც ქმნის და ზრდის შთამომავლობას.

ამ თვალსაზრისით ფეოდალური სახელმწიფოსათვის ქორწინება წარმოადგენს საშუალებას ადამიანთა წარმოებისათვის. ამიტომაც სახელმწიფოსათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ქორწინების სიმყარეს. სახელმწიფო თავისი იძულებითი აპარატით საკანონმდებლო ბაზაზე იცავს ქორწინების სიმტკიცეს, მისი ურღვევობის პრინციპს. მაგრამ სახელმწიფოებრივ იძულებას თავისთავად არ შეუძლია შექმნას მტკიცე ქორწინება, მას შეუძლია ერთგვარად ხელი შეუწყოს ქორწინების სტაბილობას ან, უარეს შემთხვევაში, ხელი შეუშალოს ამ უკანასკნელს.

ქორწინებას, შესაძლებლობაში მდინც, კანონმდებელი განიხილავს, როგორც დაქორწინებულთა მუდმივსა და არა დროებითს თანაცხოვრებას. ამიტომაც ქორწინების ყოველი დარღვევა წარმოადგენს არასასურველ აქტს. ვარდა ამისა, როგორც უკვე აღნიშნულიც იყო, ქორწინების დარღვევა იწვევს ცვლილებას, მეტწილად არასასურველს, მეორე მხარისა და შთამომავლობის ცხოვრებაში. სხვადასხვა ეპოქაში—მონათმფლობელურს, ფეოდალურს, თუ კაპიტალისტურ წარმოების წესთა არსებობის პირობებში კანონმდებელი დგება აგრეთვე ერთგვარი ანტინომიის წინაშე, როდესაც, მისი აზრით, განქორწინება არის ბოროტება, მაგრამ ფორმალური განუქორწინებლობა მისი ფაქტიურ დარღვევის პირობებში ასეთსავე მოვლენად იქცევა. ასეთ შემთხვევებში განქორწინების ამკრძალავ არავითარ იურიდიულ ბორკილებსა და ჯაჭვებს არ ძალუძთ საქმის შველა. ქორწინება იქცევა ფიქციად.

განქორწინების წესი განუყრელ კავშირშია ქორწინების წესთან. საზოგადოებაში, სადაც ფაქტიურად არ არსებობს თავისუფალი ქორწინება, არ შეიძლება არსებობდეს თავისუფლება განქორწინების საკითხებში. კანონმდებლობაში განქორწინების საკითხებზე გამოხატულებას პოულობს აგრეთვე ქალის საზოგადოებრივი მდგომარეობა და, მაშასადამე, საზოგადოების კულტურული პროგრესიც. ის გარემოება, რომ კლასთა ანტაგონიზმზე დაფუძნებულ საზოგადოებებში ქალი დამარცხებულია, როგორც სოციალური არსება და როგორც სქესი, აისახება საგანქორწინებო კანონმდებლობაში.

სხვადასხვა ისტორიული მიზეზების გამო ძველ ხალხთაგან ქორწინებისა და განქორწინების შედარებითი „თავისუფლება“ არსებობდა რომაელებში. მაგრამ ეს ე. წ. ქორწინება—განქორწინების თავისუფლება, რასაც რომაელებთან ვხვდებით, ფორმალურ ხასიათს ატარებდა და ფაქტიურად შორს იყო ნამდვილი თავისუფლებისაგან. რომაულ კანონებში ზემოხსენებულ საკითხზე რელიეფურად აისახა გაბატონებული კლასის—მონათმფლობელების ინტერესები, რომელთაც ქორწინება—გარიგების დარღვევა თავისუფლად უნ-

და შეძლებოდათ. ქორწინება sine manu-ს შემთხვევაში განქორწინებისათვის საკმარისი იყო ერთ-ერთი მხარის სურვილის გამოცხადება მეორე მხარესთან ქორწინების შეწყვეტის შესახებ. განქორწინების საკითხში ზემოხსენებულ თანასწორობაში ქალსა და მამაკაცს შორის აისახება ის გარემოება, რომ რომაელებს, როგორც ენგელსი აღნიშნავს, უფრო ფართო შეხედულება ჰქონდათ ქალებზე, ვიდრე ბერძნებს. ობიექტურად განქორწინების ზემოხსენებულ წესს შედეგად ის მოჰყვა, რომ ქორწინება გადაიქცა შიშველ ეკონომიურ გარიცხვად.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ციცირონმა საკუთარი ცოლი ტერენცია მხოლოდ იმისათვის გააგდო, რომ ახალი ცოლის მზითვით ვალები გაესტუმრებინა. ქორწინება sine manu-ს არსებობის პერიოდში რომში გაიზარდა ისეთ განქორწინებათა რიცხვი, რომლებშიც არ იყო ამისათვის საკმაო მორალური საფუძველი. წმ. იერონიმე მოგვითხრობს, რომ ის პირადად ესწრებოდა რომში ერთი ქალის დასაფლავებას, რომელსაც გამოუცვლია სიცოცხლეში 22 ქმარი. სენეკას აღნიშნული აქვს, რომ რომაელი ქალები თავიანთ ხნოვანებას ითვლიდნენ არა კონსულების, არამედ გამოცვლილი ქმრების რიცხვით.

შესაძლოა, რომ ქრისტიანობამ, მიიღო რა მხედველობაში ძველ ებრაელებსა და რომაელებში განქორწინებისადმი მსუბუქი დამოკიდებულების შედეგები, ამტომაც აირჩია ამ უკანასკნელის მტკიცედ შეზღუდვის გზა.

ქრისტიანული საეკლესიო მოძღვრების თანახმად, ქორწინება შეიძლება შეწყდეს მხოლოდ ფიზიკური სიკვდილის შედეგად. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქრისტიანული მოძღვრებით ფიზიკური სიკვდილის შემდეგაც არ ისპობა მთლიანად ქორწინება; სწორედ ამითაც იყო გაპირობებული ის გარემოება, რომ ეკლესია დიდ წინააღმდეგობას უწევდა განმეორებით ქორწინებებს.

ფიზიკური სიკვდილი ქორწინების, როგორც მეუღლეთა მთელი სიცოცხლისეული კავშირის, შეწყვეტის ნორმალური სახეა. შუასაუკუნეების ქრისტიანული ქვეყნების კანონმდებლობა, მიუხედავად სახარების მოძღვრების მიხედვით განქორწინების პრინციპულად დაუშვებლობისა, ცხოვრების პირობების კარნახით იძულებული ხდება შეიმუშაოს განქორწინებისათვის საკმაო საკანონმდებლო მოტივები. სახარების მიხედვით განქორწინება შესაძლებელია მხოლოდ ცოლის მრუშობის შემთხვევაში. მაგრამ, გარდა ზემოხსენებული მოტივისა, თანდათანობით აღიარებული იქნა სხვებიც. აღმოსავლეთის ქრისტიანული ეკლესიის კანონისტები აღიარებენ, რომ საეკლესიო კრებათა დადგენილებებსა და წმ. მამათა წესებში განქორწინების საფუძვლად, მრუშობის გარდა, სხვა მოტივებიც იქნა ცნობილი. მაგ., ცოლის მიერ მუცლის მოშლა აღმოსავლეთის ქრისტიანული ეკლესიის წესების მიხედვით აღიარებულ იქნა როგორც განქორწინებისთვის საკმაო საფუძველი.¹

¹ Zhisman, Das Eherecht der Orientalischen Kirche, Wien, 1864, зб. 753-754.

განქორწინების ფეოდალურ-ქრისტიანულ წესში ნათლად აისახა ქალის დამცირებული მდგომარეობა ქორწინებაში. აღიარებული იყო, რომ მრუშობაა განქორწინების ძირითადი ლეგალური მიზეზი, მაგრამ თვით ცნება „მრუშობას“ სხვადასხვანაირად განმარტავდნენ იმისდა მიხედვით, თუ ვინ იქნებოდა ამ უკანასკნელის სუბიექტი—ქალი თუ მამაკაცი. საეკლესიო სასამართლო-პრაქტიკაში აღიარებული იყო, რომ მამაკაცი მხოლოდ მაშინ შეიძლება მრუშად ჩათვლილიყო, როცა ამ უკანასკნელს სქესობრივი ურთიერთობა ექნებოდა არათავისუფალ პირთან, ან მაშინ, როცა იგი ბიგამიურ ქორწინებაში იმყოფებოდა ცინმესთან, ე. ი. ძველი ქორწინების იურიდიულად არსებობის პერიოდში ფაქტიურად ახალ ქორწინებაში იმყოფებოდა. ქალი კი მრუშად ჩათვლებოდა ყველა შემთხვევაში, ვისთანაც არ უნდა დაეჭირა მას სქესობრივი კავშირი, განურჩევლად წოდებისა და საზოგადოებრივი მდგომარეობისა, ამასთან სულ ერთი იყო დაქორწინებული იქნებოდა თუ დაუქორწინებელი მამაკაცი. აქ თავს იჩენს ფეოდალური სამართლისა და მორალის ორიბრობა, რომელიც ემსახურება მამაკაცის ბატონობის განმტკიცებას დედაკაცზე, ეს ბატონობა კი უბრალო შედეგია მამაკაცის ეკონომიური ბატონობისა ოჯახში. ფეოდალურ საზოგადოებაში ქრისტიანულ-ფეოდალური მორალი და სამართალი გაორებული და წინააღმდეგობრივია, როგორც ყოველივე ის, რასაც კლასთა ანტაგონიზმზე დაფუძნებული საზოგადოება წარმოშობს. ფეოდალურ საზოგადოებაში აღიარებულია მონოგამია, მაგრამ მის გვერდით მამაკაცთათვის ლეგალურად ან ნახევრად ლეგალურად არსებობს პეტერიზმის უფლება მისი უკიდურესი ფორმით—პროსტიტუციით.

მთელს ბიზანტიურ კანონმდებლობაში მხოლოდ პროხირონიდან (XI ს.) იწყება აღიარება იმისა, რომ მამაკაცის მიერ მეუღლეობრივი ერთგულების დარღვევა არის მცდელობა ცოლის წინააღმდეგ და ისიც იმ შემთხვევაში, როდესაც ეს უკანასკნელი აშკარაა და დამტკიცებული. ცხადია, რომ ფაქტიურად ეს უკანასკნელიც მხოლოდ ქალაქებში იქნა აღიარებული.

ეს პუნქტი წარმოადგენს ფეოდალური ბიზანტიის სამართლის ყველაზე დამახასიათებელ ნიშანს. ძველ რომაულსა და შემდეგ კი ბიზანტიურ სამართალში მეუღლეობრივი ერთგულების მოთხოვნის უფლება მითვისებულ იქნა მამაკაცების მიერ. ეს ე. წ. *jus thori* მამაკაცისთვის უფლებას წარმოადგენდა, ხოლო დედაკაცისთვის მოვალეობას. გამომდინარე აქედან, ბიზანტიურ სამართალში, ისევე, როგორც რომაულში, შემოსხენებული უფლების დარღვევა—მრუშობა (*adulterium*) განისაზღვრებოდა როგორც გათხოვილი ქალის სქესობრივი კავშირი გარეშე მამაკაცთან. ქმარი იურიდიულად არ შეიძლება მრუშად ყოფილიყო მრუშობაში დამნაშავე თავისი ცოლის წინაშე, არამედ მხოლოდ მესამე პირის, ე. ი. სხვა ქმრის წინაშე, როდესაც იგი არღვევდა ამ უკანასკნელის კუთვნილ *jus thori*-ს დაქორწინებული. მამაკაცის სქესობრივი კავშირის გაუთხოვარ ქალთან იყო მხოლოდ ზნეობრივი გადაცდომა, რომელიც სისხლის სამართლებრივ დანაშაულად მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქცეოდა,

როდესაც იგი ჩადენილი იქნებოდა მდებრობითი სქესის საპატო პიროვნების მიმართ ძალადობის გზით. ¹

მონოგამიურ ოჯახში განქორწინებამ განიცადა განვითარება მის ფორმათა ცვლილების თვალსაზრისით. განქორწინების პირველ ისტორიულ ფორმად თვლიან გაგდებას (repudium). თავისი კლასიკური სახით იგი არსებობდა ძველ ებრაელებში. ეს უკანასკნელი გულისხმობს მამაკაცისათვის ცოლის გაგდების თავისუფლებას. განქორწინების ასეთი ფორმის შემთხვევაში საჯარო ხელისუფლება გამოდის მხოლოდ ნოტარიული დამმოწმებლის როლში და იგი მხოლოდ მომხდარ ფაქტს აღნუსხავს.

გაგდება ანუ უკუგდება ხდება ცალმხრივად—მამაკაცის მხრით, და ამიტომაც ეს უკანასკნელი ცალმხრივი განქორწინებაა. მისეს კანონებით, ქმარს შეეძლო ცოლის გაგდება, თუ მას აღმოაჩნდებოდა რაიმე მანკი ან თუ ჩადენდა სამარცხვინო საქმეს.

რომის კანონმდებლობაში განქორწინება თანდათანობით კარგავს ცალმხრივ ხასიათს. ფეოდალურ-ქრისტიანულ ქვეყნებში განქორწინება ითვლება საეკლესიო სამართლის საქმედ. ამიტომაც საეკლესიო დოგმატიკებმა გავლენა იქონიეს განქორწინების ფორმის განვითარებაზე. რომაულ-კათოლიკური ეკლესიის დოგმატებით, მეუღლეთა განქორწინება შეუძლებელია ერთ-ერთი მხარის სიკვდილის მიზეზის გარეშე. განქორწინება კათოლიკურმა ეკლესიამ შესცვალა მეუღლეთა განცალკევებით (separatio). განცალკევება შეიძლებოდა უაფილიყო მუდმივი და დროებითი. პირველი დაიშვებოდა მრუშობისა და სოლომიის შემთხვევაში, მეორე კი, როდესაც ერთ-ერთი მეუღლე ერეტიკოსი გახდებოდა ან მეორე მხარის მოკვლას განიზრახავდა და სხვ.

გაგდება, განცალკევება და განქორწინება წარმოადგენენ განქორწინების წესის განვითარების საფეხურებს. ²

განქორწინების წესში თავისებურ გამოხატულებას პოულობს გაბატონებული კლასის შეხედულება ქორწინების მიზნებზე; მაგალითად, ძველი გერმანული სამართლის მიხედვით, ქორწინების ძირითადი მიზანია შთამომავლობის გაჩენა, ამიტომაც სამართალი ნებას რთავს უნაყოფო ცოლთან განქორწინებაზე. უეჭველია, რომ განქორწინების წესში უნდა გამოვლინდეს აგრეთვე მეუღლეთა უფლებრივი მდგომარეობაც. იმავე ძველი გერმანული სამართლით, როგორც ი. გრიმი მოგვითხრობს, თუ უშვილობის მიზეზი ქმარი იქნებოდა, მაშინ ცოლს მაინც არ ჰქონდა უფლება ქმართან განქორწინებისა. ამ შემთხვევაში ქმარს უნდა ამოერჩია თავისთვის წარმომადგენელი და მისთვის მიენდო თავისი მეუღლეობრივი მოვალეობის შესრულება. ³

ადრინდელი ფეოდალიზმის ეპოქის ისტორიკოსის იაკობ ხუცესის თხზულებაში, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ჩვენ ვერ შევხვდებით განქორწინე-

¹ А. С. Павлов, личные отношения супругов по греко-римскому праву, Учёные записки Казанского университета, 1865 г., т. 1, стр. 96.

² М. Кулишер, Развод и положение женщины, Спб., 1896, стр. 23.

³ об. Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer. Bd. I, 1828, Göttingen, сmp. 443.

ბის წესის, პირველ ყოვლისა ლეგალიზირებულის, აღწერას. ეს გარემოება მკვლევარს საშუალებას არ აძლევს დაწერილებით ილაპარაკოს ზემოხსენებული თხზულების მიხედვით V ს. საქართველოში განქორწინების მოტივებისა და წესების შესახებ. მიუხედავად ამისა, ქართული საოჯახო სამართლის მკვლევარს არ შეუძლია გვერდი აუაროს ზოგიერთ საყურადღებო ცნობას, რომლებიც ზემოხსენებულ საკითხზე V საუკუნის ქართველმა მწერალმა შემოგვინახა.

როგორც ცნობილია, იაკობ ხუცესის მიერ აღწერილ ეპოქაში ქრისტიანობა უკვე გაბატონებული რელიგია იყო აღმოსავლეთ საქართველოში.

ამ დროს ქართლის სამეფო მოექცა სპარსეთთან დამოკიდებულ მდგომარეობაში. სპარსეთის მეფეს ქართლში თავისი მოხელე პიტიახში ჰყავს წარმომადგენლად. როგორც მოსალოდნელიც იყო, პოლიტიკური თვალსაზრისით შაჰი მხარს უჭერს ქრისტიანობის წინააღმდეგ ბრძოლას ქართლში და ზოგჯერ კატეგორიულადაც მოითხოვს ქართველთა წარჩინებული წოდების წარმომადგენელთაგან ქრისტიანობის უარყოფას. ასეთ პირობებში, რა თქმა უნდა, მაშინდელ ქართლში, ისიც გამაზღვრებულ ვარსკენ პიტიახშისაგან, რომელსაც შაჰი ედგა ზურგს უკან, ძნელი წარმოსადგენია კანონიკური კანონმდებლობის წესების დაცვა, თუნდაც განქორწინების საკითხში, მით უფრო, რომ მისი მეუღლე შუშანიკი ვარსკენის ცოლობაზე, პირველ ყოვლისა, უარს ამბობს სარწმუნოებრივი მოტივებით. თუმცა ქრისტიანული რელიგია ქორწინებას ღვთაებრივ აქტად თვლიდა და ასწავლიდა, რომ „რომელნი იგი ღმერთმან შეაუღლნა, კაცი ნუ განაშორებნა“-ო (მათე, XIX, 6), მაგრამ არც ერთ ქრისტიანული ქვეყნის კანონმდებლობას არასოდეს უარი არ უთქვამს ცოლისათვის ქრისტიანული რელიგიის მოღალატე ქმართან განქორწინებაზე. ჩვენ არ შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ შუშანიკს ექნებოდა კანონიერი საფუძველი განქორწინებისათვის, ყოველ შემთხვევაში, ქრისტიანული ეკლესიის კანონების მიხედვით. „ნუ იყოფინ ჩემდა, თუმცა ვეზიარე საქმეთა და ცოდვათა ვარსკენისთა“, — ამბობს შუშანიკი. წარმოუდგენელია, რომ ქრისტიანობის ეპოქის კანონებს ზემოხსენებული მოტივის საფუძველზე უარი ეთქვას შუშანიკისათვის ვარსკენთან ცოლქმრული ურთიერთობის შეწყვეტის შესახებ. სულ სხვა საკითხია, რამდენად იყო სპარსეთისაგან დამოკიდებული ქართლში დაშვებული ქრისტიანული ეკლესიის კანონების მოქმედება.

ყურადღებას იპყრობს იაკობ ხუცესის თხზულების ერთი ადგილი (თ. XIII), რომელიც ეხება შუშანიკის მიერ ვარსკენის მიტოვების შემდგომ დროს: „და მერმე მოციქულნი მოავლინა პიტიახშმან და ჰრქუა: „ანუ ნება ჩემი ყავ და მოვედ ტაძრად; უკეთუ არა მოხვიდე შინა, ჩორდ წარგცე შენ ანუ კარად კარაულითა!“ აქ ლაპარაკია ძველი ქართული ჩვეულების შესახებ, რომლის მიხედვითაც ქმარი დამნაშავე ცოლს ვირზე შესვამდა და ასე გაწილებულს გააგდებდა.

საინტერესოა, სახელდობრ რა სახის დანაშაულის ჩადენის შემთხვევაში შეეძლო ქმარს „კარაულითა“ გაეგდო ცოლი?

დავით ბატონიშვილს აღნიშნული აქტს, რომ საქართველოში არაერთი შემთხვევა იყო, როცა ავხორცობაში ან მისდამი ხელის შეწყობაში მხილებულ პირს ვირზე შესვამდნენ, ტალახით გათხუპნიდნენ და ხალხის თავმოსაყრელ ადგილებზე ჩამოატარებდნენ.¹

როგორც დავით ბატონიშვილის სიტყვებიდან ჩანს, მის დროს ასეთი რამ საქართველოში უკვე აკრძალული ყოფილა კანონით. ზემოხსენებული ჩვეულების გარდმონაშთი უნდა ყოფილიყო ის, რომ „1805 წლის მაისში ბოდბისხეველები (ქიზიყში) ხუთას კომლზე მეტი, გამოსულან და მარიამ კორდანაშვილის სახლიდან გამოუთრევიათ მისი ქალი ბარბარე, რომელსაც ქმრისათვის თავი დაუხეზებია და მეძაობდა თურმე, შეუსვამთ ვირზე, სოფელში კარდაკარ ჩამოუტარებიათ და ყველანი ლაფს ასხამდნენ თავზე“.²

უქვევლია, რომ ძველი ქართული ადათებით,³ რომლის გამოყენებასაც თავის სასარგებლოდ ფიქრობდა ვარსკენ პიტიახში, ვირზე შესმა და ასე შერცხვენილად გაგდება შეიძლებოდა მრუშობაში მხილებელი ცოლისა.

ცნობების უქონლობის გამო, რაც ძირითადად გამოწვეულია იმით, რომ ჩვენამდე არ მოუღწევია არცერთ საკანონმდებლო ძეგლს, რომელიც სამოქმედოდ ყოფილიყო მიღებული მთელ საქართველოში, ძნელია განქორწინების წესების შესახებ მსჯელობა. მიუხედავად ამისა, უქვევლია, რომ, ისევე როგორც სხვა ქრისტიანულ ქვეყნებში, საქართველოშიც, განქორწინების ერთ-ერთი საფუძველი, მრუშობა უნდა ყოფილიყო. ეს მით უფრო უქვევლია, რომ, საერთოდ, ქრისტიანული რელიგია სიძვას აცხადებდა განქორწინების ერთადერთ საფუძვლად. „რამეთუ რომელმან განუტეოს ცოლი თვისი თვინიერ სიძვისა, და სხუა შეირთოს, იმრუშებს; და რომელმან განტეგებული შეირთოს, იგიცა იმრუშებს“ (მათე, XIX, 9).

გ. მერჩულეს „ცხორება გრიგოლ ხანძთელისა“-ში მოთხრობილი აქვს, რომ აღარნასე კუროპალატმა „შესმენითა მეძვისა ქალისაჲთა, რომლისა თანა იმრუშებდა იგი, უსამართლოდ განიშორა სიცრუითა სიძვისაჲთა სარწმუნო ცოლი თვისი და წარგზავნა ქუეყანად თვისად აფხაზეთად, ვინაჲცა მოეყვანა იგი“. (თ. 50)⁴ ე. ი. მრუშობა განქორწინების ლეგალური საფუძველი იყო.

ბექა—აღბუღას კანონებში შემონახულ ბაგრატ კუროპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ საქართველოში, ცოლის მრუშობის გარდა, განქორწინების საფუძველი სხვაც შეიძლებოდა ყოფილიყო. ასეთის შენცველი მუხლი მხოლოდ ერთია შემორჩენილი.

„თუ ცოლი დასნეულდეს,—ამბობს, კანონმდებელი,—ქმარი ცოლისა გვარსა არას ემართლების, მისთვის რომე მის ხელსა შიგან დამართებია; თუ

¹ Царевич Давид, Обозрение Грузии по части прав и законовещения, მუხლი 983 (ამ ხელნაწერით გვასარგებლა დოკ აპ. როგავამ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ).

² АКТЫ, т. II, 1064, Тифлис, 1863.

³ ასეთი ადათი არსებულა საბერძნეთშიც. იხ. ამაზე: Sigmund Feist, Kultur Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen, Berlin, 1913. გვ. 109.

⁴ გ. მერჩულე, „ცხორება გრიგოლ ხანძთელისა“, თბ., 1949, გვ. 107.

გაეყაროს, შეფიცოს ნაშენითა რომე სიძულილითა არა გაყროდეს; და ნახევარი სისხლი დაუჭუროს და დედაკაცი მზითევს ნუ ითხოვს, თუ შვილი დარჩეს“ (140 მ.).

კანონმდებელი, როგორც ვხედავთ, ცოლის სნეულებას აღიარებს განქორწინების საფუძვლად. ამასთანავე განსხვავებულია ცოლის დასნეულება ქორწინებამდე და ქორწინების შემდეგ. ქმარს შეუძლია ცოლის მოშორება იმ შემთხვევაშიც, თუ ეს უკანასკნელი მის ხელში დასნეულდებოდა; მხოლოდ ქმარს უნდა დაეფიცა, რომ ის ცოლს სიძულილითა კი არ გაყრია, არამედ მის სნეულებისა გამო; მიუხედავად, ამისა, ქმარს ნახევარი სისხლის ფასი მინც უნდა გადაეხადა ცოლისათვის.

ზემონსენებულ მუხლში მოცემული გაყრის საფუძველი, უქვეყლია, კანონმდებლის მიერ ქრისტიანული დოგმების ერთგვარ დაძლევისა და წარმოადგენს, რადგან, როგორც ცნობილია, ქრისტიანული ეკლესია ჯიუტად იღგა იმ თვალსაზრისზე, რომ განქორწინების ერთადერთი კანონიერი მოტივი მხოლოდ და მხოლოდ მრუშობააო.

ბაგრატის სამართლის წიგნის ჩვენამდე სრული სახით მოუღწევლობის გამო, ჩვენ მოკლებული ვართ საშუალებას უტყუარად ვიმსჯელოთ იმაზე, თუ კიდევ გაყრის რა საფუძვლებს ცნობდა კანონმდებელი.

თუ ზემომოყვანილ მუხლს ჩაუფკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ კანონმდებელი ქორწინებას განიხილავს, პირველ ყოვლისა, როგორც, საშუალებას შთამომავლობის გაჩენისათვის. ამიტომაც აძლევს იგი ქმარს უფლებას გაეყაროს ცოლს მაშინაც კი, თუ კი ეს უკანასკნელი ქორწინების შემდეგ იქნებოდა დასნეულებული. შესაძლებელია, რომ ბაგრატის სამართლის წიგნი შეიცავდა სპეციალურ მუხლსაც, სადაც განქორწინების მოტივად ცოლის უნაყოფობაც იქნებოდა აღიარებული. ძველ გერმანულ სამართალში მიღებული იყო ცოლის უნაყოფობის შემთხვევაში გაყრა. შეიძლება ითქვას, რომ ძველ გერმანელებში ცოლის უნაყოფობის შემთხვევაში გაყრა ქმრის მოვალეობას შეადგენდა. ძველი გერმანული სამართალი უფრო შორსაც მიდიოდა. იმპოტენტი ქმარი მოვალე იყო ცოლის განაყოფიერება სხვისთვის მიენდო. ქართული კულტურის თავისებურებამ განსაზღვრა ის, რომ მსგავს მოვლენას საქართველოს სინამდვილეში ადგილი არ ჰქონია. მომდევნო ეპოქებში საქართველოში ქორწინების შეწყვეტის კანონიერი მოტივი უნდა ყოფილიყო აგრეთვე სქესობრივი ზნეობის დამრღვევი დანაშაული ე. წ. სოდომური ცოდვა.

1103 წელს რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება პგოდებდა, რომ სოდომური ცოდვა დიდად არის გავრცელებულიო. სამღვდელოების წარმომადგენლებმა რუის-ურბნისის კრებაზე ზედმეტად არ ჩათვალეს ქართველებისათვის მოეგონებინათ, რომ ასურელები, სპარსელები, რომაელები და სხვ. სწორედ ამ ცოდვამ დაღუპაო. „ამისთვის ვამცნებთ ყოველსა,—ნათქვამია „ძეგლის წერაში“,—დიდსა და მცირესა, მდიდარსა და გლახაკსა, მეფესა და მთავარსა, აზნაურსა და მდაბიოსა, მღვდელთა და უმღვდელთა, მოწესეთა და ერისკაცთა, ბერთა და ჭაბუკთა და შუაკაცთა, ყოველსა პატივსა და ყოველსა წესსა და ყოველსა ჰასაკსა განყენებად ამის ვნებისა“.

თამარის ისტორიკოსის თხზულებიდან და სხვა ქართული წყაროებიდან ირკვევა, რომ მეუღლის სოციალურ ცოდვაში მხილება საქართველოში არა თუ განქორწინების საფუძველი შეიძლება ყოფილიყო, არამედ სიკვდილის ღირს ცოდვადაც ყოფილა მიჩნეული.

გიორგი ბრწყინვალის სამართლის წიგნში, რომელიც იმ დროს საქართველოს ერთ-ერთი ჩამორჩენილი კუთხისათვის იყო განწესებული, ჩვენ ვერ შევხვდებით განქორწინების მოტივთა ჩამოყალიბებულ სახეობებს. ეს არც არის გასაკვირი. საქართველოს მთიანეთში, კერძოდ დღევანდელ ხევსურეთში და ფშავეთში, ჯერ კიდევ თამარ მეფის დროს თემურ-გვაროვნული წყობილება იყო. მათ შესახებ მემატთანე გადმოგვცემს, რომ ისინი „მშთვარსა და უხარშავსა ჭაშენ და მრავალნი ძმანი ერთსა დედაკაცსა მიიყუანებენ ცოლად“-ო.¹ თამარის ისტორიკოსის ცნობა ფშავესურებში პოლიანდრიის არსებობის შესახებ რამდენაღმე საყურადღებოა გიორგი ბრწყინვალის დროინდელ მთიელთა ყოუცხოვრების გასათვალისწინებლადაც. პოლიანდრია წარმოადგენს ჯგუფობრივი ცოლქმრობის გადმონაშთს და, როგორც ასეთი, იგი დღემდე შემონახულია მსოფლიოს ზოგიერთ ჩამორჩენილ კუთხეშიც. თამარის ეპოქიდან გიორგი ბრწყინვალის ეპოქამდე საკმაოდ დიდი დროა. ამ დროის განმავლობაში აქ ბევრი რამ უნდა შეცვლილიყო. ყოველ შემთხვევაში, გიორგი ბრწყინვალის სამართლის წიგნიდან ჩანს, რომ სახელმწიფოებრიობა და სახელმწიფოებრივი სამოქალაქო ცხოვრება მთიანეთში რამდენამდე ახალი მოვლენაა. სწორედ ამით უნდა იყოს გამოწვეული ის გარემოებაც, რომ გიორგი ბრწყინვალის სამართლის წიგნი ცოლის უბრალოდ დაგდებას ზაინც და მაინც სასტიკად არ დევნის, სჯის რა ამ აქტს ნახევარი სისხლის დატურვებად (მ. კ.), ბექა-ალაუღას სამართლის წიგნით მეუღლეთა განქორწინების კანონიერ საფუძვლად კანონმდებელი პირველყოვლისა მრუშობას თვლის, იგულისხმება, რომ მხოლოდ ცოლის მხრით. ეს მდგომარეობა არ ყოფილა მხოლოდ ქართული სამართლის კუთვნილება. შუასაუკუნეების პერიოდში ფეოდალური სამართალი, ისევე როგორც კაპიტალისტური ქვეყნების სამართალი დღემდე, მრუშობას მხოლოდ ქალს უკრძალავდა.

ადრინდელ შუასაუკუნეებში იმ ხალხებში, სადაც საწარმოო ძალთა დაბალი დონის გამო ფეოდალურ ურთიერთობას არ ჰქონია ჩამოყალიბებული სახე, გამონაკლისს ვხვდებით, როგორც პირველყოფილ თემური თანასწორობის გარდმონაშთს. მაგალითად, ადრინდელი შუასაუკუნეების სკანდინავიურ სამართალში უპლანდის კანონების და ნორვეგიული ფროსტატინგის მიხედვით ცოლს უფლება ჰქონდა არა მარტო განქორწინებისა, არამედ ქმრის ღალატის შემთხვევაში მისი დასჯისაც. ნორვეგიაში ცოლქმრული ერთგულების

¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, კ. კველიძის რედ., თბ. 1941, გვ. 138.

მოლაღატე კაცს მეუღლე 3 მარკას ახდევინებდა. მაგრამ თუ ცოლი ქმარს დანაშაულის ადგილას წაასწრებდა, მაშინ უპლანდის კანონების მიხედვით ცოლს უფლება ეძლეოდა მოეკლა კიდეც მოლაღატე ქმარი.¹

ქრისტიანულმა ეკლესიამ, რომელიც ხაზს უსვამდა ყოველთვის ზნეობრივ საკითხებში საკუთარი მოძღვრების აბსოლუტურ „სიწმიდეს“, თავისი ავტორიტეტული პიროვნების—ვასილი დიდის სახით მამაკაცთა მრუშობას საკუთარი სანქცია მისცა. ვასილი დიდის მოძღვრების მიხედვით ქმარი, რომელსაც ქორწინების გარეშე სქესობრივი ურთიერთობა ჰქონდა სხვა უქმრო ქალთან მრუშად არ შეიძლებოდა ჩათვლილიყო, არამედ მხოლოდ უზნეოდ; ამიტომ,—ამტკიცებდა ვასილი დიდი,—ცოლს არა აქვს უფლება მოითხოვოს ასეთ შემთხვევაში განქორწინება, თუ ეს ქმარს არ სურს. რაც შეეხება ქალს,—განაგრძობდა იგი,—მისი ყოველნაირი სახის ღალატი ქმრისადმი უნდა ჩაითვალოს მრუშობად, ხოლო თითონ—მრუშად.

არანაკლებ საინტერესოა ი. მმარხველის ნომოკანონის მსჯელობა ამ საკითხზე, აქ ნათქვამია, რომ ცოლს, არა აქვს „უფლება“ სხვისა მამაკაცისა მისვლად“, ხოლო „თუ მოვიდეს—მემრუშე არსო“ და „არღარა შეიწყნარებისა“ ქმრის მიერ, არამედ განიშორებს ვითარცა იტყვის იერემია წინასწარმეტყველი. „რომელმან კაცმან იპყროს მრუშებელი იგი ცოლი თვისთანა უგუნურ არს და უსჯულო და ცოდუად შეეგარცხების“-ო, —ამბობს იგი. „ხოლო მამაკაცი ცოლისანი თუ ისიძვიდეს, არა ხელეწიფების ცოლსა მისსა განშორებად მის გან“².

თუ კაცმან დედაწულმან დედაწულისა ცოლსა უაშიყოს,—ამბობს ბექას სამართლის წიგნი,—და კიდეც მოუყვივოს,—გინა ნებითა, გინა უნებურად,—და გამეღაუნდეს, და გინა მეყვისმან მეყვისსა, გინა უმეყვისომან ერთსახლმან დაუურვოს ცოლისა ქმარს სრული სისხლი და მთავარმან და პატრონმან მისმან ნიფხვით ოდენ შიშველი და ყელ-საბლანი უბანთა ზედა განიჭებული მოავლოს. და თუ მას ცოლისა კუროსა ერჩიოს გაშიშვლება და გაუპატივება იყიდოს და სისხლი ორად შეეკოს, რასაც გვარისა იყოს; ამად რომე მინდობილი არის სულითა გულითა და ღმერთითა“. (მ. 23).

როგორც ვხედავთ, ბექას სამართალი მრუშობას, ე. ი. ქორწინებაში მყოფი მამაკაცის სხვა ქორწინებაში მყოფ ქალთან სქესობრივ ურთიერთობას მკაცრად ებრძვის და, პირველ ყოვლისა, „მოყიენე“ მამაკაცს სჯის.

აღსანიშნავია, რომ კანონმდებელი მრუშობას უფრო მკაცრად ებრძვის, ვიდრე ცოლის „უბრალოდ“ დაგდებას.

რა თქმა უნდა, კანონმდებელი არ ივიწყებს გაბატონებული კლასის ინტერესებს და აწესებს მრუში მამაკაცისთვის დაწესებული გაშიშვლებისა და გაუპატივების,—ყელზე საბელ მობმით ქუჩა-ქუჩა ტარების გამოსყიდვას ფულადი თუ სხვა სახით.

¹ W. Wilda, - Das Strafrecht der Germanen, Halle, 1842, s. 828.

² Н. А. Заозерский и А. С. Хаханов, Номоканон Иоанна Постника, М., 1902, стр. 42, ст. 40-42.

კანონმდებელი, უეჭველად ფეოდალური ოჯახის განმტკიცების თვალსაზრისით მრუში კაცის მიერ სხვისი ცოლის შეცდენას „გინა ნებითა, გინა უნებურად“ თანაბრად სჯის. ¹

ზემოხსენებულ მუხლში ჩვენს მთავარ ყურადღებას იპყრობს კანონმდებლის სიტყვები, რომ თუნდაც მრუში მამაკაცი შეცდენილი ქალის ქმრის „მეყვისი“ და „ერთსახლი“ იყოს, მაინც მას სრული სისხლი უნდა დაუთუროსო. აქედან ჩანს, რომ ამ შემთხვევაში განქორწინება ხდებოდა „მრუშ“ ქალსა და მის ქმარს შორის და ამიტომაც კანონმდებელს ნათესავიც არ შეუძლიან დაინდოს სისხლის დაურევებისაგან. ბეჭა მანდატურთუხუცესის სამართალი მრუშ მამაკაცს, თუნდაც რომ იგი მის მიერ შეურაცყოფილი ქმრის ნათესავი იყოს, არ ათავისუფლებს მძიმე საუპატიო სასჯელის — „ნიფხვით ოდენ“ და „ყელსაბლით“ „უბანთა ზედა“ სიარულისა თუ მისი გამოსასყიდი საზღაურისაგან. ეს, რა თქმა უნდა, მრუშობის აღკვეთის ეფექტიან პრევენტიულ ღონისძიებად მიაჩნია კანონმდებელს.

ფეოდალურ-წოდებრივ საზოგადოებაში არ შეიძლებოდა კანონში გამოხატულება არ ეპოვნა წოდებრივ პატივთა აშკარად აღიარებას. ბეჭა მანდატურთუხუცესის სამართალიც განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს, პირველ ყოვლისა, მაღალი წოდების ოჯახთა დაცვას მრუშობის მანკისაგან. ზემოხსენებული სამართლის 26-ე მუხლის მიხედვით თუ დიდებული ან აზნაური დიდებულის ან აზნაურის ცოლს „უაშიყებდა“ და ცხადად გამოჩნდებოდა „რათა თანა იყოს“, ე. ი. მრუშობაში მხილებული იქნებოდა, მაშინ შეურაცხყოფილი ქმრისთვის „მოაშიყეს“ 12000 თეთრი უნდა დაეურვებინა — ეგრეთ-წოდებული აზნაურის სისხლის ფასი; მაგრამ მრუშ მამაკაცს შეურაცხყოფილი ქმრისათვის მხოლოდ მაშინ უნდა გადაეხადა 12000 თეთრი, თუ ეს უკანასკნელი ცოლს „დააგდებდა“, ხოლო თუ მრუში ქალის ქმარი არ გაეყრებოდა ცოლს, მაშინ მრუშ კაცს მისთვის 6 000 თეთრი უნდა დაეურვებინა. აქედან ცხადია, რომ ზემოხსენებული მუხლის მიხედვით ცოლის მრუშობის შემთხვევაში ქმარს უფლება აქვს გაეყაროს ცოლს, მაგრამ იგი ვალდებული არ არის ასე მოიქცეს. ²

იმ შემთხვევაში, თუ მრუშობა სავსებით ცხადად არ იქნებოდა დადგენილი, მაშინ კანონმდებელი კრძალავდა მრუშობაში ბრალდებულისთვის სის-

¹ აღსანიშნავია, რომ ბეჭა მანდატურთუხუცესი არ აწესებს მრუში ქალის გაშამწვლებას. უნდა აღინიშნოს, რომ მრუში ქალის, გაშიშვლებულის სოფლიდან განდევნა და მისი მშობლების სახლში ამნაირად მათრახის ცემით მიყვანა, ცნობილი იყო ძველი გერმანელებისათვის უკვე ტაკიტის დროს (იხ. Tacit, Germania, cap. 19). უფრო გვიან — ფეოდალიზმის დროს, ევროპის რიგ ქვეყნებში მრუშ ქალს გაშიშვლებულს თანამონაწილე შიშველი მამაკაცი სასქესო ორგანოზე თოკმომბული ქუჩა-ქუჩა უნდა ჩამოეჭარებინა. მაგ., ასეთი სასჯელი დაუწესა ლუი IX-მ (XIII ს.) მრუშ ქალს და მის თანამონაწილე რაინდს. იგივე ადათი ცნობილი იყო დანიის ქალაქებში XIII-XI საუკუნეებში; აგრეთვე სავიაშიც.

იხ. M. chassan, Essai sur la symbolique du droit, Paris, 1847, გვ. 214-216.

² სამართლის ისტორია იცნობს ისეთ კანონებსაც, რომელთა მიხედვით სავალდებულოდ ითვლებოდა მრუში ცოლის გაგდება.

ხლის ფასის გადახდევინებას, მხოლოდ ამ უკანასკნელს ფიციტ უნდა ემართ-
ლებინა თავი.

ბექა მანდატურთუხუცესის სამართლის 50-ე მუხლში ნათქვამია: „თუ ცოლ-
მან ქმარსა გაუპირდეს, დედაკაცსა ანუ დედაკაცისა ქმარსა შესჩივლოს, ვითა:
„ესე ჩემიქმარი შენსა (ცოლსა) თანა არისო“, და მის დიაცის ქმარმან გაიგონოს
და ამა ყბედისა და ჯველისა ქმრისა ამისსა მოწამენი ჰყვენ, თუ გაეყაროს, ბოზო-
ბისა ოდნად გარდახდეს მისი საქმე და სისხლი; არც მის ყბედის დიაცისა მეყ-
ვისნი სისხლისა თხოვასა ემართლებიან. და თუ ოდესმე ეთქვას და მას უკა-
ნის კიდევ ინდომოდეს და არა შეეხსენოს და დაემონოს-ვე, ხანი გამოსრული
ჰყოს, უკანისდა მის ყბედობისა მოწყენილმან მოიგონისდა, უ შემოლა არის:
ვინ არა იცოდა, რომე არშივი არ ეგებოდა, მის ყბედისა მიზეზი ნუა“. ¹

როგორც 50-ე მუხლის შინაარსიდან ჩანს, კანონმდებელი მრუშობის
გარდა განქორწინების კანონიერ საფუძვლად აღიარებს ცოლის მიერ ქმრის
„გაუპირებას“. „გაუპირებისათვის კანონმდებელი ქალს „ბოზობისა ოდნად“
სჯის. რაში მდგომარეობს „გაუპირების“ როგორც თავისებური საოჯახო-პი-
როვნული ხასიათის დანაშაულის ობიექტური მხარე? იგი მდგომარეობს იმა-
ში, რომ „ყბედი დიაცი“ საჯაროდ შეურაცხყოფას აყენებს ქმარს მრუშობა-
ში ბრალის დადებით.

ობიექტი ზემოხსენებული დანაშაულისა არის ქმრის საოჯახო-ზნეობრივი
პატივი და ღირსება და სწორედ ამითაა განსაზღვრული ის სიმკაცრე, რა-
საც კანონმდებელი იჩენს „ყბედი დიაცის“ მიმართ. ქმარს სრული უფლება
აქვს ასეთ „დიაცს“ გაეყაროს და არავითარი საზღაური არ მისცეს, ე. ი.
სისხლის ფასი არ გადაუხადოს „ყბედის დიაცის“ მეყვისთ.

უფველია, რომ ზემოხსენებული მუხლი ქალის პიროვნებას, ან უფრო
კონკრეტულად, ცოლის პიროვნებას თრგუნავს და მას სასტიკად ეპყრობა.

არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ კანონმდებელი „ყბედ დიაცს“ სწორედ
ქმრის პიროვნების, მისი პატივისა და ღირსების დაცვის მიზნით სჯის. ამი-
ტომაც კანონმდებელმა „ყბედი დიაცი „მრუშს“, ხოლო ყბედობა „მრუშობას“
გაუთანაბრა და გაუპირებაც განქორწინების მოტივად აქცია მამაკაცისათვის.

ჩვენ, რა თქმა უნდა, არ გვავიწყდება, რომ „ყბედის დიაცის“ მხრით
გაუპირება მეტნაკლებად ლახავდა შეურაცხყოფილ ქმრის ნათესაეების ღირ-
სება-პატივსაც და ამდენად თავისი ობიექტური შედეგებით უფრო მეტი ხდე-
ბოდა, ვიდრე ცალკეული პიროვნების უპატიობა და შეურაცხყოფა.

ესაა ყველაზე დამახასიათებელი ნიშანი ქართული ფეოდალური საოჯახო
სამართლისა... ქმარი არა თუ არ შეიძლება იყოს დამნაშავე მრუშობაში ცო-
ლის წინაშე, არამედ ცოლის მხრით თუნდაც სამართლიანი ბრალდება ქმრის
მიმართ მრუშობაში სასტიკად ისჯება.

¹ ბექას სამართლის უძველესი 1679 წ. ხელნაწერის მიხედვით ასეა: „თუ ცოლმან ქმარ-
სა ანუ დედაკაცმან დედაკაცისა ქმარსა შეჰვივლოს, ვითა „ჩემი ქმარი შენსა ცოლთან არისო“,
თუ იმ დიაცის ქმარმან აჯინოს, ანუ ცოლი დააგდოს იმ ყბედისა დიაცისა სიტყვით, ბოზო-
ბის ოდნად გარდახდეს სისხლი“.

ქართულმა ფეოდალურმა სამართალმა შეჰქმნა თავისებური არაბრალებლობის პრეზუმპცია თვით მრუშობაში დამნაშავე ქმრისათვის.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, კანონმდებელი ცდილობს მრუშობის აღკვეთას მისთვის დაწესებულ სასჯელის ღონისძიებათა სიმძიმით. სასულიერო პირთათვის, რომელნიც ფეოდალურ საზოგადოებაში ზნეობრივი მოძღვრის როლში გამოდიოდნენ, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენდა სწორედ მათი ოჯახის დაცვა მრუშობის მანკისაგან. „თუ კაცმან ხუცისა ცოლსა უაშიყოს,—ამბობს ბექას სამართალი,—და დასტურად თანა ყოფა გამოჩნდეს და ხუცესმან შეუგნეს, თუ წირვა დააგდოს, ცოლი რისთვისმე არა დააგდოს,—სრული სისხლი წირვის დაგდებისათვის დაუურვოს. და (თუ ცოლი დააგდოს) ნახევარი სისხლი ცოლისა განქიქებისათვის დაუურვოს. და თუ კიდე წაეგვაროს, მაშინაც სრული სისხლი დაუურვოს, ამაღ რომე ხუცი ძნელსა ყოფასა დაებმის“—მღვდელობაზე ხელი უნდა აიღოსო (მ. 41).

ხუცესი ითვლებოდა კლერიკალობის წარმომადგენლად საკუთარ სამწყობოში და აქ ქრისტიანული ეკლესიის ავტორიტეტის მორალურ-პოლიტიკურ დამცველად; ამიტომაც ხუცის ოჯახში მრუშობა, განსაკუთრებით მისი ცოლის მხრით, რა თქმა უნდა, ამცირებდა ხუცესის ავტორიტეტს თავის სამწყობოში და ამით ხელშეყოფდა ეკლესიისა და ამით სახელმწიფოს ინტერესებსაც.

ხუცესი ფეოდალურ საქართველოში საეკლესიო თანამდებობის პირი იყო და ხუცობა „საპატიო ხელად“ ითვლებოდა. ჩანს, რომ იმდროინდელ მესხეთში არამარტო დიდგვაროვნება, არამედ საეკლესიო ხასიათის „საპატიო ხელიც“ ოჯახს პატივს და, მაშასადამე, სისხლის ფასსაც მატებდა. წირვის დაგდება ხუცესს დიდ ზარალს აყენებდა, როგორც ეკონომიურად, ისე მორალურად; ამიტომაც მას, ვინც მღვდელს ასეთ შეურაცხყოფას მიაყენებდა, პასუხი უნდა ეგო დანაშაულის სიმძიმის მიხედვით. ნეოკესარიის საეკლესიო კრებამ დაადგინა, რომ ხუცესმა მრუში ცოლი აუცილებლად გააგდოსო.¹ თუ მღვდელი ამას არ გააკეთებდა, მას საეკლესიო სამსახური უნდა დაეტოვებინა და ერისკაცობა დაეწყო. როგორც ჩანს, საქართველოშიც ანალოგიური მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე. მაშასადამე, ხუცესის ცოლის მიერ მრუშობის შემთხვევაში კანონმდებელი ხუცესს, თუ ამ უკანასკნელს სურდა ასეთად დარჩენა,—ავალდებულვებდა გაჰყოფა მისი „პატივის“ შეურაცხყოფელ ცოლს.

იმის საილუსტრაციოდ, თუ როგორი გულმოდგინებით იცავდა საშუალო საუკუნეების ფეოდალური კანონმდებლობა და ვაბატონებულ წოდებათა საზოგადოებრივი აზრი საეკლესიო პირთა ავტორიტეტს, ზედმეტი არ იქნებოდა გავვხსენებინა ერთი საინტერესო ფაქტი. შუასაუკუნეების პერიოდში მიღებული იყო ასეთი პრეზუმპცია: თუ ნახავდნენ, რომ სასულიერო წოდების პირი ქალს

¹ А. Павлов, Нюноканон при большом Требнике, Одесса, 1872, стр. 165. „Аще чья жена прелюбодействует, сей в священство притти не может: по рукоположении же прелюбодействовавшую или да отпустит, или да оставит священство, по 13 правилу пже в Неокесарии собора“.

ეხვეოდა, უნდა ეფიქრათ, რომ ეს უკანასკნელი ხდებოდა ქალის ლოცვა-კურთხევის და არა სხვა მიზნით. ცხადია, კანონმდებელი ასეთ ნაკლებად დასაჯერებელ გულვებას აკანონებდა სასულიერო წოდების გავლენის დაცვის მიზნით.

ბეჭა მანდატურთუხუცესის სამართალი იცნობს უბრალოდ „ცოლის დაგდებას“; ე. ი. განქორწინების თავისებურ არალეგარულ სახეობას, როდესაც სავალდებულო არაა ცოლქმართ გაყრისთვის რაიმე განსაზღვრული კანონიერი საფუძველი. „თუ კაცმან“ ცოლი „უბრალოდ“ დააგდოს, — ამბობს კანონმდებელი, — „სისხლისა ნახევარი მისცეს“ და მზითევიც სრულად გაატანოს.

ბეჭა მანდატურთუხუცესის სამართალი ამბობს: „პირველი დიაცი მიღმა ქმრისა დაგდებას არას ემართლება, არცა ღირსა და ნუცა იკადრებს. თუ რადმე დააგდოს და ღმერთი შერისხდეს მისითა ენა-ქრტილობითა, უსირცხნოებითა, რომლისაც გვარისაც იყოს იგი კაცი, ეგეთი სისხლი დაუურვოს მან დიაცმან“ (მ. 32).

როგორც ვხედავთ, კანონმდებელი ცოლის მიერ ქმრის უბრალოდ დაგდებას უფრო მკაცრად ეპყრობა, ვიდრე ქმრის მიერ ცოლის მიმართ ასეთსავე მოქმედებას.

ბეჭასა და აღბუღას სამართლის ბოლოში დართული ბაკრატ კუროპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტების მიხედვით, რომელიც, ალბათ, იმიტომ ჰქონდა დართული ზემოხსენებულ სამართლის წიგნს, რომ სამოქმედოდ იყო განკუთვნილი, ჩანს, რომ განქორწინების კანონიერ საფუძვლად შეიძლება და ყოფილიყო აგრეთვე ცოლის სნეულება¹ (მ. 140).

ბეჭა მანდატურთუხუცესის სამართალში ნათქვამია: „თუ კაცმან კაცსა ცოლი წაგვაროს, ასრე რომ დიაცი მისით ნებით და წადილითა გაჰყვეს თანა, რასაცა გვარისა იყოს მისითა წესითა სისხლი ორნაწილი დაუურვოს ქმარსა“... როგორც ვხედავთ, აქ „დიაცი“ „მისი ნებით და წადილით“ ტოვებს ქმარს და სხვას მიჰყვება. ესეც განქორწინების თავისებური (არალეგარული) სახეა. კანონმდებელი დიაცის ასეთ მოქმედებას მტკიცედ ეწინააღმდეგება და მისთვის ორმაგი სისხლის დაურვებას აწესებს.

თუ კაცს თავისზე უფრო მაღალი წოდების ქალი ეყოლებოდა ცოლად და მასთან „უბრალოდ“ განქორწინებას მოინდომებდა, — „რასაცა გვარისა იგი კაცი იყოს ეგეთსა მეტი სისხლი არა მართებს“ — ადგენდა კანონმდებელი და თანაც თავისი აზრის არგუმენტად იშველიებდა მაცხოვარს: „ამად რომე მაცხოვარმან დაწყევასა შიგან ესრეთ რქვა, ქმრისამცა შენისა მიმართ არს მოქცევაჲ შენი“ — (მ. 30)

ბეჭა მანდატურთუხუცესის სამართლის მიხედვით, როგორც ვნახეთ, შედარებით სხვა ქვეყნებთან გაყრაც რამდენადმე ადვილია. ამის გამო ნ. ურ-

¹ ბიზანტიაში განქორწინების მოტივად შეიძლება ყოფილიყო მეუღლის კეთრი დასნეულება. см. И. Соколов, О поводах к разводу в Византии с половины IX до половины XVII в: СПб., 1911, стр. 192-196.

ბნელი წერდა: „... თუმცა საეკლესიო მოძღვრება კი სულ სხვას აწესებდა, საათაბაგოს სამართალმა თითქოს არც კი იცის, რომ ქორწინება საიდუმლო და დაურღვეველი კავშირია და იგი ჩვეულებრივ პირობად მიაჩნია.“¹ როგორც ჩანს, ქართულმა ფეოდალურმა სამართალმა ნაწილობრივ შეძლო ადამიანური თვალებით შეეხედნა ქორწინებისა და განქორწინებისათვის. ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ განქორწინების საკითხებში და, საერთოდაც, ქართული სამართალი მეტ ჰუმანურობას იჩენს, ვიდრე ბიზანტიური. ქართულ სამართალში, განსხვავებით ბიზანტიურისაგან, ვერ ვხვდებით მრუშობის გამო ცოლისთვის ცხვირის მოჭრას და სხვა ადამიანის პიროვნებისა და ღირსების არარაობამდე დამყვან სასჯელთ.

არქანჯელო ლამბერტი მოგვითხრობს, რომ, როდესაც სამეგრელოს მთავარმა ლევან დადიანმა (1611—1657 წწ) გაიგო, რომ ცოლი, აფხაზეთის მთავრის ასული, მას ლალატობდა, მიუხედავად იმისა, რომ ლევანიც თავის მხრით მას ლალატობდა, საშინლად დასაჯა. არქ. ლამბერტის სიტყვით, მან „მაშინვე გააგდო ცოლი და ბერძენების სჯულის სამებრ შესარცხვენად ცხვირი მოსჭრა; მერე შეკრიბა ჯარი და ქალი წაიყვანა მის მამასთან, ხოლო მისი სამშობლო—აფხაზეთი—მოარბია“².

ზემოხსენებული ცნობიდან ცხადია, რომ ლევან დადიანის საქციელი არ იყო ქართული სამართლით გამართლებული და ამიტომაც იგი მოიქცა „ბერძენების სჯულისამებრ“. ისიც შესაძლოა, რომ დადიანის მხრით ამ შემთხვევაში სამართლებრივი ხასიათის ქმედობას კი არ ჰქონდეს ადგილი, არამედ უბრალო თვითნებობასა და შეურაცხყოფისათვის შურისძიებას.

ბექასა და ალბულას სამართლის წიგნიდან ვიდრე ვახტანგ VI სამართლის წიგნის შექმნამდე ფეოდალურ საქართველოში განქორწინების წესების, მით უფრო ლეგალური წესების შესახებ ჯერჯერობით მსჯელობა ძნელია. ცალკეული საყურადღებო ცნობების გამოყენებაც შეზღუდულად შეიძლება მხოლოდ. უნდა ვიფიქროთ, რომ ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დანაწილებულ და მაჰმადიანურ სამყაროსთან მუდმივად მებრძოლ საქართველოში, ფეოდალურ თვითნებობის პირობებში, ვახტანგ VI სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ვიეთნიმე მოყუსობით, ვიეთნიმე მეგობრობით, ვიეთნიმე მორიდებით, ვიეთნიმე ღუთის ურიდველობით და ვიეთნიმე მიღებითა ქრთამთა, ვითარცა ენებათ ეგრეთ ჰსჯიდნენ“—თვით განქორწინების საქმეებსაც.

სანამ ვახტანგ VI სამართლის წიგნის მიხედვით განქორწინების წესის განხილვას შევუდგებოდეთ, რამდენიმე სიტყვით აღვნიშნავთ განქორწინებისადმი დამოკიდებულებას მისი თანამედროვე სხვა ქვეყნების კანონმდებლობაში.

იმ ქვეყნებში, სადაც კათოლიკური რელიგია იყო სახელმწიფოებრივ რელიგიად აღიარებული, განქორწინება *de jure* თითქმის შეუძლებელი ხდებოდა. პროტესტანტული ქვეყნებშიც, მიუხედავად მათი ფრაზეოლოგიური „თავისუფლებისა“, დიდად არ განსხვავდებოდნენ კათოლიკური ქვეყნებისაგან თა-

¹ ნ. ურბნელი, ათაბაგნი ბექა და ალბულა და მათი სამართალი, ტფ., 1890, გვ. 150.

² არქ. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, 1938 წ., თბილისი, თარგმ. აღ. კუონისი, ლ. ასათიანის რედაქციით და წინასიტყვაობით.

ვიანთ მცდელობაში გაეხადათ ქორწინება „დაურღვეველი“; ე. წ. „თავისუფალ“ ინგლისში განქორწინება თითქმის შეუძლებელი იყო და ქორწინება გადაქცეული იყო თავისუფლების თავისებურ კუბოდ. ანალოგიური მდგომარეობაა სხვა ქვეყნებშიც.

ვახტანგ VI სამართლის წიგნში განქორწინების მოტივებიც შედარებით ჩამოყალიბებულ სახესღებლობს, ვიდრე წინანდელ საქანონმდებლო ძეგლებში. გარდა ამისა, ქრისტიანული რელიგიის ასკეტური სიჯიუტე განქორწინების საკითხებში რამდენადმე დაძლეული მოჩანს.

„თუ ცოლმან ქმარს ან სცეს და ან დასჭრას, — ამბობს კანონმდებელი, — დიდი გვემა და ტანჯვა უყოს კათალიკოზმან; ცოლი და ქმარი რა გინდ სძულობდნენ ერთმანეთსა, უბრალოდ გაყრა არ იქნების. კათალიკოზმან წურთნით უნდა შეარიგოს“ (მ. 66).

ამ მუხლში, რა თქმა უნდა, მოჩანს, რომ კანონმდებელი თავისებურად უყურებს განქორწინების მოტივთ და თითქოს „ცემა და დაჭრა“ ცოლისა ქმრის მიერ მას ამისათვის საკმაო საფუძვლად არ მიაჩნია. ასევე თითქოს 63-ე მუხლის მიხედვით ქმრის მიერ ცოლის დაჭრა და დაშავება არ არის მიჩნეული განქორწინებისათვის საკმაო საფუძვლად. აქვე აღნიშნულია, რომ ქმრის მიერ ცოლის დაჭრა-დაშავების შემთხვევაში ამ უკანასკნელს თუ „უნდოდეს სისხლი აიღოსო“, ე. ი. ქმარს სისხლის ფასი გადაახდევინოსო. როგორც ვხედავთ, ცოლი ერთგვარ უპირატესობით სარგებლობს ცოლქმრობაში „დაჭრა-დაშავების“ თუ ცემის შემთხვევაში.

1771 წლით დათარიღებულ ერთი საბუთიდან ჩანს, რომ ცოლქმრის პირად ურთიერთობაში საჯარო ხელისუფლებაც ერეოდა. მაგ., პაპიძე ივანე აძლევს პირობის წიგნს ქაიხოსრო აბაშიძეს, რომ ცოლს არ მოექცეს ავად, არ გალახოს იგი და შეძლებისამებრ ცოლქმრობის პირობით ჩააცვას და დაახუროს. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ამბობს ი. პაპიძე, „მეფის სოლომონის მოლაღატე ვიყო, მისის ალექსანდრეს თოფის მსროლელი ვიყო“¹.

კატოშიხინისაგან ვგებულობთ, რომ მოსკოვის სახელმწიფოში ქმარს ცოლის ცემისთვის მონასტერში აგზავნიდნენ „მოსათენიერებლად“. ქმარს მონასტერში უნდა დაეყო განსაზღვრული დრო. თუ მონასტრიდან სახლში დაბრუნების შემდგომაც ქმარი არ გამოსწორდებოდა, მაშინ ცოლს გაყრის უფლება ეძლეოდა².

ვახტანგის სამ. ზემოხსენებულ მუხლებში, რა თქმა უნდა, ჩვენ გაკვირვებას ვერ გამოიწვევს ის გარემოება, რომ ცოლქმრობაში ურთიერთ ცემა დაშავება თუ დაჭრა აქ განქორწინებისათვის არასაკმაო საფუძვლად არის მიჩნეული; ეს ხდება განქორწინების გაძნელების მიზნით.

¹ იხ. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, II, ბერძენიშვილის რედ.—, საბ. №-439.

² Котошихин, О России в царствовании Алексея Михайловича, СПб., 1840, стр. 125.

აქ უფრო მეტი ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევაში კანონმდებელი ქალს, რომლისთვისაც, ჩვეულებრივ, ფეოდალური კანონები განქორწინების უფლებას მამაკაცის ასეთ უფლებასთან შედარებით ყოველთვის ზღუდავენ, — უფრო მეტ მფარველობას უწევს ვიდრე მამაკაცს. იცის რა კანონმდებელმა, რომ ქალი შედარებით მამაკაცთან შეზღუდულია განქორწინების უფლებაში, იგი სავალდებულოდ მიიჩნევს მის პრივილეგიებულ დაცვას: „კაცი რომ ცოლს სტანჯვიდეს, უპატიურად და ურიგოს უშვრებოდეს მეფემ ის კაცი დააბას, დატუქსოს და ავად მოეპყრას და კათალიკოზმაც ასრე უყოს“ (მ. 64), — ამბობს ვახტანგის სამართლის წიგნი.

ვახტანგის სამართლით, უპირველესი საფუძველი განქორწინებისათვის არის მრუშობა, ამავე დროს მხოლოდ ქალის მხრით.

„თუ ქალს ბოზობა შეემთხვიოს, თუ უნდა გაუშვებს, რომე არცარა ამ სოფელს ეკითხვის, არცარა იმ სოფელსა თუ უნდა არ გაუშვებს, ორივე კაცის ხელთ არის“ — ამბობს ვახტანგის სამართლის წიგნის 67-ე მუხლი. მაშასადამე, კანონმდებელი თვლის, რომ ცოლის მხრით მრუშობა საკმაოდ საფუძველია მასთან განქორწინებისათვის, მაგრამ ქმარი ვალდებული არაა, რომ მრუშ ცოლს აუცილებლად გაეყაროს; ეს უკანასკნელი მისი უფლებაა და არა მოვალეობა.

ცოლის მხრით მრუშობა ქმრისთვის შეურაცხყოფაა; ცოლს ამისთვის კანონი იმით სჯის, რომ იგი შეიძლება ქმარმა „დაავდოს“, ხოლო სხვისი ცოლის შემცდენელმა ასეთ შემთხვევაში მის კანონიერ ქმარს სრული სისხლი უნდა დაუთრვოს.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 225-ე მუხლის თანახმად, განქორწინების საფუძველად მიჩნეულია ცოლის სიგიჟე და ბნედიანობა. „თუ ეს სენი ქორწილს წინათ სჭირს, — ამბობს კანონმდებელი, — და ქმარს შეატყუეს და მას უკან გამოჩნდა, და აღარც ქმარმა ინდომა, ის შეიტყონ სწორედ გასინჯვით; და თუ ქორწილს უკან დამართებია, თუ უწინვე სჭირვებია და შეიტყო, ქორწილს უწინვე გაუშვა, ვერავინ მიედავების.

და რადგან შეუტყუებიათ და ქორწილი უქნია, ღონე მეტი აღარ არის: სამს წელიწადს უნდა მოუაროს, თუ ეშველება, ვერ გაუშვებს; თუ არ ეშველება და გაუშვას უსისხლოდ; ასე რომე ზითევი ქალისა ქალს მისცენ, და ნიშანი კაცისა არის...“

ამავე მუხლში გათვალისწინებულია მამაკაცის ზემოხსენებული დაავადებების შემთხვევა, როგორც განქორწინების საფუძველი: „თუ კაცი დასნეულდეს იმ სენით, — განაგრძობს კანონმდებელი, — ხუთს წელიწადს ქალმა მოუცადოს, და მოუაროს. აგრეთვე ძნელი არის მათი გაყრა; მაგრამ რადგან აღარ იქნება, კათალიკოზმა და მოსამართლემ გააშვებინონ, ზითევი და ნიშანი უკლებლივ ქალს მისცენ“.

ქორწინება-განქორწინების მარეგულირებელ კანონებს მცირე მნიშვნელობა როდი აქვთ საზოგადოებისათვის; ეს ესმის ქართველ კანონმდებელს და, როგორც 225-ე მუხლიდან ჩანს, საკმაოდ კარგადაც ესმის. 225-ე მუხლში

განქორწინებისათვის ხელშესახებ საფუძვლად, პირველ ყოვლისა, მიჩნეულია, სიგიჟე.

როგორც ჩანს, კანონმდებელი იმ აზრისაა, რომ თუნდაც დანიშნული საცოლოს თუ საქმროს დატოვება შეიძლება, თუ გამოირკვევა, რომ იგი შეურაცხადია—გიჟია. ამიტომ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საკითხს, —ქორწინებამდე თუ ქორწინების შემდეგ ექნებოდა ადგილი ამ მდგომარეობას. თუ მოხდებოდა ისე, რომ ვაჟს გიჟ საცოლეს შეატყუებდნენ და ქორწინებაც უკვე ფაქტი იქნებოდა, „მეტი ღონე აღარ არისო“, — ამბობს კანონმდებელი, —ქმარმა ცოლი სამი წლის განმავლობაში უნდა თავისთან იყოლოს, მოუაროს და შეექიმოსო. თუ გავითვალისწინებთ ქართული ქორწინების წესსა და ჩვეულებებს, რომელნიც თეიმურაზ II-ს და ვახტანგ ბატონიშვილს აქვთ აღწერილი, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ გიჟი საცოლოს თუ საქმროს შეტყუების შემთხვევა საქართველოში ან არ უნდა ყოფილიყო, ან გამონაკლისის სახით შეიძლებოდა ყოფილიყო.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 225-ე მუხლით განქორწინებისათვის საკმაო საფუძვლად, სიგიჟის გარდა, ერთ-ერთი მეუღლე თავანის ბნედიანობაც ითვლებოდა.

ბნედა ანუ ეპილეპსია მძიმე ხასიათის დაავადებაა და ავადმყოფობის ავთვისებიანი მიმდინარეობის შემთხვევაში უდავოდ მიიჩნევა პიროვნების შეურაცხადობის საფუძვლად.¹ სპეციალისტები აღნიშნავენ, რომ ეპილეპსიით დაავადებულთა დიდ ნაწილს ახასიათებთ მძიმე დანაშაულობათა ჩადენისკენ ავადმყოფური მიდრეკილება. ეპილეპსიით დაავადებულთა პიროვნებაში მთლიანად ღრმასა და მყარ ცვლილებებთან ერთად განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს ამ უკანასკნელთან დაკავშირებული ფსიქიკური აშლილობა. როდესაც ეპილეპსიით დაავადებული პირი ცნობიერების აშლილობის მდგომარეობაში იმყოფება, მას შეუძლია თავისთვის და გარშემო მყოფთათვის უაღრესად საშიში აგრესიული მოქმედებანი ჩაიდინოს. საშინელი ჰალუცინაციებით შეპყრობილი ეპილეპტიკს შეუძლია თავს დაესხას გარშემო მყოფთ. უმიზეზო ფხუვიანობა და პოთოლოგიური აფექტებისაკენ მიდრეკილება ძალიან ხშირად ყოფილა ეპილეპტიკის გარშემო მყოფ პირებთან კონფლიქტის მიზეზი. მრავალჯერ ყოფილა აღნიშნული თავისი სისასტიკით უაღრესად კომმარული ხასიათის მკვლელობანი, როცა, მაგალითად, ეპილეპტიკი ნაჯახით თავს ქრის საკუთარი ოჯახის მთელ შემადგენლობას. არაერთხელ ყოფილა აგრეთვე შემთხვევა, როცა ეპილეპსიით ავადმყოფი მკვლელობათა ჩადენის შემდეგ თავს ისახიჩრებს ან იკლავს. ეპილეპტიკისათვის აგრეთვე დამახასიათებელია ე. წ. ამნეზია, როცა ეპილეპტიკს არ ახსოვს მის მიერ ჩადენილი მკვლელობანი. ხშირად ეპილეპტიკი უპოვნიათ მისი ქმედობის მსხვერპლთა გვერდით მძინარე მდგომარეობაში².

¹ იხ. ამაზე: ა. ზურაბიშვილი; ფსიქიატრია, საქმედგამი, თბ., 1948. გვ. 385—387; აგრეთვე სასამართლო ფსიქიატრია, საქ. სსრ სამედ. გამოც., თბილისი, 1951, გვ. 181.

² М. О. Гуревич и М. Я. Серейский, Учебник Психиатрии, Медгиз, М., 1946, стр. 307—308

ჩანს, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნი თავისი დროისათვის საესეებით სწორად იქცევა, როცა ბნელად აღიარებს როგორც განქორწინებისათვის საკმაო საფუძვლად, ისე ქორწინების დამაბრკოლებელ გარემოებად.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 168-ე მუხლის მიხედვით „უშვილობისათვის კაცი ძალად და მის უნებურად ცოლსა ვერ დააგდებს და თუ დააგდებს სრული სისხლი უნდა მისცეს“... ქართული სამართლის ზემოხსენებული დებულება, როგორც ჩანს, აღიარებს, რომ ქორწინების უმთავრესი მიზანი შთამომავლობის გაჩენა არ არისო. კანონმდებელმა, ეტყობა იცის, რომ უშვილობის მიზეზი უმეტეს შემთხვევაში ქალები შეიძლება იყვნენ¹ და ამიტომაც მხოლოდ ქალების უშვილობაზე ლაპარაკობს. უნდა აღინიშნოს, რომ ვახტანგის სამართლის ზემოხსენებული მუხლი ქალის პიროვნებისადმი პატივისცემისა და დაფასების მომენტებს შეიცავს უთუოდ: ქმარი ცოლს უშვილობისათვის ძალით ვერ გააგდებს. უშვილო ცოლის გაგდება ქმრის მიმართ მძიმე სანქციას იწვევს: მან ქალს სისხლის მთელი ფასი უნდა გადაუხადოს, თითქოს და იგი მოეკლას.

განქორწინებისათვის მომდევნო საფუძვლად ვახტანგის სამართლის წიგნი თვლის მამაკაცის მხრით სქესობრივი შეუღლებისათვის უვარგისობას. „იქნების, კაცი ასრე ქანი იყოს“—ამბობს კანონმდებელი,—ცოლთან წოლა კი შეეძლოს, და შეილის შექნა კი არ შეეძლოს, ამისთვისაც არ გაიყრებიან და თუ სრულ ასრე მცვედანი არის რომ, ქალთან წოლა არ შეუძლიან, უნდა კაცმან ცოლს დასტური მისცეს სხვის ქმრის შერთვისა“ (მ. 168). როგორც ვხედავთ, ვახტანგის სამართალი ასხვავებს მამაკაცის ქალთან შეუღლების უნარს განაყოფიერების უნარისაგან. მამაკაცის მიერ მხოლოდ სქესობრივი შეუღლების უუნარობა აძლევს ქალს მასთან განქორწინების საკმაო საფუძველს. შეინიშნება, რომ კანონმდებელი არაფერს ამბობს ცოლის მხრით სქესობრივი შეუღლების უუნარობაზე, როგორც მამაკაცის მიერ მასთან განქორწინების საფუძველზე.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 87-ე მუხლში ნათქვამია: თუ „დედაკაცმან სხვას დედაკაცს თავის ქმართან წასძახოს, რომე ჩემი ქმარი შენთან არისო და იმ დედაკაცის ქმარს გააგონოს და იმ კაცმან ამ სიტყვისათვის თავისი ცოლი გაუშვას მაშინვე, ბოზობისოდენი სისხლი წამძახებლის ქმარმან მისცეს; და თუ მაშინ არ გაუშვას, ცუდის დედაკაცის ნათქვამს სიტყვას არას გამოეკიდოს და თავის ქმარმან შეუნდოს, და მერმე მას უკან კარგა ხანი გამოვიდეს და მაშინდელი წაძახილი ქმარმან ცოლს დააყვედროს და აღარ ინდომოს, უდროო დროს გაშვება არ იქნება, კაცი ტყუის და ველარ გაუშვებს“ (მ. 87).

ამ შემთხვევაშიც სახეზე გვაქვს განქორწინების თავისებური მოტივი: ჩვენ მას ვერ მოვაქცევთ განქორწინების უპირველესი საფუძვლის—ცოლის მხრით მრუშობის ცნებაში. აქ არა ჩანს ნამდვილად იმრუშა თუ არ ქალმა. როდესაც ქმარი დგება ისეთი ფაქტის წინაშე, როდესაც სხვისი მეუღლე მის

¹ იხ. საოჯახო სამკურნალო ცნობარი, საქმედგამი, თბილისი, 1950, გვ. 474. აგრეთვე; ბ. გ. შუშანიძე, გინეკოლოგია; თბ., 1946, გვ. 233—239.

ცოლს საჯაროდ, ქმრის გასაგონად დააყვედრის „რომე ჩემი ქმარი შენთან არისო“, მას უფლება აქვს გაშორდეს სახალხოდ სახელგატეხილ მეუღლეს; აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იგი ვალდებული არ არის ასე მოიქცეს.

ვახტანგის სამართალი ცოლის მხრით მრუშობას თელის რა განქორწინების კანონიერ საფუძვლად, ამავე დროს მოითხოვს, რომ მისმა შემცდენელმა შეურაცხყოფილ ქმარს სრული სისხლი დაუურვოს, თუ ეს უკანასკნელი მეუღლეს გაშორდებოდა.

ყოველივე ზემოხსენებულის გარდა, შესაძლებელი იყო, რომ ცოლ-ქმარი უბრალოდ დაშორდებოდნენ ერთმანეთს. „თუ კაცმან უბრალოდ ცოლი დააგდოს,—იმბოზს კანონმდებელი,—მთელი სისხლი მისცეს და მზითვეიც უკლებლივ მისცეს“ (მ. 72). ამასთანავე მხედველობაში არ იქნებოდა მიღებული ცოლის წოდებრივი მდგომარეობა; თუ ეს უკანასკნელი ქმარზე საპატიო, ე. ი. „უდიდებულესის კაცის ქალი“ იქნებოდა მაინც ქმარს მისი „დაგდების“ შემთხვევაში საკუთარი სისხლის ფასის გადახდა უხდებოდა“. ქალსაც შეეძლო „უბრალოდ“ დაეგდო ქმარი. თუმცა კანონმდებელი ასეთ აქტს სასტიკად ეწინააღმდეგება. ამის თაობაზე კანონმდებელი ასე მსჯელობს: „დედაკაცი ქმრის დაგდებას არა ღირსა და ნურც ჰკადრებს, და თუ ღმერთი შერისხდეს მისის უსირცხვილობით ქნას, რასაც გვარისაა იგი კაცი არის მთელი სისხლი დედაკაცმან ქმარს მისცეს. თუ ქალისთვის ან სამშობლოს უქნევიანობა, სისხლი სამშობლომ მისცეს, თუ უბრალო იყოს სამშობლო და აღარც ქალი შეინახონ, სამშობლოს სისხლი არ ეთხოვბის“ (მ. 74).

კანონმდებელი ქალს ქმრის უბრალოდ დაგდებას ამორალურად უთვლის, მაგრამ ამას სავსებით არ უკრძალავს მას. მატერიალურად ქალი და მამაკაცი მეუღლის უბრალოდ დაგდების შემთხვევაში თანაბარ მდგომარეობაშია ჩაყენებული, კანონმდებლის მიერ—საკირთა მხოლოდ „უბრალოდ“ დატოვებული მეუღლისადმი „სისხლის დაურვება“.

ცოლის „წაგვრაც“ ფაქტიური განქორწინების თავისებური სახეა ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით. „თუ კაცმან ცოლი წაგვაროს ასე რომე დედაკაცი თვისის ნებით გაყვეს,—ამბოზს კანონმდებელი,—იმ დედაკაცის ქმარი რასაც გვარისაა მისი სისხლი ორი წილი გარდაიხადოს“... (მ. 84). ვახტანგის სამართლის წიგნში გათვალისწინებულია აგრეთვე „დედაკაცის მოტაცება“, მაგრამ ისე მკაცრად არის ეს ქმედობა შეფასებული, რომ საეჭვოა ვინმეს სურვილი ჰქონოდა ასეთი რამ ჩაედინა (მ. 85).

ამრიგად, ჩვენს წინაშეა განქორწინებისთვის საკმაო საფუძვლების სისტემატური და ჩამოყალიბებული სახეობანი. ჩანს, რომ იმდროინდელი საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობა, კულტურული დონე, იურიდიული აზროვნება და იურიდიული ტექნიკა საკმაოდ მაღალ დონეზე მდგარა; კერძოდ, განქორწინების საკითხის ვახტანგის სამართლისეული გადაჭრიდან ჩანს, რომ ეს უკანასკნელი ვაცილებით ჰუმანური და პროგრესულია, ვიდრე, მაგ., მისი თანამედროვე ევროპული ქვეყნების კანონმდებლობანი.

ქართული საოჯახო სამართლის მკვლევარის ყურადღებას არ შეიძლება არ იპყრობდეს განქორწინების ერთი საინტერესო ოქმი, რომელიც დათარი-

ღებულა 1740 წლით. ჩვენ მას თითქმის მთლიანად მოვიყვანთ: განქორწინების ოქმში ნათქვამია: „მოურავის შვილი თარხანი ლუარსაბ გოსტაშაბისშვილს ამილღაბარს მძახლებიყო. ლუარსაბს თავისი შვილი იორამისთვის ამილღაბარის ქალი ეთხოვნა და დაექორწინებინა. თუცა ხანი დაეყოთ ქორწილს უკან, განა შფოთითა და სიძულვილითა, რა ერთმანეთისობა აღარ მოჰხდენოდათ, მოვიდნენ და ჩვენ ყოვლის საქართველოს კათალიკოზს-პატრიარქს ბატონიშვილს ბატონს დომენტის მოგვახსენეს. აწ ჩვენ ყოვლის საქართველოს მაკურთხეველმან კრება ვყავით და დავსხით: მთავარ-ეპისკოპოზი ბატონი კირილე, ტფილელი მიტროპოლიტი ბატონი ეფთვიმე და ყოველნი ქართლისა ეპისკოპოზ-წინამძღვარნი, და სამღვდელონი დასნი, აგრეთვე საქართველოს დარბაისერნი (sic): სარდალ-მდივანბეგი ბატონი ქაიხოსრო, მისკარბაში ბატონი გივი ამილახორი, ბატონი ოთარი, და ყველანი საქართველოს დარბაისელნი. გავსინჯეთ ამათი სიტყვა და საჩივარი, დიდის გამოწულილვით გამოვიკულიეთ და შევიტყეთ, რომ რა ჯვარი დაგეწერათ და შეერთებულყვენენ, მაშინ სიძულვილი და უყვარულობა სთვისებოდათ, და არც მას აქეთ ამათში ერთობა და საცოლქმროთ შეყრა ჰქონებიათ, ცხრა წელიწადი გავიდა ამათს ქორწილს უკან, მრავალს ცდილიყვენენ ამათის დედ(მა)მანი ამათი შეერთებისათვის, მაგრამ არას სიტკობებით და არას სიმწარით ამათ ერთობა აღარ ექნათ. ახლა რადგან თვითცა ერთმანეთისაგან მოშორების ნება ჰქონდათ და ჩვენც შენდობას გუთხოვდნენ და ვხედვედით, რომელ სიძულილსა შინა მტრობა და კაცის კვლა მოჰხდებოდა, და ესე ბოროტი უფროსად გავრცელდებოდა, ამისათვის ჩვენცა ჩვენთან შეკრებულთ ამათ პატიოსანთა სამღვდელთა დასთათა და თანა მოწმებითა საქართველოს მთავართა შენდობა მივეცით, რომელ თუცა ვაყსა ენების ვისიცა ქალი, ცოლად შეერთოს, და აგრეთვე ქალმა, ვინცა უნდეს ქმრად შეერთოს, ერთმანეთთან არა რა ხელი აქუსთ და არცა რა სადაოდ რამე სალაპარაკო გავვიშვია“.¹

ზემომოყვანილი განქორწინების ოქმი მრავალმხრით არის საყურადღებო, მაგრამ ჩვენ მას მხოლოდ განქორწინების საფუძვლის რაობის თვალსაზრისით განვიხილავთ. უეჭველია, რომ განქორწინების ოქმის მიხედვით საქართველოში, გარდა ვახტანგის სამართლით დადგენილ ცოლ-ქმართა გაყრის საფუძვლებისა, განსაკუთრებულ შემთხვევებში, კათალიკოზ-პატრიარქის კრების და დარბაისელთა მეშვეობით შესაძლებელი ყოფილა კანონში გაუთვალისწინებელ მოტივებითაც მიუღწეველ დაშორებას.

მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევაში ცოლ-ქმრის გაყრის საფუძვლად აღიარებულია მათი ურთიერთ „სიძულვილი და უყვარულობა“, აგრეთვე „საცოლქმროთ შეყრის“ უქონლობა; იგულისხმება, რომ ამ შემთხვევაში ცოლქმართ „თვითცა ერთმანეთისაგან მოშორების ნებაც“ ჰქონიათ.

1. იხ. „საქართველოს სიძველენი“, ტ. I, ე. თაყაიშვილის რედ., 1899 წ., ტფილისი, გვ. 95—96; აგრ. „საქართველოს სიძველენი“, ტ. I, წიგნი I, გამოცემა მეორე, ტფ., 1920, გვ. 90—91.

დავით ბატონიშვილს¹ თავის „Обозрение Грузии по части прав и законоположения“-ში აღნიშნული აქვს განქორწინების ზოგიერთი ისეთი საფუძველი, რომელთაც ვახტანგის სამართლის წიგნი არ იცნობს. დავითის მიხედვით, საქართველოში განქორწინების საფუძველად, მრუშობის გარდა, ყოფილა:

ა) ერთ-ერთი მეუღლის უგზოუკვლოდ დაკარგვა,

ბ) პოლიტიკური სიკვდილი,

გ) საქორწინო თანაცხოვრებისათვის უვარგისობა,

დ) ერთ-ერთი მეუღლეთაგანის მცდელობა მეორის სიცოცხლის წინააღმდეგ.

დ. ბატონიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ, ზემოაღნიშნულის გარდა, საერთო და სასულიერო ხელისუფლებას შეეძლო ცოლქმარი სხვა მოტივებითაც დაეშორებინა ურთიერთისათვის.

დ. ბატონიშვილის მიხედვით ასეთებია:

ა) მეუღლეთა ზნეობის უკიდურესი სხვაობა,

ბ) ცოლის სიგიჟე, ზნედიანობა, განუკურნებელი სენით დაავადება, გადამღები მძიმე სენით ავადმყოფობა ან პირში მყრალი და აუტანელი სუნის არსებობა,

გ) უშვილობა.

დ) ქმრის მიმართ ცრუ ხმების გავრცელება.

დავით ბატონიშვილის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, გამოდის, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნიდან ერთი დებულება,—რომ უშვილობა არ შეიძლებოდა ყოფილიყო განქორწინების საფუძველი, უარუყვიათ შემდგომ, და, გარდა ამისა, განქორწინების საფუძველად უცვნიათ ზოგიერთი ახალი მოტივი. ჯერჯერობით საკმაო ცნობების უქონლობის გამო ძნელია თქმა, შეიძლება თუ არა სავსებით ვენდოთ დავით ბატონიშვილის ზემოხსენებულ ცნობას. საერთოდ კი იმ ცნობების მიხედვით, რომლებიც გაგვანჩნა დავითის აღნიშნული აზრის ზოგიერთი ნაწილის შესახებ, ბატონიშვილი მართალი უნდა იყოს.

როგორც ალ. ამილახვარის „გეორგიანული ისტორიიდან“ ჩანს, ერეკლე II-ის დროის საქართველოში მამაკაცის მხრით იმპოტენტობა შესაძლებელი იყო ყოფილიყო ცოლის მხრით მასთან განქორწინების საფუძველად. ალექსანდრე ამილახვარი მოგვითხრობს, რომ მეფე ერეკლე მეორემ მის სიძეს (ალექსანდრეს ძმას) იმპოტენტობა „დააბრალა“ და ეს გამოიყენა დის განქორწინების საფუძველად, ე. ი. სქესობრივი შეუღლებისათვის უვარგისობა განქორწინების ლეგალური საფუძველი იყო. ეს ასეა ვახტანგის სამართლის წიგნითაც...

ცნობილია, რომ ქართული ფეოდალური კანონმდებლობა იბრძოდა უსაფუძველოდ განქორწინების, როგორც ოჯახის დამარღვეველი აქტის

¹ Царевич Давид: Обзорение Грузии по части прав и законоположения, статьи: 961, 962, 963, 965, 968.

წინააღმდეგ. ამის კერძო გამოხატულებას წარმოადგენს XVI ს. პირველ ნახევარში ე. წ. „კათალიკოსის კანონების“ 23-ე პარაგრაფით უსაფუძვლოდ განქორწინებისათვის სიკვდილით დასჯის დაწესება. ცხადია, რომ ზემოხსენებული სასჯელის დაწესებას ატროფიულად პრევენციული ხასიათი ჰქონდა.

პროცესუალური თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა დ. ბატონიშვილის მიერ აღძრული საქმე მეუღლე ელენესთან განქორწინების შესახებ და დიკასტერიის მსჯელობა ამ საკითხზე¹. საკითხის პროცესუალურ მხარეს ჩვენ აქ არ შევხებით, ავლნიშნავთ მხოლოდ, რომ განქორწინების ლეგალურ მოტივთა დადგენის თვალსაზრისით ეს საქმე ამაგრებს ხსენებულ საკითხზე თვით დ. ბატონიშვილის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებებს. გარდა ამისა, დიკასტერიის მსჯელობიდან ჩანს, რომ ქმარს უტყუარ² დამამტკიცებელი საბუთებით უნდა დაემტკიცებინა ცოლის დანაშაული.

შესაძლოა, რომ ძველი ქართული საადათო სამართალი ადრეული და შუა ფეოდალიზმის ეპოქაში განქორწინების მოტივად სცნობდა პედიკულოზს (ავადმყოფურ ტილიანობას), როცა მკბენარის მოშორება დიდ სამკურნალო ღონისძიებებს მოითხოვდა და მედიცინის განვითარების მაშინდელ საფეხურზე, ალბათ, საძნელო აქტივ უნდა ყოფილიყო.

ცნობილია, რომ სომეხი კანონმდებლის სმბატ გუნდსტაბლის სამართლით (XIII-ს.) ქალსაც კი ენიჭებოდა უფლება ეპისკოპოსის მეშვეობით გაეზოდა პედიკულოზით დაავადებულ ქმარს².

ხალხური „ეთერიანის“ მიხედვით აბესალომი მხოლოდ იმიტომ გაეყარა ეთერის, რომ ამ უკანასკნელს მკბენარი ვერ მოაშორეს.

შესაძლოა, რომ „ეთერიანში“ შემინახული გვქონდეს ქართული საადათო სამართლის მიერ პედიკულოზის განქორწინების ლეგალურ მოტივად აღიარების გამოცხადი.

სტალინის სახელობის

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
სახელმწიფოსა და სამართლის თეორიისა
და ისტორიის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1955. XII. 25)

¹ იხ. Акты, том. II, стр. 179—180, Тифлис, 1868.

² იხ. Л. А. Огенесян, История медицины в Армении, ч. II. Ереван, 1946
стр. 204.

Г. Надарейшвили

Бракорасторжение в феодальной Грузии

Резюме

1. В феодальной Грузии возникновение брака из отношений собственности влекло за собой как господство мужчины над женщиной в семье, так и принцип нерасторжимости браков. Расторжение брака допускалось лишь в исключительных случаях. Сравненного периода своего развития грузинское феодальное право признавало прелюбодеяние законным поводом к разводу. Впоследствии поводом к разводу признается неизлечимая болезнь и „содомский грех“ у одного из супругов.

2. Как и в других феодальных государствах, в Грузии муж юридически не мог быть виновен в прелюбодеянии пред своею женою и поэтому прелюбодеяние со стороны мужа не является для жены законным поводом к разводу. Более того, грузинским феодальным правом создана своеобразная презвумпция невинности даже для виновного в прелюбодеянии мужа. По закону Бека Мандатуртухуцеси (XIV в.) муж вправе оставить такую жену, которая обвиняла мужа в прелюбодеянии.

3. В позднефеодальной Грузии (XIV в.) законодатель счел целесообразным (видимо для превентивных целей) предписывать, что „кто оставит жену свою без причины законной... да подвергнется смертной казни“.

4. По законам Вахтанга VI (начало XVIII в.) основаниями развода, кроме прелюбодеяния, являются: подвержение припадкам сумашествия и падучая болезнь (эпилепсия) одного из супругов, импотентность мужа (неспособность к брачному сожитию, а не неспособность к оплодотворению).

Судебная практика после Вахтанга VI строго не ограничивалась в бракоразводных делах установленными судебником поводами к разводу.

ძირითადი თემა, რომელიც აინტერესებს ლალიონს, ეს არის მისი თანამედროვე სოფელი. სოფელი კაპიტალიზმის პირობებში, სოფელი რევოლუციური აღმავლობის პერიოდში და შემდეგ რეაქციის ხანაში. მაგრამ პარალელურად ამ თემისა, რომელიც მკიდროდ აკავშირებს ლალიონს ნინოშვილთან, იგი სვამს კაპიტალისტური ქალაქის საკითხსაც მის დაპირისპირებაში ნახევრადფეოდალურ სოფლურ გადანაშთებთან.

ქალაქი ლალიონს ესმის არა მხოლოდდამხოლოდ როგორც ბურჟუაზიული ამორალიზმის ბუდე (რაც ტენდენციურია 90-იანი წლების ქართული ლიტერატურისათვის), არამედ როგორც პროგრესის დასაბამი, როგორც მომავალი რევოლუციის ქუჩა, როგორც ადგილი, რომლის განვითარებასთან დაკავშირებულია საქართველოს ბედი.

რა თქმა უნდა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ლალიონი ვერ ამჩნევს კაპიტალიზმის მახინჯ წყლულებს, მაგრამ ეს მხარე მისთვის მეორეულია. უფრო სწორად: ლალიონისათვის ესაა ის, რაც ამჟამად მკვეთრად ჩანს, მაგრამ უკვე დრომოქმულია და სასიკვდილოდ განწირული. სწორედ ამიტომ ლალიონი ორიენტაციას იღებს იმ მოვლენაზე, რომელიც ტიპიურია თავისი პერსპექტივიანობით და ამავე დროს ყველაზე მეტი სისრულითა და სიმახვილით გამოხატავს მოცემული სოციალური ძალის არსს.

სოციალური ვითარების ამგვარი გაგებიდან გამომდინარეობს ლალიონის შემოქმედების გარკვეული ოპტიმიზმი: რევოლუციის პერსპექტივის ჩვენება რეაქციის პერიოდში.

როგორც აღვნიშნეთ, ყველაზე ფართოდ დამუშავებულ თემას ლალიონის შემოქმედებაში შეადგენს ორი საზოგადოებრივი ფორმაციის — კაპიტალიზმისა და ფეოდალიზმის შექიდეების ჩვენება ქართული სოფლის ყოველდღიური ცხოვრების ფონზე.

ლალიონის პირველივე ნაწარმოები „ფირალი დავლადე“ ამ თემისადმი მიძღვნილი.

ეს მოთხრობა გვიხატავს სოფლის სოციალურ დიფერენციაციას, გამდიდრებული გლეხის სახეს, როგორც სოფლის კაპიტალიზაციის გარკვეულ შედეგს. მაგრამ წინააღმდეგ ნინოშვილის მოთხრობისა „სიმონა“, ამ ნაწარმოებში ახალი ფენა თავისივე მოძმეების გალატაკებულ ნაწილს კი აღარ უპირისპირდება, არამედ ფეოდალური კლასის წარმომადგენლებს (მსგავსად კლდიაშვილის შემოქმედების გმირებისა).

სოციალურ ძალთა თანაფარდობა უკვე იმდენად შეცვლილია, რომ არათუ დეკლასირებული თავად-აზნაურების მსხვერპლს ვეღარ ვხვდებით ლალიონთან (გავიხსენოთ ნინოშვილის „ქრისტიანე“, „ჩვენი ქვეყნის რაინდი“), არამედ ეს დეკლასირებული აზნაური თითონ ხდება მსხვერპლი გამდიდრებულ გლეხისა.¹

¹ მართალია, ამ საკითხის ბოლომდე თანმიმდევრული დამუშავება ვერ მოგვცა ლალიონმა, მაგრამ საკითხის დასმა სწორედ ამგვარ ასპექტშია.

ცენტრალური ფიგურა მოთხრობისა „ფირალბ დავლაძე“ არის ივანე დავლაძე.

მამამისი, გიორგი დავლაძე, ოდესღაც სოფ. ნ-ის შეძლებული აზნაური იყო, მაგრამ დრომა და გარემოებამ იგი დასცა ეკონომიურად.

ივანეს აღზრდა ტიპიურია ყველა პატარა თავადისა და აზნაურისათვის. ასე იზრდებოდნენ ჯერ კიდევ ი. ჭავჭავაძის დათიკო („გლახის ნაამბობი“) და კოლა („კოლა“); ასე იზრდებოდნენ გ. წერეთლის გვრიტია („გულქანი“), იერემია („პირველი ნაბიჯი“) და დიტო („ჩვენი ქვეყნის ყვავილი“). ასე იზრდებოდა ნინოშვილის ტარიელ მკლავაძეც („ჩვენი ქვეყნის რაინდი“) ¹.

ოჯახში ჰირვეული, თავისნება, ბრძანებას ჩვეული, შრომისადმი სიძულვილით გამსჭვალული პატარა ივანე ვერ შეეთვისა სკოლის რეჟიმს. 18 წლისამ ძლივს მეორე კლასამდე მიიღწია და ბოლოს დათხოვნილ იქნა როგორც „უნიჭო და ცუდის ყოფაქცევის შეგირდი“.

სასწავლებლის „დამთავრების“ შემდეგ ვანო მიდის ბათუმში, გაიცნობს მასავით უსაქმურ ახალგაზრდებს და მთელი დღე იმის ცდაშია, რომ ლხინი და ქეიფი არ მოიკლოს.

ვანოს ასეთი ცხოვრება უკანასკნელ ლახვარს სცემს დავლაძეების მატერიალურ სახსარს. შინ დაბრუნებული ივანე ეკონომიური კატასტროფის პირისპირ დგას: „ღორი კი წააკტა ამისთანა სიცოცხლეს! ერთი თუმანი რომ გინდოდეს იმას ვერ იშონი!“ — საყვედურობს უილაჯო მამის უილაჯო შვილი.

ვანოს ცხოვრების ყოველგვარი საშუალება შემოელია. ამისდა მიუხედავად, გული და მისწრაფება აზნაურული შერჩენია. აქ არის ვანოსა და მისი წოდების დრამა: მატერიალურ შესაძლებლობასა და სულიერ მისწრაფებას შორის იქმნება მძაფრი წინააღმდეგობა; მოცემული წინააღმდეგობის შეგრძნობის მომენტში იწყება ამ კლასის წარმომადგენლის, როგორც საზოგადოებრივი ელემენტის, კრიზისი. დეკლასირებასთან ერთად ცხოვრებაში რეალურ საფუძველს მოკლებული პიროვნება დემორალიზაციამდე ეშვება.

ივანე უკანასკნელი საფეხურია დავლაძიანთ გვარისა და ახალი საწარმოო ურთიერთობის შორის შექმნილი სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლისა. ამის გამო, სწორედ მას ხვდა წილად ამ არათანასწორი ბრძოლის შედეგი თავისი მხრებით ეზიდა.

ამ ამპარტავანი გვარის უკანასკნელი ნაშიერის ცხოვრება ყაჩაღობის გზისკენ მიიმართება. არსებობის იოლი საშუალების ძიებამ აქეთკენ უბიძგა ივანეს.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ლალიონი მიზნად ისახავს აჩვენოს, ამ კლასის დღევანდელი არა თავის სტატიკურ ფორმაში, არა როგორც ფონი რომელიმე ამბის მსვლელობისათვის, არამედ როგორც ისტორიული

¹ ამიტომ უდავოდ შემცდარია გრ. ყიფშიძე, როდესაც წერს: „მთელს ჩვენს საბელეტრისტიკო მწერლობაში, თუ ხსოვნა არ გვალატობს, პირველად შეგბუდებით აყეთის ხელფენებით დაზატულს სურათს ბავშვის წურთენა-აღზრდისას“... (დასაზღვრული წერილი).

აუცილებლობის პროცესი, კაპიტალისტური ურთიერთობის დამკვიდრების გარდაუვალი შედეგი.

ამ ურთიერთობის ძირითად წარმომადგენლად, ნაწარმოების მიხედვით, გვევლინება ნიკო კანლაძე.

თორმეტი წლის ნიკო მამამ სკოლიდან გამოიყვანა და ოზურგეთში ერთ ვაჭარს შეგირდად მიიბარა. „ნიკო ვაჭრობაში კარგად გავარჯიშდა“, ე. ი. ისწავლა უფარვისი საქონლის გასაღება, გამოუცდელი მუშტრის მოტყუება და სხვ.—რითაც პატრონის ყურადღება დაიმსახურა და ჯამაგირიც დაენიშნა. ნიკოს ოცნებად გადაიქცა „ფულიან კაცად“ გახდომა. „ის შეეჩვია უფროსებთან თავის მოკატუნებას, მათდა სასიამოვნოდ არაფერს არ დაიშურებდა“.

ამ გზით იგი მალე გაუამხანაგდა თავის ახალ „ხაზინს“, რომელიც ბათუმში გაიწნო.

იმ დროს, როდესაც ნიკო კანლაძეს გვაცნობს მწერალი, იგი 27—28 წლისაა, დამოუკიდებლად ვაჭრობს და საშუალო ქონების პატრონია უკეთესი მომავლის პერსპექტივით.

როგორც ვხედავთ, ამ გმირის ჩამოყალიბების ჩვენებაში ლალიონს არაფერი შეუტანია ახალი. ნიკომ გაიარა გამდიდრების ის ტიპური გზა, რომელიც წარმოგვიდგინა ნაწილობრივ გ. წერეთელმა და, განსაკუთრებით, ეგნატე ნინოშვილმა. დავით დროიძე ნიკო კანლაძის სრულქმნილი პროტოტიპია იმ განსხვავებით, რომ დავითი სოფელს დაუბრუნდა და მას მოევიდნა ახალ წურბელად, ხოლო ნიკო ქალაქში განაგრძობს „მოღვაწეობას“. სოფელი მისთვის გამოგლოვილი წარსულის გადანაშთია.

ივანე და ნიკო ავტორმა წვეულებაზე შეახვედრა ერთმანეთს... ლაპარაკი ჩამოვარდება ფულისა და გვარიშვილობის (ნაწარმოების გმირების ენაზე— „განათლების“) შედარების საკითხზე.

ფულის ძალაში კარგად გარკვეული ნიკო დარწმუნებით შლის თავის „თეორიას“: „ნეუფელი შენ უფულოდ გააკეთებ რამეს, კაი განათლებულიც რომ იყო?... რაღა, რას უძახი შენ განათლებას? იგი კაცი კას ქამს, კას სვამს, კარგად აცვია და ახურავს... ერთი სიტყვით, განათლებული ცხოვრება აქ... ბევრი ვიცი მე იმისთანა კაცი, რომ განათლებულად მოაქ თავი და მჭადი ქე ენატრება!“¹

ივანეს მოშხამულ გულს ლახვარივით მოხვდა ნიკოს სიტყვები. მან გადაწყვიტა თავისი ერთადერთი იარაღი, დაეპირისპირებინა ახალი კლასის წარმომადგენლისათვის. ეს იყო მისი გვარიშვილობა: „აბა მე გეტყვი შენ... კაცი თუ ჩამომავლობით ჯალაბია, იმას ველარც ფული მოარჯულებს და ვერც ვერაფერი. კისრამდი ოქროში რომ ჩასვა იმისთანაი კაცი, მაინც თავის ზნეს არ შეიშლის“.²

¹ ლალიონი, „ფირალი დავლაძე“, მოთხრობები, საბჭ. მწერალი, 1949 წ., გვ. 21 (ქვევით ყველგან ამ გამოცემით ვსარგებლობთ).

² იქვე

მაგრამ ვანოს პოზიცია ვერაა მკვიდრი. ამას თვითონვე გრძნობს და ამიტომ შფოთავს, ხმა უკანკალებს. სამაგიეროდ ნიკო სრულად დამშვიდებულად განაგრძობს თავისი დებულების დაცვას: „კი, მარა ამ ცარიელმა გაფხეკილმა აზნაურიშვილობამ რა მოუტანა ვინმეს? ვინ უყურებს ეხლა ჩამომავლობას?... კაი ხანია, წყვიდა უწინდელი დროი. ახლა კაცი იგია, ვინც თვითონ ვარგა, ვისაც რამე გააჩნია (ხაზი ჩვენია. — ვ. ც.) მარტუაი აზნაურიშვილობა სულ აფერი არაა, იგი ტყულაი არ თქვას ვინმემ!..“¹

სიტყვიერი ბრძოლით არ დასრულებულა კამათი. ვანომ ვერ აპატია ნიკოს სიმართლის საჯაროდ პირში თქმა და პირველ შემთხვევისთანავე ღვინით სავსე ბოთლი „დააფხჩენია“ თავზე.

ძნელი არ არის მიხედვით, რომ ამ ორი პიროვნების დაპირისპირებაში ერთმანეთს ებრძვის ორი დიდი სოციალური წყობა: ფეოდალიზმი და კაპიტალიზმი.

ამ ორი გმირის დაპირისპირებისათვის ლალიონმა უკვე არაერთხელ ნაცადი ლიტერატურული ხერხი იხმარა: რომანიული ელემენტი.

ნაწარმოებში ყველგან იგრძნობა კანლადის პრივილეგიური მდგომარეობა. რაც მთავარია, ეს მომენტი უკვე სავსებით შეუგნია თვით ივანესაც. ამიტომ განსაკუთრებით მძაფრია მისი აღშფოთება „ჯალაბი“ წარმოშობის მეტოქის მიმართ.

გავიხსენოთ იერემია წარბა, რომელიც აგრეთვე ქალის თაობაზე გადაეკიდა ბახვა ფულავას. ბახვა არარაობაა იერემიას წარმოდგენაში: იურიდიულად ჯერ კიდევ ფეხმაგარი ფეოდალიზმის შვილი ახლად აღმოცენებული სავაჭრო კაპიტალის წარმომადგენელს ადამიანადაც არა სთვლის. ბახვა მისთვის სათვალავში ჩასადგებიც არ არის როგორც მეტოქე, იმასდა მიუხედავად, რომ ბახვა კანონიერი ქმარია ესმასი.

ივანე დავლადე კი პირველი შეხედვისთანავე შეაკრთო კანლადის ყოფნამ წვეულებაში. იმთავითვე აღეძრა მას ეჭვი, რომ ეს ადამიანი მისი ძლიერი მეტოქე შეიძლება გახდეს, თუმც არავითარი რეალური საბაბი ამ ფიქრისათვის ჯერ არ არსებობდა. კანლადე თითქმის არც კი იცნობდა ნინოს.

რამ შეაკრთო თავმომწონე აზნაური? რა თქმა უნდა, ფულის ძალამ, რომელიც უკვე აშკარად ქმნიდა ადამიანის ღირსებას. მართალია, ივანე აზნაურია, ხოლო ნიკო გლეხი, მაგრამ ივანე დღეს უკანასკნელ ლუქმას ათავებს, ხოლო ხვალ სიმშვილი მოუკაკუნებს კარებზე. ნიკოს კი დღევანდელი დღე სავსებით უზრუნველყოფილი აქვს და ყოველი ხვალინდელი ხომ მატების მეტს არაფერს უქადის. ივანემ კარგად იცის, რომ მისი ცარიელი აზნაურიშვილობა დღეს ველარავის მოხიბლავს: ნინოს მამა აუცილებლად „უპირატესობას მისცემდა მდიდარ კაცს, თუგინდ ეს კაცი მოხუცებული ან გლეხიც ყოფილიყო“². კიდევ მეტი: ივანეს სწამს, რომ თვით ქალის გრძნობის სას-

¹ ლალიონი, „ფირალი დავლადე“, მოთხრობები, საბჭ. მწერალი, 1949 წ., გვ. 21 (ქვევით ყველგან ამ გამოცემით ვსარგებლობთ).

² იქვე გვ. 91.

წორის გადახრა მდიდარი ნიკოს მხარეზე სავსებით მოსალოდნელია: „ვინ იცის, როგორ შეხედავს დღეს ნინო ნიკო კანლაძეს. იგი ხომ მდიდარი კაცია და კიდევ ეცდება მოაწონოს თავი ყველას“¹.

ამიტომ არის, რომ „ყოველთვის და ყველაფერში გაბედული, იგი ამ უმად სრულ უღონობას და, ასე ვასინჯეთ, რალაც დამცირებასაც კი გრძნობდა“².

ამრიგად, ივანეს მეტოქეობა ნიკოსთან ვიწრო, პირადულ ფარგლებზე გაცილებით შორს მიდის. ივანე ხედავს ნიკოში პიროვნებას, რომლის ფულმა დღეს მისი გვარიშვილობა შესცვალა. ნიკოს წონას ქმნის ის ფული, რომელიც არც გააჩნია ივანეს და არც ექნება ოდესმე. ნიკო ის პიროვნებაა, რომელმაც დღეიდან ცხოვრებაში ივანე და მრავალი მისთანანი უნდა ჩაწიხლოს და მოქმედების საშუალება მოუსპოს; ოქროს ჩხარუნით ჩაახშოს მათი უკანასკნელი გაბრძოლება.

ამ ორი გმირის წინააღმდეგობა ნათლობაში მომხდარი ინციდენტით არ ამოიწურება: ნიკოს ქისა, მართლაც, ყოველსშემძლე აღმოჩნდება და ის ითხოვს ნინოს, ქალის სურვილის წინააღმდეგ.

ივანე მატერიალური დოვლათის შექმნის ყველაზე „იოლ“ გზას დაადგება: ყაჩაღობას. მისი რაზმის თარეში მთელს გუბერნიას სცემს თავზარს. მისი ხანჯლისავე მსხვერპლი ხდება ნიკო კანლაძეც.

კლასთა შორის წინააღმდეგობის საკითხის ამგვარმა გადაქრამ თავის დროზე კრიტიკის სამართლიანი საყვედური გამოიწვია.

მარქსისტული კრიტიკის ფუძემდებელი საქართველოში, ალ. წულუკიძე, თავის წერილში „ახალი ტიპი ჩვენს ცხოვრებაში“ წერდა: „ლალიონს რომ ამ ორ ტიპთა (იგულისხმება ივანე და ნიკო,—ვ. ც.) შორის ბრძოლა ბოლომდის ლოდიკურად გაეტარებინა, არ აპყლოდა ფანტასტიურ გულისთქმას, არამედ ცხოვრებას ბოლოშიაც დაჰკითხებოდა, იგი ნიკოს არ მოაკვლევინებდა ივანეს. გამარჯვებას ბოლომდე ამ ახალ ტიპს შეარჩენდა. თუმცა აქ გამარჯვება მხოლოდ ფიზიკურია, მაგრამ მოთხრობა, რომელიც ორ ტიპთა ბრძოლის დამახასიათებელია, იმით უნდა მთავრდებოდეს, რითაც თვით ცხოვრებაში ბოლოვდება“³.

მართლაც, ნაწარმოებში ფაქტთა ჩვენება და მოვლენათა მსვლელობა ცხადყოფს, რომ გამარჯვება აშკარად ნიკოს მხარეზე უნდა დარჩეს. ნიკო იმარჯვებს ივანესთან პრინციპულ საკითხზე კამათში: „გვარი თუ ფული?..“, ივანე დამარცხებულია მაშინაც, როდესაც ნიკო დაინარჩუნებს ნინო ბედაძისას... ნიკოს მხარეზეა გამარჯვება მაშინაც, როდესაც იგი ქონებრივი აყვავების მდგომარეობაში გვევლინება, ხოლო ივანე ანტისოციალური ელემენტის დონეზე დასული.

¹ ლალიონი, „ფირალი დავლაძე“, მოთხრობები, საბჭ. მწერალი, 1949 წ., გვ. 91 (ქვეით ყველგან ამ გამოცემით ვსარგებლობთ).

² იქვე

³ ალ. წულუკიძე, თხზულებანი, სახელგამი, 1943 წ., გვ. 17—18.

საკითხის ასეთი განვითარება სავსებით ბუნებრივია. კაპიტალიზმის გამარჯვება აღიარა უკვე თვით იმ კლასმაც, რომელიც გაანადგურა ამ გამარჯვებამ. თუ ივანე იბრძვის, ისევ აზნაურული თავმოყვარეობის დაკმაყოფილებისათვის, თორემ პრინციპული გამარჯვების რწმენა მას აღარა აქვს. სწორედ ამიტომ ნიკო ფიზიკურადაც არ უნდა დამარცხებულიყო. თუ ნიკოსავე ხელით არა, ივანე რაღაც სხვა მიზეზითა თუ საშუალებით უნდა ჩამოსცლოდა გზიდან მეტოქეს, რომლის ხელშია მომავლის სადავეები.

მართალია, ივანეც კვდება ნაწარმოების ბოლოს, მაგრამ ნაწარმოების იდეური რკალი მაშინ იქნებოდა სავსებით შეკრული, როდესაც ივანეს ფიზიკური განადგურების საბაზი გახდებოდა იგივე სოციალური მიზეზი, რომელიც ვახდა მისი ეკონომიური და მორალური განადგურების საფუძველი.

როგორც დავინახეთ, „ფირალ დავლაძეში“ მოცემული წინააღმდეგობის სიუჟეტური გაშლა ერთგვარად უკვე ნაცნობი ხერხია ქართული ლიტერატურისათვის.

აღნიშნულ საკითხს ლალიონი უბრუნდება კიდევ მეორე ნაწარმოებში. ესაა „რაქვიანა“.

„რაქვიანაში“ ფეოდალიზმისა და კაპიტალიზმის, სოფლისა და ქალაქის ჯრთიერთობის ჩვენება ისევ მაღალმხატვრულ და სავსებით დამოუკიდებელ ასპექტში აქვს დასმული მწერალს, რომ ეს ნაწარმოები თამამად შეიძლება დაფუყნოთ გვერდით დიდ სოციალურ რომანებსაც.

გლახუნა უნდოდა შეიღობა აზნაურთა. მაგრამ ეს აზნაური უკვე შორს დგას ამ წოდების ყველა იმ წარმომადგენლისაგან, რომელსაც კი დღემდე ვიცნობდით ქართულ ლიტერატურაში. გლახუნა პროტოტიპია კლდიაშვილის აზნაურებისა.

ესაა „ერთი უბადრუკი აზნაური, რომელიც სადღაც მივარდნილ სოფელში, შავ ბედს ებრძვის“¹. ქონებრივ დაცემასთან ერთად შეიბღალა მისი ადამიანური ღირსება“. გლახუნი ქინჭრიანშიაც სრულიად უმნიშვნელო კაცია, მას აქაც კი არაფრად აგდებენ, არც პატივისცემა, არაფითარი მორიდება“.

„ლამის მთლად წაიშალოს, სამუდამოდ გაქრეს მისი აზნაურიშვილობა მეზობლების თვალში“².

ეს მოთურობელობა იმ ზომამდე მივიდა, რომ გლახუნას სოფელმა ნამდვილი სახელი წაართვა და „რაქვიანად“ მონათლა. ისტორიულად განწირული კლასის შვილის ბედი იქამდე უღმობელია, რომ ცინიზმამდე მიდის. გლახუნა ვრძნობდა, რომ ვერც ქონებით, ვერც განათლებითა თუ ზნეობრივი რამ თვისებით ვერ ამადლდებოდა სოფელზე. ამიტომ მოისურვა მან „გაემდიდრებინა“ თავისი ლექსიკონი სადღაც ყურმოკრული „უცხო“ სიტყვით—„რაქვიანა...“ სოფელმა იუცხოვა „უცხო სიტყვა“ და იგი მეტსახელად შეარქვა გლახუნას: გამოსავალის მაგივრად, გლახუნამ ახალი დამცირება მოიპოვა.

¹ „რაქვიანა“, გვ. 53.

² იქვე

მაგრამ გლახუნას ასე მარტივად არ აუხსნია ეს სათაკილო სახელი. მან მას ღრმა სოციალური გააზრება მისცა. თავის დაცემაში დარწმუნებული იგი ამ მეტსახელშიც ეძებს საკუთარი მიზერული მდგომარეობის ხაზგასმას სოფლისგან: „ვინ იცის, რა აზრით ეძახიან მას „რაქვიანას“, ალბათ მის უსახსრობას, გაჭირვებას დასცინიან... გლახუნი უნდოდა შევილი „რაქვიანა“, ე. ი. რა არის გლახუნი, რა კაცია, რის მაქნისია მისი აზნაურიშვილობა... ამ დაცინვაში გლახუნი გრძნობს, თითქო ესმის კიდევ ვილაცყების ხარხარი, გაურკვეველი სიხარული“¹.

როგორც ვხედავთ, გლახუნის ღრმად შეგნებული აქვს თავისი უსუსური მდგომარეობა, თავისი აბსოლუტური დაცემა. მხოლოდ ამიტომ ფიქრობს ის, რომ „ყველა მასხარად იგდებს. ნიშნს უგებს“...

მაგრამ გლახუნა რის გლახუნა იქნებოდა, რომ შეეგნო თავისი კლასის განადგურების ისტორიული აუცილებლობა. გლახუნა ფიქრობს, რომ ეკონომიური პირობების გაუმჯობესება დაუბრუნებს მას წარსულ დიდებას. ამ სურვილის შესრულებაზეა დამყარებული გლახუნის მომავალი. ეს მისთვის „ყოფნა-არყოფნის“ კითხვაა².

რის იმედი აქვს გლახუნას? რა თქმა უნდა, არც თავისი და არც სოფლის. მისი თვალი მიპყრობილია ქალაქისაკენ, სადაც გლახუნას უმცროსი ძმა ვასო, მისი (გლახუნას) დახმარებით ქალაქს აღზრდილი და განათლება მიღებული, რაღაც მაღალი თანამდებობის პირია.

აი, ამ ვასოს სოფელში დაბრუნებასთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული გლახუნას ოცნება მომავალზე.

მაგრამ გლახუნას ოცნება ოცნებად რჩება. სოფელში სტუმრად ჩამოსული ძმა თაკილობს მამაპაპურ სახლსაც, სოფლის დუქანსაც, სადაც „მათთვის საჭირო სანოვაგე არ მოიპოვება“, ნაცნობ-მეზობლებსაც, რომლებსაც ურცხვად სახლიდანაც ისტუმრებს, და თვით ძმასაც, რომელმაც ფაქტიურად გამოზარდა ის...

გლახუნამ თავისთავთან ჭიდილის მძიმე გზა განვლო იქამდეს, სანამ დარწმუნდა, რომ ვასო მისთვის სავსებით უცხო გამხდრა.

ვასო ქალაქში ბრუნდება. გლახუნა გადაწყვეტს პირდაპირ უთხრას ძმას, რასაც გრძნობს, ლაფში ამოსვაროს მისი პიროვნება, ისევე როგორც ძმამ ამოსვარა გლახუნასი.

ამ მიზნით იგი ვასოს ესტუმრება ქალაქში.

ძმებს შორის გამართული საუბარი ხსნის ნაწარმოების იდეას. ეს დიდი ალოგი, შესრულებული მხატვრული სრულყოფით, ადამიანური ფსიქიკის ზედმიწევნით ცოდნითა და, რაც მთავარია, საზოგადოებრივი პროცესის განვითარების ღრმა გაგებით, ქმნის ლალიონის, როგორც მწერლის, მხატვრული დედოფლოგიური სიმწიფის სრულ სურათს.

¹ „რაქვიანა“, გვ. 53.

² იქვე, გვ. 54.

ლალიონს სწამს, რომ გლახუნა ისტორიამ დაამცირა და იმავე ისტორიამ ვასო აიყვანა დიდების პიედესტალზე. ვასოსათვის ყოველთვის სასაცილო იქნება უფროსი ძმის სურვილი ამ ცხოვრებაში წილის გაჩენისა.

გლახუნა ეუბნება ძმას, რომ აქამდე ოჯახსა და მის ბედს დასტრიალებდა, მაგრამ ეხლა სურს თავსაც მიხედოს, ოჯახს მოეკიდოს, ე. ი. მას უნდა რაღაც მომავალი შეიქმნას... რაღაც პერსპექტივა იქონიოს...

ვასოს პასუხი ისტორიის განაჩენივით მკვახეა და სარკასტული: „სასაცილო ისაა, ცოლის შერთვასაც რომ აპირობს თურმე... არა, არა! ამ საქმეში მე კი არ უნდა დაგეხმარო, პირიქით, ხელი უნდა შეგიშალო და ასეც მოვიქცევი უთუოდ“ (ხაზი ჩვენია.—ვ. ც.)¹

ვასოს დაცინვა უბრალოდ ძმის დაცინვა არაა. ამ სიცილეში, კლდიაშვილის კლასიკური ფრაზით რომ ვთქვათ, „თითქო თავმომწონე, უფრო ღონიერი ქალაქი დასცინოდა მისუსტებულ სოფელს, დასცინოდა, თავის გამარჯვებას აქადნიდა და ემუქრებოდა უფრო მეტ დაჩაგვრასაც“...

ძმების კონფლიქტში ლალიონმა შეძლო მოეცა უდიდესი საზოგადოებრივი კონფლიქტი. ვასოსგან დაბრუნებულმა გლახუნამ აშკარად გაიგო, რომ ეხლა „მას დედამიწაზე ერთი მტერი ჰყავდა, მაგრამ მტერი საშინელი, უღმობელი, ეს იყო მისი ღვიძლი ძმა, ვასო უნდილაშვილი...“

და ეს მტერი, მტერი გლახუნასი, როგორც სოფლის (ფეოდალიზმის ერთადერთი საყრდენის) წარმომადგენლისა, არის ვასო—პირმო კაპიტალისტური ქალაქისა.

სოფელი მხოლოდ შესაბრალისია დღეს, ქალაქი კი დიდგული და დაუნდობელი. სოფელმა თავის გულში გაზარდა ის ძალა, რომელიც დღეს ქალაქს ქმნის და ეს, მისი გამოზრდილი უმცროსი ძმა, დღეს თავილობს მას, სახლში ჩამჯდარს, გამოუსვლელს, მიწის სუნით გაჟღენთილს... მეტი კიდევ: იგი ეწინააღმდეგება მის ლტოლვას მომავლისაკენ, მის სურვილს შთამომავლობის შექმნისას... ის მას უმემკვიდროდ დალუპვას უქადის...

ამგვარი მკაცრი ისტორიული კონფლიქტი ისე კარგად აქვს გააზრებული და მხატვრულად ხორცხმული ლალიონს, ისეთ დამაჯერებელ ფსიქოლოგიურ მონაცემებში და დრამატიზმზე აღმოცენებული კომიზმით ასახული, რომ ამ ერთი ნაწარმოებით მაინც იგი თავისუფლად შეიძლება დავაყენოთ „შემოდგომის აზნაურის“ კლასიკოსი პორტრეტისტის—დ. კლდიაშვილის გვერდით.

მეორე საკითხი, რომლის გაშუქებას გვაძლევს ლალიონის შემოქმედება, ესააა გლეხთა ცხოვრება.

დასახელებულ თემას ლალიონი სპეციალურად მხოლოდ ორ მოთხრობაში ეხება: ესაა „დამშვიდება“ და „ბეუჟკას ხვედრი“, მაგრამ ნაწილობრივ იგი შეტანილია „ფირალ დავლადეშიაც“ ეპიზოდური სახით.

„ფირალ დავლადეში“, რომელიც 90-იანი წლების სოფლის სახეს გვაძლევს, გამოყვანილია მებრძოლი გლეხის—ალექსი სანდომიძის პიროვნება.

¹ „რაქვიანა“, გვ. 67.

ალექსი ნინოშვილის სიმონას მემკვიდრეა, მასავით გულამღვრეული არსებული უსამართლეობით და მასავით ყაჩაღად გავარდნის გადაწყვეტილებამდის მისული,

ალექსის პროტესტი, მიმართული ბოქაულის წინააღმდეგ, ააშკარავებს მის სწორ თვალთახედვას მოვლენათა მიმართ.

ეგზეგუციით შეწუხებული სოფლის გულისპასუხი ალექსიმ გადაუშალა მოხელეებს. „... სიბრაზე არჩობდა მას, აზღვაებული გრძნობა გულს მოაწვა და გადმოხეთქა“...

ამის შემდეგ ალექსა იძულებულია „ფირალად“ გავარდეს. იგი მამნილებლად გამოუჩნდა ივანე დავლაძესაც, რომლის „ფირალობა“ ავაზაკობას უდრიდა. ალექსის პირით მწერალმა თავისი გულისწყრომა გამოხატა ივანეს მიმართ. ალექსიმ იცის, რომ ივანე პირადი მოგებისთვის ადგია იმ გზას, რომელზედაც თვითონ საზოგადოებრივი საქმის დაცვამ დააყენა. გარეგნულად მათი მდგომარეობა იგივეა, მაგრამ შინაარსი ამ ერთი ფორმისა სულ სხვადასხვაა!...

— „შენ არაკაცი არ გენაღლება ახლა—ეუბნება ალექსი ივანეს— იმიზე რომ თვითონ არ გამოგიცდია მათი შეწუხება!... (ხაზი ჩვენია— ვ. ც.) რას ვერჩი სოფელს? ვინ რა დამიშავა?“¹

მაგრამ ალექსი სანდომიძე არამც თუ ჩამოყალიბებული მებრძოლის სახეს ვერ იძლევა, — იგი სიმონა ძალაძის სიმალემდისაც კი არაა ასული. მის გულში ღვთის შიში მეტია, ვიდრე შურისძიების წყურვილი. მას თავისი მიზანი გარკვეული არა აქვს: „მე თავი მომძულდა, არაფერს არ ვეძებ ქვეყანაზე“ — ამბობს ის. ამის გამო, მის ცხოვრებასაც შინაარსი დაჰკარგვია და იგი უკვე კაპიტულაციის გზაზე დგას. „საცხა ერთი ტყვია რავა არ მომკლავსო“ —

ალექსის დაღუპვა სავსებით მართებულია, როგორც უხერხემლო ადამიანისა. ამ საკითხში მეორე მხარე უფრო იქცევს ყურადღებას: სახელდობრ ის, რომ მწერალს არ ეყო მხატვრული ძალა წარმოედგინა თანამიმდევარი მებრძოლი. ალექსიმ პროტესტით დაიწყო, მაგრამ როდესაც სიტყვიერი პროტესტთან ერთად სისხლიანი პროტესტიც გახდა საჭირო, მან უკან დაიხია, ცოდვისაგან თავის დაღწევა სცადა და კიდევ დაიღუპა. ალექსი რომ „ფირალის“ პირველი სახე ყოფილიყო ჩვენს ლიტერატურაში, მწერალს ვერაფერს ვუსაყვედურებდით, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ნინოშვილის მიერ სიმონას სახე შეიქმნა, ლალიონის ალექსი უთუოდ ნაბიჯია უკან.

თუ „ფირალი დავლაძე“ გვაძლევს 90-იანი წლების დასაწყისის სოფლის სურათს, „ბეჟუკას ხვედრი“ და „დამშვიდება“ რეაქციის წლების სოფლის მკვიდრთა ყოფაცხოვრებას გვიშლის.

იმ მიმე სოციალური ჩაგვრის პარალელურად, რომელიც ალექსისაც აწევს კისრად, ბეჟუკასა და მისთანებს ახალი გარემოებაც უხუთავს სულს. ესაა რეაქციის ხანის საშინელი რეპრესიები.

1. „ფირალი დავლაძე“, გვ. 44.

„ბეჟუკას ხვედრში“ მემამულე ძუძუტურაძე შურისძიებითაა გამსჭვალული იმის გამო, რომ ერთ დროს მას „გაეფიცნენ სოფლელები, შესწყვიტეს მასთან კავშირი და სრულიად ხელი აიღეს მის მამულში სამუშაოზე“. ¹ ეს იყო 1905 წლის რევოლუციის ქარიშხლიან დღეებში, როდესაც „ქალაქის კვალდაკვალ დგებოდა სოფელიც“, როდესაც სიტყვა „ერთობა“ ქართველი გლეხისთვის ნათელი მომავლის სიმბოლოდ იქცა.

ლალიონი ძალიან გაკვირთ, სულ ორიოდ სიტყვით ახვედრებს მკითხველს ამ წარსულ ვითარებას. ერთი კი ცხადია: ერთ დროს სოფელმა გაბედა ოპოზიციაში ჩადგომოდა თავის სულთამხუთავ ძუძუტურაძეს. მაგრამ დღეს დრო შეიცვალა: „სხვა ქარა დაჰბერა და ძუძუტურაძეც წელში გაიმართა, ფრთები შეისხა. ზურგგამაგრებული სიკო ახლა სავსებით სარგებლობდა მდგომარეობით... იგი დაუნდობლად მძვინვარებდა სოფლად, შეუბრალებლად აწიოკებდა ყველას, მის თავხედობას საზღვარი არ გააჩნდა“. ²

იმ ბედნიერ დღეებში, როდესაც გლეხები ერთგვარად თავიანთ თავს „ეკუთნოდნენ“, ბეჟუკასაც „უწყენინებია“ ძუძუტურაძისთვის: მან არ გასტეხა სოფლის პირი და არ გავიდა ნაბატონარის ყანაზე სამუშაოდ. მოთხრობის სიუჟეტი იშლება ამ ორი პიროვნების დაპირისპირებით.

ვინ არის ბეჟუკა ლაჭყორაშვილი? — ესაა ღარიბი, უმიწაწყლო, წვრილშვილის პატრონი გლეხი. მისი არსებობის ერთადერთი საშუალებაა წყვილი ხარი, რომელიც საკუთარი ხელით და, ალბათ, საკუთარი ლუკმის ხარჯზე გამოზარდა. „ეს იყო მისი ერთადერთი ნუგეში, სიამაყე“, კიდევ მეტი, ესაა მისი ადამიანური ღირსების საფუძველი. „როდესაც ურემში შებმულ ლომასა და ნიშას წინ მიუძღოდა, მაშინ თავისი თავის ღირსებაც საკმაოდ შეგნებული ჰქონდა“. „განა ლომა და ნიშა მარტო მუშა საქონელია მისთვის და მეტი არაფერი? თუ დღემდე ბეჟუკა ლაჭყორაშვილიც იხსენებოდა სადმე, ეს ხომ მისი კარგი ხარების წყალობით იყო!“ ³

ბეჟუკას ცხოვრება ერთი ვეებერთელა ჯაჭვია სიღარიბისა და უუფლებობის სხვადასხვა რგოლებისაგან შემდგარი, მაგრამ ბეჟუკას სწამს, რომ ეს ორი, მისი ხელით გამოზარდილი ხარი, ნამდვილ მეგობრობას გაუწევს ცხოვრების ჭაპანის გაწვევაში. ამიტომ გულმაგრადაც არის იგი. ამიტომ გაიტაცა იგი ძილში ვარდისფერმა ოცნებამ მომავალზე...

მაგრამ აქაც უმტყუნა ბედმა დაჩაგრულ გლეხს. ძუძუტურაძემ, რომელსაც ვერ ეპატიებინა ბეჟუკასთვის წარსულად „დანაშაული“, შარი მოსდო და ხარები წაართვა.

ხარების წართმევა ბეჟუკასთვის მომავლის იმედის მოსპობას, არსებობის შესაძლებლობის შეწყვეტას, ადამიანური ღირსების ახდას გულისხმობდა... ხარებთან ერთად ბეჟუკას წაართვეს ყველაფერი ის, რაც მას ამ ცხოვრებასთან აკავშირებდა. ხარებთან ერთად ბეჟუკამ დაჰკარგა საუკეთესო მეგობრე-

¹ „ბეჟუკას ხვედრი“, გვ. 127.

² იქვე, გვ. 127—128.

³ იქვე, გვ. 131—132.

ბი: ოჯახის უძვირფასესი წევრები. ბეჟუკას სულიერი ტანჯვა კულმინაციას აღწევს, როდესაც ის წარმოიდგენს თავისი ხარების შესაძლებელ ხვედრს: „რა მოუვა ჩემ ხარებს ამალამ?—გაუელვა თავზარდაცემულს და სახე საცოდავად მოეღრიცა,—ვინ იცის, ღმერთო! ეგება სწორედ ამ წუთში დასაკლავად მიჰყავთ მისი ლომა და ნიშა... იქნება ეხლა თქრიალით გადმოსდით სისხლი გადმოლადრულ კისრიდან. ან იქნება უკვე გათავდა ყველაფერი და გამხეცებული ადამიანთა ხროვა მისი ხარების ბეჭებს კიდევაც შეექცევა?“¹

ეს ადგილი მწერლის მიერ ფსიქოლოგიურად აუცილებლად ზუსტად არის გააზრებული. მართლაც, მიწას შემყურე გლეხისათვის მუშა საქონელი ძვირფას სულდგმულად იქცეოდა ხოლმე, რომლის დაკარგვა მისთვის ოჯახის წევრის დაკარგვას უდრიდა. ქართულმა ფოლკლორმა მრავლად შემოინახა ისეთი ანდაზებისა და ლექსების ნიმუშები, რომელნიც სწორედ ამგვარად აშუქებენ გლეხის პირუტყვთან დამოკიდებულებას.

აქაც, ხარების დაკარგვის შიშს თავგანწირულობამდე მიჰყავს ბეჟუკა. ის გადაწყვეტს ან იხსნას ხარები, ან შეეწიროს განზრახვას, რადგანაც უხარებოდ სიცოცხლე მისთვის მაინც წარმოუდგენელია. „მას აღარაფერი ანსოვდა: შიში, განსაცდელი არ არსებობდა მისთვის იმ წუთში, მხოლოდ ერთი აზრით, ერთი სურვილით იყო იგი შეპყრობილი“—² ეს იყო ხარების დახსნა.

ბეჟუკას პროტესტი, მისი სურვილი ძალით დაიბრუნოს საკუთარი წილი ბედნიერება, ჩანასახშივე მოისპო: იგი ზედ დააკლეს თავისივე ხარს... მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მწერალი ვერ ხედავს მასში ძალას მზაგვრელების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ბეჟუკამ იცის თავისი მტერი, იგი აშკარად გრძნობს, რომ „მარტო ძუძუგურაძეებს არ უდევთ წილი მის გაუბედურებაში და ბეჟუკა ყველა იმათ ემუქრებოდა. ახლა, უსაზღვრო რისხვას უთვლიდა იმ სინამდვილეს, რომელმაც შხამით გაავსო მისი ცხოვრება. ბეჟუკას გულში ერთბაშად გაიზარდა რაღაც თავშეუკავებელი ძალა, იფეთქა ძლიერმა გრძნობამ... იგი მზად იყო შური ეძია, მებრძოლებოდა თვით ჯოჯოხეთს“...³

მაგრამ ბეჟუკას წაართვა ამ ბრძოლის საშუალება პირობებმა. რეაქციის მკაცრმა სუსხმა „დაასამარა ტურფა ზაფხული“. დაიქსაქსა რევოლუციური ძალები და ბეჟუკები დარჩნენ მარტოხელა მებრძოლებად ბრძოლის უზარმაზარ ველზე. ასეთნი კი დასალუპავად არიან განწირულნი. ბეჟუკას ძალისა და სურვილის მიუხედავად, იგი უსუსური დაა მისი ბოლოც ხარის ბოლოსა ჰგავს. თავის დაცვაში ორივე ერთნაირად უმწეოა დღეს.

რომ ლალიონს სწამს გლეხთა მასაში არსებული ძალა, მისი მზადყოფნა ახალი რევოლუციისათვის, მისი (ამ რევოლუციის) მომავალიც კი,—ეს აშკარად ჩანს მოთხრობაში „დამშვიდება“.

„წესიერების აღსადგენად“ მოსული ყაზახები „ამშვიდებენ“ სოფელს.

¹ „ბეჟუკას ხვედრი“, გვ. 133.

² იქვე, გვ. 134.

³ იქვე, გვ. 133.

გადამწვარი სახლები, სისხლით მორწყული მიწა, ობლების ტირილი და ხალხის კენესა საზარელ სურათს ქმნის. მაგრამ ხალხს ყველაფერი არ დაუკარგავს: „უძვირფასესი საუნჯე ხომ მაინც შერჩათ! მას ველარ მოსტაცებს მტარვალ!“ იგი საუნჯე დიდების შარავანდელით შემოსავს მათ სახელს, რომელიც საშვილიშვილოდ გადაიციემა...

ცხოველმყოფელი ძალა ასულდგმულებს მათ დღეს, განუსაზღვრელად ამხნეებს. შეურყევლად სწამთ მომავალი და მზად არიან ამ რწმენას კიდევ მეტიც უმსხვერპლონ, თუ საჭიროება მოითხოვს, უკანასკნელის სისხლის წვეთამდე!¹

აუცილებელია აქვე აღვნიშნოთ ერთი მომენტი, რომელიც უდავოდ დიდ ნაკლს წარმოადგენს ლალიონის შემოქმედებაში: მისი საბრძოლო ხმა აქაც და ყველგან დეკლარატიულ ხასიათს ატარებს. პრაქტიკულ მოქმედებას მოკლებულნი არიან თვით ის გმირებიც კი, რომელნიც მთელი თავისი შეგნებითა და მისწრაფებით რევოლუციურ ორგანიზაციასთან არიან დაკავშირებულნი. თუ ამ ორ შემთხვევაში ნაწარმოებში ეს ფაქტი ერთგვარ გამართლებას კიდევ პოულობს, შემდგომ ნაწარმოებებში იგი უკვე სავსებით გაუმართლებელი რჩება.

მიუხედავად ამისა, ლალიონის მსოფლმხედველობის უდავოდ დადებით მხარეს წარმოადგენს ის, რომ რეაქციის პერიოდში მან აშკარად გამოსთქვა რწმენა ახალი რევოლუციის გარდაუვალობისა. ამ რწმენითაა გაჟღერებული მისი მოთხოვნა „შემთხვევაც“.

მოთხოვნის გმირი „საზარელის წესწყობილებით სულშეხუთული, ადამიანურ უფლებებს მოკლებული, შეურაცხყოფილი“² პიროვნებაა.

გმირს აშფოთებს ის წყობა, სადაც შრომის საფასური სამათხოვრო გამხდარა... სადაც პიროვნების ღირსებას ყოველი ფეხის ნაბიჯზე სთელავენ, ტალახში სვრიან. მაგრამ იგი ხელდასიძასაც, რომ „ეხლა ყველას ეზიზღება მონური ყოფა, შეიგნეს ადამიანური უფლება, მედგრად ებრძვიან მჩაგვრელებს უკეთეს მომავლისათვის და დღეს თუ ხვალ კიდევ მიაღწევენ სასურველ მიზანს“.

გმირს აგონდება განვლილი 1905 წლის რევოლუციის ქარიშხლიანი დღეები. მაგრამ მას არ დაუკარგავს რწმენა მომავლისა. პირიქით, მან მტკიცედ იცის, რომ „აღშფოთებული ხალხის მოქმედებას“ „შემდეგი განვითარებაც“ უნდა მოჰყვეს. და ის წარმოადგენს კიდევ ამ ახლო მომავალს: „აბო-ბოქრებული ქუჩა, მოზღვაებული ხალხი მრისხანედ ღელავს. ისმის გრგვინა, იწყება გადამწყვეტი ბრძოლა... აქ იღვწება მონობის ბორკილი. იმსხვერვა საზიზღარი კერპები. თავისუფლების გრიგალი დაუბრკოლებრივ შეიჭრება ბრწყინვალედ მორთულ სასახლეებში, ამ გარყვნილების ბუნაგში და ადამიანობამდის აამაღლებს იმ ჩაგრულ-დამცირებულთ, ვინც აქამდე კმაყოფილებით ურიგდებოდა პირუტყვულ ყოფას... ქუჩა ქუჩს, გრიალებს“...³

იმავე თემას, რევოლუციის მომავლის თემას, ეხება ლალიონის მოთხოვნა „თინაც“⁴.

¹ „დამწვარება“, მოთხოვნები, თბილისი, 1920, გვ. 141.

² „შემთხვევა“, გვ. 119.

³ იქვე, გვ. 121.

⁴ იქვე, გვ. 123.

ნაწარმოების ძირითადი მიზანია გვიჩვენოს ახალგაზრდა, სიცოცხლითა და ენერგიით აღსავსე ქალის ცხოვრების ერთი მონაკვეთი, მონაკვეთი, როდესაც იგი მეშინაური ოჯახის ოქროს ხუნდებს გასცვლის რევოლუციონერი ქალის მძიმე ხვედრზე.

ნაწარმოებში ერთმანეთს ძირითადად უპირისპირდება ინტელიგენციის ორი ნაწილი: დემოკრატიული ინტელიგენცია და ბურჟუაზიული ინტელიგენცია.

ბურჟუაზიული ინტელიგენციის ძირითად წარმომადგენლად ჩანს ილია ფურცხალაძე. ეს არის თვითკმაყოფილებით გაქვნილი, მაღალფარდოვანი ფრაზებით შეიარაღებული, საქმით უბადრუკი, მკვებარა პიროვნება.

ილია ყველასა და ყველაფერს ზევდან დასცქერის. თვით ცოლიც კი, მისი აზრით, არსებობს მხოლოდ როგორც სამკაული მისი ოჯახისა, როგორც რაღაც აუცილებელი პირობა მისი, ილიას, კომფორტისათვის. „მთელი სიცოცხლე უნდა შემომწირო, ამისთანა ცხოვრებაში რომ მკვებარა“, — კითხულობდა მის თვალებში თინა. ილიას მტკიცედ სწამს, რომ მუდამ თავისუფლად შეძლებს დასტკბეს სიცოცხლით:

„ილიას, — ამბობს მწერალი, — საზოგადოდ ბედი სწყალობდა, ცხოვრებაში მას წარმატება არ აკლდა. ილია კმაყოფილი იყო თავისი მდგომარეობით და, რაღა თქმა უნდა, თავიც მოსწონდა.“¹

ილიასთვის სხვა არავინ არსებობს. მას სძულს ხალხი, მასა. ილიას აზრით, ეს არის „ნაძირალების ბრბო“, საზოგადოების უკანონო ნაწილი, რომლის გატოლება მასა და მისთანებთან სრულიად წარმოუდგენელი ამბავია: „წარმოუდგენელია ისეთი ცხოვრება, — აცხადებს იგი, — სადაც მთელი საზოგადოება, ყველა მისი ნაწილი ერთ დარჯიკაში იქნება მოქცეული, სადაც არავისი გარჩევა აღარ იქნება... ეს არასოდეს არ მოხდება, შეუძლებელია! ვინც ბრბოზე მალლა დგას, იმას მოთხოვნილებაც სულ სხვა აქვს“² (ხაზი ჩვენია. — ვ. ც.).

ასეთია ილია ფურცხალაძის სოციალური კრედო. მისი აზრით, იქ, სადაც საზოგადოების ყველა წევრი თანასწორი იქნება, მოისპობა ადგილი პროგრესისათვის და „კაცობრიობა გადაშენების გზას დაადგება“. ეს ფილოსოფია სხვა არა არის რა, თუ არა ნიცშეს ანტიდემოკრატიული, რეაქციული იდეების გადამღერება. ზარატრუსტას პირით ნიცშეც ილაშქრებს თანასწორობის წინააღმდეგ და სთვლის, რომ დემოკრატიზმის პირობებში ისპობა ყოველგვარი მაღალი იდეალი, არ არსებობს კარგი და ავი. „ღგება საშუალოების საუკუნე“ („Век посредственности“). ამიტომ, იმავე ზარატრუსტრას იდეების პერიფრაზად გვესმის ილიას სიტყვები: რევოლუციისაკენ მოწოდება „ეს სისაძაგლეა, ხალხის გარყენაა, მისი გზაკვალის აბნევა!“³

ილიას, — ამბობს მწერალი, — „...უნდოდა ფართე საზოგადოებაშიაც ჰქონოდა ვაგლენა და პატივისცემა და ამიტომ ხანდახან საზოგადო საქმეებშიაც

¹ „თინა“, გვ. 138.

² იქვე, გვ. 147.

³ იქვე, გვ. 147—148.

ერეოდა. სხვადასხვა საზოგადოებათა კრებაზე იგი ხშირად პირველ რიგში მოექცეოდა და ბევრსაც ხმაურობდა“. ¹

მაგრამ რამდენადაც ილიას ყოველი გამოსვლა მხოლოდ ეფექტისათვის იყო განკუთვნილი, რამდენადაც მისი სიტყვები აშკარა რეაქციულ ტენდენციას ამჟღავნებდნენ, — ილიას შეხლა-შემოხლა მოწინააღმდეგეებთან აუცილებლად კრახით მთავრდებოდა. ეს კრახი გახდა უტყუარი საბუთი ილიას სულიერი სიძაბუნისა, რომლის გამო თინამ შეიძულა ის და გადასწყვიტა მასთან ყოველგვარი კავშირი.

ილიასთან ხალხი ამ პერიოდის საზოგადოების უმრავლესობას წარმოადგენს: „ეს ის დრო იყო, როდესაც აბოზოქრებული ცხოვრება ისევ ძველ კალაპოტში იჭედებოდა. ცხოვრების ნორჩი ყვაილები ჭკნებოდა“. ²

რეაქციის შეუბრალებელი მარწუხი აღჩნობს თავისუფლების აღმაფრენას. „ქვეყანა აოხრებულია. აუარებელი ხალხი გაგზავნეს ცივს ქვეყნებში. ვინ იცის, რამდენი გამოესალმა წუთისოფელს. საშინელი გაჭირვებაა სოფლად“. ³

მწერალს შესანიშნავად აქვს გადმოცემული სულისკვეთება იმ ხალხისა, რომელიც რევოლუციის ქარტახილის პირობებში, „ხალხის თვითმოქმედების დროს მთლად გარიყულად გრძნობდა თავს“, ხოლო ახლა, როცა გრიგალმა გადაიარა, თავი წამოყო და ერთადერთი მიზნით, ჩამორჩენილობა არ დამწამონო, ქვეყნის თვალში მეც მოწინავე მოაზროვნე გამოგჩნდეთ, „გაუბედავად რალაც ფაცაფუტს შესდგამოდა“. „არსდება საზოგადოებანი და კავშირები, ინიშნება კრებები, რომლებზედაც იმართება მეტად მწვავე კამათი, შეხლა-შემოხლა, ერთი აურზაური, მაგრამ ყველა ეს ხმაურობა სრულიად უნაყოფო გამოდის და ასეთი ამბით დაარსებული საზოგადოებანი გაჩენის უმაღვე ქრებიან“. ⁴

მწერალი თვალწინ გვიშლის კიდევ ერთ-ერთი ასეთი საზოგადოების დაარსების ცდას სოფრომ კუდამელიძის ოჯახში, სადაც თავმოყრილი ხალხის ნაწილმა არც კი იცის, რისთვის მოსულა, რას აარსებს და ვის ირჩევს.

ამ ყოველმხრივ შეუმზადებელი „კრების“ საბედნიეროდ აღმოჩნდება, რომ ვიღაც „საპატივისცემლო თავაკცების“ დაპატიება დავიწყებიათ და კმაყოფილი საზოგადოება გულუხვი მასპინძლის სუფრას შემოუხსნდება.

ასეთი დასასრული ამ წამოწყებისა არც შემთხვევითია და არც მოულოდნელი. რა სარგებლობა უნდა მოუტანოს საქვეყნო საქმეს პირმა, რომელიც ამტკიცებს, რომ მათ სუფრაზე მორთმეული ატამი მუშისთვის ზედმეტია, ან ვინც სახლიდან აგდებს მოსამსახურეს მხოლოდ იმისთვის, რომ მან გაბედა თავისი ადამიანური ღირსების დაცვა, მაშინ როდესაც იგი სრულიად უმიზეზოდა და უსაფუძვლოდ შეურაცხყვეს?!

მწერალმა წინასწარი განზრახვით გვიჩვენა ხალხისადმი ასეთი დამოკიდებულება სწორედ იმ საზოგადოებაში, რომელიც „ხალხის სამსახურს“ ქა-

¹ იქვე, გვ. 138.

² „თინა“, გვ. 138.

³ იქვე, გვ. 145.

⁴ იქვე, გვ. 138.

დაგებდა და სწორედ იმ კრების დღეს, რომელზედაც ამ „სამსახურის“ საკითხი უნდა გარჩეულიყო.

ამ ხალხის ერთადერთი მიზანია ააციდინოს ჩაგრული მასა რევოლუციურ გზას. რევოლუცია შავი ურჩხულია მათ თვალში, რადგან ის მათი კეთილდღეობის მოსპობას მოასწავებს. ამიტომ არის, მათი გაგებით, რევოლუციური აზრების ქადაგება ხალხის გარყვნა, „გულუბრყვილო, პატიოსანი გლეხის“ გზაკვალის აბნევა. მათ ყაზახის მათრახი აუცილებელ პირობად მიაჩნიათ „გზააბნეული“ გლეხის „კკუის სასწავლებლად“...

შინაურ ლაპარაკში, რომელიც სუფრაზე გაიმართა, მთლიანად გამომჟღავნდა სახე იმ პირებისა, რომელნიც აქ შეყრილიყვნენ: არამცთუ უხერხემლო ლიბერალიზმის ნიშანწყალი არ სცხიათ მათ, არამედ პირწავარდნილი რეაქციონერებიც არიან.

— „რა უნდათ, რა უნდათ?— დაიწყო წუწუნი ერთმა ხანში შესულმა მადლილოსანმა, როდესაც გლეხები ახსენეს, — რამ დააგიჟათ? იმუშავონ კვლავინდებურად, ლამაზადა... მემამულეებსაც დააკმაყოფილებენ და თითონაც არ გაუწყდებათ ლუკმა.“

— რა აკლიათ? ნეფეები არიან;— კვერი დაუკრა მეორემ თავის ქნევით.

— ჰოო, გენაცვა!“¹

ამ საუბარში ჩანს გულისწყრომა ილია ჭავჭავაძის აზნაურის ქვრივისა ბატონყმობის გაუქმების პირველ ხანებში. ეჭვი არ არის, კუდამელიძის სტუმრების უდიდესი ნაწილი აღფრთოვანებით შეეგებებოდა ბატონყმობის, კაცობრიობის ამ სამარცხვინო ლაქის, აღდგენას. თუკი შესაძლებელი იქნებოდა ისტორიის ჩარხის უკუღმა დატრიალება...

საზოგადოების ამ ნაწილს, რომელიც აერთებს სხვადასხვა კლასისა და ფენის წარმომადგენლებს და რომელიც ამა თუ იმ ფორმითა და საშუალებით ეწევა ათეული ათასების ექსპლოატაციას, — ლალიონი უპირისპირებს მეორე ჯგუფს. ეს ჯგუფი ნაწარმოებში — როგორც რეაქციის პერიოდის საზოგადოებაშიც — შედარებით მცირერიცხოვანი ჩანს. სულ სამი კაცი თაა იგი წარმოდგენილი: ბიქტორ გაბილაშვილის, ვანო გარჯილაძისა და მარო ძიგურაშვილის სახით. უკანასკნელი ორი მხოლოდ ეპიზოდურად და საკმაოდ მკრთალადაც ჩანს ნაწარმოებში. შედარებით უკეთ არის დახასიათებული ბიქტორ გაბილაშვილის პიროვნება.

„ეს ახალგაზრდა იდეალებით გატაცებული, უანგარო პიროვნება იყო, რომელსაც სულ არ ახსოვდა პირადი კეთილდღეობა... ბიქტორი აღფრთოვანებით იყურებოდა წინ, უკეთესი მომავლისაკენ. მას უზომოდ აღელვებდა ყველაფერი, რაც ცხოვრების წინმსვლელობას, სასურველი დროის მოახლოვებას აფერხებდა.“²

ბიქტორი ფურცხალაძის ანტიპოდია ნაწარმოებში. მწერალი მათ უპირისპირებს არა როგორც რაყიფებს (ბიქტორის სიყვარული თინასადმი გა-

¹ „თინა“, გვ. 145.

² იქვე, გვ. 139.

ცილებით გვიან იჩენს თავს), არამედ როგორც ორი პოლიტიკური ბანაკის წარმომადგენელთ, ორი საპირისპირო პარტიის იდეოლოგიის მატარებელთ.

ამ ორი პარტიის ბრძოლა ძირითადად თავს იჩენს ილიასა და ბიქტორის სიტყვიერ პაექრობაში, რომელიც რამდენჯერმე მსხვილი კონფლიქტის საბაზიცი გახდა და რომელმაც, ბოლოსდაბოლოს, გადაწყვიტა თინას ბედიც.

გაბილაშვილი თამამად ილაშქრებს ილიას ზემოდანასიათებული სოციალური მრწამსის წინააღმდეგ და აშკარად ამტკიცებს, რომ „ხალხის შეგნება საფრთხეს უმზადებს მხოლოდ პარაზიტების განცხრომას“...

რა თქმა უნდა, რეაქციის მძვინვარების პერიოდში გაბილაშვილის იდეის გამარჯვება მრავალ წინააღმდეგობას ხვდება. გაბილაშვილს დაპატიმრებენ და მიუსჯიან 5 წლის კატორღას, როგორც „წევრს ისეთი ჯგუფისას, რომელსაც არსებული წესწყობილების დამხობა ჰქონდა მიზნად დასახული“. მაგრამ გაბილაშვილის საქმე დახშული არ ჩანს. რჩებიან მისი მეგობრები, რომლებიც მის საქმეს ემსახურებიან და, რაც მთავარია, რევოლუციის საქმისათვის თავდადებულთ ემატება გაბილაშვილის ხელმძღვანელობით აღზრდილი თინა ფურცხალაძისა.

ამიტომ, ვფიქრობთ, არაა მართებული კრიტიკაში გამოთქმული მოსახზრება, რომ „თინა“ უიმედობისა და გულგატეხილობის დაგვირგვინებას წარმოადგენს ლალიონის შემოქმედებაში.

თინას საზღვარგარეთ წასვლა კაპიტულაცია არ არის. მითუმეტეს, რომ ქმრისაგან მიყენებული ჭრილობის შემდეგ თინას მკურნალობა ესაჭიროებოდა.

თინას პიროვნების ასეთ ასპექტში განვითარება, მისი გადაქცევა მეშინური ოჯახის „სამკაულიდან“ საზოგადოებრივ მოღვაწედ, მწერლისათვის შემთხვევითი თემა არ არის.

ქალის, როგორც საზოგადოებრივი ინდივიდის, ამ საზოგადოების სრულყოფილებიანი და ძლიერი წევრის ჩამოყალიბების გზა მკვეთრად ჩანს ლალიონის შემოქმედების მთელს მანძილზე.

ქალის ჩაბმა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და მისი შეგნების განვითარება მჭიდროდ უკავშირდება პროლეტარიატის რევოლუციური მოძრაობის განვითარებას. ჯერ კიდევ მარქსი და ენგელსი აღნიშნავენ, რომ ქალის მამაკაცთან გათანასწორება შესაძლებელი იქნება მხოლოდ მაშინ, როდესაც მოისპობა კლასობრივი ჩაგვრა. ლალიონი თავის შემოქმედებაში გვაძლევს სამ ქალს, რომელთა ცხოვრების პერიოდები ერთმანეთისაგან დაახლოებით 10-10 წლით არის დაცილებული (გასული საუკუნის 90-იანი, 900-იანი და XX საუკუნის 10-იანი წლები), მაგრამ რომელთა შეგნება, ნებისყოფა და უსამართლობის წინააღმდეგ პროტესტის ხმა ერთმანეთისაგან რადიკალურად განსხვავდება.

პირველი საფეხური ამ ხაზში უჭირავს ნინო ბედაძისას („ფირალი დაგლაძე“). ნინო სავესებით პასიური ჩანს არა მარტო როგორც საქვეყნო საქმის მოღვაწე, არამედ როგორც საკუთარი ბედის მკედელიც. მას ვერ გაუბედა

წინააღმდეგობა გაუწიოს მამას, რომელიც, ანგარებით მოწამლული, ძალად ათხოვებს შვილს საძულველ ნიკო კანლაძეზე. მისი პროტესტი მხოლოდ სიტყვიერი ხასიათისაა, ისიც საყვედურის სახეს ატარებს და არა წინააღმდეგობისას:— „საცოდაო ბაბეე,— ეუბნება იგი მამას,— გაგიჭირდა და მყიდი?... არაფერს არ გთხოვ ქვეყანაზე, ხმელაი ჭადი მაჭამე და იმას ნუ მიმცემ! მე რომ ნაკაბევი დამჭირდება, იმისას რაცხას კი გაფაკეთებ შინ!..“¹

მაგრამ ნინოს ცრემლი ვერ იხსნის. მას გაათხოვებენ და ამით სიცოცხლეს მოუშხამავენ და ბოლოს მოუსწრაფვიან კიდევც.

ნინოს ანტიპოლია ეფემია („ეფემიას ოცნება“). ეს ქალი ძლიერი ნებისყოფისა და მტკიცე ხასიათის მქონე პიროვნებაა, რომელიც თავის თავმოყვარობას, თავის ქალურ ღირსებას არავის გაათელვინებს.

ეფემიას ბედი ნინოშვილის ქრისტიანეს ბედს წააგავს იმ განსხვავებით, რომ გლეხი-ქალი ქრისტიანე აზნაურ უქმაძის მსხვერპლი შეიქნა, ხოლო აზნაური ეფემია— გლეხად ყოფილი, ბურჟუა პინტილიანისა. აქ, რა თქმა უნდა, ძირითადი როლი მიეკუთვნება საზოგადოებრივი ურთიერთობის იმ ცვლას, რომელსაც აღგილი ჰქონდა იმ პერიოდის საქართველოში.

გიორგი პინტილიანმა დროიძეებისა და კანლაძეების მიერ გათელილი ბილიკით იარა. იგი ტიპიური ბურჟუაა 90—900-იანი წლების ქართული სინამდვილისა. მისთვის სოფელი მხოლოდ ზიზღის მომგვრელია, როგორც მისგანვე შურგშექცეული, ხოლო ქალაქი—ზრდის, მოგებისა და სიამოვნების ულავი საწყაული. გიორგი მზად არის ფულს ანაცვალოს სინილისიცა და გრძნობაც. სწორედ ამიტომ ფიქრობს, რომ ფულმა შეიძლება გათელილი ღირსება აუნაზღაუროს გიორგისგან შეურაცხყოფილ ეფემიას.

მაგრამ ეფემია თავმოყვარე ქალია. მან თავის რეაბილიტაცია გადაწყვიტა ჯერ მაშინ, როდესაც სოფელმა ჭორით შეაწუხა, და რა გასაკვირია, რომ ამასვე ცდილობს დღეს, როდესაც შეურაცხყოფილია ფაქტიურად, უსინდისო მამაკაცის წყალობით.

იმ დღეს, როდესაც გიორგის ცოლმა თვალი აუხილა ეფემიას, მის (ეფემიას) გულში იფეთქა შურისძიების ცეცხლმა:

„კაი, კაი, კმარა;—ხელის გაშვერით შეჰკივლა ეფემიამ,— ეხლა ყოლიფერი ვიცი... მივხთი! ჩემს მაგიერ, შენს მაგიერ, ყველაის მაგიერ ვიყრი ჯინს!“²

გამწარებულმა ქალმა თვითმკვლელობა განიზრახა, მაგრამ „ჯინის ყრის“ სურვილი იმდენად ძლიერი აღმოჩნდა, რომ მან თავი შეიკავა.

რით შეეძლო საზოგადოებაში ყოველგვარი ძლიერი კავშირის უქონელ, ყველასათვის უცნობ ახალგაზრდა ქალს ფულიანი და გავლენიანი პინტილიანისათვის სამაგიეროს გადახდა? რა გააჩნდა ეფემიას? ერთადერთი საუნჯე მისი იყო სილამაზე, და თავგანწირულმა ქალმა ეს ერთადერთი საგანი გადაიქნია ოქროს კერპის სამსხვერპლოზე: მან გაჰყიდა თავისი სილამაზე, მაგ-

¹ „ფირალი დავლაძე“, გვ. 34.

² იქვე, გვ. 108.

რამ გააჰყიდა იმ ფასად, რა ფასიც აუნაზლაურებდა დაკარგულ ოცნებას: ეს იყო პინტილიანის დაღუპვა. ეფემიამ თავისი სილამაზე მიჰყიდა მდიდარ ნავთის მწარმოებელს იმ პირობით, რომ იგი გააკოტრებდა გიორგის:

„იგიც ხომ კი შეგიძლიათ თქვენ, ისე მოაწყოთ საქმე, რომ ბანკიდან ფული არ მისცენ, არსად ფეხი არ მოაკიდებოთ... გაამწაროთ, დაღუპოთ... რაც კი შეიძლება, ნურაფერ სიავეს ნუ დააკლებთ!—გააფრთხილეთ იძახდა ეფემია...“

„—არ უნდა გაახაროთ, იცოდნენ ნურაფრით ნუ დაზოგავთ, ნუ, ნუ! აასრულეთ თუ არა ამას? სიტყვა მომეცი!.. მე ხომ გინდებვარ, ხომ...“

„სახე ქალს საშინლად შეეცვალა, მთელი სხეულის კანკალი მოუვიდა. ის თანდათან უმატებდა ხმას და ბოლოს ჯოჯოხეთური ხარხარით გაათავა“...¹

როგორ და რა გზით დაუკავშირდა ეფემია ნავთის მწარმოებელ Ne-ს, მკითხველისათვის გაურკვეველი რჩება. აშკარაა მხოლოდ ერთი: ქალმა ხელი აიღო ყოველგვარ მორალურ ნორმებზე და გადადიოდა ხელიდან ხელში მხოლოდ იმისათვის, რომ ბოლოს მიეღწია იმ სიმაღლის პირამდე, რომელიც დაღუპავდა მის დამღუპველს.

მართალია, თავისი მიზნის შესრულების შემდეგ ეფემიამ თავი მოიწამლა, მაგრამ ეს ფაქტი არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება აიხსნას ქალის ნებისყოფის სისუსტით ისევე, როგორც ეფემიას შურისძიების გზა—უპატიოსნობით.

ეფემიას, რომელმაც ასეთ საშინელ ცხოვრებას მიჰყო ხელი, აღარ შეეძლო დაბრუნებოდა საზოგადოებას. სოფელში ის ყველას სამასხრო უნდა გამხდარიყო, ხოლო ქალაქში დარჩენა შეუძლებელი იყო. ვინ გაუღებდა კარს, თუნდაც მოახლედ, ქალს, რომლის კისერზე რამდენიმე წლის აღვირახსნილი ცხოვრების ტვირთი იყო? ბურჟუაზიული საზოგადოება, რომელიც ფარულად ყოველ წამსა და წუთს ყიდის, ყოველგვარ ადამიანურ ღირსებას, —აშკარად მტკიცედ იცავს თავისი „მორალის“ ხელშეუხებლობას, რისხვასა და ზიზღს აფრქვევს მას, ვინც გაბედა და შელახა პატიოსნების საკაცობრიო იდეალები.

ეს კარგად იცოდა ეფემიამ და ამიტომ მოისწრაფა სიცოცხლე.

რომ ამ ქალს უდიდესი ნებისყოფა აქვს, ეს ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ მან ამდენი ხნის განმავლობაში ზიდა შემადრწუნებელი ცხოვრების ტვირთი. მან თავი ანაცვალა შურისძიებას და მიადგო კიდევ საწადელს.

ეფემიას სახით ჩვენს ლიტერატურაში შემოდის ქალი, რომელსაც ღრმად შეუგნია თავისი ადამიანური ღირსება და იცავს მას ყოველგვარი მსხვერპლის საფასურად. მართალია, ეფემიას შებრძოლება არაა შეჭიდება საზოგადოებასთან, იგი აგებულება პირადულ საფუძველზე, მაგრამ ვიწრო—პირადულს მაინც სცილდება. ეს არის საერთოდ ქალის ღირსების დაცვა

¹ ფირალი დავლაძე, გვ. 111.

იმათვან, ვინც ამ ღირსებას პირადი სიამოვნებისათვის სთვლავს. აკი ეუბნება კიდევ ეფემია გიორგის ცოლს: „შენს მაგიერ, ჩემს მაგიერ, ყველას მაგიერ ვიყრი ჯინს“ (ხაზი ჩემია, გ. ც.).

რა თქმა უნდა, ეფემია არ შეიძლება ჩავთვალოთ ქალთა ემანსიპაციისათვის მებრძოლ პიროვნებად, მაგრამ ამ ქალის შეგნებაში უკვე აშკარად ჩამოყალიბებულია აზრი იმის შესახებ, რომ მარტო ის არაა შეურაცხყოფილი, არამედ ასეთებია სხვებიც, რომლებიც შურისძიებას მოითხოვენ. ამ თვალსაზრისით ეფემია ერთგვარად საერთო საქმისათვის იბრძვის: ქალის ქალური უფლებების შელახვისათვის პასუხს აგებინებს იმას, ვინც ამაში დამნაშავეა.

გარდა ამ შეგნებისა, ეფემიას კარგად ესმის აგრეთვე არსებული სოციალური ურთიერთობის დედაარსიც. ეფემიამ იცის ფულის ძალა: მდიდარი საქმროს ძებნამ შეუერთა ეფემია პინტილიანს. ფულის შოვნას ანაცვალა გიორგიმ ეფემია. მაშასადამე, საჭიროა კვლავ ფული გიორგის განადგურებისათვის: რაც უფრო დიდია ფული, მით უფრო დიდია მისი ყოვლისშემძლეობაცა და გამანადგურებელი ძალაც.

თუ ეფემიას ბრძოლა სტიქიურ ხასიათს ატარებს, ამას უკვე ვეღარ ვიტყვივით თინაზე („თინა“).

თინა შეგნებული მებრძოლია გარკვეული საზოგადოებრივი საქმისათვის. მას წინასწარ განსაზღვრული აქვს თავისი საზოგადოებრივი ასპარეზი და ის როლი, რომელიც უნდა ითამაშოს იქ.

„თინა“ ეს არის გზა ქალის გონების გახსნისა, მისი განვითარებისა, მისი მსოფლმხედველობის გაფართოების, 17 წლის „ინსტიტუტკას“ ფანტაზიებიდან სინამდვილის საღ ათვისებამდე, მის (ამ სინამდვილის) წინააღმდეგ ბრძოლის აუცილებლობის საკითხის დასნამდე. მეტიც: ამ ბრძოლაში აქტიური მონაწილეობის მიღებამდე.

ინსტიტუტიდან გამოსვლის პერიოდში თინას ცხოვრების გამოცდილება იმდენად უსუსური იყო, რომ მას ყოველი ფრაზა სიმართლედ ეჩვენებოდა. ამ გარემოებამ განსაზღვრა მისი დაახლოება ილია ფურცხალაძესთან.

მაგრამ „სინამდვილე ნელნელა ირკვეოდა, იგი თანდათან უფრო მოსაწყენი და თავმომაბეზრებელი ხდებოდა“... ეს იმიტომ, რომ თინას ბუნებრივი ცოდნისმოყვარეობა და მოქმედების სურვილი იწვევდა დამოუკიდებელი სულიერი ცხოვრებისაკენ, ხოლო ილია ყოველმხრივ ცდილობდა ჩაეხშო ქალში ყოველგვარი „მე“. ქმარი „...ბეჯითად არიდებდა ცოლს ყველაფერს, რაც მას სხვა ინტერესებს აღუძრავდა, ასე თუ ისე ამ კეთილდღეობის (იფულისხმება ილიას მიერ შექმნილი ოჯახის „კეთილდღეობა“.—გ. ც.) მიმზიდველობას შეასუსტებდა“.¹

თინას პირველი ცდა საკუთარი სამყაროს შექმნისა იყო სამწერლო მოღვაწეობის დაწყება. ქალს სურდა საკუთარი წონა მოეპოვებინა საზოგადოე-

¹ „თინა“, გვ. 152.

ბაში. ყოფილიყო არა მარტო ცოლი ილია ფურცხალაძისა, არამედ თინათინ ფურცხალაძე.

ეს ცდა ილიას მხრივ სასტიკ წინააღმდეგობას ხვდება, რადგან ამ პატივმოყვარე გვამს არ წარმოედგინა, რომ შესაძლებელი იყო „მისი ცოლი მასზე მალლა მდგარიყო საზოგადოების თვალში“. ¹

ასეთი დამოკიდებულება აზოროტებდა ქალს და თანდათან აშორებდა ქმარს. გარკვეულ დრომდე ეს იყო მაინც შინაური, ოჯახური წინააღმდეგობა, რომელიც ფართე იდეურ ხასიათს არ ატარებდა.

მაგრამ როდესაც თინა დაუახლოვდა ბიქტორ გაბილაშვილის ჯგუფს, როდესაც მან აშკარად დაინახა, რომ არსებობს სხვა ასპარეზი ადამიანის სულიერი ძალებისათვის, რომ არსებობს ხალხი, რომელიც უკვე მოღვაწეობს ამ ასპარეზზე და ყველგანა და ყოველთვის თინას საუკეთესო მეგობარი იქნებოდა, — აი, ამ დროიდან იწყება თინასა და ილიას აშკარა მტრობა; ახლა ისინი ერთი ოჯახის ორი შემდგურებული წევრი კი არ არიან მხოლოდ, არამედ მოპირდაპირე საზოგადოებრივი ბანაკის, ორი მოწინააღმდეგე პოლიტიკური პარტიის წარმომადგენლები.

თინა ჩაება გაბილაშვილის ჯგუფში, რადგან, მისი რწმენით, „მშრომელი ხალხის ქეშმარიტი გულშემატკივარი იმ მუშაკთა რიგში უნდა იდგეს, ვინც ამ ხალხის იდეალებისათვის იბრძვის“. ²

შინაგანი მტრობა, რომელიც წლების მანძილზე მწიფდებოდა ცოლქმარს შორის, აშკარა და საჯარო შეტაკებაში გადავიდა. თინამ სასტიკად გაილაშქრა საერთო კრებაზე ილიასა და მისი ჯგუფის წინააღმდეგ, რომელიც ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ ხალხის საქმე რაღაც „რჩეულთა ჯგუფმა“ უნდა განავოს.

„...ხალხი თვით უპატრონებს თავის საქმეს, — წარმოსთქვა თინამ, — იგი აუცილებლად უნდა შეეჩვიოს თვითმოქმედებას, რომ თვითონაც განავოს თავისი ბედი... ვინც ამას უარყოფს, იგი სასტიკად შეურაცხყოფს ხალხს, იგი მისი მოსისხლე მტერია“ ³

აქედან ლოგიკური დასკვნა: თინა, რომელიც ხალხის მხარეზეა, მოსისხლე მტერია თავისი ქმრის, ილია ფურცხალაძის, რომელიც ხალხის ინტერესების წინააღმდეგ ილაშქრებს.

ამის შემდეგ თინა მტკიცედ გადაწყვეტს დასტოვოს ქმრის ოჯახი. მაგრამ აქ მას სხვა სიძნელე ხვდება. ეს არის პატარა შვილი, რომელიც ზედისა და უხერხემლო მამის ანაბარა უნდა დარჩეს. თინას ცხოვრებაში მძიმე დრამად გადაიქცა ის, რის გაკეთებაც ცოტა ხნის წინათ უმტკივნელოდ შეეძლდა. ერთმანეთს შეეკიდა ორი დიდი გრძნობა: საზოგადოებრივი მოვალეობის, პიროვნული თავისუფლებისა და შვილისადმი მოვალეობის, დედობრივი სიყვარულისა.

¹ „თინა“, გვ. 152.

² იქვე, გვ. 155.

³ იქვე, გვ. 160.

ქიდილსა და ყოყმანში ჩაისახა თინას რწმენა იმისა, რომ მან უნდა გასწიროს შვილი. ამ შემთხვევაში თინა მოიქცა არა როგორც გონებაზე ხელაღებული ფანატიკოსი, არამედ როგორც ღრმა პასუხისმგებლობით აღჭურვილი გონიერი ადამიანი: სახლში დარჩენა თინასათვის საკუთარი პიროვნების უარყოფა იყო, ხოლო „ის, ვინც თავის პიროვნების გათელვას ურიგდება, ვინც თავის თავს პატივს არ სცემს, იგი ვერ აღზრდის ნორმალურ ადამიანს“. ¹ გარდა ამისა, მშობლებს შორის მუდმივი შუღლი, „ყოვლად შეუწყნარებელი დამოკიდებულება... მუდმივი ბრძოლა და უსიამოვნო სცენები ხომ პირდაპირ დამლუპველ გავლენას იქონიებს ბავშვზე“. ²

და თინა წავიდა. მან საბოლოოდ გაწყვიტა ოჯახის ბორკილი, რომ საზოგადოების სამსახურისთვის მშრომელი მასის კეთილდღეობისათვის — შეეწირა თავისი ძალა.

ასეთია ქალის შეგნების განვითარების გზის ჩვენება ლალიონის შემოქმედებაში. ნინო — ეფემია — თინა — ესენი არიან დიდი მნიშვნელობის იდეოლოგიური ძვრების მაჩვენებლები საქართველოს სინამდვილეში.

ლალიონის მიხედვით ქალის განვითარების გზა წააგავს ნინოშვილის გლეხის პროტესტანტული სულის განვითარების გზას, რომელიც, ჩვეულებრივად, ლიტერატურულ კრიტიკაში სამი გმირითაა წარმოდგენილი: კაცია მუნჯაძე — გოგია უიშვილი — სიმონა ძალაძე.

მაგრამ ამ ორი სამეფულის დაპირისპირებაში უკვე აშკარად ჩანს, თუ რა დიდი ნაიჯი გადადგა წინ საქართველომ მომავალი რევოლუციის გზაზე.

კაცია „მუნჯია“, მას გონებაშიც კი ემინია მთავრობის საწინააღმდეგო რამ თქვას. მას თავისთავისთვისაც ვერ აუხსნია, რატომ არის ის ვალდებული უდარაჯოს „დიდი კაცის“ მატარებელს...

ნინო აშკარად გრძნობს, რომ მისი გათხოვება არსებული სოციალური ურთიერთობის გარდაუვალი ნაყოფია. ბაზარი მეფობს და საქონლად იქცა ყველაფერი, — თვით საკუთარი შვილიც. „გაგიჭირდა და მყიდის — უსაყვედურებს იგი მამას.

გოგიაცა და ეფემიაც თვითმკვლევლობით ამთავრებენ სიცოცხლეს, მაგრამ ეს უკანასკნელი ჯერ შურს იძიებს და შემდეგ ესალმება წუთისოფელს. სიმონასა და თინას შორის ხომ მთელი უფსკრულია. სიმონა არის პირველი სუსტი მერცხალი იმ გაზაფხულისა, რომელიც თინასა და მისთანებს მოჰყავთ.

ყველა ზემოთქმულს უნდა დაუმატოთ ისიც, რომ ნინოშვილის შემოქმედებაში მამაკაცები მოქმედებენ, ე. ი. საზოგადოების მეტნაკლებად დამოუკიდებელი წევრები, რომელთაც თავიანთი თავი ეკუთვნით პირად ცხოვრებაში მაინც, ხოლო ლალიონის შემოქმედებაში განვითარების გზას გვაძლევს ქალი, არსება დაჩაგრული, საზოგადოებრივადაც, ოჯახურ ურთიერთობაშიც და თავისი ბიოლოგიური არსებითაც.

¹ „თინა“, გვ. 177.

² იქვე.

ლალიონის მიერ წამოჭრილი ეს საკითხი აუცილებლად ყველაზე უფრო პროგრესული კითხვაა მის შემოქმედებაში. კიდევ მეტი: ქალის, როგორც რევოლუციური ძალის, დანახვის თვალსაზრისით მას პირველობა ეკუთვნის ქართულ ლიტერატურაში.

თავისთავად ცხადია, რომ მწერალი, რომელიც თავის შემოქმედების თემად გაიხდის რევოლუციას, გვერდს ვერ აუხვევს რევოლუციის უდიდესი მამოძრავებელი ძალის—პროლეტარიატის ჩვენებას. ლალიონიც ერთგვარად ცდილობს ამ საკითხის დაძლევის. ეს ცდა მოცემულია მის მოთხრობაში „ეს არის ჩვენი ბედნიერი დღე!“.

ნაწარმოების სიუჟეტური რკალი საავადმყოფოს კედლებში იშლება. მწერლის ძირითადი მიზანია დაგვანახოს ის ღრმა სოციალური უთანასწორობა, რომელსაც თვით ამ დაწესებულების კედლებშიც გაუდგამს ფესვი. ფულის სუნიტ გიჟდენთილ ატმოსფეროში ფულით იყიდება ექიმის პროფესიული სინიდისიც კი. მოვლა და ყურადღება აქვს იმას, ვისაც საშუალება აქვს ამ მოვლისათვის საფასური გაიღოს. „დანარჩენებისათვის ზრუნვა კი უსიამოვნო მოვალეობად, აუცილებელ ბოროტებად მიაჩნიათ“.¹

აი, ამ ატმოსფეროში გვიჩვენებს მწერალი ახალგაზრდა მუშას, რომელიც რამდენიმე დღის წინ ჩამოსულა ქალაქში, სადღაც წარმოებაში დაუწყია მუშაობა და მანქანის საორთქლე ქვაბის მსხვერპლი გამხდარა.

ადამიანის სიცოცხლის „გულმხურვალე დარაჯებმა“ ნახევარ საათში დაუსხვეს დიაგნოზი:—„В мертвецкую!“

მწერალს აქ ერთი დამახასიათებელი შტრიხიც შემოაქვს: ის გვამცნობს, რომ მუშა დილიდან მშვიერი ყოფილა და ახლა რომელიღაც ამხანაგმა ღარიბული ლუკმა შემოუგზავნა, ლუკმა, რომლის ქაბა მას აღარ უწერია.

როგორც ვხედავთ, ლალიონი აშკარად ხედავს, რომ ქალაქის პროლეტარიატს ქმნის მიწას მოწყვეტილი გლეხი და რომ ამ კლასის ცხოვრება ეს არის ისეთივე ტანჯული ბრძოლა პურის ნამცეცისათვის, როგორც სოფლის მოსახლეობისა.

მაგრამ ლალიონის შემოქმედებაში არ ჩანს, რომ სწორედ ეს კლასი წარმოადგენს რევოლუციის პრაქტიკულ განმახორციელებელს.

ლალიონი თუმცა ამბობს „თინაში“, რომ ხალხის საქმეს თვით ხალხი უნდა ქმნიდესო, მაგრამ მის შემოქმედებაში პრაქტიკულად გათიშულია ერთმანეთისაგან კლასი და პარტია. ამის მიზეზი უნდა ვეძიოთ ლალიონის იდეოლოგიაში—წვრილბურჟუაზიული ინტელიგენციის იდეოლოგიაში. მისთვის, როგორც ამ იდეოლოგიის მატარებლისათვის, კაცობრიობის პროგრესში უდიდესი როლი ენიჭება ინტელიგენციას, საზოგადოების თეორიულად შეიარაღებულ ნაწილს. ამ საკითხში იჩენს თავს მწერლის იდეალიზმი. მის მიერ თეორიის გათიშვა პრაქტიკისაგან და პირველის პრიმატის აღიარება. მას ინსტიტუტურად ეშინია კიდევ პროლეტარიატის ესოდენი სიძლიერით მოქმედი

¹ „ესაა ჩვენი ბედნიერი დღე!“—გვ. 185.

რევოლუციური ძალისა და თავის შემოქმედებაში გვერდსაც უვლის მის ასეთად წარმოდგენას.

რამდენიმე სიტყვა ლალიონის როგორც მხატვრის შესახებ.

ამ საკითხის დასმისას არ შეიძლება არ აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ლალიონის თხზულებანი მკვეთრად განსხვავდება ერთიმეორისაგან მხატვრული დამუშავებისა და ოსტატობის მხრივ.

ჩვენ უკვე გვქონდა შემთხვევა ხაზი გაგვესვა „რაქვიანასა“ და „ბეჟუკას ხვედრის“ ლირსებებისათვის. ამ პირველში მაინც ლალიონი ათავსებს მთელ თავის შემოქმედებით ძალას და, შეიძლება ითქვას, მხატვრულად უნაკლო ნაწარმოებს ქმნის.

გლახუნას სახის გამოკვეთაში ლალიონმა ფართოდ გამოიყენა კლდიაშვილისათვის დამახასიათებელი ცრენლიანი სიცილი—კომიზმი, რომელსაც საფუძვლად დრამა უდევს.

არ შეიძლება ღიმილი არ მოჰგვაროს მკითხველს გლახუნის ტრაბახმა, როდესაც ის ძმის შესახებ ლაპარაკობს: „ოცდაოთხი კლასი გაათავა, არაფერი დუუტიებია უსტავლელი“.

ან კიდევ: „ამას წინეთ მომწერა, საცხა, გრანიცაში, ევროპიაში, უნდა წვედიო, სწავლულებმა თავი უნდა შევიყაროთო, რაცხა უნდა გამეიკვლიონ და დაადგინონ თურმე. ყველა სახელმწიფოდან მივა თითო-ოროლა კაცი და აქედან მე მგზავნიანო. ათიათასი მანეთი მუუცემიენ ხაზინიდან სახარჯავათ“.¹

მაგრამ არ შეიძლება აგრეთვე სიბრაღულიც არ იგრძნოთ ამავე მკვება-რასადმი, რადგან მისი კვების საფუძველია ძლიერი სურვილი რაპენიარად ამაღლდეს სოფლის თვალში, რაღაც ლირსება შეინარჩუნოს, თუნდაც ძმის საშუალებით შეიქმნას დაკარგული ავტორიტეტის სულ პატარა ნაწილი მაინც: „ღმერთო შენით, მტერს არ გავახარებ!“—აი, რას ეყრდნობა გლახუნას ტრაბახი.

ამ მოთხრობაში ყოველი დეტალი ღრმად გააზრებული და წინასწარ მოფიქრებული ჩანს. გმირის დახატვისას მწერალი რამდენიმე ისეთ სპეციფიკურ შტრიხს იძლევა, რომ თუმცა გლახუნას პორტრეტი არსად არის აღწერილი, მაგრამ ძნელი არაა მისი წარმოდგენა.

როგორც გლახუნას, ისე ვასოს სახე უაღრესად დინამიურია. მწერალი არაფერს გვეუბნება მათი ხასიათების შესახებ. ეს ხასიათები ვლინდება მათ საუბარში, სავნებასა და აღამიანებთან მათ დამოკიდებულებაში.

გარდა ამისა, ნაწარმოები ყურადღებას იპყრობს სიუჟეტის აღმავალი, სწორხაზოვანი განვითარებით. ამ განვითარებაში საკვანძო ძაფად გამოყენებულია გლახუნას ფსიქოლოგიური ბუნების გახსნა, და უნდა ითქვას, მწერალი აქაც სათანადო სიმაღლეზე დგას.

გლახუნას საუბარი ვასოსთან ქალაქში და მისი მონოლოგი ნაწარმოების ბოლოს, დუქნის წინ, ორმხრივ არის საყურადღებო: ერთი, ეს არის შესანიშ-

¹ „რაქვიანა“, გვ. 55.

ნავად შესრულებული სურათი გმირის ფსიქოლოგიური განცდისა, ხოლო მეორე, ეს არის წარმოსახვა უკანასკნელ იმედს მოკლებული, სასოწარკვეთილებამდე მისული, დეკლასირების გზაზე დამდგარი აზნაურისა.

ნაწარმოების სტილიც გამოცდილი ოსტატის ბეჭედს ატარებს. ყოველი წინადადება ერთი გარკვეული დანიშნულებისაა: იგი აძლევს შემდგომ მსვლელობას ნაწარმოების სიუჟეტური ხაზის აღმავლობას და, ამასთანავე, გარკვეული ემოციონალური როლიც აკისრია.

ძმების დაპირისპირებისათვის, ე. ი. იმის ხაზგასმისათვის, თუ რა განსხვავებული კატეგორიის ხალხს წარმოადგენენ ისინი, მწერალი მოხდენილ ხერხს მიმართავს: ბედისა და კაცისაგან დაჩაგრული, მასხრად აგდებული გლახუნი ოცნებობს „წელში გაიმართოს... ყველა განაცვიფროს“.

„ამ სურვილის შესრულებაზეა ეხლა დამყარებული გლახუნის მთელი მომავალი, მისი ბედი. ეს მისთვის „ყოფნა არ ყოფნის“ კითხვაა... მაგრამ ნუთუ ეს ოცნებად უნდა დარჩეს? გლახუნი მარტო არ არის, მას ჰყავს უმცროსი ძმა, რომელიც ეხლა სწავლაშია“...¹

აი ამ აზნაცს გადაეყავართ გლახუნსაგან ვასოსთან. ნახევრად გმირისეული, ნახევრად ავტორისეული ფორმულირება ამ აზრისა ხდება ახალი საფეხური გლახუნის ფსიქოლოგიის გახსნის განვითარებისა, ერთი მხრივ, და ავტორის იდეის ერთი კომპონენტიდან მეორეზე გადასვლის ბუნებრივი ხერხი—მეორე მხრივ.

მოთხრობის ენა მარტივია, მკვეთრი, ლაკონური. მაგალითად: „დრო გადიოდა. ვასოს სწავლა დასასრულს უახლოვდებოდა. გლახუნი სიხარულით ცას ეწეოდა“.²

ან კიდევ: „იენისის დილა იყო. ხის ფოთლებიდან ჩამონადენი ცვარი აქა იქ კიდევ ეპკურებოდა დედამიწას. აცრემლებული ბალახი მზიარულად უღიმოდა მაცოცხლებელ მნათობს. ზინამ კარი გააღო. ოთახში გრილი ნიავი შემოიჭრა“.³

როგორც ვხედავთ, აქ ყოველ სიტყვას მკვეთრად განკუთვნილი ადგილი უჭირავს, ყოველი წინადადება გარკვეულ სახეს ქმნის. ეს სახეები ერთიმეორეში შეუმჩნევლად, ლოგიკურად გადადიან.

ასეთია „რაქვიანა“. მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს ნაწარმოები ბედნიერ გამონაკლისთა რიგს ეკუთვნის.

მოთხრობის უდიდეს ნაწილს აკლია მხატვრული შესრულების ოსტატის ხელი და ამის გამო, იდეურ-შინაარსობრივი მართებულობის მიუხედავად, ბევრს კარგავს მკითხველის თვალში.

ლალიონის შემოქმედების უპირველესი ნაკლი არის ის, რომ მას რიგ შემთხვევაში ღალატობს რეალისტური თანამიმდევრულობა. ამ მხრივ განსა-

¹ „რაქვიანა“, გვ. 54.

² იქვე, გვ. 55.

³ იქვე.

კუთრებით სკოდავს „ფირალი დავლაძე“, რაზედაც უკვე ზევეთაც იყო საუბარი.

იგივე ნაწარმოები მეორე ნაკლსაც შეიცავს: ჩვენ თავის დროზე აღვნიშნეთ, რომ ალექსი უნდა დაედუბა მწერალს, როგორც უსუსური მებრძოლი და ღუბავს კიდევ. მწერალი ამ შემთხვევაში მართებულად იქცევა. მაგრამ მწერალი შეცდა მაშინ, როდესაც ალექსი ასეთი უხერხემლო პროტესტანტის სახით დაგვიხატა. ალექსი რომ ნინოშვილის სიმონას პროტოტიპი ყოფილიყო, მისი ასეთად წარმოდგენა გამართლებული იქნებოდა. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ქართულმა ლიტერატურამ უკვე ოთხი წელიწადია, რაც სიმონას სახე შექმნა, ისეთი პიროვნებისა, რომელიც აშკარა და უკაბიტულაციო სისხლიანი პროტესტის გზას ადგია, — ალექსი მეტად ჩია და უსუსურია,

მწერალს უნდოდა ეჩვენებინა ფეოდალიზმისა და კაპიტალიზმის კიდილში ვასრესილი „მესამე წოდების“ შეგნების გაღვიძება, მაგრამ ვერ მოახერხა. ამის ნაცვლად მას გამოუვიდა ფერმკრთალი ლანდი, რომელიც ვერ ამართლებს თავის დანიშნულებას ვერც „შეუფერავი სინამდვილის“ გადმოცემის და ვერც მხატვრული სახის შექმნის თვალსაზრისით. ისეთი შთაბეჭდილებაა, თითქოს ალექსი გამოექცა უსამართლობას მხოლოდ იმისთვის, რომ „სადმე ერთ ტყვიას“ გააციებინოს თავი.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ ერთი მომენტი: ალექსის ასეთი უფერული წარმოდგენა შემთხვევითი არ არის. ლალიონის ყველა დადებითი გმირი, განურჩევლად ნაწარმოებისა, ლანდისებურ ხასიათს ატარებს.

ცნობილია, რომ სრულქმნილი დადებითი გმირი მხოლოდ დიდი მხატვრის ნაყოფს წარმოადგენს. ეს დიდი მხატვრული ერუდიცია კი უდავოდ ლალატობს ამ შემთხვევაში ლალიონს.

საკმარისია გავიხსენოთ რევოლუციონერთა სახეები მოთხრობიდან „თინა“, რომლებზედაც ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი.

ბიქტორს ჩვენ ვეცნობით ავტორის რეკომენდაციით. ვიცით, რომ ის „იდეალებით გატაცებული“, „უანგარო ახალგაზრდა იყო“, ამის შემდეგ ჩვენ ნაწარმოებში რამდენიმეჯერ ვისმენთ ბიქტორის საჯარო გამოსვლას, სადაც ის მოხდენილად და სამართლიანად მსჯელობს. მაგრამ ფაქტიურად ამის მეტი მასზე არაფერი ვიცით. გვიჭირს კიდევაც დავადგინოთ, რომელი კლასისა თუ ფენის წარმომადგენელია გაბილაშვილი? ჩამოყალიბებული რევოლუციონერია იგი, თუ მხოლოდ „იდეალებით გატაცებული“ ახალგაზრდა, რომელიც გარკვეულ სადგურამდე გაჰყვება რევოლუციის ჯავშნოსან მატარებელს?.. ავტორმა იგი ციხემდე მიიყვანა, ე. ი. პირველ განსაცდელამდე და იქ, სადაც უნდა გამოჩენილიყო ბიქტორის ბრძოლისუნარიანობა, მიატოვა კიდევ. იქნებ ბიქტორი კოლია დროზდოვის (ჭ. ლომთათიძე „საპყრობილეში“) მოძმედ იქცა? თუ გორკის პავლე ვლასოვის სიმალღემდე ავიდა? — მკითხველისათვის გაურკვეველი რჩება, რადგან ავტორმა ვერ დაარწმუნა მკითხველი ბიქტორის სულიერ ძალაში, არ წარმოადგინა იგი პრაქტიკულ საქმიანობაში.

¹ „რაქვიანა“, გვ. 55.

ლალიონის შემოქმედებაში მკვეთრად შეინიშნება განსაკუთრებით ორი ვარემოება:

1. ლალიონი ვერ ერევა ფართე საზოგადოებრივი მოვლენებისა და გმირების ხასიათების განვითარების პროცესის ჩვენებას. ამის გამო მის მიერ აღებული დიდი მოცულობის ტილოები მხატვრულად უფრო დაბალ საფეხურზე დგანან, ვიდრე პატარა მოთხრობები.

2. მწერალი ვერ ახერხებს დადებითი გმირის ჩვენებას მის ყოველდღიურ საქმიანობაში, რის გამოც ის წარმოსახულია სქემატურად და არადამაჯერებლად.

მიუხედავად ამ ნაკლოვანებებისა, ლალიონის მემკვიდრეობა მაინც ფასეულია ჩვენთვის, როგორც ნინოშვილის სკოლის ღირსეული და დამოუკიდებელი გამგრძელებლისა.

ლალიონმა თანამედროვეობასთან შეფარდებით გადაჭრა მრავალი ადრე წამოყენებული კითხვა, გაამდიდრა თავისი წინამორბედის იდეურ-თემატური სალარო, ბოლოს, გარკვეული საკითხების დასმით სრულიად ახალი სიტყვა სთქვა ქართული ლიტერატურის ისტორიაში.

სტალინის სახელობის

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ახალი ქართული ლიტერატურის

ისტორიის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1955. II. 5.)

В. Цискаридзе

Творчество Лалиони

Резюме

Грузинский писатель конца XIX и начала XX века Лалиони (А. Мамулайшвили) является представителем литературной школы Э. Ниношвили. Несмотря на это, Лалиони нельзя назвать эпигоном. Развивая тематико-идейную сторону творчества Ниношвили, Лалиони обогащает ее новыми мотивами, соответствующими эпохе; так, например, в творчестве Лалиони мы видим грузинскую леревню не только конца XIX в., но и периода реакции. Соотношение социальных сил принимает уже более резкое очертание и явно вырастает в революционное противоречие. Рассказы Лалиони носят оптимистический характер, они выражают веру в победу революции, дают картины революционной деятельности общества в период реакции.

Актуальность тем и правильное разрешение отдельных проблем не исключают общего мелкобуржуазного характера идеологии писателя, но несмотря на это, Лалиони сыграл определенную положительную роль в грузинской литературе, проповедуя демократические идеи, в частности, идею победы революции.

Художественное мастерство Лалиони в общем (исключение представляют отдельные рассказы) сильно отстает от мастерства Ниношвили, но стиль его творчества тот же, что и его предшественника.

Лучшим произведением Лалиони является его рассказ „Разбойник Давладзе“, получивший высокую оценку первого представителя марксистской критики А. Цулукидзе.

6. ქაჭალაძე

ჰომეროსის წინაღობინდელი პოეზიის საკითხისათვის

ბერძნებს ეპოპეის, ჰომეროსის ეპოსის, შექმნამდე გააჩნდათ პოეზიის გარკვეული ნიმუშები. სამწუხაროდ, ამ ნიმუშებმა ჩვენამდე ვერ მოაღწიეს. იმის შესახებ, თუ რა სახისა იყო და რა შინაარსის მატარებელი ჰომეროსის წინაღობინდელი პოეზია, ჩვენ ვიგებთ ან თვით „ილიადასა“ და „ოდისეაში“ დაცული ცნობებიდან, ანდა უფრო გვიანდელი ავტორების მოწმობებითა და სხვადასხვა ლიტერატურული ფაქტების შეჯერებით. ჩვენს შრომაში მოტანილია ორი ფაქტი; ისინი მცირე ნათელს ჰფენენ ბერძენთა უძველესი პოეზიის ზოგიერთ საკითხს. შრომის პირველ ნაწილს დღის სინათლეზე გამოაქვს დიოდორე სიცილიელის ცნობა ჰომეროსის წინაღობინდელი პოეტების მიერ პელაზგური დამწერლობის გამოყენების შესახებ, მეორე ნაწილში კი „ოდისეის“ ორი უძველესი ადგილია მითითებული. ეს ადგილები ჰომეროსზე უფრო ადრე უნდა ყოფილიყო შექმნილი და იმ უძველესი ეპოქის ამბებს უნდა გადმოგვცემდეს, რომელსაც კაცობრიობის საზოგადოებრივი ცხოვრების საფუძვლების მკვლევარნი მატრიარქატის ხანას უწოდებენ.

1. დიოდორე სიცილიელი პელაზგური დამწერლობის შესახებ

ანტიკური ქვეყნების მწერლებთან არაერთგზის ვხვდებით მითითებას იმის შესახებ, რომ საბერძნეთისა და იტალიის ავტოხთონები ბერძნები და იტალიელები არ ყოფილან, რომ ამ ქვეყნებს უძველეს ხანში ასახლებდნენ პელაზგურ-ტირენული ტომები. ეს ტომები მატერიალურად და სულიერად განვითარების ვაცილებით უფრო მაღალ საფეხურზე იდგნენ, ვიდრე მათ ტერიტორიაზე შემდეგ შემოსული ხალხები. ახლად მოსულებმა ბევრი რამ შეიძინეს ადგილობრივ მკვიდრთაგან, ბევრ რამეში მათგან დავალებული აღმოჩნდნენ. ანტიკური ტრადიცია სრულიად გარკვევით გადმოგვცემს იმას, რომ ქვეყნის დამპყრობლებს მათზე უფრო კულტურული ხალხის დაჩაგვრა მოუხდათ და იმასაც, რომ ამ კულტურის ერთი ნაწილი დამპყრობლებმა შეითვისეს.

საბერძნეთში აბორიგენული მოსახლეობის არსებობის შესახებ გადმოგვცემს ჰეროდოტე (1, 57), ლოგოგრაფოსი ჰეკატაიოს მილეტელი (ფრ. 334), თუკიდიდეს ისტორიის მრავალი ადგილი, სტრაბონი (VII, 3, 21) და ბერძენ მწერალთა სხვა ურიცხვი შრომები. ამავე შრომებში ჩვენ ვხვდებით არაპირ-

დაპირ მითითებას წინაბერძნული ტომების კავკასიასთან დაკავშირების შესახებ. ასეთია არიანეს ცნობა ქალღმერთ ფასიანეს (რეა-კიბელას) შესახებ (შავი ზღვის პერაპლუსი¹, 9), არგონავტების მითის ჰეროდოტეს მიერ მოცემული თავისებური ვარიანტი (ისტორია, I), სადაც ტროელები და კოლხები მონათესავე ტომებადაა მიჩნეული, ჰომეროსის ცნობა იმის შესახებ, რომ ხალიბები ტროელების მოკავშირეები იყვნენ. (B, II, 11), ჰესიოდეს „თეოგონიის“ ბოლო ლექსი აეტის დის, კირკეს, ბატონობის შესახებ ტირსენებზე და სხვა.

ახალი დროის მკვლევართათვის დადგენილად ითვლება საბერძნეთში ბერძნების შემოსვლამდე წინაბერძნული მოსახლეობის არსებობის ფაქტი. სხვა საკითხია ის, თუ რომელ ეთნიკურ ჯგუფს მიეკუთვნებოდა ტომები, რომელთაც ხმელთაშუაზღვის აუზი ეკავათ უხსოვარ დროში. XIX—XX ს-ის მკვლევართათვის თავსატეხ საკითხად ითვლებოდა ეგეოსის რაიონის უძველესი მოსახლეობის ეთნოგენეზის საკითხი. ყველასათვის ცხადი გახდა ის, რომ ამ საკითხის გადასაწყვეტად საჭიროა გამოყენებულ იქნას მიღწევები ისტორიის, ენათმეცნიერების, ეთნოგრაფიის, არქეოლოგიის, ლიტერატურათმცოდნეობის, ეპიგრაფიკის. სამწუხაროდ, ბევრი მკვლევარი მხოლოდ საკუთარი მეცნიერებით იფარგლებოდა და არ ითვალისწინებდა სხვა მეცნიერების მონაცემებს. ასეთ უგულებელყოფაში ბრალს დებს ვლ. გეორგიევს აკადემიკოსი ა. ტიუმენევი. ტიუმენევის შენიშვნით, გეორგიევი ხანდახან მხოლოდ ლინგვისტურ მონაცემებს ეყრდნობა და არქეოლოგიას სრულებით არ იყენებს, ხოლო ლინგვისტური მონაცემები წინაბერძნული ენებისა მეტად ბუნდოვანია².

XIX ს-ში მკვლევართა უმრავლესობისათვის გარკვეულად მიჩნეული იყო საბერძნეთის უძველესი მოსახლეობის არაინდოევროპული წარმომავლობა, ასეთი იყო, მაგ., ჰუგო კიპერტისა და აგვუსტ ფიკის აზრი. ამ მიმართულების დამაარსებლად განსაკუთრებით ითვლება პაულ კრეჩმერი³, რომელმაც -vმ სუფიქსის აღმოსავლური წარმოშობის აზრი ამტკიცა სხვადასხვა არგუმენტებით. კრეჩმერმა 1940 წ. ნაწილობრივ დათმო თავისი პოზიციები და წინაბერძნულ მოსახლეობაში დაუშვა ორი ფენის არსებობა: 1. შუაევროპული ფენის — ინდოევროპული წარმოშობისა (პროტინდოევროპული ფენა) და მცირეაზიული ფენის — არაინდოევროპული წარმოშობისა³.

ედუარდ მაიერსაც საბერძნეთის უძველესი მოსახლეობა თავისებური ეთნიკური თვისებების შემცველად მიაჩნდა⁴, ასევე ალფრედო ტრომბეტის⁵.

¹ А. Тюменев, К вопросу об этногенезе греческого народа, ВДИ, 1953, IV, стр. 64.

² P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, 1896.

³ P. Kretschmer, Die vorgr. Sprach- und Volksschichten, Glotta, 28, 1940, 231—278.

⁴ Ed. Mayer, Geschichte des Altertums, B. III—V, 1915—1921; Forschungen zur alten Geschichte; Die Pelasger in Attika und auf Lemnos, 1889.

⁵ Alfredo Trombetti, Elementi di Glottologia; Zur Toponimik der Mittelmeergebiets.

ამავე გზას ადგია ელუარდ შვიცერიც¹, რომელიც მეტი გარკვეულობით უსვამს ხაზს პელაზგურისა და მცირე აზიის ენების აღმოსავლურ წარმოშობას. ანტუან მეიე ამბობს, რომ ეგეოსის რაიონში არსებული უძველესი ენები უკავშირდებიან კავკასიურ ენებს და მათი ბუნების გასაგებად საჭიროა ჯერ კავკასიური ენების შესწავლა².

არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მონაპოვარი ხშირად ადასტურებენ წინაბერძნული მოსახლეობის მატერიალური კულტურის ძეგლების აღმოსავლურ წარმოშობას და აქა-იქ კავშირსაც კავკასიურ ელემენტთან³.

ამ უკანასკნელი წლების განმავლობაში მეტისმეტად გაცხოველდა კამათი წინა აზიის და ხმელთაშუაზღვეთის უძველესი მოსახლეობის ეთნოგენეზის შესახებ. მ. ვენტრისის მიერ მიკენის ხანის წარწერების გაშიფრვამ მხოლოდ ის დაამტკიცა, რომ ბალკანეთის ნახევარკუნძულისა და ეგეოსის კუნძულებზე XV—XIII საუკუნეებში გაბატონებული იყო ინდოევროპული, ბერძნული ელემენტი და ენაც ბერძნული იყო⁴. წინამოსახლეობის არსებობის ხანა კი ამ საუკუნეებზე უფრო ადრე უნდა ვეძიოთ.

ბულგარელმა მეცნიერმა ვლ. გეორგიევმა მრავალჯერ უარყო წინაბერძნული ენების აღმოსავლური წარმოშობა, არაერთგზის ამტკიცა პელაზგურისა და მცირე აზიის ენების ინდოევროპულობა თავის შრომებში, რომელთა ნაწილი ВДИ-შიც გამოქვეყნდა.

ამ ბოლო ხანებში საბჭოთა კავშირში გამოსული მრავალი ნაბეჭდი გვერდი მიედევნა წინა აზიისა და ხმელთაშუაზღვეთის მოსახლეობის საკითხებს. მკვლევართა დიდი ნაწილი დაექვებულია ამ უძველესი ხალხების აღმოსავლურ წარმოშობაში და ინდოევროპულობას უჭერს მხარს. კავკასიურ ელემენტთან კავშირს გამოკვლევათა უმრავლესობა უარყოფს. საწინააღმდეგო თვალსაზრისს იცავს მეცნიერთა ერთი ნაწილი. ამ მხრივ აღსანიშნავია ქართველენათმეცნიერთა პოზიცია⁵. ВДИ-სა და „Вопр. языкознания“-ს ფურცლებზე ცხოველი კამათია გამართული ამ საკითხების გარშემო, მაგრამ პრობლემის ან ერთი მხრით, ან მეორე მხრით გადაწყვეტას ჯერ კიდევ ბევრი რამ აკლია.

როგორც ვხედავთ, საბერძნეთის უძველესი მოსახლეობის, პელაზგების, საკითხი დღეს მეცნიერებაში მეტად მწვავედ დგას და ამ ფონზე საკმაოდ მნიშვნელობა ენიჭება I საუკუნის ძვ. წ. ისტორიკოსის, დიოდორე სიცილიელის, ცნობას. დიოდორე სიცილიელი „ისტორიული ბიბლიოთეკის“ მესამე წიგნში გადმოგვცემს შემდეგს:

¹ Ed. Schwyzer, Griechische Grammatik, B. I—III, 1939, 50, 53.

² A. Meillet, Histoire de la langue Graecque, 1930, 1936.

³ იხ. შრომები შემდეგი მკვლევარებისა: J. Friedrich, W. Brandenstein, A. A. Захаров, Б. А. Куфтин, Hommel, Fritz, გ. გობეჯიშვილი. გ. ჩიტია და სხვ.

⁴ M. Ventris and J. Chadwick, The evidence of Greece dialect in the Mycenaean archives, IHS 73 (1953).

⁵ იხ. ა. ჩიქობავას და ქ. ლომთათიძის შრომები (განსაკუთრებით ყურნ. Впр. языкознания“ უკანასკნელ წლებში).

III, 66, 67

3,66. Διονυσίῳ τῷ συνταξαμένῳ τὰς παλαιὰς μυθοποιίας. οὗτος γὰρ τὰ τε περὶ τὸν Διόνυσον καὶ τὰς Ἀμαζόνιας, ἔτι δὲ τοὺς Ἀργοναύτας, καὶ τὰ κατὰ τὸν Ἰλιακὸν πόλεμον πραχθέντα καὶ πόλλ' ἕτερα συντέτανται, παρατιθεῖς τὰ ποιήματα τῶν ἀρχαίων, τῶν τε μυθολόγων καὶ τῶν ποιητῶν.

3,67. Φησὶ τοίνυν παρ, Ἑλλησι πρῶτον εὐρετῆν γενέσθαι Δίον ῥυθμῶν καὶ μέλους, ἔτι δὲ Κάδμῳ κομίσαντος ἐκ Φοινίκης τὰ κεισόμενα γράμματα πρῶτον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μεταθεῖναι διάλεκτον, καὶ τὰς προσηγορίας ἐκάστην τάξαι καὶ τοὺς χαρακτήρας διατυπῶσαι. κοινῇ μὲν οὖν τὰ γράμματα Φοινίκεια κληθῆναι διὰ τὸ παρὰ τοὺς Ἑλληνας ἐκ Φοινίκων μετενεχθῆναι ἰδίᾳ δὲ τῶν Πελασγῶν πρῶτων Χρησαμένων τοῖς μετατεθείσιν χαρακτήρσιν Πελασγικὰ προσαγορευθῆναι. Τὸν δὲ Δίον ἐπὶ ποιητικῆναι μελωδία θναυμασθέντα μαθητὰς σχεῖν πολλοὺς, ἐπιφανεστάτους δὲ τρεῖς, Ἡρακλέα, Θαμύραν, καὶ Ὀρφέα. Τούτων δὲ τὸν μὲν Ἡρακλέα κηθαρίζειν μανθάνοντα διὰ τὴν τῆς ψυχῆς βραδυτητα μὴ δύνασθαι δέξασθαι τὴν μάθησιν. ἔπειθ' ὑπὸ τοῦ Δίου πληγαῖς ἐπιτιμηθέντα διοργισθῆναι καὶ τῇ κηθάρᾳ τὸν διδασκαλὸν παράξανα ἀποκτεῖναι. Θαμύραν δὲ φῶσει διαφόρῳ κηχορηγούμενον ἐκπονησαι τὰ περὶ τὴν μουσικὴν, καὶ κατὰ τὴν ἐν τῷ μελωδεῖν ὑπεροχὴν φάσκειν ἑαυτὸν τῶν Μουσῶν ἐμμελέστερον ἄδειν. Διὸ καὶ τὰς θεὰς αὐτῷ χολωθείσας τὴν τε μουσικὴν ἀφελέσθαι καὶ πηρῶσαι τὸν ἄνδρα, καθάπερ καὶ τὸν Ὀμηρον τοῦτοῖς προσμαρτυρεῖν λέγοντα:

ἐνθα τε Μοῦσαι
ἀντόμεναι Θάμωρον
τὸν Θοήικα παῖσαν αἰδοῖς.

დიონისიოსმა შეკრიბა ძველი თქმულებები დიონისეს და ამორძალთა შესახებ, აგრეთვე არგონავტთა ლაშქრობა, ტროის ამბები და მრავალი სხვა. დააწყო (მიუმატა) ლექსები (თხზულებები) ძველი მითოლოგებისა და პოეტებისა.

გადმოგვეცემს დიონისიოსი, რომ დიონისმა პირველმა ბერძნებთან გამოიგონა რითმები და მელოსი (სიმღერა, მელოდია), რომ პირველმა კადმოსმა ფინიკიელებისაგან მიღებული დამწერლობა ბერძნულ ენას გადმოუტანა, ფითოვულ ასოს სახელი მოუძებნა და ფორმა მიანიჭა. აქედან დამწერლობას საერთო სახელს ფინიკიურს უწოდებენ, რადგან ის ფინიკიელებისაგანაა გადმოღებული და, რადგან გადმოღების შემდეგ პირველად პელაზგებმა დაიწყეს ამ ასოების ხმარება, ამიტომ ამათ პელაზგური უწოდეს. დიონისიოსი ამბობს, რომ დიონისი ლექსებითა და სიმღერებით იყო განთქმული, მას თავისთან მრავალი მოწაფე ჰყავდა, რომელთაგან განსაკუთრებით სამია ცნობილი: ჰერაკლე, თამირისი, ორფევსი. ჰერაკლემ კითარაზე დაკვრა დაიწყო, რადგან სხვა ხელოვნება ვერ შეითვისა სიჩლუნვის გამო. მას ერთხელ სცემა მასწავლებელმა, გაჯავრდა ამიტომ, კითარა დაარტყა დიონისს და მოკლა იგი. თამირისი მეტად ნიჭიერი იყო და ვარჯიშობდა მუსიკაში. სიმღერა ეხერხებოდა და იკვებნიდა, რომ უფრო სასიამოვნოდ ვძლერი, ვიდრე მუზებით. მუზები განრისხდნენ, მუსიკის ცოდნა წაართვეს მას და დააბრძავეს. ასე ამბობს ჰომეროსი ლექსებში:

„აქ მუზებმა, განრისხებულებმა, სიმღერა წაართვეს თამირისს თრაკიელს“.

καὶ ἔτι

*αὶ δὲ χολωσάμενοι πηρόν
θίσαν αὐτὰρ αἰοιδίην.
θεσπεσίην ἀρέλοντο καὶ ἐκλέλαθον
κισθαριστὸν.*

Περὶ δὲ Ὀρφέως τοῦ τρίτου μαθη-
τοῦ τὰ κατὰ μέρος ἀναγράφομεν ἕταν
τὰς πράξεις αὐτοῦ διεξιῶμεν.

Τὸν δ' οὖν Αἰγὸν φασι τοῖς Πელασ-
γικαῖς γράμμασι συνταξάμενον τὰς τοῦ
πρώτου Διονύσου πράξεις καὶ τὰς ἄλλας
μυθολογίας ἀπολιπεῖν ἐν τοῖς ὑπομνή-
μασιν. Ὀμοίως δὲ τοῦτοις χρῆσασθαι
τοῖς Πელασγικοῖς γράμμασι τὸν Ὀρφέα
καὶ Προναπίδην τὸν Ὀμήρου διδάσκα-
λον, εὐψῆ γεγονότα μελοποιῶν πρὸς
δὲ τοῦτοις ὁμοίτην τὸν Θυμοῦτου τοῦ
Λαομέδοντος, κατὰ τὴν ἡλικίαν γεγο-
νότα τὴν Ὀρφέως πλαγηθῆναι κατὰ
πολλοὺς τόπους τῆς οἰκουμένης καὶ
παραβαλεῖν τῆς Λιβύης εἰς τὴν πρὸς
ἑσπέραν χώραν [τῆς οἰκουμένης] ἕως
ᾠκεανοῦ θεάσασθαι δὲ καὶ τὴν Νύσαν,
ἐν ἣ μυθολογοῦσιν οἱ ἐγχώριοι ἀρχαῖοι
τραφῆναι τὸν Διόνυσον, καὶ τὰς κατὰ
μέρος τοῦ θεοῦ τοῦτου πράξεις μα-
θόντα, παρὰ τῶν Νυσαέων συντάξασθαι
τὴν Φρυγίαν ὀνομαζομένην ποίησιν, ἀρ-
χαῖκοις τῆ τε διαλέκτῳ καὶ τοῖς γράμ-
μασι χρῆσάμενον.

დიოდორეს ეს ცნობა საყურადღებოა და ძვირფასი ჯერ იმით, რომ გად-
მოგვცემს ჰომეროსის წინაღობინდელი პოეტების სახელებს; ასე, მაგალითად,
ის მოიხსენიებს ასეთ პოეტად ლინოსს, მის მოწაფეებს: თამირისს, ორფევსს,
პრონაპიდეს, რომელიც ჰომეროსის მასწავლებლადაა გამოცხადებული, ამას
გარდა თიმოიტეს — თიმუტოსის, ლაომედონტის ვაჟის შვილს. უნდა აღვნიშ-
ნოთ ისიც, რომ ეს პირველი პოეტები არ არიან ბერძნებად მიჩნეულნი ძველ-
ების მიერ, არამედ ყველას თრაკიელობას სწამებენ (გარდა ლინოსისა). ხოლო
აპოლონის აღმოსავლურ კულტთან დაკავშირებული პოეზიის ლეგენდარული
პოეტი, ოლენი, ლიკიელი იყო, მას მიაწერენ დაქტილური ჰეგზამეტრის გამო-
გონებას (Herod., IV, 35; Paus., VIII, 21, 3). ამას უნდა დავუმატოთ დიო-
დორეს ცნობა იმის შესახებ, რომ თიმოიტეს პაპად ითვლება ლაომედონტი,

აქვე:

„განრისხდნენ ქალღმერთები,
სიმღერის ხელოვნება წაართვეს
და მოაწყვეს ისე, რომ მან დაივიწყა
დაკვრა“.

ლინოსის შესამე მოწაფის, ორფევ-
სის შესახებ განსაკუთრებით მოგახს-
ენებთ, როდესაც მის საქმეებს შე-
ვებებით.

67. ამრიგად ლინოსმა პელაზგური
ასოებით (გრამუკასი) აღწერა იმ პირ-
ველი დიონისეს საქმეები და სხვა მი-
თები დაგვიტოვა. ამავე პელაზგურ
დამწერლობას ხმარობდნენ ორფევსი
და პრონაპიდე, ჰომეროსის მასწავლე-
ბელი, გონებამახვილი ლიოიკოსი. მათ
გარდა თიმოიტე, თიმუტოსის ლაომე-
დონტის ვაჟის შვილი, რომელიც ორ-
ფევსის დროს ცხოვრობდა. ლინოსი
მოგზაურობდა მსოფლიოს მრავალ
მხარეში, იყო ლიბიის დისავლეთ ნა-
წილში ოკეანემდე. ამას გარდა იყო
ნისაში, სადაც იქაურ მკვიდრთა გად-
მოცემით დიონისეა დაბადებული.
ნისელებისაგან მან შეისწავლა ამღმერ-
თის ყველა საქმეები და შეთხზა ფრი-
გიულად წოდებული პოეზია, რომელიც
ენით და დამწერლობით სიძველეებს
გვიჩვენებს (ძველ ენასა და დამწერ-
ლობას იყენებდა).

ტროის მეფე, პრიამოსის მამა, ე. ი. პოეტი თიმოიტეს ბიძა გამოდის პრიამოსი, ტროის ცნობილი მეფე. მაშ კიდევ ერთი ჰომეროსის წინა პოეტი არა ბერძენი, არამედ მცირეაზიული წარმოშობისა ყოფილა. მაგრამ დიოდორეს ცნობაში მაინც ეს არაა მთავარი. ამ პოეტების სახელები და მათ შესახებ მითები ჩვენთვის ცნობილია სხვა ავტორებიდანაც. ჩვენ ყურადღებას ვაქცევთ იმას, რომ ყველა ამ პოეტს დიოდორე მიაწერს პელაზგური დამწერლობის ხმარებას, ის გარკვევით ამბობს: ლინოსის მიერ პირველად ხმარებული პელაზგური ასოები გამოიყენეს სხვა, ჰომეროსის წინა პოეტებშიც¹, როგორც არიან: ორფეესი, პრონაპიდე, თიმოიტე. თვით ლინოსმა, დიოდორეს გადმოცემით, ამ დამწერლობით აღწერა ბახუსის საქმეები, შეთხზა ფრიგიულად წოდებული პოეზია². ეს ფრიგიული პოეზია მეტად ძველ დიალექტს და ძველ დამწერლობას იყენებსო. აქ იმავე პელაზგურ ასოებზეა ლაპარაკი. აი, ეს ცნობაა ძვირფასი და საკვლევი ის, თუ საიდან აიღო დიოდორემ, სად ნახა მან იგი, საიდან გადმოიტანა ის თავის „ისტორიულ ბიბლიოთეკაში“.

დიოდორე სიცილიელი კომპილატორია, ის არაა დამოუკიდებელი ისტორიკოსი. ის მთლიანად სხვებს ეყრდნობა, უცვლელად იწერს ადგილებს სხვა ისტორიკოსებისაგან და მწერალთაგან. ბუნებრივია, რომ ასეთი მიმართულების მქონე მოაზროვნეს, და ამასთანავე, ვეებერთელა — 40 წიგნიანი შრომის, მსოფლიო ისტორიის, დამწერ ისტორიკოსს მრავალი წყარო ექნებოდა ხელთ, და, მართლაც, დიოდორეს შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია წყაროებზე შემდეგი ავტორები: ჰეკატაიოს მილეტელი, ჰეროდოტე, ევფოროსი, ჰელანიკე მიტილენელი, თეოპომპე, ტიმიასი, ავათარქიდე. მითოგრაფოსები — ევჰემეროსი, დიონისიოს სკიტობრაქიონი და სხვანი.

ჩვენი მიზანია გავარკვიოთ III წიგნის 66-67 თავისათვის დიოდორეს წყაროს დასახელებულ ავტორთაგან რომელი წარმოადგენს. თვით დიოდორე ასახელებს ამ ადგილას ვინმე დიონისიოსს, რომელსაც შეუთხზავს დიონისეს ამბები, ამორძალების ისტორია, არგონავტიკა, ტროიკა. დიოდორეს მითითებებიდან შესაძლებელი ხდება დადგენა იმისა, თუ რომელ დიონისიოსზეა აქ ლაპარაკი. ჩვეულებრივ ასახელებენ 3 დიონისიოსს ამ მიმართებაში: დიონისიოს მილეტელს, დიონისიოს მიტილენელს და დიონისიოს სამოსელს ან როდოსელს. ამასთან ორი უკანასკნელი დიონისიოსი საკმაოდ ხშირად ერთმანეთშია ხოლმე არეული; ცნობები მათ შესახებ ერთმანეთს. სვიდა ისტორიკოს დიონისე მილეტელს მიაწერეს — დარიოსის შემდგომი საქმეების 5 წიგნს, მსოფლოს აღწერას, იონიურ დიალექტზე დაწერილ სპარსულ ამბებს, ტროის

¹ დიოდორე მაინც კადმოსის მიერ შემოღებულ ფინიკიურ ასოებს უწოდებს პელაზგურს, რადგან იგი პირველად პელაზგებმა იხმარესო, მაგრამ ეს არაა საინტერესო, ბერძნული ასოები პელაზგურად რად უნდა ყოფილიყო წოდებული? აქ უბრალოდ დროთა განმავლობაში პირვანდელი ცნობის დაფარვაა უფრო ახალი ამბით, ძველი დამწერლობის სახელი აერიათ შემდეგ შემოღებული ბერძნული ასოების სახელში.

² ე. ი. არა ბერძნული, არამედ უცხო, ფრიგიული პოეზია. ლინოსი ერთადერთი წინა პოეტია, რომელიც ბერძენია და ისიც არა ბერძნულ, არამედ ფრიგიულ პოეზიას თხზავს.

ამბებს 3 წიგნად, ისტორიულ ციკლს 7 წიგნად (ἀρχαίαι ἱστορίαι). დაახლოებით ასეთ სიას იძლევიან ახალი დროის მკვლევარნიც¹.

„ისტორიული ბიბლიოთეკის“ 1866 წლის გამოცემის წინასიტყვაობაში არის წერილი Heyne-სი, De fontibus historiae Diodori აქ LXXXIX—CI გვერდებზე ჰენე ამბობს, რომ დიოდორე სიცილიელს ხელთ ჰქონდა დიონისიოს მილეტელი, შემდეგ ადგილებშიც ეს ავტორი უნდა გამოეყენებინაო. დიონისიოს მილეტელი ლოგოგრაფოსია, ცხოვრობდა ჰეკატაიოსის შემდეგ და ჰეროდოტეს წინ (ე. ი. V ს-ში ძვ. წ.)².

C. Müller-ი F. H. G. v. II, 1878, 5—7 გვერდზე იძლევა ფრაგმენტებს ამ მილეტელის შრომებიდან, სხვა ავტორების მიერ შემონახულს. აქვე არის დიოდორეს III, 67 თავი და შენიშვნაში მითითებულია, რომ ეს დიონისიოს მიტილენელს ეკუთვნის. მაგრამ მილერთან მილეტელის ნაცვლად მიტილენელი იხმარება და პირიქით. Paul-Wissowa-ს RE. der kl. Alt. S. 929 ასე ხსნის ამ აღრევას მილეტელს და მიტილენელს შორის — ეს გამოიწვია იმან, რომ დიონისიოს მიტილენელი ძველი მწერლების ციტატებს მეტად ეტანება და ამიტომ ის მკვლევარებმა მიიღეს იმ ძველ ლოგოგრაფოსად, დიონისიოს მილეტელად ჰეკატაიოსის მახლობელ ხანებში რომ ცხოვრობდაო.

Heyne-ს შემდეგ მკვლევარები ერთხმად აღიარებენ, რომ დიოდორეს ისტორიის III წიგნის 66-67 თავის და შემდეგი ადგილების (IV წ. არგონავტიების თქმულების) წყარო არის დიონისიოს მიტილენელი, სკიტობრაქიონი 2 ს. ძვ. წ. გრამატიკოსი, რომელიც ალექსანდრიაში მოღვაწეობდა. თუმცა სახელი მილეტელი და მიტილენელი ხშირად არეულია, მაგრამ საქმე სახელში, როდია, მიტილენელს შესაძლებელია მილეტში ეცხოვრა, ან და უბრალოდ დროთა განმავლობაში, ხელნაწერიდან ხელნაწერში გადასვლის დროს, აირია ერთმანეთის მსგავსი გეოგრაფიული სახელები, და ისიც შესაძლებელია, რომ ერთის ნაწარმოები მეორესათვის მიეკუთვნებიათ. საქმე იმაშია, რომ დიოდორეს, ამ ადგილის ავტორს უნდა ეცხოვრა II ს-ში ძვ. წ. ა. ემოღვაწეა ალექსანდრიაში. ამაზე მიგვიბრუნებს ცნობები ძველი ავტორებისა და დიოდორეს III წიგნის ამ თავების შინაარსი³.

¹ Diodori Siculi, Bibliotheca historica, L. Dindorfi, vol. I, 1866.

² დიონისე მილეტელი იხსენიება აპოლოდორეს *Nesou parálogos*-ში, დიონისე თრაკიელის სქოლიოებში — Schol. Dionys. Thr. 183, 3 = Bekker (Anecd. I, p. 783, 1362 = Bachmann, Anecd. 51, 28) = H.F.G. 1885, ტ. I, 361 ფრ. ჰეკატაიოსის). ეფვროსის აზრით ასოების გამომგონებელი კადმოსია, ამას მოწმობენ მილეტელი მწერლებიც: ანაქსიმანდრე, დიონისიოსი და ჰეკატაიოსი. აპოლოდორეც „ხომალთა კატალოგში“. ცნობა შემონახულია დიონისიოსის შესახებ Schol. Herod. III, 61).

³ II ს-ნის დიონისიოსის მოიხსენიებენ შემდეგი ავტორები სვიდას გარდა: Schol. Pind. P. I, 109; Schol. Pind. IV, Pith. Isthm. I, 11; Schol. Pind. ad Isthm. IV, 104; Pind. P. 233; Schol. Eurip. ad Phoen, 1123; Schol. Herod. III, 61; Schol. ad Hom. II. III, 40; II. I, 144; II. IV, 119; Athen. XI p., 447 d., 481 c.; Aisch. Orest. Schol. 1005; II. I, 1116; III 242; IV 223=228; 207; II. p. 150 = Scholia; Apollonius-Argonautica Schol. I 1289 = Apollod. Bibliotheca I 118; IV 177; ციტატი დიონისიოსის I 256; III 200; IV 1158 (დიონისიოს მილეტელს მიაწერს „არგონავტიკის“ შექმნას II 965; Athenaius XI 495; Eustath.

Wilamowitz-Moellendorf-ი დიონისიოსს მიაწერს *Τρωιάδα* და *Αργοναυ-
ταιά*-ს და ამტკიცებს, რომ დიონისიოსი თავის თავს ხან მილეტელს უწო-
დებდა, ხან მიტილენელს და ხან სამოსელს. მან დასწერა *ἀρχαίος ἔπιπαιός* პრო-
ზაულად გადმოსცა კიკლი. W.-M. ამ მწერალს მიიჩნევს ერთადერთ წყაროდ
არა მარტო დიოდორესათვის, არამედ აბ. როდოსელის სქოლიებისათვის.
ევრ. „მედელას“ სქოლიოებისათვის, პინდარესათვის, ათენაიოსისათვის (III ს.),
ევსევესათვის (III ს.), ჰარპოკრატონისათვის (II ს. ახ. წ.), თეოკრიტეს
(III ს. ძვ. წ.) სქოლიოებისათვის და სხვა. W.-M.-ის აზრით დიონისიოსი
მეტად განათლებული კაცი ყოფილა. *ἔπ.* *ἀρχαί.*-ში მას ამოწერილი აქვს ყველა
მწერალი, განსაკუთრებით ეპიკოსები. კიკლი აქვს შეკრებილი ქვეყნის დასა-
ბამიდან ტროას დაცემამდე და ისტორიის სახით გადმოცემული.

დიონისიოსს მიტილენელის შესახებ ვრცელი ლიტერატურა მოიპოვება¹,
და ამ ლიტერატურაში შემდეგია დადგენილი: მიუხედავად იმისა, რომ დაკავში-
რება პრაგმატული თეოლოგიისა და ჰეროლოგიისა ისტორიასთან ძველი ამ-
ბავია, უკვე იონიელი ისტორიკოსები ახდენდნენ ამას და ბევრი რაზ აქვს აშგვა-
რი ხერხით გადმოცემული ჰეროდოტეს და ევფოროსს, მაინც სპეციფიკურად
ელინისტური ხანისათვისა და მახასიათებელი მითოლოგიური ამბების ისტო-
რიად გამოცხადება. ევჰემეროსის შემდეგ (IV ს. ძვ. წ. ა.) დაშვიდრდა
აზროვნების ის წესი, რომელსაც ევჰემერიზმს უწოდებენ, რომლის მიხედვით
მითებში მოხსენებული ღმერთები და გმირები ისტორიულ მონარქებად და
გამოჩენილ ადამიანებადაა მიჩნეული. აზროვნების ასეთი წესი გააჩნია იმ
II ს. ძვ. წ. ა. ალექსანდრიელ მოღვაწე დიონისიოსს, რომლის თხზულებიდან
ამოიღო დიოდორემ ჩვენთვის საინტერესო ცნობა. ამ დიონისიოსისათვის
მითი ისტორიული ფაქტია, ამიტომ იგი მეტისმეტი სიფაქიზით ეპყრობა
ძველ მითოლოგოსთა და პოეტების თხზულებებს. დიოდორეს მოწმობით ბახუ-
სის ამბების თხრობაში დიონისიოსი ღინოსს ეყრდნობოდა. არგონავტების,
ტროას, ამორძალების ამბებში — ორფევსს, პრონაპიდეს, თიმოიტეს, თამი-
ონისს და სხვ. მას ეკუთვნოდა მითოლოგიური სახელმძღვანელო და ამ

380, 380; Tzetze — p. 17; Chil. XII. 184; Schol. ad Exeg. in II. p. 150; Nem. 7. 1; Schol.
Ol. 3. 22. ჰარპოკრატონი *Ἐλλάσιον*. ევსებოსი I, p. 194 *Ἥλιος*; Schol. Theokr. 7, 108;
Schol. ad Lycoph. 911; Od. XIII, 85.

სვინდა დიონისიოსს მიტილენელს მიაწერს: „დიონისეს და ათენას ლაშქრობას“, „არგონავ-
ტიკას“ ექვს წიგნად, „მითების კრებულს“.

¹ E. Bethe, *Quaestiones Diodoreae mythographae*, 1887; E. Schwartz, *De
Dionysio Scytobrachione*, 1880; Wilamowitz-Moellendorff, *Herm.*, XV, 1880
(485 s.); F. G. Welcker, *Der epische Cyclus oder die Hom. Dichtung*, 1865 (s. 70);
Hachtmann, *De Dionysio Mytilenaeo seu Scytobrachione*, Bonn, 1865 (s. 22—48);
Dr. O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte H. II*, 1903—1902
(s. 10; 542, 1408); Franz Susemihl, *Geschichte der gr. Litteratur in der Alexand-
rinerzeit*, B. II, Berlin, 1892 (s. 45—49); O. Sieroka, *Die Mythographischen Quel-
len für Diodors 3. und 4. Buch mit besonderen Berücksichtigung des Dionysios Scytho-
brachion*, Lyck, 1878; P. Wissowa, *Realencyclopädie der cl. Altert-Wiss.*, V B. 1905.

სახელმძღვანელოდან გადმოუწერია დიოდორე სიცილიელს ცნობა უძველესი პოეტების მიერ პელაზგური ასოების ხმარების შესახებ.

დიოდორეს ე. ი. დიონისიოს მიტილენელის ეს ცნობა მხოლოდობით რიცხვში როდი მოგვეპოვება, მას სხვადასხვა ვარიანტებში იძლევიან უფრო ძველი, თუ უფრო ახალი ხანის მწერლები.

ჰესიოდე ლინოსს ყოველგვარი სიბრძნის მფლობელს უწოდებს. თეოკრიტეს მიხედვით (24, 103) მოხუცმა ლინოსმა ასწავლა ადამიანებს წერა-კითხვა. Zenobius¹, რომელიც დიონისიოს სკიტობრაქიონზე უფრო ადრე ცხოვრობდა (2 ს. I¹/₂ ძვ. წ.) გვიამბობს კადმოსისა და ლინოსის ერთმანეთისადმი სიძულვილის შესახებ: კადმოსმა ლინოსი მოკლა, რადგან ლინოსს სურდა საკუთარი ასოების შემოტანა. ეს ცნობა ძვირფასია, რადგან იგი ასახავს ახალი, ბერძნული დამწერლობის მიერ (კადმოსის შემოღებული ფინიკიური ასოების მიერ), ძველი, პელაზგური დამწერლობის გამოძევებას ხმარებიდან.

Tzetze² — დაახლოებით ამასვე იმეორებს.

Welcker-ი³ ამბობს, რომ ლინოსის მიერ შემოღებული პელაზგური დამწერლობით ორფევის საფლავის წარწერა იყო შესრულებული. ალბათ Welcker-ს სადაც უნახავს ცნობა ამის შესახებ.

F. Jacoby⁴ გადმოგვცემს, რომ დამწერლობის აღმ. წარმოშობა სხვადასხვაგვარადაა ხაზგასმული, ზოგი ლინოსს უკავშირებს, ზოგი პრომეთეს, ზოგი მუზეოსს.

დიონისე თრაკიელის სქოლიოებში ვკითხულობთ: „იმ ასოებით, წერა, რომლითაც ახლა ვწერთ, პრონაპიდე ათენელმა (ჰომეროსის წინა პოეტმა) დააწესა“⁵.

ტაციტუსი „ანალებში“ XI, 14 ამბობს: „ზოგიერთი კადმოსს თვლის ფინიკიელებისაგან ასოების გადმომღებად, ზოგი კი ათენელ კეკროსს და თებელ ლინოსს და ტროის ომის დროინდელ არგოსელ პალამედეს, იტალიაში ეტრუსკებმა ისწავლეს ასოები კორინთელ დამარატესაგან, აბორიგენებმა — არკადიელ ევანდრისაგან“⁶.

ტაციტუსის გამოცემის კომენტარებში წერია „ცნობა დამარატეს შესახებ არაა სწორი, რადგან ეტრუსკებს წინად ჰქონდათ პელაზგური ასოები, ისინი კადმოსის ასოებზე უფრო ძველნი არიან“⁷.

პლინიუს უფროსი გადმოგვცემს⁸: „ზოგნი ამბობენ ასოები ასირიელებმა გამოიგონეს, ზოგნი — ეგვიპტელებმა, ზოგნი — სირიელებმა. ფინიკიელმა კად-

¹ Zenobius, Prov. (Cent.) 4. 45.

² Tzetze, Exeg. 154, 24.

³ დას. შრ., p. 47; როშერის მით. ლექსიკონი, ნახე „ლინოსი“.

⁴ Die Fragm. d. gr. Hist. I, 1923, 513, 514.

⁵ Schol. Dion. Thrac. p. 183, 20.

⁶ C. Taciti, Annales XI, 14. G. A. Ruperti, 1834.

⁷ Drak ad Liv. I, 34 „Ceterum id falsum videtur: nam Etrusci ante habuere litteras Pelasgicas, quae sunt Cadmeis antiquiores.“

⁸ Pl. Secundi, N. H. I. XXXVII, v. II, C. Mayhoff, 1909, Teubner i VII, 192.

მოსმა საბერძნეთში 16 ასო შემოიტანა. ტროის ომის დროს პალამედემ 4 მიუმატა ΖΥΦΧ. სიმონიდე კეოსელმა ΨΞΩΘ... ლაციუმში ეს ასოები მოიტანეს პელაზგებმა¹.

2. „ოლისიუს“ უკველსი აღვილუგის შესახებ

პირველი ბერძენი დიალექტიკოსის, ჰერაკლიტე ეფესელის, ცნობილი დებულება იმის შესახებ, რომ „ყველაფერი მოძრაობს, არაფერი უცვლელი არ რჩება“, განსაკუთრებული სიცხადით თავს იჩენს ადამიანთა საზოგადოების განვითარების კანონებში. საზოგადოებრივი ერთიერთობანი მუდმივ ცვალებადობასა და მოძრაობაში იმყოფებიან და, ბუნებრივია, რომ ახალ ერთიერთობას ახალი მორალი მოაქვს და „ადამიანთა შეხედულებანი სიკეთისა და ბოროტების შესახებ ისე იცვლებოდნენ ხალხიდან ხალხში, საუკუნეიდან საუკუნეში, რომ ხშირად პირდაპირ ეწინააღმდეგებოდნენ ერთმანეთს“². რაც ერთი დროისათვის, გარემოებისათვის მორალურად იყო მიჩნეული, სხვა გარემოებაში ამორალურად ჩაითვლებოდა.

აქედან ცხადია, თუ რამდენად უსუსურია ყოველი ცდა საზოგადოების ისტორიის უძველესი ხანებისათვის ახალი მორალის კანონად მიჩნევისა და, ამიტომ, ფრ. ენგელსის სამართლიან გულისწყრომას იწვევს მის დროინდელ სოციოლოგთა მისწრაფება ადამიანთა პირველი საქორწინო ურთიერთობის უარყოფისაკენ: „აქაო და კაცობრიობას უნდა წარვხოცოთ ეს სამარცხვინო ლაქაო“³. გულუბრყვილობაა, რომ ადამიანთა საზოგადოების განვითარების ამ პირველი საფეხურისათვის უწესრიგო ქორწინებითი ურთიერთობა სამარცხვინოდ მივიჩნიოთ, ასეთი ურთიერთობა მაშინ გამართლებული იყო საზოგადოების უპრიმიტიულესი წესით, ჯოგად ცხოვრების წესით და სხვაგვარ მორალს იმ ხანისათვის ადგილი ვერ ექნებოდა. მაშინ ამორალურად ითვლებოდა გარკვეული დაწყვილება, ამისათვის სჯიდნენ კიდევ. შემდეგში, საზოგადოების მატერიალური ცხოვრების გაუმჯობესებასთან შესაბამისად, მოხდა საქორწინო ურთიერთობის თანდათანობითი დაწმენდა და გაკეთილშობილება.

ფრიდრიხ ენგელსი შრომაში: „ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა“, იძლევა ოჯახის სხვადასხვა ფორმების მშვენიერ კლასიფიკაციას. ენგელსი იყენებს მორგანის⁴ და ბახოფენის⁵ შრომების მიღწევებს და მათ მონაცემებს დასრულებულს, გააზრებულ სახეს აძლევს და მათ უმატებს ახალ გამოცდილებას, ფაქტებსა და განზოგადებებს.

¹ Swintonus, De prisca Rom. Litteris, diss. V, p. 13; უძველესი ლათინური ასოები იყო პელაზგური ან ეტრუსკული, ხოლო ტაციტუსის ხანის ასოები განახლებული კი არაა, არამედ ძველია და უდრის ეტრუსკულ ასოებს.

² ფრ. ენგელსი, ანტიდიუტინგი, გვ. 110, 1952.

³ ფრ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, 1938, გვ. 35.

⁴ მორგანი, ძველი საზოგადოება, 1861.

⁵ Bachofen, Mutterrecht, 1861.

ენგელსი ემყარება სოციალურ ნამარხებს, ე. ი. მის დროს არსებული ჩამორჩენილი ხალხების ზნე-ჩვეულებათა კვლევას. ამისათვის მას მოჰყავს მაგალითები ჰავაის კუნძულებზე და მთელ პოლინეზიაში გაბატონებული ნათესაობის სისტემისა, ავსტრალიის კლასთა სისტემისა, იროკეზების, ამერიკელი ინდოელების, ინდოელების, ტიბეტელების და სხვათა.

თუ არ შევჩერდებით წვრილმანებზე და ყურადღებას მივაქცევთ მხოლოდ ძირითადს ენგელსის მოძღვრებაში ოჯახის შესახებ, მივიღებთ ოჯახის შემდეგ ორ სახეს: ა) ჯგუფურ ოჯახს და ბ) მონოგამიურ ოჯახს.

პირველყოფილი საზოგადოების, გვაროვნული წყობის, ჯგუფური ოჯახი ემთხვევა დედის გვარს, მატრიარქატის ხანას¹.

ენგელსი ბახოფენის უდიდეს დამსახურებად თვლის იმას, რომ ბახოფენმა აღმოაჩინა ჯგუფური ცოლქმრობის დროს შვილის წარმოშობის გარკვევა მხოლოდ დედის მხრით, ნათესაობის სისტემაში დედის ხაზის არსებობა. რადგან ქორწინებითი ჯგუფების და არა წყვილის არსებობის გამო ბავშვის მამა არ იყო ცნობილი, შეიძლებოდა მხოლოდ დედის ცოდნა და ნათესაობის ამ გზით დადგენა. მემკვიდრეობითი უფლებებიც დედის მხრიდან მომდინარეობდა, ქონება ოჯახში, დედასთან რჩებოდა.

მაგრამ მეურნეობის ფორმების გართულებამ ქალი უკანა რიგში მოაქცია და მატრიარქალური პერიოდი წინაკლასობრივ საზოგადოებაში შეიცვალა პატრიარქალურით.

პეროიკული ხანის საბერძნეთისათვის მატრიარქალური ოჯახი მთლიან დავიწყებას აქვს გადაცემული. ჰომეროსთან ბავშვის წარმოშობა მხოლოდ მამის ხაზით ირკვევა.

ქრიზიდას იმიტომ ეწოდება ეს სახელი, რომ იგი ქურუმ ქრიზეს ქალია, აქილევის წარმოშობა მამის მხრითაა გარკვეული, იგი პელევსის ძეა (Πηλεΐδης), აგამემნონი და მენელაოსი ატრევსის ვაჟები არიან (Ἄρπειδοι), ოდისევსი ლაერტის ძე (Λαερτιάδης), აიანტი — ტელამონის ძე (Τελαμωνιάδης), კალქანტი თესტორის ძე (Θεστιάδης) და ა. შ. დედის სახელი ამ მიმართებაში, ე. ი. წარმოშობის გარკვევისათვის არაა სრულებით ნახსენები. მონოგამიური ოჯახი აქ ისე მტკიცეა, რომ ღალატისათვის ისჯება ორივე მხარე. სასჯელი, რასაკვირველია, უფრო ქალის თავზეა, მამაკაცს გარკვეული თავისუფლება აქვს მოპოვებული, მაგრამ ხშირად მამაკაციც მსხვერპლი ხდება ცოლის ეჭვიანობის გრძნობისა.

ბინდარე XI პითიურ ოდაში² მოგვითხრობს იმის შესახებ, რომ შურისძიებით აღსავესი მეუღლემ, კლიტემნესტრამ, მოჰკლა აგამემნონი, რადგან მან შინ მოუყვანა თავისი საყვარელი, მხევალი ქალი, კასანდრა — თვით ჰომეროს-

¹ იხ. დაწვრილებით ენგელსი „ოჯახის, კერძო საკ. და სახ. წარმოშობა“.

² J. A. Scott, *The unity of Homer*, 1921. ჰომეროსი ხანდახან გმირს თავისი სახელით კი არ მოიხსენიებს, არამედ მამის სახელით. აგამემნონს ხშირად ატრიდი ეწოდება, აქილეუსს — პელიდი, ოდისევსს — ლაერტიდი. ე. მეიგრმა დისერტაცია მიუძღვნა ჰომეროსის პატრონიმიკას (გვ. 51).

³ Pindari, carmina, ed. Schröder, 1914, გვ. 161—162.

თანაც კლიტემნესტრა თავისი ხელით ჩასცემს მახვილს კასანდრას, ალბათ ექვიანობის გრძნობით აღსავსე.

მედეამ მოლაღატე ქმარს, იაზონს სამაგიერო იმით გადაუხადა, რომ საცოლე კრეუზა და საკუთარი შვილები დაუხოცა¹.

ვის არ ახსოვს „ოდისეის“ VIII სიმღერაში ჩართული მოხდენილი თქმულება ჰეფესტოს მეუღლის, აფროდიტესი და ომის ღმერთის, არესის, ტრფიალების შესახებ. აფროდიტემ ქმარს უღალატა არესთან და სამაგიეროდ მოტრფიალენი ჰეფესტომ რკინის ბადით საწოლს დააკრა. ღმერთები ამსცენის დამნახველნი ქმარს ამართლებენ:

„თუმც ჰეფესტო კოჭლია, მაინც შეიპყრო მარდი არესი, უსწრაფესი ოლიმპოს უკვდავ ღმერთთ შორის. ეშმაკობით მოახერხა მან ეს და ღირსი სასჯელი მიიღო ქორწინების შეურაცხყოფელმა (არესმა)“, (ოდ. VIII, 330).

მაგრამ ჰომეროსთან არქაული ამბებია და მონოგამიის წარმოშობა რომ კერძო საკუთრების წარმოშობასთან იყო დაკავშირებული, ამ მითშიც მშვენიერად ჩანს. ქმარი ცოლს უყურებს, როგორც საკუთრებას, მონას შეძენილს და მასში იმდენად მორალური გძნობა კი არაა შეურაცხყოფილი, რამდენადაც მესაკუთრის გრძნობა. ცოლი ქმრის ქონების ნაწილს შეადგენს და თუ ქმარს უღალატა, ეს უკანასკნელი ხომ საკუთრებას თავის ნამდვილ შვილებს ვერ გადასცემს. აი ამ პრინციპის შელახვა ალაპარაკებს ჰეფესტოს და მიმართავს ღმერთებს: ვიდრე აფროდიტეს მამა (ზეფსი) ჩემს ძვირფას საჩუქრებს არ დამიბრუნებს ქალის გულისთვის რომ მივართვი, საყვარლებს ბადიდან არ გავათავისუფლებო (315—320). ჰეფესტო კერძო საკუთრებას იცავს პოსეიდონთან წარმოებულ საუბარშიც, მისი მოთხოვნით არესმა უნდა გამოიღოს წილი თავისი ქონებიდან მისი სარეცელის უკანონოდ დაუფლებისათვის. პოსეიდონი კი თხოვს ჰეფესტოს, გაათავისუფლოს არესი და თუ ეს უკანასკნელი თავს აარიდებს ვალის გადახდას, თვით პოსეიდონი იღებს თავისთავზე სამაგიეროს მიზღვას ქონებრივად (ოდ. VIII, 355). მხოლოდ ასეთი კომპენსირების შემდეგ თანხმდება ჰეფესტო ღალატის მიტევებაზე, თუ დატყვევებული საყვარლების გაათავისუფლებაზე. შემდეგ საუკუნეებში უფრო იწმინდება შეხედულებები².

აქა-იქ ასეთი უხეში ადგილის გარდა თანამედროვე ადამიანის ყურს მაინცდამაინც არ ჭრის პეროიკული ხანის ცოლ-ქმრული ურთიერთობის

¹ იხ. ვერიპიდეს „მედეა“.

² ქორწინების ორ სახეს არჩევს E. Drerup-ი შრომაში: *Das Homerproblem in der Gegenwart*, 1921, გვ. 162—164 — ყიდვით ქორწინებას და მზითვით ქორწინებას. პირველ შემთხვევაში ქალის მამა იღებს მბრალს, საქორწინო საჩუქარს, სასიძოსავან, ხოლო მეორე შემთხვევასთან უფრო გვიან გვაქვს საქმე.

Dasselbe archaisierende Bestreben zeigt sich darin, daß in den homerischen Epen die Sitte der Kaufehe im ganzen noch in ihrer rohesten Form, als regel zu herrschen scheint... Somit versagt auch hier das historische Erklärungsprinzip, wonach man bei Homer in den Kulturschichten eine Entwicklung der Ehe von ihrer primitivsten Form bis zur gemeingriechischen Norm der Mitgift Ehe hat erkennen wollen.

ამბები. ოჯახის უმაღლეს ფორმასთან გვაქვს აქ საქმე და ჩვენი თვალსაზრისით ყველაფერი წესრიგშია, არაფერი გვეუცხოვება. გასაგებია ჰერასათვის, კანონიერი მეუღლისათვის, ზევსის მიერ მუდამ დაფარვა თავისი სასიყვარულო ამბებისა. ზევსი ერიდება ჰერასათვის უსიამოვნების მიყენებას. გასაგებია პენელოპეს მაგალითი, რომელიც 20 წელიწადს ელოდება ძვირფას ქმარს და უაღრესად ერთგულია მისი, ასევე, ოდისევსიც მოისწრაფის თავისი ცოლ-შვილისაკენ. მოგვწონს ფეაკების წყნარი ნეფე ალკინოე და მეუღლე მისი არეტა. სრულიად ეთანხმება ჩვენს წარმოდგენას ოჯახურ ურთიერთობაზე, გასათხოვარი ქალის პატიოსნებაზე, ნავზიკაიას მოძიბილავი სახეობა. ნავზიკაია ოდისევსს მამის სასახლის გზას აჩვენებს, თვით კი არ გაჰყვება გვერდით, ერიდება ხალხის, გაკიცხვის ეშინია, იტყვიანო ამბობს ის: „ვის დაუმეგობრდა ასე მეფის ქალი? ნუთუ საქმრო ფეაკებში არ გამოინახა“, მე კი, ასეთი აზრი რომ შეიქმნება ჩემზე, მეწყინება, მე სხვასაც გავეკიცხავდი, იმას, ვისაც ჰყავს დედ-მამა და მათი ნებართვის გარეშე და დაუქორწინებლად მამაკაცთან თავისუფლად მოიქცევა“¹.

მაგრამ, ბერძნულ ტექსტებებსა და გადმოცემებში ჩვენ გვაქვს უფრო ძველი ხანის მოგონება. ბერძნული თეოლოგია ხომ იმის მაგალითია, რომ სწორედ გვაროვნული წყობის უძველეს საფეხურზე იქმნებოდა მითოლოგიური წარმოდგენები და შეხედულებები. სხვას რას უნდა მოასწავებდეს, თუ არა ჯგუფური ქორწინების ადრეული ფაზის ამბებს ის, რომ ჰომეროსის ღმერთებისათვის ჩვეულებრივ საქმედ ითვლება და-ძმის ცოლქმრული ურთიერთობა. ასეთია მაგ. ზევსისა და ჰერას კავშირი, ჰეფესტოსი და აფროდიტესი, ჰებასი და ჰერაკლესი და სხვა. ქარების ღმერთი ეოლოსი თავის ექვს ქალიშვილს თავისავე ექვს ვაჟიშვილს მიათხოვებს ცოლებად (k, 7). ღმერთების სამყაროში დაშვებულია ქორწინება ბიძასა და დისშვილს შორის (η, 63), მამიდასა და ძმისშვილს შორის (ε, 412)². მაგრამ ღმერთების ქორწინებაში *ius matris* არ ჩანს მკაფიოდ, აქ უფრო *ius patris*-აა, ოჯახი მონაგამიურია.

ზოგიერთი ბერძნული გადმოცემა კი უფრო ნათლად იძლევა უძველესი ვითარების არსს.

მატრიარქატის გადმონაშთები მოიპოვება ბერძენ ავტორებთან. ასე, მაგალითად, სტრაბონი ესპანეთის იბერიელებში დედის მხრივ ნათესაობის დადგენის მაგალითს პოულობს და მამის უფლებაზე გადასვლის ცდას.

XIX ს-შიც იყო შემონახული შემდეგი ჩვეულება იბერიელების შთამომავლებთან, ბასკებთან: მამა ბავშვის დაბადების შემდეგ წვებოდა მელოგინის სარეცელზე და ბაძავდა მელოგინის ქცევებს ასე გადაიქცეოდა მამა მეორე დედად და აკანონებდა თავს ბავშვის მშობლად, ე. ი. დედის უფლებებს მოიპოვებდა ბავშვზე³.

¹ „ოდისეა“, VI, გვ. 275—289.

² Iw. Müller. Die griechischen Privat und Kriegsaltertümern, 1893; Ehe- und Familienleben, 143 s.

³ Ж. Т ё л о н, Происхождение семьи и состоянии общества до патриархального периода. 1876, стр. 82. ასეთი ჩვეულება გააჩნდა კოლხური მოდგმის ხალხს, ტიბარნებს. ამაზე მიგვითითებს აპ. როდოსელის „არაგონავტიკა“, II.

დედის უფლება არსებობდა მთელი მცირე აზიის აბორიგენულ მოსახლეობაში. ჰეროდოტეს გადმოცემით „ლიკიელებს აქვთ უცნაური წესი: ისინი იღებენ სახელს არა მამისას, არამედ დედისას. ლიკიელს რომ კითხავენ, თუ რომელ ოჯახს ეკუთვნის იგი, ის მოჰყვება დედისა და დედის წინაპრების გენეალოგიას. თავისუფალი ქალი თუ დაქორწინდება მონაზე, შვილები კეთილშობილებად ითვლებიან, მაგრამ თუ, პირუკუ, უმაღლესი წოდების მოქალაქემ უცხოელი ქალი ან მხევალი შეირთო, ბავშვებს წაერთმევათ, მამის კუთვნილი პატივი“¹.

ნიკოლოზ დამასკელი შემდეგი სიტყვებით ადასტურებს ჰეროდოტეს ცნობას: „ლიკიელები ქალებს უფრო პატივს სცემენ, ვიდრე მამაკაცებს. ისინი იღებენ სახელებს დედებისას, ქალიშვილებს უტოვებენ მემკვიდრეობას და არა ვაჟიშვილებს“².

ეტრუსკებთანაც ოჯახის ეს სისტემა იყო. ეტრუსკულ საფლავებზე ლათინურად შესრულებული წარწერები რომაული ხანისა მოიხსენიებენ გარდაცვალებულის მხოლოდ დედას, მამას კი არა. *Larsus Kaius, filius Kauliae; Tania filia Sadnalae* ან და *Suderniae*. უსახელოდაა ბავშვი დატოვებული ხშირად, მარტო დედის სახელია — *Perrica gnatus* — პერიკას მიერ გაჩენილი. ბილინგვებში ეტრუსკული დედის სახელს შეიცავს მხოლოდ, ლათინური უმატებს მამის სახელს. ანდა მამის ინიციალია, დედის კი სრული სახელი *Q. Trebonius, C. F. Caicinia natus* და სხვა.

დიოდორე სიცილიელის გადმოცემით: „მსოფლიოს ტომების განსახლებრული ნაწილი დედის უფლებით სარგებლობდა, ჰერაკლემ კი მიზნად დაისახა კაცობრიობის გაბედნიერება, მას უსამართლობად მიაჩნდა ზოგიერთი ხალხის დატოვება ქალების საძულველი ბატონობის ქვეშ“³.

სხვაზედ რაზედ უნდა მიგვითითებდეს, თუ არა დედის უფლებაზე და მატრიარქატზე ბერძნების დაჟინებითი გადმოცემა ამორძალების (ამაზონების) შესახებ. ამორძალები მდ. თერმოდონტის ნაპირას კი არ ცხოვრობდნენ მხოლოდ, ისინი წინაბერძნული მოსახლეობის სახით საბერძნეთის მრავალ კუთხეში იყვნენ დამკვიდრებულნი. ბერძნებმა ისინი დაამარცხეს. ამორძალებს ცალკე თემი ჰქონდათ, კაცებს ჩავრავდნენ და ცხოვრებას თვით მართავდნენ.

ესქილეს სიტყვებით⁴ ამორძალებს ათენში თავისი ციხესიმაგრე ჰქონდათ. თეზევსმა დაამარცხა ათენის ამორძალები. პავსანიას გადმოცემით ამორძალებთან თეზევსის ბრძოლის სურათი ამკობდა აკროპოლისის კედლებს. პლუტარქოსის მოწმობით ათენში სვეტი იყო აღმართული იმ ადგილას, სადაც დაეცა ამორძალთა დედოფალი ჰიპოლიტა. ამორძალები საბერძნეთის სხვა მხარეებშიც იყვნენ. მეგარაში, პელოპონესის ტროიძენში, თესალიაში. მათ ძირითად სამკვიდრებლად მაინც მდ. თერმოდონტი მოიხსენება.

¹ Herodotus, I, 173; Bachofen, das Lykische Volk und seine Bedeutung für die Entwicklung des Altertums, 1862.

² Nic. de Damas (Müller, Fr. H. Graec, V, 461); Телоп, 9-10.

³ Ю. Липперт, История семьи, 1897, стр. 73.

⁴ დას. შრომა, გვ. 70.

და ყოველ ძალ-ღონეს მიმართავს, რათა ჩამოიცილოს აბეზარი საქმროები, ძალით რომ ცდილობენ ოდისეის სარეცელისა და ქონების დაპატრონებას. პენელოპე ხომ ბერძნებისათვის მაგალითი იყო უერთგულესი ცოლისა და მის პატიოსნებაში დაქვეება არავის მოსვლია აზრად, არც ჰომეროსის და არც შემდგომ ხანებში.

აგამემნონის მეუღლეა კლიტემნესტრა, მენელაოსის—ელენე, ჰექტორის—ანდრომაქე, პრიამოსის—ჰეკაბე და ა. შ.

ტროელების ოჯახი მხედველობაში იმდენად არაა მისაღები, პრიამოსის მაგალითი მონოგამიას ვერ წარმოგვიდგენს, მაგრამ მაინც არის ტროელებთანაც მონოგამიური დაწყვილება, თუმცა მონაგამიის გვერდით ძველი წესიც არსებობს, იგი ჯერ არაა აღკვეთილი. ტროელების ახალ თაობას კი, პრიამოსის ვაჟებს უკვე ერთი მეუღლე ჰყავთ. ამის შესახებ ამბობს Georg Finsler-ი¹: „Die Ehe ist monogamisch. Nur im Hause des Priamos herrscht die dem Dichter bekannte orientalische Sitte der Poligamie. Immerhin gelten nur die Söhne der Hekabe für vollbürtig, also für thronberechtigt. Priamos Söhne dagegen haben nur eine Gemahlin, wie die Achäer auch“.

ასეა საქმე ტროელებთან, ბერძნებთან კი ჰომეროსი სრულ მონოგამიას წარმოადგენს, ოჯახის უმაღლეს ფორმას. მაშ საიდან უნდა იყოს მოტანილი ტელემაქეს სიტყვები? ასეთსავე ვითარებას იძლევა ოდისეის IV სიმღერა. პროტევსის ქალი ეიდოთეა ეუბნება მენელაოსს:

Τὸν δὲ τ' ἔμην φασὶν πατέρ' ἔμμενα ἦδε τεκῆσθαι

ბ, 387.

„ამბობენ, რომ იგი მამაა ჩემი, მისგან მე გავჩენილვარ“. „ოდისეის“ ამ ადგილების სწორ ახსნას ვერ გვაძლევენ ვერც ძველი სქოლიასტები, ვერც პოემის გამომცემელნი და ვერც ჰომეროსის შესახებ ფუნდამენტალური ნაშრომების ავტორები².

„ოდისეის“ სქოლიოების დინდორფისეულ³ გამოცემაში, ვერ ვხვდებით ჩვენთვის საინტერესო ადგილების ცოტაოდნად მაინც აზრიან ახსნას. აქ მოცემულია ალექსანდრიული ხანის და უფრო ახალი დროის კომენტატორების შეხედულებანი. ყველანი ერთხმად აღიარებენ რომ ტელემაქე მამას არ იც-

¹ G. Finsler, Homer, 1908, გვ. 55.

² W. Christ, Griechische Literaturgeschichte, I, 1912; Willamowitz-Möllendorff, Homerische Untersuchungen, 1884; P. Cauer, Grundfragen der Homerritik, 1909; J. A. Scott, The Unity of Homer, 1921; A. Kirchhoff, Die homerische Odyssee und ihre Entstehung, 1859; E. Drerup, Das Homerproblem in der Gegenwart, 1921; G. Finsler, Homer, 1908; Aug. Fick, Entst. der Od. und die Versabzählung in den griechischen Epen, 1910; H. Bonitz, Ueber den Ursprung der hom. Gedichte, 1875; G. Hermannus, De interpolationibus Homeri, 1832; С. П. Шестаков, О происхождении поэм Гомера, 1892—1893; О. Соколов, Гомеровский вопрос, 1910; Ф. Ф. Зелинский, Древнегреческая лит. эпохи независимости, 1919; Я. Г. Мищенко, Краткий очерк гр. лит., 1897.

³ Scholia Graeca in Homeri Odysseam, T. II, 1855, გვ. 39.

ნობდა, ის ძუძუთა ბავშვი იყო, როდესაც ოდისევსი სალაშქროდ წავიდა, სახელიც კი მამისა მხოლოდ დედისაგან იცოდაო. მაგრამ, კომენტატორებს აკვირვებთ ის გარემოება, რომ ეს კერძო შემთხვევა განზოგადებულია ჰომეროსთან, რა ნიშნავსო სიტყვები: „არავის შეუძლია მამის ცოდნა“. ამ კითხვაზე კომენტატორები ვერ პასუხობენ. აქ მხოლოდ მითითებულია მსგავსი ადგილები — სოფოკლესი¹, ევრიპიდესი², მენანდრესი³. ყოველშემთხვევაში კომენტატორების პასუხი საქმეს სრულებით არ ეხება.

ასევე მნიშვნელობას მოკლებულია Polak-ის შენიშვნები ჰომეროსის სქოლიასტებზე⁴.

არც ევსტათი თესალონიკელის კომენტარიები (XII ს.) არ შეიცავს ამ მხრივ ახალს რაიმეს, გარდა იმის მტკიცებისა, რომ ხანდახან მამა შეიძლება არა მშობელსაც ეწოდოს, როგორც ზევსი არის ადამიანთა მამაო⁵.

როგორც სქოლიასტებთან, ისე გამომცემლებთან ერთი რამ ნამდვილად დადგენილია α 215 და β, 387 პოემაში ერთი ვითარების გადმომცემ ადგილებად ითვლება და ერთნაირად განიხილება.

სანუგეშოს ვერაფერს იძლევა „ოდისეის“ გამოცემებიც.

A. Hentze⁶, მაგ., ამბობს α 216 შესახებ:

„Der ganze Gedanke ist Ausdruck homerischer Naivetät“-ო.

„ოდისეის“ ამ ადგილის მართლაც და გულუბრყვილო (სხვაა რომ აღარაფერი დავარქვათ) ახსნას იმეორებენ სხვა გამომცემელნიც, თუ იმავე სიტყვებით არა, ყოველშემთხვევაში მათი კომენტარიები დუმილს უდრის, ან და ნეტავ მხოლოდ დუმილს უდრიდეს!

ასეთია Dindorf-ის⁷ გამოცემა, Nauck-ის⁸, Kaegi-ის⁹, Pierron-ის¹⁰.

Pierron-ის გამოცემა უფრო ვრცლად ჩერდება ამ ორი ადგილის ახსნაზე. გამომცემლის აზრით ტელემაქეს ათენასადმი მიგებული პასუხი უნდა ისე გავიგოთ, რომ ტელემაქეს ოცი წლის წინ სალაშქროდ წასული ოდისევსი არასდროს უნახავს. ამ აზრის სამტკიცებლად Pierron-ი სხვებს იმოწმებს: სოფოკლეს „ფილოქტეტეს“, პორფირიოსის კომენტარიებს. ეს უკანასკნელი კი იმ შვხედულებას ადგია, რომ ტელემაქემ და ეიდოთეამ არ იციან ვინაა

¹ სოფოკლე, ფილოქტეტე, 140-141 ტ. — ნეობოტოლემეს სიტყვებით: „ამბობენ რომ მე ვარ ვაჟი აქილევისა“.

² ევრიპიდე, ფრაგმენტი: *μήτηρ φιλότεκνος μάλλον πατρός, ἢ μὲν γὰρ ἀστῆς ἰδὲν θῶψ', ὁ δ' οἶεται*.

³ მენანდრე, p. 92, Mein — *αὐτὸν γὰρ οὐδεις οἶδε τοῦ ποτ' ἐγένετο, ἀλλ' ὑπονοοῦμεν πάντες ἢ πιστεύομεν*.

⁴ H. J. Polak, Ad Odysseam eiusque scholiastas curae Secundae (Scholia Gr. in Od. ex codd. auct. Dindorfius, 2 voll.), 1881, გვ. 260.

⁵ Eustathii commentarii in Odysseam, 1825, გვ. 55 და 172.

⁶ Ameis Hentze. Odyssea, 1880.

⁷ G. Dindorf, Od., 1855.

⁸ A. Nauck, Od., 1874.

⁹ Faesi—Kaegi—Sitzler, Berlin, 1905.

¹⁰ Alexis Pierron, L'Odyssee D'Homère, 1905.

მათი მამა იმიტომ, რომ ჰომეროსის აზრით დედის შესახებ შეიღს საკმაოდ ცნობები მოეპოვება, მამა კი გაურკვეველია მუდამ. Le Roch-ი² ჰომეროსის სიმარტივეს მიაწერს ასეთი აზრის არსებობას და მენანდრეს ზემომოტანილადგილს აღარებს.

ე. ი. გამომცემლებიც „ოდისეის“ ამ ადგილის ახსნის ისევე ადვილ გზას ადვიან, როგორც კომენტატორები.

ასევე მსჯელობენ მკვლევარებიც³, ამგვარი აზრების მეტნაკლები ვარიაციით. მხოლოდ Ж. Телони-ი⁴ უახლოვდება ნამდვილ ახსნას, მას ეს ადგილი გამოუყვია, მაგრამ ჰომეროსის ხანისათვის ბუნებრივად მიაჩნია ოჯახის ასეთი ფორმა და განმარტებას არ ურთავს „ოდისეის“ ამ ადგილს.

August Fick-ი⁵ იმ აზრისაა, რომ α, 215 და δ, 387 „ტელემაქიას“ ეკუთვნის. „ტელემაქია“ უფრო გვიან უნდა შექმნილიყო, Fick-ს არ მოსწონს Hentze-ს აზრი ჰომეროსის გულუბრყვილობის შესახებ და იცავს ამ უკანასკნელს იმ საბუთით, რომ ხშირად ჰომეროსის სიძველეს და სიმარტივეს მიაწერენ იმას, რაც შემდეგდროინდელი შერყვნა ჰომეროსის ტექსტისაო, ასეთ ცოდვას აღამაზებენ ჰომეროსის გულუბრყვილობის აღიარებითო. კირხჰოფის აზრით „ტელემაქია“ ძვ. წ. 550 წლის შემდეგ ძველ „დაბრუნებებს“ შეუერთა იონიელმა რაფსოდმა ამ „ტელემაქიის“ დიდი ნაწილი — β, 262 — δ, 619 ძველი „ტელემაქიიდან“ მომდინარეობს ფიკის აზრით, ახალმა პოეტმა ეს ნაწილი ამოიღო ძველი „ტელემაქიიდან“ და „დაბრუნებებს“ დაურთო.

სხვა მკვლევარებიც მხარს უჭერენ „ტელემაქიის“ გვიანდლობას. ასეთია Cauer-ი, Finsler-ი, Bonitz-ი, Scott-ი, Мищенко, П. М., Леонтьев И. Пеховский, С. П. Шестаков, Ф. Ф. Зелинский, В. Иванов და სხვანი⁶.

ჰომეროსის პოემებში მრავალი საუკუნის დაფენებას ვხვდებით, „ილიადა“ და „ოდისეაში“ მოცემული მითები და სიმღერები იქმნებოდა საუკუნეების მანძილზე. და ერთ-ერთი ასეთი უძველესი შექმნაა, გვაროვნული წყობის ადრეული ხანისა, „ოდისეის“ ზემომოტანილი ადგილები. ეს ადგილები მიუთითებენ კაცობრიობის არსებობის იმ დროზე, როდესაც დედის უფლება *ius matris* იყო ძალაში და მამას კი — *ius patris*-ს დაქვემდებარებული მდგომარეობა ეჭირა.

საკითხი ისმის შემდეგნაირად: მკვლევართა მიერ აღიარებული აზრი იმის შესახებ, რომ „ოდისეის“ ნაწილი: α, 88 — δ, 619, „ტელემაქია“, უფრო გვიან შეუერთა ავტორმა „ოდისეას“⁷ ისე კი არ უნდა გავიგოთ, რომ „ტელე-

¹ Porfirius, *Kai τὸ οὐκ ἀποσπῶντος ἔστιν, ἀλλ' αὐτὸν τὸν Ὀδυσσεῖα φησὶν ἀγχοῖν ὁ ἐναραζῶς*. იხ. Pierron-ი A 215 და Δ 387 შესახებ.

² Le Roche, *Odyssea*, 1876.

³ დას. შრომები.

⁴ დას. შრომა.

⁵ დას. შრომა.

⁶ История греческой лит., изд. Академии наук СССР, 1946, стр. 120.

⁷ ჰერმანი, კირხჰოფი და სხვა ზემოდასახელებული მკვლევარები.

მაქია“ შედარებით ახალი დროის შემოქმედების ნაყოფია, არამედ ისე, რომ იგი მხოლოდ შემდეგ დაემატა ძირითად ნაწილს, „ოდისეისის დაბრუნებას“ მანამდე კი ეს ნაწილიც არსებობდა უძველეს დროში შექმნილ თქმულებებსა და სიმღერებში ისევე, როგორც „ილიადისა“ და „ოდისეის“ სხვა ნაწილები.

აქ შეიძლება მოვიტანოთ Б. В. Горнунг-ის შეხედულება: фольклорные сказочные мотивы (ლაპარაკია „ოდისეაზე“) могут быть также очень древними, но самый характер их приводит к тому, что в них меньше сохраняется быт эпохи их возникновения, ее Couleur local¹.

ჩვენი მაგალითით კი მტკიცდება, რომ სწორედ „ოდისეის“, თხზულებების, რომელშიაც ზღაპრული მოტივი ჭარბობს, დასახელებული ადგილი ითავსებს ერთ-ერთ უძველეს ფენას და ეს ერთხელ კიდევ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ „ტელემაქიის“ სიმღერები უძველეს დროში არსებობდა და ჰომეროსის ეპოსში ამიტომ იჩინა თავი ჰომეროსის ეპოქისათვის უცხო საქორწინო ურთიერთობამ, მატრიარქატის ხანის გადმონაშთმა.

სტალინის სახელობის
თბილისის სახლმწიფო უნივერსიტეტი
კლასიკური ფილოლოგიის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 2. II. 1956 წ.).

Н. Кечакмадзе

Некоторые вопросы догомеровской поэзии

Резюме

1. Хотя существование догомеровской поэзии не подлежит сомнению, но изучение этого долитературного периода, предшествующего созданию гомеровской эпопеи, ограничено малым числом сведений и фактов, и каждый новый факт, в какой либо мере проливающий свет на архаический период греческой литературы, является ценным вкладом в дело изучения данной проблемы.

2. В работе выявлено и интерпретировано два факта из догомеровской поэзии.

Первым является сведение историка I в. до н. э. Диодора Сицилийского о догомеровских поэтах и употребляемом ими пеласгическом письме.

Вторая часть работы выделяет древнейшие места „Одиссеи“, созданные до Гомера.

¹ История греч. литературы, изд. Академии Наук СССР, 1, 1946, стр. 126.

1. Диодор Сицилийский о письменах пеласгов.

3. За последние годы в советской и западной науке исключительный интерес вызывает вопрос об этногенезе древнейшего населения Передней Азии и Средиземноморья. Ученые часто выступают с этой наисложнейшей проблемой, особенно на страницах журналов: „Вестник древней истории“ и „Вопросы языкознания“.

4. Вопрос о догомеровской поэзии теснейшим образом связан с вопросом догреческого населения, пеласгов, которым греки, по свидетельству самых греческих авторов, во многом были обязаны.

5. В этом отношении большой интерес представляет собой сведение Диодора Сицилийского („Историческая библиотека“, III, 67). Диодор перечисляет имена догомеровских поэтов и упоминает об употреблении ими пеласгического алфавита.

6. У Диодора пеласгический алфавит особенно связан с именем поэта Лина. Это сведение Диодор берет из мифологического романа Дионисия Скитобрахиона (II в. до н. э., грамматик и писатель александрийского периода).

7. Дионисий Скитобрахион, как свойственно мыслителям евгемеровского типа, с большим вниманием относился к древним сведениям и не вносил в них изменения, поэтому сохраненное им сведение считается древнейшим.

8. Свидетельство Дионисия Скитобрахиона не является единственным. Его поддерживают прямые и косвенные указания следующих античных источников: Гесиод, Феокрит, Зенобий, Схолии Дионисия Фракийского, Тацит, Плиний Старший.

II. О древнейших частях „Одиссеи“.

1. Семья, как исторически изменяемое общественное явление, из недр своего существования выдвигает два основных типа:

а) групповую семью, которая характеризуется определением родства только по женской линии и полным господством женщины в хозяйстве, в семье и в роде (матриархат);

б) моногамную семью, которая выделяется всесторонним первенством мужчины (патриархат) и отсюда вытекающим упразднением материнского права и переходом по праву наследства только-что возникшей частной собственности от отца к сыну.

2. Ф. Энгельс, в труде: „Возникновение семьи, частной собственности и государства“, время создания моногамной семьи относит к границе средней и высшей ступени варварства и для героического периода древней Греции признает эту форму уже господствующей.

3. Это положение Энгельса опирается на основательном знании греческой мифологии и литературы: в мифологии проявляются следы

пережитков матриархата и конфликта между материнским и отцовским правом, а в Греции ко времени возникновения литературы, имеется твердо установившаяся моногамная семья.

4. Гомеровские герои составляют супружескую пару. Агамемнон имеет супругу Клитемнестру, Одиссей — Пенелопу, Менелай — Елену и т. д. На этом фоне греческой общественной жизни странно выделяются слова Телемаха, сына Одиссея: „Мать говорит, что я сын Одиссея, но сам я не знаю, ведать о том, кто отец нам, наверное нам невозможно (α, 215); Такое-же положение выявляет и другое место „Одиссеи“ (δ, 387).

5. Комментаторы, издатели и авторы трудов о Гомере не дают хоть сколько нибудь правдоподобного толкования этих мест „Одиссеи“. Ученые или не видят тут совсем свидетельства о форме семьи, или такую форму считают нормальной для гомеровского времени.

6. Мифологические представления создавались уже на ранней ступени родового строя. В греческой мифологии встречаются тысячелетние напластования, встречаются и отображения матриархата, группового брака.

Гомер при создании своих поэм пользовался существующими эпическими сказаниями и песнями, и вышеуказанные места „Одиссеи“ являются древнейшими местами „Телемахии“; α, 215 и δ, 387 принадлежат к тем частям поэмы, которые сформировались уже во время матриархата.

Л. М. Меликсет-Бек

Французские арменисты первой половины XIX века по архивным материалам Грузии

(Яков Шахан-Джрпет, Ле-Вайан-де-Флориваль и Мари-Фелиците Броссе)

Справочно-библиографическая литература по истории арменоведения в Западной Европе дает довольно ясную картину состояния арменистики в странах Западной Европы, в частности о работах и заслугах европейских ученых в деле разработки вопросов арменоведения вообще.

Не считая обзорного очерка Микаэла Налбандяна на русском языке „Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы“¹, написанного в 1860 г. и опубликованного лишь в 1935 г., это, собственно говоря, справочники на армянском языке, изданные в исходе XIX и начале XX вв.:

1. Г[арегин]ა З[არბანაღი]ა—*Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմուտս (ԺԳ—ԺԹ դար)* = Les études arméniennes en Europe (siècles XIV—XIX), Венеция, 1895;

2. Каранета Костанянца—*Հայագիտութիւնն արևմտեան եւրոպայում* = Les études arméniennes en Europe. Тифлис, 1910;

3. Арсена Газикяна—*Հայկական մատենագրութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի* = Nouvelle bibliographie arménienne et encyclopédie de la vie arménienne. Венеция, 1909—1912;

4. Петроса Ферхатяна—*Ցուցակ հայագիտական հրատարակութեանց յԵւրոպա* 1896—1910 [Каталог арменоведных изданий в Европе. 1896—1910]. Вена, 1919.

К этому циклу частично относится и наша статья на грузинском языке, с резюме на русском и армянском языках, — „Из истории изучения

¹ М. Налбандян, Неизданные произведения. Под редакцией и с комментариями А. Г. Иоаннисяна, Москва, 1935, стр. 29—36. (=Микаэл Налбандян. Полное собрание сочинений, т. II, текст, комментарии и примечания П. Шана Мурадяна. Ереван, 1947, стр. 330—337).

армянского и грузинского языков в Западной Европе в первой половине XVI века", появившаяся в 1936 г.¹.

Поскольку, однако, в названных работах авторы не задавались целью увязать деятельность западно-европейских арменистов с Грузией, мы под напором архивных материалов, сосредоточенных в Центральном Государственном Историческом Архиве Архивного Управления МВД Грузинской ССР, решили заняться вопросом о дополнении данных о жизни и творчестве западно-европейских арменистов первой половины XIX века на основании этих именно материалов, из коих некоторые, подлежащие на французском языке, только лишь недавно выявлены не без нашего участия.

В первую очередь мы касаемся небезызвестного Шахан-Джрпета, а затем — известного арменоведа и грузиноведа М. Броссе и Ле-Вайан-де-Флоривала.

I

Яков Шахан-Джрпет

Яков Шахан-Джрпет (J. Chahan de Cirbied), будучи по происхождению из сирийских армян по фамилии Джрпетян, родился в гор. Эдессе (Урха) около 1766 г. и в исходе XVIII века переехал в Париж, где в течение 1799—1801 и 1811—1826 гг. состоял преподавателем армянского языка в Школе живых восточных языков при Парижской Королевской Библиотеке, занимая в этой школе с 1811 г. кафедру армянского языка.

В период с 1806 по 1824 г. Джрпет опубликовал в Париже ряд трудов на французском языке на востоковедные и арменоведные темы, проработанные им как лично, так и в сотрудничестве с другими учеными.

Таковы:

1. *Recherches curieux sur l'Histoire ancienne de l'Asie* (1806), изданные затем в Петербурге в русском переводе А. Худобашева под заглавием „Любопытные извлечения из древней истории Азии“ (1816).
2. Извлечения из истории армянского историка XII в. Матфея Эдесского по истории Византии (1811), в сотрудничестве с Сен-Мартеном;
3. Выдержки из истории иерея Матфея, относящиеся к первому походу крестоносцев (1812);
4. „Общее описание Армении“ и „Советы армянам, обитающим в южных областях России, по разведению хлопка“ (1816);
5. „Описание современного состояния Персии“ (1818), в сотрудничестве с Мир-Давуд-Цатур Мелик-Шахназаром и Ланглесом;
6. „Об управлении и религии у древних армян“ (1820), оставшееся неопубликованным;
7. „Грамматика армянского языка“ (1823);

¹ „Труды Тбилисского Гос. Университета“, т. III, 1936, стр. 234—252.

8. „Грамматика Дионисия Фракийского“, на арм., греч. и франц. языках (1824).

При этом характерно, что на титульном листе некоторых из этих публикаций Джрпет именуется себя „профессором армянского языка Школы живых восточных языков при Королевской Библиотеке в Париже, членом Французского Археологического Института, Парижского Географического Общества и Армянской Академии св. Лазаря в Венеции“.

В 1826 г. Джрпет, по просьбе архиепископа Нерсеса Аштаракского (впоследствии католикоса всех армян Нерсеса V), составляет проект организации армянского училища в Тифлисе по типу университета в составе 12 факультетов.

Увязавшись с Нерсесом, с которым вел переписку в течение 1816—1826 гг., притом не без участия французского консула в Тифлисе Жан Франсуа Гамба, Джрпет в 1826 г. переезжает в Тифлис, и занимает должность учителя французского языка в училище Нерсеса, где в 1828—29 учебном году состоял, кроме того, и ректором¹, хотя, по всеобщему признанию, это ректорство было очень неудачным.

Интересные данные об Якове (Акопе) Джрпете и его общении, в бытность в Тифлисе, с разными лицами сообщает И. К. Ениколопов².

„Вызванный из Парижа Акоп Шаган Джрпет, более известный в официальной переписке как Черпет, иногда Сирбье“,... „прибыл в Тбилиси, как пишет сам, „после убедительных приглашений архиепископа Нерсеса“, притом оставив „почетное место, около 30 лет занимаемое в Париже“. Джрпетян резко выделялся своими обширными познаниями по истории Востока и его литературы“.

„Даже скупой на похвалы генерал Паскевич должен был признать за ним качества „человека весьма ученого, знающего основательно армянский язык“. Джрпетян был привлечен Паскевичем к „собираанию сведений о первобытном и нынешнем устройстве армянской церкви“.

„История приглашения Джрпетяна на должность директора училища свела его на первых же порах с Грибоедовым. Дело в том, что Ермолов решительно воспротивился приглашению Сирбье, как „иностранца“, находя, что вакантную должность „бесприкословно полезнее верить природным“. В письме Коллегии иностранных дел Ермолов советовал поручить Грибоедову „заведывание школой восточных языков“. Как известно, Гри-

¹ Литературу о Джрпете см. G. Z. Les études arméniennes en Europe, Венеция, 1895; А. Ерицян, История 75-летнего существования армянской духовной семинарии Нерсисян в Тифлисе (1824—1899 гг.), т. I (1824—1856), Тифлис, 1898, стр. 75—84, 134—150 (на арм. яз.); С. Малхасян, Краткая история 75-летнего существования (1824—1899) духовной семинарии Нерсисян, Тифлис, 1900, стр. 33—36 (на арм. яз.).

² И. Ениколопов, Грибоедов и Восток. Ереван, 1954, стр. 163—164.

боедов этого назначения не получил. Но, тем не менее, он уже знал кое-что о Джрпетяне и не мог не искать с ним встречи“.

„Грибоедову, собиравшемуся отправиться в поход, профессор Джрпетян благодаря своим глубоким знаниям истории Армении и Ближнего Востока, мог быть весьма полезен“.

Далее И. К. Ениколопов продолжает¹:

„Знания Джрпетяна по истории Армении, действительно, были весьма обширны. Один из его трудов был переведен А. Худобашевым на русский язык в 1816 году под названием „Любопытные извлечения из древней истории об Азии“. Джрпетян делал массу выписок из разных источников, касающихся Армении“.

„Все данные приводят нас к убеждению, что Грибоедов свои познания в области истории Армении приобрел главным образом от Джрпетяна, одного из наиболее просвещенных деятелей своего времени“.

„Известно также, что к Джрпетяну обращались за помощью правительственные учреждения и сам Паскевич. В интересных записках декабриста Е. Лачинова² упоминается как по рекомендации ген. Красовского он приступил к занятиям по истории Армении с профессором Джрпетом. Обширные сведения, приобретенные Лачиновым по истории Армении, дали ему возможность написать в непродолжительный срок краткое изложение состояния Армянской области „в политическом и физическом отношениях“.

„Не менее мог быть полезен Джрпетян Грибоедову уже в связи с тем, что великий поэт, в результате изучения истории Грузии и Армении, остановился над такой темой, как „Радамаст и Зенобия“.

* * *

В Центральном Государственном Историческом Архиве Грузинской ССР несколько лет тому назад обнаружена была обширная рукопись на французском языке, представляющая собой автограф Джрпета неопубликованного труда его же по истории Армении и армянскому каноническому праву, в двух частях (в шести тетрадах), на 305 страницах in folio, с датой 1829 г.

Рукопись, переданная нам Дирекцией Архива на консультацию, была внесена в фонд особо-важных дел под № 263 инвентарного списка.

Первая часть рукописи, в рамках стр. 1—155, или первых трех тетрадей (I, 1—42 стр.; II, 43—88; III, 89—155), озаглавлена:

¹ И. Ениколопов, Грибоедов и Восток, Ереван, 1954, стр. 164.

² Оригинал этих записок хранится в отделе рукописей государственного музея Груз. ССР. Примечание И. К. Ениколопова.

„Réponses et éclaircissement[s] sur les 85 questions proposées relativement à l' Histoire, aux lois canoniques et à l'état ancien et moderne du clergé arménien, données d'après les usages existants et les témoignages des auteurs originaux du pays. Par J. Chahan de Cirbied. Tiflis, le 29—bre 1829“.

„Ответы и толкования по 85 вопросам истории, канонического права и былого и современного положения армянского духовенства, данные согласно действующим обычаям и свидетельству природных армянских авторов. Составлены Я. Шахан-Джрпетом в Тифлисе 29 ноября 1829 г.“.

Вторая часть рукописи, в рамках стр. 156—305 или следующих трех тетрадей (IV, 156—216; V, 217—268; VI, 269—305), озаглавлена:

„Réponses et éclaircissement[s] sur d'autres questions proposées, touchant la religion, l'histoire et la hiérarchie ecclesiastiques chez les Arméniens. Par J. Chahan de Cirbied“.

„Ответы и толкования по вопросам религии, истории и церковной иерархии у армян. Составлены Я. Шахан-Джрпетом“.

Труд этот, несомненно, имеет связь с оставшеюся неопубликованною, несколько равнею работою того же Джрпета от 1820 г., отмеченною выше под № 6.

Как усматривается из содержания рукописи, труд представляет собою в некотором роде опыт обобщения истории Армении, преимущественно церковной истории и канонического права, под сильным влиянием трехтомной „Истории Армении“ венецианского мхитариста Микаэла Чамчяна (Венеция 1784—1786) и рукописных „Книг канонов“, хотя и оригинален в своем роде. Мало того, он предшествует капитальному труду Ангела Маиуса „Ecclesiae Armenae canones selecti“, опубликованному в качестве вып. I тома X серии „Scriptorum veterum nova collectio ex Vaticanis Codicibus edita“ (Romae 1838, pp. 269—316)¹.

Кроме „Истории Армении“ М. Чамчяна и древнеармянской „Книги канонов“ Джрпетом широко использованы древнеармянские рукописи Парижской Королевской Библиотеки (ныне Национальной Библиотеки) и печатная литература по арменоведению. Вот почему автор поименно упоминает в большом числе армянские первоисточники.

Из древнеармянских историков Джрпетом использовано несколько десятков имен: Зиновий (Зеноб) Глак, Елисей (Египше), иерей Месроп, Моисей Хоренский (Мовсес Хоренаци), Иоани (Ован) Мандакуни, Самуил

¹ Ср. Л. Меликсет-Бекон, Об источниках древнеармянского права: Известия Кавказского Историко-Археологического Института, т. II, Ленингр., 1925, стр. 143—163; его же, Указатель литературы по истории права Грузии, Армении и Азербайджана, Тб., 1939, Ср. S. Congregazione Orientale. Codificazione Canonica Orientale. Font. Fascicolo VII. Disciplina Armena. Testi vari di dritto canonico Armeno (seculo IV—XVIII), Romae, 1932, 632 pp.

Анийский (Самвел Анеци), Матфей Эдесский (Матеос Едесани), Стефан (Степанос) Орбелян, Вардан и другие, а также: Михаил Сириец, поскольку последний до конца XIX века признавался армянским историком; наконец, Лазарь Джаукский (Газар Джахкеци), Лука (Гукас) Инчичян и др.

В труде чувствуется также влияние армянских „Четьи-Миней“ (Жития святых) и „Синаксаря“ (Месяцеслова). Из древнеармянской же „Книги канонов“ использованы данные относительно актов армянских церковных (общих и партикулярных) соборов, начиная с Вагаршанатского собора 325 г. и кончая Иерусалимским собором 1651 г., которым посвящена пятая тетрадь (стр. 217—242) второй части труда.

Местами Джрпет упоминает также книги на латинском и итальянском языках, в том числе „Compendio storico della nazione armena del Marschese de Serpos (arménienne d'origine)“.

Иногда Джрпет говорит и о современных ему событиях, например, о взаимоотношениях Нерсеса Аштаракского (Аштаракеци) и ген. Паскевича, современником которых был он сам, вспоминая, между прочим, и Тифлис (стр. 279), где написан или, вернее говоря, закончен труд в 1829 году, если, конечно, допустить, что таковой начат был в Париже и в предварительной редакции готов был еще в 1820 году.

Первая часть труда Джрпета, как мы видим, датирована 1829 годом, вторая же даты не имеет, но можно предположить, что она написана или, вернее, дописана в ближайшие же годы.

Джрпет умер в Тифлисе в 1838 году.

В связи с деятельностью Джрпета в Тифлисе в 1826—1836 гг., т. е. почти накануне выработки „Положения“ об армянской церкви, высочайше утвержденного 11 марта 1836 г., можно высказать предположение о том, что термин „грегорианская“ („григорианская“) именно во французском произношении для обозначения армянской апостольской (эчмиадзинской) церкви¹, для различия от армяно-католической, был воспринят царским правительством не без влияния Джрпета.

II

Ориенталисты Ле-Вайан-де-Флориваль и М. Броссе

В фонде № 11/29 „Дипломатической канцелярии главноуправляющего Грузией“, хранящемся в Гос. Центральном Историческом Архиве Груз. ССР, обращает на себя особое внимание небольшое (на четырех листах) дело № 359 под заглавием „О недопущении в Закавказский край выехав-

¹ Ср. Л. Меликсет-Бек, Юридическое положение верховного патриарха армянского (Краткий догматический очерк), Одесса, 1911, стр. 3—4.

ших из Парижа профессора армянского языка Леваньяна и Броссе для ученого путешествия по Армении и Грузии¹, при дате 1834 г.

„Дело“ содержит в себе всего-навсего три документа, а именно переписку между министром внутренних дел [царского правительства] графом Карлом Васильевичем Несельроде и главноуправляющим Грузиею бароном Григорием Владимировичем Розеном, от 1834 года, в связи с предстоящим приездом в Закавказский край, вернее в Армению и Грузию, двух молодых ориенталистов — Левальяна (sic) и Броссе, из коих второй заподозрен был в сношениях с участниками заговора грузинского дворянства 1832 г.

Как известно, в процессе следствия по заговору 1832 г. из опрошенных лиц 145 человек упомянуты как участники заговора, которые следственною комиссиею, по степени виновности, разделены на десять групп, причем к десятой группе в числе 47-ми отнесены те лица, в отношении которых не могло быть никаких улик¹. „Из последних сорока семи лиц, — как говорит проф. Г. Гозалишвили, — упоминание только одного историка М. Броссе вызвало сомнение, поскольку оно было основано на том показании, что царевич Теймураз находится в переписке с пребывающим в Париже неким французом, знатоком грузинского языка“, хотя, по его словам, „возможность участия Броссе в заговоре не лишена оснований“².

Однако, упоминание М. Броссе (Marie-Félicité Brosset) в переписке от 1834 года, когда он еще не имел славы выдающегося армениста и грузиеведа, а тем более еще не состоял действительным членом (академиком) С.-Петербургской Академии Наук³, это — только одна сторона вопроса.

Сравнительно интереснее личность второго из упомянутых в переписке Несельроде—Розена ориенталистов, который фигурирует под фамилией „Левальян“ (sic).

В действительности же это не кто иной, как французский арменист (и, конечно, ориенталист) Le-Vaillant-de-Florival, современник М. Броссе, который подвизался на учено-литературном поприще в 30—50 годах XIX века и заменил Я. Шахан-Джршета в Париже в Школе живых восточных языков, после переезда последнего из Парижа в Тифлис в 1826 году.

Ле-Вайан-де-Флориваль является автором нижепоименованных трудов по арменистике и вообще по вопросам армянской филологии, на французском языке. В частности, он — переводчик на французский язык „Истории Армении“ Моисея Хоренского (Мовсеса Хоренади), „Книги опровержений“ Езника Колбского (Кохбаци), Песни о соловье и розе, Истории ве-

¹ Г. Гозалишвили, Заговор 1832 года, Тб., 1935, стр. 37—39 (на груз. языке).

² Там же, стр. 38, 39.

³ Относительно М. Броссе см: L. Brosset, Bibliographie analytique des ouvrages de M. Marie-Félicité Brosset 1824—1879. Avec d'un portr. SPB, 1887, LXII+703 pp.

нецианских мхитаристов, Хронологических таблиц по истории Армении и пр., опубликованных в Париже в 1833—1853 гг.

Перечень трудов Ле-Вайан-де-Флориваля в хронологической последовательности представляется в следующем виде:

1. La rose et le rossignol. Allégorie orientale, traduit de l'arménien. Paris, 1833.

2. Histoire d'Arménie de Moïse Khorénatzi, auteur arménien classique du V-me siècle, traduit de l'arménien. Paris, 1836.

3. Mekhitharistes de Saint-Lazare. Histoire de l'Arménie, littérature arménienne. Avec plch. Venise, 1841-

4. Moïse de Khoréne, auteur du V-me siècle, Histoire d'Arménie. Texte arménien et traduction française avec appendice contenant notice géographique, précis de toute l'histoire d'Arménie; tableau de la littérature arménienne. Paris, 1841.

5. Moïse de Khoréne, auteur du V-me siècle. Histoire d'Arménie, texte arménien et traduction française avec notes explications et précis historique sur l'Arménie. Ouvrage dédié à S. M. Impériale Nicolas I-er Empereur de toutes les Russies, en deux tomes. Paris, 1845.

6. Coup d'oeil sur l'Arménie ou Géographie sommaire, précis de l'histoire d'Arménie, tableau succinct de la littérature arménienne; notice sur les arméniens anciens et modernes; table chronologiques des rois, des catholicos ou patriarches universels et des principaux événements; aperçu sur l'instruction, la civilisation actuelle des arméniens; l'établissement du collège arménien Samuel-Mourat; épisode de moeurs; un mariage arménien. Paris, 1847.

7. Réfutation des différents sectes des Païens, de la religion Perses, de la religion des Sages, de la Grèce et de la secte Marcion, par le Docteur Fznig, traduit en français, Paris. 1853.

* * *

Вот и полностью переписка между В. В. Несельроде и Г. В. Розеном от 1834 года касательно Левальяна-Леваньяна (=Le-Vaillant-de-Florival) и Броссета-Броссе (Marie Felicité Brosset) согласно „Дела“ № 359 фонда № 11/29 Гос. Центрального Исторического Архива Груз. ССР.

1. 1834 г. июня 27.—Отношение министра внутренних дел графа К. В. Несельроде на имя главноуправляющего Грузиею барона Г. В. Розена, № 1680.

Секретно

Милостивый Государь Барон Григорий Владимирович!

По полученным из Парижа известиям, кажется, что тамошний профессор армянского языка Левальян и некто по имени Броссет должны предпринять по приказанию французского правительства ученое будто бы по Армении и Грузии путешествие, которого однакож цель та, чтоб поселять в сих областях семена беспокойств и заняться шпионством.

Г. Броссет несколько лет тому назад начал переписку с живущим в Санктпетербурге царевичем Теймуразом, который доставляет ему литературные сведения о языке грузинском. Он также в сношении с двумя племянниками последнего имеретинского царя Соломона, Вахтангом и Тариелом, прибывшим[и] в Париж из Константинополя, где они искали убежище после ученного ими в 1820 году покушения произвести возмущение в их родине.

Г. Броссет в речах своих дает заметить, что связи его с имеретинскими князьями не чужды его политики, он им сообщил на грузинском языке все неблагоприятные для России известия, во время происходивших в отечестве их беспокойств, и притом, как говорят, обнадеживал их возвращением, посредством влияния Франции, наследственного их имени и тем самым, повидимому, заставил их продолжать пребывание в Париже.

Хотя и дано уже предписание Почтовому Департаменту иметь надлежащее наблюдение за означенною выше перепискою и принять меры, дабы упомянутых Левальяна и Броссета не допустить перейти наши границы, однако я почитаю нужным сообщить все сии подробности и Вашему Высокопревосходительству, покорнейше Вас прося принять уверение в моем совершенном почтении и преданности.

Гр. Несельроде¹.

2. 1834 г. июля 26.—Отношение главноуправляющего Грузиею барона Г. В. Розена на имя министра внутренних дел графа К. В. Несельроде, № 512.

Секретно

Милостивый Государь Граф Карл Васильевич!

До получения еще отношения Вашего Сиятельства от 27 минувшего июня за № 1680-м, генерал-адъютант Бенкендорф известил меня о намерении профессора армянского языка Левальяна прибыть в Грузию и про-

¹ ЦГИА, фонд 11/29, дело 359 (1834 г.), л. 1 recto—1 verso.

сид иметь секретный надзор за действиями его, а если я найду необходимым, то и выслать его за границу.

Вследствие чего и сделано мною надлежащее распоряжение.

Ныне Ваше Сиятельство уведомить меня изволите о принятии мер к недопущению гг. Броссета и Левальяна перейти наши границы, но, как весьма легко случиться может, что путешественники предупредили уже распоряжения оных сделанные, и получив от константинопольской или другой какой-либо нашей миссии свидетельства для свободного проезда в наши границы, прибудут в Закавказский край, то хотя и не остановлюсь препроводить их обратно в Требизонд или Константинополь, то вместе с тем предвижу, что пребывающий здесь консул восстанет против сего распоряжения и вероятно будет требовать объяснения. На сей конец обращаюсь к Вам, Милостивый Государь, с покорнейшею просьбою почтить меня уведомлением, что буду должен отвечать консулу на таковое его требование, ибо не полагаю удобным объяснить ему настоящую причину недопущения сих иностранцев в наши пределы.

С истинным почтением и совершенною преданностью имею честь быть Вашего Сиятельства покорнейший слуга

Барон Григорий Розен¹

3. 1834 г. августа 25. — Отношение министра внутренних дел графа К. В. Несельроде на имя главноуправляющего Грузиею барона Г. В. Розена, № 2240.

Милостивый Государь Барон Григорий Владимирович!

По содержанию отношения Вашего Высочайшего Превосходительства от 26 числа минувшего июля № 512, спешу уведомить Вас, Милостивый Государь, что если бы французский консул обратился с требованием оставить в пределах наших Броссета и Левальяна, то нужно ограничиться ответом, что те высылаются за границу по распоряжению министерства, сообщенному Вам из С.-Петербурга, не входя ни в какие дальнейшие с тем консулом объяснения по сему предмету. Из того же отношения я вижу, что Вы изволите предполагать препроводить помянутых Броссета и Левальяна обратно в Требизонд или Константинополь. Слова сии я приемлю в том смысле, чтоб предоставить оным лицам свободу ехать куда хотят, лишь бы не вступали в пределы наши, не сопровождая их никем по землям Турции принадлежащим.

¹ ЦГИА, фонд 11/29, дело 359 (1834 г.) л. 2 recto—3 verso.

Министру нашему в Персии я пишу ныне же иметь бдительный надзор за подобными сим иностранцам приезжающими в Тавриз или Тегеран, и доносить как Вам, так и Министерству о всем заслуживающем в отношении к ним внимания.

Примите уверение в совершенном моем почтении и преданности.

Гр. Нессельроде¹.

Тбилисский государственный университет

имени Сталина

Кафедра арменологии

(Поступило в редакцию 25. VI. 1956)

ლადონ ბელიქსაი-ბაჰი

ფრანგი არმენისტები XIX საუკუნის პირველი ნახევრისა საქართველოს საეროებო მასალებით

რ ე ზ ი უ მ ე

სტატია შედგება მცირე „შესავლისაგან“, სადაც ლაპარაკია არმენოლოგის ვითარების შესახებ დასავლეთ ევროპაში, ამ თემაზე არსებული სათანადო ცნობარების ჩამოთვლით, და ორი ძირითადი ნაკვეთისაგან, რომელთაგან პირველი მიძღვნილია იაკობ შაჰან-ჯირპეტს, ხოლო მეორე—ლე-ვაიან-დე-ფლორივალსა და მარი-ფელიციტე ბროსეს.

იმ ნაკვეთში, რომელიც მიძღვნილია ი. შაჰან-ჯირპეტისა და მისი ბიოგრაფიისადმი, უწინარეს ყოვლისა, გამახვილებულია ყურადღება მის ნაბეჭდ შრომებზე აღმოსავლეთმცოდნეობასა და არმენოლოგიაში, რომლებიც გამოქვეყნებულია ფრანგულ ენაზე პარიზში 1806—1824 წწ. განმავლობაში, შემდეგ კი მოცემულია მისი, ჯირპეტის, თბილისში 1828—1836 წწ. მოღვაწეობის დახასიათება, როდესაც, კერძოდ 1828—1829 სასწავლო წლის განმავლობაში, ის ნერსესის სახელობის სომხურ სასწავლებელს ხელმძღვანელობდა. ამ პერიოდს, სხვათა შორის, ეკუთვნის დამუშავება მისივე მიერ ფრანგულ ენაზე თხზულებისა, რომელიც შედგება „კითხვათა და განმარტებათაგან“ სომხეთის ისტორიისა და სომხური კანონიკური სამართლის სფეროდან, თხზულებისა, რომელსაც მოუღწევია ჩვენამდე უნიკალური ხელნაწერ-ავტოგრაფის სახით 2

¹ ЦГИА, фонд 11/29, дело 359 (1834 г.), л. 4 recto—4 verso.

ნაწილად (6 რვეულად, ე. ი. 3 რვეული თითო ნაწილში), 305 გვერდად in folio, 1829 წ. თარიღითურთ. ხელნაწერი ახლახან იქნა აღმოჩენილი საქართველოს ცენტრარქივში, ხოლო მისი (განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონე საქმეთა ფონდის № 263) დაწვრილებითი აღწერა მოცემულია ამ წერილის პირველი ნაკვეთის ბოლოში.

მეორე ნაკვეთი ეხება ლე-ვაიან-დე-ფლორივალსა და მარი ბროსეს, დაკავშირებით მათი 1834 წელს მოსალოდნელ ჩამოსვლასთან პარიზიდან თურქეთსა, საქართველოსა და სომხეთში, ჩამოსვლასთან, რომლის მიზანი მეფის მთავრობას საეჭვოდ ეჩვენა, რამაც გამოიწვია სათანადო მიმოწერა შინაგან საქმეთა მინისტრს გრაფ კ. ვ. ნესელოდესა და საქართველოს მთავარგამგებელს ბარონ გ. ვ. როზენს შორის, იმავე 1834 წლისა, რომელ მიმოწერაშიც ორივე აღნიშნული, მაშინ ჯერ კიდევ ახალგაზრდა ორიენტალისტი-არმენისტი პოლიტიკურად არასაიმედოდ იქნენ გამოცხადებულნი; ამავე დროს საგულისხმოა, რომ მასში, ამ მიმოწერაში, იმავე არქივის 11/29 ფონდის № 359 საქმით, რომელიც მთლიანად დაერთვის ამ წერილის მეორე ნაკვეთს, ლე-ვაიან-დე-ფლორივალი დასახელებულია ლევალიანად, ხოლო ბ. ბროსე—ბროსეტად, აშკარაა, შესაბამისად მათი გვარების ფრანგულად ტრანსკრიპციისა (Le Vaillant, Brosset) და არა გამოთქმისა.

Т. Амираджиби

Английские писатели в критике Белинского

„...Лучшая традиция советской литературы является продолжением лучших традиций, созданных нашими великими революционными демократами Белинским, Добролюбовым, Чернышевским, Салтыковым-Щедриным, продолженных Плехановым и научно разработанных и обоснованных Лениным и Сталиным“ — говорил тов. Жданов.¹

Среди создателей этих лучших традиций имя Белинского упоминается на первом месте не случайно. Белинский поднял русскую литературную критику на недоступную до него высоту, а критика из скромного комментатора сделал судьей, творцом, учителем и борцом. Обладая большим литературным талантом, верным чутьем в понимании искусства и страстностью в защите своих убеждений, он был, однако, не только публицистом, но и философом, социологом, историком. Непременной предпосылкой критической деятельности он считал не только удовлетворение литературных запросов, но и понимание потребностей общества, связь с передовыми его представителями, связь с народом. Одной из проблем, поставленных Белинским, была проблема национальной самобытности литературы и ее демократичности. Создать истинно ценное, по его мнению, может только художник, не замыкающийся от жизни, тесно связанный со стремлениями и буднями своего народа.

Критика Белинского исторична и актуальна. Он решительно отмечает все отжившее, переставшее быть исторически необходимым, потерявшее жизненный смысл, но, в то же время, никогда не упускает из вида значения прошлого для настоящего и будущего и рассматривает их в тесной связи друг с другом. Настоящее осмысливается им в исторической перспективе, а прошлое в связи с актуальными интересами современности. Он умеет отличить большее от меньшего, значимое от малозначного, характерное и обуславливающее от случайного. Он выбирает объекты для сравнения в их исторической взаимосвязи.

¹ А. А. Жданов. Доклад о журналах „Звезда“ и „Ленинград“. „Правда“, № 225 от 21.IX.46.

Критика Белинского строго научна, логична и последовательна. Она дает замечательные примеры самостоятельного философского мышления и разработки основанной на нем эстетики. На основании глубокого анализа и всеобъемлющего синтеза он приходит к определению творческого целого; к выявлению противоречий и показу их причин. Он горячо протестует против всего фальшивого, надуманного, неискреннего. Выступая против насильственно навязанных взглядов, он требует полной свободы творчества от официальной эстетики, от подчинения его царской политике. Он бичует низкопоклонные словословия, эстетствующее пренебрежение к „пошлым“ темам и не боится низвергать освященные веками условные традиции и ложные авторитеты.

Критическая деятельность Белинского имела огромное значение для его времени. Он был основоположником „натуральной школы“ русского реализма, он открыл и показал миру величайшие явления русской литературы, предвещал ее поступательное развитие и очищал ее от отживших свое условно-традиционных вкусов. „Предшественником полного вытеснения дворян разночинцами в нашем освободительном движении был еще при крепостном праве В. Г. Белинский“ — писал В. И. Ленин.¹

Все больше утверждавшиеся в творчестве Белинского реалистическая оценка действительности и материалистический подход к ней приводят критика к революционному отрицанию современного общественного строя. Упорно борется он и с отживающими, консервативными теориями этого строя и с его упадочным искусством. Он объявляет войну изжившим себя литературным течениям. С не меньшим осуждением относится он и к дидактическому морализированию и слащавому апологетизму. Вместо выпренности и надуманности он ищет простоты в оценке и изображении действительности, в подборе тем, в стилистических приемах. Он борется за реализм в искусстве. „Литература должна быть выражением общества и общество ей, а не она обществу дает жизнь“ пишет он. Старая формула „воспроизведения“ действительности сменяется „отражением“ ее. Пересмотр прежних взглядов на объективность искусства приводит Белинского к убеждению в классовой природе творчества.

Значение Белинского чрезвычайно велико для истории не только русской литературы и критики, но и зарубежной. В своих оценках западной культуры и литературы, которые он рассматривает в неразрывной связи с западным общественным и политическим укладом, русский критик оставил далеко за собой всех наиболее известных и авторитетных зарубежных буржуазных критиков. Его историко-литературная

¹ В. И. Ленин, Собр. соч., т. XIII, стр. 341.

установка была высшим достижением современного ему литературоведения; его теория реализма — высшим достижением эстетической научной мысли до Маркса и Энгельса.

К критике зарубежной литературы Белинский подходил с позиций русской революционной демократии, с наиболее передовых для его времени позиций. Его перу принадлежит ряд метких оценок творчества зарубежных, в частности, английских писателей. Высказывания его даны иногда в виде упоминаний а пропус, иногда же он посвящает им целые страницы и даже отдельные статьи. Но разбор зарубежной литературы не является для него самоцелью. Он обращается к нему при анализе отдельных явлений русской литературы с целью сравнения, которое неизменно ведет к выводу о приоритете русской литературы. Показ этого превосходства, научно обоснованный и наглядно доказанный, и составляет основную цель критика.

* * *

ШЕКСПИР. Величайший представитель английского Возрождения, один из классиков мировой литературы Уильям Шекспир (1564—1616) открывает серию блестящих критических отзывов Белинского о писателях Англии. Значение великого драматурга реалиста оценивается критиком в следующих словах:

«...В XVI в. совершилась окончательная реформа в искусстве: Сервантес убил своим несравненным „Дон-Кихотом“ ложно-идеальное направление поэзии, а Шекспир навсегда помирил и сочетал ее с действительною жизнью. Своим безграничным и мирообъемлющим взором проник он в недоступное святилище природы человеческой и истины жизни... глубокий аналит, он умел в самых, по видимому, ничтожных обстоятельствах жизни и действиях воли человека находить ключ к разрешению высочайших психологических явлений его нравственной природы. Он никогда не прибегает ни к каким пружинам или подставкам в ходе своих драм; их содержание развивается у него свободно, естественно, из самой своей сущности, по непреложным законам необходимости. Истина, высочайшая истина — вот отличительный характер его созданий. У него нет идеалов, в общепринятом смысле этого слова; его люди — настоящие люди, как они есть, как должны быть. Каждая его драма есть символ, отдельная часть мира, сосредоточенная фокусом фантазии в тесных рамках художественного произведения и представленная как бы в миниатюре“.¹

Наряду с замечательным художественным мастерством, творче-

¹ В. Г. Белинский, Собр. соч., в 3 томах, изд. 1948 г. т. I, стр. 107,

ство Шекспира отличается и необыкновенной глубиной мысли и тонкостью психологического анализа. Для стремлений, мыслей и чувств, для актуальных проблем своего времени он нашел такое глубокое и обобщающее выражение, что произведения его выходят далеко за пределы его эпохи и сохраняют жизненность и до наших дней. Творчество Шекспира отличается чрезвычайной широтой охвата действительности. Он создал богатейшую галерею живых человеческих образов, поражающих своим многообразием и законченностью.

Подчеркивая психологическую оправданность и жизненную правдивость образов Шекспира, Белинский пишет:

„...И вот поднялся занавес — и перед взорами вашими разливается безконечный мир страстей и судеб человеческих! Вот умоляющие вопли кроткой и любящей Дездемоны мешаются с бешеными воплями ревнивого Отелло, вот среди глубокой полночи появляется леди Макбет с обнаженной грудью, с растрепанными волосами и тщетно старается стереть с своей руки кровавые пятна, которые мерещатся ей в муках мстительной совести; вот выходит бедный Гамлет с его заветным вопросом: быть или не быть... словом, весь роскошный и безграничный мир, созданный плодотворною фантазиею Шекспиров... Вы здесь живете не своею жизнью, страдаете не своими скорбями, радуетесь не своим блаженством, трепещете не за свою опасность; здесь ваше холодное я исчезает в пламенном эфире любви“.¹

Герои Шекспира не послушные куклы в руках своего создателя. Его персонажи не „простые рупоры духа времени“, это живые люди, которые действуют, говорят, чувствуют как бы самостоятельно, независимо от воли автора. Их помыслы и поступки типичны для данных обстоятельств, данной среды, данного характера.

Белинский пишет по этому поводу:

„...Шекспир, божественный, великий, недостижимый Шекспир, постиг и ад, и землю, и небо; царь природы, он взял равную дань и с добра и с зла и подсмотрел в своем вдохновенном ясновидении биение пульса вселенной. Каждая его драма есть мир в миниатюре: у него нет, как у Шиллера, любимых идей, любимых героев... Спросите у Шекспира, спросите у этого царя чародеев: для чего он сделал из Лира слабого полуумного старичишку, а не идеал нежного отца... для чего он представил в Макбете человека, сделавшегося злодеем по слабости характера, а не по влечению ко злу, а в леди Макбет злодейку по чувству; для чего он сделал из Корделии нежную любящую дочь, с мягким женским сердцем, а на ее сестер наслал фурий зависти, че-

¹ В. Г. Белинский, т. I, стр. 66.

столюбия и неблагодарности? Он сказал бы вам в ответ, что так бывает в мире, что иначе быть не может“.¹

Метко определяя типичность шекспировских характеров, Белинский пишет:

„У истинного таланта каждое лицо — тип, и каждый тип для читателя есть знакомый незнакомец. Не говорите: вот человек с огромною душою, с пылкими страстями, с обширным умом, но ограниченным рассудком, который до такого бешенства любит свою жену, что готов удавить ее руками при малейшем подозрении в неверности — скажите проще и короче: вот Отелло! Не говорите: вот человек, который глубоко понимает назначение человека и цель жизни, который стремится делать добро, но... не может сделать ни одного доброго дела и страдает от сознания своего бессилия — скажите: вот Гамлет!“²

Но заслуга Шекспира не только в размахе охвата действительности, в типичности и жизненности характеров, не только в показе образов в их диалектическом развитии и в срывании покровов с истинной природы человека. Великая его заслуга в проповеди равенства людей, цельности чувств, истинного благородства души, в глубоком и полном выражении гуманистических идей, в демократичности, в критике реакционных сил, в показе их обреченности.

Белинский пишет в связи с этим:

„Говоря о Шекспире, было бы странно восторгаться его умением все представлять с поразительною верностью и истиною, вместо того чтобы удивляться значению и смыслу, которые его творческий разум дает образам его фантазии... Идея, содержание, творческий разум — вот мерило для великих художников“.³ „В Шекспире вас ошарашивает прежде всего не художник, а глубокий сердцеведец, мирообъемлющий созерцатель; художество же в нем как будто признается вами без всяких слов и объяснений“.⁴ „Что Шекспир величайший творческий гений, поэт по преимуществу, в этом нет никакого сомнения, но те плохо понимают его, кто из-за его поэзии не видит богатого содержания, неистощимого рудника уроков и фактов для психолога, философа, историка, государственного человека и т. д. Шекспир все передает через поэзию, но передаваемое им далеко от того, чтобы принадлежать одной поэзии“.⁵ „В творениях Шекспира не знаешь, чему больше удивляться — богатству ли творческой фантазии, или богатству всеобъемлющего ума“.⁶

¹ В. Г. Белинский, т. I, стр. 19—20.

² Там же, стр. 136.

³ В. Г. Белинский, т. II, стр. 339.

⁴ В. Г. Белинский, т. III, стр. 384.

⁵ Там же, стр. 796.

⁶ Там же, стр. 791.

Считая искусство „зеркалом природы“ Шекспир, в то же время, определяет его как творческую силу, способную воздействовать на жизнь общества и изменять ее. Многочисленные комментаторы Шекспира, приписывавшие ему пассивное созерцательство не понимали материалистических установок его эстетической формулы: „само искусство — природа“. Шекспир дает широкие полотна огромного познавательного значения. Он раскрывает сущность характера человека, причины и следствия его поступков, но будучи чужд морализаторства, предоставляет зрителю и читателю самому делать выводы. Выводы эти вытекают из общего замысла его творений, из общей картины жизни и ее противоречий, отраженных в его творчестве. Шекспир не узкий моралист, а великий мыслитель, он не поучает, а помогает шире и глубже понять сущность бытия.

Признавая „бесстрастность“ Шекспира в изображении событий и судьбы своих героев, отсутствие у него „любимых мыслей, любимых типов“, Белинский имеет в виду его беспристрастие в изображении жизненной правды, в показе этой правды через живых людей, а не через бездушные, условные „рупоры“. Но это не означает, что Белинский присоединяется к мнению буржуазных критиков. Напротив, он пишет:

„Личность Шекспира просвечивает сквозь его творения, хотя и кажется, что он так же равнодушен к изображаемому им миру, как и судьба, спасающая или губящая его героев“.¹

Проповедь чистой и благородной человечности, гуманизм Шекспира черпает свою глубину в народности его творений. Гуманизмом и народностью проникнуто большинство его произведений. Гуманистические идеалы воплощены во всех его положительных персонажах. Все события его лучших пьес проходят на фоне народной массы или при непосредственном участии народа. Именно горячее чувство симпатии и подлинной человечности делает „презренных“ шутов и смешных ремесленников Шекспира реальными людьми, именно благодаря ему он сохраняет за своими „простыми“ людьми истинное человеческое достоинство, выдерживающее все испытания, именно им продиктованы пылкие протесты его героев против национального гнета и социального неравенства.

Именно о нем пишет Белинский:

„... Знакомство с драмами Шекспира показало, что всякий человек, на какой бы низкой ступени общества и даже человеческого достоинства не стоял он, имеет полное право на внимание искусства потому только, что он человек“.²

¹ В. Г. Белинский, т. III, стр. 792.

² Там же, стр. 737.

Реализм Шекспира настолько глубок и органичен, что даже его фантастика не теряет связи с реальностью. Его кудесники, чудовища, эльфы — существа из плоти и крови, они противоречивы и цельны, загадочны и понятны, велики и смешны, сильны и слабы, как и люди. Даже в тех пьесах, в которых автор развертывает события на сказочном фоне, уносит зрителя в воображаемый мир, отрывает его от конкретной обстановки, он все же облакает их в правдоподобные формы, делает свои волшебные существа такими же убедительными, как их стремления и поступки. Их жизнь полна не менее реальными противоречиями, их борьба с силами зла за утверждение правды и справедливости не менее жизненна, чем у живых, невымышленных людей, живущих в определенное время, в определенном месте.

Белинский пишет:

„И в Шекспире есть те же стороны жизни, за которые неистовая литература так исключительно хватается, но в нем они не оскорбляют ни эстетического, ни нравственного чувства, потому что вместе с ними у него являются и противоположные им, а главное, потому что он не думает ничего развивать и доказывать, а изображает жизнь как она есть“.¹

Анализируя отдельные произведения Шекспира, Белинский отмечает в них целостность „мира субъективного и мира объективного“, единство „необъятного содержания и великой по художественности и простоте формы“. В творчестве Шекспира критик усматривает „глубокое сердцеведение, верность натуре и действительности, бесконечность и высоту творческих идей“.

Разбирая „Тимона Афинского“ Белинский указывает на простоту и немногосложность пьесы, на скудность событий и обыденность идеи, подчеркивая занимательность мелких деталей и значение их для развития действия. В пьесе, — говорит он, — ужасная бескровная трагедия завязывается из мелочи, из глупой комедии, из отвратительной игры человеческих страстей.

„...И вот вам жизнь, или, лучше сказать, прототип жизни, созданный величайшим из поэтов! Тут нет эффектов, нет сцен, нет драматических вычур... Но в том то и состоит задача реальной поэзии, чтобы извлекать поэзию жизни из прозы жизни и потрясать души верным изображением этой жизни“.²

Выведенные Шекспиром в „Макбете“ ведьмы были предметом неоднократных и противоречивых истолкований. Их считали проекцией темной совести Макбета, ретроспективным отображением тайных его

¹ В. Г. Белинский, т. I, стр. 447—448.

² Там же, стр. 131.

помыслов, аллегорическим показом его рока, галлюцинацией решившегося на преступление злодея, обдумывающего пути к осуществлению своего замысла, и, наконец, изображением реальных народных гадалок и старух-предсказательниц.

Ведьмы воплощают подлость, преступность и коварство окружающего драматурга мира, погубившего Гамлета, Отелло, Лира и многих других, и играют большую роль в развитии общего замысла пьесы. Но, являясь отображением реального зла реальной действительности, они и сами по себе достаточно реальны для шекспировского зрителя, для Англии и, особенно, Шотландии, где даже в XVIII веке велись процессы ведьм и колдунов, реальны, может быть, и для самого Шекспира.

Белинский пишет по этому поводу:

„Макбет“ — одно из самых колоссальных и вместе с тем самых чудовищных произведений Шекспира, где, с одной стороны, отразилась вся исполинская сила творческого его гения, а с другой, все варварство века, в котором жил он. Много рассуждали и спорили о значении ведьм, играющих в „Макбете“ такую важную роль: одни хотели видеть в них просто ведьм... Справедливо только первое из этих мнений. Шекспир, может быть, величайший из гениев в сфере поэзии, каких только видел мир; но в то же время, он был сын своего времени, своего века, того варварского века, когда разум человеческий едва начинал пробуждаться от тысячелетнего сна, когда в Европе тысячами жгли колдунов и когда никто не сомневался в возможности прямых сношений человека с нечистою силою. Шекспир не был чужд слепоты своего времени, и, вводя ведьм в свою великую трагедию, он нисколько не думал делать из них философские олицетворения и поэтические аллегории. Это доказывается, между прочим, и важною ролью, какую играет в „Гамлете“ тень отца героя этой великой трагедии. „Друг Горацио, — говорит Гамлет, — на земле есть много такого, о чем и не бредила ваша философия“. Это убеждение Шекспира, это говорит он сам, или, лучше сказать, невежество и варварство его века, — а обскуранты нашего времени так и ухватились за эти слова, как за оправдание своего слабоумия. Шекспир видел и бог весть какую удивительную драматическую и трагическую пружину в ходе Бирнамского леса и в том обстоятельстве, что Макбет не может пасть от руки человека, рожденного женою. Дело оказалось чем-то вроде плохого каламбура; но такова творческая сила этого человека, что, несмотря на все нелепости, которые ввел он в свою драму, „Макбет“ все-таки огромное, колоссальное создание... какая глубина мысли, сколько обнаженных тайн человеческой природы, сколько решенных великих вопросов, какой страшный и поучительный урок!.. Вот доказательство, что время не губит гения, но гений торжествует над временем и что каждый

момент всемирно-исторического развития человечества дает равно обильную жатву для поэзии".¹

Макбет — всемогущий тан, добывающий слабому, бездеятельному королю победы и славу, чувствующий свое право оформить свою фактическую власть, подпадает под влияние внутреннего побуждения и внешних сил; став на путь преступления он уже не может сойти с него и остается последовательным во всех своих продиктованных злой волей действиях. Леди Макбет, в противоположность своему мужу, не находит сил бороться до конца. Ее могучая натура оказывается сломленной задолго до завершения избранного ее тщеславием пути.

Белинский дает меткую характеристику обоих персонажей. Он пишет:

„Макбет Шекспира — злодей, но злодей с душою глубокою и могучею, отчего он вместо отвращения возбуждает участие; вы видите в нем человека, в котором заключалась такая же возможность победы, как и падения, и который при другом направлении мог бы быть другим человеком. Но есть злодей как будто по своей натуре, есть демоны человеческой природы... такова леди Макбет, которая подала кинжал своему мужу, подкрепила и вдохновила его сатанинским величием своего отвержения от всего человеческого и женственного, своим демонским торжеством над законами человеческой и женственной природы, адским хладнокровием своей решимости на мрачное злодейство. Но для слабого сосуда женской организации был слишком не в меру такой сатанинский дух и сокрушил его своею тяжестью, разрешив безумство сердца помешательством рассудка, тогда как сам Макбет встретил смерть подобно великому человеку и этим помирил с собою душу зрителя, для которого в его падении совершилось торжество нравственного духа“.²

И еще:

„Макбет слышит в себе ревуший голос глубоко затаенного, но сильного и страстного честолюбия. Эта страсть, столь ужасная и гибельная в душах мощных... является ему в страшной апофеозе трех ведьм. Их загадочные предсказания, сейчас же сбывающиеся, не надолго смущают его, ибо скоро он узнает в них осуществившийся глубокий и мрачный замысел собственной души. Его честолюбие является ему в новой и еще более чудовищной апофеозе — в лице его жены, этого демонского существа в виде женщины. Она заглушает в нем последний ропот совести, примером собственной сатанинской решимости

¹ В. Г. Белинский, т. III, стр. 95.

² В. Г. Белинский, т. I, стр. 479.

на злодейство возбуждает в нем ложный стыд и окончательно подвигает его на проклятое дело".¹

Касаясь вопроса трагического пафоса произведений Шекспира, Белинский дает несколько упрощенное толкование „Ромео и Джульетты“, как трагедии неудовлетворенной любви, „Отелло“, как трагедии ревности и „Гамлета“, как трагедии слабой воли.²

О первой пьесе он пишет:

„Пафос Шекспировой драмы „Ромео и Джульетта“ составляет идея любви, — и потому пламенными волнами, сверкающими ярким светом звезд, льются из уст любовников восторженные патетические речи... Это пафос любви, потому что в лирических монологах Ромео и Джульетты видно не одно только любование друг другом, но и торжественное, гордое, исполненное упоения признание любви, как божественного чувства. В тех монологах Ромео и Джульетты, когда их любви начало угрожать несчастье, бурным потоком изливается энергия раздраженного чувства, вдруг встретившего препятствие своему вольному и широкому разливу“.³

Белинский не уточняет в этой цитате отраженной в трагедии идеологической борьбы гуманизма с косными феодальными традициями, которая выражена в форме борьбы за свободу чувства, за право человека самому ковать свое счастье, вопреки деспотическим запретам и произволу, предрассудкам и условностям.

„Гамлет“ — трагедия одинокого борца. Решительный и деятельный, исполненный благородства и любви к „удивительному созданию“ — человеку, Гамлет вынужден пассивно созерцать как рушатся все его идеалы, погребая под собой его веру в добро. Непосильная задача вправить „вывихнутый мир“, бороться со всем окружающим его злом, убивает в нем нравственную силу; парализует его активность. Обреченный на поражение, не видя путей борьбы, одинокий и страдающий, он может только с горечью размышлять о людской подлости, о тяжком бремени жизни и мечтать об успокоении и забвении. Но, изверившийся во всем, дошедший до презрения к самому себе и своему бессилию, incapable найти ответ на вопрос „быть или не быть“ Гамлет не впадает в пессимизм и человеконенавистничество. Уходя из мира, за преступность которого он заплатил дорогой ценой собственного счастья, он уносит с собой неугасимую мечту о светлом будущем, веру в торжество добродетели.

¹ В. Г. Белинский, т. II, стр. 18—19.

² Более глубокий и исчерпывающий анализ последней трагедии и ее центрального образа дан критиком в статье „Гамлет“ Шекспира. Мочалов в роли Гамлета“. См. т. I, стр. 300—390.

³ В. Г. Белинский, т. III, стр. 378.

Белинский дает вдумчивый и глубокий анализ трагедии и ее центральных персонажей, ценность которого, как мы уже говорили, несколько снижается благодаря упрощению основной идеи „Гамлета“, которую критик сводит к трагическому противоречию между долгом и субъективной неспособностью к его выполнению. Он пишет:

„Пафос „Гамлета“ составляет борьба негодования на порок и преступление с бессилием вступить с ними в открытый и отчаянный бой, как того требует сознание долга. Гамлет в покойном короле страстно любил отца и высоко уважал великого человека, — этот король вероломно, изменнически убит — и кем же? — шутком и пьяницею, человеком бездушным и подлым, который украл у своего брата и корону и жизнь, и честь его жены, Гамлетовой матери, которая, по ничтожеству своего характера, делит с убийцею своего царя и брата, а ее мужа, несправедливо добытую власть и оскверненное прелюбодеянием ложе!.. Сколько причин для Гамлета мстить неумолимо, страшно за поруганное право, за грех цареубийства и братоубийства, за порок матери, за украденную под полою корону, за добродетель, за величие, за самого себя!.. Он знает, что ему должно делать, на что его вызвала судьба, — и он робеет предстоящего подвига, бледнеет страшного вызова, колеблется и только говорит, вместо того, чтобы делать, в своей позорной нерешительности. Но если слаба его воля, то душа его столько же велика, сколько и чиста. Он это сознает, — и с какою горечью, с какою страстью высказывается его презрение к самому себе в этих больших монологах, которые, тотчас как он остается один и сдерживаемое им доселе чувство получает свободу, вырываются из него, словно огромная река, скинувшая с себя внешний лед и затопляющая окресные поля... В этих патетических монологах высказывается весь пафос этой трагедии, выступает наружу та внутренняя эксцентрическая сила, которая заставила поэта взяться за перо, чтоб сложить с души своей тяготившее ее бремя“...¹

И еще:

„Гамлет... он повергается во внутреннюю борьбу с самим собою, произведенную сшибкою двух враждебных сил — долга, повелевающего мстить за смерть отца, и личной неспособности к мщению... Ужасное открытие тайны отцовской смерти, вместо того, чтобы исполнить Гамлета одним чувством — чувством мщения... заставило... его уйти в себя и сосредоточиться во внутренности своего духа, возбудило в нем вопросы о жизни и смерти, времени и вечности, долге и слабости воли, обратило его внимание на собственную личность, ее ничтожество и позорное бессилие, родило в нем ненависть и презрение к

¹ В. Г. Белинский, т. III, стр. 379.

самому себе. Гамлет перестал верить добродетели, нравственности, потому что увидел себя неспособным, бессильным ни наказать порок и безнравственность, ни перестать быть добродетельным и нравственным. Мало того: он перестает верить в действительность любви, в достоинство женщины... безжалостной рукою разрывает свой святой союз с чистым, прекрасным женственным существом... которое глубоко и нежно любил он; безжалостно и грубо оскорбляет он это существо, кроткое и нежное... Ясно, что натура Гамлета чисто внутренняя, созерцательная, субъективная, рожденная для чувства и мысли; а ужасное событие требует от него не чувства и мысли, но дела, из идеального мира вызывает его в мир практический, в чуждый его духовной настроенности мир действия. Естественно, что из этого положения возникает внутри Гамлета страшная борьба, которая и составляет сущность всякой драмы"...¹

Менее односторонне раскрывает критик сущность трагедии „Отелло“. Правда в некоторых местах он говорит о том, что „мавр убил Дездемону из ревности“, что эта трагедия была возможна только в то „варварское время“, в которое жил Шекспир и в которое „муж считался полновластным господином своей жены“, о темпераменте Отелло и его „необузданном зверстве“, но затем критик расширяет свое толкование, расширяет его указанием на то, что ревность эта была вызвана разочарованием в верности, добродетели и достоинстве женщины вообще, обманутым доверием, оскорблением самых священных человеческих чувств, хотя и считает эту идею неосознанной самим автором. Он пишет:

„Какая идея Шекспирова „Отелло?“ Идея ревности, как следствия обманутой любви и оскорбленной веры в любовь и достоинство женщины. Эта идея не была сознательно взята поэтом в основание его творения, но, без ведома его, как незримо-падшее в душу зерно, развилась в образы Отелло и Дездемоны, то есть сошла своей безусловной и отвлеченной общностью, чтобы стать частными явлениями, личностями Отелло и Дездемоны. Но как лица Отелло и Дездемона не суть лица какого-нибудь известного Отелло и какой-нибудь известной Дездемоны, а лица типические благодаря общей идее, воплотившейся в них, то следует второе отрицание идеи или возвращение общей идеи к самой себе“.²

Свойственное драматическим произведениям Шекспира смешение возвышенного и обыденного, героического и шутовского, трагического и комического Белинский считает „вершиною эстетического образования“.

¹ В. Г. Белинский, т. II, стр. 18—19.

² В. Г. Белинский, т. I, стр. 468.

Высоко оценивая лирику Шекспира, которая, по его мнению, „составляет богатейшую сокровищницу лирической поэзии“ критик отмечает и лиричность его драматических произведений. Он пишет:

„Лиризм, существуя сам по себе, как отдельный род поэзии, входит во все другие как стихия... Вот почему драмы Шекспира — эти по преимуществу драматические создания высочайшей творческой силы — так богаты лиризмом, который проступает сквозь драматизм и сообщает ему игру переливчатого света жизни“...¹

В заключение приведем следующий отзыв Белинского о творчестве Шекспира:

„Общественные интересы современной Европы развились из почвы тысячелетнего всемирно-исторического развития и могут возбуждаться только таким поэтическим содержанием, которое оплодотворяет собою век, творит новую историю, и каким проникнуты творения Шекспира“...²

„В драмах Шекспира все элементы жизни и поэзии слиты в живое единство, необъятное по содержанию, великое по художественной форме. В них — все настоящее человечества, все его прошедшее и будущее... в них... и целомудренная непосредственность вдохновения, и рефлектирующая дума, мир объективный и мир субъективный проникли друг друга и слились в неразрывном единстве. Говорить о глубоком сердцеведении, верности натуре и действительности, бесконечности и высоты творческих идей этого царя поэтов всего мира, значило бы повторять уже много раз сказанное тысячами людей. Определять достоинство каждой его драмы, значило бы — написать огромную книгу и не высказать сотой доли того, что бы хотелось высказать, и не высказать миллионной частицы того, что заключается в них“...³

МИЛЬТОН. Исполненное исторически обусловленных противоречий творчество крупнейшего поэта и публициста английской революции Джона Мильтона (1608—1674) не подверглось исчерпывающему анализу Белинского. Он заострил внимание только на одном из произведений третьего периода творчества Мильтона, на которых зиждется его слава поэта, — на „Потерянном рае“. Эта поэма, в основном, расценивалась как религиозная. Белинский был одним из немногих современных ему критиков, который раскрыл ее революционное содержание, показал бунтарский характер образа сатаны, хотя и считал, что возвеличение сатаны над богом было у Мильтона непреднамеренным.

„Поэзия Мильтона явно произведение его эпохи: сам того не подозревая, он в лице своего гордого и мрачного сатаны написал апо-

¹ В. Г. Белинский, т. II, стр. 12.

² Там же, стр. 172.

³ Там же, стр. 57.

феозу восстания против авторитета, хотя и думал сделать совершенно другое. Так сильно действует на поэзию историческое движение обшества".¹

Не менее метко и суждение Белинского о форме творений поэта. Стремление Мильтона создать эпическую поэму, национальный эпос вроде „Иллиады“ Гомера в историческую эпоху, не дававшую реальных предпосылок для выбора такой формы, было более чем неудачно.

Осуждая порочность такой попытки Белинский пишет:

„...Произведения как „Потерянный рай“... созданы не безотчетно, не самобытно, а вследствие „Иллиады“, следовательно живут не своею, а чужою жизнью. Поэтому в них нет и не может быть ни полной картины жизни народа, которому они принадлежат, ни верного отражения духа времени, в которое они произошли. Конечно, в них есть великие частные красоты; но тем не менее это произведения ложные и ошибочные“.²

Творчество Мильтона относится к переходному периоду между Возрождением и классицизмом. Однако элементы классицистической эстетики и стремление к античной форме еще не достаточное основание для причисления Мильтона к поэтам классицистам, как это делали многие буржуазные литературоведы.

Белинский пишет по этому поводу:

„Волею или неволею г-г. инквизиторы (т. е. французские критики, стоящие на позициях классицизма Т. А.) завербовали в свой календарь и древних, а в их числе и... Мильтона, кои... не виноваты в классицизме ни душою ни телом, ибо были естественны в своих творениях“.³

Заключение Белинского о значении Мильтона в истории литературы и об отношении к нему современников гласит:

„Если Мильтон точно великий поэт, то общество потому не оценило его, что по своему образованию было не в силах это сделать“.⁴

ГОЛДСМИТ. Морально дидактические романы XVIII века осуждаются Белинским прежде всего с точки зрения ложности проводимых в них нравственных принципов. Порочная тенденция примирять героя с обществом после устройства его личной судьбы, по достижении личного мещанского благополучия, проповедь успокоения и долготерпения как высших добродетелей, подвергаются жестокому осуждению критика. Подчеркивая буржуазную ограниченность идеалов позднего Просвещения, Белинский считает типичным для просветительского романа

¹ В. Г. Белинский, т. III, стр. 792.

² В. Г. Белинский, т. I, стр. 288.

³ Там же, стр. 54.

⁴ Там же, стр. 256.

конфликт, который вытекает не из „непреложных законов необходимости“, а „совершенно произвольно вертится на простом недоразумении“, конфликт, который возникает лишь при личных невзгодах героя и сглаживается с устранением этих невзгод. Примером носителей такой порочной морали служат Белинскому „идеальные“ герои Голдсмита.

Романист сентиментального направления Оливер Голдсмит (1728—1774) подвергся меткой критике Белинского, указывающего на несостоятельность его патриархальных идеалов. Критикуя английскую действительность Голдсмит противопоставляет ее отрицательным явлениям уютную тихую жизнь простых скромных людей, наделенных христианским смирением, и всепрощением. Правда их высокие нравственные качества подаются автором иронически, но эта добродушная его ирония, так же как и смирение его героев не может удовлетворить критика борца.

Он пишет о „Вексфильдском священнике“:

„Теперь предстоит надобность в человеке трезвом; бодром, деятельном, который смотрел бы на вещи прямо и любил бы землю, жилище наше и наших потомков на долгое время... Трудно даже решить, отчего больше проигрывает общество: от злобы ли злых людей, или от равнодушия, тупости, неповоротливости... людей, по природе добрых, которые ни рыба, ни мясо“.¹

В произведениях Голдсмита вы не найдете не только героев-борцов за переустройство мира, но и прозревающих героев—носителей хотя бы протеста против уродств буржуазного мира. Выводимые им пре-краснодушные непротивленцы так же далеки от понимания жизни, как далек их автор от понимания прогрессивной роли писателя.

Белинский пишет:

„Люди, воспитанные в школе векфильдского священника, принадлежат или к ничтожным существам, или к существам, вредным своим учением, отчужденным от всего здорового и действительного. Исчислим главнейшие их свойства: лень и беспечность при всяком действительном труде; погружение мысли в фантастические занятия, крайне благоприятные ленивой натуре; удивительное равнодушие ко всякому порядку общественному — благому и тягостному; довольство собственной особой, вложенное от природы, а не купленное заслугами; не вытекающее из благородного сознания достоинств; оптимистическое воззрение на мир, которое крайне покровительствует апатии, производит застой и противодействует каждому успеху; пассивная жизнь или прозябание, доверенность к слепой судьбе и недоверенность к разумному

¹ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., изд. 1914 г., т. XI, стр. 52.

движению человечества, неумение смотреть на предметы прямо, вывести из них необходимые следствия, анализировать их истинные основания, и пр. и пр. Многие из этих свойств обнаруживаются почти в каждой главе гольдсмита творения".¹

На основании всего вышесказанного Белинский заключает, что примиренчество Голдсмита придает его произведениям значение лишь «поэтических картин прошедшего времени, воспроизведения отживших идеалов блаженства».

БАЙРОН. Значение крупнейшего революционного поэта Англии начала XIX века Джорджа Гордона Ноэля Байрона (1788—1824) Белинский определяет следующими словами:

«...Если вы хотите знать, что такое «мировой» поэт, возьмите Байрона... и прочтите из него, что вам прежде попадет на глаза. Если вы не падете в трепете пред колоссальностью идей... тогда не понять вам, что такое «мировой» поэт».²

Революционный романтизм Байрона, достигший небывалой до него идейной и художественной высоты был прямым порождением современной ему английской действительности. Творчество Байрона было выражением стремлений и чаяний народных масс в период роста капитализма, обострения социальной борьбы и начала развития рабочего движения. Лучшие творения поэта насыщены острым актуальным содержанием.

Белинский пишет:

«...Когда вы читаете поэтические произведения, проникнутые глубоким содержанием, вы чувствуете, что стремитесь к чему-нибудь определенному, наслаждаетесь чем-нибудь положительным, что вы приняли в себя новую силу, что вашего существования прибавилось, что вы чем-то преисполнились. Тогда вы страдаете страданием вашего поэта, блаженствуете его блаженством, потому что в его страдании или его блаженстве узнаете общечеловеческую скорбь или радость, душу века, интерес времени. Ваш поэт покоряет вас, заставляет видеть все в том колорите, в каком сам все видит. Такое влияние производят на душу читателя великие поэты, каковы, например, Байрон, Шиллер, Гете».³

Байрон с самого начала своего творческого пути выступал как борец против угнетения и несправедливости, как обличитель деспотизма и торжествующей реакции, как выразитель гневного протеста демократических масс. В противоположность восхваляемым буржуазными

¹ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., изд. 1914 г. т. XI, стр. 52.

² В. Г. Белинский, Собр. соч. в 3 томах, изд. 1948 г., II, стр. 298.

³ В. Г. Белинский, т. II, стр. 155.

критиками реакционным романтикам, проповедывавшим отказ от действительности и скептическое равнодушие к окружающему, Байрон решительно примыкает к освободительной борьбе, упорно вскрывает наиболее актуальные проблемы своего времени.

Резко осуждая реакционных романтиков Белинский приветствует Байрона как носителя передовых идей своего века:

«Общественные интересы современной Европы развились из поч-вы тысячелетнего всемирно-исторического развития и могут возбуждаться только таким поэтическим содержанием, которое оплодотворяет собою век, творит новую историю, и каким проникнуты творения Шекспира, Байрона...»¹

«...Идеи, кроме огромного таланта, или, пожалуй, и гения, кроме естественной силы непосредственного творчества, требуют эрудиции, интеллектуального развития, основанного на неослабном преследовании быстро несущейся умственной жизни современного мира — именно того, чем так сильны и велики, например, Байрон, Шиллер, Гете, — эти идеи, заклятые враги безвыходно замкнутой внутри себя жизни, враги умственного аскетизма, который заставляет поэтов закрывать глаза на все в мире, кроме самих себя...»²

Выступая против современной ему эмпирической критики, не умевшей или не хотевшей понять истинную сущность творчества Байрона, объяснявшей его «певцом отчаяния и эгоизма» и объяснявшей это отчаяние личной судьбой и характером поэта, Белинский пишет:

«...Ты не понял его, этого Байрона, ты не понял ни его идеала, ни его пафоса, ни его гения, ни его кровавых слез, ни его безотрадного и гордого, на самом себе опершегося отчаяния, ни его души, столько же нежной, кроткой и любящей, сколько могучей, непреклонной и великой...»³

«...Что Байрон был несчастен в жизни — это уже старая новость: вопрос в том, отчего этот одаренный дивными силами дух был обречен несчастью?.. Ни один поэт не может быть велик от самого себя и через самого себя, ни через свои собственные страдания, ни через свое собственное блаженство: всякий великий поэт потому велик, что корни его страдания и блаженства глубоко вросли в почву общественности и истории, что он, следовательно, есть орган и представитель общества, времени, человечества... Чтоб разгадать загадку мрачной поэзии такого необъятно колоссального поэта, как Байрон, должно сперва разгадать тайну эпохи, им выраженную...»⁴

¹ В. Г. Белинский, т. II, стр. 172.

² Там же, стр. 336.

³ Там же, стр. 454.

⁴ Там же, стр. 485.

Для Белинского Байрон прежде всего борец. Вред „идеальной“ школы, т. е. реакционного романтизма, критик видит в том, что она уводит от реальной действительности, приучает к равнодушию и апатии, к неверию в человека и его возможности, к неверию в будущее. Не менее вредно и надуманное мрачное отчаяние „неистовых“ романтиков, отрицающих ради самого отрицания, проклинающих ради эффекта. Противопоставляя их Байрону, „выстрадавшему свои дивные песни“ Белинский доказывает, что отрицание должно быть порождено утверждением новых форм, новых идеалов. Подлинное сознание современной действительности должно вести не к отчаянию, не к скептицизму и не к назидательным проповедям и морализированию, а к оптимистической вере в силы народа, в возможность вести борьбу с общественным злом, в грядущую победу. Чтобы прийти к этой вере, надо решительно идти по пути непримиримой критики действительности, отбросив все иллюзии и бесплодные мечты. Борьба за правду не терпит компромиссов, сделок со своей совестью. К этому должен идти всякий великий поэт. К этому шел Байрон.

Но Байрон не дошел до полного понимания грядущих социальных сдвигов и исторического развития общества. Современное ему рабочее движение было еще недостаточно зрелым и эта незрелость обусловила двойственность и противоречивость творчества поэта, наличие в нем, наряду с призывами к восстанию и непримиримому протесту, пессимистических ноток и скептических оттенков. Не видя ясно перспектив будущего, Байрон в ранних своих произведениях отражает разочарованность демократической интеллигенции периода усиления реакции. Чувство безысходного одиночества овладевает поэтом после крушения надежд, возлагавшихся на французскую революцию и на идеи просветителей.

Но как бы глубоко ни было отчаяние Байрона, оно не доводит его до апатичности, равнодушного созерцательства, отказа от протеста. Он не выпускает из рук знамени борьбы, которое продолжает гордо нести в своем одиночестве.

Отмечая эту исторически обусловленную ограниченность Байрона, индивидуализм „этого великого субъективного духа“, „в гордом восстании своем, опершегося на самого себя“, Белинский пишет:

„Байрон, — это был Прометей нашего века, прикованный к скале, терзаемый коршуном: могучий гений, на свое горе, заглянул вперед, — и не рассмотрев, за мерцающею далью, обетованной земли будущего, он проклял настоящее и объявил ему вражду непримиримую и вечную; нося в груди своей страдания миллионов, он любил человечество, но презирал и ненавидел людей, между которыми видел себя одиноким и отверженным с своею гордою борьбою, с своею бессмертною скор-

бию... Не кометою, блуждающею и безобразною был он, а новым духом, поборовшим за человечество, в огнепернатом шлеме на голове, с пламенным мечом в руке, с эгидою будущей победы, близкого торжества"...¹

Ограниченность Байрона критик объясняет и влиянием на него окружающей среды и его принадлежностью к высшему классу «узколобых англичан».

«Читая Байрона, видишь в нем поэта глубоко лирического, глубоко субъективного, а в его поэзии — энергичное отрицание английской действительности; и в то же время в Байроне — все-таки нельзя не видеть англичанина и притом лорда, хотя, вместе с тем, и демократа».²

В противовес буржуазным теориям о распространении «байронизма» вообще и влиянии его на Пушкина в частности, Белинский пишет:

«Пушкина некогда сравнивали с Байроном. Мы уже не раз замечали, что это сравнение более чем ложно, ибо трудно найти двух поэтов, столь противоположных по своей натуре, а следовательно, и по пафосу своей поэзии, как Байрон и Пушкин».³ «Байрон владел им не как образец, но как явление, как властитель дум века, а я сказал, что Пушкин заплатил свою дань каждому великому явлению».⁴

СКОТТ. Белинский высоко ценил английского романиста Вальтера Скотта (1771—1832), основоположника исторического романа, реалиста и высокого мастера художественного слова. Он первый отметил значение Скотта, как создателя исторического романа. Причины возникновения этого жанра и его особенности обусловлены местом и временем деятельности писателя — говорит Белинский.

«Читая Шекспира и Вальтер Скотта, видишь, что такие поэты могли явиться только в стране, которая развилась под влиянием страшных политических бурь, и еще более внутренних, чем внешних; в стране общественной и практической, чуждой всякого фантастического и созерцательного направления».⁵

Скотт не склонен к изображению таинственных, фантастических событий. Он не стремится к иррациональному и неправдоподобному. Давая широкие картины, он насыщает их реальной исторической сущностью, реальными общественными отношениями. Сделав выводы из наблюдений над действительностью и воплотив их в художественные образы, Скотт пытался утвердить связь истории с жизнью.

¹ В. Г. Белинский, т. II, стр. 454.

² Там же, стр. 109.

³ В. Г. Белинский, т. III, стр. 404.

⁴ В. Г. Белинский, т. I, стр. 58.

⁵ В. Г. Белинский, т. II, стр. 109.

Указывая, что Скотт закончил начатое другими крупными писателями Англии „соединение искусства с жизнью, взяв в посредники историю“, Белинский пишет:

„Вальтер Скотт, своими романами, решил задачу связи исторической жизни с частною. Он живописец средних веков, равно как и всех эпох, которые он изображал; он вводит нас в тайники их семейной, домашней жизни. Он столько же романист и поэт, сколько и историк... Дать историческое направление искусству XIX века — значило гениально угадать тайну современной жизни“.¹ „...Все величие гения Вальтера Скотта именно в том и состоит, что он был органом и провозвестником века, давши искусству историческое направление“.² „...Этот человек дал историческое и социальное направление новейшему европейскому искусству“.³

Понимание исторической эпохи складывается у Скотта на основании изучения ее социальных и материальных условий. Для того, чтобы верно отобразить описываемый им период времени в возможно большей полноте, он изучает исторические материалы, народные сказания, верования, нравы, быт тех времен. Точное воспроизведение эпохи, которое он считает одной из основных своих задач, он называл „воскрешением прошлого“, „воскрешением духа времени“. С целью воссоздать этот дух времени он выводит в своих романах представителей различных социальных групп, носителей нравов и обычаев своего класса.

Белинский пишет по этому поводу:

„Когда мы читаем исторический роман Вальтера Скотта, то как бы делаемся сами современниками эпохи, гражданами страны, в которых совершается событие романа, и получаем о них, в форме живого созерцания, более верное понятие, нежели какое могла бы нам дать о них какая угодно история“.⁴ „...Исторический роман Вальтера Скотта, в отношении к нравам, обычаям, колориту и духу известной страны в известную эпоху, достовернее всякой истории“.⁵

Однако историзм Скотта ограничен. Творческий метод его находится в противоречии с мировоззрением. Осуждая буржуазную действительность, он избегает изображения современной ему эпохи или обходит молчанием ее социальные конфликты. Показывая закономерность победы буржуазного мира над старым феодальным миром, утверждая неизбежность гибели последнего, он предпочитает рассматривать настоящее лишь как продолжение прошедшего.

¹ В. Г. Белинский, т. II, стр. 354.

² Там же, стр. 225.

³ Там же, стр. 300.

⁴ Там же, стр. 40.

⁵ В. Г. Белинский, т. I, стр. 643.

Белинский говорит:

„В романах Вальтера Скотта невозможно не увидеть в авторе человека более замечательного талантом, нежели сознательно широким пониманием жизни, тори, консерватора и аристократа по убеждениям и привычкам. Личность поэта не есть что-нибудь безусловное, особо стоящее, вне всяких влияний извне. Поэт прежде всего — человек, гражданин своей земли, сын своего времени. Дух народа и времени на него не могут действовать менее, чем на других“.¹

Ограниченность мировоззрения Скотта Белинский объясняет тесной связью его, несмотря на тематику, со своей страной, со своей эпохой, а также принадлежность его к „узколобым англичанам“.

„Несмотря на всю неизмеримость пространства, отделяющего Вальтера Скотта от какого-нибудь Диккенса или Марриета, вы видите в них нечто общее, и это общее есть — британская национальность“.²

Хотя Скотт так и остался на всю жизнь „консерватором по убеждению и привычкам“, хотя лирика его имеет несомненную связь с принципами реакционного романтизма „Озерной школы“, его нельзя однако причислить к реакционным романтикам. Значительность исторических тем, конкретность описания, стремление к исторической точности, осуждение укрепляющихся буржуазных отношений и, в то же время, показ неизбежной обреченности феодального строя, реалистические тенденции Скотта выводят его за рамки поэзии реакционных романтиков. Но его нельзя причислить и к революционному романтизму. Творчество Скотта скорее всего знаменует переход от романтизма к реализму. Он больше реалист, чем романтик и, при всей ограниченности понимания исторического развития общества, проявляет тенденцию к сближению с реальной действительностью, к отказу от ее идеализации, тенденцию к обобщениям и типизации.

По словам Белинского он один из первых понял, что „поэзия реальная, поэзия жизни, поэзия действительности... настоящая поэзия нашего времени“.³ „Да, романы Вальтера Скотта потому великие произведения искусства, что они не прикрашенное и не рассиропленное, а действительное... изображение жизни как она есть“.⁴

Народ занимает большое место в большинстве романов Скотта. В „Айвенго“, например, он показан не только как носитель лучших традиций нации, но и как решающая сила в борьбе „доброго“ короля с непокорными феодалами. Такая трактовка роли народа, являющаяся большим достоинством романа, снижается, однако, идилическим описанием отдельных его представителей, показываемых писателем в плане

¹ В. Г. Белинский, т. III, стр. 792.

² В. Г. Белинский, т. I, стр. 720.

³ Там же, стр. 108.

⁴ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., изд. 1914 г., т. VII, стр. 106.

рабской покорности власть имущим и нерушимой преданности своему господину, только потому, что он господин. Помимо этого реализм Скотта ограничен и его бесстрастным объективизмом, свидетельствующим о его неспособности к безоговорочной оппозиции социальному злу и его решительному отрицанию.

Белинский пишет по этому поводу:

„В большей части романов Вальтера Скотта и Купера есть важный недостаток... это решительное преобладание эпического элемента и отсутствие внутреннего, субъективного начала. Вследствии такого недостатка оба эти великие творца являются в отношении к своим произведениям, как бы какими-то холодными безличностями, для которых все хорошо, как есть, которых сердце как будто не ускоряет своего биения при виде ни блага, ни зла, ни красоты, ни безобразия, и которые как будто и не подозревают существования внутреннего человека“.¹

Белинский высоко ценил Скотта как художника, как мастера стиля. Он писал:

„...Роман Вальтера Скотта, наполненный таким множеством действующих лиц, нисколько не похожих одно на другое, представляющий такое сцепление разнообразных происшествий, столкновений и случаев, поражает вас одним общим впечатлением, дает вам созерцание чего-то единого. — вместо того, чтобы спутать и сбить вас этим калейдоскопическим множеством характеров и событий... И каждое лицо в романе существует для вас само по себе; вы видите его перед собою во весь рост, во всей его характеристической особенности, и никогда уже не забудете его... Но целое романа, его колорит, его индивидуальная особенность... еще памятнее вам, нежели каждое слово в особенности“.²

Реальные исторические персонажи романов Скотта никогда не являются, однако, его главными героями. Главную роль играют вымышленные личности, подаваемые им, в противоположность первым, в бледных и условных тонах. Но, несмотря на их условность, надуманные герои писателя принимают непосредственное участие в событиях и находятся в непосредственной зависимости от окружающей действительности и от исхода борьбы, ведомой историческими личностями. История подлинная и события вымышленные находятся в органической связи друг с другом.

Белинский пишет:

„Некоторые упрекают Вальтера Скотта, что герои многих его

¹ В. Г. Белинский, Собр. соч. в 3 томах, изд. 1948 г., т. II, стр. 23.

² В. Г. Белинский, т. I, стр. 561—562.

романов, сосредоточивая на себе действие целого произведения, в то же время отличаются столь бесцветным характером, что не приковывают к себе исключительно всего нашего интереса, который как бы уступают они второстепенным лицам романа, как более оригинальным и характерным. В самом деле, что такое, например, рыцарь Иваное (Айвенго — Т. А.) — герой одного из лучших романов Вальтера Скотта? — Храбрый и благородный рыцарь в общем духе своего времени, но не более. В сравнении с неистовым Брианом, очаровательною Ревеккою, даже Цедрихом-Саксонцем и Ательстаном, Иваное — какая-то бледная тень, слабый очерк, образ без лица. Он мало и действует, мало имеет влияния на ход романа. Он то ранен, то при смерти, то в плену, тогда как другие действуют и рисуются на первом плане. Несмотря на дикость своих страстей, зверски проявляющихся... храмовый рыцарь Бриан в тысячу раз больше, чем Иваное, возбуждает к себе участие читателя, потому что он — лицо типическое, характер могучий и самобытный. А между тем Бриан все-таки второстепенный персонаж в романе, которого все нити сходятся на личной судьбе Иваное, как главного лица, как героя романа. Но тем не менее это обвинение против гениального романиста только по наружности имеет вид справедливости, но в самом деле оно совершенно ложно: то, что кажется недостатком в романе, есть только сущность эпопеи... Это так и должно быть в произведении чисто эпического характера, где главное лицо служит только внешним центром развивающегося события и где оно может отличаться только общечеловеческими чертами, заслуживающими нашего человеческого участия: ибо герой эпопеи есть сама жизнь, а не человек. В эпопее событие, так сказать, подавляет собою человека, заслоняет своим величием и своею огромностью личность человеческую, отвлекает от нее наше внимание своим собственным интересом, разнообразием и множеством своих картин".¹

ДИККЕНС. Творчество одного из крупнейших представителей английского критического реализма XIX в. Чарльза Диккенса (1812—1870) знаменуется глубокими противоречиями. Обличая капиталистический мир, осуждая несправедливость и уродства капиталистической системы, давая блестящие образцы сатиры на английские правящие круги и правдиво описывая тяжелое положение трудящихся масс, Диккенс приходит, однако, к компромиссным выводам. Он не умеет найти в обществе те передовые силы, которые поведут борьбу с реакцией и произволом, он и не хочет борьбы, избегает призывать к большим социальным сдвигам и проповедует классовый мир, т. е. сохранение тех отношений, которые сам же подвергает критике. Диккенсу не удается

¹ В. Г. Беллинский, т. II, стр. 17.

реалистическое изображение передовых представителей класса трудящихся. Его угнетенные, несправедливо обиженные положительные герои, в лучшем случае осуждают, упрекают „носителей зла“, это не борцы, а смиренные труженники, подающие пример терпения, непротавления и нравственного превосходства. Описания простых людей, истинная человечность которых противопоставляется уродливой извращенности представителей господствующих классов, полны задушевности, мягкого любовного юмора. Но и гуманизм Диккенса носит следы противоречивости его мировоззрения и творческого метода.

Русская революционно-демократическая критика уделяла творчеству Диккенса большое внимание. Интересовался им и Белинский. В творчестве всякого писателя критик высоко ценит борьбу за реализм и против условности „искусства для искусства“. К таким писателям причислял он и Диккенса, творения которого глубоко проникнуты „симпатиями нашего века“ — т. е. стремлением к реалистическому изображению жизни. Однако ограниченность мировоззрения Диккенса и обусловленная ею ограниченность его творческих возможностей подвергалась резкому осуждению критика. Высоко ценя Диккенса как обличителя социального зла, Белинский не принимал его безоговорочно. Обуржуазной ограниченности писателя, которую он называет „ограниченностью англичанина“, Белинский пишет:

„Как истинный англичанин, Диккенс исполнен сухого, фарисейского морализма нации, привыкшей подчинять справедливость политике, а нравственность — общественным выгодам. Как истинный художник, Диккенс верно изображает злодеев и извергов жертвами дурного общественного устройства; но, как истинный англичанин, он никогда в этом не сознается даже самому себе“.¹

Об этом же критик говорит в письме к Боткину:

„Прочти, пожалуйста, повесть Диккенса „Битва жизни“. Из нее ты ясно увидишь всю ограниченность, все узколобие этого дубового англичанина, когда он является не талантом, а просто человеком“.²

Благодаря этой ограниченности мировоззрения Диккенса Белинский считает значение его для развития литературы относительным и безусловным.

Белинский оценивает творчество Диккенса как попытку дать „художественный анализ современного общества, раскрытие тех невидимых основ его, которые от него же самого скрыты привычкою и бессознательностью“.³ Это стремление, по мнению критика, привело пи-

¹ В. Г. Белинский, т. II, стр. 645.

² В. Г. Белинский, Письма, 1914 г., т. III, стр. 196.

³ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., изд. 1914 г., т. X, стр. 473.

сателя к критическому осмыслению. Сатирическую направленность его творчества Белинский вскрывает на примере „Оливера Твиста“ (1837) и „Барнаби Раджа“ (1841):

„Прочтите, например, „Оливера Твиста“ и „Барнаби Раджа“ Диккенса... и вы убедитесь, что в просвещенной Англии, гордящейся тысячелетнею цивилизациею, так же много чудачков, оригиналов, невежд, гаупцов, плутов, мошенников, воров, как и везде, да еще, в придачу, много злодеев и извергов“...¹

О „Лавке древностей“ (1839) — произведении, в котором Диккенс злоупотребляет дидактичностью, нарушает принцип реалистического изображения действительности и избегает постановки острых социальных проблем, Белинский говорит:

„Лавка древностей“ слабее других романов Диккенса; в ней он повторяет самого себя, и лица этого романа, равно как и его пружины, уже не поражают новостью“...²

„Рождественские рассказы“ — различные по художественным достоинствам, но одинаково проповедующие примирение со злом, терпение и смирение, утверждающие тенденцию морализаторства и компромисса, вызвали заслуженное возмущение Белинского:

„По нашему мнению, подобные повести безнравственны. Из них прямо выходит то заключение, что человек изменяется к лучшему не вследствие каких-либо важных причин, определяющих его жизнь, а случайно по поводу явления духов или уstraшенный ночными грёзами. Такие ли понятия следует внушать будущему поколению, от ног которого должно отрясать отцовскую пыль?“³

„Мартин Чазлуит“ (1842) — один из наиболее обличительных романов раннего периода творчества Диккенса, получил весьма положительную оценку критика, хотя и в нем Белинский отмечает английскую сущность писателя — его ограниченность и недоговоренность.

„Жизнь и приключения Мартина Чодзльвита“ — едва ли не лучший роман даровитого Диккенса. Это полная картина современной Англии со стороны нравов и вместе яркая, хотя, может быть, односторонняя картина общества Северо-Американских Штатов. Что за неистощимость изобретения, что за разнообразие характеров, так глубоко задуманных, так верно очерченных! Что за юмор! Что за слог!... В „Мартине Чодзльвите“ заметна необыкновенная зрелость таланта автора; правда, развязка этого романа отзывается общими местами; но такова развязка у всех романов Диккенса: ведь Диккенс англичанин“...⁴

¹ В. Г. Белинский, Собр. соч. в 3 томах, изд. 1948 г., т. II, стр. 611.

² Там же, стр. 622.

³ „Отечественные записки“. 1845 г., т. XXXVIII, стр. 37.

⁴ В. Г. Белинский, т. II, стр. 700.

Противоречия между субъективными намерениями Диккенса и объективными заключениями, которые могут быть сделаны на основании его не вполне осознанных антибуржуазных выступлений, показаны Белинским на примере романа „Домби и сын“ (1847). Это обличительный роман, стоящий, однако, значительно ниже „Мартина Чазлуита“. В нем Диккенс перенес свои обличения с общества и его уродств на отдельную личность и ее пороки. Основная задача писателя разоблачить, осудить и исправить единичного капиталиста Домби, причем Домби не тип, не обобщение, а случайный „плохой“ капиталист, плохой человек.

Разбирая этот роман Белинский осуждает отсутствие в нем „сознательных симпатий и стремлений“, но дает очень высокую оценку правдивости изображенных в нем образов. Имея в виду это достоинство он пишет:

„Такого богатства фантазии на изображение резко, глубоко, верно нарисованных типов я и не подозревал не только в Диккенсе, но и вообще в человеческой натуре. Много написал он прекрасных вещей, но все это в сравнении с последним его романом бледно, слабо и ничтожно“.¹

Касаясь практического значения Диккенса в налаживании некоторых критикуемых им сторон английской действительности, в частности, системы воспитания детей в закрытых частных учебных заведениях, Белинский подчеркивает его правомерность:

„Говорят Диккенс своими романами сильно способствовал в Англии улучшению учебных заведений, в которых все основано было на беспощадном дранье розгами и варварском обращении с детьми. Что ж тут дурного, спросим мы, если Диккенс действовал в этом случае, как поэт? Разве от этого романы его хуже в эстетическом отношении? Здесь явное недоразумение: видят, что искусство и наука не одно и то же, а не видят, что их различие вовсе не в содержании, а только в способе обрабатывать данное содержание“.²

Заключением Белинского о творчестве Диккенса можно считать следующую цитату:

„Большая часть романов Диккенса основана на семейной тайне... Завязка старая и избитая в английских романах... но в Англии такая завязка имеет свое значение, ибо вытекает из самого устройства английского общества; следовательно, имеет свою почву действительность. Притом же Диккенс умеет пользоваться этою истасканною завязкой как человек с огромным поэтическим талантом... Отчего же ни

¹ В. Г. Белинский, Письма, 1914 г., т. III, стр. 325.

² В. Г. Белинский, Собр. соч. в 3 томах, изд. 1948 г., т. III, стр. 797.

один из романов сильно даровитого Диккенса не имел и сотой доли того успеха, каким воспользовался роман почти бездарного Эжена Сю? На это есть две причины... во-первых толпа любит такие произведения, которые ей по плечу, и, хотя Диккенс не принадлежит к числу великих поэтов, однако, его талант все-таки выше разума и вкуса толпы. Во-вторых Диккенс англичанин... как истинный англичанин Диккенс исполнен сухого фарисейского морализма".¹

Тбилисский государственный университет
имени И. В. Сталина
Кафедра истории зарубежной литературы

(Поступило в редакцию 15.V.1954)

თ. აშიაჯიბი

ბელინსკი ინგლისელი მწერლების შესახებ

რ ე ზ ი უ მ ე

გამოჩენილმა რუსმა კრიტიკოსმა ვ. გ. ბელინსკიმ აიყვანა ლიტერატურული კრიტიკა მანამდე არნახულ სიმაღლეზე. მხატვრული შემოქმედების გარჩევას ის უდგებოდა ხალხურობისა და საზოგადოების პროგრესულ ძალებთან კავშირის პოზიციებიდან. მისი კრიტიკა ისტორიული და აქტუალურია. დრო-მოკმულ რეაქციულ ლიტერატურულ მიმდინარეობებთან ბრძოლაში მან გამოიმუშავა თანმიმდევრული, კემარითად მეცნიერული კრიტიკული მეთოდი. იგი მოითხოვს მწერლისაგან სინამდვილის რეალისტურ ასახვას, პროგრესული იდეებისათვის ბრძოლას, ტიპიზაციასა და განზოგადებას და ამტკიცებს ხელოვნების ტენდენციურობას, შემოქმედების კლასობრივ არსს. ბელინსკი იყო ერთ-ერთი მოაზროვნეთაგანი, რომელმაც შექმნა ის ლიტერატურულ-კრიტიკული ტენდენციები, რაც საფუძვლად დაედო ახალ სოციალისტურ ესთეტიკას და დამუშავებულ და შევსებულ იქნა მარქსისტული კრიტიკის მიერ.

ბელინსკის მნიშვნელობა უაღრესად დიდია არა მხოლოდ რუსული კრიტიკისათვის, არამედ საზღვარგარეთულის, კერძოდ, ინგლისურისათვისაც. მისი კუთამახვილი შეფასებანი ეჭვიმუტანელ უპირატესობას ანიჭებს მას ყველაზე უფრო ცნობილ და ავტორიტეტულ კრიტიკოსებთან შედარებით. მისი ისტორიულ-კრიტიკული თეორია და პრაქტიკა წარმოადგენს კრიტიკული აზროვნების უმაღლეს მიღწევას მარქსისა და ენგელსის მოღვაწეობის დაწყებამდე.

კრიტიკოსი იძლევა შექსპირის შემოქმედებისა და მისი ცალკეული ნაწარმოებების ღრმა ანალიზს, ხაზს უსვამს დიდი ინგლისელი დრამატურგის რეალიზმს, ხალხურობასა და ფსიქოლოგიურ სიღრმეს. მან პირველმა მოგვცა მილტონის შემოქმედების სწორი შეფასება, გვიჩვენა გოლდსმითის მსოფლმხედველობის კომპრომისული ხასიათი.

¹ В. Г. Белинский, т. II, стр. 644.

ბელინსკიმ მაღალი შეფასება მისცა ვ. სკოტს, როგორც ისტორიული რომანის შემქმნელს, მაგრამ, ამავე დროს მიუთითა მისი მსოფლმხედველობის კლასობრივ შეზღუდულობაზე. ბელინსკი ღრმად აფასებს ბაირონის რევოლუციურ რომანტიზმს, დაწვრილებით ჩერდება მისი მსოფლმხედველობის მოწინავე მხარეებზე და მისი შემოქმედების ღირსებაზე. ამასთან ის ებრძვის „მსოფლიო სევდის“, „ბაირონიზმის“ და, კერძოდ, პუშკინის შემოქმედებაზე ბაირონის გავლენის ყალბ თეორიებს. ბელინსკი მაღალ შეფასებას აძლევს ინგლისური საზოგადოების კრიტიკას დიკენსის რომანებში და მის ოსტატობას ხასიათების დახატვაში, მაგრამ მკაცრად აკრიტიკებს მის წერილბურჟუაზიულ შეზღუდულობასა და დადებითი პროგრამის შექმნის უძლურებას.

ვინაიდან ბელინსკის ეს შეფასებანი გაფანტულია მის მრავალრიცხოვან წერილებში სხვადასხვა საკითხზე და, ჩვენი აზრით, მათი გაცნობა აუცილებელია ყოველი სპეციალისტისათვის, რომელიც საზღვარგარეთული ლიტერატურის ისტორიის დარგში მუშაობს, ჩვენ მიზანშეწონილად მივიჩნით მათი სისტემატიზაცია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ცალკეული მწერლების მიხედვით. ამასთანავე საჭიროდ ვცანით ამ მწერლების შემოქმედების მოკლე დახასიათება და კრიტიკოსის ციტატების კომენტირება.

ილ. ტაყაიძე

„სტალინის“ აღნიშნული ზოგი უკა იგერიულ-აკაკისიურ ენებში¹

(ეტიმოლოგიური ძიება)

„სტალინის“ მნიშვნელობით სვანურში ცნობილია ხალ ფუძე: მ-ი-ხალ ‘ვიცი’, ჯ-ი-ხალ ‘იცი’, ხ-ო-ხალ ‘იცის’ და ა. შ.; რეალური სუბიექტი დაესმის მიცემითში: ეჯას ხ-ო-ხალ „მას იცის“ (= ‘მან იცის’); ზმნა ობიექტური წყობისაა²... იგივე ფუძე (-ხალ) დაჩნდება სხვა ნაკვთებშიც³ და ნაზმნარ სახელებშიც (მდრ., მაგალ., მა-ხალ ‘სტალინა’).

ქართულსა და ზანურში ამ მნიშვნელობით, როგორც ცნობილია, სულ სხვა ფუძეებია. მაგრამ—სხვა მნიშვნელობით—ზემოაღნიშნული სვანური ფუძის ეკვივალენტი არ უნდა იყოს უცხო ქართულისათვისაც.

ამ მხრივ ქართულში ჩვენს ყურადღებას მიიქცევს „ნახვის“ მნიშვნელობის მქონე ფუძეები: ხ-ედ-ავ-ს... ი-ხ-ილ-ა... ნა-ხ-ა..., რომელთა საერთო ძირია ხ⁴; ეგევე ძირი გვაქვს სა-ხ-ე-ში⁵.

სვან. -ხალ ფუძეშიც (მ-ი-ხალ ‘ვიცი’..., მა-ხალ ‘სტალინა’...) გამოსაყოფია ხ- ძირი, რომელსაც ახლავს -ალ სუფიქსი, — იმავე დანიშნულებისა, რაც ქართ. -ედ (ხ-ედ-ავ-), -ილ (ი-ხ-ილ-ა)⁶ სუფიქსები (ფუძის საწარმოებელი სუფიქსები).

ამგვარი დაკავშირება ზემოაღნიშნული (ამჟამად სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე) ფუძეებისა ქართულსა და სვანურში, გარდა იმისა, რომ ამ ორს

¹ წაკითხულია მოხსენებად სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიაზე 1954 წ. 22. XI-ს.

² ამ ზმნის შესახებ იხ. ვ. თოფურია. სვანური ენა. I. ზმნა. გვ. 42.

³ ეს ზმნა დეფექტურია: იხ. იქვე.

⁴ იხ. ვ. თოფურია. ზმნის უძველესი სუფიქსაციისათვის ქართულში: აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 5 (1942), გვ. 492.

⁵ იქვე.

⁶ -ილ ხ-ილ-ვ-ა-ში რომ გამოიყოფა, როგორც გარკვეულია, მომდინარეობს -ელ-ისაგან ხ-ილ-ვა←ხ-ელ-ვა- (ვ. თოფურია. დასახ. შრ.). სვან. -ხ-ალ არა მხოლოდ ძირეული მასალის მიხედვით, არამედ სტრუქტურულადაც (resp. ფუძის აგებულების მიხედვით) შესაძლოა ქართ. -ხ-ელ ფუძის ადეკვატური იყოს. რაც შეეხება ძირს, როგორც ზემოთაც იყო ნათქვამი, იგივე ძირი გვაქვს ხ-ედ-ვა-შიცა და ნა-ხ-ვ-ა-შიც.

ახლო მონათესავე ენაში საერთო ძირეულ მასალას წარმოაჩენს, ვასაგებს ხდის „ცოდნის“ აღმნიშვნელი ფუძის პირვანდელ მნიშვნელობასაც სვანურში. ცხადია, სემანტიკური გადახრა სვანურში მომხდარა და, მაშასადამე, სვან. **მ-ი-ხალ** 'ვიცი' და ა. შ. ეტიმოლოგიურად ნიშნავს: „ჩემთვის ხილულია“... „დასანახია“...

ანალოგიური სემანტიკური კავშირი ცნობილია სხვა ენებშიც, კერძოდ, ქართველურ ენებშიც. როგორც გარკვეულია, მეგრულ-ქანურში „ცოდნის“ მნიშვნელობას საფუძვლად უდევს „ჩენა“ („ჩანს“), შდრ.

ქართ. ჩ-ან-ს,

მეგრ.-ქან. ჩქ-უნ || ჩქ-ინ. ეს უკანასკნელი „საობიექტო ქცევის ნიშნებით გვაძლევს ზმნას **მი-ჩქ-უნ**, **გი-ჩქ-უნ**, **უ-ჩქ-უნ**, რომელიც „ცოდნას“ გამოხატავს და სიტყვა-სიტყვით გადათარგმნისას ნიშნავს: „მიჩანს“, „გიჩანს“, „უჩანს“ — ე. ი. ჩემთვის ჩანს, შენთვის ჩანს, მისთვის ჩანს, — დასანახია, ცხადია“¹...

ამგვარივე ეტიმოლოგია აქვს ქართ. **უ-წყ-ი-ს** ზმნას, — როგორც ეს გარკვეული აქვს დ. მაჭავარიანს (ამის შესახებ ქვემოთ).

ინდოევროპულ ენებში „ცოდნის“ ეტიმოლოგიური კავშირი „ნახვასთან“ როგორც ცნობილია, სრულიად რეალურია².

ასე, რომ „ცოდნის“ ის მნიშვნელობა, რაც ამ სიტყვას ამჟამად აქვს (ენა იცის... საგანი იცის...), როგორც ეს რიგი ენის ჩვენების მიხედვით ირკვევა, მეორეულია (გვიანდელია) და მას საფუძვლად უდევს შედარებით უფრო კონკრეტული (უფრო საგნობრივი, ხატოვანი) მნიშვნელობა. სემანტიკურ გადახრას ამ შენითხვევაში — შედარებით უფრო კონკრეტული მნიშვნელობიდან შედარებით უფრო აბსტრაქტული მნიშვნელობისაკენ მივყვართ³.

ამრიგად, შეუძლებელი არ არის სვან. **მა-ხალ** 'ცოდნა' ზმნის ფუძე დავუკავშიროთ ქართულში „ნახვის“ აღმნიშვნელ ფუძეებს, როგორც მატერიალურად, ისე სემანტიკურადაც.

დასასრულს, ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ ჩვენთვის საინტერესო ფუძე — ზემოაღნიშნული მნიშვნელობებით — მხოლოდ ქართველურ ენებში (ქართულსა და სვანურში) არა გვაქვს, იგივე ფუძე დადასტურებას პოულობს მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებშიც.

თინათინ გონიაშვილი სვან. **მ-ი-ხალ** 'ვიცი'... (მა-ხალ 'ცოდნა') ფუძესთან — ძირეული თანხმოვნის მიხედვით — აკავშირებს იმავე მნიშვნელობის

¹ არნ. ჩიქობავა. ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 378.

² შდრ. ბერძ. *ἴδω* (= *Forida*) 'ვიცი' = სანსკრ. *vṛda*.. გოთ. *wait*, სლავ. *vede* 'მე ვიცი'... სომხ. *gitem* 'მე ვიცი'... ინდ.-ევროპ. **uoida* 'მე ვიცი' — ეტიმოლოგ. 'მე ვნახე' — არარედულტირებ. პერფექტი **uoid* 'ნახვა': შდრ. ბერძ. აორისტი *εἶδον* (= *Eidoon*) 'ვნახე'... ლათ. *videō* 'ვხედავ', სლავ. *viděti* 'ვნახე'... იხ. Emile Boisacq. Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Paris, 1938. გვ. 688.

³ ბერძ. *ἴδω* 'ვიცი', როგორც ცნობილია, წარმოადგენს პერფექტის ფორმას (შდრ. ქართ. ვიცი, ვუწყი... წარმოშობით II სერის ფორმაა) და ეტიმოლოგიურად ნიშნავს 'დავიხანგე', რაც აღნიშნულია ბერძნული ენის მეცნიერულ გრამატიკებში (კურცოუსი, ბრუგმანი...). ამას ჩემი ყურადღება მიაქცია დოც. აკ. ურუშაძემ.

ხ(ა) ფუძეს ქისტური ჯგუფის ენებში: ჩაჩნ. ხა'ან || ხან 'ცოდნა' (знать), ინგ. ხარ ცოდნა (знание), ბაცბ. (წოვ.) ხა'არ 'ცოდნა' (სონ ხე 'მე ვიცი') და ხუნძურ ენაში ლ(ა) ფუძეს: ლ'აზე 'ცოდნა'¹.

ამგვარ დაკავშირებას სვანურის, ქისტურ ენათა და აგრეთვე ხუნძურის² ზემოაღნიშნული ფუძეებისა (საერთო მნიშვნელობითა და საერთო ძირით) რეალური საფუძველი აქვს.

ოღონდ, თუ სწორია ის, რაც ზემოთ იყო ნათქვამი სვანურ მა-ხალ 'ცოდნა' და ქართული ენის სათანადო ფუძეთა ურთიერთობის შესახებ, მაშინ, ცხადია, მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზემოაღნიშნულ ფუძეებს დაუკავშირდება ქართულში ხ- ძირი „ნახვის“ აღმნიშვნელ ფუძეებში რომ გამოიყოფა (ხ-ედ-ავ-ს... ი-ხ-ილ-ა... ნა-ხ-ა...) და ამით გაირკვევა „ცოდნის“ აღმნიშვნელი ფუძის პირვანდელი მნიშვნელობა არა მარტო სვანურში, არამედ ყველა ზემოხსენებულ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენაში.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხუნძურში დადასტურებას პოულობს თვით ხ ძირიც (რბილ ხ-ს სახით) სწორედ „ნახვის“ აღმნიშვნელ—და სემანტიკურად მასთან დაკავშირებულ—ფუძეებში; შდრ.:

ბი-ხ'-იზე 'ნახვა'; 'ხედვა'³. იგივე ძირია (რედუბლიცირებული) ხ'-ი-ხ'იზე 'მოვლა-პატრონობა', 'შენახვა', 'რჩენა' (ეტიმოლოგიურად: 'მი'ხედვა, 'შე'ნახვა): შდრ. ქართულში: ნახვა→შენახვა (ოჯახის შენახვა, ცოლ-შვილის შენახვა...).

ამრიგად, ერთ საერთო სიბრტყეზე ისმის (ერთსა და იმავე ძირს შეიცავენ):

ქართ. ხ- (ხ-ედ-ავ-ს... ნა-ხ-ა... ი-ხ-ილ-ა...),

სვან. ხ-ალ (მ-ი-ხალ 'ვიცი' და ა. შ., მა-ხალ 'ცოდნა'),

ქისტ. ხ(ა) 'ცოდნა',

ხუნძ. ლ(ა): ლ'აზე 'ცოდნა',

ხუნძ. ხ': ბი-ხ'-იზე 'ხედვა', 'ნახვა' (видеть), ხ'-ი-ხ'იზე (რედუბლიცი-ფუძე) 'შენახვა', 'მოვლა-პატრონობა';

აქვე მოვაჭამალ. (ჰიპათოლური) ბე-ხ-ულა 'ცოდნა' (знать)⁴.

* * *

ანდიურში „ცოდნის“ მნიშვნელობით გვაქვს წ-ინ- ფუძე: წ-ინ-ნუ (←წ-ინ-დუ) 'ცოდნა—знать' [ინფინიტ.]: დიბო წ-ინ-ნო (←წ-ინ-დო) 'მე ვიცი' და ა. შ.—რეალური სუბიექტი დაესმის აფექტიურ ბრუნვაში.

¹ თ. გონიაშვილი. ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩნურისა ქართველურ ენებთან: ვინიკის მოამბე V—VI, გვ. 592.

² ხუნძურში ძირეულ ელემენტად ლ' ლატერალი თანხმოვანია. ნ. ტრუბეცკოის მიერ დადგენილ შესატყვისობათა მიხედვით ხუნძ. ლ'-ს შესატყვისად რომ ხ გვეკონდეს ქისტურ ენებში, ეს მოსალოდნელია.

³ ქართ ხ-ედ-ვა და ხუნძ. ბი-ხ'-იზე დაკავშირებული აქვს არნ. ჩიქობავას.

⁴ А. А. Бокарев. Очерк грамматики чамалинского языка, გვ. 137.

ანდიურის ახლო მონათესავე ხუნძურ ენაში და იმავე ჯგუფის სხვა ენებში შესატყვის ფუძეს აქვს „მოვლის“, „შენახვის“ „დაცვის“ მნიშვნელობა. შდრ. (ამ მნიშვნ.):

ხუნძ.	წ-უნ-
ბაგვალ.	წ-უნ-
ბოთლიხ.	წ-იმ-
ლოდობ.	წ-ინ-
ჭამალ.	წ-ინ-
კარატ.	წ-ინ-
ტინდ.	წ-ინ-
ახვახ.	ჭ-ინ- (←წ-ინ-)

ორივე ამ მნიშვნელობისათვის (1. „ცოდნა“, 2. „დაცვა“...) ამოსავალი უნდა იყოს მესამე მნიშვნელობა: „ცქერა“, „ყურება“ (смотреть).

იგივე ფუძე უკანასკნელი მნიშვნელობით ცნობილია ჭამალურ ენაში: ბა-წ-ნა ‘ცქერა’, ‘ყურება’, ‘ხედვა’ (смотреть)¹; რომელშიც ბა-გრამატიკული კლასის ნიშანია, -ნა—ინფინიტივისა, ძირია -წ-.

აქედან ამოსვლით ორივე ზემოაღნიშნული მნიშვნელობის მიღება—სემანტიკური გადახრის გზით—ადვილად წარმოსადგენია („ცქერა“, „ყურება“—смотреть→1. „მოვლა“, „შენახვა“; 2. „ცოდნა“)². ამგვარი სემანტიკური გადახრის ზოგად შესაძლებლობათა შესახებ მსჯელობა გეგმონდა ზემოთ (სვან. მა-ხალ „ცოდნა“ ფუძის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით).

ჭამალ. ბა-წ-ნა ‘ცქერა’, ‘ყურება’ (და ეტიმოლოგიურად ამასთან დაკავშირებული ფუძეები ხუნძურ-ანდიურ ენებში) ჩვენ ყურადღებას წარმართავს იმავე ძირისა და მნიშვნელობის შემცველი ფუძეებისაკენ ქართველურ ენებში; შდრ.:

სვან. წ: ლი-წ-ედ ‘ცქერა’, ‘ყურება’, ‘ხედვა’

ჭან. წკ || წ: ო-წკ-ეს ‘უყურებს’, ‘უცქერს’

მეგრ. წყ: ო-რ-წყ-ე(ნ) ‘ხედავს’³...

ზემოაღნიშნულ სვანურ და ზანურ ფუძეებს ქართულში უკავშირდება წყ (←წ) ძირი, რომელიც გამოიყოფა სახელის ფუძეში მ-წყ-ემ-სი (ეტიმოლოგიურად „მაყურებელი“, „მაცქერალი“)⁴, და ზმნის ფუძეში უ-წყ-ი-ხ⁵.

ზემოთ ჭამალ. ბა-წ-ნა ‘ცქერა’ დაკავშირებული გეგმონდა იმავე მნიშვნელობის სვან. ლი-წ-ედ ფუძესთან. ჭამალ. ბა-წ-ნა-ში თუ იგივე ძირი გვაქვს, რაც სვან. ლი-წ-ედ-ში, მაშინ, ცხადია, აგრეთვე ერთმანეთს დაუკავშირდება—

¹ იხ. А. А. Бокарев. Очерк грамматики чамалинского языка. გვ. 136.

² შდრ. აგრეთვე ტ. გუ და ვა. ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა: იბერ.-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, გვ. 373.

³ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა. ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 398.

⁴ როგორც ეს გარკვეული აქვს არნ. ჩიქობავას: იხ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 96, 398.

⁵ ეს გარკვეული აქვს დ. მაჭავარიანს: იხ. დ. მაჭავარიანი. უწყის ზმნის ეტიმოლოგიისათვის: აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XI.

ანდიურის ახლო მონათესავე ხუნძურ ენაში და იმავე ჯგუფის სხვა ენებში შესატყვის ფუძეს აქვს „მოვლის“, „შენახვის“ „დაცვის“ მნიშვნელობა. შდრ. (ამ მნიშვნ.):

ხუნძ.	წ-უნ-
ბავვალ.	წ-უნ-
ბოთლიხ.	წ-იმ-
ლოდობ.	წ-ინ-
ჭამალ.	წ-ინ-
კარატ.	წ-ინ-
ტინდ.	წ-ინ-
ახვახ.	ჭ-ინ- (←წ-ინ-)

ორივე ამ მნიშვნელობისათვის (1. „ცოდნა“, 2. „დაცვა“...) ამოსავალი უნდა იყოს მესამე მნიშვნელობა: „ცქერა“, „ყურება“ (смотреть).

იგივე ფუძე უკანასკნელი მნიშვნელობით ცნობილია ჭამალურ ენაში: ბა-წ-ნა ‘ცქერა’, ‘ყურება’, ‘ხედვა’ (смотреть)¹, რომელშიც ბა-გრამატიკული კლასის ნიშანია, -ნა—ინფინიტივისა, ძირია -წ-.

აქედან ამოსვლით ორივე ზემოაღნიშნული მნიშვნელობის მიღება—სემანტიკური გადახრის გზით—ადვილად წარმოსადგენია („ცქერა“, „ყურება“—смотреть→1. „მოვლა“, „შენახვა“; 2. „ცოდნა“)². ამგვარი სემანტიკური გადახრის ზოგად შესაძლებლობათა შესახებ მსჯელობა გვექონდა ზემოთ (სვან. მა-ნალ „ცოდნა“ ფუძის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით).

ჭამალ. ბა-წ-ნა ‘ცქერა’, ‘ყურება’ (და ეტიმოლოგიურად ამასთან დაკავშირებული ფუძეები ხუნძურ-ანდიურ ენებში) ჩვენ ყურადღებას წარმართავს იმავე ძირისა და მნიშვნელობის შემცველი ფუძეებისაკენ ქართველურ ენებში; შდრ.:

სვან. წ: ლი-წ-ედ ‘ცქერა’, ‘ყურება’, ‘ხედვა’

ჭან. წკ || წ: ო-წკ-ე-ს ‘უყურებს’, ‘უცქერს’

მეგრ. წყ: ო-რ-წყ-ე-ნ ‘ხედავს’³...

ზემოაღნიშნულ სვანურ და ზანურ ფუძეებს ქართულში უკავშირდება წყ (←წ) ძირი, რომელიც გამოიყოფა სახელის ფუძეში მ-წყ-ემ-სი (ეტიმოლოგიურად „მაყურებელი“, „მაცქერალი“)⁴, და ზმნის ფუძეში უ-წყ-ი-ს⁵.

ზემოთ ჭამალ. ბა-წ-ნა ‘ცქერა’ დაკავშირებული გვექონდა იმავე მნიშვნელობის სვან. ლი-წ-ედ ფუძესთან. ჭამალ. ბა-წ-ნა-ში თუ იგივე ძირი გვაქვს, რაც სვან. ლი-წ-ედ-ში, მაშინ, ცხადია, აგრეთვე ერთმანეთს დაუკავშირდება—

¹ იხ. А. А. Бокарев. Очерк грамматики чамалинского языка. გვ. 136.

² შდრ. აგრეთვე ტ. გუდავა. ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა: იბერ.-კავკასიური ენათმეცნიერება, V, გვ. 373.

³ არნ. ჩიჭობავა. ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 398.

⁴ როგორც ეს გარკვეული აქვს არნ. ჩიჭობავას: იხ. არნ. ჩიჭობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 96, 398.

⁵ ეს გარკვეული აქვს დ. მაჭავარიანს: იხ. დ. მაჭავარიანი. უწყის ზმნის ეტიმოლოგიისათვის: აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XI.

როგორც ამოსავალი მნიშვნელობის, ისე ძირეული მასალის მიხედვით— ქართ. უ-წყ-ი-ს და ანდ. წ-ინ-ნო (←წ-ინ-ლო) ‘იცის’.

ნ. ტრუბეტკოი ანდ. წ-ინ- ‘ცოდნა’ ფუძესთან აკავშირებს იმავე მნიშვნელობის ფუძეებს სხვა მთის კავკასიურ ენებში: უბიხ. წჯ (წა?), ადიღ. ს.კ-ნ, რუთ. აწჯნ, წახ. აწახ ‘ცოდნა’¹.

ამრიგად, ერთ სიბრტყეზე ისმის (ერთსა და იმავე ძირს შეიცავენ):

სვან. ლი-წ-ედ ‘ცქერა’, ‘ყურება’, ‘ხედვა’ (ქან. ო-წკ-ე-ს ‘ყურება’, ‘უცქერს’... მეგრ. ო-რ-წყ-ე(ნ) ‘ხედავს’), ქამალ. ბა-წ-ნა ‘ცქერა’, ‘ნახვა’, ხუნძ., ბავგ. წ-უნ-, კარატ., ტინდ., ლოდობ. წ-ინ- (ახვახ. ჭ-ინ-), ბოთლიხ. წ-იმ... ‘დაცვა’, ‘შენახვა’—ანდ. წ-ინ- ‘ცოდნა’, უბიხ. წჯ, ადიღ. ს.კ-ნ, რუთ. ა-წჯ-ნ, წახ. ა-წ-ას ‘ცოდნა’, ქართ. უ-წყ-ი-ს.

დასასრულ, ერთი ფონეტიკური ხასიათის შენიშვნაც: შესადარებლად მოყვანილ ფუძეებში ძირეულ მასალად ქართულსა და მეგრულში წყ კომპლექსი გვაქვს (ქართ. მ-წყ-ემ-სი, უ-წყ-ი-ს, მეგრ. ო-რ-წყ-ე(ნ) ‘ხედავს’), სვანურში—წ არის (ლი-წ-ედ ‘ცქერა’). როგორც გარკვეულია სპეციალურ ლიტერატურაში, წყ და ანალოგიური კომპლექსები—ჩვენი მაგალითის მიხედვით და საერთოდაც—მეორეულია (წ-სთან ყ ფონეტიკურადაა განვითარებული). ქართველურ ენათაგან უძველესი ვითარება ამ მხრივ დაცული აქვს სვანურს². შემოთმომყვანილი შედარებიდანაც ჩანს, რომ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში ამ შემთხვევაში იგივე ვითარება გვაქვს, რაც სვანურში: სათანადო თანხმოვნის მომდევნოდ ყ არ არის განვითარებული.

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
კავკასიურ ენათა კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1955. I. 20).

И. Церцвадзе

Некоторые основы, обозначающие „знать“

в иберийско-кавказских языках

Этимологическое разыскание

Резюме

Сближаются между собой:

а) сван. та-х-ал „знать“ (m-i-x-al „знаю“), кистин. х(а), авар. l'(a)-(l'aze) „знать“...—груз. х- „видеть“ (x-ed-av-s „видит“, па-х-а „видел“);

б) анд. ç-in-nu (←çin-du), цахур. а-ças, рутул. аçən, адыг. çaаl „знать“...; груз. ц-ცq-i-s „знает“—сван. li-ç-ed, чамал. ба-ç-па „видеть“, „смотреть“.

В статье имеются ссылки на труды В. Т. Топуриа, А. С. Чикобава, Т. Б. Гониашвили, Д. П. Мачавариани, А. А. Бокарева, Т. Е. Гудава, Н. Трубецкого.

¹ N. Trubetzkoy. Nordkaukasische Wortgleichungen, 90.

² იბ. არხ. ნიქობავა. კანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 18—19.

3. ჭრალაშვილი

-ბი სუფიქსი ბაცბურში

ენაში, როგორც ცნობილია, ყველაზე გამძლე და მყარია გრამატიკული წყობა. აქ თავს იყრის ენისათვის დამახასიათებელი ყველა მორფოლოგიური ნიშანი როგორც უძველესი, ისე გვიანდელი წარმოშობისა. თუ მორფოლოგიური ინვენტარი უძველესი კომპონენტია ენის სისტემისა, მაშინ სავსებით ბუნებრივია, რომ აქ ვეძიოთ ენათა გენეზისური კავშირის მაუწყებელი ენობრივი ნიშნები. ამ თვალსაზრისით ცალკეული მორფოლოგიური ფორმანტის ისტორიულ ასპექტში შესწავლას აქტუალური მნიშვნელობა აქვს სათანადო ენათა ისტორიისათვის. ერთ-ერთ ასეთ საკითხს წარმოადგენს -ბი სუფიქსის გენეზისი ბაცბურ ენაში.

-ბი სუფიქსი დღეს ზოგიერთი სახელის მრავლობით რიცხვს აწარმოებს. იგი ამ მნიშვნელობით გამოყოფილი აქვს ბაცბური ენის პირველ მკვლევარს ა. შიფნერს შემდეგ სიტყვებთან:

მხ.	ჯერ „ქვა“	მრ.	ჯერ-ბი
	თურ „ხმალი“		თარ-ბი
	ქუდ „ქუდი“		ქად-ბი
	ბოს „ფერი“		ბას-ბი

მითითებით ნაცვალსახელებთან:

მხ.	ო „ის“	მრ.	ო-ბი
	ი „ეს“		ი-ბი
	ის „ეგ“		ის-ბი
	ას —		ას-ბი

ა. შიფნერს აღნიშნული სუფიქსი -ბი ქართულიდან ნასესხებად ან საერთო მონაცემად მიაჩნია¹.

-ბი სუფიქსი მრავლობითობის ნიშნად გამოყოფილი აქვს დოც. რ. გაგუას².

¹ „Aus dem Georgischen entlehnt oder wenigstens mit demselben gemeinsam sind die Pluralsuffixe -ni und -bi“ (ob. A. Schiefner, Versuch über die Thuschsprache, 1856 წ., გვ. 35, § 92).

² ძირითადი და ერთთანდებულებიანი ბრუნვები ბაცბურში, 1943 წ., გვ. 75 (საკანდ. დისერტაცია).

ი. დეშერიევი მონოგრაფიაში „Бацбийский язык“ ეხება რიცხვის ფორმანტებსაც. ამ საკითხისადმი მიძღვნილ სპეციალურ პარაგრაფში ავტორი არ იხსენიებს -ბი სუფიქსს. ოღონდ იქვე მომდევნო პარაგრაფში, ბრუნვათა სისტემის ანალიზთან დაკავშირებით, წერს: „Форма именительного падежа множественного числа осложняется формативами множественного числа. К таким формативам относятся -и, -би, -иш || -ш, -аирч. -аилч“¹.

სხვაგან ის ამ ფორმანტს აღარ უბრუნდება.

-ბი სუფიქსი ბაცბურში ნაკლებ პროდუქტიულია. ის სახელთა მხოლოდ მცირე ჯგუფს დაერთვის.

ასეთებია: 1. სატომო სახელები:

მხ.	ბაცა-ვ	„წოვა-თუში“,	მრ.	ბაც-ბი
	შო-ვ	„ფშაველი“,		შუ-აბ←შო-ბი

2. სადაურობა-წარმომავლობის სახელები:

მხ.	საგირთო-ვ	„საგირთელი“,	მრ.	საგირთო-ბი
	ინდურთო-ვ	„ინდურთელი“		ინდურთო-ბი
	წარო-ვ	„წაროელი“		წარ-ბი
	ფარსნო-ვ	„ფარსმელი“		ფარსნო-ბი
	მატნო-ვ	„მატნელი“		მატნო-ბი
	ქიზყო-ვ	„ქიზიყელი“		ქიზყო-ბი
	ქალქო-ვ	„ქალაქელი“		ქალქო-ბი
	მეგრო-ვ	„მეგრელი“		მეგრო-ბი
	კახლო-ვ	„კახელი“		კახლო-ბი
	იმერლო-ვ	„იმერელი“		იმერლო-ბი

და ა. შ.

ამ წესს მისდევს ყველა ამ რიგის სახელი.

3. არსებითი სახელები საკუთარი ლექსიკური ფონდისა:

მხ.	ლოჭ	„ჯოხი“	მრ.	ლაჭ-ბი
	ბუყ	„მოსართავი“,		ბაყ-ბი
		„წელი“		
	ქით	„ტიკი“		ქათ-ბი
	წერ	„ქვა“		წერ-ბი
	ხენ	„ხე“		ხენ-ბი

4. ქართულიდან შესული სიტყვები:

მხ.	ყუთ	„ყუთი“	მრ.	ყათ-ბი
	ქუღ	„ქუღი“		ქად-ბი
	კუნძ	„კუნძი“		კანძ-ბი

¹ Ю. Д. Дешериев, Бацбийский язык, М., 1953, стр. 62.

5. ჩვენებითი ნაცვალსახელები:

მხ.	ი	„ეს“	მრ.	ი-ბი
	ის	„ეგ“		ი-ფ-ს-ი←ის-ბი
	ო	„ის“		ო-ბი
	ე	„ეს“		ე-ბი

რას წარმოადგენს ისტორიულად ეს -ბი სუფიქსი?

სუფიქსი -ბი გენეტურად რთული აფიქსი ჩანს. მისი ხმოვნითი ელემენტი ა მრავლობითი რიცხვის ყველაზე უფრო გავრცელებული ნიშანია. იგი თავის მხრივ მომდინარეობს -იშ სუფიქსიდან, რომელიც დღეს სახელთა მხოლოდ მცირე ჯგუფს დაერთვის.

მაგ.	ღე	„ღღე“	მრ.	ღენ-იშ
	ხი	„წყალი“		ხი-იშ
	მობ	„ქარი“		მახ-იშ
	ნიყ	„გზა“		ნაყ-იშ...

ჩაჩნურსა და ინგუშურში ამ სუფიქსს დღესაც ფართო გამოყენება აქვს. თუმცა იქაც შეიმჩნევა შ-ს დაკარგვის ტენდენცია¹. -ი რომ ნამდვილად -იშ სუფიქსის ნაშთია, ჩანს ზოგიერთი სახელის მრავლობითი რიცხვის პარალელური ფორმებიდანაც.

მაგ.	მხ.	კურ	„ბოლი, ნისლი“,	მრ.	კურ-ი კურ-იშ
		მარ	„ქმარი“		მარ-ი მარ-იშ...

ბაცბურისათვის ისევე, როგორც ჩაჩნურ-ინგუშურისათვის, დამახასიათებელია ერთი ფონეტიკური პროცესი, რომლის გათვალისწინება აუცილებელია ამ შრომაში აღძრულ საკითხთან დაკავშირებით: მრავალმარცვლიან სიტყვაში, როგორც წესი, იკარგება ბოლოკიდური ხმოვანი. ეს პროცესი შეზღუდულია იმ შემთხვევაში, თუ ბოლოკიდურ ხმოვანს გარკვეული გრამატიკული ფუნქცია აქვს დაკისრებული. ასეთ შემთხვევაში აუსლაუტში წარმოდგენილი სრული ხმოვნის შემდეგ ივარაუდება თანხმოვანი, რომელიც გამოვლინდება ზოგ ფორმაში აფიქსის დართვისას (დოც. რ. ვაგუა). მაგ. ლაჭენ-ი „მაღლები“, ლაზენ-ი „ქარგები“

შდრ. ერვატ. ლაკეჩუ-იშ-ვ „მაღლებმა“, ლაზეჩუ-იშ-ვ „ქარგებმა“

მიც. ლაკეჩუ-იშ-ნ „მაღლებს“, ლაზეჩუ-იშ-ნ „ქარგებს“...

ანალოგიური ვითარება დასტურდება ქისტურშიც:

	სახ.	ნენ-ი	„დედები“	კანთ-ი	„ვაჟები“
შდრ.	მიც.	ნენ-იშ-ქ	„დედებს“	კანთ-იშ-ქ	„ვაჟებს“

როგორც მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ამ სიტყვებთან ისტორიულად რიცხვის ნიშანი ყოფილა -იშ, რომლის თანხმოვნითი ელემენტი -შ სახელობითში დაკარგულია.

¹ დ. იმნაიშვილი, ძირითადი და თანდებულებანი ბრუნვები ინგუშურსა და ჩაჩნურში, ენიკი-ს მოამბე, ტ. XII, 1942 წ., გვ. 212.

ასევე -ბი ფორმანტში ი-ს სრული სახით დაცვა გვაფარაუდებინებს მომდევნო შ თანხმოვანს და მას გამოგვაცოფინებს ზ ელემენტისაგან.

მაშასადამე, -ბი სუფიქსის პირვანდელი სახე ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: -ბ-ი←ბ-იშ

-იშ პირვანდელი აფიქსია მრავლობითისა ჩაჩნური ენებისათვის.

რას წარმოადგენს ზ?

იმისათვის, რომ ამ ელემენტის ისტორიული ფუნქცია დავადგინოთ, ჯერ უნდა გავაანალიზოთ შესაბამისი ფუძე მხოლოდობითში.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, სახელები, რომლებიც მრავლობითს -ბი სუფიქსით აწარმოებენ, მხოლოდობითში მის ადგილას ვ-ს დაირთავენ (სატომო და სადაურობა-წარმომავლობის სახელები, იხ. მაგალითები ზემოთ).

მას შემდეგ, რაც მოხერხდა -ბი სუფიქსის დაშლა და ბ-ს გამოყოფა, ექვს აღარ იწვევს, რომ ზ წარმოადგენს ვ-ს მორფოლოგიურ ექვივალენტს.

რადღა -ვ? -ვ არის პირველი გრამატიკული კლასის ნიშანი. სახელები, რომლებიც მას დაირთავენ შესაბამისად აღნიშნულ კლასს განეკუთვნებიან.

მაგ. ბაცა-ვ „თუში (მამაკაცი)“¹

შო-ვ „ფშაველი (მამაკაცი)“

ფხე-ვ „ხეესური (მამაკაცი)“²

იმერლო-ვ „იმერელი (მამაკაცი)“

მეგრო-ვ „მეგრელი (მამაკაცი)“

საგირთო-ვ „საგირთელი (მამაკაცი)“ და ა. შ.

ხოლო, როცა ამ რიგის სახელებში მეორე კლასის გამოხატვა სურთ, მაშინ აღწერით ფორმას იშველიებენ.

მაგ. ბაცბან დოჰმ „თუშების ქალი“

შობან დოჰმ „ფშაველების ქალი“

მეგრობან დოჰმ „მეგრელების ქალი“ და ა. შ.

ცხადია, სატომო და სადაურობის სახელების ვ-ინიანი ფორმა მეორე გრამატიკულ კლასსაც რომ გამოხატავდეს, მაშინ ენა აღარ მიმართავდა ასეთ აღწერით გამოთქმებს.

სატომო და სადაურობის სახელთა ანალოგიური წარმოება აქვს ხუნძურსაც. იმ განსხვავებით, რომ იქ აღნიშნულ სახელებთან ჩვეულებრივ მეორე გრამატიკული კლასის ნიშანიც არის ხოლმე წარმოდგენილი.

მაგ.: ჭანდი „ანდი“

ჭანდისე-ჟ „ანდიელი მამაკაცი“, андиец“.

ჭანდისე-ჟ „ანდიელი ქალი“, андийка“...³

¹ ამ სიტყვასთან ვ-ს კლასის ნიშნობაზე მიუთითებს ზ. მალსაგოვიც. იხ. მისი „К вопросу о классных элементах в нахском языке“, Извест. Ингуш. научно-исслед. инст. краеведения, II—III, 1930, стр. 466, примеч. 1.

² აკად. ნ. მარტი სატომო სახელთან ფხო-ვ (<ფხა-ვ) ვ-ს კლასის ნიშნად მიიჩნევს. იხ. მისი „Кавказские племенные названия и местные параллели“, Петроград, 1922, стр. 5.

³ იხ. П. К. Услар, Аварский язык, II, Тифлис, 1889, გვ. 159.

მაშასადამე, ეთნიკურსა და სადაურობის სახელებში წარმოდგენილი სუფიქსი -ვ პირველი გრამატიკული კლასის ექსპონენტია. მრავლობითში მის ადგილას გამოვლინდება -ბ-ი (←ბ-იშ) ფორმანტი. ჩვენ ზემოთ გავარკვიეთ ამ ფორმანტის ხმოვნითი ელემენტის ფუნქცია. ამიტომ აქ არსებითად საკითხი დგას ვ-სა და ბ-ს გრამატიკული ურთიერთობისა.

როგორც ცნობილია, ბ ერთ-ერთი გრამატიკული კლასის ნიშანია ბაც-ბურში. მასვე იყენებს მრავლობით რიცხვში კლასის ნიშნად პირველი გრანატიკული კლასი: კნათ ვ-ალწ „ვაჟი მოდის“. შდრ. კნათი ბ-ალწ „ვაჟები მოდიან“.

მაშასადამე, სატომო და სადაურობის სახელებთან მრავლობითში გამოვლინილი -ბ ფორმანტი კლასის ნიშანია წარმოშობით.

სემანტიკურადაც სახელებში: ბაც-ბი „თუშები“, შუბბ (←შო-ბი) (ფშავ-ლები“, მეგრო-ბი „მეგრელები“ და მისთანანი ჩვეულებრივ იგულისხმება I გრამატიკული კლასის სახელები. თუმცა არის ტენდენცია მისი ამ ფუნქციისაგან დაცლისა და საბოლოოდ რიცხვის ნიშნად გაფორმებისა, როგორც ეს უკვე მომხდარა რიგ სახელებთან:

- კერ-ბი „ქვეები“
- თარ-ბი „ხმლები“
- ხენ-ბი „ხეები“

ამ რიგის სახელებთან, აგრეთვე ჩვენებით ნაცვალსახელებთან იგი საბოლოოდ ჩამოყალიბებული განუყოფელი მორფოლოგიური ოდენობაა.

ყველა ზემოთქმულის საფუძველზე განხილულ სახელთა მრავლობითის ისტორიული გზა ასე გვესახება:

ბაც-აბ-იშ → ბაც-ბ-იშ → ბაც-ბ-ი „თუშები“
 წარ-ობ-იშ → წარ-ბ-იშ → წარ-ბ-ი „წაროელები“...

როგორც ვხედავთ, სახელში ერთდროულადაა წარმოდგენილი კლასისა და რიცხვის ნიშანი. წყობა სუფიქსურია.

ანალოგიური ვითარებაა დადასტურებული დალესტნის რიგ ენაში¹. მით უფრო მოსალოდნელი იყო, რომ ბაცბურის ისე ახლო მონათესავე ენებში, როგორცაა ჩაჩური და ინგუშური, მსგავსი ვითარება დავგედასტურებინა. მაგრამ ამ მიმართულებით წარმოებულმა დაკვირვებამ ვერ მოგვცა სავარაუდო დასკვნები. თუმცა უნდა ითქვას, რომ ერთი გარემოება მაინც მიიქცევს ჩვენს ყურადღებას, რომელიც ექვს ალგვიძრავს ჩვენი ვარაუდის სასარგებლოდ.

იმ სახელებში, სადაც ბაცბური მრავლობითი რიცხვის ნიშნად -იბ აფიქსს იყენებს, ქისტურსა და ინგუშურში რიცხვის ნიშნის წინ -ამ ელემენტი ანოტივტივდება ხოლმე. იგი სიტყვის სტრუქტურაში სწორედ ბაცბური ბ-ს ადგილას ზის.

¹ იხ. ელ. ლომთაძე, სახელის მორფოლოგიური კატეგორიები კაპუჭურ-ჰუნზიბურ ენაში (საკანდიდ. დისერტაცია), გვ. 233; შ. გაფრინდაშვილი, სახელთა მრავლობითი რიცხვის ფორმების წარმოება დარგულსა და ლაჭურში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. V, გვ. 217.

ბაცბური: ქათ-ბ-ი „ტიკები“, ლაჭ-ბ-ი „ჯოხები“
 ინგუშური: ქით-ამ-აშ — „ — ლაქ-ამ-აშ — „ —
 ქისტური: ქათ-მ-იშ — „ — ლაჯ-ამ-აშ — „ —

ბუნებრივად ისმის კითხვა: ქისტურ-ინგუშური -მ ელემენტი ოდინდელი კლასის ნიშნის ბ-ს ფონეტიკური ვარიანტი ხომ არაა?

ბაცბურში შესაძლებელი ჩანს მსგავსი ფონეტიკური გადასვლები (ბ→-მ).

სინ-ბ-უჲ || სი-მ-ნ-უჲ (←სინ-მ-უჲ)

წენ-ბ-უჲ || წე-მ-ნ-უჲ (←წენ-მ-უჲ)¹

გრამატიკული კლას-ნიშნის სუფიქსით აღნიშვნა საერთოდ შეუძლებელი რომ არ უნდა იყოს ჩაჩნური ენისათვის, ეს ნაჩვენები აქვს თ. გონიაშვილს².

* * *

ჩვენ შევეცადეთ დავგვედგინა -ბი ფორმანტის ფუნქცია და სტრუქტურა. გამოირკვა, რომ იგი შედგენილობით რთული აფიქსია. მისი თანხმონითი ელემენტი -ბ გენეტურად უკავშირდება კლასის ექსპონენტს, ხმონითი კი მრავლობითი რიცხვის -იშ ფორმანტის ნაშთია -შ-ს დაკარგვით მიღებული (-ი←-იშ).

სადაურობისა და ეთნიკურ სახელებთან ბ-ს ძველი ფუნქცია (კლასის აღნიშვნა) დღესაც იგრძნობა. რიგ სახელებთან კი სუფიქსი -ბი ერთიანი, განუყოფელი მორფოლოგიური ოდენობაა, რომელიც მხოლოდ რიცხვს გამოხატავს. აქ მისი დაშლა ხერხდება შედარებითი მონაცემების გათვალისწინებით.

ამგვარად, ორი სხვადასხვა მორფოლოგიური ფუნქციის მქონე აფიქსთა კომბინაციამ მოგვცა ერთი ფორმანტი ერთი ფუნქციით.

სტალინის სახელობის
 თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
 კავკასიურ ენათა კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1956. III. 20)

¹ А. Генко, Из области чеченской диалектологии. Языки Кавказа и Дагестана, I, 1935, стр. 128.

² იხ. თ. გონიაშვილი, შო სუფიქსი ჩაჩნურში, ი. ბ. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XII, გვ. 111.

К. Чрелашвили

Суффикс -bi в бацбийском языке

Резюме

1. Для образования множественного числа в бацбийском языке служат аффиксы:

- iš
- i
- bi
- rč || Ič(←rč).

2. Из этих аффиксов -bi, как выясняется, исторически сложного состава: -b-i←-b-iš. В суффиксе -b-i усечен конечный согласный -š, который является основным показателем множественного числа в бацбийском языке.

3. Исходный вариант -i←-iš сохранился в чеченском языке (сравн. бацб. *sark-i*, чеченск. *serg-iš* „зубы“) и нередко в самом бацбийском языке (бацб. *dep-iš* „дни“, *max-iš* „ветри“...). В именах прилагательных показатель множественного числа -iš сохранился „в косвенных падежах“ (перед формантом соответствующего падежа), в то время как в именительном падеже у того же суффикса, кроме редких случаев, усечен конечный согласный -š: *γazen-i←-γazen-iš* „хорошие“, сравн. *γazeč-i-jš-n* „хорошим“, *laqen-i←-laqen-iš* „высокие“; (сравн. *laqeč-i-jš-n* „высоким“...).

4. В суффиксе множественности -bi←-b-iš начальный согласный -b по происхождению является экспонентом грамматического класса вещей. Во множественном числе он закономерно замещает суффикс V, — экспонент первого грамматического класса единственного числа; сравн. един. число: *basa-v* „тушин“, множ. число: *bas-b-i(←-basa-b-iš)* „тушины“.

Т. Мревлишвили

Союз „ибо“ у Гоголя

Как на единичное явление, характерное для речи „Вечеров“, можно указать на использование Гоголем причинного союза „ибо“.

Союз „ибо“—это древнейший по употреблению причинный союз, который встречается уже в первых памятниках письменности XI—XII вв. В первой половине XIX века союз „ибо“ считался устарелым, малоупотребительным.

Союз „ибо“ в тридцатых и сороковых годах—такой же предмет осуждения некоторыми писателями, так же гоним за свою архаичность, как и местоимения „сей“ и „оний“¹.

Упомянув о „рецепте“ Белинского, Л. А. Булаховский приводит в сноске его замечание:

„...читая хорошую книгу, даже вслух, я вместо „сих“, „ибо“ и „оних“ произношу „эти“, „потому что“, „они“, и так привык к этому, что часто хвалю книгу за отсутствие в ней нелюбимых мною слов“².

Однако В. Даль в „Толковом словаре“ отмечал, что союз „ибо“ является „ныне малоупотребительным“, но „нет никакой разумной причины избегать ясной и короткой частицы „ибо““³.

У Ломоносова⁴, Давыдова⁵, Востокова⁶ среди причинных союзов первым назван „ибо“, который, видимо, для них является общеупотребительным.

Называют „ибо“ также Греч⁷ и Буслаев⁸, считающие его союзом сочинительным, „Сочиняющим союзом“ называет его и Поливанов⁹.

¹ Л. А. Булаховский, Русский литературный язык первой половины XIX в., Учпедгиз, 1954 г. стр. 395.

² Там же.

³ Том второй, М., 1935 г.

⁴ М. В. Ломоносов, Том седьмой: Труды по филологии, 1952 г., стр. 553.

⁵ И. Давыдов, Опыт общесравнительной грамматики русского языка, СПб, Изд. Ак. наук 1854 г., стр. 269.

⁶ А. Востоков, Русская грамматика по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная, СПб, 1859 г., стр. 153.

⁷ Н. Греч, Практическая русская грамматика, СПб, 1827 г., стр. 389, 403.

⁸ Ф. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, Синтаксис, М., 1875 г., стр. 348.

⁹ Д. Поливанов, Русский синтаксис, изд. 6-ое, М., 1902 г., стр. 84.

Д. Н. Овсяннико-Куликовский союз „ибо“ также приводит среди сочинительных союзов.

Сопоставляя союз „ибо“ с синонимичным ему союзом „потому что“, Овсяннико-Куликовский отмечает, что синтаксически они различны: первый не вносит того оттенка синтаксического подчинения, как союз „потому что“. Этим и объясняется, по мнению Овсяннико-Куликовского, тот факт, что союз „ибо“ аналогично союзу „и“ может начинать фразу¹.

В Толковом словаре русского языка (под ред. Д. Н. Ушакова)² союз „ибо“ относится скорее к присоединительным и этим объясняется возможность постановки перед ним точки вместо запятой.

Мнения грамматистов о значении союза „ибо“ различны: одни относят его к подчинительным (Шахматов, Бархударов, Грамматика русского языка изд. Ак. наук СССР), другие — к сочинительным (Греч, Давыдов, Буслев, Овсяннико-Куликовский) и третьи — к присоединительным.

Следует отметить, что сравнительно с союзом „потому что“, в котором преобладает значение подчинения и поглощает все остальные оттенки значения, союз „ибо“ более самостоятелен, и сочинительный (и присоединительный) оттенок в нем проявляется чаще.

Возможно, что это объясняется происхождением этого союза (и-бо).

Употребление конструкций с союзом „ибо“ в придаточных причины в художественной, публицистической и научной литературе первой половины XIX века заметно уменьшается.

Претерпев сложную эволюцию и обновившись в употреблении, союз „ибо“ в современном языке утерял оттенок устарелости и довольно широко используется в книжной речи, особенно в публицистической литературе.

Д. Н. Ушаков хотя и говорит о возрождении в газетном языке союза „ибо“, но все-таки дает помету „книж. устар“. С. И. Ожегов же просто отмечает, что это союз, не давая никакой стилистической пометы и этим предоставляя ему полное право гражданства на употребление в литературной речи.

Воспринимая союз „ибо“ как архаический, Гоголь, видимо, избегал его и предпочитал пользоваться более употребительным союзом „потому что“. В „Вечерах“ в речи персонажей этот союз не встречается и лишь два раза используется в описаниях. Оба случая употребления падают на фантастическую повесть „Страшная месть“, которая еще носит влияние романтического стиля и в которой впервые определились гоголевские приемы исторической стилизации, развернутые в дальнейшем в „Тарасе Бульбе“.

¹ Д. Н. Овсяннико-Куликовский, Руководство к изучению синтаксиса русского языка, М., 1907 г., стр. 231.

² Том I, изд. 1935 г., стр. 1125.

„Не оборвались ли с неба тяжелые тучи и загроздили собою зем-
лю? ибо и на них такой же серый цвет, а белая верхушка блестит и ис-
крится при солнце“ (Страшная месьть).

„Та мука для него будет самая страшная: ибо для человека нет боль-
шей муки, как хотеть отомстить и не мочь отомстить“

(прямая речь) (Страшная месьть).

В первом предложении описание природы носит книжный, эмоцио-
нально-возвышенный характер. Во втором предложении передана речь припод-
нято-патетичеткая: Иван перед богом провозглашает вид вечной казни для
своего брата Петро, который на земле не пощадил ни своего брата, ни
его потомства.

В обоих предложениях в присоединительных конструкциях союз „ибо“
создает некоторую приподнятость, торжественность речи.

Выступая в начале нового предложения, союз „ибо“ присоединяет
дополнительную мотивировку, когорой могло и не быть.

Как видно из вышеприведенного утверждения Овсяннико-Куликовско-
го, такое употребление в начале фразы характерно для союза „ибо“.

Союз „ибо“, как и союз „так как“, обычно относится и поясняет
главное предложение в целом. Здесь отсутствуют указательные слова в глав-
ном, содержание которых могло бы раскрываться в придаточном.

В своем разговорном, бытовом языке Гоголь также избегал союза
„ибо“. В его письмах случаи использования этого союза крайне редки. Для
обозначения причины в письмах встречается союз „потому что“.

Просмотрев 68 писем¹, адресованных к разным лицам, нам удалось
обнаружить лишь 10 случаев употребления союза „ибо“, причем за исклю-
чением двух случаев, остальные встречаются в письмах, написанных после
1836 года и именно в тех местах, где Гоголь принимается за отвлеченные
рассуждения:

„Будьте светлы, ибо светло грядущее: и чем темней помрачается на
мгновенье небосклон наш, тем радостней должен быть взор наш, ибо по-
темневший небосклон есть вестник светлого и торжественного прояснения“².

Союз „потому что“, по приблизительному подсчету, в этих же пись-
мах употреблен около 65 раз.

В позднем своем произведении „Мертвые души“, где его стиль уже
окончательно сложился и оформился, Гоголь гораздо свободнее пользуется
союзом „ибо“ (в первой части названного произведения союз „ибо“ ис-
пользован около 40 раз).

¹ П. Гоголь. Собрание сочинений, том 4, изд. „Правда“, М., 1952 г.,
стр. 157—270.

² В. А. Жуковскому, Июня 26 1842 г., Берлин, там же, стр. 234.

Последний выступает как для связи придаточных причины, так и для присоединения последних, а именно: после точки с запятой этот союз встречаем 10 раз, после двоеточия—2 раза и после точки—3 раза. В функции же подчинительного союза после запятой союз „ибо“ выступает в 24 случаях.

При описании главного героя Чичикова и его „деяний“, среди других речевых средств Гоголь прибегает и к союзу „ибо“, который, имея книжный характер, создает патетичность речи. Такое патетическое построение предложений используется Гоголем с целью иронического описания Чичикова, создания пародии на „высокую“ речь. Таким способом осмеивается фальшь речи героя.

„Когда половой все еще разбирал по складам записку, сам Павел Иванович Чичиков отправился посмотреть город, которым был, как казалось, удовлетворен, ибо нашел, что город никак не уступал другим губернским городам.“¹

„...но взглянувши вверх, он успокоился, ибо смекнул, что стенным часам пришла охота бить“.

(Наряду с книжным союзом „ибо“ здесь используется чисто разговорная форма „смекнул“. Такое сопоставление является одним из средств иронии).

„...в дверь выглянуло женское лицо и в ту же минуту спряталось, ибо Чичиков, желая получше заснуть, скинул с себя совершенно все“.

„Поставив на него шкатулку, он несколько отдохнул, ибо чувствовал, что был весь в поту как в реке“.

(И здесь характерное для стиля Гоголя сопоставление разнородных по характеру слов).

„Тут же вскочил он с постели, не посмотрел даже на свое лицо, которое любил искренно и в котором, как кажется, привлекательнее всего находил подбородок, ибо весьма часто хвалился им пред кем-нибудь из приятелей“.

„Чичиков совестился, не знал как благодарить, ибо чувствовал, что несколько был тяжелемок“.

„Но, иди он не услышал в самом деле, или прикинулся, что не услышал, только это было нехорошо, ибо мнением дам нужно дорожить: в этом он и раскаялся, но уже после, стало быть поздно“.

Во всех приведенных примерах, как мы уже отмечали, обращает на себя внимание использование союза „ибо“ наряду с чисто разговорными словами и выражениями, что усиливает присущий Гоголю юмор. Типичный для Гоголя тонкий юмор сквозит и в следующих местах повести:

¹Цитируем по следующему изданию: Н. Гоголь, собрание Сочинений, том 3, Библиотека „Огонек“, изд. „Правда“, М., 1952 г.

„Селифан, ..., вытащил тут же из-под козел какую-то дрянь из серого сукна, надел ее в рукава, схватил в руки вожжи и прикрикнул на свою тройку, которая чуть-чуть переступала ногами, ибо чувствовала приятное расслабление от поучительных речей“.

„Во всю дорогу был он молчалив, только похлестывал кнутом и не обращал никакой поучительной речи к лошадям, хотя чубарому коню, конечно, хотелось бы выслушать что-нибудь наставительное, ибо в это время вожжи как-то лениво держались в руках словоохотливого возницы, и кнут только для формы гулял поверх спин“.

Используя прием не прямой авторской речи при характеристике персонажей, Гоголь немало приводит выразительных народно-разговорных слов. Наличие здесь союза „ибо“ придает описанию оттенок юмора. В речи Ноздрева, в его разговоре с Чичиковым юмор так и брызжет в каждом слове, в каждом обороте, и при описании Ноздрева автор прибегает к тому же юмору:

„Чуткий нос его слышал за несколько десятков верст, где была ярмарка со всякими съездами и балами; он уже в одно мгновение ока был там, спорил и заводил сумятицу за зеленым столом, ибо имел, подобно всем таковым, страстишку к картишкам“.

Юмор и тонкая ирония связуют также и при описании Собакевича:

„Чичиков никогда не чувствовал себя в таком веселом расположении, воображал себя уже настоящим херсонским помещиком, говорил об разных улучшениях: о трехпольном хозяйстве, о счастья и блаженстве двух душ, и стал читать Собакевичу послание в стихах Вертера к Шарлотте, на которое тот хлопал только глазами, сидя в креслах, ибо после осетра чувствовал большой позыв ко сну“.

Причина, присоединяемая союзом „ибо“, оформлена с той же краткой лаконичностью, которая вообще характеризует синтаксис языка Собакевича.

Передавая косвенным способом речь Коробочки, Гоголь употребляет характерные для нее слова и выражения, обороты речи и тут же включает союз „ибо“:

„Прежде всего отнесли к Коробочке, но тут почеркнули не много: кунил-де за пятнадцать рублей, и птичьи перья тоже покупает и много всего обещался закупить, в казну сало тоже ставит, и потому наверно плут, ибо уж был один такой, который покупал птичьи перья и в казну сало поставлял, да обманул всех и протопопшу надул более, чем на сто рублей“.

В повести необыкновенно богато представлена речь провинциальных дам губернского города. Боясь не быть „светескими“, дамы стараются выработать и соответствующую речь, в которой нелепо используют француз-

ские слова и искажают русские. И при обрисовке дамского общества губернского города сквозит тот же несравненный гоголевский юмор:

„Дамам он не понравился, это можно сказать утвердительно, ибо дамы требуют, чтоб герой был решительное совершенство, и если какое-нибудь душевное или телесное пятнышко, тогда беда!“.

Типичный гоголевский юмор соотвествует союзу „ибо“ и тогда, когда он выступает в присоединительном значении:

„Покой был известного рода; ибо гостиница была тоже известного рода,....“.

„Шарманка играла не без приятности, но в середине ее, кажется, что-то случилось: ибо мазурка оканчивалась песнею: „Мальбрук в поход поехал“;

„За ужином тоже он никак не был в состоянии развернуться, несмотря на то, что общество за столом было приятное и что Ноздрева давно уже вывели; ибо сами даже дамы наконец заметили, что поведение его чересчур становилось скандалёзно“.

Приведенные примеры еще раз подтверждают, что, бичуя все отрицательное, все низменные стороны жизни своих героев, Гоголь широко использует юмор и сатиру.

Однако, наряду с этим в „Мертвых душах“ в отступлениях, в отвлеченных рассуждениях лиризм часто доходит до нафоса.

При изображении быта и характера Гоголь пользуется разговорным, народным языком с характерным для него подбором слов и выражений, с разговорным построением фразы, с типичной разговорной интонацией. Иной строй речи в лирических отступлениях: здесь лексика торжественно-приподнятая, периоды сложные.

Среди других средств в авторских рассуждениях, насыщенных лиризмом, используется и союз „ибо“, который здесь носит книжный характер.

„Ибо не признает современный суд, что равно чудны стекла, озерающие солнца и передающие движенья незамеченных насекомых; ибо не признает современный суд, что много нужно глубины душевной, дабы озарить картину, взятую из презренной жизни, и возвести ее в перл созданья; ибо не признает современный суд, что высокий восторженный смех достоин стать рядом с высоким лирическим движеньем, и что целая пронасть между ним и кривляньем балаганного скомороха!“

„Автор, признается этому, даже рад, находя таким образом случай поговорить о своем герое; ибо доселе, как читатель видел, ему беспрестанно мешали то Ноздрев, то балы, то дамы, то городские сметни, то наконец тысячи тех мелочей, которые кажутся только тогда мелочами, когда внесены в книгу, а покамест обращаются в свете, почитаются за весьма важные дела“.

Встречаем союз „ибо“ и в рассуждениях Чичикова, переданных косвенным способом:

„Но еще более бранил себя за то, что заговорил с ним о деле, поступил неосторожно, как ребенок, как дурак: ибо дело совсем не такого рода, чтобы быть вверену Ноздреву“.

„Нет, этого мы приятелю и понюхать не дадим“, сказал про себя Чичиков и потом объяснил, что такого приятеля никак не найдется, что одни издержки по этому делу будут стоить более; ибо от судов нужно отрезать полы собственного кафтана, да уходить подальше“.

В приведенных примерах союз „ибо“ усугубляет общий канцелярский характер придаточного предложения.

Такой характер носит названный союз и в речи управляющего казенными фабриками:

„Никогда, никогда,...: поверьте, никогда это не может быть. Ибо у крестьян Чичикова будут теперь два сильные врага“.

Все приведенные примеры являются яркой иллюстрацией того, что союз „ибо“ для Гоголя не был нейтральным средством связи, а выступал как стилистически мотивированный элемент речи.

Например, в двух рядом стоящих предложениях Гоголь избегает повтора одного и того же союза. Для выражения причинных отношений он использует синонимы, при этом союз „ибо“ находим в контексте, имеющем оттенок юмора:

„Не хочу!“ сказал Чичиков и поднес однако ж обе руки на всякий случай поближе к лицу, ибо дело становилось в самом деле жарко. Эта предосторожность была весьма у места, потому что Ноздрев размахнулся рукой... и очень бы могло статься, что одна из приятных и полных щек нашего героя покрылась бы несмываемым бесчестьем;“

„Он спешил не потому, что боялся опоздать, опоздать он не боялся, ибо председатель был человек знакомый и мог продлить и укоротить по его желанью присутствие, подобно древнему Зевесу Гомера, длившему дни и насылавшему быстрые ночи, когда нужно было прекратить брань любовных ему героев...“

Как в ранних повестях, в поэме „Мертвые души“ нейтральным средством связи придаточных причины является союз „потому что“ (около 70 случаев употребления), который выступает в авторской речи и в речи персонажей (17 случаев).

В противоположность Гоголю, союз „ибо“ для Пушкина был довольно сильной словарной категорией и использовался им, главным образом, в авторской речи. Из 31 случая употребления союза „ибо“ только два приходится на прямую речь: один случай в речи генерала из повести „Капитанская дочка“ и один случай в письме отца Гринёва к сыну в той же повести.

Два раза использован союз „ибо“ при воспроизведении канцелярского официального стиля речи в повести „Дубровский“. Здесь его употребление стилистически мотивировано.

В остальных же случаях употребления союза „ибо“ лишен как официального, так и канцелярского оттенка.

Видимо, для Пушкина союз „ибо“ не имел архаической окраски, и потому широко использовался, в основном, в повестях, в которых практиковались различные приемы стилизации, различные способы воспроизведения в художественной литературе средств выражения, характерных для разговорной речи.

Например, в повести „Капитанская дочка“, написанной от имени Гринёва, „ибо“ встречается в 7 случаях, в „Истории села Горюхина, написанной в форме бытового дневника—10 случаев употребления, в „Повестях Белкина“—6 случаев:

„Меня лечил полковый цырюльник, ибо в крепости другого лекаря не было, и, слава богу, не умничал“.

„Марья Ивановна сильно была встревожена, но молчала, ибо в высшей степени была одарена скромностью и осторожностью“.

(Капитанская дочка)

„В 1812 году повезли меня в Москву и отдали в пансион Карла Ивановича Мейера, где пробыл я не более трех месяцев, ибо нас выпустили перед вступлением неприятеля...“

„...я упросил матушку оставить меня в деревне, ибо здоровье мое не позволяло мне вставать с постели в 7 часов...“

(История села Горюхина)

„Муромский не мог отказаться, ибо чувствовал себя обязанным“.

„Муромский попросил у Берестова дрожек, ибо признался, что от ушибу не был он в состоянии доехать до дому верхом“.

(Барышня-крестьянка)

Как можно заключить на основании приведенного, употребление союза „ибо“ здесь стилистически не оправдано. Автор предпочитает книжный союз „ибо“ более характерному для разговорной речи союзу „потому что“ без особых стилистических установок, а в силу речевой привычки. На это указывают его письма, где также обычным является употребление союза „ибо“. В письмах с достаточной ясностью выступает свой собственный язык писателя, непринужденный язык его живой речи.

Например, в письме к А. И. Казначееву (22 мая 1824 г. в Одессе) без всякого оправдания в одном месте использован союз „ибо“, в другом „потому что“:

„Вы знаете, что только в Москве или Петербурге можно вести книжный торг, ибо только там находятся журналисты, цензоры и книгопродавцы“;

„Вхожу в эти подробности, потому что дорожу мнением графа Воронцова, также как и вашим...“¹.

„То же в письме к П. В. Нащокину (2 декабря 1832 г. из Петербурга в Москву)²“.

Используется союз „ибо“ не только в деловой переписке, но и в письмах, адресованных к жене Н. Н. Пушкиной:

„Я ждал от тебя грозы, ибо по моему расчету прежде воскресенья ты письма от меня не получила“.

(Около (не позднее) 30 сентября 1832 г. Из Москвы в Петербург)³.

„Я много хожу, много езжу верхом, на клячах, которые очень тому рады, ибо за то дается овес...“.

„В клобе я не был—чуть ли я не исключен, ибо позабыл возобновить свой билет“.

(27 августа 1833 г. Из Москвы в Петербург)⁴.

Вообще же придаточные причины в письмах Пушкин употребляет редко.

Лермонтов не проявлял такого пристрастия к употреблению союза „ибо“ как Пушкин. Так, например, в повести „Княжна Мери“ при 38 случаях употребления союза „потому что“ (из них 23 в речи автора) союз „ибо“ встречается лишь в 9 случаях, в повести „Бела“ „ибо“ использован лишь 2 раза и в повести „Максим Максимыч“ 2 раза.

При этом у Лермонтова названный союз встречается лишь в авторской речи.

Повесть „Княжна Мери“ представлена в виде дневника Печорина, „Бела“—передана от лица Максим Максимыча в виде устного сказа, прерываемого вопросами и замечаниями автора записок, а повесть „Максим Максимыч“, которая является как бы дополнительным очерком к „Беле“, рассказана от имени автора записок.

Отсюда понятна тенденция автора к замене книжных и устарелых союзов обычными в разговорной речи союзами.

Для Карамзина основным средством связи придаточных причины является союз „ибо“.

В учебнике „Грамматика русского языка“⁵, хотя и сказано, что Карамзин пытался устранить союз „ибо“ как устарелый, однако язык его художественной речи этого никак не обосновывает.

¹ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах, изд. Ак. наук СССР, 1951 г., том X, стр. 87, 88.

² Там же, стр. 423.

³ Там же, стр. 420.

⁴ Там же, стр. 441.

⁵ А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, Грамматика русского языка, ч. II, Синтаксис, Учебник для пед. училищ, М., 1948 г., стр. 96.

Избегал Карамзин союза „потому что“, более молодого по сравнению с „ибо“: во всей любовной повести „Бедная Лиза“ в авторском языке союз „потому что“ употреблен только два раза. В исторической повести с любовной интригой „Наталья, боярская дочь“—два раза в слитном виде и один раз—в разрозненном. И один раз находим этот союз в повестиромане „Рыцарь нашего времени“¹.

В исторической повести „Марфа Посадница“ ни одного случая употребления союза „потому что“ нет. Лишь один раз встречается здесь союз „оттого что“.

Изображая исторические события, а именно борьбу древней русской вольности с самовластием, Карамзин стремится создать соответствующий стиль речи.

Рисую образ героической защитницы древней новгородской вольности Марфы Посадницы, автор прибегает к методу речевой характеристики.

Все это и обусловило наличие причинного союза „ибо“, который для сознания автора, видимо, являлся признаком устарелой книжной речи. Этот союз встречается как в авторской речи (8 раз)—автор выступает здесь в качестве издателя—так, в основном, в патетических речах героини повести Марфы (13 случаев). Два раза в речи других действующих лиц романа (посол, старец).

Часто в речи Марфы наблюдается повтор однородных конструкций с союзом „ибо“. Такой повтор делает речь Марфы более убедительной, способствует воздействию на слушателей:

„Взгляните на сего старца, родителя Михайлова: согбенный летами и болезнями, бесчадный при конце жизни, он благодарит небо, ибо Новгород погребает великого сына его. Взгляните на сию вдовицу юную: брачное пение соединилось для нее с гимнами смерти, но она тверда и великодушна, ибо ее супруг умер за отечество“.

Придаточные причины с союзом „ибо“ встречаются в повести и в виде вводных предложений:

„...если ни хищность татар, ни властолюбие князей тверских не повредили вашему благоденствию (ибо щит Новаграда осенял друзей его): то хвала единому небу!“.

„...иногда, хотя и редко, имя вольности и Марфы бывало так же радостным кликом победителей (ибо вольность и Марфа одно знаменовали в великом граде)“.

Вводные предложения автор употребляет с целью уточнить то, что прежде им самим сказано.

¹ Нами проанализированы следующие повести Карамзина: „Бедная Лиза“, „Наталья, боярская дочь“, „Марфа Посадница или покорение Новагорода“, „Остров Борнгольм“, „Чувствительный и холодный“, „Рыцарь нашего времени“.

И в повести „Наталья, боярская дочь“, где также описывается русская старина, преобладает среди причинных союзов „ибо“ (17 случаев употребления). Все случаи употребления падают на авторскую речь; лишь в одном случае используется в речи священника.

И в психологической повести „Чувствительный и холодный“ в авторской речи почти исключительно встречаем союз „ибо“ (10 случаев употребления). В повести „Бедная Лиза“ союз „ибо“ находим 3 раза и в повести „Рыцарь нашего времени“ — 5 раз.

В романтической повести „Остров Бернгольм“ придаточные причины вообще не встречаются.

У Карамзина, как у Гоголя и Пушкина, обычным является употребление „ибо“ в начале фразы (после двоеточия, точки с запятой, вопросительного знака) для присоединения каких-либо добавочных замечаний, пояснений, толкований:

„Ах! для чего самая нежнейшая, самая пламеннейшая из страстей родится всегда с горестью? ибо какой влюбленный не вздыхает, какой влюбленный не тоскует в первые дни страсти своей, думая, что его не любят взаимно!“ (Наталья, боярская дочь).

Посредством союза „ибо“ дава как бы дополнительно выдвинутая мотивировка вышестоявшего вопроса.

„Красавица повиновалась сему последнему голосу, только с мучительным принуждением, с великою тоскою: ибо всего несноснее противиться влечению своего сердца“ (Наталья, боярская дочь).

„Леонид, несмотря на прилежность делового человека, цвел здоровьем; ибо всякая диететика начинается предписанием: будь спокоен духом!“

„Эраст, некогда прекрасный молодой человек, высох как скелет; ибо огненные страсти, по словам одного англичанина, суть курьеры жизни“.

(Чувствительный и Холодный)

И в этих примерах „ибо“ присоединяет рассуждения автора, которые содержат обоснование предыдущих высказываний.

Подытожим кратко сделанные нами наблюдения:

1. Единичны случаи употребления причинного союза „ибо“ в „Вечерах“ Гоголя.

Воспринимаемая этот союз как признак книжной устарелой речи, Гоголь ограничивает его употребление. Оба случая использования этого союза находим в лирических отступлениях в фантастической повести „Страшная месть“, которая еще носит влияние романтического стиля.

В позднем своем произведении „Мертвые души“ Гоголь гораздо свободнее пользуется названным союзом (в первой части произведения союз „ибо“ встречается около 40 раз).

Анализ употребления этого союза убеждает в том, что союз „ибо“ не был для Гоголя нейтральным средством связи, а использовался как стилистически мотивированный элемент речи.

2. Для Пушкина союз „იბო“ был довольно сильной словарной категорией, лишенной специальной стилистической установки. Используется этот союз как в художественной речи Пушкина, так и в собственном языке писателя, на что указывает анализ его писем.

3. Лермонтов не проявлял пристрастия к употреблению союза „იბო“, заменяя его союзом „потому что“.

4. Карамзин, наоборот, избегал сравнительно более молодого союза „потому что“ и в основном пользовался союзом „იბო“, особенно в своих исторических повестях.

Названный союз выступает у него не только в подчинительной и соединительной функций, но и включает вводные предложения.

5. Основные отличия в употреблении причинных союзов у названных нами писателей относятся к употреблению союзов „потому что“ и „იბო“ с перевесом то на сторону одного, то на сторону другого.

Тбилисский государственный университет

имени Сталина

Кафедра русского языка

(Поступило в редакцию 15. V. 1955)

თ. შავციხიძე

კავშირი „იბო“ გოგოლის თხზულებებში

რეზიუმე

კავშირი „იბო“, რომელიც ჯერ კიდევ XI—XII საუკუნეების წერილობით ძეგლებში გვხვდება, არის უძველესი მიზეზის კავშირი.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ამ კავშირს მოძველებულად სთვლიდნენ და ნაკლებად ხმარობდნენ. შემდეგში „იბო“ კავშირმა განიცადა რთული ევოლუცია: თანამედროვე ენაში აღარ ითვლება სიძველის გადმონათმად, კვლავ შემოდის ხმარებაში და ფართოდ გამოიყენება, განსაკუთრებით პუბლიცისტურ ლიტერატურაში.

გოგოლის მხატვრული ენის შესწავლისას ვრწმუნდებით, რომ კავშირი „იბო“ მისთვის უბრალოდ კავშირის გამომხატველი ნეიტრალური საშუალება კი არაა, არამედ სტილისტურად მოტივირებული ენის ელემენტი.

პუშკინისათვის აღნიშნული კავშირი ძლიერი ენობრივი კატეგორიაა, ოღონდ მოკლებული რაიმე სპეციალურ სტილისტურ ელფერს. ლერმონტოვი „იბო“ კავშირს ნაკლებად ხმარობს, მის ნაცვლად იგი ხშირად „потому что“-ს იყენებს.

კარამზინი კი პირიქით, უფრო ხშირად, განსაკუთრებით ისტორიულ თხზულებებში, „იბო“-ს მიმართავს, ნაცვლად „потому что“-ს, რომელიც უფრო გვიანდელი წარმოშობისაა.

ამგვარად ზემოდასახელებული მწერლები მიზეზის კავშირებს განასხვავებენ: ერთნი უფრო ხშირად „потому что“-ს ხმარობენ, მეორენი კი „იბო“-ს.

В. Жидко

Особенности управления по произведениям А. П. Чехова

Язык А. П. Чехова является одним из лучших образцов современного русского литературного языка.

М. Горький причислял его, наряду с Пушкиным и Тургеневым, к создателям русского литературного языка и призывал молодых писателей учиться у него. М. Горький писал: „Как стилист, Чехов недостижим, и будущий историк литературы, говоря о росте русского языка, скажет, что язык этот создали Пушкин, Тургенев и Чехов“¹.

Акад. Л. В. Щерба считал А. Чехова одним из тех писателей, которые не отходят от норм литературной речи, и советовал проверять языковую норму по произведениям „непререкаемых классиков нашей литературы—Горького, Чехова, Короленко, Тургенева, Гончарова“, т. к. у них можно найти искомую норму. И дальше: „Я не без умысла назвал именно этих писателей, т. к. норму искать надо именно у них“².

А. П. Чехов тщательно оберегал чистоту и ясность русской речи, что проявлялось в его работе над своими собственными произведениями, которые он внимательно и со старанием отделявал и в которые не допускал никаких необычных слов и форм, выходящих за рамки общеупотребительного литературного языка своего времени; то же советовал он и всем пишущим.

И действительно, чеховские произведения глубоко выразительны, и по своему словарному составу, по своим грамматическим формам и синтаксическим конструкциям заслуженно считаются образцами современной литературной речи. В одинаковой мере это относится и ко всем типам управления, всевозможные случаи которого не отходят от норм современного литературного языка.

¹ М. Горький, Несобранные литературно-критические статьи, М, 1941, стр. 40.

² Журнал „Русский язык в школе“, 1939, № 1, стр. 10.

Наряду с этим в произведениях Чехова встречаются некоторые особенности в управлении, которые отражают отдельные факты из истории управления и подтверждают тезис о том, что язык, медленно изменяясь с течением времени, совершенствуется, уточняя и шлифуя свои правила.

Встречающиеся в произведениях А. Чехова особенности управления располагаем по типам управления. В первую группу относим особенности в сильном типе управления.

Как известно, при сильном управлении между управляющим и управляемым словом имеется необходимая связь, тесная семантическая спаянность. Надежная форма управляемого слова является в таких случаях обязательным элементом значения управляющего слова, без которого его значение остается полностью не выраженным. В некоторых случаях сочетание управляющего слова с управляемым достигает такой силы, такой степени смысловой спайки, что оно становится неразрывным и переходит в разряд устойчивых фразеологических сочетаний (приносить извинения, питать уважение, доводить до сведения, умыть руки и подобн.).

В произведениях А. П. Чехова встречаются некоторые глаголы, управляющие родительным падежом вместо ожидаемого винительного падежа.

По слушать: „О, как дорого они дали бы теперь, чтобы только пройтись по Невскому или по Петровке в Москве, послушать порядочного пения, посидеть час—другой в ресторане...“ (т. 9, стр. 344)¹.

Просить: „...Жена стала часто отлучаться и возвращаться домой в четыре и пять часов утра, и все просила у него заграничного паспорта“... (т. 9, стр. 8).

Одолжить: „Умоляю... Одолжи до завтрашнего дня револьвера... Будь другом“ (т. 6, стр. 445).

Глагол „послушать“, передающий слуховое восприятие, имеет несколько значений: в данном случае он не обозначает слышания, а имеет значение „провести некоторое время, слушая кого-то-нибудь“ („Толковый словарь рус. яз.“ под редакцией Ушакова). В „Словаре русского языка“ под редакцией Ожегова это значение тоже приводится под второй рубрикой. Интересно отметить, что в „Толковом словаре“ Ушакова это значение глагола „послушать“ иллюстрируется пушкинской фразой: „Рыцари хотят послушать твоих песен“, где зависимая надежная форма не винительный падеж, а родительный, что противоречит данному при нем управлению „послушать, сов., кого-что“.

В „Словаре“ Ожегова этого противоречия нет, там находим: „Послушать лекцию. Послушать певца“. Дело в том, что глагол „послушать“ передает восприятие, которое длится лишь некоторое время, про-

¹Примеры из произведений А. П. Чехова цитируются по Полному собранию сочинений и писем в 20 т. т., ОГИЗ, 1948 г.

должается в течение какого-то неопределенного отрезка времени, а следовательно и объект оказывается охваченным не полностью, а в каком-то неопределенном количестве, что и передается не винительным полным охвата, а родительным частичным, родительным неполного охвата, родительным неопределенного количества, который дополняет данное значение глагола „послушать“.

Конструкции глагола „послушать“ с родительным неопределенного количества встречаются и у Крылова: „Послушай басеньки моей“ („Роща и огонь“).

Такое управление при глаголах дпящегося восприятия и, в частности, при глаголе „слушать“ было характерно для древнерусского языка. Например:

„И великий государь и власти и бояря того писма слушали“¹.

Встречалось оно и в начале XIX в., напр., у Крылова:

„Твоих мы песен слушать рады“;

„И тот дурак, кто слушает людских всех в рак“.

Глагол „просить“ в значении „обращаться к кому-нибудь, склоняя его к исполнению желаемого, добиваться чего-нибудь“ может управлять винительным падежом (кого—что), родительным (кого—чего) и предложным (о ком—чем) („Толковый словарь“ Ушакова), так что родительный падеж в нашем примере вполне соответствует нормам современного языка и при этом глаголе в данном случае выступает в значении „родительного временного пользования“.

Такое употребление встречается и в древнерусском языке, напр.: „Про то они слышали ж, что он того посоха у патриарха просил“², а также в языке писателей XIX века. Например:

„И росту стал просить большого“ (Крылов, „Осел“);

„Чтоб попросить ножа иль виля,

Чтоб просто сбегать за водой,

Необходим посол другой...“ (Жуковский)³;

„Мужик подошел ко мне и снял шляпу, спрашивая нашпорту“ (Пушкин „Капитанская дочка“).

Глагол „одолжить“ обладает, по нормам современного языка (см. „Толковый словарь“ Ушакова), двойным управлением: он требует винительного и дательного („одолжить что кому—чему“). В данном случае наблюдается необычный родительный с уже указанным значением „временного пользования“. Это значение родительного падежа встречается и при других переходных глаголах. Например:

¹ Пример взят из книги Л. Булаховского „Исторический комментарий к русскому литературному языку“, изд. 3, Киев, 1950, стр. 247.

² Пример заимствован отсюда же, стр. 248.

³ Там же, стр. 293.

„Нельзя ли мне какой-нибудь книжечки почитать?“

„Нет уж, дозвоьте мне этой книжечки почитать“.

(Короленко, Избр. произвед., ГИХЛ, 1947, стр. 67).

Эти значения, т. е. родительный неопределенного количества и родительный временного пользования, описаны еще Ломоносовым в „Российской грамматике“. В § 503 читаем: „Принимают нередко действительные глаголы и родит. пад., когда их сила не ко всей вещи, но к части; и не на все время, но ненадолго простирается: „дай воды“, то есть немного, часть оныя; в прочем должно сказать: „дай воду“. „Посулить кому лошади“ разумеется не на долгое время; „посулить лошадь“ значит, чтоб отдать ее вовсе“¹. В материалах к грамматике встречаем еще 2 примера с объяснениями: „дай магнита, т. е. ненадолго“ и „дай магниту, т. е. часть“².

В „Практической русской грамматике“ Н. Греча тоже встречается указание, что винительный падеж заменяется родительным „когда действие глагола простирается на неопределенную часть предмета, или когда выражается „что оное имеет продолжаться малое время, не всегда; напр., „дай мне хлеба“, „выпей воды“, „дай мне пера“, „достань мне книг““³.

В „Исторической грамматике“ Ф. Буслаева тоже отмечено, что глаголы действительного залога, обращающие „свое действие на часть предмета, или на весь предмет, но на известное время“⁴ могут управлять раздельным количества („подать воды“, „посеять пшеницы“, „одолжить ножа“, „посулить кому лошади“).

В труде А. Шахматова „Синтаксис русского языка“ эти значения включены как оттенки в родительный частичный.

А. Пешковский, разбирая двусловные сочетания в глагольных личных распространенных предложениях, пишет, что многие собственно-переходные глаголы могут употребляться и с винит. и с родит. пад. (ждать, желать, хотеть, требовать, просить, спрашивать, взять, жалеть и др.), причем значение объекта, на который переходит действие, однородно в обоих падежах, что давно уже привело к тому, что оба эти падежа стали смешиваться; так, „уже у Пушкина находим и „неизбежную разлуку в унынии робком ожидать“, у Лермонтова—„я цель свою достиг“ и т. д., в настоящее же время они уже безнадежно спутаны, ср. что ты хочешь? чего ты хочешь и т. д.“⁵.

¹ М. Ломоносов, Полное собрание сочинений, т. VII, М.—Л., 1952, стр. 561.

² Там же, стр. 637.

³ Н. Греч, Практическая русская грамматика, СПб, 1827, стр. 289.

⁴ Ф. Буслаев, Историческая грамматика, Синтаксис, изд. 4, 1875, стр. 247.

⁵ А. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 5, 1935, стр. 266.

В некоторых случаях, когда глагол допускает двойное управление винительным и родительным падежом, в винительном выступает добавочный оттенок определенности, а в родительном — неопределенности: просить деньги (заранее известные) и просить денег (каких-то); жду жену и жду неприятностей и под.

Значение же „временного пользования“ в настоящее время, как замечает акад. Булаховский¹, в русском языке встречается очень редко и главным образом в разговорной речи.

Глагол „трепетать“ сохраняет у Чехова управление, типичное для языка XIX в., а именно употребляется с родительным беспредложным вместо современного творительного с предлогом. У Чехова имеем:

„Она боялась мужа, трепетала его“ (т. 9, 25).

В „Толковом словаре“ Ушакова для глагола „трепетать“ приводится несколько значений; под рубрикой „4“ читаем: „перед кем-чем и (устар.) кого-чего. Испытывать страх, ужас в чем-либо присутствии, по отношению к кому-н., чему-н.“. В „Словаре Академии Российской“ 1794 г. значение этого глагола дается так: „дрожу, трясуся, прихожу в содрогание от страха или других причин“, в качестве иллюстрации приводится: „Трепещаже и ужасаяся глагола“.

Родительный при этом глаголе узаконен и во всех грамматиках XIX в. Напр., Н. Греч в „Практической грамматике“ на стр. 289—290 приводит целый ряд глаголов со значением боязни, опасения, которые требуют родительного падежа, в их числе находится и глагол „трепетать“. Управление этого глагола родительным падежом отмечено также у Шахматова (родительный отложительный) и у Пешковского (родительный удаления) даже без всяких замечаний о том, что эта конструкция устарела.

Родительный „отложительный“ (отделительный или удаления) встречается еще у А. Чехова при глаголе „тревожиться“:

„Она тревожилась малейшего шума“ (т. 8, стр. 18).

Здесь возможно еще и добавочное значение причины.

Родительный „отложительный“ широко представлен в языке художественной литературы XIX века. Так, он обычен у Пушкина, например:

„Бежал он их беседы шумной“,

„Ты ласк моих бежишь“;

у Герцена: „Подчиненное ему духовенство трепетало его деспотизма“;

„Все трепетало страшной заразы, подвигавшейся по Волге к Москве“;

¹ „Курс русского литературного языка“, т. I, Киев, 1952, стр. 293.

„Краснея своих особенностей, скрывая их, подчиняясь и подражая“ („Былое и думы“).

Встречаются эти конструкции у Чернышевского:

„Беги меня, дитя мое, я гадкая женщина“.

„А Сторешников до сих пор трусил матери“ („Что делать?); у Писемского:

„А теперь бежал этого счастья, чтоб искать другого... какого—бог знает!“ („Тысяча душ“)¹.

„...Надобно каждому бежать этого Петербурга за один его отвратительный климат...“ (271);

у Достоевского:

„Одна (пуговица) только еще держалась кое-как, и на нее-то он и застегивался, видимо желая не удаляться приличий“.

У А. П. Чехова глаголы „горестного чувства“: „скучать“, „соскучиться“, „тосковать“ и соответствующие обороты с существительным „тоска“ управляют предложным падежом.

„...Матвей тоже не спал и все вздыхал, скучая по своему изразцовому заводе“ (т. 9, стр. 46);

„Скучая по сыне, он еще раз прочел письмо...“ (т. 6, 135);

„...оба вздыхали и покачивали головами и говорили о мальчике, который, вероятно, скучает по отце...“ (т. 9, 321);

„Ишь ты, господи, ... соскучились по братце...“ (т. 3, стр. 51);

„Вера Иосифовна писала Дмитрию Ионычу, что очень соскучилась по нем...“ (т. 9, стр. 298);

„Пожалуй,—согласился Егорушка с некоторой неохотой, хотя чувствовал сильную тоску по утреннему чаю“ (т. 7, стр. 69);

„Обыкновенно в девятом часу утра он уходил на службу и уже в десятом начинал тосковать по Мане и по своему новому дому...“ (т. 8, стр. 365);

„Когда поживешь здесь безвыездно месяца два-три, особенно зимой, то в конце концов начинаешь тосковать по черному сюртуку“ (т. 9, стр. 278).

Примеры с существительными женского рода или местоимениями женского рода не характерны, так как формы дательного и предложного падежа у них совпадают.

В „Толковом словаре“ Ушакова находим: „скучать“, несомненно по ком-чем или кому-чему (за кем-чем обл.). Болезненно чувствовать отсутствие кого-чего-нибудь, томительно желать видеть кого-что-н.,

¹ Примеры из „Тысячи душ“ А. Ф. Писемского даются по изд. ОГИЗ, М., 1949.

быть вместе с кем-н. или иметь что-н. Скучать по друзьям, с. по работе, с. по театру“; „тосковать, несов. по ком-чем (в ед. ч.) и по кому-чему (за кем-чем обл.). Испытывать тоску, проводить время в тоске... Умру я, тоскуя по муже... Т. по родине, Т. по друзьям“. И даже в „Словаре русского языка“ Ожегова допускается у этих глаголов двойное управление: „скучать, несов... 2. по ком-чем или по кому-чему ... скучать по сыне, по сыновьям“; „тосковать, несов. по ком-чем и по кому-чему“.

Но в современной языковой практике управление этих глаголов предложным падежом связано: он употребляется от имен существительных одушевленных и только в единственном числе от местоимений. Напр., скучать, тосковать по сыне, отце, муже, по нем, по вас и подобн. Но даже и среди имен существительных одушевленных не все могут сочетаться с этими глаголами в предложном падеже, напр., скучать, тосковать по брате, по друге уже нельзя сказать, не говоря уже о таких конструкциях с именами существительными неодушевленными, как у Чехова: „скучать по новом доме, тосковать по черном сюртуке“.

В языке Пушкина при глаголах „горестного чувства“ объект этого чувства в единственном числе выражается исключительно предложным падежом, а во множественном числе—дательным, вне всякой зависимости от одушевленности и неодушевленности объекта¹. Например:

„Я нашел Савельича, горящего по моем отсутствии“;

„Я не герой, по лаврам не тоскую“.

Ф. Буслаев, говоря в „Исторической грамматике“ об употреблении предлога „по“, пишет, что этот предлог „требует винительного, дательного и предложного падежей. Последние два иногда смешиваются... В народном языке иногда употребляются с этим предложением дательный вместо предложного, иногда оба рядом и в одном и том же значении. Напр., в пословице: „О чем плачешь? По своему горю“ (ответ плакуши). Даль.: „Мать Пречистая Богородица по Уиесусу Христу сильно плакала, по своем сыне по возлюбленном“ Дух. Ст.“².

Эти факты показывают, что в русском языке управление глаголов со значением „горестного чувства“ меняется, этот процесс совершается на наших глазах, его можно представить, думается, в такой последовательности.

В языке XVII—XVIII вв. предложный падеж при этих глаголах одинаково употреблялся как в единственном, так и во множественном числе, хотя во множественном числе значительно реже. Ср., напр., у Котошихина: „и вся-

¹ А. Д. Григорьева, Синтаксис предложного управления в русском языке первой трети 19 в. (Употребление предлога „по“ в языке Пушкина), Материалы и исследования по истории рус. лит. яз., т. II, 1951, стр. 192—193.

² Ф. Буслаев, Историческая грамматика, Синтаксис, изд. 4, 1875, стр. 278—279

быть вместе с кем-н. или иметь что-н. Скучать по друзьям, с. по работе, с. по театру“; „тосковать, несов. по ком-чем (в ед. ч.) и по кому-чему (за кем-чем обл.). Испытывать тоску, проводить время в тоске... Умру я, тоскуя по муже... Т. по родине, Т. по друзьям“. И даже в „Словаре русского языка“ Ожегова допускается у этих глаголов двойное управление: „скучать, несов... 2. по ком-чем или по кому-чему ... скучать по сыне, по сыновьям“; „тосковать, несов. по ком-чем и по кому-чему“.

Но в современной языковой практике управление этих глаголов предложным падежом связано: он употребляется от имен существительных одушевленных и только в единственном числе от местоимений. Напр., скучать, тосковать по сыне, отце, муже, по нем, по вас и подобн. Но даже и среди имен существительных одушевленных не все могут сочетаться с этими глаголами в предложном падеже, напр., скучать, тосковать по брате, по друге уже нельзя сказать, не говоря уже о таких конструкциях с именами существительными неодушевленными, как у Чехова: „скучать по новом доме, тосковать по черном сюртуке“.

В языке Пушкина при глаголах „горестного чувства“ объект этого чувства в единственном числе выражается исключительно предложным падежом, а во множественном числе—дательным, вне всякой зависимости от одушевленности и неодушевленности объекта¹. Например:

„Я нашел Савельича, горюющего по моему отсутствию“;
„Я не герой, но лаврам не тоскую“.

Ф. Буславев, говоря в „Исторической грамматике“ об употреблении предлога „по“, пишет, что этот предлог „требуется винительного, дательного и предложного падежей. Последние два иногда смешиваются... В народном языке иногда употребляются с этим предложением дательный вместо предложного, иногда оба рядом и в одном и том же значении. Напр., в пословице: „О чем плачешь? По своему горю“ (ответ плакуши). Даль.: „Мать Пречистая Богородица по Уиесусу Христу сильно плакала, по своему сыне по возлюбленном“ Дух. Ст.“².

Эти факты показывают, что в русском языке управление глаголов со значением „горестного чувства“ меняется, этот процесс совершается на наших глазах, его можно представить, думается, в такой последовательности.

В языке XVII—XVIII вв. предложный падеж при этих глаголах одинаково употреблялся как в единственном, так и во множественном числе, хотя во множественном числе значительно реже. Ср., напр., у Котошихина: „и вся

¹ А. Д. Григорьева, Синтаксис предложного управления в русском языке первой трети 19 в. (Употребление предлога „по“ в языке Пушкина), Материалы и исследования по истории рус. лит. яз., т. II, 1951, стр. 192—193.

² Ф. Буславев, Историческая грамматика, Синтаксис, изд. 4, 1875, стр. 278—279

кого чину служилые люди ходят в печали по государех своих и по своих сродственных“; у Радищева: „Бегу возвестить радость скорбящим отцам по чадах их, супругам по супругам их!“¹.

Во времена Пушкина дательный падеж объекта с предложом „по“ при глаголах „горестного чувства“ уже прочно закрепляется во множественном числе, а в единственном числе сохраняется исключительно предложный падеж. В середине 19 века конструкции с дательным падежом в единственном числе начинают единично появляться под влиянием множественного числа.

Употребление этих форм у Чехова поддерживает пушкинскую традицию, которую надо признать единственно литературной для того времени².

Появившись, дательный падеж объекта при глаголах „горестного чувства“, поддерживаемый множественным числом, начинает распространяться, вытесняя сначала предложный падеж объекта у имен существительных неодушевленных, который поддается раньше, так как конструкции с неодушевленными существительными в роли объекта менее обычны, конструкции же с одушевленными существительными как более привычные сохраняются до настоящего времени с предложным падежом в единствен. числе, хотя дательный падеж считается уже допустимым литературным вариантом нормы и в единственном числе, т. к. он постепенно отвоевывает у предложного падежа его позиции. На распространение конструкций с дательным падежом, несомненно, влияют также формы имен существительных женского рода, которые омонимичны в дательном и предложном падежах единственного числа. Изменение управления при этих глаголах происходит также в результате определенной семантической соотнесенности данных глаголов со своими синонимами, в результате их движения из одного лексического ряда в другой.

В „Словаре Академии Российской“ (СПБ, 1794) эти слова сближались по своему значению со следующими словами и сочетаниями: „чувствую, изъявляю скуку, грущу, чувствую сильное в душе беспокойство, стеснение; в „Словаре“ Даля они попадают в следующий семантический ряд: „жить в скуке, одиночестве, или в безделье, томиться праздностью; тяготиться положением своим; желать перемены, грустить, томиться; болеть по ком душою, сильно грустить, неустанно горевать, сохнуть сердцем, скорбеть, изнывать“.

Значение этих глаголов изменялось, и в современных толковых словарях под редакцией Ушакова и под редакцией Ожегова они раздваиваются и в своем новом значении сближаются уже с другими сочетаниями: болезненно чувствовать отсутствие кого-чего н., томительно желать видеть кого-что-н.,

¹ Примеры взяты из цитированной статьи Григорьевой, стр. 194.

² Здесь уместно вспомнить замечание Ф. Буслаева об употреблении сочетаний с дат. пад. лишь в народной речи, а также указать, что в „Словаре“ Даля зафиксированы формы предл. пад.: „Мать по сыне, а жена по муже тоскует“; а также „он по дому скучает, по родине“.

быть вместе с к.-н., или иметь ч.-н.; испытывать тоску, проводить время в тоске; томиться из-за отсутствия чего-к.-н.

Можно заметить, что в значении этих глаголов происходит определенный сдвиг: если раньше они обозначали само горестное чувство того или другого характера, часто даже без движения чувства к объекту¹, то сейчас значение этих глаголов осложняется и включает не только само чувство, но и объект этого чувства, предмет, к которому направлено „горестное“ чувство и который необходимо дополняет значение этих глаголов. Получив такое значение, они сблизились семантически с глаголами „говoreния“ и „мышления“, которые также передают движение к объекту, только там обозначается предмет чувства, а здесь—предмет речи или содержание понятий речи или мысли. Глаголы говорения и мышления (говорить, сказать, сообщать, думать, рассуждать, помнить и подобн.) управляют предложным падежом с предлогом „о“. Семантическое сближение этих двух рядов глаголов влияет и на их конструктивные возможности: замечается, что глаголы „горестного“ чувства начинают употребляться (правда, еще только в разговорной речи) с предлогом „о“: скучать, тосковать об отце, о брате, о муже.

Эти семантические, а следовательно и конструктивные связи (в обоих случаях предложный падеж объекта) препятствуют окончательному вытеснению предложного падежа из конструкций с глаголами „горестного чувства“ и замене его дательным.

В языке произведений А. Чехова случаи конструктивного уподобления одного глагола другому в результате их семантической однозначности или смыслового сближения встречаются довольно часто.

Глагол „граничить“ управляет творительным беспредложным вместо обычного творительного предложного. Например:

„Герат находится в местах столь отдаленных между Персией и Кабулом, граничит с севера и запада Харасаном, с востока Кабулистаном и Белуджистаном—местами, которые натошак не выговоришь“ (т. 4, стр. 562).

Глагол „граничить“, означающий „быть смежным“, сближается по своему словоупотреблению с глаголами „ограничивать“, „ограничиваться“, „замыкаться“, „окружать“ и подобн., которые управляют творительным беспредложным, и заимствует у своих синонимов эту форму.

¹ В „Словаре Академии Российской“ 1794 г. значение глаголов „скучаю“, „тоскую“ иллюстрируется следующими примерами: „Скучать своим состоянием“, „Всяк житьем своим скучает, И судьбине докучает, для чего а небогат“; „Тосковать в жестокой печали“, „Тосковать в болезни“.

Глагол „рыться“ встречается в следующей конструкции: „Рыться под цивилизацию, под авторитет, под чужой алтарь...“ (т. 7, стр. 347).

Глаголь „рыться“ в своем конкретном значении „раскапывать что-н., ища ч.-н. или устраивая что-н.“ („Толковый словарь“ Ушакова) управляет предложным падежом с предлогом „в“ („около конюшни в навозе рылись куры“), но в данном случае он приобретает переносное значение „интригуя, высказывать недостатки“ и становится семантически однозначен с глаголом „подкапываться“, у которого он заимствует и управление—винительный падеж с предлогом „под“.

Глагол „обуять“, обозначая „охватить“, „объять“, „овладеть“ сближается с ними по своему значению и уподобляется им конструктивно.

„В наше большое время, когда европейскими обществами обуяла лень, скука жизни и неверие... подвижники нужны, как солнце“ (т. 7, стр. 477).

Ф. Буслаев впервые в грамматической литературе сформулировал причины, в результате которых меняется глагольное управление (изменение внутреннего смысла глаголов, забвение народных обычаев, расширение круга понятий, выражаемых глаголом). В предшествующем изложении мы имели возможность убедиться, насколько прав был Ф. Буслаев в своих высказываниях по этому вопросу. Но эти причины изменений в глагольном управлении не ограничиваются. На это явление оказывают также влияние и другие факторы.

Проследим, как образовалась конструкция „кончить, окончить университет, институт, школу и подобн.“.

В языке А. Чехова эти понятия передаются следующим образом:

„Он кончил курс в университете по юридическому факультету...“ (т. 5, стр. 233).

„Кончила курс в институте и вышла за нелюбимого человека“ (т. 7, стр. 374).

„...люди, кончившие курс в специальных заведениях, сидят без дела или же занимают должности, не имеющие ничего общего с их специальностью“ (т. 4, стр. 384).

„...кончив в 1863 г. курс в гимназии, он намеревался поступить в духовную академию...“ (т. 8, стр. 117).

„Немец Осип Францыч кончил курс в уездном училище и глух, как тетерев...“ (т. 4, стр. 396).

„После окончания курса в университете...“ (т. 5, стр. 233).

В этих предложениях при глаголе „кончить“ имеется объект в винительном падеже и обозначение места, где происходило или происходит дей-

твие, в предложном падеже. В других случаях у А. Чехова в предложениях такого же типа отсутствует один из двух элементов этой конструкции: или объект в винительном падеже, или обозначение места, причем чаще встречаются конструкции с обозначением места без обозначения объекта (16:4).

„Еще года нет, как он кончил в университете и приехал на житье в уезд...“ (т. 7, стр. 158).

„Он вместе с братьями Лаптевыми кончил на филологическом факультете...“ (т. 8, стр. 935).

„Он кончил в училище правоведения и служил сначала по судебному ведомству...“ (т. 8, стр. 182).

„Ах, Кнапе! Кнапе! А еще тоже в техническом кончили!“ (т. 4, стр. 74).

Конструкции с обозначением объекта без обозначения места:

„Теперь же они уже покончили курсы, вышли в люди“ (т. 4, стр. 169).

„Как бы то ни было, кончив курс по медицинскому факультету, он в священники не постригся“ (т. 8, стр. 117).

„Это было летом 187.. года, вскоре после войны и по окончании мною курса“ (т. 7, стр. 441).

С такими же конструкциями во всех их трех вариантах мы встречаемся не только в языке А. Чехова, но и в языке Писемского, Короленко и др. Например:

„Я по крайней мере, Яков Васильевич, радуюсь, что бог привел вас кончить курс в университете“ („Тысяча душ“, стр. 76).

„...кончил курс в Демидовском лицее первым студентом...“ (там же, стр. 267).

„По его словам, он начинал литературную работу шутя, смотрел на нее частью как на наслаждение и забаву, частью же как на средство для окончания университетского курса и содержания семьи“ (Короленко, стр. 564).

„Когда мы кончили курс—ты помнишь—я имел урок, ну, и решился выждать“ („Тысяча душ“, стр. 245).

Глагол „кончить“, употребляясь в переносном значении „завершить обучение, образование где-н. в каком-н. учебном заведении. закончить курс чего-н., кончить университет, кончить школу“ („Толковый словарь“ Ушакова), требует винительного падежа объекта, который находится в самой тесной связи с глаголом, необходимо дополняя его значение.

В языке 19 века схема обозначения этого понятия была несколько другая: вместо глагол+вин. пад., в нее входили глагол+вин. пад.+местн. пад., где местный падеж был таким же обязательным элементом конструк-

ции, как и винительный падеж, на что указывают соответствующие примеры, где винительный падеж объекта отсутствует, а имеется местный.

Первоначально эта конструкция употреблялась в своем полном виде, но с течением времени то один, то другой элемент ее стал опускаться, т. к. она была привычной, устойчивой, понятной и не в полном своем составе, в результате чего получились эллиптические сочетания „кончил курс“ или „кончил в университете“. Эти эллиптические сочетания ассоциировались с сочетаниями, обозначающими „пребывание, нахождение, обучение в каком-н. учебном заведении“. Например:

„Когда-то он был в университете...“ (т. 5, стр. 105).

„...он учился в университете, получал 60—70 руб. в месяц“ (т. 8, стр. 111).

„...учился в духовном училище, но курса не кончил...“ (т. 8, стр. 163).

„Я сам воспитывался в Московском университете по словесному факультету“ (Цис. „Тыс. душ“, стр. 48).

Влиянием этих конструкций объясняется большее распространение у Чехова сочетаний „кончил в университете“ по сравнению с „кончил курс“, тем более, что без указания на учебное заведение понятие представлялось выраженным неполно. Эти синонимические конструкции сталкивались в употреблении, взаимно влияли друг на друга, заменяли одна другую, в результате чего в современном языке мы имеем контаминированную конструкцию „кончить университет, школу и под.“, где в винительном падеже метонимически слились в одно обозначение объекта изучения (курс) и места изучения (в университете), раньше передававшиеся раздельно.

Переходим к рассмотрению некоторых особенностей в слабом типе управления.

В произведениях Чехова встречаются конструкции из отглагольных существительных в предложном падеже с предлогом „по“ при глаголах с различным лексическим значением, которые обозначают, что действие, выраженное глаголом, происходит после того действия или события, которое представлено существительным. Например:

„По уходе его мы принялись за красное“ (т. 3, стр. 343);

„Послушай, Ольга!—сказал я по уходе графа“ (т. 3, стр. 402);

„По уходе его Камышев отошел к окну и стал дышать на стекло“ (т. 3, стр. 477);

„Марья Михайловна по уходе мужа легла в постель и стала ждать“ (т. 5, стр. 155);

„На другой день по получении от меня письма...“ (т. 8, стр. 12).

Такое употребление предлога „по“ с предложным надежом во временном значении встречается также у Короленко, например: „...дня через три по приезде на остров...“ (стр. 50); и у Писемского, например: „По приходе домой однако все эти мечтания его разлетелись в прах“ („Тысяча душ“).

В современном русском языке предлог „по“ с предложным надежом во временном значении также употребителен, но границы его употребления ограничены. Так, в „Толковом словаре“ Ушакова под рубрикой „19“ читаем, что „по“ с предложным надежом означает „после кого-чего-н“, причем с пометкой „книжное“.

В языке Пушкина эти конструкции были широко распространены в прозаической речи, не встречаясь совсем в поэтической¹.

Буслаев временное значение предлога „по“ считал обычным так же, как и Шахматов; отмечено оно без особых оговорок и в „Русском синтаксисе“ Пешковского, приведено и среди значений предлога „по“ в „Грамматике русского языка“ Академии наук СССР.

Нам кажется, что в современном языке употребление предлога „по“ лексически ограничено определенным кругом слов, сохраняясь лишь в некоторых устойчивых сочетаниях: по окончании, по прибытии, по приезде, по рассмотрении, по ознакомлении. Характер этих фразеологизмов обуславливает и их ограниченное употребление в стилях книжной речи.

В чеховской прозе наблюдаются некоторые случаи функционального смешения предлогов, которое происходит обычно в узких рамках пространственных, реже временных отношений; смешиваются предлоги, лексически соответствующие друг другу.

в вм. на: „Теперь она может жить только в курортах“ (т. 9, стр. 82);

„Я рассказал, что недавно я был в Ваганьковском кладбище и видел могилу Владимира Семеновича“ (т. 5, стр. 243);

„Но прежде, чем в голове его мелькнула мысль о том, что нужно бежать назад, в мельницу...“ (т. 4, стр. 540);

„Чем ссылаться на заграничные порядки, проще было бы этому г. Ланину заглянуть к себе в завод ланинского шампанского“ (т. 7, стр. 474);

„Во втором курсе он выкупил из публичного дома проститутку“ (т. 7, стр. 344);

„В великом посту он уехал в Москву“ (т. 9, стр. 318).

на вм. в: „И потом он встречал ее в городском саду и на сквере“ (т. 9, стр. 357);

¹ См. цитированную статью Григорьевой, стр. 192.

„В прошлую зиму в Москве на опере я видел, как один молодой человек...“ (т. 12, стр. 12);

„...человек, сильно искусившийся на грамоте...“ (т. 7, стр. 79);

„Жил он, как и все, на деревне, в собственном доме“ (т. 4, стр. 196);

из в. м. с.: „Потом, выйдя из кладбища, мы сидели молча“ (т. 9, стр. 191);

„Он посматривал на угрюмое, заплаканное лицо Шешковского... и ему казалось, как будто они все возвращались из кладбища...“ (т. 7, стр. 424);

„Слава богу... А я из обедни... Ходил с знакомым ключарем повидаться“ (т. 7, стр. 104).

Такое же функциональное смешение предлогов замечается при названиях улиц, мест. Например:

„...Я ездил на Знаменскую...“ (т. 8, стр. 179);

„Когда Подгорин жила в Кузьминках“ (т. 9, стр. 453);

„Вместо того, чтобы идти в Пресню, я побрел в Ваганьково!“ (т. 4, стр. 490).

Во всех этих случаях заменяющие и заменяемые предлоги выступают в синонимических конструкциях, т. к. они соотносительны по своему значению; это взаимосоответствие поддерживается у них и одинаковой формой управления: предлоги „в“ и „на“ одинаково управляют винительным и предложным, а „из“ и „с“ — родительным.

Вопросы синтаксиса предлогов занимают видное место еще в „Российской грамматике“ Ломоносова, где рассматривается, в частности, употребление предлогов „в“, „на“, „из“, „с“ (§§ 571, 572, 577, 578, 580, 581). Грамматика Греча во многом повторяет высказывания Ломоносова. А. Востоков детализирует значение этих предлогов с различными падежами, отмечая также, помимо первоначальных их значений, и целый ряд переносных (стр. 300).

В труде Буслаева разбор предложно-падежных конструкций дается в еще более развернутом виде с привлечением богатого исторического материала.

Во всех этих трудах намечается попытка нормализации употребления предлогов в, на, из, с, т. к. они, издавна заменяя друг друга, смешивались в употреблении.

А. Шахматов не говорит о замене одних предлогов другими, но, рассматривая употребление предлогов в, на, из, с после глаголов движения, приводит примеры с заменой, напр.: „Что, Иван, сходил ли ты на погреб?“, „В улице переполошились.—Батька, встань! Караул на улице кричать!“¹.

¹ А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стр. 345, 368.

Случаи замены синонимических предложных конструкций широко представлены в языке писателей второй половины XIX века. Напр., у Писемского в „Тысяче душ“:

„...когда поезд остановился, Калинович вел ее уже под руку в вокзал“ (стр. 226);

„Наденька сидела с выражением скуки и досады в лице“ (стр. 49);

„...вице-губернатор вдруг повернул в Дворянскую улицу...“ (стр. 439);

„Толстый кучер советника питейного отделения... спал на пролетке“ (стр. 428—429);

„—Как же вам хотелось ехать, когда вы последнее именно время собирались на театре играть“ (стр. 327).

У Чернышевского:

„Речь, произнесенная в торжественных собраниях“; „...ответит на часть?“ („Что делать?“).

У Л. Толстого:

„Стада диких голубей... поворачивались на воздухе“ („Набег“).

У Короленко:

„Григоревич писал о тоске, которую он испытывает в своем курорте, о болезни, о предчувствии близкой смерти“ (стр. 503);

„Мне опять вспомнился Степан, выбежавший из каторги, прошедший с Марусей всю Сибирь“ (стр. 366).

Как видим, функциональное смещение предлогов часто встречалось в языке многих выдающихся русских писателей определенной эпохи. Подобное смещение „особенно свойственно было русскому литературному языку того периода, когда предлоги находились в стадии „приспособления их лексического значения“ к выполнению, по выражению Овсяниково-Куликовского, своей „прямой обязанности и синтаксического призвания—управления тем или иным падежом“¹.

Предлоги становятся дополнительными показателями, уточняющими значения падежных форм. В дальнейшем грамматичность предлогов все более растет, и они становятся выразителями отвлеченно-формальных отношений.

Проф. Пешковский уже видит полное соответствие в употреблении предлогов в-на, с-из, т. к. „в большинстве случаев все-таки основной образ легко восстановить на дворе как на площади и во дворе

¹ А. Ф. Ефремов, Язык Н. Г. Чернышевского, докт. дис., Саратов, 1946, стр. 149.

как в огороженном месте, в Крыму, как в Москве и на Кавказе, на Урале как на горе¹.

Акад. Булаховский выбор предлогов *в* и *на* и соответственно *из* и *с* связывает со значением того или другого сочетания: „идет ли речь о чем-либо, находящимся внутри или же на поверхности“². Наряду с этим он отмечает целый ряд более или менее условных отложившихся сочетаний: на Кавказе, на Урале, на Дону, на Украине, в Крыму, в Альпах, в Белоруссии, в Сибири и др.

Он считает также, что употребление этих предлогов зависит от того, имеется ли в виду помещение или происходящий в нем акт: „сидеть в библиотеке“, но „сидеть на лекции“, „быть в театре“, но „на концерте“. Но и такое деление не объясняет всех случаев употребления этих синонимичных конструкций (ср. „работать на заводе, на фабрике“, но и „собрания на заводе, на фабрике“), и Булаховскому приходится все же те случаи, которые не укладываются в эти рамки, отнести к фразеологическим условностям: учусь на курсах, но в университете и под.³

Остальные попытки привести в систему различные случаи употребления синонимичных предлогов надо признать неудачными⁴.

В настоящее время считается, что различные предлоги вместе с надежной формой существительного могут выступать для передачи одних и тех же отношений (с частными оттенками). Такие синонимические предложные конструкции широко распространены в русском языке. Особо отмечается, что „при названиях географических, территориальных или при названиях предприятий, учреждений, употребление различных предлогов указанного типа (из-с-от, в-на) обычно не связано с указанными оттенками значения и в основном поддерживается установившейся традицией“⁵.

Таким образом, особенности в синтаксисе предлогов, наблюдаемые в произведениях Чехова, отражают тот период в истории развития синонимии предлогов, когда различные синонимические конструкции еще свободно заменяли друг друга (находились во „взболтанном“ состоянии), в дальнейшем употребление их отстаивается: некоторые случаи укладываются в рамки отношений „внутри чего-нибудь“ и „на поверхности чего-нибудь“ и подобн., а употребление других, становясь фразеологическим, объясняется традицией.

¹ А. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, 5 изд., 1935, стр. 274.

² А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. I, стр. 295.

³ Там же, стр. 296.

⁴ См., напр., статью В. С. Громыко „К употреблению предлогов *с* и *из* („Русский язык в школе“, 1940, № 4), в которой автор считает, что „предлог *из* употребляется при конкретном значении слова, а *с* при значении общего понятия“ (стр. 72).

⁵ Грамматика русского языка, изд. Академии наук, М., 1952, стр. 658.

Представленный материал позволяет сделать вывод, что особенности различных типов управления, встречающиеся в произведениях А. П. Чехова, не являются специфически чеховскими, индивидуальными, а, во-первых, фиксируют нормы литературной речи с их вариантами, характерные для нашего времени, например, родительный падеж неопределенного количества и временного пользования при глаголах „послужать“, „просить“, „одолжить“; во-вторых, показывают развитие значений в отдельных глаголах, также отличающее не собственно язык Чехова, а совершающееся во всем современном русском литературном языке, например, изменение в управлении глаголов со значением „горестного чувства“ („скучать“, „тосковать“); в-третьих, отражают литературные нормы, типичные для языка 19 века, но для нашего времени устаревшие: например, конструкции с родительным „отложительным“ при глаголах „трепетать“, „тревожиться“; в-четвертых, передают наблюдавшиеся раньше колебания в употреблении некоторых синонимических предложных конструкций.

Тбилисский государственный университет
имени Сталина
Кафедра русского языка

(Поступило в редакцию 15. V. 1955)

3. ზეგონი

მართვის თავისებურებანი ა. ჩეხოვის ნაწარმოებების მიხედვით

რ ე ხ ი უ მ ე

ა. ჩეხოვის ნაწარმოებთა ენა თავისი ლექსიკური შემადგენლობით, გრამატიკული ფორმებითა და სინტაქსური კონსტრუქციებით დამახასიათებლად შეიძლება ჩაითვალოს რუსული ლიტერატურული ენის ნიმუშად.

ამ ნაწარმოებებში მართვის სხვადასხვა ტიპი უმეტეს შემთხვევაში თანამედროვე ლიტერატურული ენის ნორმებს არ სცილდება, მაგრამ ამასთან ერთად შეინიშნება ზოგიერთი თავისებურებანიც.

თანამედროვე ლიტერატურული ენის ნორმებთან ერთად გვხვდება მისი ვარიანტებიც ნათესაობითი ბრუნვის კონსტრუქციაში „послужать“, „просить“, „одолжить“ ზმნებთან.

ამჟამად მოძველებული, მაგრამ XIX საუკუნის ენისათვის დამახასიათებელი ლიტერატურული ნორმები დასტურდება „трепетать“, „тревожиться“

ზმნებთან. რომლებიც სახელს მართავენ ნათესაობით ბრუნვაში წინდებულის გარეშე.

ჩეხოვის ნაწარმოებების მიხედვით შეინიშნება ცალკეული ზმნების მნიშვნელობის განვითარება, რის შედეგადაც ამ ზმნათა მართვის პირვანდელი ფორმა თანდათან იცვლება.

შეინიშნება ზოგიერთი წინდებულის სინტაქსური ფუნქციების მერყეობა (в — на, из — с), რაც დასტურდება აგრეთვე ჩეხოვის თანამედროვე მწერლების ენაში.

შრომაში მოცემულია აგრეთვე წარმოქმნის ისტორია ისეთი ტიპის კონსტრუქციისა, როგორცაა „кончить университет“.

Л. Хатишвили

К вопросу о вводных предложениях в современном русском языке¹

1. СОЮЗНОЕ ВКЛЮЧЕНИЕ ВВОДНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Вводные предложения могут включаться в состав основного предложения не только интонационно, но и при помощи союзов и союзных слов. Об этом упоминается и в старых грамматиках, и в новых, и в школьных учебниках. Но везде об этом союзном включении вводного предложения сказано вскользь, мимоходом. У Д. Н. Овсяннико-Куликовского имеем указание: „Некоторые вводные предложения имеют при себе союзные слова („как“, „насколько“, „при чем“ и пр.), и тогда они уже представляют слабую степень подчинения“.²

Союзы и союзные слова, посредством которых вводное предложение включается в состав основного, могут быть как сочинительными, так и подчинительными. Это и дало повод некоторым ученым говорить о сочинении или подчинении вводного предложения основному. Так, об этом имеем упоминание уже у П. Перевлесского.³ То же самое говорят и другие исследователи, напр., проф. И. В. Устинов⁴ и др.

Представляется нужным дать более широкое толкование этому вопросу.

Итак, вводное предложение включается в состав основного при помощи союзов и союзных слов.

Сочинительные союзы:

и присоединительное:

Он (и это особенно стало проявляться в нем последнее время) как-то сухо начал встречаться с Мари, односложно отвечал на ее вопросы. (Писемский. Люди 40-х годов).

¹ Настоящая работа является частью диссертационного труда, защищенного в 1953 г.

² Д. Н. Овсяннико-Куликовский и В. Н. Сакулин, Практический курс синтаксиса русского языка, СПб, 1912, стр. 76.

³ П. Перевлесский, Практическая русская грамматика, ч. 3, Начертание синтаксиса, изд. 5, СПб, 1861, стр. 515.

⁴ И. В. Устинов, Материалы и методические указания к курсу „Современный русский язык“, М., 1946, стр. 131.

Может быть, что он этого не думал, встречаясь с женщинами (и даже вероятно, что нет, потому что он вообще мало думал), но такой у него был вид и такая манера. (Толстой. Война и мир).

да и:

Дружок её пропал — да и хорошо сделал, — а живет она в каморочке у Авдотьи Ивановны Дислен. (Лесков. Воительница).

но (противительно-присоединительное):

Или (но это кроме шуток),
Тоской и рифмами томим,
Бродя над озером моим,
Пугаю стадо диких уток. (Пушкин. Ев. Онегин).

Каково вам будет, если она вдруг придет, разумеется, ошибкой — но ведь это может случиться — под ваши же окна и протянет руку свою... (Достоевский. Село Степанчиково...)

а (противительно-присоединительное):

Чтоб унять раздражение, узнать тайну (а тайна есть!) и уехать! (Гончаров. Обрыв).

— До тех пор, — а это может быть всегда, — вы счастливы и спокойны. (Толстой. Анна Каренина).

Кроме сочинительных союзов, вводные предложения могут присоединяться, как было уже сказано, и союзами подчинительными (сюда входят и союзные слова). Наиболее распространенным является употребление союза как, который придает вводимому предложению „слабое обстоятельственное или слабое сравнительное значение“.¹

Тряхнул париком, нагло (как все они — безродные выкормки Петровы) сверкнул глазами и понесся... (А. Толстой. Петр I).

Когда герои были уничтожены, они, — как это всегда бывает — оказались виновными в том, что, возбудив надежды, не могли осуществить их. (Горький. Жизнь Клима Самгина).

Союз и относительное слово что:

Но — что таить грех — сам-то Василь Леонтыч, какой он был казак? (Федин. Братья).

Она вдруг вскочила, вдруг вся затряслась и — что бы вы думали — вдруг затопала на меня ногами. (Достоевский. Кроткая).

Чего:

В роли союзного слова при вводных предложениях выступает и род. пад. местоимения „что“ — „чего“. Это слово является обычно вопросительной частицей:

Чего тебе надобно, старче? (Пушкин. Сказка о рыбаке и рыбке).

¹ В. А. Белашапкова, К изучению структурных типов сложного предложения в современном русском языке, кандидатская диссертация, М., 1950, стр. 132.

В роли союзного слова оно выступает преимущественно при вводных предложениях (реже при присоединительных невводных), причем значение вопроса исчезает:

Он стал тираном и мучителем жены своей, и, чего бы никто не мог предвидеть, прибегнул к самым бесчеловечным поступкам, даже побоям. (Гоголь. Портрет).

То же самое можно сказать и о союзном слове чем. Большой частью такими вводными предложениями являются поговорки:

А может, — чем черт не шутит, — и ее когда-нибудь он еще повстречает. (Панова. Спутники).

Вводное предложение может включаться в состав основного и посредством союзных слов за что, в чем, в ком и т. п.

С тех пор, как поэты пишут и женщины их читают (за что им глубочайшая благодарность), их столько раз называли ангелами... (Лермонтов. Княжна Мэри).

Если я при всяких условиях подчиняюсь движению событий (в чем я полагаю, ты совершенно права), то в моей воле выбрать, каким из составных сил движения я хочу себя подчинить. (Федин. Необыкновенное лето).

Причинные союзы также могут быть средством связи вводного предложения с основным. Роль их, как обычно, заключается в том, чтобы указать на причину события, действия, явления, состояния.

Союз потому что:

Между тем, Пирогов, куря трубку в кругу своих товарищей, — потому что уже так провидение устроило, что где офицеры, там и трубки, — куря трубку в кругу своих товарищей, намекал значительно и с приятной улыбкою об интрижке с хорошенькою немкою. (Гоголь. Невский проспект).

Союз ибо:

Что касается до чина (ибо у нас прежде всего нужно объявить чин), то он был то, что называют вечный титулярный советник... (Гоголь. Шинель).

Союз чтобы (целевой):

... мы ... заказали своему трактирщику приготовить усиленный запас шипучего, а сами — чтобы не заскучать — сели под вечерний звон „резаться“. (Лесков. Интересный мужчина).

Условный союз если:

Тетка такая веселая и ласковая (если б не красная повязка!), и хлеб золотой, как мёд. (Гладков. Цемент).

Часты вводные предложения — обороты: „если хотите“, „если позволите“, „если помните“:

— Во Второй думе, если помните, духовенство было представлено весьма обильно. (Горький. Егор Булычев и др.).

Уступительные союзы **хотя, пусть**:

Чай пила как-то урывками, за стол (хоть и накрывался для нее всегда прибор) садилась на минуточку. (Писемский. Тысяча душ).

— Не могу рассказать, что испытал я в тот вечер, но скажу — пусть это кощунственно — я как будто впервые причастился святых тайн красоты. (Горький. Рассказ о безответной любви).

В роли таких союзов, присоединяющих вводное предложение к основному, могут выступать и другие союзные слова; мы остановились на самых употребительных из них.

Наличие этих союзов и дало повод, как было уже сказано, некоторым ученым говорить о якобы существующем сочинении или же подчинении между вводным предложением и основным. Нам думается, что это не так. Роль этих союзов — установление не сочинительной или подчинительной связей, а связи присоединительной. Последнее время в русской грамматической литературе был затронут вопрос о новом типе связи — присоединительном. Наиболее подробно об этом говорится в статье С. Е. Крючкова „О присоединительных связях в современном русском языке“. С. Е. Крючков указывает на то, что вопрос этот был затронут еще К. С. Аксаковым, затем А. М. Пешковским, который выделил в качестве разновидностей сочинительных и подчинительных связей „сочинение после разделительной паузы“ и „подчинение после разделительной паузы“, однако не сумел удовлетворительно объяснить их.¹ Разбирал этот вопрос и акад. Л. В. Щерба, которому и принадлежит термин „присоединительные союзы“. Уделил этим союзам внимание и акад. В. В. Виноградов, особенно в связи с изучением языка и стиля А. С. Пушкина.

Давно уже отмечалось, что очень часто нет четкой границы между сочинением и подчинением.

Трудность установления этой границы приводит к мысли о возможности существования других типов связи в современном русском языке. Говорится об этом в книге „Русский язык“ А. М. Земского, С. Е. Крючкова, М. В. Светлаева и в новой книге Ф. Ф. Кузьмина „Практические занятия по синтаксису и пунктуации“. Ф. Ф. Кузьмин отмечает, что „помимо основных видов синтаксической связи — подчинения и сочинения, — в простых и сложных предложениях встречаются еще пояснительная и присоединительная связи“.²

¹ С. Е. Крючков, — О присоединительных связях в современном русском языке, в сб. „Вопросы синтаксиса современного русского языка“, М., 1950, стр. 397.

² Ф. Ф. Кузьмин, Практические занятия по синтаксису и пунктуации, Минск, 1952, стр. 33.

В случаях включения вводного предложения в состав основного при помощи таких союзов, безусловно, имеем присоединительную связь. Значение сочинительных и подчинительных союзов в данном случае несколько меняется. Союзы *а*, *но* становятся не только противительными, но противительно-присоединительными. Значение и роль их при присоединительной и присоединительно-пояснительной связи (последняя, по нашему мнению, будет в таких случаях при подчинительных союзах) многообразны, но, в основном, эти союзы являются одним из ярких средств экспрессивного синтаксиса.

Присоединительные связи создались на народной основе, они пришли в письменную литературную речь из живой разговорной.

Присоединительная связь допускает возможность начать предложение союзом. Напр., союзом *и*:

И слезы матери пронзают твоё сердце. *И* лицо отца впервые кажется тебе значительным и печальным. *И* то, что он хрипит и дудит, это вовсе не смешно—это трагично. (Фадеев. Молодая гвардия).

Союзом *а*:

А за чаем дружба крепла. (Там же).

Союзом *но*:

Но вот багряною рукою
Заря от утренних долин
Выводит с солнцем за собою
Веселый праздник именин. (Пушкин. Евг. Онегин).

Предложение может начинаться не только сочинительным, но и подчинительным союзом. Напр.:

— Н-нет, конечно! Хотя—и это недешево стоит, согласитесь!
(Горький. Жизнь Матвея Кожемякина).

— Зачем вы прямо не скажете: это чудо!

— Потому что это, может быть, только случай. (Достоевский.

Преступление и наказание).

Или же известное гоголевское рассуждение:

А добродетельный человек всё-таки не взят в герои. *И* можно даже сказать, почему не взят. Потому что, пора наконец, дать отдых бедному добродетельному человеку, потому что праздно возвращается в устах слово „добродетельный человек“, потому что обратили в лошадь добродетельного человека. (Гоголь. Мертвые души).

Первые два предложения начинаются сочинительными союзами, а последующие подчинительными. Безусловно, эти предложения неразрывно связаны с контекстом. Они являются пояснением к предыдущим высказываниям; главного предложения в них нет, но они все же составляют предложения, которые Пешковский называл „неполными сложными целыми“.

Связь между предложениями при таких союзах и союзных словах (подчинительных), безусловно, сильнее, чем при сочинительных, потому что такие предложения представляют собой как бы отдельную от общего целого часть. Кроме того, присоединение при помощи подчинительных союзов носит ярко выраженный книжный характер. При присоединении сочинительными союзами, наоборот, имеем влияние разговорной, живой речи, и потому они усиленно используются как средства экспрессивного синтаксиса.

Рассмотренные предложения, начинающиеся союзами с присоединительным значением, дают право утверждать, что и вводные конструкции такого типа (особенно, начинающиеся подчинительными союзами) являются по структуре своей настоящими предложениями, а не чем-то неполноценным в грамматическом отношении.

Итак, при союзном включении вводного предложения в состав основного имеем присоединительную и присоединительно-пояснительную связи. Первую связь имеем при сочинительно-присоединительных союзах, вторую — при подчинительно-присоединительных союзах.

Следовательно, наличие таких типов связей дает основание считать, что вводное предложение, вопреки господствующему взгляду на него, как на находящееся вне грамматической связи со всем предложением, все же грамматически связано с основным предложением. Думается, что раз союзы — категория грамматическая, то там, где они являются средством связи, связь эта носит грамматический характер.

Поэтому нам кажется неверным говорить о „синтаксической изолированности“ вводных предложений.¹

Наличие присоединительных союзов при союзном включении вводного предложения, как и при всяком присоединении, не исключает присутствия особой, присоединительной интонации, сопровождающей это присоединение. Еще более ярка, сильна и значительна эта присоединительная интонация и ее роль при бессоюзном включении вводного предложения.

Отсутствие союза при включении вводного предложения в основное не означает отсутствия грамматической связи между ними, так же, как отсутствие союзов при обычном сочинении или подчинении предложений не означает нарушения сочинительной или же подчинительной связи. В таких случаях функции союзов выполняет интонация, ритмико-

¹ См. С. И. Абакумов, *Методика пунктуации*, М., 1951, стр. 67.

мелодическая сторона речи. Вспомним, что А. М. Пешковский считал интонацию „по крайней мере наполовину грамматическим средством“.¹

Именно наличие грамматической связи между вводным предложением и основным также дает нам основание признать вводное предложение органической составной частью всего предложения, не отделяя его в этом отношении от всего предложения в целом и не ставя его „вне предложения“ или „над ним“.

Акад. В. В. Виноградов отмечает, что произношение вводных предложений характеризуется „пониженной“ интонацией, которая „не только выделяет вводные синтагмы, но и включает их в предложение, смыкает их со всем составом предложения или с отдельными его членами, создавая известную перспективу модальных отношений“.²

II. ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ВВОДНОГО И ПРИДАТОЧНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЙ. РОЛЬ ПУНКТУАЦИОННОГО ЗНАКА ПРИ ВВОДНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

Включение вводного предложения в основное при помощи подчинительных союзов дало повод некоторым ученым заключить, что любое придаточное предложение может, по желанию говорящего, стать вводным. Так, напр., проф. С. И. Абакумов, а вслед за ним и проф. И. В. Устинов, придерживаются такого мнения. Проф. С. И. Абакумов приводит следующий пример:

Я начинаю себя помнить уже очень больным, и не в начале болезни, которая тянулась слишком полтора года, но в конце ее (когда я уже оправлялся),— нет, именно помню себя в такой слабости, что каждую минуту опасались за мою жизнь. (Аксаков).

В этом примере, по мнению проф. С. И. Абакумова, „слова „когда я уже оправлялся“ читателем понимаются как вводные только потому, что они, по усмотрению автора, поставлены в скобках (в устной речи на этом основании они должны быть выделены особой интонацией)“.³

Бывает это в тех случаях, когда таким придаточным предложениям придается значение добавочного значения. В таких случаях, по проф. Абакумову, важная роль принадлежит скобкам. Скобки в таких предложениях, по мнению проф. Абакумова, „разрывают грамма-

¹ А. М. Пешковский, Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики, М.—Л., 1930, стр. 125.

² В. В. Виноградов, О категории модальности и модальных словах в русском языке; Труды института русского языка, М., 1950, т. II, стр. 59.

³ С. И. Абакумов, Современный русский литературный язык, М., 1942, стр. 148;

См. также. Материалы и методические указания к курсу „Совр. рус. яз.“ И. Б. Устинов, М., 1946, стр. 131.

тическую связь. В этом основной смысл существования скобок в пунктуации".¹

Мы уже говорили о том, что признаем существование грамматической связи между вводным предложением и основным. Поэтому мы не можем согласиться с этим высказыванием проф. С. И. Абакумова о роли скобок. Думается, что при союзном включении вводного предложения, выделенного на письме скобками или же тире, грамматическая связь между ним и остальным предложением нарушиться не должна. Скобки при вводных предложениях выполняют смысловую функцию: они указывают на специфическое значение предложений, бывших ранее самостоятельными или же придаточными и в силу придания им особого смысла ставших вводными предложениями.

Это подтверждается и проф. С. И. Абакумовым, его определением зависимости пунктуации от смысла высказывания: „В нормальных условиях письма (т. е. при письме своего текста) пунктуация зависит не от интонации, а от смысла высказывания“.² И это верно.

Скобки или тире, функции которого при вводных предложениях совпадают с функциями скобок, не нарушают грамматическую связь, а видоизменяют ее, устанавливают новый вид связи, а именно, присоединительно-пояснительный (о чем уже говорилось нами).

Скобки или тире здесь указывают на особое значение, новый смысл, который придается говорящим придаточному предложению при превращении его в вводное.³ Так, напр.:

Домна Платоновна вошла, помолилась богу, у самых дверей поклонилась на все стороны (хотя, кроме нас двух, в комнате никого и не было), положила на стол свой саквояж и сказала... (Лесков. Воительница).

В этом предложении наличие скобок указывает на вводное предложение; при замене скобок запятыми имели бы в данном случае придаточное уступительное. Скобки в данном предложении — „знак того, что предложения или части их вставлены внутрь другого предложения,

¹ С. И. Абакумов, Методика пунктуации, М., 1951, стр. 69.

² Там же, стр. 12.

³ Следует указать, что под словами „по желанию говорящего“, „по усмотрению автора“ и под. нужно понимать выделение вводных предложений не на сугубо субъективных началах, а по объективной необходимости. Одно и то же предложение может быть то придаточным, то вводным в зависимости от объективной действительности, отражением которой оно и является, а не от произвола говорящего. Поэтому слова „по желанию говорящего“ и др., употребляемые нами для краткости, нужно понимать только так, а не иначе.

как указание, что это обстоятельства или понятия второстепенного характера, дополняющие, уточняющие, комментирующие и под. те, которые даны в фразе как основные.¹

Придаточное предложение теряет в вводном уступительное значение и приобретает новое значение — пояснительное. Скобки являются лишь отражением выражения этого нового значения, приданного вводному предложению. Скобки — это явление вторичное, первичным в таких случаях является придание предложению нового значения, а скобки — лишь указание на то, что значение предложения изменено.

Такое же значение пояснения имеем и при превращении любого другого придаточного предложения в вводное:

Мы сдержали с него сюртук (так как дамы давно уже оставили эту опасную комнату) и увидели, что вся спина жилета бедного Гуго была покрыта осами. (Лесков. Железная воля).

Здесь придаточное причины стало вводным предложением с пояснительным значением. Такое предложение, получив новое значение, уже не может быть придаточным, а является вводным.

Бывают такие случаи среди подобных вводных предложений, когда они, будучи внешне оформлены как придаточные предложения, все же не могут выступать в роли придаточных даже при замене скобок или тире запятыми. Это, обычно, вводные предложения, соотносительные с придаточными причинными с союзом *ибо*.

Что касается до чина (*ибо у нас прежде всего нужно объявить чин*), то он был то, что называют вечный титулярный советник... (Гоголь. Шинель).

Позвольте же старому болтуну — *ибо я, увя!* болтун и больше ничего — дать вам напутственный совет. (Тургенев. Дым).

Рассудите же; мало того, как истинный друг ваш, прошу вас (*ибо лучшего друга не может быть у вас в эту минуту*), опомнитесь! (Достоевский. Преступление и наказание).

Если мы в этих предложениях попытаемся убрать скобки и заменить их запятыми, то это нам вряд ли удастся. Эти предложения не могут ни в коем случае стать придаточными причинами, несмотря на наличие причинного союза *ибо*. Дело в том, что придаточное причины, как и вообще всякое придаточное обстоятельственное предложение, указывая на причину действия или явления, о которых говорится в главном предложении, и относясь якобы ко всему главному предложению в целом, все же, в основном, относится к сказуемому главного предложения, так же как и обстоятельства относятся к сказуемому. Напр.:

Милый друг, я умираю, оттого
Что был я честен. (Добролюбов).

¹ Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, Киев, 1949, стр. 400.

Придаточное причины „оттого что был я честен“ определяет сказуемое „умираю“. В приведенных же нами выше примерах вводное предложение поясняет одно лишь слово в основном предложении (в I примере слово „чин“, во II — „болтуну“, в III — „друг“), и то не сказуемое, а дополнение или подлежащее. Союзу ибо в таких вводных предложениях может соответствовать и союз потому что:

Теперь, милая Настенька, когда мы сошлись опять после долгой разлуки, — потому что я вас давно уже знал, Настенька, потому что я уже давно кого-то искал, и это знак, что я искал именно вас и что нам было суждено теперь встретиться, — теперь в моей голове открылись тысячи клапанов, и я должен пролиться рекою слов, не то я задохнусь. (Достоевский. Белые ночи).

Опять-таки вводное предложение поясняет слово „разлуку“.

Дело в том, что раньше — то и знакомства никакого не было, герою и героиня рассказа не знали и не видали никогда друг друга. О какой разлуке может быть речь? Но вводное предложение дает ответ на этот вопрос и объясняет одно слово „разлуку“: ведь они вновь сошлись не потому, что давно знали друг друга, а разлука была потому, что воображение героя давно рисовало ему образ любимой девушки, который совпал с Настенькой.

Такое же положение (невозможность вводному предложению быть придаточным) может быть и с вводными предложениями, соотносительными с другими типами придаточных обстоятельственных предложений. Напр., вводное предложение, соотносительное с придаточным условия:

... Ты проводила сыновей на войну, — если не ты, так другая, такая же, как ты — иных ты уже не дождешься вовеки... (Фадеев. Молодая гвардия).

Здесь вводное предложение объясняет подлежащее „ты“ и поэтому не может обозначать условия действия или явления и, следовательно, не может быть придаточным предложением.

Мы указали на то, что это явление может быть с вводными предложениями, соотносительными с придаточными обстоятельственными, потому что придаточное обстоятельственное предложение относится к сказуемому главного предложения и отступление от этой нормы нарушает подчинительную связь между этими предложениями; другие же виды придаточных предложений могут относиться к различным членам главного предложения, поэтому здесь такого нарушения норм языка нет.

Когда придаточному предложению придается новое значение и оно заключается в скобки или выделяется тире (иногда могут остаться запяты), оно перестает быть придаточным и становится вводным.

Думается, что значение вводного предложения в таких случаях усиливается также постановкой этих предложений внутри основного предложения, что также приближает вводное предложение к значению самостоятельного высказывания и проводит более резкую грань между ним и придаточными обстоятельственными предложениями.

Следует отметить, что акад. И. Мещанинов считает, что такие вводные предложения не могут быть придаточными не только благодаря их значению, но и потому, что придаточное предложение — это член предложения, получивший „строение целого предложения“¹, вводное же предложение является не развернутым членом главного предложения, а особым вводным членом предложения.²

Взгляд этот узок. Более широкое и, как нам кажется, правильное толкование природы придаточного предложения дает Н. С. Поспелов в своей статье „О грамматической природе сложного предложения“. Н. С. Поспелов также признает, что придаточные предложения произошли из развернутых членов главного предложения; но они „не отождествляются с второстепенными членами предложения, а получают свою, особую синтаксическую функцию“.³ Но это — один из двух путей развития сложного предложения. В данном случае имеем одночленное сложноподчиненное предложение. Напр.: „Это был полк, в который попал Сережка“. (Фадеев, „Молодая гвардия“ — пример взят у Поспелова). Другой путь развития сложноподчиненного предложения — это соединение двух суждений, которые дают „не одну сложную форму суждения, а два взаимосвязанных суждения, выражающие качественный переход от простого к сложному, от низшего к высшему“.⁴ В этом случае имеем двучленные сложноподчиненные предложения типа: „Если дед уходил из дома, бабушка устраивала в кухне интереснейшие собрания“. (Горький — пример взят у Поспелова). В одночленных сложноподчиненных предложениях придаточное предложение выступает в функции развернутого члена предложения, оно не имеет своего суждения.

В двучленном же сложноподчиненном предложении придаточное предложение, являясь частью общего сложного целого, все же обладает своим суждением, пусть взаимосвязанным с суждением, мыслью, высказыванием главного предложения. Далее Н. С. Поспелов указывает, что большей частью двучленными являются предложения с придаточными причины, условия, следствия и т. п.,

¹ И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М., 1945, стр. 180.

² Там же, стр. 187.

³ Н. С. Поспелов, Указан. соч. в сб. „Вопросы синтаксиса современного русского языка“, М., 1950, стр. 328.

⁴ Там же, стр. 331.

т. е. с придаточными обстоятельственными, а одночленными — с придаточными определительными, дополнительными и др. Конечно, и последние в некоторых случаях могут составить двучленное сложное предложение, но преобладают первые. Вот эта мысль о том, что двучленное сложноподчиненное предложение имеет два, хотя и взаимосвязанных, суждения (мы скажем — высказывания), дает, по нашему мнению, ключ к разрешению вопроса: в каком случае придаточное предложение может стать вводным. На этот вопрос ответ будет таким: вводным может стать такое придаточное предложение, которое является частью двучленного сложноподчиненного целого. Именно такому придаточному предложению, содержащему определенное высказывание, можно придать несколько иной смысл, который и превратит его в вводное предложение. Подтверждением этого положения может служить тот факт, что среди вводных предложений, включенных в основное с помощью подчинительных союзов, преобладают предложения, соотносительные с придаточными обстоятельственными, которые, в основном, и составляют двучленное сложное целое. Отсюда также объяснение явления существования таких вводных предложений, соотносительных с придаточными обстоятельственными, которые настолько приближаются к значению отдельного самостоятельного высказывания, что не могут выступать в роли придаточных. Опять-таки не исключены и случаи превращения других придаточных предложений в вводные, однако это бывает реже. В особенности придаточные с относительным подчинением не могут стать вводными, если они не относятся к типу присоединительных предложений.

Правда и здесь бывают исключения, но это уже сугубо субъективный подход к делу. Так, напр., у Вяземского придаточное определительное с относительным подчинением превращено в вводное предложение:

Затем, что пара бойких глаз,
Искусных в проволочке польской
(От коих он пылал и гас,
Был смел и робок в тот же час),
Так заведет дорогой скользкой... (Станция).

Превращение такого придаточного предложения в вводное можно объяснить, во-первых, вольностью поэтического слога, а, во-вторых, отдаленностью от определяемого слова.

Принимая во внимание все сказанное, считаем нужным отметить, что взгляд, признающий возможным превратить любое придаточное предложение в вводное при желании говорящего, представляется нам мало убедительным. Любое придаточное предложение не может стать вводным в силу вышеизложенных соображений. Но есть еще одно ус-

ловие, от которого зависит возможность такого превращения. Это — постановка такого придаточного предложения в середине фразы и, кроме того, распространенность основного предложения. Ведь в предложении „он пришел сюда, потому что ему некуда было больше идти“ имеем двучленное сложноподчиненное целое, но придаточное не может ни в коем случае стать вводным предложением. Но если это предложение будет несколько измененно, а именно, главное предложение получит еще один или несколько членов предложения, то придаточное, при придании ему иного значения, может стать вводным предложением, напр.:

„Он пришел сюда (потому что ему некуда было больше идти) и молча сел на стул“.

Придаточное причины (в первом случае) получает значение пояснительно-причинное и выступает в роли вводного предложения (во втором случае).

А в таком одночленном сложноподчиненном предложении, как „известно, что слоны в диковинку у нас“ или „я думал, что Коновалов изменился от бродячей жизни“ (Горький. Коновалов), придаточное предложение ни в коем случае не может стать вводным.

Тбилисский государственный университет
имени И. В. Сталина
Кафедра русского языка № 2

(Поступило в редакцию 15.XI. 1953)

დ. ხაჯიამიანი

ჩართულ წინადადებათა საქითხილათვის თანამედროვე

რუსულ ენაში

რ ე ზ ი უ მ ე

ჩართული წინადადება შეიძლება მოთავსებული იყოს ძირითადი წინადადების შემადგენლობაში როგორც უკავშიროდ (ინტონაციით), ასევე კავშირებისა და საკავშირებელი სიტყვების საშუალებით. მაერთებელი და მაქვემდებარებელი კავშირები ასეთ შემთხვევებში იძენენ გამაერთიანებელი (присоединительные) და განმარტებითი (пояснительные) კავშირების მნიშვნელობას.

როდესაც ძირითად წინადადებაში ჩართული წინადადება კავშირიანია, მაშინ ნათლად არის გამოხატული გამაერთიანებელი და გამაერთიანებელ-განმარტებითი კავშირი (связь).

კავშირების ასეთი ტიპების არსებობა საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჩართული წინადადება (წინააღმდეგ ამ საკითხზე არსებული შეხედულებებისა, თითქოს ჩართული წინადადება „სინტაქსურად იზოლირებულია“) გრამატიკულად მაინც დაკავშირებულია ძირითად წინადადებასთან და მთელი წინადადების ორგანულ შემადგენელ ნაწილად გვევლინება.

როდესაც დამოკიდებულ წინადადებას ახალი მნიშვნელობა ეძლევა, ფრჩხილებში ჩაისმის ან გამოიყოფა ტირეთი, იგი დამოკიდებული უკვე აღარ არის და ჩართულ წინადადებად იქცევა. ჩართულ წინადადებად შეიძლება იქცეს ისეთი დამოკიდებული წინადადება, რომელიც ორწევრა რთული ქვეწყობილი წინადადების ნაწილს წარმოადგენს. დამოკიდებული წინადადების ჩართულად ქცევისთვის მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე მის მოთავსებას ფრაზის შიგნით და ძირითადი წინადადების გავრცობილობის ხარისხს.

М. Мулкиджанян

Выражение целевых отношений в „Повести временных лет“

Работа посвящается способам выражения целевых отношений в одном из древних памятников русской письменности „Повести временных лет“.

Наблюдения велись над языком Лаврентьевского списка „Повести временных лет“ в издании Академии Наук СССР, под редакцией В. Л. Адриановой-Перетц, Москва, 1950 год.

В работе рассматриваются способы выражения цели в пределах простого и сложного предложения. Проанализировано выражение цели в вопросительном предложении.

При этом сопоставляются способы выражения цели „Повести временных лет“ со способами ее выражения в современном русском литературном языке.

Материал расположен в следующем порядке. Сперва рассматривается выражение цели в простом предложении, включая сюда и вопросительные предложения, затем в сложном предложении.

В простом предложении исследуется выражение цели различными глагольными формами (супин, инфинитив, причастие и т. д.), косвенными падежами существительного с различными предлогами (винительный падеж, родительный, предложный) и т. д.

В сложном предложении рассматриваются придаточные предложения цели с союзом „да“, имеющие в какой-то степени оттенок императивности, а также предложения с союзом „аť“.

* * *

Прежде чем перейти к анализу отдельных способов передачи целевых отношений в „Повести“, отметим, что слова, выражающие цель, в подавляющем большинстве случаев относятся к глаголам со значением движения, направления, перемещения—итти, послать, притти и т. д. Это, безусловно, не исключает и того, что при глаголах с другим содержанием, с другим вещественным значением не может быть обстоя-

тельства цели или придаточного предложения цели, например, „возвести очи“, „написать“, „отдать“ и т. д. с какой-то целью.

Здесь же скажем несколько слов о временном аспекте категории цели, который связывается с выражением цели в основном глагольными словами. Должно быть, с этим связано употребление в этой функции существительных именно отглагольных, включающих значение действия, а последнее предполагает момент времени.

Понятно, что то, что должно быть осуществлено, сделано, мыслится в плане будущего времени. Действие, являющееся целью какого-либо другого действия, должно произойти после него, следовательно, в будущем.

Это проявляется ясно, когда цель выражена глаголом в изъявительном наклонении (именно постановкой его в будущем времени или в настоящем со значением будущего времени).

Но при глагольных формах, которые не имеют будущего времени (причастие) или вообще не имеют времени (инфинитив, супин), все-таки их действие по смыслу предполагается в будущем, после действия основного глагола-сказуемого.

Например, в предложении:

„И азъ пошлю къ отцю молится о тебе“¹ (170)² действие, обозначающее цель — „молится“, должно произойти после действия глагола-сказуемого — „послать“. Или в предложении

„И прислаша половци слы..., просяще мира“ (182) действие, обозначающее цель — „просяще“, должно произойти после действия глагола-сказуемого — „прислать“.

Даже при однородных сказуемых эта последовательность действий выражается в постановке глаголов: глагол, обозначающий цель, следует за глаголом, от которого он зависит:

„Поиду в Русь, приведу боле дружины“ (51).

Сначала пойдет в Русь, а затем уже приведет дружину.

Эта последовательность действий имеется и при выражении цели отглагольным существительным.

„Иже послани на удержание“.

Сначала их послали, а затем они „удержат мир“.

В придаточных предложениях цели сказуемое в основном употребляется в будущем времени, а также в формах настоящего времени в значении будущего; находим в сказуемом и сослагательное наклонение, согласованное с подлежащим.

Перейдем к рассмотрению глагольных форм, употребленных в целевом значении.

¹ В примерах „ать“ передается знаком „е“ по техническим причинам.

² При примерах в скобках указывается страница „Повести временных лет“ в издании Ак. Наук, М.-Л., 1950 года.

I. Супин.

В „Повести временных лет“ в качестве обстоятельства цели употребительна форма супина (отмечено 15 случаев).

„Токмо се суть ангели, от бога послани помогать хрестьяномъ (192).

„То и паки ходихомъ, том же лете, со отцемъ и со Изяславомъ битъся Чернигову с Борисомъ, и победихомъ Бориса и Олга“ (159).

„Та идохъ Переяславлю отцю, а по Велице дни ис Переяславля та Володимерю—на Сутейску мира творить с ляхы“ (159).

„Придоша половци первое на Руськую землю воевать (109).

„Но снидеве ся сама бороть“ (99).

„Твои сли водили суть царе наши роте, и насъ послаша роте водить тебе и мужь твоихъ“ (39).

„И на ту весну къ Ярополку совкупляться на Броды“ (159). Отмечен супин с родительным—винительным объекта:

„Уведевъ же се, оканьный Святополкъ, яко еще дышетъ, посла два варяга прикончатъ его“ (91).

„И кончавъ ексапсалма, увидевъ, яко послани суть губить его, нача пети псалтырю“ (91).

„Слышахом же и се, яко приходиша от Рима поучить васъ к вере своей...“ (61).

„И посла Ярополкъ искать брата, и влачиша...“ (53).

„И въшедъ Ярополкъ въ градъ Ольговъ, перея власть его, и посла искать брата своего“ (53).

„Костянтинъ же възратився въспять, и иде учить болгарьскаго языка“ (22).

Встречаются также формы супина, оканчивающиеся на—т, без „ъ“. (в результате падения глухих).

„И приде Василко въ 4 ноябрья, и перевезеся на Выдобычь, и иде поклонитя къ святому Михаилу в монастырь“ (171).

„В се же время сниде дъщи фараонова Ферьмуфи купатся“ (66).

„И азъ пошлю молится з дружиною своею къ отцю...“ (169).

„И азъ пошлю к отцю молится о тебе“ (170).

Употреблены в „Повести“ как однородные обстоятельства цели формы супина и инфинитива:

„Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нетъ. Да поидете княжить и володети нами“ (18).

Заслуживает внимания форма инфинитива в выражении из евангелия, где употребляется супин:

„Видехомъ бо звезду его на вѣстоце, и приходомъ поклонитися ему“. (71).

Рассмотренные примеры показывают, что супин как специальная форма выражения цели при глаголах движения смешивается с инфинитивом. О смешении супина и инфинитива говорит и то, что на стр. 159 находим супин, а на следующей странице, через пять строчек, в аналогичной конструкции находим инфинитив:

„И на ту весну къ Ярополку совокупляться на Броды“. (159).

„И на ту зиму, и дохомъ къ Ярополку совокуплятися на Броды“. (160).

Известно, что смешение форм супина и инфинитива началось еще до падения глухих. В Остромировом евангелии находим:

Идя оуготовати место. Посъла прозъвати.

Но после падения глухих, с одной стороны, и отпадения „и“ в инфинитиве, с другой, супин и инфинитив совпадают. В предложении: „Присла Романъ и Костянтинъ и Степанъ слы к Игореви построити мира першого“. (34) имеется при инфинитиве специфический для супина родительный дополнения.

В современном русском языке, как известно, форма супина совершенно утрачена, тем самым утрачен и этот способ передачи обстоятельства цели. В современном языке супин, как правило, переводится инфинитивом.

II. Инфинитив

В „Повести временных лет“ цель часто выражается неопределенной формой глагола (отмечено 32 случая).

Оружья извлекоша грешницы, и на пряже лукъ свой истреляти нища и убога, заклати правыя сердцею“. (154).

„А приставимъ вы хоромове рубити наших“. (96).

„... придеть же паки съ славою судити живымъ и мертвымъ“. (78).

„И посылаше ученики своя проповедати царство небесное...“. (72).

Видехъ беду людей моихъ въ Еюпте, и низълезохъ изъяти ѳ от руки еюпетьски...“. (66).

„... а прокъ их остави платити дань“. (43).

„И собращася на месте Сенаръ поли здати столпъ до небесе и градъ около его Вавилонъ“ (10).

„... и вдаша попадьи опрати“. (173).

„Того же лета иде Святополкъ из Новагорода к Турову жити“ (137).

„Посла мужи свои Олегъ построити мира и положити ряд межю Русью и Греки...“ (25).

Формальным показателем инфинитива в рассматриваемом памятнике является—ти. Исключение составляет пример из Ипатьевского списка, где находим —ть:

„Володимеръ же посла сына Романа во Володимеръ княжить“ (202).

Инфинитиву со значением цели в памятнике в современном русском языке соответствует также инфинитив.

В современном русском языке при инфинитиве цели может стоять союз „чтобы“. Наличие союза при инфинитиве делает данную конструкцию, как известно, промежуточной между обстоятельством цели и придаточным предложением цели.

Союз „чтобы“ при целевом инфинитиве в „Повести“ не употребляется.

III. Однородное сказуемое

В „Повести временных лет“ иногда глагол, обозначающий цель действия, оформляется как второе сказуемое. В таких однородных сказуемых целевое значение второго сказуемого выступает неярко. Так, например, в предложении:

„Изяславъ же слышавъ и радъ бысть, посла мужъ свой, и в да имь гору ту“ (106).

Изяслав послал своего мужа именно затем, чтоб тот отдал им ту гору, следовательно, послал с определенной целью. Эта мысль отражена и в приложенном к тексту переводе. Но в „Повести“ слово, обозначающее цель, выступает не как обстоятельство цели, а как второе сказуемое, однородное с первым.

То же самое имеется и в следующем предложении:

„Поиду в Русь, приведу боле дружины“. (51).

В Русь он решил идти с целью привести более дружины. И это целевое значение глагола „привести“ несколько затемняется из-за того, что оно оформляется как однородное сказуемое.

IV. Глагол в имперфекте и аористе

Это—конструкции с действительным причастием настоящего и прошедшего времени и глаголом в имперфекте или аористе со значением цели:

„Того же лета иде Святополкъ из Новагорода к Турову жити“ (137).

„Посла мужи свои Олегъ построить мира и положить ряд межю Русью и Греки...“ (25).

Формальным показателем инфинитива в рассматриваемом памятнике является—ти. Исключение составляет пример из Ипатьевского списка, где находим —ть:

„Володимеръ же посла сына Романа во Володимеръ княжить“ (202).

Инфинитиву со значением цели в памятнике в современном русском языке соответствует также инфинитив.

В современном русском языке при инфинитиве цели может стоять союз „чтобы“. Наличие союза при инфинитиве делает данную конструкцию, как известно, промежуточной между обстоятельством цели и придаточным предложением цели.

Союз „чтобы“ при целевом инфинитиве в „Повести“ не употребляется.

III. Однородное сказуемое

В „Повести временных лет“ иногда глагол, обозначающий цель действия, оформляется как второе сказуемое. В таких однородных сказуемых целевое значение второго сказуемого выступает неярко. Так, например, в предложении:

„Изяславъ же слышавъ и радъ бысть, посла мужь свой, и в да имь гору ту“ (106).

Изяслав послал своего мужа именно затем, чтоб тот отдал им ту гору, следовательно, послал с определенной целью. Эта мысль отражена и в приложенном к тексту переводе. Но в „Повести“ слово, обозначающее цель, выступает не как обстоятельство цели, а как второе сказуемое, однородное с первым.

То же самое имеется и в следующем предложении:

„Поиду в Русь, приведу боле дружины“. (51).

В Русь он решил идти с целью привести более дружины. И это целевое значение глагола „привести“ несколько затемняется из-за того, что оно оформляется как однородное сказуемое.

IV. Глагол в имперфекте и аористе

Это—конструкции с действительным причастием настоящего и прошедшего времени и глаголом в имперфекте или аористе со значением цели:

— Во Второй думе, если помните, духовенство было представлено весьма обильно. (Горький. Егор Булычев и др.).

Уступительные союзы **хотя, пусть:**

Чай пила как-то урывками, за стол (Хоть и накрывался для нее всегда прибор) садилась на минуточку. (Писемский. Тысяча душ).

— Не могу рассказать, что испытал я в тот вечер, но скажу — пусть это кощунственно — я как будто впервые причастился святых тайн красоты. (Горький. Рассказ о безответной любви).

В роли таких союзов, присоединяющих вводное предложение к основному, могут выступать и другие союзные слова; мы остановились на самых употребительных из них.

Наличие этих союзов и дало повод, как было уже сказано, некоторым ученым говорить о якобы существующем сочинении или же подчинении между вводным предложением и основным. Нам думается, что это не так. Роль этих союзов — установление не сочинительной или подчинительной связей, а связи присоединительной. Последнее время в русской грамматической литературе был затронут вопрос о новом типе связи — присоединительном. Наиболее подробно об этом говорится в статье С. Е. Крюčkова „О присоединительных связях в современном русском языке“. С. Е. Крючков указывает на то, что вопрос этот был затронут еще К. С. Аксаковым, затем А. М. Пешковским, который выделил в качестве разновидностей сочинительных и подчинительных связей „сочинение после разделительной паузы“ и „подчинение после разделительной паузы“, однако не сумел удовлетворительно объяснить их.¹ Разбирал этот вопрос и акад. Л. В. Щерба, которому и принадлежит термин „присоединительные союзы“. Уделил этим союзам внимание и акад. В. В. Виноградов, особенно в связи с изучением языка и стиля А. С. Пушкина.

Давно уже отмечалось, что очень часто нет четкой границы между сочинением и подчинением.

Трудность установления этой границы приводит к мысли о возможности существования других типов связи в современном русском языке. Говорится об этом в книге „Русский язык“ А. М. Земского, С. Е. Крюčkова, М. В. Светлаева и в новой книге Ф. Ф. Кузьмина „Практические занятия по синтаксису и пунктуации“. Ф. Ф. Кузьмин отмечает, что „помимо основных видов синтаксической связи — подчинения и сочинения, — в простых и сложных предложениях встречаются еще пояснительная и присоединительная связи“.²

¹ С. Е. Крючков, — О присоединительных связях в современном русском языке, в сб. „Вопросы синтаксиса современного русского языка“, М., 1950, стр. 397.

² Ф. Ф. Кузьмин, Практические занятия по синтаксису и пунктуации, Минск, 1952, стр. 33.

В случаях включения вводного предложения в состав основного при помощи таких союзов, безусловно, имеем присоединительную связь. Значение сочинительных и подчинительных союзов в данном случае несколько меняется. Союзы *а*, *но* становятся не только противительными, но противительно-присоединительными. Значение и роль их при присоединительной и присоединительно-пояснительной связи (последняя, по нашему мнению, будет в таких случаях при подчинительных союзах) многообразны, но, в основном, эти союзы являются одним из ярких средств экспрессивного синтаксиса.

Присоединительные связи создались на народной основе, они пришли в письменную литературную речь из живой разговорной.

Присоединительная связь допускает возможность начать предложение союзом. Напр., союзом *и*:

И слезы матери пронзают твое сердце. *И* лицо отца впервые кажется тебе значительным и печальным. *И* то, что он хрипит и дудит, это вовсе не смешно—это трагично. (Фадеев. Молодая гвардия).

Союзом *а*:

А за чаем дружба крепла. (Там же).

Союзом *но*:

Но вот багряною рукою
Заря от утренних долин
Выводит с солнцем за собою
Веселый праздник именин. (Пушкин. Евг. Онегин).

Предложение может начинаться не только сочинительным, но и подчинительным союзом. Напр.:

— Н-нет, конечно! Хотя—и это недешево стоит, согласитесь!
(Горький. Жизнь Матвея Кожемякина).

— Зачем вы прямо не скажете: это чудо!

— Потому что это, может быть, только случай. (Достоевский. Преступление и наказание).

Или же известное гоголевское рассуждение:

А добродетельный человек всё-таки не взят в герои. *И* можно даже сказать, почему не взят. Потому что, пора наконец, дать отдых бедному добродетельному человеку, потому что праздно вращается в устах слово „добродетельный человек“, потому что обратили в лошадь добродетельного человека. (Гоголь. Мертвые души).

Первые два предложения начинаются сочинительными союзами, а последующие подчинительными. Безусловно, эти предложения неразрывно связаны с контекстом. Они являются пояснением к предыдущим высказываниям; главного предложения в них нет, но они все же составляют предложения, которые Пешковский называл „неполными сложными целыми“.

Связь между предложениями при таких союзах и союзных словах (подчинительных), безусловно, сильнее, чем при сочинительных, потому что такие предложения представляют собой как бы отдельную от общего целого часть. Кроме того, присоединение при помощи подчинительных союзов носит ярко выраженный книжный характер. При присоединении сочинительными союзами, наоборот, имеем влияние разговорной, живой речи, и потому они усиленно используются как средства экспрессивного синтаксиса.

Рассмотренные предложения, начинающиеся союзами с присоединительным значением, дают право утверждать, что и вводные конструкции такого типа (особенно, начинающиеся подчинительными союзами) являются по структуре своей настоящими предложениями, а не чем-то неполноценным в грамматическом отношении.

Итак, при союзном включении вводного предложения в состав основного имеем присоединительную и присоединительно-пояснительную связи. Первую связь имеем при сочинительно-присоединительных союзах, вторую — при подчинительно-присоединительных союзах.

Следовательно, наличие таких типов связей дает основание считать, что вводное предложение, вопреки господствующему взгляду на него, как на находящееся вне грамматической связи со всем предложением, все же грамматически связано с основным предложением. Думается, что раз союзы — категория грамматическая, то там, где они являются средством связи, связь эта носит грамматический характер.

Поэтому нам кажется неверным говорить о „синтаксической изолированности“ вводных предложений.¹

Наличие присоединительных союзов при союзном включении вводного предложения, как и при всяком присоединении, не исключает присутствия особой, присоединительной интонации, сопровождающей это присоединение. Еще более ярка, сильна и значительна эта присоединительная интонация и ее роль при бессоюзном включении вводного предложения.

Отсутствие союза при включении вводного предложения в основное не означает отсутствия грамматической связи между ними, так же, как отсутствие союзов при обычном сочинении или подчинении предложений не означает нарушения сочинительной или же подчинительной связи. В таких случаях функции союзов выполняет интонация, ритмико-

¹ См. С. И. Абакумов, *Методика пунктуации*, М., 1951, стр. 67.

мелодическая сторона речи. Вспомним, что А. М. Пешковский считал интонацию „по крайней мере наполовину грамматическим средством“.¹

Именно наличие грамматической связи между вводным предложением и основным также дает нам основание признать вводное предложение органической составной частью всего предложения, не отделяя его в этом отношении от всего предложения в целом и не ставя его „вне предложения“ или „над ним“.

Акад. В. В. Виноградов отмечает, что произношение вводных предложений характеризуется „пониженной“ интонацией, которая „не только выделяет вводные синтагмы, но и включает их в предложение; смыкает их со всем составом предложения или с отдельными его членами, создавая известную перспективу модальных отношений“.²

II. ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ВВОДНОГО И ПРИДАТОЧНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЙ. РОЛЬ ПУНКТУАЦИОННОГО ЗНАКА ПРИ ВВОДНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

Включение вводного предложения в основное при помощи подчинительных союзов дало повод некоторым ученым заключить, что любое придаточное предложение может, по желанию говорящего, стать вводным. Так, напр., проф. С. И. Абакумов, а вслед за ним и проф. И. В. Устинов, придерживаются такого мнения. Проф. С. И. Абакумов приводит следующий пример:

Я начинаю себя помнить уже очень больным, и не в начале болезни, которая тянулась слишком полтора года, но в конце ее (когда я уже оправлялся), — нет, именно помню себя в такой слабости, что каждую минуту опасались за мою жизнь. (Аксаков).

В этом примере, по мнению проф. С. И. Абакумова, „слова „когда я уже оправлялся“ читателем понимаются как вводные только потому, что они, по усмотрению автора, поставлены в скобках (в устной речи на этом основании они должны быть выделены особой интонацией)“.³

Бывает это в тех случаях, когда таким придаточным предложениям придается значение добавочного значения. В таких случаях, по проф. Абакумову, важная роль принадлежит скобкам. Скобки в таких предложениях, по мнению проф. Абакумова, „разрывают грамма-

¹ А. М. Пешковский, Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики, М.—Л., 1930, стр. 125.

² В. В. Виноградов, О категории модальности и модальных словах в русском языке; Труды института русского языка, М., 1950, т. II, стр. 59.

³ С. И. Абакумов, Современный русский литературный язык, М., 1942, стр. 148;

См. также. Материалы и методические указания к курсу „Совр. рус. яз.“ И. Б. Устинов, М., 1946, стр. 131.

тическую связь. В этом основной смысл существования скобок в пунктуации".¹

Мы уже говорили о том, что признаем существование грамматической связи между вводным предложением и основным. Поэтому мы не можем согласиться с этим высказыванием проф. С. И. Абакумова о роли скобок. Думается, что при союзном включении вводного предложения, выделенного на письме скобками или же тире, грамматическая связь между ним и остальным предложением нарушиться не должна. Скобки при вводных предложениях выполняют смысловую функцию: они указывают на специфическое значение предложений, бывших ранее самостоятельными или же придаточными и в силу придания им особого смысла ставших вводными предложениями.

Это подтверждается и проф. С. И. Абакумовым, его определением зависимости пунктуации от смысла высказывания: „В нормальных условиях письма (т. е. при письме своего текста) пунктуация зависит не от интонации, а от смысла высказывания“.² И это верно.

Скобки или тире, функции которого при вводных предложениях совпадают с функциями скобок, не нарушают грамматическую связь, а видоизменяют ее, устанавливая новый вид связи, а именно, присоединительно-пояснительный (о чем уже говорилось нами).

Скобки или тире здесь указывают на особое значение, новый смысл, который придается говорящим придаточному предложению при превращении его в вводное.³ Так, напр.:

Домна Платоновна вошла, помолилась богу, у самых дверей поклонилась на все стороны (хотя, кроме нас двух, в комнате никого и не было), положила на стол свой саквояж и сказала... (Лесков. Воительница).

В этом предложении наличие скобок указывает на вводное предложение; при замене скобок запятыми имели бы в данном случае придаточное уступительное. Скобки в данном предложении — „знак того, что предложения или части их вставлены внутрь другого предложения,

¹ С. И. Абакумов, Методика пунктуации, М., 1951, стр. 69.

² Там же, стр. 12.

³ Следует указать, что под словами „по желанию говорящего“, „по усмотрению автора“ и под. нужно понимать выделение вводных предложений не на сугубо субъективных началах, а по объективной необходимости. Одно и то же предложение может быть то придаточным, то вводным в зависимости от объективной действительности, отражением которой оно и является, а не от произвола говорящего. Поэтому слова „по желанию говорящего“ и др., употребляемые нами для краткости, нужно понимать только так, а не иначе.

как указание, что это обстоятельства или понятия второстепенного характера, дополняющие, уточняющие, комментирующие и под. те, которые даны в фразе как основные.^{4 1}

Придаточное предложение теряет в вводном уступительное значение и приобретает новое значение — пояснительное. Скобки являются лишь отражением выражения этого нового значения, приданного вводному предложению. Скобки — это явление вторичное, первичным в таких случаях является придание предложению нового значения, а скобки — лишь указание на то, что значение предложения изменено.

Такое же значение пояснения имеем и при превращении любого другого придаточного предложения в вводное:

Мы сдернули с него сюртук (так как дамы давно уже оставили эту опасную комнату) и увидели, что вся спина жилета бедного Гуго была покрыта осами. (Лесков. Железная воля).

Здесь придаточное причины стало вводным предложением с пояснительным значением. Такое предложение, получив новое значение, уже не может быть придаточным, а является вводным.

Бывают такие случаи среди подобных вводных предложений, когда они, будучи внешне оформлены как придаточные предложения, все же не могут выступать в роли придаточных даже при замене скобок или тире запятыми. Это, обычно, вводные предложения, соотносительные с придаточными причинными с союзом *ибо*.

Что касается до чина (ибо у нас прежде всего нужно объявить чин), то он был то, что называют вечный титулярный советник... (Гоголь. Шинель).

Позвольте же старому болтуну — ибо я, увя! болтун и больше ничего — дать вам напутственный совет. (Тургенев. Дым).

Рассудите же; мало того, как истинный друг ваш, прошу вас (ибо лучшего друга не может быть у вас в эту минуту), опомнитесь! (Достоевский. Преступление и наказание).

Если мы в этих предложениях попытаемся убрать скобки и заменить их запятыми, то это нам вряд ли удастся. Эти предложения не могут ни в коем случае стать придаточными причинами, несмотря на наличие причинного союза *ибо*. Дело в том, что придаточное причины, как и вообще всякое придаточное обстоятельственное предложение, указывая на причину действия или явления, о которых говорится в главном предложении, и относясь якобы ко всему главному предложению в целом, все же, в основном, относится к сказуемому главного предложения, так же как и обстоятельства относятся к сказуемому. Напр.:

Милый друг, я умираю, оттого

Что был я честен. (Добролюбов).

¹ Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, Киев, 1949, стр. 400.

Придаточное причины „оттого что был я честен“ определяет сказуемое „умираю“. В приведенных же нами выше примерах вводное предложение поясняет одно лишь слово в основном предложении (в I примере слово „чин“, во II — „болтуну“, в III — „друг“), и то не сказуемое, а дополнение или подлежащее. Союзу ибо в таких вводных предложениях может соответствовать и союз потому что:

Теперь, милая Настенька, когда мы сошлись опять после долгой разлуки, — потому что я вас давно уже знал, Настенька, потому что я уже давно кого-то искал, и это знак, что я искал именно вас и что нам было суждено теперь встретиться, — теперь в моей голове открылись тысячи клапанов, и я должен пролиться рекою слов, не то я задохнусь. (Достоевский. Белые ночи).

Опять-таки вводное предложение поясняет слово „разлуку“.

Дело в том, что раньше — то и знакомства никакого не было, герой и героиня рассказа не знали и не видали никогда друг друга. О какой разлуке может быть речь? Но вводное предложение дает ответ на этот вопрос и объясняет одно слово „разлуку“: ведь они вновь сошлись не потому, что давно знали друг друга, а разлука была потому, что воображение героя давно рисовало ему образ любимой девушки, который совпал с Настенькой.

Такое же положение (невозможность вводному предложению быть придаточным) может быть и с вводными предложениями, соотносительными с другими типами придаточных обстоятельственных предложений. Напр., вводное предложение, соотносительное с придаточным условия:

... Ты проводила сыновей на войну, — если не ты, так другая, такая же, как ты — иных ты уже не дождешься вовеки... (Фадеев. Молодая гвардия).

Здесь вводное предложение объясняет подлежащее „ты“ и поэтому не может обозначать условия действия или явления и, следовательно, не может быть придаточным предложением.

Мы указали на то, что это явление может быть с вводными предложениями, соотносительными с придаточными обстоятельственными, потому что придаточное обстоятельственное предложение относится к сказуемому главного предложения и отступление от этой нормы нарушает подчинительную связь между этими предложениями; другие же виды придаточных предложений могут относиться к различным членам главного предложения, поэтому здесь такого нарушения норм языка нет.

Когда придаточному предложению придается новое значение и оно заключается в скобки или выделяется тире (иногда могут остаться запяты), оно перестает быть придаточным и становится вводным.

Думается, что значение вводного предложения в таких случаях усиливается также постановкой этих предложений внутри основного предложения, что также приближает вводное предложение к значению самостоятельного высказывания и проводит более резкую грань между ним и придаточными обстоятельственными предложениями.

Следует отметить, что акад. И. Мещанинов считает, что такие вводные предложения не могут быть придаточными не только благодаря их значению, но и потому, что придаточное предложение — это член предложения, получивший „строение целого предложения“¹, вводное же предложение является не развернутым членом главного предложения, а особым вводным членом предложения.²

Взгляд этот узок. Более широкое и, как нам кажется, правильное толкование природы придаточного предложения дает Н. С. Поспелов в своей статье „О грамматической природе сложного предложения“. Н. С. Поспелов также признает, что придаточные предложения произошли из развернутых членов главного предложения; но они „не отождествляются с второстепенными членами предложения, а получают свою, особую синтаксическую функцию“.³ Но это — один из двух путей развития сложного предложения. В данном случае имеем одночленное сложноподчиненное предложение. Напр.: „Это был полк, в который попал Сережка“. (Фадеев, „Молодая гвардия“ — пример взят у Поспелова). Другой путь развития сложноподчиненного предложения — это соединение двух суждений, которые дают „не одну сложную форму суждения, а два взаимосвязанных суждения, выражающие качественный переход от простого к сложному, от низшего к высшему“.⁴ В этом случае имеем двучленные сложноподчиненные предложения типа: „Если дед уходил из дома, бабушка устраивала в кухне интереснейшие собрания“. (Горький — пример взят у Поспелова). В одночленных сложноподчиненных предложениях придаточное предложение выступает в функции развернутого члена предложения, оно не имеет своего суждения.

В двучленном же сложноподчиненном предложении придаточное предложение, являясь частью общего сложного целого, все же обладает своим суждением, пусть взаимосвязанным с суждением, мыслью, высказыванием главного предложения. Далее Н. С. Поспелов указывает, что большей частью двучленными являются предложения с придаточными причины, условия, следствия и т. п.,

¹ И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М., 1945, стр. 180.

² Там же, стр. 187.

³ Н. С. Поспелов, Указан. соч. в сб. „Вопросы синтаксиса современного русского языка“, М., 1950, стр. 328.

⁴ Там же, стр. 331.

т. е. с придаточными обстоятельственными, а одночленными — с придаточными определительными, дополнительными и др. Конечно, и последние в некоторых случаях могут составить двучленное сложное предложение, но преобладают первые. Вот эта мысль о том, что двучленное сложноподчиненное предложение имеет два, хотя и взаимосвязанных, суждения (мы скажем — высказывания), дает, по нашему мнению, ключ к разрешению вопроса: в каком случае придаточное предложение может стать вводным. На этот вопрос ответ будет таким: вводным может стать такое придаточное предложение, которое является частью двучленного сложноподчиненного целого. Именно такому придаточному предложению, содержащему определенное высказывание, можно придать несколько иной смысл, который и превратит его в вводное предложение. Подтверждением этого положения может служить тот факт, что среди вводных предложений, включенных в основное с помощью подчинительных союзов, преобладают предложения, соотносительные с придаточными обстоятельственными, которые, в основном, и составляют двучленное сложное целое. Отсюда также объяснение явления существования таких вводных предложений, соотносительных с придаточными обстоятельственными, которые настолько приближаются к значению отдельного самостоятельного высказывания, что не могут выступать в роли придаточных. Опять-таки не исключены и случаи превращения других придаточных предложений в вводные, однако это бывает реже. В особенности придаточные с относительным подчинением не могут стать вводными, если они не относятся к типу присоединительных предложений.

Правда и здесь бывают исключения, но это уже сугубо субъективный подход к делу. Так, напр., у Вяземского придаточное определительное с относительным подчинением превращено в вводное предложение:

Затем, что пара бойких глаз,
Искусных в проволочке польской
(От коих он пылал и гас,
Был смел и робок в тот же час),
Так заведет дорогой скользкой... (Станция).

Превращение такого придаточного предложения в вводное можно объяснить, во-первых, вольностью поэтического слога, а, во-вторых, отдаленностью от определяемого слова.

Принимая во внимание все сказанное, считаем нужным отметить, что взгляд, признающий возможным превратить любое придаточное предложение в вводное при желании говорящего, представляется нам мало убедительным. Любое придаточное предложение не может стать вводным в силу вышеизложенных соображений. Но есть еще одно ус-

ловие, от которого зависит возможность такого превращения. Это — постановка такого придаточного предложения в середине фразы и, кроме того, распространенность основного предложения. Ведь в предложении „он пришел сюда, потому что ему некуда было больше идти“ имеем двучленное сложноподчиненное целое, но придаточное не может ни в коем случае стать вводным предложением. Но если это предложение будет несколько измененно, а именно, главное предложение получит еще один или несколько членов предложения, то придаточное, при придании ему иного значения, может стать вводным предложением, напр.:

„Он пришел сюда (потому что ему некуда было больше идти) и молча сел на стул“.

Придаточное причины (в первом случае) получает значение пояснительно-причинное и выступает в роли вводного предложения (во втором случае)

А в таком одночленном сложноподчиненном предложении, как „известно, что слоны в диковинку у нас“ или „я думал, что Коновалов изменился от бродячей жизни“ (Горький. Коновалов), придаточное предложение ни в коем случае не может стать вводным.

Тбилисский государственный университет
имени И. В. Сталина

Кафедра русского языка № 2

(Поступило в редакцию 15.XI. 1953)

ც. ხაჯიაშვილი

ჩართულ წინადადებათა საკითხისათვის თანაბალროვა

რუსულ ენაში

რ ე ზ ი უ მ ე

ჩართული წინადადება შეიძლება მოთავსებული იყოს ძირითადი წინადადების შემადგენლობაში როგორც უკავშიროდ (ინტონაციით), ასევე კავშირებისა და საკავშირებელი სიტყვების საშუალებით. მეერთებელი და მაქვემდებარებელი კავშირები ასეთ შემთხვევებში იძენენ გამაერთიანებელი (присоединительные) და განმარტებითი (пояснительные) კავშირების მნიშვნელობას.

როდესაც ძირითად წინადადებაში ჩართული წინადადება კავშირიანია, მაშინ ნათლად არის გამოხატული გამაერთიანებელი და გამაერთიანებელ-განმარტებითი კავშირი (связь).

კავშირების ასეთი ტიპების არსებობა საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჩართული წინადადება (წინააღმდეგ ამ საკითხზე არსებული შეხედულებისა, თითქოს ჩართული წინადადება „სინტაქსურად იზოლირებულია“) გრამატიკულად მაინც დაკავშირებულია ძირითად წინადადებასთან და მთელი წინადადების ორგანულ შემადგენელ ნაწილად გვევლინება.

როდესაც დამოკიდებულ წინადადებას ახალი მნიშვნელობა ეძლევა, ფრჩხილებში ჩაისმის ან გამოიყოფა ტირეთი, იგი დამოკიდებული უკვე აღარ არის და ჩართულ წინადადებად იქცევა. ჩართულ წინადადებად შეიძლება იქცეს ისეთი დამოკიდებული წინადადება, რომელიც ორწევრა რთული ქვეწყობილი წინადადების ნაწილს წარმოადგენს. დამოკიდებული წინადადების ჩართულად ქცევისთვის მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე მის მოთავსებას ფრაზის შიგნით და ძირითადი წინადადების გავრცობილობის ხარისხს.

М. Мулкиджанян

Выражение целевых отношений в „Повести временных лет“

Работа посвящается способам выражения целевых отношений в одном из древних памятников русской письменности „Повести временных лет“.

Наблюдения велись над языком Лаврентьевского списка „Повести временных лет“ в издании Академии Наук СССР, под редакцией В. Л. Адриановой-Перетц, Москва, 1950 год.

В работе рассматриваются способы выражения цели в пределах простого и сложного предложения. Проанализировано выражение цели в вопросительном предложении.

При этом сопоставляются способы выражения цели „Повести временных лет“ со способами ее выражения в современном русском литературном языке.

Материал расположен в следующем порядке. Сперва рассматривается выражение цели в простом предложении, включая сюда и вопросительные предложения, затем в сложном предложении.

В простом предложении исследуется выражение цели различными глагольными формами (супин, инфинитив, причастие и т. д.), косвенными падежами существительного с различными предлогами (винительный падеж, родительный, предложный) и т. д.

В сложном предложении рассматриваются придаточные предложения цели с союзом „да“, имеющие в какой-то степени оттенок императивности, а также предложения с союзом „аť“.

* * *

Прежде чем перейти к анализу отдельных способов передачи целевых отношений в „Повести“, отметим, что слова, выражающие цель, в подавляющем большинстве случаев относятся к глаголам со значением движения, направления, перемещения—итти, послать, притти и т. д. Это, безусловно, не исключает и того, что при глаголах с другим содержанием, с другим вещественным значением не может быть обстоя-

тельства цели или придаточного предложения цели, например, „возвести очи“, „написать“, „отдать“ и т. д. с какой-то целью.

Здесь же скажем несколько слов о временном аспекте категории цели, который связывается с выражением цели в основном глагольными словами. Должно быть, с этим связано употребление в этой функции существительных именно отглагольных, включающих значение действия, а последнее предполагает момент времени.

Понятно, что то, что должно быть осуществлено, сделано, мыслится в плане будущего времени. Действие, являющееся целью какого-либо другого действия, должно произойти после него, следовательно, в будущем.

Это проявляется ясно, когда цель выражена глаголом в изъявительном наклонении (именно постановкой его в будущем времени или в настоящем со значением будущего времени).

Но при глагольных формах, которые не имеют будущего времени (причастие) или вообще не имеют времени (инфинитив, супин), все-таки их действие по смыслу предполагается в будущем, после действия основного глагола-сказуемого.

Например, в предложении:

„И азъ пошлю къ отцю молится о тебе“¹ (170)² действие, обозначающее цель — „молиться“, должно произойти после действия глагола-сказуемого — „послать“. Или в предложении

„И прислаша половци слы..., просяще мира“ (182) действие, обозначающее цель — „просяще“, должно произойти после действия глагола-сказуемого — „прислать“.

Даже при однородных сказуемых эта последовательность действий выражается в постановке глаголов: глагол, обозначающий цель, следует за глаголом, от которого он зависит:

„Поиду в Русь, приведу боле дружины“ (51).

Сначала пойдет в Русь, а затем уже приведет дружину.

Эта последовательность действий имеется и при выражении цели отглагольным существительным.

„Иже послани на удержание“.

Сначала их послали, а затем они „удержат мир“.

В придаточных предложениях цели сказуемое в основном употребляется в будущем времени, а также в формах настоящего времени в значении будущего; находим в сказуемом и сослагательное наклонение, согласованное с подлежащим.

Перейдем к рассмотрению глагольных форм, употребленных в целевом значении.

¹ В примерах „ать“ передается знаком „е“ по техническим причинам.

² При примерах в скобках указывается страница „Повести временных лет“ в издании Ак. Наук, М.-Л., 1950 года.

I. Супин.

В „Повести временных лет“ в качестве обстоятельства цели употребительна форма супина (отмечено 15 случаев).

„Токмо се суть ангели, от бога послани помогать хрестьяномъ (192).

„То и паки ходихомъ, том же лете, со отцемъ и со Изяславомъ битъся Чернигову с Борисомъ, и победихомъ Бориса и Ольга“ (159).

„Та идохъ Переяславлю отцю, а по Велице дни ис Переяславля та Володимерю—на Сутейску мира творить с ляхы“. (159).

„Придоша половци первое на Руськую землю воевать (109).

„Но снидеве ся сама бороть“ (99).

„Твои сли водили суть царе наши роте, и насъ послаша роте водить тебе и мужь твоихъ“ (39).

„И на ту весну къ Ярополку совкупляться на Броды“ (159). Отмечен супин с родительным—винительным объекта:

„Уведевъ же се, оканьный Святополкъ, яко еще дышетъ, посла два варяга прикончатъ его“ (91).

„И кончавъ ексапсалма, увидевъ, яко послани суть губить его, нача пети псалтырю“ (91).

„Слышахом же и се, яко приходиша от Рима поучить васъ к вере своей...“ (61).

„И посла Ярополкъ искатъ брата, и влачиша...“ (53).

„И въшедъ Ярополкъ въ градъ Ольговъ, перея власть его, и посла искатъ брата своего“ (53).

„Костянтинь же възратився въспять, и иде учить болгарьскаго языка“ (22).

Встречаются также формы супина, оканчивающиеся на—т, без „ъ“. (в результате падения глухих).

„И приде Васиako въ 4 ноябрья, и перевезеся на Выдобычь, и иде поклонитя къ святому Михаилу в монастырь“ (171).

„В се же время сниде дъщи фараонова Ферьмуфи купатся“. (66).

„И азъ пошлю молитя з дружиною своею къ отцю...“ (169).

„И азъ пошлю к отцю молитя о тебе“. (170).

Употреблены в „Повести“ как однородные обстоятельства цели формы супина и инфинитива:

„Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нетъ. Да поидете княжить и володети нами“. (18).

Заслуживает внимания форма инфинитива в выражении из евангелия, где употребляется супин:

„Видехомъ бо звезду его на востоце, и приходомъ поклонитися ему“. (71).

Рассмотренные примеры показывают, что супин как специальная форма выражения цели при глаголах движения смешивается с инфинитивом. О смешении супина и инфинитива говорит и то, что на стр. 159 находим супин, а на следующей странице, через пять строчек, в аналогичной конструкции находим инфинитив:

„И на ту весну къ Ярополку совокуплятья на Броды“.
(159).

„И на ту зиму, и дохомъ къ Ярополку совокуплятися на Броды“. (160).

Известно, что смешение форм супина и инфинитива началось еще до падения глухих. В Остромировом евангелии находим:

Идя оуготовати место. Посъла прозъвати.

Но после падения глухих, с одной стороны, и отпадения „и“ в инфинитиве, с другой, супин и инфинитив совпадают. В предложении: „Присла Романъ и Костянтинъ и Степанъ слы к Игореву построити мира первого“. (34) имеется при инфинитиве специфический для супина родительный дополнения.

В современном русском языке, как известно, форма супина совершенно утрачена, тем самым утрачен и этот способ передачи обстояательства цели. В современном языке супин, как правило, переводится инфинитивом.

II. Инфинитив

В „Повести временных лет“ цель часто выражается неопределенной формой глагола (отмечено 32 случая).

Оружья извлекоша грешницы, и напярже лукъ свой истреляти нища и убога, заклати правыя сердцемъ“. (154).

„А приставимъ вы хоромове рубити наших“. (96).

„...придеть же паки съ славою судити живымъ и мертвымъ“. (78).

„И носылаше ученики своя проповедати царство небесное...“. (72).

Видехъ беду людей моихъ въ Еюпте, и низълезохъ изъяти я от руки еюпетьски...“. (66).

„...а прокъ их остави платити дань“. (43).

„И собращася на месте Сенаръ поли здати столпъ до небесе и градъ около его Вавилонъ“ (10).

„... и вдаша попады опрати“. (173).

„Того же лета иде Святополкъ из Новагорода к Турову жити“ (137).

„Посла мужи свои Олегъ построить мира и положити ряд межю Русью и Греки...“ (25).

Формальным показателем инфинитива в рассматриваемом памятнике является—ти. Исключение составляет пример из Ипатьевского списка, где находим —ть:

„Володимеръ же посла сына Романа во Володимерь княжить“ (202).

Инфинитиву со значением цели в памятнике в современном русском языке соответствует также инфинитив.

В современном русском языке при инфинитиве цели может стоять союз „чтобы“. Наличие союза при инфинитиве делает данную конструкцию, как известно, промежуточной между обстоятельством цели и придаточным предложением цели.

Союз „чтобы“ при целевом инфинитиве в „Повести“ не употребляется.

III. Однородное сказуемое

В „Повести временных лет“ иногда глагол, обозначающий цель действия, оформляется как второе сказуемое. В таких однородных сказуемых целевое значение второго сказуемого выступает неярко. Так, например, в предложении:

„Изяславъ же слышавъ и радъ бысть, посла мужь свой, и вда имь гору ту“ (106).

Изяслав послал своего мужа именно затем, чтоб тот отдал им ту гору, следовательно, послал с определенной целью. Эта мысль отражена и в приложенном к тексту переводе. Но в „Повести“ слово, обозначающее цель, выступает не как обстоятельство цели, а как второе сказуемое, однородное с первым.

То же самое имеется и в следующем предложении:

„Поиду в Русь, приведу боле дружины“ (51).

В Русь он решил идти с целью привести более дружины. И это целевое значение глагола „привести“ несколько затемняется из-за того, что оно оформляется как однородное сказуемое.

IV. Глагол в имперфекте и аористе

Это—конструкции с действительным причастием настоящего и прошедшего времени и глаголом в имперфекте или аористе со значением цели:

„И си вси со своими епископы сходящеся исправляху всру“ (80).

„Посемь же Володимеръ живяше в законе хрестьянсте, помысли создати церковь пресвятая богородица, и пославъ приведе мастера от Грекъ“ (83).

„И прослу яко же великий Антоний: приходяще к нему прошаху у него благословенья“ (105).

В этих конструкциях к согласованному с подлежащим причастию относятся глаголы (в имперфекте или аористе) со значением цели.

V. Действительное причаствие настоящего времени

Обстоятельство цели в „Повести временных лет“ часто бывает выражено действительным причастием настоящего времени. Это причаствие, согласованное с подлежащим в роде, числе и падеже, обычно имеет при себе зависимые слова. Этот способ выражения цели в языке „Повести“ очень распространен. Расположим примеры по формам причаствия.

Согласованное с подлежащим действительное причаствие настоящего времени с зависимыми словами в именительном падеже множественного числа мужского рода:

„И прислаша половци слы от всех князий ко всей братьи, просяще мира“ (182).

„... и секуть гору, хотяще высечися“ (167).

„Суть же образом черни, крилаты, хвосты имуще; всходить же и подь небо, слушающе ваших боговъ“ (119).

„Царь же Леонъ почти послы Рускые дарми, ... и пристави к ним мужи свои показати им церковную красоту, и полаты... учаще я к вере своей и показующе им истинную всру“ (29).

В последнем предложении три обстоятельства цели: первое выражено инфинитивом, а остальные—согласованным причастием.

„И иде с ними в церковь, и поставиша я на пространне месте, показующе красоту церковную“ (75).

Отмечен случай, когда причаствие относится не к подлежащему, а к лицу (в винительном падеже), которое должно произвести действие, указанное в причаствии:

„Поставлю уношу князя имъ, и ругателя обладающа ими“ (95).

Именительный падеж множественного числа действительного причаствия настоящего времени находим при подлсжащем „Русь“:

„Русь же видящи пламянь, вмѣтахуся въ воду морьскую, хотяще убрести“ (33).

„Придоша Русь, пытающе веры нашае“... (75).

Причастие действительное настоящего времени в именительном падеже множественного числа женского рода, согласованное по смыслу с подлежащим „Словеньска земля“:

„Се прислалася ко мне Словеньска земля, просящи учителя себе...“ (22).

Причастие действительное настоящего времени в именительном падеже единственного числа женского рода, согласованное с подлежащим „царица“:

„Се же бысть, яко же при Соломане приде царица Ефиопская к Соломану, слышати хотящи премудрости Соломани, и многу мудрость виде и знамянья“ (45).

Действительное причастие настоящего времени в именительном падеже двойственного числа (в русской огласовке):

„И посласта ко Давыдови Святославичю, веляча ему съ собою“ (190).

Действительное причастие настоящего времени, согласованное с подлежащим в именительном падеже единственного числа мужского рода, вместе с зависимыми словами выступает в качестве обстоятельства цели. Очень распространен в этой функции глагол „хотеть“:

„Святополкъ же поча сбирати вое, хотя на ня“ (143).

„Святополкъ же пусти слы половецъские, хотя мира“ (143).

„И приспе осень и нача мыслити на деревяны, хотя примыслити большую дань“ (39).

„Посем же приходящю Велику дни, поиде Давыдъ, хотя переяти Василкову волость“ (176).

„В си бо времена, в лета си, приключися некоему новгородцю прити в Чюдь, и приде к кудеснику, хотя волхвованья от него“ (119).

„Володимеръ же... рекъ: „Пожду и еще мало“, хотя испытати о всех верахъ“ (74).

„... и молвяше всегда Ярополку Свеналдъ: „Поиди на братъ свой и прими волость его“, хотя отмъстити сыну своему“ (53).

„И вылезе Олегъ из града, хотя мира, и вдаста ему миръ, рекуща сие...“ (150).

„Пусти дружину свою домови, съ малом же дружины возвратися, желая больша имения“ (40).

„Святослав же бе начало выгнанью братню, желая большее власти“ (121).

„Святославъ же, величаяся, показа имъ богатство свое“ (131).

„Изяславъ же, уведевъ житъе его, приде с дружиною своею, прося у него благословенья и молитвы“ (105).

„И повеси щит свой въ вратех показуа победу, и поиде от Царяграда“ (25).

„Се же рече, грозя имъ“ (48).

„Игумень Силивестръ святаго Михаила написах книги си летописецъ, надеяся от бога милость прияти“ (188).

„... а Мстиславъ приде Суждалю, и седя ту посылаше к Олгови, мира прося, глаголя: „Азь есмь мний тебе“ (169).

„И поча ходити по дебремъ и по горамъ, ища кде бы ему богъ показаль“ (105).

„Се слышавъ Давыдъ, иде в Ляхы к Володиславу, ища помощи“ (178).

Рассмотренные конструкции исчезли, так как причастие это перестало изменяться, потеряло способность согласования с подлежащим. Оторвавшись тем самым от подлежащего, оно примкнуло к сказуемому.

Целевые отношения при этом сохранились в современных деепричастиях и деепричастных оборотах.

Рассмотрим и весьма распространенные конструкции, в которых от причастия зависят не обычные второстепенные члены предложения, а слова, подлежащие передаче кому-нибудь, так называемая „прямая речь“.

Здесь при глаголе-сказуемом „послать“ в различных его формах (аорист 3 лица единственного, двойственного, множественного числа, прошедшее, так как повествование ведется в плане прошедшего времени) употребляется действительное причастие настоящего времени от „глаголати“, согласованное с подлежащим, плюс слова, которые должны быть переданы.

„Они послушавше его, отступиша мало къ церкви, сдумавше, послаша брата два, глаголюще сице: „Его же изволитъ богъ и твоя честная молитва, его же тебе любо, того нарци“. (124).

„И посла Мстиславъ по Ярослава, глаголя: „сяди в своемъ Києвс: ты еси старейшей братъ, а мне буди си сторона“ (100).

„... и посла Ярославъ къ Глебу, глаголя: „Не ходи, отецъ ти умерль, а братъ ти убьень от Святополка“ (92).

„Святополкъ и Володимеръ посласта къ Олгови, глаголюща сице: „Поиди Києву, да порядъ положимъ о Русьстей земли“ (150).

„И посласта к володимерцем, глаголюще: „Ве не приидохове на градъ вашъ, ни на вас, но на врагы своя...“ (177).

„Святослав же и Всеволоде посласта к Изяславу, глаголюща: „Всеславъ ти бежалъ, а не води ляховъ Киеву, противна бо ти нету“ (116).

„И прислаша торци къ Святополку, глаголюще: „Аще не пришлещи брашна, предатися имама“ (145).

Этот тип построения предложения весьма распространен. Число примеров можно было бы увеличить.

В рассмотренных построениях, как видно из приведенных примеров, субъект и посылает, и говорит. В современном языке эта непосредственная передача фактов (их послал человек, говорящий так) изменена: субъект посылает кого-то с поручением сказать, передать, доложить о чем-то. Тут важно не то, что посылавший это говорил, произносил, а то, что человек послан с целью сказать.

Эта своеобразная конструкция древнерусского языка в современном русском языке утрачена. В современном языке целевые отношения в этом случае выступают ярче, определеннее. Ясно, что субъект говорит с целью, чтоб сказанное им было передано, с тем он и посылает посыльного.

Эта конструкция у нас изменилась следующим образом: от глагола-сказуемого зависит неопределенная форма глагола в значении обстояательства цели, а от последнего—придаточное дополнительное, в котором заключается содержание того, что надо передать кому-нибудь.

Выражение обстоятельства цели глаголом исчерпывается рассмотренными глагольными формами.

Теперь рассмотрим обстоятельства цели, выраженные существительными.

Из падежей существительных в значении цели отмечены винительный с предлогами „на“ и „по“, местный с предлогом „по“ и родительный с предлогами „деля“ и „ради“.

IV. Существительное в винительном падеже с предлогом „на“

Широко представлено обстоятельство цели, выраженное винительным падежом существительного с предлогом „на“. В этой функции отмечены в основном существительные, образованные от глаголов с суффиксом—енье (—ение). Характерны также существительные со значением опредмеченного действия.

1) Винительный падеж отглагольных существительных с суффиксом—енье с предлогом „на“.

Так как эти существительные имеют глагольную основу, то здесь предполагается действие, которое должно произойти после действия глагола—сказуемого.

„На утверженье же и неподвижение быти меже вами, хрестыаны, и Русью, бывший миръ сотворихом Ивановым написанием на двою харатью“ (29).

„И таковое написание дахом царства вашего на утвержение обоему пребывати таковому совещанию, на утверждение и на извещание межи вами бывающаго мира“ (29).

„Аполонию же даже и доныне на нецех местах собываются створенаа, стоаща ова на отвращение животень четверногъ, птица, могущи вредити человеки, другыя же на воздержание струамъ, речнымъ, невоздержанно текущим, но ина некаа на тленье и вред человекомъ суцаа на побежение стоать“ (30).

„Не точью бо за живота его така и таковая сотвориша бесове его ради, но и по смерти его пребывающе у гроба его знамени творяху во имя его на прелщение оканным чсловекомъ, больма крадомымъ но таковаа от дьявола“ (30).

„И разгневася богъ, предашеть ѿ иноплеменьникомъ на расхищенье“ (67).

„Исаия же рече: „Яко овца на заколенье ведень бысть“ (70).

„По крещеньи же приведе царицю на браченье“ (77).

„Се же не яко древу чюющю, но на поруганье бесу“ (80).

В этом предложении глагол „делалось“, от которого зависит обстоятельство цели, не употреблен.

„И нача ставити по градомъ церкви и попы, и люди на крещенье приводити по всемъ градом и селомъ“ (81).

„Ты поставленъ еси от бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье“ (86).

„И сице ему молящюся съ слезами, сс внезапно придоша послании от Святополка на погубленье Глебу“ (93).

„Радуйтася, Борисе и Глебе богомудрая, яко потока точита от кладязя воды живоносныя ицеленья, истекають верным людемъ на ицеленье“ (94).

„Се же богъ показа на наказанье княземъ русьским, да аще сии еще сице же створять, се слышавше, ту же казнь примуть“ (98).

„Придоша Святополкъ и Володимеръ, и Давыдъ Игоревичъ, и Василко Ростиславичъ, и Давыдъ Святославичъ, и брат его Олегъ, и сняшася Любячи на устроенье мира, и глаголаша к себе, рекуще“: (170).

„Се отхожу света сего, и се предаю ти монастырь на соблюдение, еда будетъ что смятенье в немъ“ (124),

„Богъ даль есть намъ 40 дний сию на очищенье души“ (123).

„Тем же,—рече,—противитесь бесовскому действию и пронырству ихъ, блюстися от лени и от многого сна, бодрю быти на пенье церковное, и на преданья отечская и почитанья книжная“ (122).

2) Винительный падеж существительных, обозначающих опредмеченное действие, с предлогом „на“:

„Зоветь вы Ольга на честь велику“ (41).

„И сънемъ шемася обема полкома на скупь, суну копьемъ Святославъ на деревяны...“ (42).

„Ты поставленъ еси от бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье“ (86).

„Разведете дружину мою по городомъ на покорьмъ“ (97).

„Мьстиславъ изиде на ловы, разболеся и умре“ (101).

„И распуща ляхы на покорьмъ, и избиваху ляхы отай“ (116).

„Вида идеши на смерть, не ходи“ (117).

„Святополкъ же, и Володимерь и Ростиславъ созваша дружину свою на советъ“ (144).

„В то же лето придоша половци, Итларь и Кытайъ, к Володимеру на миръ“ (148).

„Убиша бо неколико от братья наша оружьемъ безбожнии сынове измаилеви, пущени бо на казнь хрестьяномъ“ (152).

„Все же то даль богъ на угодьи человекомъ, на снеть, на веселье“ (156).

„И Олегъ приде, из Володимеря выведенъ, и возвах и к собе на обедъ со отцемъ в Чернигове, на Краснемъ дворе, и вдахъ огцю 300 гривен золота“ (159).

„Пойди с нами Берестью, яко се вабит ны Святополкъ на снем, и ту умирим тя с Святополкомъ“ (178).

„... бяху бо создали церковь има камяну, на похвалу и честь телесема ею и на положение“. (199) (суф.—ение).

Предлог „на“ с винительным падежом существительного и в современном русском языке может иметь целевое значение. В „Толковом словаре русского языка“ под редакцией Д. Н. Ушакова среди значений предлога „на“ указывается и его целевое значение.

Любопытную картину в отношении употребления предлога „на“ с винительным падежом существительного в древнерусском и современном русском языке дает нам сравнение текста „Повести временных лет“ с приложенным к нему персводом Д. С. Лихачева и Б. А. Романова.

В переводе, вместо древнерусского предлога „на“ с винительным падежом существительного с целевым значением, мы находим, помимо самого этого способа, винительный падеж с предлогом „в“, родительный падеж с предлогами „для“ и „ради“, дательный падеж без предлога, дательный падеж с предлогом „по“, инфинитив и придаточное цели с союзом „чтобы“.

Из сопоставления нельзя, безусловно, делать точных выводов, так как в переводе могли быть и другие варианты, но одно не подлежит сомнению, что старый способ выражения цели — „на“ с винительным падежом — в современном языке передается разнообразно и подчас такими конструкциями, каких вовсе не встречаем в „Повести“, например, винительный с предлогом „в“, дательный без предлога и с предлогом „по“ и т. д.

Весьма обычны в „Повести“ обороты со значением ходить войной на кого-нибудь (или послать воевать).

Это конструкции с глаголами ходить, послать, пойти плюс винительный падеж существительного или местоимения с предлогом „на“.

„Отець ти умерлъ, а Святополкъ седить ти Кыеве, убивъ Бориса, а на Глеба посла, а блюдися его повелику“ (95).

„Святополкъ же и Володимеръ посласта къ Ольгови, веляща ему пойти на половци с собою“ (149).

„И потомъ Олегъ на мя приде с Половечьюю землею к Чернигову...“ (160).

„И идохом на вои ихъ за Римовъ, и богъ ны поможе-избихом я, а другия поимахом“ (161).

„И Стародубу идохом на Олга, зане ся бяше приложилъ к половцем“ (161).

„Пришед из Ростова, паки идох на половци на Урбу с Святополком, и богъ ны поможе“ (161).

„И потомъ паки на Боника к Лубьну, и богъ ны поможе...“ (161).

„... ко Ромну идох со Олгомъ и з детми на нь, и они очутивше бежаша“ (162).

„И потомъ к Меньску ходихом на Глеба“ (162).

„И потомъ ходихом къ Володимерю на Ярославця, не терпяче злюбъ его“ (162).

В „Толковом словаре русского языка“ под редакцией Д. Н. Ушакова читаем такое значение предлога „на“ с винительным падежом: „14. с вин. п. Употр. при обозначении предмета или лица, как места, в сторону которого направлено какое-н. действие. Итти на кого-н. войной“.

Последовательное употребление этих оборотов без слов „воевать“

или „войной“ создает в „Повести“ своеобразную конструкцию с целевым значением.

VII Существительное в винительном падеже с предлогом „по“.

„И възвративъся Ярославъ, приде Новугороду, и посла за море по варягы“ (100).

„Утро же повеле послати по печенегы“ (87).

„И присла Володимеръ отрока своего Бяндюка по Итлареву чады“... (149).

„... въ едину ношь присла по мя князь Давыдъ“ (175).

„Азь иду по нь; а ты, брате, поседи“ (172).

„И посла в манастырь по Феодосья и по братью“ (128).

„И посла Мьстиславъ по Ярослава, глаголя“ (100).

„... новгородци же идоша Ростову по Мьстислава Володимерича“ (150).

„... и поставиша раку среде церкви, и идоша по Глеба“ (199).

„И размысливъ посла по Святополка Турову, а сам иде“... (142).

„Володимеръ же собра вои свои и посла по Ростислава, брата своего, Переяславлю, веля ему помагати Святополку“ (143).

„И послуша его Святополкъ, и посла по Василка, глаголя“: (172).

VIII. Существительное в местном падеже с предлогом „по“:

„Мстислав же приде Мурому, и створи миръ с муромци, и поя своя люди, ростовци и суждалци, и поиде к Рязаню по Олзе“ (170).

„И пакы, с Святополком гонихом по Боняце, но ли оли... убиша, и не постигохом ихъ. И потом по Боняце же гонихом за Рось, и не постигохом его“ (161).

„Том же лете гонихом по половъцихъ за Хороль, иже Горошинъ взяша“ (160).

„И потомъ на Святославль гонихом по половцях, и потомъ на Торческый городъ, и потомъ на Гюргевъ по половцях“ (160).

„Володимеру же шедшу Новугороду по верховниие вое на Печенегы, бе бо рать велика“... (87).

„... посла Изяславъ по вое Суздаю, и Ростову, и по Белоозерци, и собра вои многы“ (168).

„... поиде к Пиньску, пославъ по вое“ (178).

Установить зависимость употребления в этой функции падежей винительного или местного (с предлогом „по“) не удалось. Оба падежа употребляются при одних и тех же глаголах (послать, итти).

В отличие от выражения цели с предлогом „на“ здесь современный русский язык совершенно отошел от старой конструкции с предлогом „по“ (винительный и местный падежи), заменив ее конструкцией с предлогом „за“ с творительным падежом.

Здесь наблюдается не только замена одной конструкции другой, но и единый способ этой замены, не известный памятнику.

Л. А. Булаховский пишет: „Только в известных речениях, по словицах и под. сохраняются еще остатки в прошлом широкого употребления предлогов в таких функциях“: ... По с винит. цели: Повалился кувшин по воду ходить, тут ему и голову сложить. Ср. др.—русск. Посла по сыны свое (Лавр. сп. лет., 135)...¹

IX. Существительное в родительном падеже с предлогом „деля“.

„Се же Олегъ нача города ставити, и устави дани словеномъ, кривичемъ и мери, и устави варягомъ дань даяти от Новагорода гривень 300 на лето, мира деля, еже до смерти Ярославле дающе варягомъ“ (20).

В большинстве случаев предлог „деля“ с родительным падежом существительного употребляется со значением интереса².

„Велика, господи, милость твоя на нас, иже та угодыя створилъ еси человека деля грешна“ (156)

„А бога деля не ленитесь, молю вы ся“... (155).

„Оли то буду грех створилъ, оже на тя шедъ к Чернигову, поганых деля, а того ся каю“ (165).

Древнерусский предлог „деля“ в современном языке не употребляется³.

В словаре, приложенном к „Хрестоматии по истории русского языка“ ч. 1 (1938 г.) С. П. Обнорского и С. Г. Бархударова, предлог „деля“ переводится через „ради“: „деля с рзд. п.—ради, по причине“.

Обычно предлог „деля“ в современном языке переводится предлогом „ради“, (с родительным падежом).

¹ Л. А. Булаховский, Исторический комментарий, 1950 г., стр. 266.

² На значение интереса предлога „деля“ указывает Л. А. Булаховский в „Историческом комментарии к русскому литературному языку“, стр. 256.

³ Л. А. Булаховский, Там же, стр. 257.

Х. Существительное в родительном падеже с предлогом „ради“

„... а страстная неделя уставлена есть поститися страсти ради господень“ (123).

„Ихъ же и поборники, и слоборники, яко же и ныня слышалъ еси Данила, како воевди архангела Михаила персемь в часъ прогневанья нашея ради свободы“ (193).

Л. А. Булаховский говорит, что в древнерусском языке предлог „ради“ имел также значение, промежуточное между значением причины и цели¹

Мы располагаем примером, в котором ярко обнаруживается этот промежуточный характер значения данного предлога.

„Царь же испыта, коея ради вины придоша“ (74).

В словаре, приложенном к „Хрестоматии по истории русского языка“ С. К. Обнорского и С. П. Бархударова приводится для иллюстрации слова „вина“ как раз это предложение, которое объясняется так (приводим словарную статью целиком):

„Вина—способ, причина; коея ради вины—по какой причине, зачем“ (Лавр).

Авторы ставят вопрос и причинный (по какой причине) и цели (зачем).

В современном русском языке предлог „ради“ с родительным падежом также может обозначать цель. На это указывается в „Толковом словаре русского языка“ под редакцией Д. Н. Ушакова.

XI. Выражение цели в вопросительных предложениях

В вопросительных предложениях, как известно, подчас бывает трудно установить, что они выясняют—цель или причину, вызвавшие действие глагола-сказуемого.

Интересно, что в отмеченных нами в „Повести“ вопросительных предложениях (или косвенно-вопросительных) из контекста не видно, что выясняется. Понятно, что выясняется возбудитель действия.

В современном русском языке вопросительные слова, устанавливающие причину или цель какого-либо действия, разграничены. Известно, что для выяснения цели ставится вопрос „зачем?“, а для выяснения причины ставится вопрос „почему?“

В нашей работе приходилось ориентироваться переводом, приложенным к тексту. Перевод этот представляет ценность с точки зрения

¹ Л. А. Булаховский, Историч. коммент. к русск. лит. языку, Киев, 1950 г. стр. 267.

нашего разбора в том отношении, что он сделан без особой на то направленности.

В вопросительных предложениях, в которых выясняется цель какого-нибудь действия, в качестве вопросительного слова в „Повести“ употребляется, обычно, вопросительное местоимение „что“.

Оно, подобно обстоятельствам цели, выраженным существительными в винительном падеже с предлогом „по“, ставится в винительном падеже с предлогом „по“, образуя местоименное наречие „почто“.

Помимо этого употребляется также это местоимение в винительном падеже с постпозитивным предлогом „ради“, в отличие от обстоятельств цели, выраженных родительным падежом существительного с предлогом „ради“.

Отмечено также местоимение „что“ в винительном падеже с предлогом „на“.

В качестве вопросительного слова употребляется и местоимение „вьскую“ (вскую).

Рассмотрим примеры.

1. Местоименное наречие „почто“:

„И послаша к нему, глаголюще: „Почто идеши опять? Поималь еси всю дань“ (40).

„Почто изведе ны на смерть?“ (67).

„... и реша има мужи смыслени: „Почто вы распря имата межи собою? А погании губять землю Русьскую“ (143).

„И придоша в городъ, и рекоша имъ людье: „Почто губите себе?“ (88).

„Аще ли быста ведала, то не быста пришла на место се, иде же ятома има быти; аще ли и ята быста, то почто глаголаста: „Не умрети нама“, оному мыслящю убити я?“ (119).

2. Винительный падеж местоимения „что“ с предлогом „ради“:

„И рече има: „Что ради погубиста толико человекъ?“ (117).

„И ставшема обема полкома противу собе, и рече Редедя къ Мьстиславу: „Что ради губиве дружину межи собою? Но снидеве ся сама бороть“ (99).

„Посемь же поча прашати его: „Что ради боятся его, его же се носимъ на собе креста“ (119).

„Аще бо быхъ, брате мой, видель лице твое ангелское, умерлъ бых с тобою: ныне же что ради остахъ азъ единъ?“ (92).

„Рече же Володимеръ: „Что ради от жены родися, и на древе распяты, и водою крестится?“ Онъ же рече ему: „Сего ради“ (73).

„Рече же Володимеръ: „То что ради сииде богъ на землю, и страсть такоу прия?“ Отвещав же философъ, рече: „Аще хощеша послушати, да скажу ти из начала, чьсо ради сииде богъ на землю“ (61).

(В ответе философа „что“ стоит в родительном падеже, как при обстоятельствах цели, выраженных существительными).

Отмечен винительный падеж местоимения „что“ с предлогом „ради“ и в значении относительного местоимения:

„И рече имъ Ольга: „Да глаголете, что ради придосте семо?“ (40).

„Беси же метавше имъ, поведаша, что ради пришелъ естъ?“ (119).

„Не бойся, Даниле, веси, что ради придохъ к тебе?“ (194).

3. Винительный падеж местоимения „что“ с предлогом „на“:

„... и приде к ним Игоревичъ Давыдъ, и рече к ним:

„На что мя есте привабилы? Осе есмь. Кому до мене обида?“ (181).

4. Вопросительные предложения, начинающиеся местоименным наречием „вскую“ (вскую):

„И Давыдъ рече: „Въскую шаташася языци? (70).

„И отрядивъ я, вземъ Псалтырю, в печали разгнухъ я, и то ми ся выня: „Вскую печалуеши, душе? Вскую смущаеши мя?“ и прочая“ (153).

Местоименное наречие „вскую“ приводится в „Материалах для словаря древнерусского языка по письменным памятникам“ И. И. Срезневского с целевым значением.

В современном русском языке наречие „вскую“ не употребляется. Оно заменено наречием „Зачем“.

В названном словаре из „Хрестоматии по истории русского языка“ ч. I. С. П. Обнорского и С. Г. Бархударова „вскую“ переводится словами „зачем“, „для чего“.

ХII. Придаточные предложения цели.

Придаточные предложения цели присоединяются к главному при помощи „да“.

Сказуемое в придаточном цели обычно бывает выражено формами будущего времени.

1. Сказуемое, выраженное простым будущим.

1 лицо единственного числа:

„Да аще мя просите право, то пришлите мужа нарочиты, да в велице чти приду за вашъ князь, еда не пустать, мене людь киевстии“ (41).

„Се уже иду к вамъ, да пристройте мѣды многи в граде, иде же убисте мужа моего, да поплачюся надъ гробомъ его, и створю трызну мужю своему“ (41).

„Отъими от убогаго сердца моего гордость и буесть, да не възношюся суетою мира сего“; в пустошнемъ семь жити“ (155).

„А бога деля пусти ю ко мнѣ вборзе с первымъ словемъ, да с нею кончавъ слезы, посажу на месте, и сядеть акы горлица на сусе древе желеючи, а язъ утешюся о бозе“ (165).

„И посем хотѣхъ проситися у Святополка и у Володимера ити на половци, да любо налезу собе славу, а любо голову свою сложу за Русьскую землю“ (176).

I лицо множественного числа:

„Придете, да сожжемъся, глаголетъ господь“ (155).

„Усретоша бомя слы от брата мя моего на Волзе, реша: „Потъснисякнам, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отънимем“ (153).

„Паде жребий на сынъ твой, изволиша бо и бози собе; да створимъ потребу богомъ“ (58).

„Поидета к Городцю, да поправим сего зла, еже ся створи се в Русьской земли... (174).

„Не престай моляся за ны чтущая тя, да избудем вси гнева, и печали, и тля, и греха, и бедъ же, чтуще память твою верно“ (166).

„Вдай сына своего, да вдамы и богомъ“ (58).

„... и повежьте ны, колько васъ, да вдамы по числу на главы“ (50).

II лицо множественного числа:

„Епископы, и попы и игумены... с любовью взимаите от них благословенье, и не устраняйтеся от них, и по силе любите и набдите, да примете от них молитву... от бога“ (157).

„Поимете к собе таль нашъ, а вы поидете до 10 мужъ в градъ, да видите, что ся дѣеть в граде нашем“ (87).

III лицо единственного числа:

„И приходящимъ имъ, да витають у святаго Мамы, да послеть царство наше, да испишетъ имяна ваша, тогда возмутъ месячное свое, съли слѣбное, а гостье месячное, первое от города Киева, паки изъ Чернигова и ис Переяславля и исъ прочихъ родовъ“ (36).

„Не мози поведати никому же от братьи, да не уведаетъ никто же; но поими, его же хоцещи, да ти поможеть“ (138).

„... и тогда, аще просить вой у насъ князь руский да воюеть, да дамъ ему, елико ему будетъ требе“ (37).

III лицо множественного числа:

„Ты же иди к фараону, царю еюпетьску, и речеши ему: испусти Израиля; да три дни положить требу богу“ (66)

„Придоша Русь, пытающа веры нашае, да пристрой церковь и крилос, и сам причинися в святительския ризы, да видять славу бога нашего“ (75).

„Печенежи же ради бывше, мняще, яко предатися хотять, пояша у них тали, а сами избраша лучшии мужи в родехъ и послаша в градъ, да розглядають в городе, что ся дееть“ (87).

„... но и сильныя и худыя идуць по всемъ землямъ, божиимъ повеленьемъ, да наполнятя леси и поля“ (156).

„Не обличай злыхъ, да не възненавидять тебе“ (46).

Будущее I—„Куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ, не дайте пакости деяти отрокомъ. ни своимъ, ни чюжимъ, ни в селех, ни в житех, да не кляти вас начнуть“ (157).

„Богъ любви есть, пребываяй в любви, в бозе пребываетъ, и богъ в немъ пребываетъ. О семь свершается любви, да достоянье имам в день судный, да яко же онъ есть, и мы есмы в мире семь“ (134).

2. Сказуемое, выраженное условным наклоением.

I лицо единственного числа:

„А к богу бяше покаятися, а ко мне бяше грамоту утешеную, а сноху мою послати ко мне, зане несть в ней ни зла, ни добра, да бых обуимъ оплакаль мужа ея и оны сватбы ею, въ песний место: не видехъ бо ею первее радости, ни венчанья ею, за грехы своя!“ (164).

I лицо множественного числа:

„Се бо на ны богъ попусти поганья, не яко милуя ихъ, но насъ кажа, да быхомъ ся востягнули от злыхъ дель“— (145).

„Святополкъ и Володимеръ посласта къ Ольгови, глаголюща смце: „Поиди Киеву, да порядъ положимъ о Русьстей земли пред епископы, и пред игумены, и пред мужи отецъ наших, и пред людьми градскими, да быхом оборонили Русьскую землю от поганых“ (150).

III лицо единственного числа:

„Но послися к брату своему Володимеру, да бы ти помогла“ (143).

„Се же 2-е мщенье створи, его же не бяше лепо створити, да бы богъ отместник былъ, и взложити было на бога мщенье свое, яко же рече пророкъ“ (177).

„И сия видяще знаменья благовернии человеци со въздыханьем моляхуся к богу и со слезами, дабы богъ обратилъ знаменья си на добро: (183).

Условный союз „дабы“ получил свое начало от этих конструкций: сочетания „да“ с 3 лицом единственного числа условного наклонения, в котором форма аориста „бы“ отрывается от причастия. В наших примерах форма „бы“ находится непосредственно после „да“. О союзе „дабы“ Булаховский пишет: „Параллельно чтобы образование дабы; ср. в старославянском: Молитъся, да бы напасти избыль (Супрасл. рук.) Др.-русс.: Но послися к брату своему Володимеру, да бы ти помог. (Лавр. спис. лет., 73). С такими формами ср.: Поиду Киеву да поряд положим о Русьстеи земли... да быхом оборонили Русьскую землю (Лавр. сп. лет., 76, об.)“.¹

III лицо множественного числа:

„Пошлю къ Володимеру, да быша не прольяхи мене ради крови“ (176).

„Научиша бо и паропци, да быша собе налезли, но оному налеззоша зло“ (165).

Согласуемые формы условного наклонения, как известно, языком утрачены.

Составное сказуемое с будущим временем связи
 „... съветъ ны который бысть не отпусти люди, да скоро убо будетъ молитва твоя свершена“ (194).

„... богъ же на древе страсть прия, да древомъ дьяволь побезенъ будетъ, и от древа животьнаго примуть праведнии“ (73).

„И послушавъ ихъ, предасть имъ Стефана, да будетъ имъ игумень“ (124).

Сказуемое в придаточных предложениях цели с союзом „да“ встречается и в настоящем времени со значением будущего:

„Ко всимъ тваремъ ангели приставлени; тако же ангель приставленъ къ которой убо земли, да соблюдаютъ куюжыто землю, аще суть и погани“ (188).

¹ Булаховский, Там же, 1950 г., Киев, стр. 318.

„... похваливъся велми, не ведый, яко богъ гордымъ противится, смѣреннымъ даетъ благодать, да не хвалиться сильный силою своею“ (133).

„Богъ же показа силу крестную на показанье земле Русьстей, да не преступаютъ честнаго креста, целовавше его“ (115).

Относительно „да“ с будущим временем Л. А. Булаховский пишет: „К стилю приподнято-книжному относилось чуждое народному языку да с будущим: Избирайте дни, ездите часто, напускайте добывайте нелениво и безскучно, да не забудут птицы премудрую и красную свою добычу“ (Урядн.)“¹

Отмечено придаточное цели с „ать“ плюс глагол-сказуемое настоящего времени 3 лица множественного числа:

„Видиши, княже, людье възвыли; послѣ, ать Всеслава блюдуть“ (114).

Л. А. Булаховский говорит, что исходное значение этого союза — „пусть“².

Придаточное цели присоединяется союзом „яко“:

„От Рима бо пришедъ въ Византию, умоленъ бывъ от живущихъ ту, сотворити сѣ: отгнавъ множество змий и скоропий изъ града, яко не врежатися человекомъ отъ нихъ“ (30).

„Живете же о собе, и поставлю вы игумена, а самъ хочю въ оную гору ити единый, якоже и преже бяхъ обыкль, уединивъся, жити“ (106).

„Послѣ к нему дары, искусимъ ѿ, любьзвивъ ли есть заату, ли паволокамъ?“ (50).

В современном русском языке придаточные предложения цели с „да“ заменены придаточными предложениями цели с союзом „чтобы“. Это общее положение.

Здесь интересен вопрос оформления самого придаточного предложения: если подлежащие в главном и придаточном предложениях разные, то придаточное цели оформляется в современном двусоставном предложении, как и в древнерусском языке, или соответствующим односоставным:

„Паде жребий на сынь твой, изволиша бо ѿ бози собе; да створимъ требу богомъ“ (58).

¹ Л. А. Булаховский, Там же, стр. стр. 316.

² Л. А. Булаховский, там же, стр. 316.

Если подлежащее в придаточном и главном одно и то же лицо, то придаточное цели оформляется в современном языке односоставным инфинитивным предложением (считается это и придаточной частью).

Если подлежащее главного предложения совершает действие с подлежащим придаточного, то опять-таки придаточное цели в современном языке передается односоставным инфинитивным предложением. В древнерусском в этих случаях инфинитивных предложений не находим.

„Научиша бо и паропци, да быша себе налезли, но оному налеззоша зло“ (165).

„Усретоша бо мя слы от братья моя на Волзе, реша: „Потьснися к нам, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отъимем“ (153).

* * *

Как показали наблюдения над языком Лаврентьевского списка „Повести временных лет“, целевые отношения в изучаемом памятнике древнерусской литературы выражаются самыми разнообразными способами.

Наиболее распространенными способами передачи целевых отношений являются в „Повести“ суфин и инфинитив, действительные причастия, существительные с суффиксом —енье (—ение) в винительном падеже с предлогом „на“, существительные в винительном и местном падежах с предлогом „по“ и придаточные цели со словам „да“.

В памятнике не обнаружены придаточные цели с союзом „чтобы“.

Особого внимания заслуживают конструкции, которые в современном языке уже не употребляются. Сюда относятся формы супина, замененные инфинитивом, винительный и местный падежи существительных с предлогом „по“ (в современном языке они передаются творительным падежом существительного с предлогом „за“ — в памятнике таких конструкций нет), родительный падеж существительного с предлогом „дела“ (эти конструкции уступили место конструкциям предлогом „ради“ с тем же падежом)

Вышли также из употребления очень распространенные в „Повести“ конструкции, в которых субъект посылает и говорит то, что должно быть передано, но собственно цель не находит точного выражения.

Не употребительны в современном языке и конструкции, широко известные в „Повести“, с глаголами итти, ходить, послать на кого-нибудь (итти на Олега — в значении „войной“, „воевать“).

Утрачены также вопросительные слова, которыми начинались вопросительные предложения, уточняющие, на наш взгляд, цель действия

глагола-сказуемого — „почто“, „что ради“, „вскую“. Они заменены местоименным наречием „зачем“, которого в „Повести“ нет. Это наречие, образованное слиянием предлога „за“ с творительным падежом местоимения „что“, не имеет в „Повести“ и прототипа, что ли, так как в „Повести“ и обычное обстоятельство цели не употребляется в творительном падеже.

В отношении места: слова, выражающие цель (а также придаточные цели) в памятнике почти всегда находятся после глагола-сказуемого, к которому они относятся.

Исключения составляют вопросительные предложения, где имеется инверсивный порядок, и потому вопросительные слова начинают предложение.

Тбилисский государственный университет
имени Сталина
Кафедра русского языка

(Поступило в редакцию 15. V. 1955)

მ. მელიქიანიანი

მიწოდების დამოკიდებულების გამოხატვა ქველში

„Повесть временных лет“

რ ე ზ ი უ მ ე

წარმოდგენილ შრომაში განხილულია მიზნობრივი დამოკიდებულების ვადმოცემის ხერხები ქველში „Повесть временных лет“, გამოცემული 1950 სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის გამოცემის მიხედვით.

შენიშნულია მიზნის გამოხატვის ფორმების სიჭარბე, დაკვირვება ჩატარებულია მარტივი და რთული წინადადებების ფარგლებში; ქველში მიზნის გამოსახატავად უმეტეს შემთხვევაში ნახმარია სხვადასხვა ზმნის ფორმები. ამავე სინტაქსური ფუნქციის მატარებელია ნახმარია სახელი ირიბ თანდებულებიან და უთანდებულო ბრუნვებში.

განხილულია მიზნის გარემოება აგრეთვე კითხვით წინადადებაში. შრომაში ყურადღება ექცევა დროს ასპექტს მიზნის კატეგორიაში, რაც დამოკიდებულება თვით ამ კატეგორიის მნიშვნელობაზე.

მიზნადაა დასახული დადგინდეს, თუ რა გამოვლენას ჰპოებს ქველში აღნიშნული მიზნობრივ დამოკიდებულებაზე გამოსახვის ხერხები თანამედროვე რუსულ ენაში.

განსაკუთრებით განხილულია ის ხერხები, რომლებიც ქველში საკმარისი რაოდენობით მოიპოვება, მაგრამ თანამედროვე ენას არ ახასიათებს ამ ფორმების ან დაკარგვის, ან სხვა სინტაქსური ფორმებით შეცვლა.

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია * КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

К. Кекелидзе

Проф. Э. Хонигман о Петре Ибере и сочинениях Пс.-Дионисия Ареопагита

Научная общественность, в частности грузинология, с особым интересом встретила появление работы проф. Э. Хонигмана, в которой предлагается разгадка „тайны Дионисия Ареопагита“, то-есть, расшифровка имени автора сочинений, приписываемых деятелю времен апостольских— Дионисию Ареопагиту, обращенному в христианство ап. Павлом и ученику его.

Что эти сочинения не принадлежат Дионисию Ареопагиту, это давным давно разгадано в науке, не был только найден настоящий их автор. В науке строилось много предположений на этот счет. В 1942 году проф. Ш. И. Нупубидзе в своей работе— „Тайна Пс.-Дионисия Ареопагита“— выставил положение, что автором названных сочинений должен быть воспитанный в Византии грузинский царевич Набарнугий (Мурванос) или Петр, епископ Маюмский (V в.).

В 1946 году к этой мысли подошел и проф. Э. Хонигман независимо, как он говорит, от проф. Ш. Нупубидзе. Обоснование этой мысли он выпустил в 1952 году в Брюсселе в работе, название которой читается так: E. Honigmann, *Pierre l' Iberien et les écrits du Pseudo-Denys Aréopagite*, Bruxelles, 1952¹.

В настоящей заметке об этой работе мы не ставим себе целью решать вопрос о том, кто действительный автор названных сочинений. Наша цель—показать насколько аргументы проф. Хонигмана достаточны для обоснования той, совершенно новой в науке, гипотезы, что таким автором является именно Петр Ивер.

Работа Э. Хонигмана, как замечено и проф. Ш. Нупубидзе в вводной к своему переводу статье (стр. 6), написана методом, который у нас, в советской науке, не приемлем; это, конечно, понятно в работе ученого капиталистического Запада, но как обстоит дело с другой стороны, есть ли

¹ Проф. Ш. Нупубидзе мы обязаны переводом этой работы на русский язык (Труды Тбилисского Государствен. Университета имени Сталина, т. 59, 1955 г.).

у него хоть неоспоримые данные, чтобы делать из них столь же неоспоримые выводы?

Прежде чем говорить об этих данных и выводах, бросим беглый взгляд на характер основных для автора первоисточников, каковыми являются сочинения Иоанна Руфуса: „Житие Петра Ивера“ и „Плирофории“. Эти сочинения, по словам автора, „апологетические и полемические произведения весьма воинствующей литературы, инспирированные неистовой партией“ (29)¹. Они полны „чудес“ и „тайнственных созерцаний“, записанных Иоанном Руфусом по воспоминаниям, немного смутным и переведенным с греческого на сирийский язык“ (35). Иоанн Руфус „в своих описаниях заслуг Петра Ивера банален и напыщен (52) и не дает надлежащего представления о своем герое. Если все это так, можно ли верить вообще таким источникам и до каких пределов верить? Несмотря на это, Хонигман находит, что эта биография заслуживает доверия.

Автор в своей работе не раз допускает противоречия, подобные указанному, порою не знаешь—чему верить, и верить ли вообще сообщаемым им положениям и сведениям? Рассмотрим эти противоречия.

1. Автор в одном случае утверждает, что Петр Ивер „знал и копировал почти слово в слово целые пассажи философа Прокла“; он „знал Прокла наизусть“ (20). Между тем в другом месте говорит: „мы думаем, что Петр нашел среди бумаг своего покойного друга (Иоанна Эвнуха) извлечения из произведений Прокла, которые он ошибочно принял за сочинения Иоанна Эвнуха“ (56). Если он наизусть знал Прокла, как он мог допустить такую ошибку?

2. По словам автора, Петр „сам сказал, что написал свои труды в поучение и назидание монахам и новопосвященным“ (58). Между тем, Петр, оказывается, „не раз высказывает пожелание, чтобы его труды остались тайною“ (63).

3. Петр Ивер, по изысканиям проф. Хонигмана, то фальсификатор, то нет. „Дионисий“,—говорит он,—сам не называл себя „Ареопагитом“, хотя, как будто и было очевидно, что он хотел сходить за него, т. к. он представляет себя как „Дионисия, ученика св. Павла“ (61). По автору, „незначительное число пассажей у него в самом деле дают понять, что он хотел сходить за современника апостолов“ (59). С этой целью он не только себя переносит в апостольскую эпоху, но и некоторых деятелей и некоторые события V—VI веков (59—61), Иоанна же Эвнуха превращает в фантастического, никогда не существовавшего Иеротеоса и т. д. Разве все это не фальсификация?

4. В связи с этим нужно вспомнить следующий факт. По сообщению Захария Ритора, некий Иоанн Александрийский будто бы опубликовал свои

¹ Страницы выставлены по русскому переводу.

книги от имени Петра Ивера¹, чтобы монофизиты, обманутые этим подлогом, приняли их; Петр якобы до того был возмущен этим фактом, что проклял поддельвателя (55). А за что Петр возмутился, ведь Иоанн больше ничего не сделал, чем сам Петр. В самом деле, Иоанн выпустил свои книги от имени Петра, а Петр, с той же целью, выпустил свои труды от имени Дионисия Ареопагита, вдобавок к этому деятелей V—VI вв. отождествил с деятелями апостольской эпохи. Профессору Хонигману следовало остановиться на этом факте.

5. Чтобы признать в авторе ареопагитских книг Петра Ивера, необходимо сравнить эти книги по содержанию, стилю и иным признакам с другими подлинными работами его. Но этой возможности мы лишены за неимением таковых. Сам проф. Хонигман говорит: „мы ничего не знаем о литературной деятельности Петра. Следовательно, кажется весьма смелым не только утверждение, что он был писателем вообще, но и что его можно рассматривать как автора произведений, имеющих столь блестящий успех в последующие века“ (53)². Тем не менее Хонигман находит возможным утверждать, что другого автора ареопагитских книг, „с их необычайным характерным стилем“, в ту эпоху нельзя найти (53).

¹ Так он поступил в виду высокого морального авторитета Петра среди монофизитов, а не авторитета ученого, писателя. Что это так, видно из того, что часть своих произведений он опубликовал также под именем узурпатора патриаршего звания в Иерусалиме, монаха Феодосия (452—453), который был демагогом, но не писателем, по крайней мере никаких сведений о нем, как писателе, в истории не имеется. А если предположить, что этот искусный поддельватель был калкедонит, он вводил в заблуждение антикалкедонитов, подписывая свои калкедонитские произведения именем знаменосца антикалкедонитства.

² Ксгати, о литературной деятельности Петра Ивера. В каталоге книг библиотеки царевича Теймураза (1782—1846) под № 18 указаны „стихи Григория богослова Назиаизена, архиепископа Константинопольского, в количестве ста пятистрочных ямбиков, переведенных на грузинский язык святым отцом нашим, переводчиком Петром, сыном Вараз-Бакура, жившим во дни греческого императора Феодосия младшего“ (Иорданашвили С.—Каталог книг библиотеки царевича Теймураза, стр. 6 (на груз. языке) Тбилиси, 1948 год, этот список переписан не Теймуразом). Автор каталога в виду имеет Петра Ивера, но он, конечно, ошибается. В другом списке этого каталога, изданном проф. А. Цагарели (Сведения о памятниках грузин. письменности, III, 152), историко-литературной глоссы—„сыном Вараз-Бакура“, пет. Да. лес, „Сто ямбических стихов“ Григория богослова перевел на грузин. язык в XI в. Ефрем Мдпре; другая же, сокращенная (в количестве 55 четырехстрочных ямбиков, с комментариями Никиты Пафлагонского) редакция этого произведения (S 379, стр. 103—119) переведена, как указывают П. Иселаяни (Цобил-ситкхваба, стр. 144) и З. Чичинадзе (Грузинская письменность XIII—XVI вв. стр. 2, на груз. язык), не Петром Ивером, а писателем XIII века Петром Гелатели. Очевидно, переписчик каталога с указанной историко-литературной глоссой сменил Петра Гелатели с Петром Ивером. Об этом следует помнить во избежание всяких историко-литературных соблазнов.

6. Самое крупное противоречие мы находим у автора в оценке личности Петра Ивера. В своих разысканиях он старается показать, что Петр Ивер настолько гениален, что ему история обязана развитием философских идей, зерпних в основу мирозозерцания всего средневековья. По его мысли, все те свойства, которые необходимы для того, чтобы написать ареопагитские сочинения и которые известный ученый Штигльмайр в свое время приписывал Северу Антиохийскому, можно отнести к Петру Иверу. Именно: „автор обладает выдающимися свойствами, острым умом, смелыми комбинационными данными, широким знанием античной философии и патристической литературы, литургическим, аскетическим и мистическим образованием“ (51). Относительно этого нужно сказать: каким образом человек, обладавший такими свойствами, как гениальный, острый ум, широкое знание античной философии и христианской литературы, мог быть столь наивным, недальновидным и непредусмотрительным, чтобы, рискуя каждую минуту быть изобличенным во лжи, перенести свои сочинения, провикнутые идеями Прокла (V в.), в I век, в век Дионисия Ареопагита? С другой стороны, он прямо заявляет, что слава и популярность Петра объяснялись не столько его умственными способностями, сколько связью его, как визионера и ясновидца, с обитателями неба. Если искать причину наличия неисчислимых последователей Петра Ивера, мы ее найдем в склонности к видениям“ (31). „Характер консерватизма и любви к порядку были скорее, чем глубина его религиозных идей, причиною большого успеха его произведений на протяжении византийского или западного средневековья“ (58). Петр, продолжает автор, „не есть ни первый, ни наиболее одаренный среди церковных писателей, которые пробовали обогатить христианскую литературу путем выработки теологической системы, которая заимствовала свои новые формулы от современной философии“ (58). Вдававок к этому не мешало бы вспомнить приводимую самим Хонигманом оценку Эд. Шварца, „который изучил внимательно, как никто до него, Житие Петра“, а именно: „этот грузин не был какой-либо выдающейся личностью, и аскетическое движение среди высокообразованных и духовно возвышенных выучеников Бейрута исходило не от него, а кристаллизовалось вокруг него, как вокруг данного центра“ (52).

При таком неустойчивом понимании личности Петра Ивера вполне естественно, что проф. Хонигман не сумел убедить, что Петр идентичен с Псевдо-Дионисием. Для этого недостаточно сказать, что „у него не было недостатка в условиях философского и теологического образования, доставляемых его современностью“ (55); ведь эти условия „доставлялись современностью“ не ему одному!

Самую большую надежду для оправдания своей тезы Хонигман возлагает на данные агиографии, на разные Синаксари, Мартирологи и Календари. Поэтому надо тщательно взвесить эти данные.

Имя Иеротеоса, говорит он, выдуманно псевдо-Дионисием, т. е. Петром Ивером, до VI века мы его не встречаем ни в античном греческом, ни в христианском ономастиконе (36). Но если такого имени в писанном Ономастиконе до VI века не встречаем, неужели отсюда следует, что в действительности до VI века не было человека с таким именем? Взять для примера грузинский Ономастикон. Имен „Шота“ и „Шалва“ до конца XII века мы не встречаем в письменных памятниках, но отсюда не вытекает, что до этого времени в Грузии не было людей с такими именами; не в XII же веке выдумали их грузины! Отсутствие в Календарях того или иного имени до известного времени не говорит, что до этого времени такое имя не было в употреблении. Вряд ли можно допустить, чтобы до VI века не было в употреблении у христиан имени „Иерофей“; его могли позаимствовать они в крайнем случае из Библии, где Мелхиседек, царь Салимский, называется *ἱερέως τοῦ Θεοῦ* (Быт. XIV, 18), отсюда — Иеротеос¹.

По мысли автора, имя Иеротеос, вымышленное Петром Ивером, является псевдонимом Иоанна Эвнуха. Последний умер 4 Октября, на это число Октября положено церковное воспоминание Иеротеоса. „Совпадение номинального празднования Иеротеоса со днем смерти Иоанна Эвнуха, говорит Хонигман, настолько многозначительно, что открывает нам истинное имя Иеротеоса и, через это, и самого Псевдо Дионисия“ (39). Тут мы попадаем в какой-то закодированный круг: Иоанн, умерший 4 Октября, потому идентичен с Иеротеосом, что память последнего положена в церковном Календаре 4 октября; Иеротеос, поминаемый 4 Октября, потому идентичен с Иоанном, что последний умер 4 Октября! 4 Октября, помимо Иеротеоса, поминается свыше 20 „святых“; неужели поэтому они все идентичны с Иоанном Эвнухом?² Канонизовать кого-нибудь под вымышленным именем церковь не практиковала, псевдоним в данном случае не допускался.

А почему Петр должен был выдумать имя Иеротеоса? Потому, говорит Хонигман, что „было опасно приписать кому-либо из священных писателей Нового Завета экстраканонические откровения“ (36)... А разве откровение, бывшее апостолу Петру (Деян. X, 11—15), чем-нибудь уступает откровениям Петра Ивера и Иеротеоса? А что сказать об откровениях ап. Павла (Деян. IX, 1—18; 2 Корин. XII, 1—4) или Иоанна Богослова и его Апокалипсисе? А Дионисию Ареопагиту можно было приписать такие откровения? Ведь и он представляется новозаветным писателем времен апостольских?

¹ Допуская наличие имени Иеротеоса до VI века, я далек от мысли допустить существование ареопагитских книг до этого времени.

² Также странно выглядит и следующее суждение ученого: у Дионисия Ареопагита есть руководитель Иеротеос, у Петра Ивера тоже есть руководитель Иоанн; следовательно, Петр есть Дионисий, Иоанн же — Иеротеос!

Действительно ли Петр установил поминовение Иеротеоса 4 Октября? Проф. Хонигман довольствуется одним лишь „предположением“ (38), что это сделал именно Петр. Но это предположение вряд-ли может иметь доказательную для его тезы силу. Правда, в Житии Петра говорится, что Петр каждый год совершал 4 Октября поминание отца Иоанна (37), так как он вообще большое значение придавал ежегодному поминанию умерших (38, прим.), но вряд-ли в данном случае в виду имеется ежегодное официально-церковное праздничное поминание, а не личное, индивидуальное, совершаемое обычно в житейском быту в честь близкого, дорогого человека. Петр сам от себя, без официальной санкции церковной организации, не мог установить ежегодного церковного праздника в честь Иоанна 4 Октября. Да такого праздника не только в его время, но и в ближайшие к нему века и не существовало.

В самом деле, церковной памяти Иеротеоса 4 Октября в памятниках ортодоксальной агиографии до IX века, до времени Феофана песнопевца, написавшего впервые ему канон, мы не находим¹. А может быть она имеется в памятниках монофизитской церкви? Нет! Ее нет ни в армянском Лекционаре VII века, изданном Соубеаре², ни в том древнем Календаре, о котором пишет Adontz³. Нет ее ни в сирийском Менологии, изданном Nau⁴. Она имеется в таких позднейших памятниках, как сирский Мартиролог г. н. „Раббана Слиба“ (около 1300 г.), да еще в арабском яковитском Синаксаре (коптской редакции), в последнем не 4 Октября, а 16 Апреля⁵.

Если установление воспоминания Иеротеоса 4 Октября обусловлено было тем фактом, что его alter ego—Иоанн Эвнух умер в этот день, почему память самого Дионисия Ареопажита положена 3 Октября? Если Дионисий псевдоним Петра Ивера, то память его тоже должна быть положена 1 Декабря, когда он умер. Потому, объясняет Хонигман, что ее, эту память, якобы не хотели „оттягивать к 1 Декабря“ (39). Объяснение, если не сказать больше, наивное. А почему „не хотели оттягивать ее к 1 Декабря? Так в истории агиологии не объяснен ни один факт канонизации.

В связи с этим нужно спросить: почему память Дионисия Ареопажита, этого alter ego Петра Ивера, положена 3 Октября? По концепции автора, память Иеротеоса (= Иоанна Эвнуха) 4 Октября установил Петр Ивер,

¹ Сергей, Полный Месяцеслов Востока, т. II, I, стр. 307, 1901 г.

² *Rituale Armenorum*, стр. 516—527, Oxford, 1905.

³ *Revue de l'Orient Chretien*, t. VI (XXVI), 1927—1928, № 3 et 4, p. 225—278

⁴ *Patrologie Orientalis*, 1915. Вообще из 24 памятников сирско-монофизитской календарной литературы память Иеротеоса встречается только в двух позднейших (не ранее 1210 г.); да и в эти последние она проникла из византийских источников (Hieronymus Engberding: *Kann Petrus der Iberer mit Dionysius Areopagita identifiziert werden?* *Oriens Christianus*, Band 38, S. 68—95).

⁵ Хонигман, стр. 37.

а память последнего 3 Октября установлена другими лицами из монофизитской общины; это было сделано „по мотивам, вполне понятным“ (38): в силу близости отношений между „учеником и учителем“: не в один день, так по близости (4—3 число Октября) друг к другу. Если допустить такую концепцию, придется допустить и то, что эта община уже знала „тайну“ Дионисия. Но этого нельзя сказать, так как до собора 532 года, как видно из прений на этом соборе, монофизиты еще не знали этой „тайны“. По словам самого Хонигмана, в это время они „твердо верили“ в принадлежность ареопагитских сочинений Дионисию апостольских времен“; „было бы странно, продолжает он, чтобы они основывали (на этом соборе) свою аргументацию на текстах, подлинность которых, с их точки зрения, не была абсолютно несомненною“ (22). В чем же дело?

Надо иметь в виду, что память Дионисия Ареопагита не всегда и не везде совершалась 3 Октября. В памятниках греко-римской церкви до второй половины VII века она не зафиксирована¹. В славянской церкви она положена 4 Января, очевидно потому, что Дионисий причислен к лику учеников христовых, которым празднуется 4 Января. В грузинской церкви память Дионисия встречается то 3 Октября, и то с X века (Календарь Иоанна-Зосима), то 29 Июня, должно быть в связи с памятью апостола Павла, обратившего его в христианство. С XIII века, когда некий Макарий перевел его Житие с сирийского, как он говорит, ему стали праздновать 2 Декабря, так как, по указанному Житию, он умер 2 Декабря. На грузинском языке есть и такой Календарь, в котором память Дионисия Ареопагита положена 19 Декабря (Рукопись X в. S 425); возможное объяснение такого эортологического факта будет дано несколько ниже. Проф. Хонигман предполагает, что празднование Дионисию 3 Октября православными, халкедонитами, заимствовано из восточной, монофизитской традиции (38). Это неверно, православные не брали его у монофизитов, оно существовало еще до появления монофизитов и диофизитов. Нельзя допустить, чтобы афинская церковная община не чтит памяти своего первого епископа, обращенного в христианство самим ап. Павлом. Но это почитание в начале, в первые века, было местным, потому в общецерковные календари, появившиеся до VI века², оно еще не попало. Дело в том, что в эти календари „святыне“ заносились по степени и значимости их церковно-религиозных подвигов, одни раньше, другие позже. В VII веке, когда Максим Конфессор (умерший в 662 г.), на основании, между прочим, сочинений Дионисия

¹ Самый ранний памятник, в котором имеется она, это—Иеронимов месяцеслов, восточные элементы которого относятся ко времени около 540 года. См. K. Mohlberg, Maximianus von Ravenna und die orientalische Quelle des Martyrologium Hieronymianum. (Oriens Christianus, Band 29, S. 147—152).

² Проф. М. Скабалланович, Толковый Типикон, I, 65—70, 139.

Ареопагита заложил фундамент цельной системе христианской философии¹ и написал специальное толкование на эти сочинения, произошла окончательная реабилитация этих сочинений и вместе с тем окончательно упрочился общецерковный культ самого Дионисия. Память его могла быть положена 3 Октября на следующем основании.

Из всех лиц, известных в истории христианской церкви под именем Дионисия, первым по времени является деятель апостольских времен, Дионисий Ареопагит. Имя Дионисия есть оцерковление имени древнегреческого языческого Диониса, бога вина и виноделия. Культ этого божества, как известно, был очень популярен и распространен. Празднества в честь этого божества, т. н. „Дионисии“, привлекали к себе внимание даже христиан. Христианская церковь, для облегчения язычникам перехода в христианство, часто использовывала языческие сказания, имена, праздники, место и время их совершения; все это она переделывала на христианский лад и приспособлявала к сознанию христианской общины. Так она поступила и в данном случае: ей нужно было бороться с этим популярным культом, культом Диониса, между прочим и для того, чтобы отвлечь от него внимание верующих. Что это так, видно из того, что, например, у Григория Назианзена в числе других языческих божеств, упоминаемых им в своих сочинениях, часто встречаем имя Диониса с его „мерзким“ культом. В VI веке известный Нонн написал комментарии на такие места Григория². Христианская церковь вынуждена была в указанных целях противопоставить культу Диониса культ Дионисия Ареопагита установлением его почитания. Языческие празднества в честь бога вина Диониса, приуроченные к различным периодам виноделия, главным образом должны были практиковаться осенью, в винодельческий сезон. Поэтому христианский праздник Дионисия Ареопагита тоже приурочен был к этому сезону, к Октябрю месяцу. Что это приурочение преследовало указанную цель, видно из того, что почитание и другого христианского „святого“ Дионисия, епископа Александрийского (III в.), приурочено также к Октябрю месяцу, только к 5 числу. Не этим ли, между прочим, объясняется, что в минейной части грузинской рукописи X в. (S 425—Сборник Михаила Модрекили) память Дионисия Ареопагита, как выше было замечено, положена 19 Декабря³. В Аттике т. н. „Сельские Дионисии“ праздновались в Декабре месяце.

Вот в каком смысле нужно понимать факт церковного поминания Дионисия Ареопагита 3 Октября. Оно, значит, установлено было, по ука-

¹ Об этом см., между прочим, у проф. С. Епифановича—Максим Исповедник и византийское богословие, Киев, 1915 г.

² Соответствующие места из сочинений Григория Назианзена имеются и в древнегрузинском переводе. Изданы они проф. Ил. Абуладзе в „Известиях Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Марра“, т. X, 1941.

занному соображению, еще до VI века. Впоследствии, когда автором псевдо-ареопажитских книг признан был Дионисий, установлена была память и ближайшего к нему учителя его Иеротеоса, упоминаемого в этих книгах, причем она, в силу существовавших между ними отношений, поставлена была рядом с памятью Дионисия—4 Октября. В этом случае никакой роли не играл ни Петр Ивер, ни Иоанн Эвнух. Таким образом церковное воспоминание Дионисия и Иеротеоса, вопреки Хонигману, идет из византийских, а не сирско-монофизитских источников (Ср. Н. Engberding, *Oriens Christianus*, t.38,5. 91).

Таковы данные агиологического характера, которыми Хонигман хотел бы оправдать свою гипотезу. Эти данные настолько бедны и туманны, что в конце концов он отказывается от них, заявляя: „дискуссия (о датах) должна иметь место в общем этюде, который выходит за пределы настоящей записки“ (37, прим. 1). Нет, дискуссия о датах не может выходить за пределы настоящей его работы, так как даты эти, по нему, главная опора его основной тезы¹.

Еще одно возражение чисто исторического характера, касающееся генеалогии Петра Ивера. В Житии Петра, говорит Хонигман, дед Петра, Бакур, „назван первым христианским царем иверов; сам Бакур говорит обратное как нельзя ясней“. „На наш взгляд,—продолжает ученый, он (Бакур) не хотел открыться, что это—он сам первый царь—христианин своей страны“ (65). Тут недоразумение, вытекающее из незнания истории насаждения христианства в Грузии (в этом повинен не он один). Хонигман думает, что здесь речь идет об одном и том же царе Бакуре; на самом деле в виду имеются два царя, носившие имя Бакур. Первый из них был сын первого христианского царя Мириана: он, в бытность свою на византийской службе, рассказал историку Руфину об обращении иверов. Второй же—дед Петра Ивера по матери, царствовал в первой четверти пятого века (умер не раньше 422 года); он то и называется в Житии Петра Ивера „первым христианским царем иверов“ в том, очевидно, смысле, что он заменил принятое при первом христианском царе Мириане христианство арианского толка христианством Никейской формулы (это выяснено в работах J. Markwart-а и К. Кекелидзе). В глазах автора Жития, монофизита по убеждению, арианство не является настоящим христианством, поэтому „первым христианским царем иверов“, по нему, является тот, кто его заменил Никейской формулой².

¹ Несостоятельность его агиографических штудий и соображений объясняется, между прочим, и тем, что он совершенно не знаком с капитальными трудами русских ученых в этой области.

² К. Кекелидзе, У истоков христианизации Иверии (на грузинск. языке) Этюды по истории древнегрузинской литературы, т. III, 1955 г., стр. 16—22.

* * *

И так, работа проф. Хонигмана в нас вызывает чувство явной не-удовлетворенности. Мы предполагали, что он в византийской или мало еще изученной восточно-христианской литературе нашел какие-либо новые, в науке неизвестные фактические данные в пользу своей тезы. Но ничего подобного мы у него не находим; вместо таковых он нам предложил свои собственные домыслы и предположения, прибавив, таким образом, к существующим гипотезам еще одну новую. Хотя гипотеза его не новая: в работе Хонигмана в положениям Ш. Нупубидзе (о них см. наше замечание в грузин. органе „Литература и Искусство“, 1948 г., № 24), прибавлены кое-какие новые соображения, не гарантированные, как видели, от возражений. Конечно, никто не вправе пренебрегать работою Хонигмана (78), но заявить категорически (F. Dölger), что он „окончательно разрешил“ дискуссионный вопрос (78), преждевременно; в науке уже слышны критические голоса (Roques), не поддерживающие такого заявления¹. К чести проф. Хонигмана нужно сказать, что у него и нет претензий на безгрешность. Основное свое положение он называет „гипотезой“ (36, 40, 57) и догадкой „интуитивного“ характера (36). Этим объясняется, что у него мы встречаем такие выражения: „новидимому“ (36), „если наша гипотеза верна“ (36), „если наша гипотеза правильна“ (57), „если их автором действительно был Петр Ивер“ (61), „если наше объяснение правильно“ (47) и т. д. При всем том, работа эта безусловно станет определенным импульсом для дальнейших разысканий в области грузино-византийских культурных взаимоотношений.

¹ Настоящую работу Е. Хонигмана некоторые склонны расценивать как „открытие“ в науке по вопросу об Ареопagitике. Но о характере „открытий“ Хонигмана и о научных вообще работах его достаточно ясное представление дают отзывы о них хотя бы в „Византийском Временнике“ (т. III, стр. 251—257, 1950 г. и том VI, стр. 240). В особенности нужно отметить фундаментальную работу, которую выпустил в свет в 1954 году Hieronymus Engberding под заглавием: Kann Petrus der Iberer mit Dionysius Areopagita identifiziert werden (Oriens Christianus, Band 38, S. 68—95). Автор этой работы, которая, к сожалению, попала к нам в руки после сдачи этой заметки в производство, основательно разнес соображения Хонигмана, в особенности подрепляемые им данными Календарей и Синаеарей.

კ. კაკაბიძე

პროფ. ე. ჰონიგმანი პეტრე იბერიელისა და ფსევდო-დიონისე არეოპაგელის თხზულებათა შესახებ

რეზუმე

1952 წელს ბელგიაში გამოვიდა პროფ. ე. ჰონიგმანის შრომა, რომელიც მიზნად ისახავს დაამტკიცოს, რომ ავტორი დიონისე არეოპაგელის (I ს.) სახელით ცნობილი თხზულებებისა არის პეტრე ქართველი ან იბერიელი (V ს.). ამ შემთხვევაში საინტერესოა იმდენად არა ეს ჰიპოთეზი, რომელიც ჰონიგმანზე აღრე ჩვენში პროფ. შ. ნუცუბიძემ წამოაყენა, რამდენადაც მის სასარგებლოდ მოყვანილი მოსაზრებანი ავტორისა. ეს მოსაზრებანი მიზანს ვერ აღწევენ. მართლაც, ისინი რიგ შემთხვევებში ერთმანეთს ეწინააღმდეგებიან. ავტორმა ვერ გვიჩვენა, რომ დიონისე არეოპაგელის მოძღვარი იეროთეოსი უთუოდ არის იოანე ევსუქი, მოძღვარი პეტრე იბერიელისა; ვერ გვიჩვენა მან ვერც ის, რომ ფსევდო-დიონისე პეტრე ქართველია. ვერ არის ახსნილი, რატომაა დადებული იეროთეოსის საეკლესიო ხსენება 4 ოქტომბერს, ვერც ისაა ვარკვეული, რატომ დაუწესებიათ დიონისე არეოპაგელის ხსენება 3 ოქტომბერს. აგიოლოგიური შტუდიები ავტორისა, რომელზედაც დიდ იმედებს ამყარებენ, არც სწორია ყოველთვის და არც ამომწურავი. პირველწყაროები ავტორისა, მისივე სიტყვით, ისეთია, რომ იმათ საფუძველზე არ შეიძლება მყარი და საიმედო შენობის აგება.

ავტორმა ვერ მოგვცა ისეთი სურათი პეტრე ქართველისა, რომლიდანაც ჩანდეს, რომ უკანასკნელი შესძლებდა დაეწერა დიონისე არეოპაგელის სახელით ცნობილი თხზულებები.

ერთი სიტყვით, საძიებელი საკითხის გარშემო არსებულ ჰიპოთეზებს მივამატა ერთი კიდევ ჰიპოთეზი პროფ. ე. ჰონიგმანისა, საკითხი კი იმავე აღვილზე რჩება, რომელზედაც ის ამდენხან იღვა.

საჩი ქაიხიძე

В. А. АРТЕМОВ. Экспериментальная фонетика

Изд. литературы на иностранных языках.
Москва, 1956 г., 228 გვ.

სარეცენზიო წიგნის ავტორი, პროფ. ვ. არტიომოვი, თითქმის სამი ათეული წელია ექსპერიმენტული ფონეტიკისა და მეტყველების ფსიქოლოგიის ლაბორატორიის ხელმძღვანელობს მოსკოვის I უცხო ენათა ინსტიტუტში. „მრავალი წლისა და მრავალრიცხოვანი გამოკვლევების შედეგად—წერს პროფ. ვ. არტიომოვი — ჩვენს ლაბორატორიაში გამოიმუშავებულ იქნა ზოგიერთი მეთოდი და ხერხი ენის ბგერითი შედგენილობისა და ინტონაციის ექსპერიმენტულ-ფონეტიკურად შესწავლისათვის. ეს შრომა მიძღვნილია მათი განხილვისადმი“¹.

ამ ლაბორატორიამ დღემდე თავისი შრომების ათამდე ტომი გამოაქვეყნა. გარდა ამისა, მასში დამუშავდა 40 მეტი დისერტაცია ექსპერიმენტულ ფონეტიკაში, რომელთა დიდი უმეტესობა გამოქვეყნებულია.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ ეს ლაბორატორია საბჭოთა კავშირის ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიებს შორის ყველაზე უფრო მდიდარია მოწყობილობით. იგი ელექტროაკუსტიკური და რადიოტექნიკის უკანასკნელი მიღწევების საფუძველზე შექმნილი აპარატურით არის აღჭურვილი. კერძოდ, მეტყველების ჩამწერი ელექტროაკუსტიკური აპარატი რეკორდერით ამ ლაბორატორიაშია შექმნილი პროფ. ვ. არტიომოვის ხელმძღვანელობით².

პროფ. ვ. არტიომოვს ენათმეცნიერთა წრეები და მკითხველთა ფართო საზოგადოება იცნობს მთელი რიგი მნიშვნელოვანი გამოკვლევებით ექსპერიმენტული ფონეტიკისა და ფსიქოლოგიის დარგებში. ავტორის ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური გამოკვლევებიდან აღსანიშნავია: „Экспериментальная фонетика и психология в обучении иностранному языку“ (1940 г.), „Новая

¹ В. А. Артемов. Экспериментальная фонетика, გვ. 19.

² Проф. В. А. Артемов. Новая электроакустическая установка для регистрации речи: Экспериментальная фонетика и психология в обучении иностранному языку, т. I, 1940, გვ. 210—218.

„электроакустическая установка для регистрации речи“ (1940 г.), „Лаборатория экспериментальной фонетики и психологии речи“ (1950 г.), „Рентгенологическое изучение речевой артикуляции“ (ვ. გინზბურგთან ერთად), „Изучение звукового состава речи“ (1954 г.), „К вопросу об интонации русского языка“ (1953 г.), „Об интонации“ (1953 г.), „Психология речи“, „Восприятие и понимание речи“ და სხვ.

პროფ. ვ. არტიომოვის მიერ ახლახან გამოცემული „ექსპერიმენტული ფონეტიკა“ შედგება შესავლისა და რვა თავისაგან. წიგნს თან ახლავს დასკვნები და დამატებები: ა) ექსპერიმენტული ფონეტიკის კაბინეტის ორგანიზაცია, ბ) მაგნიტოფონის კაბინეტის ორგანიზაცია. აგრეთვე თან ერთვის ბიბლიოგრაფია რუსულ და უცხოურ ენებზე არსებული ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური ლიტერატურისა და საგნობრივი საძიებელი. წიგნში დაბეჭდილია კარგად შესრულებული სამოცამდე საილუსტრაციო ფოტომასალა და სქემები.

გარდა იმისა, რომ ავტორი ვრცლად განიხილავს ენის ბგერით თავისებურებებსა და ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევის საკითხებს, იგი ამავე დროს იძლევა ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური მეთოდების სისტემატიკას.

ავტორი ექსპერიმენტულ ფონეტიკაში ამჟამად და წინათ გამოყენებულ მეთოდებს აჯგუფებს და აღწერს მათ დადებითსა და ნაკლოვან მხარეებს. I ჯგუფში შეჰყავს სომატური და ფიზიოლოგიური მეთოდები: პალატოგრაფიული მეთოდი, საწარმოთქმო გარე და შიგა ორგანოების არტიკულაციის ფოტოგრაფირება (შიგა ორგანოებისა ორგრაფის საშუალებით). სამეტყველო სუნთქვის პნევმოგრაფიული მეთოდით ჩაწერა და ანალიზი და რენტგენოგრაფიული მეთოდი. II ჯგუფში განხილულია ელექტროაკუსტიკური მეთოდები: ფირფიტაზე ჩაწერა სპეციალური დაზვის საშუალებით, მაგნიტოფონის ფერომაგნიტურ ლენტზე ჩაწერა, ელექტრომაგნიტური რეკორდერით ჩაწერა, ოსცილოგრაფიული ჩაწერა და ენის ბგერითი შედგენილობის ანალიზი, ენის ფონემური შედგენილობის სპექტროგრაფიული ანალიზი. III ჯგუფის მეთოდებში განხილულია ექსპერიული მეთოდები: მოლაპარაკის მეტყველების, ჟესტისა და მიმიკის სინქრონულად ჩაწერა. განსაკუთრებით კარგ შედეგებს იძლევა ამ გზით ინტონაციის შესწავლა. ინტონაციის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს მოლაპარაკის სახის, ჟესტებისა და საერთოდ მთელი სხეულის პოზის კინოგადაღებას.

გარდა ამისა, ავტორი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს თვითდაკვირვების, ენობრივი მასალის ანალიზისა და საუბრის მეთოდებს.

იმის მიხედვით, თუ რა ამოცანაა დასახული და კვლევის რა პირობები გვაქვს, უნდა შერჩეულ იქნეს ის მეთოდი, რომელიც ყველაზე უფრო წარმატებით გადაწყვეტს დასმულ ამოცანას. ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური მეთოდის შერჩევა, მისი გამოყენება და ამავე დროს კვლევის ორგანიზაცია მეტად

როდესაც საქმეა, რომელიც გულისხმობს ექსპერიმენტატორის კარგ მომზადებასა და საჭირო ჩვევების გამოუმუშავებას ექსპერიმენტის მაღალ დონეზე დაყენებისა და ჩატარებისათვის.

პროფ. ვ. არტიომოვი რჩევასაც კი იძლევა, თუ ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევისას რა შემთხვევაში რომელი მეთოდი უნდა გამოვიყენოთ. ასე, მაგალითად, ხმოვანთა და თანხმოვანთა ფონემების შესწავლისათვის შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევის ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა მეთოდი. მაგრამ ცალკეული საკითხების კვლევისას უპირატესობა ეძლევა ერთ-ერთ მათგანს. მაგ., ხმოვნის ფორმანტების შესწავლა ამჟამად წარმოებს ოსცილოგრაფითა და სპექტოგრაფით, ხმოვნის ძირითადი ტონის სიმაღლე, ინტენსიობა და ხანგრძლიობა—ელექტროდინამიკური რეკორდერის გამოყენებით. ცალკეულ ხმოვანთა და თანხმოვანთა წარმოქმნისას ჰაერნაკადის მოცულობა შეისწავლება პნევმატიკური მეთოდით, ხმოვნის ხანგრძლიობა შეიძლება პნევმატიკური და ელექტროდინამიკური რეკორდერის საშუალებებით. ხმოვნის არტიკულაცია შეისწავლება კინორენტგენის გადაღებით, სტატიკური რენტგენის გადაღებით. მიკროფოტო აპარატით, პალატოგრამული მეთოდითა და სხვ.

თანხმოვანი ფონემები შეისწავლება სპექტოგრაფითა და კინორენტგენის გადაღებით, პალატოგრამული მეთოდით, აგრეთვე არტიკულაციის ფოტოგადაღებით. თანხმოვანთა ასპირაციას ვსწავლობთ პნევმატიკური აპარატებით. თანხმოვანთა გამჟღერება და დაყრუება შეისწავლება ელექტროდინამიკური რეკორდერისა და პნევმატიკური საშუალებებით, თანხმოვანთა სილბო-სიმაგრე—რენტგენის გადაღებითა და პალატოგრამებით და ა. შ.

ინტონაციის კვლევის ყველაზე კარგი აპარატია ამჟამად ელექტროდინამიკური რეკორდერი, რომელიც საშუალებას იძლევა მივიღოთ ზუსტი მონაცემები ინტონაციის ფიზიკური თვისებებისა: ძირითადი ტონის გერცებში მოძრაობისა, წარმოქმნის ინტენსიობის ამპლიტუდისა, ობერტონებისა 2500 გერცის ფარგლებში და წარმოქმნის ხანგრძლიობისა მილისეკუნდებში და ა. შ.

როგორც ცნობილია, ფონეტიკაში ექსპერიმენტის დამკვიდრება მოხდა პნევმატიკური მეთოდის საფუძველზე. ავტორი ვრცლად ჩერდება პნევმატიკური მეთოდის ნაკლოვანებებზე და აღნიშნავს იმ უპირატესობებს, რომლებიც ელექტროაკუსტიკურ მეთოდებს აქვს მასთან შედარებით.

თავის დროზე აკად. ლ. შჩერბასაც, რომელიც შეუდარებელი ოსტატი იყო პნევმატიკური მეთოდის, კარგად ჰქონდა შეგნებული ის ნაკლოვანებანი, რომლებიც ამ მეთოდს აქვს და ამიტომაც იყო, რომ წერდა: „თუკი ცოცხალ მეტყველებას ჩაეწერდით მექანიკური აპარატებით, როგორც ეს ახლო მომავალში იქნება შესაძლებელი, ჩვენ განვცვიფრდებოდით იმ შეცდომათა სიმრავლით, რომლებსაც ჩვენ ვუშვებთ ფონეტიკასა, მორფოლოგიასა, სინტაქსსა და ლექსიკაში“¹.

¹ Л. В. Щерба. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании, ИАН СССР, Отд. общест. наук, 1931, №1, გვ. 125—126.

პროფ. ვ. არტიომოვის თავისი დებულების საილუსტრაციოდ შესადარებლად მოჰყავს რუსული სიტყვის „нараба“ -ის პნევმატიკური და ელექტროაკუსტიკური რეკორდებით ჩაწერისა და ანალიზის საფუძველზე შედგენილი მელოდიკისა და ინტენსიობის მრუდები (გვ. 170, 172).

პნევმოკიმოგრაფისა და ელექტროკიმოგრაფის შედარებიდან ნათლად ჩანს, რომ განსხვავება საგრძნობია. ელექტროკიმოგრაფაზე ნათლად ჩანს, თუ რამდენად ზრდის სიტყვაში „нараба“ ინტენსიობის მომენტს სონორების μ -სა და π -ს მონაწილეობა, მაშინ როდესაც პნევმოკიმოგრაფაზე ამ თანხმომავნათა ინტენსიობა ასახული არ არის და ნაჩვენებია მხოლოდ ხმოვნების ინტენსიობის სურათი.

ექსპერიმენტული ფონეტიკის შესახებ დღემდე რუსულ და უცხოურ ენებზე არსებული ძიდარი ლიტერატურიდან პროფ. ვ. არტიომოვის წიგნი გამოირჩევა იმიტ, რომ მასში ვრცლად არის განხილული და აღწერილი ენის ბგერითი შედგენილობის შესასწავლად გამოყენებული ელექტროაკუსტიკური, რადიოტექნიკისა და რენტგენოლოგიის ახალი მეთოდები. ვარდა ამისა, ავტორი თავისი ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევის გამოცდილებიდან იძლევა ზოგიერთ საყურადღებო რჩევასა და ახალ იდეებსაც კი ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევის კიდევ უფრო სრულყოფისათვის. ავტორი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ „განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის მიღწევები, რომლებიც ამ უკანასკნელად ექსპერიმენტულ-ფონეტიკურმა კვლევამ მოიპოვა თანამედროვე ელექტროაკუსტიკური, რადიოტექნიკისა და რენტგენოლოგიის მეთოდების გამოყენების საფუძველზე“ (გვ. 6).

პროფ. ვ. არტიომოვის მთელ წიგნს წითელი ზოლივით გასდევს მტკიცება იმის შესახებ, რომ თანამედროვე ეტაპზე ფონეტიკოსი ღრმად და საფუძვლიანად უნდა იყოს განსწავლული არა მარტო ენათმეცნიერებაში, არამედ ისეთ მომიჯნავე დარგებშიც, როგორცაა ფიზიკა, ფსიქოლოგია და ფიზიოლოგია.

ავტორი ფიქრობს, რომ ექსპერიმენტულ-ფონეტიკურ კვლევაში აუცილებელია გავარჩიოთ მეტყველება (речь) და ენა (язык) „მეტყველების გარეშე არ არსებობს „ენა“, ენა არის ურთიერთგაგებინების საშუალება, ხოლო მეტყველება არის პროცესი ურთიერთგაგებინებისა ენის საშუალებით“. „ენა შეიძლება შესწავლილ იქნეს მხოლოდ მეტყველების მეშვეობით; მხოლოდ მეტყველებაში შეიძლება ვიპოვოთ და განვსაზღვროთ მოცემული ენის განვითარების ობიექტური კანონზომიერებანი“ და ა. შ.

ენობრივი მასალების ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური ანალიზის მთავარი მიზანია დადგენილ იქნეს ენის ფონეტიკური აგებულების ზოგადი კანონები.

პროფ. ვ. არტიომოვი, აკად. ლ. შჩერბას მოსაზრებებზე დაყრდნობით, ფონეტიკის მთავარ ამოცანად თვლის:

1. შევისწავლოთ და გამოვიკვლიოთ მოცემული ენის ფონეტიკური შედგენილობა, კერძოდ, ის ფონემები, რომლებსაც ენა ასხვავებს.

2. მოცემულ იქნეს მათი სრული აღწერილობა.

3. აღნუსხოთ და დავახასიათოთ ფონემის ყველა ვარიანტი, რომლებიც წარმოქმნილა მოცემულ ენაში.

4. განესაზღვროთ ფონემათა ვარიანტების წარმოქმნის პირობები და

5. ავსხნათ მათი წარმოქმნის მიზეზები¹.

განსაკუთრებით საყურადღებოა პროფ. ვ. არტიომოვის მიერ საკმაოდ ვრცლად დახასიათებული და განმარტებული ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევის ის ეტაპები და აუცილებელი პირობები, რომლებიც მოცემულია სარეცენზიო წიგნში. ავტორი ყველა ამ პირობას 15 მუხლად აყალიბებს:

1. აუცილებელია ზუსტად განისაზღვროს საკვლევი პრობლემა შესასწავლი ენის ფონეტიკისა ზოგადენათმეცნიერული და სპეციალური ლიტერატურის გათვალისწინებით.

2. ასევე აუცილებელია შესწავლილ იქნეს საკითხის ისტორია და თანამედროვე ვითარება.

3. ვიწრო და კონკრეტული საკითხი უნდა იქნეს დასმული საკვლევად და წინასწარ უნდა გავითვალისწინოთ მისი გადაწყვეტის ყველა შესაძლებლობა.

4. უნდა შევქმნათ ცდისათვის აუცილებელი ექსპერიმენტული მოწყობილობა. ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური ცდის სწორი ორგანიზაცია გულისხმობს არა მარტო სპეციალურ აპარატურასა და მოწყობილობას, არამედ ექსპერიმენტატორის დიდ გამოცდილებასა და ოსტატობასაც.

5. საექსპერიმენტო მასალა წინასწარ უნდა იყოს მომზადებული (შერჩეული და მანქანაზე გადაბეჭდილი).

6. ასევე აუცილებელია წინასწარ შერჩევა დიქტორებისა, რომლებიც საკვლევი ენის წარმოთქმას ორთოეპიულად სრულყოფილად ფლობენ და აუდიტორებისა, რომლებიც წარმოთქმული მასალის სწორ დაკვირვებასა და შეფასებას მოგვცემენ.

7. წინასწარ უნდა იქნეს შედგენილი ცდის ჩატარებისათვის საჭირო ინსტრუქცია დიქტორებისა და აუდიტორებისათვის, თუ როგორ უნდა მოქცნენ ისინი ექსპერიმენტის ჩატარების დროს.

8. ცდის ჩატარების მთელი პროცესი გულისხმობს ექსპერიმენტატორის ნამდვილ რთულ შემოქმედებითს მუშაობას.

9. ცდის მიმდინარეობა დაწვრილებით უნდა აისახოს ოქმში დაწესებულების, თემის, მასალის, ცდაში მონაწილეთა პირების ჩვენებითა და სხვა.

10. მიღებული შედეგების რაოდენობრივი და თვისობრივი დამუშავება და ცბრილებისა და სქემების სახით წარმოდგენა.

11. მიღებული შედეგების გრაფიკული გამოსახვა.

12. მიღებული შედეგების საფუძველზე დასკვნების ფორმულირება.

13. მიღებული შედეგების თეორიული მნიშვნელობის დასაბუთება.

14. მიღებული შედეგების პრაქტიკული მნიშვნელობა და პრაქტიკაში დანერგვის საშუალებანი.

¹ Л. В. Щерба. Русские гласные в качественном и количественном отношении. СЛБ, 1912, № 20.

15. შეძლებისდაგვარად უნდა შემოწმდეს მიღებული შედეგების პრაქტიკული გამოყენება (უპირატესად მშობლიური და უცხოური ენის შესწავლისათვის).

დამატებებში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შეტანილია ექსპერიმენტული ფონეტიკისა და მაგნიტოფონის კაბინეტების ორგანიზაციის საკითხები. ავტორი ვრცლად მოგვითხრობს მკვლევართა კოლექტივის შექმნაზე და კაბინეტის თანამედროვე აპარატებითა და მოწყობილობით აღჭურვაზე. იქვეა ჩამოთვლილი ყველა ის აპარატი, რომლებიც უნდა დაიდგას კაბინეტში და მოცემულია აპარატურის განლაგების სქემები.

წიგნის ეს ნაწილიც დიდ დახმარებას გაუწევს ჩვენს უმაღლეს სასწავლებლებსა და სამეცნიერო დაწესებულებებს ექსპერიმენტული ფონეტიკის კაბინეტის ორგანიზაციის საქმეში.

მეტად საჭირო და სასარგებლოა აგრეთვე თანდართული ბიბლიოგრაფია რუსულ და უცხოურ ენებზე არსებული ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლიტერატურისა და სია იმ დისერტაციებისა, რომლებიც დამუშავებულ იქნა პროფ. ვ. არტიომოვის ხელმძღვანელობით ლაბორატორიაში.

სარეცენზიო წიგნის გაცნობის შემდეგ განსაკუთრებით იგრძნობა ის, რომ, სამწუხაროდ, ავტორი შეზღუდული ყოფილა წიგნის მოცულობით. ამაზე თვით ავტორიც ჩივის (გვ. 20), ამიტომ ბევრი საკითხი ისეა დასმული, რომ მას სათანადო გაშუქება ვერ მიუღია წიგნში. წიგნის შესავალში ექსპერიმენტული ფონეტიკის ბევრი კლასიკოსი მხოლოდ ჩამოთვლილია და არაფერია ნათქვამი მათი დამსახურების შესახებ ექსპერიმენტული ფონეტიკის განვითარების საქმეში. ექსპერიმენტული ფონეტიკის განვითარების მოკლე ექსკურსიც კი არ არის მოცემული, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რუსეთში ექსპერიმენტული ფონეტიკის განვითარების შესახებ მოცემულ ცნობებს. ავტორი იწყებს მ. ლომონოსოვის ფონეტიკის შესახებ შეხედულებათა განხილვით, უფრო ვრცლად განიხილავს ა. ვოსტოკოვისა და ბოდუენ-დუ კურტენეს ფონეტიკურ შეხედულებებს და განსაკუთრებით ვახაზავს ვ. ბოგოროდისკისა და ლ. შჩერბას დიდ დამსახურებას ექსპერიმენტულ-ფონეტიკურ კვლევის განვითარების საქმეში. ჩამოთვლილია აგრეთვე ექსპერიმენტულ ფონეტიკაში დღეს ნაყოფიერად მომუშავე საბჭოთა ენათმეცნიერებიც.

ცნობილია, რომ ექსპერიმენტული ფონეტიკა, როგორც სამეცნიერო დისციპლინა, შეიქმნა და ჩამოყალიბდა ენათმეცნიერებაში და, კერძოდ, ფონეტიკაში ექსპერიმენტული ანუ იარაღობრივი მეთოდის გამოყენების საფუძველზე. ენათმეცნიერების ამ დარგის წარმოშობასა და განვითარებაზე ძლიერი და კეთილ-სასურველი გავლენა ჰქონდა მეცნიერების ისეთ დარგებს, როგორიცაა ექსპერიმენტული ფიზიოლოგია და ფსიქოლოგია.

როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ 1875 წლის დასაწყისში პარიზის დიდ ფიზიოლოგთან პროფ. მარეისთან გამოცხადდა ლინგვისტური საზოგადოების დელეგაცია იმის გასაგებად, შესაძლებელია, თუ არა გრაფიკული მეთოდით შესწავლილი იქნეს ის რთული და მრავალმხრივი მოძრაობანი, რომლებზედაც დამოკიდებულია ადამიანის მეტყველება. კერძოდ, საკითხი შეეხებოდა

იმას, შესაძლებელია თუ არა ობიექტური ჩანაწერი მივიღოთ იმ აქტებისა, რომლებსაც სხედასხვა ბგერის არტიკულაციის დროს აწარმოებენ გულმკერდი, ხორხი, ენა და ბაგეები¹.

ცნობილია ისიც, რომ გამოჩენილმა ფიზიოლოგებმა მარეიმ და როზაპელიმ ექსპერიმენტული ფონეტიკის განვითარების საქმეში აქტიური მონაწილეობა მიიღეს მეტყველების შემსწავლელი სპეციალური აპარატების გამზადებითა და მრუდების მიღებით. დღესაც, მაგალითად, ხორხის კედლების რხევების ჩამწერი კათსულა და ბაგეების მოძრაობის ჩამწერი იარაღი ამ ავტორების სახელებს ატარებენ (პირველი მარეის ეკუთვნის, მეორე — როზაპელის).

გრაფიკულ მეთოდს ფონეტიკაში ნამდვილი სრულყოფილი სახე რუსლომ მისცა. მან 1896 წელს პარიზში დაარსა ექსპერიმენტული ფონეტიკის პირველი ლაბორატორია და ამის შემდეგ ფონეტიკა მძლავრი საყრდენი შეიქნა ენათმეცნიერებისათვის.

რუსლოს ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიაში შესრულებული შრომები შეჯამებული სახით ორ კაპიტალურ ტომად გამოიცა სათაურით: „Principes de Phonétique expérimentale“ (I, 1—638 გვ.; II, 641—1252 გვ., პარიზი, 1924).

აღსანიშნავია, რომ რუსლოს კვლევის ობიექტი ევროპული ენების გვერდით ქართული ენაც შეიქნა. კერძოდ, თედო სახოკიას პარიზში ყოფნის დროს რუსლოს მისგან ჩაუწერია გრაფიკულად ქართული სიტყვები. ამ სიტყვების ანალიზი რუსლოს მოცემული აქვს თავისი შრომის მეორე ტომში (გვ. 863—868), რუსლოს იქვე მოცემული აქვს ქართული ენის წინა და უკანაენისმიერ თანხმოვანთა პალატოგრაფებიც (გვ. 867).

რუსლოს ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიაში მიიღო წრთობა რუსული ენათმეცნიერების ისეთმა გამოჩენილმა წარმომადგენელმა და ექსპერიმენტული ფონეტიკის უბადლო ოსტატმა, როგორც იყო აკად. ლ. შჩერბა.

აღსანიშნავია ისიც, რომ პარიზში ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიის დაარსების პერიოდში რუსეთში ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევა-ძიება გააჩაღა ვ. ბოგოროდიცკიმ. მის მიერ ყახანის უნივერსიტეტთან შექმნილმა ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიამ დიდი როლი შეასრულა რუსეთში ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევის განვითარების საქმეში. ამ ლაბორატორიაში შესრულდა არა ერთი და ორი მნიშვნელოვანი შრომა, რომლებიც შეეხებიან რუსული და თათრული ენების ფონეტიკის ექსპერიმენტულად კვლევას. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია პროფ. ვ. ბოგოროდიცკის ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური გამოკვლევები: „Заметки по экспериментальной фонетике“ (1896 г.), „Гласные без ударения в русском языке“ (1880 г.), „Курс экспериментальной фонетики применитель-

¹ об. С. Ершов. Графический метод: Ученые записки Казанского университета, кн. 11. 1901, гл. 157.

по к литературному русскому произношению“ (იგი სამ წიგნად გამოვიდა— I, 1917 წ., II, 1922 წ., III, 1922 წ.), „Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных“ (1930), ამ უკანასკნელ შრომაში შეჯამებული სახითაა წარმოდგენილი პროფ. ვ. ბოგოროდიცკის მიერ რუსული ენის ფონეტიკის მრავალი წლის განმავლობაში კვლევის შედეგები. გარდა ამისა, შრომაში განხილულია ექსპერიმენტული ფონეტიკის კვლევის მეთოდები და ლაბორატორიის ტექნიკური აღჭურვილობის საკითხები.

ყაზანის უნივერსიტეტის ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიის შემდეგ ჩვენში ყველაზე მდიდარი და შინაარსიანი ისტორიის მქონეა ლენინგრადის უნივერსიტეტთან არსებული აკად. ლ. შჩერბას სახელობის ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორია. ამ ლაბორატორიაში დამუშავდა ლ. შჩერბას საყოველთაოდ ცნობილი ექსპერიმენტული გამოკვლევები: „Русские гласные в качественном и количественном отношении“ (1912 გ.), „Фонетика французского языка“ (1937). ეს უკანასკნელი შრომა დღემდე ხუთჯერ გამოიცა ხელახლა.

აკად. ლ. შჩერბას უდიდესი დამსახურება მიუძღვის არა მარტო საბჭოთა კავშირში ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევა-ძიების განვითარებაში, არამედ ამ დარგში მაღალკვალიფიციური სპეციალისტების მომზადების საქმეშიც. აკად. ლ. შჩერბას ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური სკოლა განვლეს დღეს საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა ქალაქებში მომუშავე სპეციალისტებმა: პროფ. ლ. ზინდერმა, დოც. მ. მატუსევიჩმა (ლენინგრადი), დოც. ვ. სოკოლოვამ (მოსკოვი), პროფ. გ. ახვლედიანმა, პროფ. ს. ჟღენტმა (თბილისი), დოც. ი. სუნცოვამ (კიევი), დოც. ე. მაჰმუდოვმა (ბაქო) და სხვ.

აკად. ლ. შჩერბას სახელობის ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიაში დამუშავდა და მომზადდა ისეთი ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური გამოკვლევები, როგორცაა: ლ. ზინდერისა და მ. მატუსევიჩის: „Экспериментальное исследование фонем нивхского языка“ (1937 გ.), ვ. სოკოლოვას, „Фонетика таджикского языка“ (1949 გ.), ლ. ზინდერის „Общая фонетика“ (1955 გ.). ეს უკანასკნელი შრომა წარმოადგენს ავტორის სადოქტორო დისერტაციას. მასში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ექსპერიმენტულ ფონეტიკას (იხ. დაბეჭდილი ავტორეფერატი), პროფ. ლ. ზინდერმა 1956 წელს გამოაქვეყნა: „Гласные корейского языка“, სადაც პნევმატიკური და სექტოგრაფიული მეთოდებითაა შესწავლილი კორეული ენის ხმოვანთა სისტემა. რუსლოს შემდეგ საზღვარგარეთ ექსპერიმენტულ ფონეტიკას ისეთი დიდი ღვაწაგები გამოუჩნდნენ, როგორიც არიან ე. სკრიფჩერი და გ. პანკონიელი-კალცია.

პროფ. ე. სკრიფჩერი ექსპერიმენტული ფონეტიკის საერთაშორისო საზოგადოების დამაარსებელია და მისი ყოფილი პრეზიდენტი (ეს საზოგადოება დაარსებულ იქნა 1928 წ. აპრილში, ჰააგაში). ამჟვე დროს იგი 1930 წლიდან ხელმძღვანელობდა ფონეტიკის საერთაშორისო საზოგადოების ორგანოს: Zeitschrift für experimental-Phonetik-ის გამოცემას.

პროფ. ე. სკრიფჩერის გამოკვლევები უმთავრესად შეეხებიან ხმოვნის ბუნებას, მეტყველების მელოდიკასა და მახვილის საკითხებს, ენის ნერვოლოგიას, მეტყველების პათოლოგიასა და ლექსთწყობის საკითხებს.

ე. სკრიფჩერმა გრაფიკული მეთოდი რუსლოს შემდეგ კიდევ უფრო განავითარა და უფრო მგრძობიარე სახე მისცა მას. მან სპეციალური აპარატურა კი შექმნა მეტყველების სუსტად ჩასაწერად (ამ აპარატურის მოდელი Homman-ს ეკუთვნის). ე. სკრიფჩერის სახელთანაა დაკავშირებული ზოგად ფონეტიკაში „ენის მოლეკულარული თეორიის“ შექმნა¹. თავისი შეხედულებანი გრაფიკული მეთოდის შესახებ ე. სკრიფჩერს ძირითადად ჩამოყალიბებული აქვს ნაშრომში: *Anwendung der graphischen Methode auf Sprache und Gesang* (1927). ამ შრომაში გამოთქმული ზოგიერთი დებულება ავტორს განმეორებული და უფრო გავრცობილი აქვს მრავალრიცხოვან სტატიებში.

ასევე განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ჰამბურგის ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიის ნაყოფიერი მუშაობა პროფ. გ. პანკონჩელი-კალციას ხელმძღვანელობით.

საყოველთაო მოწონება დაიმსახურეს ამ ლაბორატორიაში დამუშავებული და გამოქვეყნებულმა გ. პანკონჩელი-კალციას ექსპერიმენტულ-ფონეტიკურმა შრომებმა: „Das Hamburger experimentalphonetische Praktikum“ (1922), „Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft“ (1924), „Über Palatogrametrie“ (1918) და სხვ.

ამჟამად ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური გამოკვლევები სისტემატურად იბეჭდება ჟურნალ: „Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft“, რომელსაც სცემს ბერლინის აკადემია. უკვე გამოცემულია ამ სერიის 9 ტომი.

აქვე არ შეიძლება არ მოვიხსენიოთ ქ. ოსლოს ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორია, სადაც სხვა საინტერესო შრომებთან ერთად ქართული აქცენტუაციის შესახებაც კი დაიწერა ე. ზელმერისა და ჰ. ფოგტის მიერ გამოკვლევა: „Georgische experimentalstudien, ოსლო, 1935.

საქართველოში ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური კვლევა-ძიების განვითარებას განსაკუთრებით შეუწყო ხელი ამ 30 წლის წინ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში პროფ. გ. ახვლედიანის მიერ დაარსებულმა ექსპერიმენტული ფონეტიკის კაბინეტმა.

უნივერსიტეტის ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ფონეტიკის კათედრაზე (გამგე პროფ. გ. ახვლედიანი) და კაბინეტში მომზადდა მთელი რიგი ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური შრომებისა, რომლებიც შეეხებიან ზოგადი და ქართველურ ენათა ფონეტიკის საკითხების კვლევას. მათგან აღსანიშნავია პროფ. გ. ახვლედიანის „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები“ (1937 წ.), „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები“ (1949 წ.), „ზოგადი ფონეტიკის შესავა-

¹ ჩვენი: ქართული აფრიკატების შედგენილობა ექსპერიმენტული მონაცემებით: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 2, 1945 წ.

ლი“ (1956 წ.), და სხვა სპეციალური გამოკვლევები. ჩვენი: „სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები“ (1949). ეს შრომა ნაწილობრივ დამუშავდა აკად. ლ. შჩერბას ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიაში აკად. ლ. შჩერბას ხელმძღვანელობით. „ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა“ (1953 წ.), „ქართული ენის ფონეტიკა“ (1956 წ.), ეს უკანასკნელი შრომა ნაწილობრივ დამუშავდა მოსკოვის I უცხო ენათა ინსტიტუტის ექსპერიმენტული ფონეტიკისა და მეტყველების ფსიქოლოგიის* ლაბორატორიაში.

გარდა ამისა, ჩვენი უნივერსიტეტის ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ფონეტიკის კათედრა განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ზოგადსა და ექსპერიმენტული ფონეტიკის დარგში ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა აღზრდის საქმეს. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის შეფობა და საქმიანი დახმარება, რომელიც მოსკოვის ექსპერიმენტული ფონეტიკისა და მეტყველების ფსიქოლოგიის ლაბორატორიამ იკისრა პროფ. ვ. არტიომოვის ხელმძღვანელობით. ასპირანტურის კურსის გავლისას ამ ლაბორატორიაში მუშაობდნენ, დისერტაციები მოამზადეს და დაიცვეს ჩვენი უნივერსიტეტის ასპირანტებმა ლ. გამსახურდიამ „Сравнительный анализ фонем грузинского и английского языков“ (1953 წ.), გ. დოლიძემ „ქართული ენის თანხმოვნები“ (1954 წ.), ნ. ქუთელიამ „პარმონიულ კომპლექსთა ორი სისტემა ქართულში“ (1955), შ. შათირიშვილმა „ფონოლოგიის ზოგიერთი ძირითადი საკითხი“ (1954 წ.), გარდა ამისა, ხსენებულ ლაბორატორიაში დამუშავებული საკითხების საფუძველზე აფორმებენ დისერტაციებს — თ. ციბაძე „ბგერათმეცნიერებანი ქართულში“ და თ. აბზიანიძე; „ქართულ მყდერ ხშულებში მყდერობის ხარისხიანობა“.

აღნიშნულ ლაბორატორიაში დაამუშავა თავისი სადოქტორო დისერტაცია: „Фонетика даргинского языка“ (1956 წ.), დოც. შ. გაფრინდაშვილმა. აგრეთვე მანვე გამოაქვეყნა ექსპერიმენტულ-ფონეტიკური გამოკვლევა: „ლაბიალიზაციის ბუნებისათვის ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში“ (იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. 7). ავტორს ამ შრომაში მოუმარჯვებია კვლევის ახალი, თითქოს გაუმჯობესებული — ველო-პალატო-დენტოგარამული მეთოდი¹.

¹ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ შ. გაფრინდაშვილის მიერ მიღებული შედეგები ვერ იმსახურებენ ნდობას. ავტორი ამტკიცებს, რომ მისი „ექსპერიმენტული მონაცემებით არ დასტურდება ლაბიალურ თანხმოვანთა ლაბიო-ველარული არტიკულაცია. ეს გარემოება შეუძლებელს ხდის მეფეს ცნობილი დებულების გაზიარებას ბაგისმიერთა ვითომცდა ველარული ბუნების შესახებ“ (გვ. 259). ავტორის ექსპერიმენტული მონაცემები ამ საკითხში აკად. ლ. შჩერბას მოსაზრებებსაც უარყოფენ. ავტორი კიდევ უფრო შორს მიდის და თავისი „ექსპერიმენტული მონაცემების“ საფუძველზე აკად. ლ. შჩერბას სხვა დებულებასაც ასწორებს. „უნდა შევნიშნოთ, რომ ლ. შჩერბა გადაჭარბებით აფასებს ამ „მეორე ფოკუსის“ მნიშვნელობას შ თანხმოვნის არტიკულაციისას და მხედველობიდან რჩება ენის წვერის თავისებური მდგომარეობის როლი ქვედა წინა კბილების მიმართ, რითაც შიშინის ეფექტია შეპირობებული. „მეორე ფოკუსი“, მაგალითად, სისინა თანხმოვნებსაც გააჩნიათ“... (გვ. 264). ავტორის ვერც ეს დებულება უძილებს მეცნიერულ კრიტიკას. „ენის წვერის თავისებური მდგომარეობა ქვედა კბილების მიმართ“ შესაძლებელია შ-ს წარმოთქმისასაც გვექონდეს და ს-ს წარმოთქმისასაც.

როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, სარეცენზიო წიგნი უმთავრესად ემყარება და ასახავს მოსკოვის I უცხო ენათა ინსტიტუტის ექსპერიმენტული ფონეტიკისა და მეტყველების ფსიქოლოგიის ლაბორატორიაში ჩატარებულ მუშაობასა და მის მიღწევებს.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ სახელწოდებით გამოცემულ შრომაში ვრცლად უნდა იყოს წარმოდგენილი საბჭოთა კავშირში და საზღვარგარეთ ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიებში მოპოვებული შედეგები, გამოცდილების ანალიზი და მათი განზოგადებანი.

სასურველია, ავტორმა წიგნის ხელახალი გამოცემისას შეავსოს და განავრცოს ის თავები, რომლებიც წიგნში ახლა ასე მოკლედ არის წარმოდგენილი.

პროფ. ვ. არტიომოვის „ექსპერიმენტული ფონეტიკის“ ამ სახითაც გამოცემა უთუოდ მისასალმებელია და იგი მეტად სასარგებლო წიგნს წარმოადგენს ექსპერიმენტული ფონეტიკის დარგში მომუშავე პირთა და ყველა მათთვის, ვინც ამ დარგით დაინტერესებულია.

მაგრამ ეს „შიშინი“ სრულიადაც ვერ შექმნის. ასეთი „შიშინი“ შეიძლება წარმოიქმნას და გაძლიერდეს ენის უკანა ნაწილის ზურგის მაღლა აწეულობით და იქ „მეორე ფოკუსის“ შექმნით. რაც შეეხება შ. გაფრინდაშვილის მტკიცებას იმის შესახებ, რომ „მეორე ფოკუსი“ შეიძლება სისინებას ჰქონდეს, ესეც არაა სწორი. თუ სისინა თანხმოვნებს „მეორე ფოკუსი“ გაუჩნდა, ის სისინა კი აღარ იქნება, არამედ შიშინა ნარევი სისინებია და ასეთი თანხმოვნები უნდა გავარჩიოთ სუფთა სისინებისაგან.

გაუგებარია, თუ რად დასჭირდა შ. გაფრინდაშვილს პროფ. გ. ახვლედიანის მიერ ჩვენს ფონეტიკურ ლიტერატურაში დამკვიდრებული ტერმინების „აქეთურისა“ და „იქეთურის“ ანუ, რაც იგივეა, „აქცესიურისა“ და „დეცესიურის“ შეცვლა ახალი ტერმინებით: „გარეთაყენური“ და „შიგნითაყენური“ ისე, რომ არც კი უთითებს პროფ. გ. ახვლედიანზე. რით უღობია შ. გაფრინდაშვილის ტერმინები იმ ტერმინებს, რომლებიც დღემდე იმარაბა?

შ. გაფრინდაშვილს ლაბიო-ველარიზაციის რთული პროცესი და მისი შედეგები მეტად მარტივად აქვს წარმოდგენილი და ამიტომ ჩვენი „სუანური ენის ფონეტიკის ძირითად საკითხებსა“ და „ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკაში“ მოცემულ ამ საკითხის ანხნაში წინააღმდეგობას ხედავს. საკმე იმაშია, რომ ჩვენს ავტორს, ალბათ, ავიწყდება ის ცნობილი ჭეშმარიტება, რომ ესა თუ ის ფონეტიკური პროცესი შესაძლებელია რამდენიმე ფონეტიკური ფაქტორის შედეგი იყოს. კერძოდ, სადაო ფონეტიკური პროცესის წარმოქმნაში მონაწილეობს ლაბიო-ველარიზაცია, ლაბიო-ლარინგალიზაცია და ამავე დროს ამ პროცესს ხელს უწყობს შიშინა თანხმოვანთა ორ ფოკუსიანობა, მაგრამ მათი წარმოქმნის საერთო საფუძველი მაინც ლაბიო-ველარიზაცია რჩება (იხ. ჩვენი: ქართული ენის ფონეტიკა, გვ. 187).

შ. გაფრინდაშვილის „ექსპერიმენტული მონაცემები“ სრულებითაც ვერ არღვევენ ა. მეფეს, ლ. შჩერბასა და სხვათა ცნობილ დებულებებს. ასეთმა „ექსპერიმენტულმა მონაცემებმა“ თვით ავტორი უნდა დააფიქროს, რათა ხელაღებით არ უარყოს ის, რაც მეცნიერებაში უკვე დადგენილი და მოპოვებულია.

Сергей Жгенти

В. А. Артемов. Экспериментальная фонетика, 1956

Резюме

Автор рецензируемой книги, проф. В. А. Артемов, почти 30 лет руководит Лабораторией экспериментальной фонетики и психологии речи Первого Московского института иностранных языков.

„В результате многолетней работы и многочисленных исследований—пишет проф. В. А. Артемов—в нашей Лаборатории выработаны некоторые методы и приемы экспериментально-фонетического изучения звукового состава и интонации языка. Их изложению и посвящена настоящая книга“. (стр. 19).

Особо следует отметить, что эта Лаборатория наиболее богато оборудована среди лабораторий экспериментальной фонетики в Советском Союзе. Она оснащена аппаратурой, созданной на основе новейших достижений электроакустики и радиотехники. В частности, звукозаписывающий электроакустический аппарат с рекордером создан в этой Лаборатории под руководством проф. В. А. Артемова.

Автор подробно рассматривает применяемые в экспериментальной фонетике в настоящее время и ранее методы, дает их описание и систематику и особо отмечает преимущества электрокинограммы в сравнении с пневмокинограммой.

Из богатой литературы, существующей по экспериментальной фонетике на русском и иностранных языках, книга проф. В. А. Артемова выделяется тем, что в ней широко рассмотрены применяемые для изучения звукового состава языка новые электроакустические, радиотехнические и рентгенологические методы.

Кроме того, автор дает ряд интересных советов из своего опыта экспериментально-фонетического исследования и выдвигает ряд новых идей для совершенствования и улучшения экспериментально-фонетического исследования.

Автор справедливо отмечает, что „Особенно значительны успехи экспериментально-фонетических исследований за последнее время в связи с применением к экспериментально-фонетическим исследованиям современных электроакустических, радиотехнических и рентгенологических методов“. (стр. 6).

По всей книге проф. В. А. Артемова красной нитью проходит утверждение, что на современном этапе фонетист должен обладать

обширными познаниями не только в языковедении, но и в таких смежных отраслях, как физика, психология и физиология.

Высшим учебным заведениям и научным учреждениям большую помощь в деле организации фонетических кабинетов окажут и приложения к книге; принесет большую пользу и прилагаемая библиография существующей экспериментально-фонетической литературы на русском и иностранных языках.

К сожалению, как отмечает сам автор (стр. 20), он в ряде случаев был ограничен объемом книги. Во вступлении к книге многие классики экспериментальной фонетики только перечислены и ничего не сказано об их заслугах в развитии экспериментальной фонетики. Автор не дает даже краткого экскурса развития экспериментальной фонетики, если не принять во внимание сведения о развитии экспериментальной фонетики в России.

Нам представляется, что в книге, рассматривающей вопросы экспериментальной фонетики, должны быть широко представлены итоги, анализ опыта и обобщения экспериментально-фонетических лабораторий в СССР и за рубежом.

Было-бы желательно, чтобы автор, при новом издании книги, дополнил и расширил те главы, которые сейчас представлены так сжато.

Однако, издание „Экспериментальной фонетики“ проф. В. А. Артемова следует приветствовать и в этом виде. Эта книга окажет большую помощь лицам, работающим по экспериментальной фонетике и всем тем, кто интересуется этой отраслью науки.

უფ 01595.

შეკვეთა № 1479.

ტირაჟი 500.

გადაცემა წარმოებას 31/X. 56 წ. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 29/XII. 56 წ. ანაწყოების
ზომა 7×11. ქაღალდის ზომა 70×108. სასტამბო ფორმათა რაოდენობა 38,6. საადრიცხვო-
საგამომცემლო ფორმათა რაოდენობა 36,1.

შანი 10 მან.

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობის
სტამბა-ლითოგრაფია, უნივერსიტეტის ქ., 1.

Типолитография издательства ТГУ имени Сталина. Университетская, 1.